

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**BRİTANYA KONSOLOSLUK YAZIŞMALARINA GÖRE OSMANLI
SURİYESİ'NDE İNGİLİZ ETKİSİ
(1875-1896)**

Doktora Tezi

Merve MESÇİOĞLU FEDAİ

Ankara, 2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**BRİTANYA KONSOLOSLUK YAZIŞMALARINA GÖRE OSMANLI
SURİYESİ'NDE İNGİLİZ ETKİSİ
(1875-1896)**

Doktora Tezi

Merve MESÇİOĞLU FEDAİ

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Gökhan ERDEM**

Ankara, 2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**BRİTANYA KONSOLOSLUK YAZIŞMALARINA GÖRE OSMANLI
SURİYESİ'NDE İNGİLİZ ETKİSİ
(1875-1896)**

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Gökhan ERDEM**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN
- 2- Doç. Dr. Nuri YEŞİLYURT
- 3- Doç. Dr. Gökhan ERDEM
- 4- Doç. Dr. İrşat SARIALIOĞLU
- 5- Doç. Dr. Özge ÖZKOÇ

Tez Savunma Tarihi

20.01.2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Gökhan ERDEM danışmanlığında hazırladığım “**Britanya Konsolosluk Yazışmalarına Göre Osmanlı Suriyesi’nde İngiliz Etkisi (1875-1896)**” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

23.03.2026
Merve MESÇİOĞLU FEDAI

ÖNSÖZ

Bu tez, uzun soluklu, emek dolu ve bir o kadar da anlamlı bir sürecin ürünüdür. Bu yolculukta bana destek olan, sabırla yanımda duran, sevgisini ve emeğini esirgemeyen herkese minnettarım. Her birinin katkısını bu satırlara bütünüyle sığdırmak mümkün olmasa da bu çalışmanın her aşamasında bana inanan, beni teşvik eden ve yol gösteren değerli insanlar olmadan bu tez tamamlanamazdı.

Öncelikle, tez sürecimin her aşamasında bana rehberlik eden, yapıcı eleştirileri, değerli önerileri ve teşvik edici yaklaşımıyla bu çalışmanın şekillenmesini sağlayan tez danışmanım Doç. Dr. Gökhan Erdem'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik yolculuğumda bana ilham veren, tezin bilimsel ve akademik derinliğini artıran önerileriyle yol gösteren değerli hocalarım Doç. Dr. İrşat Sarıalioğlu'na ve Doç. Dr. Nuri Yeşilyurt'a teşekkür ederim. Katkıları, bu çalışmanın her aşamasında bana güç verdi. Doç. Dr. Özge Özkoç'a hem insani hem de akademik destekleri için sonsuz minnettarım. Prof. Dr. Türel Yılmaz Şahin'e ise savunma sürecinde gösterdiği anlayış ve yol gösterici eleştirileri için saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Tezin arşiv kaynaklarının temin edilmesinde yardımcı olan Onur Can İlhan'a ve Pınar İlhan'a çok teşekkür ederim. Ayrıca, Türkiye'de İngiliz arşiv belgelerinin izini sürerken, yararlandığım çok değerli arşiv kaynaklarının varlığını öğrendiğim Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar ve Uygulama Merkezi'nin değerli müdürü Doç. Dr. Can Deveci'ye de çok teşekkür ederim.

Bu süreçte sevgisini, sabrını ve desteğini benden hiç esirgemeyen aileme minnettarım. Hayatımın her anında yanımda olan, bana sevgi ve güven veren değerli eşim, bu uzun yolculukta en büyük dayanağım oldu. Onun fedakârlığı, anlayışı ve sevgisi olmadan bu tez ortaya çıkamazdı. Oğlum bu süreçte büyüdü ve altı yaşına geldi. Onun neşesi, enerjisi ve varlığı, yorgun düştüğüm anlarda bana her zaman güç verdi. Ailemin diğer üyelerine, her daim sevgi ve destekleriyle yanımda olan anneme, babama ve tüm yakınlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde geçirdiğim bu yoğun süreçte, sabırla kahrımı çeken, her zaman güler yüzü ve emeğiyle destek olan sevgili Nurgül Abla'ya da özel bir teşekkür borçluyum. Onun samimiyeti ve yardımları, bu zorlu yolda bana her zaman moral verdi.

Son olarak, bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen, uzaktan ya da yakından desteklerini hissettiren tüm dostlarıma, meslektaşlarıma ve bu süreçte yoluma ışık tutan herkese teşekkür ederim.

Eşim ve ailem, sizlerin desteği olmasaydı bu tez asla yazılamazdı. Desteğinizi her zaman sevgiyle hatırlayacağım.

Ve oğlum Deniz, tezle birlikte büyüyen oğlum; artık hep oyun oynayabiliriz.

Merve MESÇİOĞLU FEDAİ
Ankara 206



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1
Tezin Araştırma Sorusu ve Literatür Değerlendirmesi	1
Tezin Araştırma Yöntemi	4
Tezin Yapısı.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM:

16. YÜZYILDAN 19. YÜZYILA OSMANLI SURİYESİ VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİN TARİHSEL ÇERÇEVESİ

A. OSMANLI DÖNEMİNDE “SURİYE” KAVRAMI: FİZİKSEL VE BEŞERÎ COĞRAFYA.....	26
B. OSMANLI SURİYESİ’NİN OSMANLI İMPARATORLUK SİSTEMİNE ENTEGRASYONU: TAŞRA PERSPEKTİFİNDEN DEVLET KURUCULUĞU	37
1. Suriye’nin Osmanlı İmparatorluğu Memalik-i Mahruse’sine Dahli ve Siyasal Sonuçları	37
2. Erken Modern Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet İnşası	48
3. Şam ve Halep’te Yerli Hükümetler: Osmanlı Suriyesi’nde Ayan Düzeninin Ekonomi-Politiği.....	68
C. OSMANLI İMPARATORLUĞU EKONOMİK DÜNYASI: SURİYE EYALETLERİNİN İNGİLTERE İLE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ ..	85
1. 16. Yüzyılda Doğu Akdeniz Ticaretinde Kırılmalar: Yeni Aktörler ve Ekonomik Etkileri.....	86
2. Osmanlı Suriyesi’nde Britanya Ticaretinin Yükselişi (1600-1700): Güneybatı Asya Merkezli Bir Ticaret Üstünlüğü Mümkün müydü?	103
3. 18. Yüzyılda Osmanlı Suriyesi’nde Ticaretin Değişen Örüntüsü ve Toplumsal Sonuçları	114

İKİNCİ BÖLÜM:
OSMANLI SURİYE’İNDE TANZİMAT DÜZENİ VE İNGİLTERE İLE
KURUMSALLAŞMIŞ İLİŞKİLER

A. ERKEN 19. YÜZYILIN ÇATIŞMALI YILLARI: OSMANLI SURİYESİ’NDE DÜZEN ARAYIŞLARI VE İNGİLTERE’NİN DOĞU AKDENİZ’E DÖNÜŞÜ	125
1. Fransa’nın Mısır’ı İşgali ve Doğu Akdeniz’de Kırılma: Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Suriye’ye Yansımaları	125
2. II. Mahmud Döneminde Osmanlı Suriyesi’nde Devletin Restorasyon Girişimleri.....	134
3. Yunan Ayaklanması, Büyük Güçlerin Dengesi ve İngiliz Levant Politikasının Yeniden Yapılanması.....	145
4. Osmanlı Suriyesi’nde Mısır Egemenliği ve Britanya Müdahalesi	151
B. OSMANLI SURİYESİ’NDE TANZİMAT DÜZENİ, YEREL TEPKİLER VE ULUSLARARASI MÜDAHALE	162
1. Tanzimat ve Islahat Fermanları Bağlamında İmparatorluk Sisteminin Dönüşümü: İç ve Dış Politika.....	162
2. Osmanlı Suriyesi’nde Tanzimat Düzeninin İdari ve Siyasi İnşası.....	176
3. Tanzimat Düzenine Tepkiler ve Uluslararası Müdahale, Osmanlı Merkezi Yönetiminin Suriye Vilayetlerinde Konsolidasyonu	197

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
BELGELERDE OSMANLI SURİYESİ’NDE BRİTANYA NÜFUZUNUN
DİPLOMATİK, İDARİ VE HUKUKİ BOYUTLARI (1875-1896)

A. DİPLOMASİ, SİYASET, İDARE VE YARGI	217
1. Suriye Konsoloslukları ile Konsolos Yardımcılıklarının Britanya Dış Politikasının Oluşturulmasındaki Rolü.....	217
a) Britanya’nın Beyrut Başkonsolosluğu (1875-1896): Diplomatik Rekabet ve Konsolosluk Yapısının Güçlendirilmesi.....	218
b) Britanya’nın Halep Konsolosluğu: 1875-1896 Yılları Arasında Diplomasi, Ticaret ve Konsolosluk Koşulları	223

c) Britanya'nın Şam Konsolosluğu: 1875-1896 Yılları Arasında Diplomatik Stratejiler ve Bölgesel Nüfuz Mücadelesi	228
2. 1875-1878 Osmanlı İmparatorluğu'nun Zor Yıllarının Suriye'ye Yansımaları	230
a) Osmanlı Suriyesi'nde Reform, İstikrarsızlık ve Osmanlı-Rus Savaşı'na Giden Süreç.....	230
b) Balkan İsyanlarından Osmanlı-Rus Savaşı'na: Osmanlı Suriyesi'nde Toplumsal ve Siyasal Gerilimler.....	233
3. Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki Vilayet Yönetimi ve Reform Süreçlerine Etkisi	238
a) İngiliz Konsolosluk Yazışmalarında Osmanlı Yerel Yöneticileri: Atamalar, İlişkiler ve Diplomatik Etki (1875-1896).....	238
i. Osmanlı İdari Yapısındaki İstikrarsızlık ve İngiliz Müdahaleleri	239
ii. İngiliz Konsoloslarının Osmanlı Valileri Üzerindeki Etkisi ..	240
iii. Britanya'nın Bürokrasiyi Şekillendirme Gücü ve Yerel Yönetimlerde Nüfuz Arayışı: İngiliz Kamil/Kıbrıslı Kamil Paşa Örneği.....	244
b) Berlin Anlaşması ve Osmanlı Suriyesi'nde Reform Süreci: İngilizlerin Suriye'de İdari ve Mali Özerklik Talepleri ve Reformların Denetleyicisi Olarak İngiliz Konsolosları.....	246
i. Britanya'nın Midhat Paşa ve Reformlar Üzerindeki Etkisi	248
ii. Britanya'nın Suriye'de Güvenlik Politikaları ve Jandarma Reformlarına Müdahalesi.....	252
c) Osmanlı Suriyesi'nde Yargı Sistemi, Kapitülasyonlar ve İngiliz Müdahaleleri	257
i. Şam'daki Adalet Sorunları ve İngiliz Çıkarları.....	258
ii. Halep'te Adalet ve Güvenlik Sorunları ve İngiliz Nüfuzu.....	262
iii. İngiliz Kavas (Cavvaas)'ın Öldürülmesi ve Mahkeme Süreci: İbrahim Kubevar Olayı	265
iv. Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin Ajanı Bay Gale'nin Öldürülmesi Olayı.....	270

4. Osmanlı Topraklarında Britanya Himayesine Alınan Kişiler: ‘Britanya Uyuğu’ Statüsü	272
a) Osmanlı’da “Britanya Uyuğu” Statüsünün Hukuki Çerçevesi ve Osmanlı-İngiliz Çatışması	273
b) Osmanlı Suriyesi’nde Britanya Uyuğu Statüsüne Dair Hukuki ve Diplomatik Krizler	275
c) Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurumsallaşma Çabaları ve İngiliz Ayrıcalıkları: Hukuki Düzenlemeler Karşısında Britanya’nın Tepkisi ..	280
B. BRİTANYA İMPARATORLUK POLİTİKALARI VE SURİYE: BRİTANYA’NIN ORTADOĞU STRATEJİSİ VE SURİYE’NİN İMPARATORLUK İÇİNDEKİ KONUSU	282
1. Britanya’nın Kıbrıs’ı Kontrol Altına Almasının Suriye’ye Etkileri	284
a) Kıbrıs’ın İngiliz Yönetimine Geçmesi ve Suriye’de İngiliz Yönetimi Beklentisi	285
b) Kıbrıs’ın Güvenliği ve Britanya’nın Suriye’den Asker Temin Etme Girişimi	288
c) Henry Layard’ın Suriye’yi Ziyareti: Kıbrıs’ın Suriye Kıyılarındın Bir Parçası Olması Önerisi.....	290
2. Britanya’nın Mısır İşgalinin Öncesi ve Sonrasında Suriye’de Yaşanan Gelişmeler ve Suriye’nin Mısır’a İlhakı Meselesi.....	292
a) 1875-1878 Arasında Suriye’de Mısır’a İlhak Eğilimleri ve Britanya’nın Stratejik Yaklaşımları.....	293
b) Mısır ve Suriye Üzerinden Hindistan Yolunun Güvence Altına Alınması	296
c) Mısır’ın İşgalinde Lojistik Kaynak Olarak Suriye: Osmanlı-İngiliz İş Birliği	297
3. Mısır’ın İşgalinin Suriye’deki Etkileri	305
a) Mısır İşgali Sonrası Arap Milliyetçiliğinin Suriye Üzerindeki Etkileri	305
b) Britanya’nın Mısır’da Kalıcılığı ve Osmanlı-Britanya İş Birliğinin Güçlendirilmesi.....	307

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

BELGELERDE OSMANLI SURİYESİ'NDE BRİTANYA NÜFUZUNUN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASAL BOYUTLARI (1875-1896)

A. EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER	310
1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali Sıkıntıları, İngiliz Tahvil Sahipleri ve Suriye'deki Mali Krizler	311
a) Şam Tahvil Sahiplerinin Osmanlı'dan Alacakları Konusu	311
b) Osmanlı Suriyesi'nde Mali Krizlerin Etkileri	314
2. Osmanlı Ticaret ve Gümrük Politikalarının İngiliz Ticari Çıkarlarına Etkisi	317
a) Genel Olarak Osmanlı Suriyesi'nde İngiliz Ticareti.....	318
b) Gümrük Politikaları ve Ad Valorem Vergi Hususu.....	321
c) Tütün Ticaretine İlişkin Düzenlemelerin İngiliz Çıkarlarına Etkileri	323
d) Kolera Salgını ve Karantina Politikalarının İngiliz Ticaretine Etkileri	327
e) Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi: İngiliz Diplomasisi ve Osmanlı Yönetiminin Tutumu	329
3. Britanya'nın Nüfuz Alanı Olarak Postane Hizmetleri, Karayolu, Demiryolu ve Limanlar.....	332
a) Osmanlı Suriyesi'nde Haberleşme Politikaları: Basın Sansürü, Posta Hizmetleri ve Diplomatik Müdahaleler	333
b) Osmanlı Suriyesi'nde İngiliz ve Fransız Ulaşım Stratejileri: Karayolları, Demiryolları ve Limanlar Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi	335
B. BÜYÜK GÜÇLERİN OSMANLI SURİYESİ'NDE NÜFUZ MÜCADELESİ	342
1. Suriye'de Gayrimüslim Nüfus ve Büyük Güçlerin Koruma Politikası: Gündere Bayrak Çekme.....	342
2. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı: Reglement Organique	346
a) Cebel-i Lübnan'da Yerel Topluluklar Üzerinde İngiliz-Fransız Nüfuz Mücadelesi	348
b) Fransızların Ermenileri Katolikleştirme Faaliyetleri Karşısında Britanya'nın Diplomatik Hamleleri	352
c) Fransızların Maruniler Üzerinden Suriye'de Nüfuz Kurma Çabaları ve İngilizlerin İşgal Endişesi	354

3. Suriye’de İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri.....	358
a) Osmanlı Devleti’nin Yabancıların Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Önlemleri	358
b) İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri ve Osmanlı’nın Güvenlik Endişeleri.....	360
c) Fransa’nın Suriye’de Eğitim ve Misyonerlik Faaliyetleri ve Britanya’nın Diplomatik Girişimleri.....	365
C. BRİTANYA’NIN TOPLUMSAL GRUPLAR İLE İLİŞKİLERİ.....	369
1. Osmanlı Suriyesi’nde Toplumsal Yapı ve Osmanlı Yönetimine Yönelik Tutumlar: İngiliz Diplomatların Gözlemleri.....	369
2. Cebel-i Dürzi’de Osmanlı İmparatorluğu’nun Merkezileşme Politikaları ve İngiliz-Dürzi İlişkileri	373
a) İngilizler İçin Bir Denge Gücü Olarak Dürziler: 1895 Cebel-i Dürzi Ayaklanması.....	378
3. Osmanlı’nın Suriye’de Çerkes Yerleştirme Politikası ve İngiliz Nüfuzunun Gelişimi.....	385
a) Osmanlı Rus Savaşı Sonrası Suriye’ye Çerkes Göçmen Yerleştirme Politikası	385
b) Çerkes Göçlerinin Yarattığı Toplumsal Sorunlar ve İngiliz Nüfuzunun Güçlenmesi	388
4. Osmanlı Taşrasında Nusayriler: Vergi, Güvenlik ve İngiliz Müdahalesi.....	389
5. Badiye’de Siyaset, Ekonomi ve Vilayet İdaresi: Osmanlı-Bedevi İlişkilerinin İngiliz Perspektifinden Değerlendirilmesi	393
a) Osmanlı Çöl Politikaları ve İngiliz Diplomasisi: Bedeviler, Vergilendirme Çabaları	393
b) İngiliz Konsoloslarının Osmanlı Çöl Politikalarına Bakışı: Suriye’de Bağımsız Bir Arap Krallığı ve Osmanlı’nın Toprak Bütünlüğü Politikası.....	396
6. Diğer Toplumsal Gruplar ile İlişkiler.....	402
7. Zeytun Olaylarından Ermeni Sorununun Uluslararasılaşmasına: Britanya Dış Politikasında Suriye Ermenileri	407
a) Zeytun Olayları: Ermenilerin Hristiyan Bir Devletin Kolonisi Olma Tehdidi	408

b) Zeytun Olaylarını Araştırmak İçin Oluşturulan İlk Komisyon: “İngiliz Komisyonu”	414
c) Britanya’nın Osmanlı’nın Asya’daki Topraklarının Rus İşgalinden Korunması Politikası.....	416
d) Bir Siyasi Sorun Olarak Ermeni Meselesi ve Amerika’nın Hamilik Girişimleri: İkinci Komisyon Olarak Büyük Güçlerin Konsolosları	422
SONUÇ	429
KAYNAKÇA	434
EKLER	465
Ek 1: Haritalarda Suriye	465
ÖZET	474
ABSTRACT	475

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.k.	: aynı kaynak
bkz	: Bakınız
ev.	: Çeviren
ed.	: Editör
EIC	: East Indian Company
FO	: Foreign Office
UK	: United Kingdom
SP	: State Papers
vd.	: ve diğeri

GİRİŞ

Tezin Araştırma Sorusu ve Literatür Değerlendirmesi

Bu tez, 19. yüzyılın başat güçlerinden Britanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetleri olan Suriye ve Halep'te 1875-1896 yılları arasındaki etkisini incelemektedir. Araştırmanın temel sorusu, Britanya'nın bu dönemde Osmanlı Suriyesi'nde¹ ne ölçüde bir nüfuz oluşturduğu ve bunun hangi mekanizmalar aracılığıyla ortaya çıktığıdır. Bu sorunun yanıtı, dönemin diplomatik ve idari gelişmelerine tanıklık eden konsolosluk yazışmalarında aranacaktır. İncelenen belgeler Şam, Beyrut ve Halep'te görev yapan Britanya konsoloslarının 1875-1896 yıllarına ait yazışmalarından oluşmakta olup *The National Archives*'ta FO 195 fonunun ilgili alt serilerini teşkil etmektedir.

Türkiye'de ve dünyada İngiliz konsoloslukları üzerine önemli sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlar arasında, Nurcan Yurdakul'un Basra ve Bağdat'ta 1798-1856 yılları arasında görev yapan İngiliz konsoloslarının faaliyetlerini ele alan *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)* başlıklı doktora tezi; Emel Demir Görür'ün İngiltere'nin Vilâyât-ı Sitte ıslahatına ilişkin tutumunu konsolosluk belgeleri üzerinden incelediği *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)* adlı doktora tezi; Gökhan Çetinsaya'nın II. Abdülhamid döneminde Irak bölgesini İngiliz konsolosların ve misyonerlerin etkinliği çerçevesinde analiz ettiği ve doktora çalışmasının kitaplaştırılmış hâli olan *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* sayılabilir. Benzer şekilde Talha Taştekin *İngiliz Belgelerinde 20. yüzyıl Başlarında Akdeniz ve Balkanlarda Hâkimiyet Tartışmaları (1900-1912)* başlıklı yüksek lisans tezi ile Zeynep Gül Erel Çalan'ın İngiliz kaynaklarına dayanarak 1882-1919 yılları arasında Mısır'daki İngiliz politikasını incelediği *İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi'nin Kuruluşuna Kadar Mısır'da İngiliz Politikaları (1882-1919)* başlıklı doktora tezi, Ali Sarı'nın *Yemen'de Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Nevâhi-i Tis'a Sınırı Örneği* adlı doktora tezi, bu literatürün önemli örnekleri arasındadır.² Söz konusu çalışmalar, Britanya etkisinin daha

¹ Bu tez çalışmasının en problemli alanlarından biri adlandırma sorunudur. Tezin içerisinde ayrıntılı bir şekilde bu konuya değinilecektir. Kısaca söylemek gerekirse, coğrafi Suriye diye kastedilen bölge, Toroslar ve Sina ile Akdeniz ve Mezopotamya arasında uzanan klasik Bilad al-Şam'ı ifade eder. Osmanlı idari yapılanmasında "Suriye" ancak geç 19. yüzyılda bir vilayet ismi olmuştur, daha önce böyle bir idari birim yoktur. Halep ise, Osmanlı İmparatorluğu bölgeyi yönetmeye başladığı dönemden itibaren bir eyalet olmuştur. Çalışmamızın ilgili döneminde Suriye ve Halep isimli iki vilayet vardır ve bu vilayetler neredeyse coğrafi Suriye'nin tümünü kapsamaktadır. Lakin çalışma boyunca özellikle ulus-devlet Suriye'sinden ya da Halep vilayetinden bahsedildiği belirtilmedikçe Suriye-coğrafi Suriye-Osmanlı Suriye'si birbiri yerine kullanılacaktır.

² Nurcan Yurdakul, *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2014. Talha Taştekin, *İngiliz Belgelerinde 20. Yüzyıl Başlarında Akdeniz ve Balkanlarda Hâkimiyet Tartışmaları 1900-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih

fazla hissedildiği Irak, Mısır, Yemen ve Doğu Anadolu gibi coğrafyalardaki konsolosluk belgelerine dayanmaktadır.

Britanya'nın Ortadoğu'ya dönük genel politikalarını inceleyen önemli bir literatür de mevcuttur. Bu bağlamda Elizabeth Monroe'nun *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956* adlı eseri ile Abdul Latif Tibawi'nin *British Interests in Palestine, 1800-1901*, Robert T. Harrison'un *Britain in the Middle East 1619-1971*, John Darwin'ın *Britain, Egypt and the Middle East*, Jonathan Parry'in *Promised Lands The British and The Ottoman Middle East* isimli çalışmaları sayılabilir.³ Levant ya da doğu Akdeniz söz konusu olduğunda yapılan çalışmalar daha sınırlıdır. *British Consular Reports from the Ottoman Levant in an Age of Upheaval, 1815-1830* adlı eser bu çerçevededir.⁴

Hem Uluslararası İlişkiler hem de Tarih disiplininde Osmanlı Suriyesi'ni konu edinen çok sayıda tez çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir bölümü merkez-yerel ilişkilerini ele alarak, ağırlıklı biçimde 18. yüzyıla odaklanmış; 19. yüzyıla gelindiğinde ise ilgi odağı reform süreçleri, yerel tepkiler ve milliyetçilik tartışmalarına yönelmiştir. Büyük güçlerin politikaları ve bölgede kurdukları nüfuz alanları da bu literatürde sıkça işlenen temalar olmuştur.

Suriye'ye yönelik çalışmaların pek çoğu gerek daha sonraki dönemde mandater devleti olması, gerekse tarihsel olarak bölge üzerinde etkili bir güç olarak görülmesi nedeniyle Fransa'nın Suriye politikasına yönelik olmuştur.⁵ Bu yönelim, Osmanlı Suriyesi'nde Fransız etkisini ekonomik, siyasi ve dini boyutlarıyla ele alan geniş bir tarihyazımının oluşmasına yol açmıştır. Bununla birlikte söz konusu literatürde, arşiv

Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019. Emel Demir Görür, Vilâyet-i Sitte Islahatı (1878-1899), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018. Gökhan Çetinsaya, Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908, Routledge, 2006. Zeynep Gül Erel Çalan, İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi'nin Kuruluşuna Kadar Mısır'da İngiliz Politikaları (1882-1919), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021. Ali Sarı, Yemen'de Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Nevâhi-i Tis'a Sınırı Örneği, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2023.

³ Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East*, Second Edition, John Hopkins University Press, Baltimore, 1981; A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine, 1800-1901: a Study of Religious and Educational Enterprise*, Oxford University Press, London, 1961; Robert T. Harrison, *Britain in the Middle East, 1619-1971*, Bloomsbury, New York, 2016; Jonathan Parry, *Promised Lands: The British and the Ottoman Middle East*, Princeton University Press, 2022.

⁴ Theophilus C. Prousis, *British Consular Reports from the Ottoman Levant in an Age of Upheaval, 1815-1830*, The Isis Press, İstanbul, 2010.

⁵ Bkz: Alican Koyuncu, *French Politics of Ottoman Syria During The Third Republic Era, 1870-1924*, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020. J. P. Spagnolo, "French Influence in Syria Prior to World War I: The Functional Weakness of Imperialism", *Middle East Journal*, Volume: 23, No: 1, 1969, s. 45-62. William I. Shorrock, *French Imperialism in The Middle East the Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, The University of Wisconsin Press, 1976.

verileriyle karşılaştırılmadan yinelenen ve tarihsel eleştiriye tabi tutulmamış bir Fransız etkisi anlatısı yer almaktadır.

Jonathan Parry'nin de işaret ettiği üzere, Suriye'nin de içinde yer aldığı Ortadoğu'nun Britanya açısından hem bir sorun hem de bir fırsat olarak ele alınmasına yönelik ilgi oldukça sınırlıdır.⁶ Gerçi Parry bunu 19. yüzyılın ilk yarısı için söylemektedir. Buna ek olarak, tarihçilerin tekil olaylar ya da metinler arasında ilişki kurmaya çalışanlara yol gösterecek, farklı on yıllarda Osmanlı topraklarındaki İngiliz faaliyetlerini kapsayan tutarlı bir genel çerçevenin eksikliğine de dikkat çekmektedir.⁷

Britanya üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı Suriyesi, çoğu zaman başlı başına bir vilayet olarak ele alınmamış, daha çok sunduğu çeşitli bağlantı noktaları üzerinden değerlendirilmiştir. Bölge, kimi zaman Ermeni meselesi bağlamında, kimi zaman Kıbrıs'a geçiş hattı olarak, kimi zaman Filistin sorunu çerçevesinde ya da Britanya'nın Mısır'ı işgaliyle ilişkili gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Söz konusu yaklaşım, Osmanlı Suriyesi'ni bağımsız bir inceleme alanı olmaktan ziyade, Britanya dış politikasının başka başlıklarıyla ilişkili bir ara mekân olarak konumlandırmıştır.

Birincil kaynaklara dayalı çalışmalar bütünüyle yok değildir ancak bu literatür, dönemsel ve tematik sınırlılıklarla şekillenmiştir. Parry'nin yukarıda değinilen eseri, özellikle 1854 öncesi döneme odaklanması bakımından dikkat çekicidir. Parry, Britanya'nın Ortadoğu'daki erken dönem faaliyetlerinin tarih yazımında görece geri planda kalmış olmasına işaret eder. Parry'e göre, 1839-40 diplomatik krizi üzerine geniş bir literatür olmasına karşın, Mısır'ın tahliyesi sonrasında Suriye'nin nasıl şekillenmesi gerektiğine dair İngiliz hükümetinin tutarlı bir yaklaşımı ortaya konmamıştır.⁸ Parry'nin tespitleri, Osmanlı Suriyesi'ne ilişkin Britanya literatüründe süreklilik arz eden daha genel bir soruna işaret etmektedir. Nitekim, konsolosluk belgelerine dayanan çalışmalar hem sınırlı dönemlerle hem de dar tematik çerçevelerle şekillenmiştir.

Theophilus C. Prousis, "Rebellion, Unrest, Calamity: British Reports on Ottoman Syria in 1821-1823" adlı makalesinde kısa bir zaman aralığını incelemekle birlikte, konsolosluk yazışmalarını doğrudan kullanan az sayıdaki çalışmadan biridir.⁹ Rashid Khalidi'nin *British Policy Towards Syria and Palestine 1906-1914* adlı eseri ise

⁶ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 1-7.

⁷ a.k. s. 13-19.

⁸ a.k.,

⁹ Theophilus C. Prousis, "Rebellion, Unrest, Calamity: British Reports on Ottoman Syria in 1821-1823", *Chronos* 29, 2014. s. 185-210.

Suriye’yi merkeze almasına rağmen, esas olarak Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin siyasal parametreleri etrafında kurgulanmıştır.¹⁰

Sonuç olarak yukarıda ele alınan literatür, Osmanlı Suriyesi’ndeki yabancı etkisini büyük ölçüde Fransız eksenini üzerinden okuyan bir yaklaşımın yerleşmesine yol açmıştır. Söz konusu yaklaşım, aynı dönemde bölgeyi yakından izleyen Britanya konsoloslarının faaliyetlerini ve konsolosluk yazışmalarının sunduğu zengin malzemeyi ikincil planda bırakmaktadır. Nitekim 19. yüzyılın son çeyreğinde Britanya’nın Osmanlı Suriyesi’ndeki etkisini doğrudan arşiv belgelerine dayanarak sistematik biçimde ele alan çalışmalar sınırlıdır. Mevcut çalışma, Britanya’nın Şam, Beyrut ve Halep’teki konsolosluk ağı üzerinden yürüttüğü politikaların bölgesel dinamiklerle nasıl kesiştiğini inceleyerek bu literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Tezin Araştırma Yöntemi

Uluslararası İlişkiler alanında uzun yıllar boyunca, birincil ve ikincil kaynaklara dayanan ya da bu kaynakların birleşiminden oluşan sentezleyici tarihyazımı yaygın bir yöntem olarak kabul edilmiştir.¹¹ Birincil kaynaklar, arşivlerden elde edilebilen ve “olaylar, nesneler veya kişiler hakkında doğrudan ya da birinci elden kanıt sağlayan” belgelerdir. Buna karşılık, ikincil kaynaklar, “olaylar, koşullar veya deneyimlere ilişkin belirli bir yorum veya analiz içeren” metinlerdir.¹²

Bu tezde, tarihyazımı yaklaşımı ile arşiv temelli tarih yöntemi birlikte kullanılmaktadır. Çalışmanın yöntemsel çerçevesi, mevcut literatürün eleştirel biçimde değerlendirilmesini ve bu literatürdeki yaklaşımların arşiv belgeleri ışığında yeniden ele alınmasını esas almaktadır. Dolayısıyla her iki yöntemin araştırma sürecindeki işlevi ve katkısı, birbirini tamamlayan bir çerçeve içinde değerlendirilmektedir.

a. Tarihyazımı Yöntemi

Tarihyazımı, uzun süre boyunca Yunanlardan itibaren kaleme alınmış tarih çalışmalarının kaydedilmesi, bu eserlerin yazarlarının amaçları, bakış açıları ve kullandıkları kaynaklar üzerinden değerlendirilmesiyle tanımlanmıştır. Tarihyazımının temel amacı, modern metodolojik ölçütler ışığında tarih eserlerinin değerini ve katkısını analiz etmektir. Bu anlayıştaki tarihyazımı, tarih ve tarihçiler hakkında başvuru

¹⁰ Rashid Khalidi, *British Policy Towards Syria and Palestine 1906-1914*, Middle East Centre, St. Antony’s College, London, 1980.

¹¹ Jeppe Mulich, “International Relations In The Archive Uses of Sources And Historiography”, *Routledge Handbook Of Historical International Relations*, ed. Benjamin De Carvalho, Julia Costa Lopez, Harvard Leira, Routledge, London, 2021, s. 491.

¹² Payam Ghalehdar, “Historical Analysis”, *Routledge Handbook of Foreign Policy Analysis Methods*, ed. Patrick Mello vd., Routledge, London, 2023, s. 441-445.

niteliğinde bilgiler sunar ve her tarihçinin mevcut tarihsel bilgi birikimine yaptığı katkıları sistematik biçimde ortaya koyar.

Tarihyazımı, yalnızca tarihçilerin mevcut bilgiye yaptıkları katkıların değerlendirilmesiyle sınırlı değildir. Aynı zamanda, geçmişe ilişkin bilginin farklı dönemlerde nasıl üretildiğini, hangi inanç ve kabuller üzerine kurulduğunu ve bu bilgi setlerinin hangi beklenti ve çıkarlarla ilişkilendirildiğini anlamaya imkân veren bir entelektüel tarih aşaması olarak ele alınmalıdır.¹³

Bu çerçevede tarihyazımı yöntemi esas olarak ikincil kaynaklara dayanır. İkincil kaynakların temel alınması, yöntemin doğası gereği sorunlu değildir. Araştırmanın kapsamı ya da birincil kaynaklara erişimde karşılaşılan dilsel ve pratik sınırlılıklar göz önüne alındığında, sentezleyici ve tarihyazımı odaklı çalışmalar kimi durumlarda hem gerekli hem de kaçınılmazdır. Ancak tarihyazımını durağan bir bilgi deposu olarak değil, sürekli gelişen bir entelektüel üretim alanı olarak ele almak gerekir. Bu yaklaşım, alan içindeki güncel tartışmaların izlenmesini ve bu tartışmaların tarihsel senteze dayalı uluslararası ilişkiler çalışmalarına yansıtılmasını zorunlu kılar.¹⁴

Tez kapsamında ele alınan başlıca tarihyazımı alanları, Osmanlı İmparatorluğu tarih yazımı ile imparatorluğun taşra vilayetlerine ilişkin literatürdür. Bunun yanında, Britanya İmparatorluğu tarihyazımında yürütülen tartışmalardan da sınırlı ölçüde yararlanılmaktadır. Ancak bu tartışmalar, ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktan ziyade, Britanya'nın Osmanlı coğrafyasına ve özellikle Suriye vilayetine yönelik bakışını anlamaya imkân veren bir çerçeve içinde değerlendirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihine ilişkin çalışmalar, büyük ölçüde askerî ve siyasî olaylara odaklanmıştır. Bu yönelim, dönemin Avrupa tarihçiliğinde hâkim olan genel yaklaşımın Osmanlı tarih yazımına yansması niteliği taşımaktadır.¹⁵

¹³ Carl Becker, "What is Historiography?", *The American Historical Review*, Volum:44, No:1, 1938, s. 20-28.

¹⁴ Jeppe Mulich, bu noktada Çin'in dünya siyasetindeki tarihsel rolüne dair yapılan çalışmalarda değişimi örnek vermiştir. Kaynaklardaki ve yöntemlerdeki değişim, Qing tarihine dair önemli yeniden değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında, Mançu kimliğinin sürekliliğini ve önemini vurgulayan bir yaklaşımın benimsenmesiyle eski *sinikleşme tezinin* terk edilmesi; 19. yüzyılın dış müdahalelerle zorla modernleşme dönemi olarak değil, bir *kriz ve reform süreci* olarak yeniden yorumlanması ve nihayet, Qing İmparatorluğu'nun çağdaşı Osmanlı ya da Britanya imparatorlukları gibi çokkültürlü, genişlemeci sömürgeci bir imparatorluk olarak küresel ve karşılaştırmalı tarih yazımı içinde yeniden konumlandırılması sayılabilir. Ne var ki, bu tarih yazımsal gelişmeler literatüre oldukça yavaş yansımıştır. Alanın hâkim anlatıları, çoğu kez Çin'in Doğu Asya'daki tarihsel rolüne ilişkin güncelliğini yitirmiş ve aşırı basitleştirilmiş yaklaşımlara dayanmaya devam etmektedir. Jeppe Mulich, "International Relations ...", 2021, s. 493-494.

¹⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1, 1300-1600*, çev. Halil Bertay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 41.

20. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarihyazımı, üç ana tartışma etrafında şekillenmiştir. Her tartışma belirli bir dönem boyunca etkili olmuş, ardından yerini yeni yaklaşımlara bırakmıştır. Bu süreç, Osmanlı araştırmalarının dünya çapındaki tarihçilik eğilimleriyle uyumlu tema, çerçeve ve yöntemler benimsemesiyle paralel ilerlemiştir. Bu tartışmaların ilki modernleşme yaklaşımlarıdır. Savaş sonrası dünya düzeninde ortaya çıkan bu perspektif, Batı deneyimini analizin merkezine yerleştirmiştir. Bu çerçevede Tanzimat reformları, yukarıdan aşağıya değişim süreçleri ve seçkin siyaset dönüştürmeler Osmanlı tarih yazımının başlıca konuları hâline gelmiştir. Ancak bu yaklaşım, Osmanlı geçmişini büyük ölçüde Batı'nın etkisi üzerinden okuduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁶

Modernleşme paradigmasının 1970'lerde etkisini yitirmesiyle birlikte, ilerleme fikrinin yerini ekonomik geri kalmışlık tartışmaları almaya başlamıştır. 1970'ler ve 1980'lerdeki siyasal ve iktisadi gelişmeler, Osmanlı tarihine yönelik daha geniş ölçekli açıklamalar sunan makro kuramsal modellerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bağımlılık okulu, sosyal tarih çalışmaları ve dünya-sistem analizi, bu dönemde modernleşme yaklaşımına alternatif güçlü bir entelektüel ve kuramsal çerçeve oluşturmuştur. Bahsi geçen yaklaşımların ortak nedensel açıklaması kapitalizm olmuş; ekonomik eklemleme ve siyasal çevreselleşme, geç dönem Osmanlı tarihinin belirleyici sonuçları olarak ele alınmıştır.¹⁷ 1990'lardan itibaren ise Osmanlı tarihyazımında yeni bir tartışma ortaya çıkmıştır. İlgili dönemde, küresel ölçekte yaşanan dönüşümlerle birlikte pazarlık perspektifleri önem kazanmıştır. Bu yaklaşım, modern Ortadoğu'nun oluşumunda Osmanlı devletini ve yerel aktörleri merkeze alan tarihsel anlatıların öne çıkmasını sağlamıştır.¹⁸

Her bir tarihyazımı tartışması, belirli dönemlerde öne çıkan, zamanla yeniden üretilen ya da etkisini yitiren temalar etrafında şekillenmiştir. Tez, günümüzde belirli ölçüde üzerinde uzlaşılan bu tartışmaları esas almaktadır.

¹⁶ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 13-19. Modernleşme yaklaşımlarına klasik olarak nitelendirilebilecek birkaç çalışma örneği: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1961. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

¹⁷ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu...*, 2016, s. 19-24. Makro modeller içinde yer alan birkaç eser örneği: Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800- 1914*, Methuen, Londra, 1981. Huricihan İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

¹⁸ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu...*, 2016, s. 19-24. Pazarlık perspektifleri kapsamında değerlendirilebilecek birkaç örnek çalışma olarak şunlara bakılabilir: Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Brill, Leiden, 2004. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks-Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, Berkeley, 1997.

Bu tartışmaların ilki, Osmanlı tarihyazımında uzun süre belirleyici olan “gerileme paradigması”dır. Paradigmanın oluşumunda, 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşları sırasında ortaya çıkan askerî ve idarî sorunlar önemli rol oynamıştır. 1603’ten itibaren Osmanlı Devleti’nin aynı anda hem batıda Habsburglarla hem de doğuda Safevî Devleti ile savaşmak zorunda kalması, imparatorluğun kaynaklarını ciddi biçimde zorlamıştır. Ayrıca 1580’lerden itibaren biriken yapısal sorunlar yüzyılın sonuna gelindiğinde kritik bir aşamaya ulaşmış ve özellikle 1599’da Anadolu’da patlak veren geniş çaplı Celâlî isyanları merkezi otorite açısından ciddi bir meydan okuma oluşturmuştur. Söz konusu gelişmeler, tarihyazımında gerileme anlatısının temel dayanakları arasında yer almıştır.¹⁹ O dönemin yazarlarının eserleri, doğrudan tanık oldukları ve aşılması güç görünen bunalımın farklı belirtilerine yönelik kaygılarını yansıtır. Bu metinlerde, imparatorluğun üç yüzyıl boyunca inşa ettiği idarî, askerî ve toplumsal düzenin kısa sürede çözülme ihtimaline dair güçlü bir endişe dile getirilir.²⁰

16. yüzyılın son çeyreği, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu için değil, Avrupa devletleri açısından da oldukça zorlu bir dönemdir. Sık aralıklarla tekrarlanan savaşlar, başlıca güçlerin bütçeleri üzerinde ağır bir yük oluşturmuş; İspanya, Fransa, İngiltere ve Avusturya ekonomilerinde ciddi aksaklıklara yol açmıştır. Yıllık harcamaların gelirleri aşması mali dengeleri bozmuş, devletleri bu krizleri aşmak için farklı ve yenilikçi yöntemler geliştirmeye zorlamıştır. Bu mali sorunlar hem Osmanlı’da hem de Avrupa monarşilerinde toplumsal ve siyasal huzursuzlukları besleyen temel etkenler arasında yer almıştır.²¹ Öyleyse, Fransa’daki krizler erken modern devlete geçişi kolaylaştıran dönüşümün işaretleri olarak yorumlanırken, Osmanlı örneğinde “gerileme”den söz edilmesinin gerekçesi nedir?²²

Yukarıda değinilen tarihyazımı tartışmaları, Osmanlı tarihinin uzun süre gerileme anlatısı üzerinden okunmasını sorgulamış ve bu yaklaşımın yerine değişim ve dönüşüm süreçlerini merkeze alan bir bakış açısının yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde Colin Imber, 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde imparatorluğun genişlemesini sona erdiren ve kurumsal yapısında önemli değişiklikler yaratan bunalım döneminin aşıldığını ileri sürer.²³ Karen Barkey ise 17. yüzyılda devletin izlediği

¹⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 160.

²⁰ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 160-174.

²¹ a.k

²² Fikret Adanır, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 199-204.

²³ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, (Çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. VII-IX.

manevraları gerilemenin göstergeleri olarak değil, ortaya çıkan sorunlara çözüm üretme kapasitesinin ve uyum yeteneğinin bir ifadesi olarak değerlendirmektedir.²⁴ Hem merkezi hem de yerel kurumların, kaynaklara erişimi sağlamak, ordu kurmak ve toplumu denetleyecek mekanizmalar geliştirmek amacıyla yeniden yapılandırıldığını ileri sürmektedir.²⁵ Cemal Kafadar ise Osmanlı tarihinde çok yaygın biçimde kullanılan “gerileme” anlatısını sorgulayarak, özellikle 16. yüzyıl sonrasını tek çizgili ve sürekli bir çöküş dönemi gibi görmenin problemlili olduğunu, “gerileme” kavramının çoğu zaman fazla genel, belirsiz ve açıklamaktan çok etiketleyen bir çerçeveye dönüştüğünü dile getirmektedir.²⁶

Metin Kunt’a göre, 17. yüzyıl başında yaşanan krizin kapsamı ile dönemin tarihçilerinin bu krizin niteliğini anlamaya yönelik yoğun çabaları, Osmanlı tarihini uzun, tekdüze ve kesintisiz bir gerileme süreci olarak okumaya yöneltmiş olabilir. Kunt, bunun yerine belirli dönemlerde ortaya çıkan değişim kalıplarına ve yeni düzenlemelere daha yakından bakılması gerektiğini vurgular. Ona göre söz konusu dönüşüm, özünde bir “gerileme” değil; hatta “modernleşme” olarak dahi değerlendirilebilir.²⁷ Abou-El-Haj ise aynı dönemde yaşanan krizleri dikkate alarak, Osmanlı devleti ve toplumunu kendine özgü ve karşılaştırılmaz bir yapı olarak ele alan yaklaşımın yerine, Osmanlı tarihinin diğer tarihsel deneyimlerle karşılaştırılabilir ve benzer yöntemlerle incelenebilir olduğu bir perspektifi önermektedir.²⁸

Tarihyazımında ele alınan ikinci temel tartışma, gerileme paradigmasıyla yakından ilişkili olan merkezîleşme-adem-i merkezîleşme meselesidir. Bu konu, özellikle vilayet tarihyazımında geniş bir yer tutmaktadır. Geleneksel adem-i merkezîleşme anlatısına göre, 17. yüzyılın başından itibaren daha genç ve siyasal açıdan zayıf sultanların tahta çıkmasıyla birlikte Osmanlı merkezî otoritesinin taşra üzerindeki denetimi zayıflamıştır. Merkezî idarenin geri çekilmesiyle ortaya çıkan boşlukta, yerel düzeyde güçlü “ileri gelen” aileler ön plana çıkmış ayan olarak tanımlanan bu aktörler, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde birçok Osmanlı eyaletinde neredeyse hegemonik bir konum elde etmiştir.²⁹ Adem-i merkezîleşme, uzun süre Osmanlı gerilemesinin bir

²⁴ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Târzı Devlet Merkezîleşmesi*, (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. VI.

²⁵ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet...*, 1999, s. 25-46.

²⁶ Cemal Kafadar, “The Question of Ottoman Decline”, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4 (1997-1998), s. 32-35.

²⁷ Metin Kunt, *The Sultan’s Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983, s. 95-99.

²⁸ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, s. 35.

²⁹ Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 10-12.

göstergesi ve proto-milliyetçiliğin önkoşulu olarak yorumlanmıştır.³⁰ Bu yaklaşımda merkez ile taşra arasındaki ilişkiler, çoğu zaman örtük bir karşıtlık varsayımı üzerinden ele alınmış; merkezî yönetim ile yerel güç odakları arasındaki yetki paylaşımı açıklayıcı bir çerçeve olarak kullanılmıştır.³¹ Adem-i merkezîleşmenin devlet zayıflığıyla birlikte ortaya çıktığı iddiası ise, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıldaki Osmanlı başarısının merkezî bir yönetim yapısına dayandığı varsayımına dayanmaktadır.

Taşra vilayetlerine odaklanan çalışmalar, bu varsayımı önemli ölçüde sorgulamıştır. Coğrafi Suriye örneğinde, 16. yüzyılda genellikle “yükselme” ve merkezîleşme dönemi olarak tanımlanan bir evrede bile, saraydan gönderilen valiler yerine yerel beylerin sancak yöneticiliği yaptığı ve bu uygulamanın 17. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.³²

Adem-i merkezîleşme tartışmaları içinde en çok ele alınan başlıklardan biri ayanlar, yani taşranın ileri gelenleridir. Devletin zayıflaması varsayımına dayanan geleneksel adem-i merkezîleşme anlatısında, güç kazanan kesim taşra ileri gelenleri olarak tanımlanır.³³ Bu anlatıda imparatorluk merkezinin bakış açısından ayanlar düzeni zorlayan aktörler olarak görülürken, taşraya odaklanan ve özellikle milliyetçi eğilimler taşıyan anlatılarda aynı aktörler yerel kahramanlar olarak sunulmuştur.³⁴ 18. yüzyıl, ayanların mali, yönetsel ve askerî alanlarda belirleyici roller üstlendiği bir dönem olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle literatürde sıklıkla “ayan yüzyılı” şeklinde anılmıştır. Bununla birlikte Taşra vilayetlerine odaklanan daha yakın dönem çalışmalar ise ayan kavramsallaştırmasını yeniden ele almıştır. Dina Rizk Khoury, taşradaki güç sahiplerinin büyük ölçüde devlet tarafından şekillendirildiğini, bu aktörlerin de yerel düzeyde devletin işleyişine katkıda bulunduğunu ileri sürer. Bu çerçevede taşra elitleri,

³⁰ Suraiya Faroqhi, “Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan”, *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, der. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 24-25.

³¹ Ali Yaycıoğlu, “Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk Çatışma Mı, Ortaklık Mı?”, *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 571.

³² Christine Woodhead, *Osmanlı Dünyası*, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 25. Edhem Eldem, “18. Yüzyıl ve Değişim,” *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, Sayı: 19, Yaz 1999, s. 194. Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, American University of Beirut, 1985, Beirut. 16. yüzyılın ikinci yarısında İran’a karşı sık sık yapılan seferlerde Suriye Çölü’nün emiri Ebu Riş, Halep’ten doğu cephesine yiyecek ve mühimmat taşımak için yararlanılmıştır. Stefan Winter, *Alep Et L’émirat Du Désert (Çöl Beyliği) Au Xviie- Xviii Siècle*, *Aleppo and its Hinterland in the Ottoman Period/Alep et sa province à l’époque ottomane*, ed. Stefan Winter, Mafalda Ade, Brill, Leiden-Boston, 2019, s. 89-93.

³³ Astrid Meier, “Patterns of Family Formation in Early Ottoman Damascus: There Military Households in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Syria ana Bilad al-Sham under Ottoman Rule Essays in Honour of Abdul-Karim Rafeq*, ed. Peter Sluglett, Stefan Weber, Brill, Leiden, 2010, s. 347-352.

³⁴ Suraiya Faroqhi, “Merkezi Devletle Başetmek, ...”, 2011, s. 425-426.

devlet hegemonyasını yerel düzeyde yeniden üretmiş; söz konusu süreç vilayetten vilayete farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır.³⁵

Osmanlı tarihyazımında ele alınan üçüncü temel tartışma, Osmanlı tarihinin hangi dönemlendirme çerçevesi içinde incelenmesi gerektiği meselesidir. Osmanlı İmparatorluğu, uzun süre “yükselme-duraklama-gerileme-dağılma” eksenine dayanan işlevsel bir şema üzerinden değerlendirilmiştir. Bu şema, geniş bir tarih anlatısının parçası olarak uzun yıllar boyunca kullanılmıştır. Günümüzde ise tarihçiler bu yaklaşımı giderek daha fazla sorgulamakta ve Osmanlı tarihini farklı zaman dilimleri ve kavramsal çerçeveler içinde ele alan alternatif dönemlendirmelere yönelmektedir.³⁶

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı tarihyazımının merkezinde iki temel tartışma yer alır: Modernleşme süreci ve Doğu Sorunu. Bu iki başlık birbirinden bağımsız değildir; iç ve dış dinamikler karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir. İmparatorluğun siyasal ve idarî yapısında ortaya çıkan modernleşme girişimleri, bir yandan iç tehditleri sınırlamayı, diğer yandan dış baskılar karşısında devletin bütünlüğünü korumayı hedeflemiştir. Bu çerçeve, Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük güçlerle ilişkilerini yoğunlaştırmış ve modernleşmenin yönünü belirleyen başlıca etkenlerden biri olmuştur.

Söz konusu dönüşüm, modernleşme kuramcılar tarafından uzun süre doğrusal bir ilerleme süreci olarak yorumlanmıştır. Bu yaklaşıma göre ilerleme büyük ölçüde Avrupa etkilerine bağlanmış, Osmanlı modernleşmesi dış dinamiklere verilen bir tepki şeklinde ele alınmıştır. Buna karşılık ikinci bir yaklaşım, modernleşme girişimlerini imparatorluğun 14. yüzyıldan itibaren süregelen devlet inşa pratiklerinin devamı olarak değerlendirmiştir. Bu bakış açısında Osmanlı modernleşmesi, merkezî otoritenin tebaayı denetleme, idarî yapıyı yeniden düzenleme ve sınırları koruma çabalarının süreklilik taşıyan bir parçası olarak konumlandırılmıştır.³⁷

Abou-El-Haj’ın yaklaşımı, süreklilik ve değişim tartışmalarına önemli bir katkı sunar. Ona göre Tanzimat reformları, kökenleri 17. yüzyıla uzanan daha geniş bir dönüşüm sürecinin ulaştığı bir aşamayı temsil eder. Abou-El-Haj, Osmanlı’daki değişimi yalnızca Avrupa’nın ekonomik rekabeti ya da büyük güçlerin askerî baskıları

³⁵ Dina Rizk Khoury, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarizyazımı Çözümlemesi”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2. Baskı, 2016, s. 171-173.

³⁶ Bkz: Cambridge Türkiye Tarihi, Cilt 1: Bizans’tan Türkiye’ye, 1071-153; Cilt 2: Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu, 1453-1603, Cilt 3: Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839, Cilt 4: Modern Dünyada Türkiye (1839-2010). Linda Darling de yeni bir dönemlendirme önerisi getirmektedir. Darling’e göre bu dönemselleştirme, Osmanlı tarihini bölgesel ve evrensel eğilimler ile bağlayacak ve daha tarafsız bir terminoloji kazandıracaktır. Darling üç dönemlik bir çerçeve önermektedir: Genişleme (1300-1550), tahkim-konsolidasyon (1550-1718) ve dönüşüm (1718-1923). Linda T. Darling, “Another Look at Periodization in Ottoman History”, *Turkish Studies Association Bulletin*, c. 26, s. 2, 2002, s. 19-24.

³⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Edirne, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 105.

gibi dış etkenlere indirgemek yerine, 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla uzanan uzun bir zaman dilimi içinde imparatorluğun iç dinamikleri üzerinden değerlendirmek gerektiğini vurgular.³⁸

19. yüzyıldaki dönüşümleri önceki yüzyıllardan ayırarak ele alan bir literatür de mevcuttur. Bu yaklaşımlar, Osmanlı yönetiminin 19. yüzyılda sahip olduğu araçların, özellikle idarî ve askerî kapasite bakımından 18. yüzyıldan farklılaştığını ileri sürer. Donald Quataert, bu dönemde genişleyen bürokrasiye ve yeniden örgütlenen orduya dikkat çekerek, yüzyılın sonlarına gelindiğinde merkezî devletin tebaası ve rakip güç odakları üzerinde Osmanlı tarihinde daha önce görülmeyen ölçekte bir denetim kapasitesi oluşturduğunu vurgular.³⁹ Jens Hanssen, 19. yüzyıldaki reform girişimlerinin önceki dönem Osmanlı uygulamalarından bütünüyle kopuk olmadığını, ancak bu geçmişin reformların nedensel kökenini açıklamaktan çok reformcular için güçlü bir referans ve meşruiyet zemini sağladığını ileri sürer.⁴⁰ Cyrus Schayegh ise bu geniş dönüşüm sürecini, “Osmanlı devletinin modern toprak bütünlüğünün oluşumu” kavramı üzerinden açıklar. Schayegh’e göre 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı merkezî yönetimi hem tebaası üzerinde hem de birbirleriyle rekabet eden yerel güç odakları karşısında önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde güçlenmiştir.⁴¹

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımındaki bir diğer temel tartışma, Avrupa devletleri açısından “Doğu Sorunu”, Osmanlı İmparatorluğu açısından ise “Batı Sorunu” olarak adlandırılan süreç etrafında şekillenmiştir. Doğu Sorunu, Büyük Güçlerin Osmanlı topraklarındaki nüfuz dengesi konusunda birbirlerine duydukları kuşkuya ve bu devletlerden birinin stratejik, ticari ya da toprak kazanımı yoluyla üstünlük sağlaması ihtimaline karşı geliştirdikleri hassasiyete işaret eder.⁴² Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu’nun giderek artan toprak kayıplarının nasıl sınırlandırılacağı sorusu da tartışmanın merkezinde yer almıştır.⁴³ Batı Sorunu ise Osmanlı perspektifinden, Büyük Güçlerin 17. yüzyıldan itibaren uluslararası ilişkilerde geçerli olduğu kabul edilen güç dengesi ilkesini fiilen ikinci plana iterek, açık bir rekabet ve nüfuz mücadelesine yönelmelerini ifade eder. Bu mücadelenin ağırlıklı

³⁸ Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin ...*, 2018, s. 138-146; 155-156.

³⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, 2004, s. 105-107.

⁴⁰ Jens Hansen, “The Empire in the City: Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire”, der. Jens Hansen vd., *Orient-Institut, Beirut*, 2002, s. 49-52.

⁴¹ Cyrus Schayegh, *Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 54-63.

⁴² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa...*, 2007, s. 368-396.

⁴³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu...*, 2004, s. 96-104.

olarak Osmanlı toprakları üzerinde yürütülmesi, söz konusu sürecin Osmanlı açısından daha sorunlu bir hâl almasına neden olmuştur.⁴⁴

Parry, Doğu Sorunu etrafında oluşan geniş literatürün etkisiyle diplomatik tarihçilerin Britanya'nın Osmanlı topraklarına yönelik ilgisini çoğunlukla Avrupa hükümetlerinin benimsediği bir "Doğu Sorunu" çerçevesi içinde ele aldıklarını ve bunun kavramsal sınırlılıklar ürettiğini belirtir. Ona göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Britanya politikasının Ortadoğu bağlamında sınırlı biçimde incelenmesi, Britanya'nın hedeflerinin "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması" şeklinde sabit bir politika ya da tutarlı bir "sistem" olarak sunulmasına yol açmıştır. Parry, bu yaklaşımın Britanya'nın eylemlerini açıklamakta yetersiz kaldığını ve bunun üç temel nedeni bulunduğunu ileri sürer.

İlk olarak, Osmanlı toprak bütünlüğüne vurgu yapan yalnızca Britanya değildir; diğer Avrupa güçleri de genel olarak bu ilkeyi dile getirmiştir. İkinci olarak, Britanya da diğer büyük güçler gibi, bu egemenliği pratikte ihlal etmeye hazır olabilmıştır. Üçüncü olarak ise Britanyalı karar alıcılar, bölgeye ilişkin değerlendirmelerinde jeopolitik, ekonomik ve dinî unsurları içeren geniş bir mesele alanını birlikte ele almak durumunda kalmışlardır. Nitekim Doğu Sorunu üzerine yapılan daha yakın dönem çalışmalar, Avrupa güçlerinin değişen önceliklere ve farklı bakışlara sahip olduklarını; Osmanlı diplomasisinin de bu süreçte edilgen bir konumda değil, etkin bir aktör olarak hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda diplomasi, sabit kurallara dayalı kapalı bir sistemden ziyade, farklı çıkarların karşılaştığı ve koşullara göre biçimlenen bir etkileşim alanı olarak ele alınmaktadır.⁴⁵

Tarihyazını tartışmaları içinde ayrıca Osmanlı-Arap tarihi araştırmalarına da değinmek gerekir. Bu literatür, zaman içinde yön ve vurgu değişiklikleri yaşamıştır. Özellikle Albert Hourani'nin 1970'lerde dile getirdiği, bölge tarihinin Avrupa merkezli yaklaşımlar ya da Osmanlı'nın emperyal perspektifi yerine yerel ve Arap odaklı bir bakışla ele alınması gerektiği yönündeki çağrı, araştırmaların seyrinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Hourani'nin etkisiyle, vakayinameler, mahkeme sicilleri ve hatıratlar gibi yerel kaynaklara dayanan çalışmalar, 1960'ların sonlarından 1990'ların başlarına kadar literatürde önemli bir yer edinmiştir.⁴⁶ Arap ve yerel unsurlara odaklanan

⁴⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa...*, 2007, s. 368-396.

⁴⁵ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 1-7.

⁴⁶ Örneğin P. M. Holt'un *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922: A Political History* adlı çalışması 1966 yılında yayınlanmıştır. Bu eser bölgenin siyasi tarihine odaklanmış ve ekonomik ve sosyal gelişmelerle ilgili çok az tartışmaya vermiştir. Ayrıca Holt anlatısını öncelikli olarak Arapça yerel kroniklere dayandırıp Avrupalı seyyah ve diplomatların yazdıkları raporlarla desteklemiştir. Öğrencisi Abdul-Karim Rafeq yine bu kaynakların çoğunu kullanarak, 1974'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arapların deneyiminin güçlü ideolojik önyargılara sahip olmaksızın ayrıntılı bir şekilde incelendiği ilk

bu çalışmalar, literatürde önemli bir yan etki de üretmiştir. Bölge tarihini yerel aktörler ve topluluklar üzerinden yeniden kurma çabası, Osmanlıların Ortadoğu ve Kuzey Afrika tarihindeki konumunu arka plana itmiştir. Ulusal anlatılar üretme yönündeki eğilim, çoğu zaman kahramanlık vurgusu taşıyan bir geçmiş inşasını incelemiştir; bağımsızlık mücadeleleri bağlamında sömürgeci ya da “dış” güç olarak tanımlanan aktörlerle birlikte Osmanlı yönetimini de bu tarih anlatısının dışına taşımıştır. Bu süreçte kaleme alınan pek çok çalışma, bilinçli ya da değil, Osmanlı kaynaklarını ve idari söylemi sınırlı ölçüde kullanmıştır.

1990’ların başlarından itibaren Arapça konuşulan bölgelerin Osmanlı dönemine ilişkin tarihe yönelik araştırmalarda daha ortak bir zemin oluşmaya başlamıştır. Bu çalışmalar, Osmanlı unsurunu dışlayan önceki yaklaşımlardan farklı olarak, Osmanlı idaresini yeniden incelemenin merkezine yerleştirmiştir. Böylece Osmanlı’nın idarî uygulamaları, yerel kurumlarla kurduğu ilişkiler ve bölgesel mirası tarihsel anlatı içinde yeniden ele alınmış; hükümlerlik pratiğine ve bıraktığı mirasa ilişkin değerlendirmeler daha dengeli bir çerçeveye oturtulmuştur.⁴⁷

b. Arşiv Kaynaklarının Kullanılması Yöntemi

Yalnızca ikincil kaynaklara dayanmanın temel sınırlılığı, henüz sorulmamış soruların peşine düşmeye imkân tanınamasıdır. İkincil kaynaklarla yürütülen araştırmalar çoğu zaman mevcut tarihyazımının çizdiği kavramsal sınırlar içinde kalır; literatür ne kadar dikkatle ve yaratıcı biçimde okunursa okunsun, araştırmanın ufku büyük ölçüde önceki çalışmalar tarafından belirlenir. Bu nedenle kimi durumlarda arşivlere yönelmek, yalnızca literatürde bulunmayan yanıtları aramak için değil, aynı zamanda yeni soruların ortaya çıkmasını sağlamak açısından da önem taşır. Uluslararası ilişkiler ve dış politika analizi alanlarında ise birincil kaynakların sistematik kullanımı, tarih yazımında benimsenen yorumlayıcı çerçevelere kıyasla uzun süre ikincil bir konumda kalmıştır.⁴⁸ Bu bağlamda, uluslararası ilişkiler araştırmacılarının -ve genel olarak tarihçi olmayanların- yalnızca tarihçilerin ürettiği ikincil literatüre mi dayanması gerektiği, yoksa doğrudan arşiv araştırması yaparak birincil kaynaklara mı yönelmesi gerektiği tartışma konusu olmuştur.

Yalnızca tarihçilerin çalışmalarına dayanmak, kaçınılmaz olarak onların araştırma önceliklerini dış politika analizine taşımak anlamına gelir. Araştırmacının

Arapça eser olan el-Arab ve'l-Osmaniyyun, 1516- 1916’yı (Araplar ve Osmanlılar) yazmıştır. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Coşkun, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 24-26.

⁴⁷ Ehud R. Toledano, “Ottoman Concepts of Slavery in the Nineteenth Century”, *Osmanlı Dünyası*, der. Christine Woodhead, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 582-584.

⁴⁸ Payam Ghalehdar, “Historical Analysis ...”, 2023, s. 441-445.

doğrudan yürüttüğü arşiv temelli çalışmalar ise bu sınırlılığı aşma imkânı sunar.⁴⁹ Nitekim uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi araştırmacıları ile tarihçilerin araştırma hedefleri birbirinden farklıdır. Tarihçiler çoğunlukla tekil olayları ya da belirli bir zaman dilimiyle sınırlı süreçleri betimlemeyi, açıklamayı ve anlamlandırmayı amaçlarken; uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi alanında çalışanlar genelleştirilebilir ilişkiler ve daha geniş örüntüler kurmaya yönelirler.⁵⁰ Söz konusu farklılık, her iki disiplinin birincil belgeleri kullanma biçimlerine, araştırma sorularını kurma tarzlarına ve ulaşılan sonuçlara yüklenen anlamlara da yansımaktadır. Bu tez, arşiv belgeleriyle doğrudan çalışmayı bu nedenle tercih etmektedir. Arşiv belgeleri, bir yandan tekil olayları tarihsel bağlamı içinde ele almaya imkân tanırken, diğer yandan mevcut literatürde henüz sorulmamış soruların ve olası yanıtların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamaktadır.

Arşivler tarafsız ya da tartışmasız alanlar değildir. Aksine, toplumsal ve siyasal otoritenin üretildiği ve yeniden şekillendiği mekânlardır; geçmişe ilişkin anlatıların hangi çerçevede kurulacağını belirleyen güç ilişkilerini yansıtır. Arşivlerde bilgi, seçim ve dışlama süreçleri yoluyla üretilir ve muhafaza edilir; bu süreçlerin her aşaması geçmişe anlatma yetkisiyle doğrudan ilişkilidir. Bu tespit, Foucault sonrasında yaygın biçimde kabul görmüş olsa da Ranke ve 19. yüzyıl pozitivist tarihçiliğinin etkisi, birçok araştırmacının arşivi hâlâ süzülmemiş bir “hakikat alanı” ya da en azından tarafsız bir bilgi deposu olarak değerlendirmesine yol açmaktadır.

Oysa arşivlerin de kendi tarihleri vardır. Sessizlikler, arşivleme sürecinin başından itibaren üretilir; belgelerin ilk oluşturulmasından korunacak malzemenin seçimine, daha sonra yapılan tasnif, düzenleme ve sansür işlemlerine kadar farklı aşamalarda ortaya çıkar. Bazı kaynaklar doğal afetler, ihmaller ya da fiziksel yıkımlar sonucu tesadüfi biçimde kaybolur. Diğerleri ise siyasal ya da stratejik tercihler doğrultusunda bilinçli olarak ortadan kaldırılır. Bu koşullar, arşivlerin iktidar ilişkileri içinde şekillendiğini gösterir; ancak bu durum, arşiv belgelerinin eleştirel ve yaratıcı biçimde kullanılmasını geçersiz kılmaz.⁵¹

Birincil belgelerin nasıl kullanılacağına ilişkin yöntemsel bir farkındalık geliştirmek, tarihyazımı tartışmaları kadar önem taşır. Arşiv belgeleri yüksek bir kanıtsal değere sahip olsa da geçmişteki dış politikayı ancak sınırlı ve dolaylı biçimde yansıtır; geçmişe bütünlüklü olarak temsil etmez. Bu nedenle araştırmacının, önceden benimsenmiş ya da tercih edilen bir yorumu destekleyen kanıtlara aşırı ağırlık verme

⁴⁹ Payam Ghalehdar, “Historical Analysis...”, 2023, s. 441-445.

⁵⁰ Anne Kerstin Friedrich, “Archival Research”, *Routledge Handbook of Foreign Policy Analysis Methods*, ed. Patrick Mello vd., Routledge, London, 2023, s. 465.

⁵¹ Jeppe Mulich, “International Relations ...”, 2021, s. 496-497.

eğiliminin bilincinde olması gerekir. Seçici kanıt kullanımının yol açabileceği riskleri sınırlamanın yolu, belgelerin üretildiği bağlamı doğru kavramak ve analiz sürecinde bu bağlamı açık biçimde dikkate almaktır.

Bu noktada birincil belgenin hangi amaçla üretildiğinin farkında olmak da önemlidir. Araştırmacı, atıf yaptığı belgenin amacını ve işlevini okuyucuya doğru biçimde yansıtabilmelidir. Birincil kaynakların kanıtsal değerini ikna edici biçimde ortaya koyabilmek, belgenin üretildiği kurumu, görevi, muhatabı ve içinde şekillendiği siyasal bağlamı birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Bu çerçevede belgeler, yalnızca içerikleriyle değil, üretildikleri tarihsel ve kurumsal koşullarla birlikte anlam kazanır.⁵² Birincil kaynakları “akışa karşı” (*reading against the grain*) okuma yöntemi, tarih çalışmalarında uzun süredir yerleşik bir gelenektir ve arşiv araştırmasının kaçınılmaz bir parçasıdır. Bir arşiv olgusal veri deposu olarak değil, geçmişin ve bugünün iktidar ve yönetim biçimlerine dair toplumsal bilgi sistemlerini açığa çıkaran etnografik bir alan olarak okunabilir.⁵³

Belirli tanımları netleştirmek için arşiv kavramına ve Britanya Ulusal Arşivi’ne kısaca değinmek gerekir. Arşiv kavramı dar ve geniş anlamlarıyla ele alınabilir. Dar anlamıyla arşiv, geçmişe ait belgelerin düzenli koleksiyonlarını ifade eder ve özellikle Anglo-Amerikan akademik gelenekte yaygın biçimde kullanılan tanımdır. Bu tür arşivler çoğunlukla devlet kurumları tarafından oluşturulur; ancak şirketler, üniversiteler, vakıflar ve farklı kamu ya da özel kuruluşlara ait sivil arşivler de bu kapsama girer. Geniş anlamıyla arşiv ise geçmişe ilişkin bilginin muhafaza edildiği her türlü depo olarak tanımlanır. Bu yaklaşımda arşiv, yalnızca resmî ya da yazılı belgelerle sınırlı değildir; görsel materyaller, ses kayıtları, hatıratlar, heykeller, mimari izler ve doğal ya da insan yapımı peyzajlar da arşiv malzemesi olarak değerlendirilebilir. Buna karşın uluslararası ilişkiler ve tarih çalışmalarında en yaygın biçimde kullanılan arşivler, metin temelli kaynaklardan oluşan koleksiyonlardır. Bu kategorinin başlıca örneklerini ise resmî devlet arşivleri oluşturmaktadır.⁵⁴

Arşiv belgesi (*record*), idari ya da entelektüel gerekçelerle korunması uygun görülen, bu nedenle tanımlanarak araştırmacıların erişimine sunulan ve arşivsel değere sahip olan belge türlerini ifade eder. Arşiv fonu (*fond*) ise genel olarak aynı üretici kuruma veya kaynağa ait belge bütünü tanımlar. Aynı işlevi yerine getiren kurumlarda benzer türde belgeler bulunabileceğinden, belirli fonlardan “fon grupları” oluşturulabileceği gibi, tek bir fonun kendi içinde alt fonlara ayrılması da mümkündür.

⁵² Payam Ghalehdar, “Historical Analysis ...”, 2023, s. 441-445.

⁵³ Jeppe Mulich, “International Relations ...”, 2021, s. 496-497.

⁵⁴ a.k. s. 495.

Arşiv serisi (*record series*), belirli bir işleve, faaliyete ya da konuya ilişkin olmaları; aynı süreçten üretilmiş bulunmaları, benzer biçimsel özellikler taşımaları veya üretim ya da edinim süreçlerinden kaynaklanan ortak bir ilişki göstermeleri nedeniyle sistematik olarak düzenlenen belge kümeleridir. Seriler, fon içinde faaliyet esaslı bir ayrımı yansıtır. Çoğu durumda bu seriler, kendi içinde daha özel belge gruplarını kapsayan alt serilerden oluşur. Bu açıdan fonlar, kurumun idari yapısını izleyen bir düzenlemeyi temsil ederken; seriler, kurumun yürüttüğü faaliyetleri, işlemleri ve konu çeşitliliğini görünür kılan daha işlevsel bir yapı sunar.⁵⁵

Millî arşiv ve devlet arşivi kavramları birçok ülkede birbirine yakın anlamlarda kullanılmaktadır. Buna göre devlet arşivi (*state archives*), “merkezî olarak kayıt altına alınan ve koruma altına tutulan siyâsî, bilimsel, ekonomik, sosyal ve kültürel öneme sahip devlete ait belgelerin bütünü ile bu belgelerin yönetiminden sorumlu kurumu” ifade eder. Ulusal arşiv (*national archives*) ise kişi veya kurumlar tarafından üretilmiş olup tarihsel değere sahip belgeleri toplamak, korumak ve yönetmekle görevli merkezî arşiv yapısını tanımlar. Türkiye’de bu iki kavram, İngiltere ve Almanya örneklerinde olduğu gibi, büyük ölçüde aynı kapsam içinde değerlendirilmektedir.⁵⁶

Devlet arşivlerinin geçmişi, yazının ortaya çıkışına kadar uzanır. Arşivlerin devlet ile yönetenler arasındaki kurumsal ilişkide üstlendiği rol ise özellikle erken modern dönemde değişmiştir. Bu dönemde Avrupa devletleri ile imparatorluklar, dinî, ticari ve akademik kurumlar genişledikçe, arşivler de siyasal ve idarî ihtiyaçlara göre farklı işlevler üstlenmeye başlamıştır. 16. yüzyıldan itibaren küresel ticaretin büyümesi ve Fransa, Britanya ile İspanya’da devlet gücünün merkezî yapılar etrafında yeniden düzenlenmesi, arşivleri yönetim pratiklerinin ayrılmaz bir parçası hâline getirmiştir. Bu gelişmeler, modern dönemde de süren arşiv-iktidar ilişkisinin tarihsel zeminini oluşturur. Geç Orta Çağ’da ticari bir deniz imparatorluğu olarak yükselen Venedik ise Avrupa’da kapsamlı ve düzenli bir devlet arşiv sistemi geliştiren ilk örneklerden biri olarak kabul edilir.⁵⁷

19. yüzyıl Avrupa’sında arşivler, ulusal kimliğin temellerinden biri olarak görülmeye başlanmıştır. Devlet arşivleri, ulus-devletlerin tarihlerini korumaya adanmış kurumlar olarak kurulmuş veya yeniden örgütlenmiştir. Fransız Devrimi sırasında kurulan *Archives Nationales* (Fransız Ulusal Arşivleri), bu yeni işlevin en karakteristik örneklerinden biridir. Kraliyet arşivleri ve kütüphanelerinin ulusal arşiv ve

⁵⁵ Fatih Rukancı, Hakan Anameriç ve Alparslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Ankara, 2021, s. 3-23.

⁵⁶ Fatih Rukancı, vd., “Arşiv ve Arşivcilik ...”, 2021, s. 3-23.

⁵⁷ Elizabeth Yale, “The History of Archives: The State of the Discipline”, *Book History*, Volume: 18, 2015, s. 337.

kütüphanelere dönüştürülmesiyle modern Fransa'nın doğuşu birbirine paralel gerçekleşmiştir. Böylece arşiv, ulusu ortak bir tarihsel hafıza üzerine sağlam biçimde yerleştiren bir temel hâline gelmiştir. Benzer biçimde, kuruluş döneminde Kongre kayıtlarının yayımlanması ve korunmasına ilişkin yasal düzenlemeler yapılmış olsa da *National Archives* (Ulusal Arşivler) kurumsal bir yapı olarak ancak 1930'lu yıllarda tesis edilmiştir.⁵⁸

Osmanlı çalışmalarında Türkiye'deki arşivler -özellikle Topkapı Sarayı Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve çeşitli kütüphane arşivleri- birincil kaynak kullanımında önemli bir yer tutmaktadır. Güncel araştırmalarda ise bu koleksiyonlara ek olarak yurtdışındaki arşivlerin daha sistemli biçimde kullanıldığı görülmektedir. 19. yüzyıla odaklanan çalışmalarda İngiliz, Fransız, Alman ve Rus devlet arşivlerine yönelimin artmasının temel nedeni, bu dönemde Avrupa devletleriyle kurulan ilişkiler sonucunda Osmanlı topraklarının birçok büyük kentinde, özellikle liman şehirlerinde konsoloslukların faaliyete geçmesidir. Bu konsolosluklar, Osmanlı idaresi, toplumsal yapı, siyasal gelişmeler ve iktisadî ilişkiler hakkında düzenli kayıtlar üretmiştir. Söz konusu arşivler, yalnızca 19. yüzyıla değil, daha erken dönemlere ait belgeleri de içermektedir.⁵⁹ Bu açıdan bakıldığında Avrupa arşivlerinde yer alan belgeler Osmanlı Devleti odaklı perspektife alternatif olarak Osmanlı idaresi ve toplumuna dışarıdan bakmaktadır. Bu alternatif bakış açısının bize sağladığı ek bilgiler ve farklı yorumlar tarihçiler açısından zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Osmanlı idare ve toplumuna dâhil olmayan konsolos, tüccar, gezgin, vs. gözlemleri bize kültürel farklılıklar konusunda fikir vermekte ve Osmanlı belgelerinin sıradan görerek raporlamadığı çok çeşitli idari, sosyal ve kültürel konularda bilgiler vermektedir.⁶⁰

Osmanlı coğrafyasının genişliği dikkate alındığında, Balkanlar'dan Yemen'e, Tunus ve Cezayir'den İran sınırına ve Kafkasya'ya uzanan bu alanın incelenmesinde yabancı arşivlerin önemi artmaktadır. İngiltere, Fransa, Almanya ve İspanya gibi devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgeleriyle yoğun temas içinde oldukları için bu ülkelerin arşivlerinde özellikle imparatorluğun sınır bölgelerine ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu arşivler, Osmanlı idaresinin taşrada nasıl işlediğini, merkezin denetim kapasitesini, yerel aktörlerle kurulan ilişkileri ve bölgesel güç dengelerini yabancı kaynaklar üzerinden izlemeye imkân verir.⁶¹

⁵⁸ Elizabeth Yale, "The History of ...", 2015, s. 341.

⁵⁹ Yonca Köksal, Mehmet Polatel, "Sunuş: Avrupa Arşivlerinin Osmanlı Çalışmaları İçin Önemi", *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*, VEKAM, Ankara, 2014, s. 7.

⁶⁰ Yonca Köksal, Mehmet Polatel, "Sunuş: Avrupa Arşivlerinin ...", 2014, s. 8.

⁶¹ Yonca Köksal, Mehmet Polatel, "Sunuş: Avrupa Arşivlerinin ...", 2014, s. 10.

Diplomatlar, seyyahlar ve Avrupalı tüccarlar Osmanlı Devleti'ne ilişkin gözlemlerini ve değerlendirmelerini çoğu zaman raporlar, günlükler veya kişisel yazılar aracılığıyla kaydetmişlerdir. Diğer taraftan bu belgelerde yer alan bilgilerin her zaman gerçeği tam olarak yansıttığını söylemek güçtür. Diplomatik yazışmalar çoğu zaman gönderici devletin çıkarlarını, beklentilerini veya karar vericilerin duymak istediklerini yansıtacak biçimde şekillenebilir. Ayrıca söz konusu kişilerin önemli bir kısmı Osmanlı toplumunu ve idari yapıyı yakından tanımadıkları için, bilgi kaynakları büyük ölçüde tercümanlar veya yerel araçlarla sınırlı kalmıştır. Çoğu gayrimüslim olan bu araçlar üzerinden aktarılan bilgiler, dil ve kültür bariyerleri nedeniyle kimi zaman eksik, hatalı veya yorum ağırlıklı olabilmektedir. Benzer sorunlar, toplumsal yapıyı doğrudan gözlemleyememe, farklı sosyal gruplara nüfuz edememe ve gözlemlerin kısa süreli temaslara dayanması gibi etkenlerle daha da belirgin hâle gelmektedir. Dolayısıyla Avrupa arşivlerinde yer alan Osmanlı'ya dair belgelerin dikkatli, karşılaştırmalı ve eleştirel bir okumayla değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu tür kaynakların, Osmanlı arşiv belgeleri ve başka bağımsız arşiv koleksiyonlarıyla karşılaştırmalı biçimde incelenmesi hem bilgi doğrulaması sağlamakta hem de araştırmanın güvenilirliğini artırmaktadır.⁶²

Britanya, geniş coğrafyalara yayılan bir devleti yönetebilmek ve dış ilişkilerden deniz idaresine, kilise işlerinden kraliyet bürokrasisine uzanan görevleri yerine getirebilmek için kapsamlı bilgi toplayan arşiv merkezlerine ihtiyaç duymuştur. Ancak bu ihtiyaç erken dönemde kurumsallaşmış bir yapıdan ziyade kişisel arşivcilik uygulamaları yoluyla karşılanmıştır. Devlet aygıtı içinde faaliyet gösteren bireyler, kayıtları ortak bir kamusal kaynak olarak değil, kişisel tasarruf alanları olarak görmüş; kendi arşivlerini oluşturarak bu belgeler üzerinde denetim kurmuşlardır. *State Paper Office* (Devlet Belgeleri Dairesi), I. Elizabeth döneminde kurulmuş ve sonraki hükümdarlar döneminde bütünüyle ihmal edilmemiştir. Buna karşın bakanlar ve sekreterler, belgeler üzerindeki kişisel denetimlerini sürdürmüş; bu belgeleri uygun gördükleri biçimde dostlarına ya da haleflerine devretmiş⁶³ veya Devlet Belgeleri

⁶² a.k. s. 12.

⁶³ Örneğin 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz büyükelçisi William Trumbull'un diplomatik görevini destekleyecek bir arşiv oluşturma çabası göstermiştir. Trumbull, İstanbul'a gitmeden önce İngiltere'nin Osmanlılarla ilişkilerine dair ulaşabildiği kadar belgeyi toplamış ve kopyalamıştır. Ancak erişimi sınırlıydı: bazı belgeler *State Paper Office*'te (Devlet Belgeleri Dairesi) bulunuyordu, fakat çok daha fazlası özel kişilerin elindeydi. I. Elizabeth döneminde olduğu gibi, diplomatlar görevlerinden ayrıldıktan sonra belgeler üzerindeki denetimlerini sürdürme eğilimindeydiler ve bunları genellikle arkadaşlarına ya da aile üyelerine devrediyorlardı. Trumbull'un selefi Lord Chandos, Trumbull'un göreve atanmasını geciktirmek veya engellemek amacıyla kendi kişisel arşivine erişim izni vermemiştir. Trumbull'un İstanbul'daki yılları boyunca belge toplama meselesi sürekli gündemde kaldı: elçilik, Osmanlılardan gelen yazışmaları kayda geçirmek için defterler tuttu ve Trumbull ayrıca Türkçe belgeleri

Dairesi'ne teslim etmişlerdir.⁶⁴ Bu bağlamda 1838 tarihli Kamu Kayıtları Yasası (*Public Records Act*), Britanya kamu kayıtlarının idaresinde yeni bir aşamaya işaret etmiş; söz konusu düzenleme ile *Public Record Office* (PRO) kurulmuş ve kurumun yönetimi, İngiliz yargı teşkilatı içinde yer alan yüksek bir yargı makamına (*Master of the Rolls'a*) verilmiştir.⁶⁵ Bu yasa yaklaşık yüz yirmi yıl yürürlükte kalarak Britanya hukuk geleneğinde önemli bir iz bırakmıştır. Uygulamada ise kamu arşivlerinin tek ve bütünlüklü bir yapı içinde toplanmasını zorlaştıran bir ayrım ortaya çıkmıştır. Mahkemelere ait hukukî kayıtlar ile bakanlıklarda üretilen idarî belgeler ayrı kategoriler olarak değerlendirilmiş ve arşiv yönetiminde dağınık bir yapı ortaya çıkmıştır. 1852 tarihli Kraliyet Konseyi Kararnamesi ile yasanın kapsamı genişletilmiş; mahkeme kayıtlarının yanı sıra bakanlık belgeleri de Kamu Kayıtları Dairesi'nin sorumluluğu altına alınmıştır.⁶⁶

19. yüzyıl Britanyası, kamu kayıtlarının idaresine ilişkin düzenlemelerin ötesinde, imparatorluğun yönetiminde bilginin merkezi bir araç hâline geldiği bir dönemi temsil eder. Coğrafya, biyoloji ve termodinamik gibi disiplinlerdeki gelişmeler, mekânın, nüfusun ve kaynakların ölçülmesi ve sınıflandırılmasına dayalı yeni düşünme biçimlerini beslemiştir. Bu çerçevede iletişim hızının artması ve bilginin düzenli dolaşıma sokulması, imparatorluğun yalnızca askerî ya da zorlayıcı araçlarla değil, idari ve bilişsel pratikler yoluyla da yönetilmesini mümkün kılmıştır. Buna karşın Britanya İmparatorluğu, tek merkezden işleyen, bütüncül bir idari yapıya sahip değildi. Dışişleri Bakanlığı dâhil olmak üzere merkezî kurumlar sınırlı personel ve kaynaklarla faaliyet gösteriyor, imparatorluğun geniş coğrafyasına yayılan ilişkileri doğrudan denetleyemiyordu. Bu nedenle yönetim, belirli bir bürokratik hiyerarşiden ziyade, egemen sınıflardan gelen geniş bir sivil hizmet ağı üzerinden yürütülmekteydi. Dış

bulup İngilizceye çevirterek kendi arşivine ekledi. Bu arşivler -Trumbull'un "resmî kayıt defteri" de dâhil olmak üzere- 1990'lara kadar onun soyundan gelenlerin elinde kaldı ve ancak o dönemde British Library'ye bağışlandı. Elizabeth Yale, "The History of ...", 2015, s. 340.

⁶⁴ Elizabeth Yale, "The History of ...", 2015, s. 338.

⁶⁵ 1838'de farklı yerlerde dağınık biçimde bulunan kamu kayıtları -özellikle Chancery Lane'deki Rolls Chapel (daha sonra yıkılmıştır), Westminster'daki Chapter House ve Londra Kulesi (Tower of London)'ndaki belgeler- Master of the Rolls'un gözetimi altına alınmıştır. Norman Fethi'ne kadar uzanan bu belgeler -başta Domesday Book olmak üzere- yalnızca kralın mahkemelerinde görülen ceza davaları ve hukukî ihtilaflara dair kararları değil, aynı zamanda taç makamının idarî ve malî işlerini de kapsıyordu. John Cantwell, "The public record office: Friend or Foe?", *Contemporary Record*, 1995, Volume: 9, Issue: 1995, s. 368-377

⁶⁶ Kurumun ilk yöneticilerinden Palgrave, bu düzenlemeyi Kamu Kayıtları Dairesi'nin ilerleyen dönemde imparatorluğa ait belgelerin merkezi bir muhafaza alanı hâline geleceğinin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir. 1852'den itibaren belgeler Master of the Rolls'un gözetim ve denetimi altına alınmış; 1855'te ise Başbakan Palmerston'ın desteğine rağmen kurumsal direniş gösteren Devlet Belgeleri Dairesi'nin (State Paper Office) Kamu Kayıtları Dairesi'ne dâhil edilmesiyle, yargısal, malî ve idarî kamu kayıtları teorik olarak tek bir otorite altında toplanmıştır. John Cantwell, "The Public Record Office...", 1995, s. 368-377.

ilişkiler alanındaki birçok görev, resmî birimlerden çok, kendilerini sorumlu addeden bireylerin inisiyatifleriyle yerine getiriliyordu. Söz konusu yapıda bilgi toplama, Britanyalı görevliler için temel bir idari araç hâline gelmiştir. Haritalar, nüfus sayımları, istatistikler ve çeşitli raporlar aracılığıyla imparatorluğun farklı bölgelerine ilişkin ayrıntılı veriler üretilmiş ve dolaşıma sokulmuştur. Bilgi üretimi ve sınıflandırma faaliyetleri, Britanya Müzesi, Kraliyet Coğrafya Cemiyeti, Hindistan Harita Kurumu ve üniversiteler gibi kurumlar etrafında yoğunlaşmıştır. Ortaya çıkan belge birikimi, imparatorluğun yönetim pratiklerinin önemli bir parçasını oluşturmuş; bugün bu döneme ilişkin araştırmaların dayandığı geniş bir arşivsel miras bırakmıştır.⁶⁷

Günümüzde Britanya devlet arşivi, Birleşik Krallık Ulusal Arşivi (*The National Archives- TNA*) adıyla faaliyet göstermektedir. TNA, tarihsel olarak farklı işlevlere sahip dört kurumsal yapının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu yapılar arasında 1838’de kurulan Kamu Kayıtları Dairesi (*Public Record Office*), 1869’da oluşturulan Tarihsel El Yazmaları Komisyonu (*Historical Manuscripts Commission*), kamu sektörü bilgi yönetiminden sorumlu *Office for Public Sector Information* ve kökleri 1786’ya uzanan Kraliyet Basımevi (*Her Majesty’s Stationery Office*) yer almaktadır.⁶⁸

Britanya Ulusal Arşivi’nde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili belgeler, farklı fon ve seriler altında yer almaktadır. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin kurumsal bir nitelik kazanması Levant Şirketi’nin kuruluşuyla başlamış; bu döneme ait resmî yazışmalar günümüzde Britanya Ulusal Arşivi’nde “*State Papers Foreign 1509-1782: Government Papers on Foreign Affairs*⁶⁹” başlığı altında tasnif edilmiştir. *State Papers Foreign* belgeleri, ülke ve bölge esasına göre ayrı seriler hâlinde düzenlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’na ait kayıtlar SP 97 (*Secretaries of State: State Papers Foreign, Turkey*⁷⁰) serisi içinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı topraklarıyla, Levant

⁶⁷ Thomas Richards, *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*, Verso, London, 1993, s. 1-9.

⁶⁸ Paul Clough, Jiayu Tang, Mark M. Hall, Amy Warner, “Linking Archival Data to Location: A Case Study at the UK National Archives”, *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, Volume: 63, No: 2/3, 2011, s. 127-147.

⁶⁹ “State Papers Foreign”, Britanya’nın dış diplomasi faaliyetleri kapsamında devlet sekreterlerinin yürüttüğü işler sonucunda ürettikleri veya aldıkları belgelerdir. Bu belgeler şunları içerir: Yurtdışındaki İngiliz diplomatlarıyla ve İngiltere’deki yabancı diplomatlarla yapılan yazışmalar; Asıl metin ve taslak hâlindeki antlaşmalar, Devlet başkanları arasındaki antlaşmalar, Ele geçirilmiş yazışmalar ve diğer istihbarat malzemeleri; Devlet sekreterlerinin çalışma evrakları, Askeri, denizcilik ve sömürge politikalarına ilişkin belgeler. <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/state-papers-foreign-1509-1782/>.

⁷⁰ SP 97: Secretaries of State: State Papers Foreign, Turkey. Bu seri, ağırlıklı olarak, İngiliz (daha sonra Britanyalı) İstanbul’daki Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi tarafından Dışişleri Bakanı’na gönderilen mektuplardan oluşmaktadır. Belgelerin önemli bir kısmı (özellikle dilekçeler), 1804 yılına kadar Levant’ta diplomatik temsilin finansmanını sağlayan Levant Company tarafından gönderilmiştir. Smyrna (bugünkü İzmir, Türkiye) ve Aleppo’daki (bugünkü Halep, Suriye) konsolosluklardan gelen bazı yazışmalar da bu seriye dâhildir. Devlet Sekreteri tarafından yazılan birçok taslak cevap (ve bazı

ticaretiyle ve bölgedeki İngiliz temsilcilerinin faaliyetleriyle ilgili belgeler içeren bir diğer ilgili seri SP 105⁷¹ ve SP 110⁷² numarasıyla kataloglanmıştır.

1780 sonrası döneme ait belgeler ise farklı fonda yer almaktadır. Bunların en önemlisi FO 78 serisidir. Bu seri, İstanbul'daki İngiliz elçisi ile Osmanlı İmparatorluğu içinde görev yapan çeşitli konsoloslar arasında gerçekleşen diplomatik, ticari ve konsüler nitelikteki yazışmaların yanı sıra imparatorluğun iç işlerine ilişkin farklı konuları kapsayan raporları ihtiva etmektedir.⁷³ Dosya kapsamında hem elçinin bizzat kaleme aldığı belgeler hem de farklı bölgelerdeki konsoloslardan gelen ve önemine binaen elçilik tarafından bir takdim yazısı eşliğinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen raporlar bulunmaktadır. Dolayısıyla FO 78, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin diplomatik, yönetsel ve toplumsal boyutlarını izlemeye imkân veren temel bir arşiv kaynağı niteliğindedir.⁷⁴

Diğer önemli seri FO 195'tir.⁷⁵ Elçilik ve konsolosluk arşivini içeren bu seri, Britanya tarafından Osmanlı topraklarında görevlendirilen konsolosların görev yaptıkları merkezlerden gönderdikleri yazışmaları, kendilerine iletilen raporları ve elçilik tarafından üretilen belgeleri kapsamaktadır. Bu dosyalardaki belgeler konsolos bölgesine göre düzenlenmiştir. Mesela FO 195/1481 Erzurum'daki İngiliz konsolosunun 1884'te gönderdiği belgelerin toplandığı dosya iken, 1885'te aynı konsolosun gönderdiği belgeler FO 195/1521'dedir.⁷⁶

durumlarda asıl yazışmalar) da seride yer alır; ancak erken dönem ciltlerde bunlara daha seyrek rastlanır. Serideki diğer çeşitli belgeler arasında, İstanbul Patrikhanesi'nden gelen mektuplar ile bazı Britanyalı deniz subaylarının yazışmaları da bulunmaktadır. 1579-1779 yılları arasını kapsar.

⁷¹ SP 105: Secretaries of State: State Papers Foreign, Archives of British Legations isimli dosyadır. Bu seri, 1796 yılına kadar yurtdışındaki Britanya büyükelçilikleri ve legasyonlarına ait mektuplar ile yazışmaları içermektedir. Seri kapsamında ayrıca Levant Company'nin Londra merkezli yönetim organı olan General Court'a ve memurlarına ait kayıtlar da bulunur; bunlar arasında General Court tutanak defterleri (1611-1706), büyükelçilere, konsoloslara ve diğer görevlilere gönderilen talimatları içeren mektup defterleri (1606-1825) ile haznedar hesapları yer alır. Şirketin diplomatik ve konsolosluk misyonları arasında yalnızca İstanbul, Halep, İzmir ve Kahire temsil edilmektedir. Levant Şirketi'nin kayıtları, şirketin feshedildiği 1825 yılında Dışişleri Bakanlığı tarafından devralınmıştır.

<https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C13644>.

⁷² SP 110: Secretaries of State: State Papers Foreign, Supplementary, Bu serinin büyük bölümü, Halep'te bulunan Levant Şirketi ticari temsilcilerinin kayıtları ile yine Levant Şirketi tarafından tutulan Halep konsolosluğunun belgelerinden oluşmaktadır. Bunlar arasında, yük sigortalarına ilişkin kayıt defterleri; vasiyetnameler ve ticari uyuşmazlıklara dair siciller, doğumlar, evlilikler ve ölümler için bir kayıt defteri; ayrıca Halep'teki temsilcilerin Londra'daki merkezlerine ve diğer Levant faktörlerine gönderdikleri yazışmaları içeren mektup defterleri bulunmaktadır.

<https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C13649>.

⁷³ FO 78: Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire, Bu seri, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili genel yazışmaları içermektedir.

⁷⁴ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı Araştırmaları XVIII*, 1998, s. 227.

⁷⁵ FO 195: Foreign Office: Embassy and Consulates, Turkey (formerly Ottoman Empire): General Correspondence, Bu seri, Türkiye'deki (eski Osmanlı İmparatorluğu) Britanya elçiliği ve konsolosluklarının genel yazışmalarını içermektedir.

⁷⁶ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "İngiliz Devlet Arşivi...", 1998, s. 227.

Yakın dönem Osmanlı tarihine ilişkin FO 195 dosyalarında yer alan rapor sayılarındaki dönemsel artış ve azalışlar, Britanya'nın bölgeye yönelik politika ve çıkarlarıyla yakından bağlantılıdır. Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar Britanya'nın Anadolu'daki konsolosluk ağı oldukça sınırlıydı. İstanbul ve İzmir gibi başlıca ticaret merkezleri dışında, 1872-1874 yılları arasında yalnızca Erzurum ve Trabzon'da İngiliz konsolosu görev yapmaktaydı. Harbin ardından, Berlin Antlaşması'nın özellikle Ermenilere ilişkin hükümlerinin uygulanışını izlemek amacıyla Anadolu'ya ek konsoloslar gönderilmiştir. Ancak bu görevlendirmelerin büyük bölümü 1881 itibarıyla sona erdirilmiştir. Bu nedenle 1878-1881 yılları, Anadolu ve çevresine ilişkin Britanya arşivlerinde malzemenin belirgin biçimde yoğunlaştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır.⁷⁷

Dış politikaya ilişkin gizli yazışmaların ağırlık kazandığı FO 881⁷⁸'in yanı sıra 1906 sonrasında siyasal konulara dair genel yazışmaları içeren FO 371⁷⁹ serisi de geç dönem Osmanlı tarihi açısından önemli fonlar arasında yer almaktadır.⁸⁰

Osmanlı Suriyesi bağlamında ise belirli merkezlere ayrılmış özel alt seriler bulunmaktadır. Halep için FO 861,⁸¹ Beyrut için FO 226,⁸² Şam için ise FO 618⁸³ ve FO 406⁸⁴ numaralı seriler bu kapsamda öne çıkmaktadır.

⁷⁷ a.k.

⁷⁸ FO 881: Foreign Office: Confidential Print (Numerical Series). Bu seri, 1-10600 numaraları arasındaki neredeyse tam bir gizli basımlar (confidential prints) setinden oluşmaktadır. Seri, geniş coğrafi bölgelerle, belirli ülkelerle veya özel konularla ilgili diğer gizli basım serileriyle örtüşmekte ve bu seriler içinde devam etmektedir.

⁷⁹ FO 371: Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966.

⁸⁰ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "İngiliz Devlet Arşivi...", 1998, s. 227.

⁸¹ FO 861: Southern Department and Foreign Office: Consulate, Aleppo, Syria (formerly Ottoman Empire): General Correspondence and Letter Books. Bu seri, Halep'teki Britanya konsolosluğuna ait 1839-1898 tarihli mektup defterlerini ve 1870-1900 yıllarına ait yazışmaları içermektedir. (Söz konusu konsolosluk, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Suriye'dedir.

⁸² FO 226: Foreign Office: Embassy and Consulate, Beirut, Lebanon (formerly Ottoman Empire): General Correspondence and Letter Books. Bu seri, 1840-1841 dönemine ait Suriye'deki konsolosluk, başkonsolosluk ve Britanya askerî gücünün yazışmaları ile mektup defterlerini içerir. Ayrıca, Albay A. J. Fraser'ın 1860 yılında Suriye'de özel görevde bulunduğu döneme ait mektup defterleri ile 1861-1862 yıllarında Suriye Avrupa Komisyonu'nda Britanya temsilcisi olarak yürüttüğü göreve ilişkin mektup defterleri de bu seride yer almaktadır. Buna ek olarak, 1810-1914 yıllarına ait başkonsolosluk yazışma dosyaları; 1942-1945 dönemi Beyrut Sefareti dosyaları ve 1942 yılına ait iki adet Spears Misyonu dosyası bulunmaktadır.

⁸³ FO 618: Foreign Office: Consulate, Damascus, Turkey, (formerly Ottoman Empire): General Correspondence and Letter Books. Bu seri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya'nın Şam Konsolosluğuna ait genel yazışmaları ve mektup kayıtlarını içermektedir. Seri; 1841-1843 yıllarına ait mektup defterleri ile 1901-1921 dönemine ait genel yazışmalardan oluşmaktadır.

⁸⁴ FO 406: Foreign Office: Confidential Print Eastern Affairs, Bu seri, Doğu meselelerine ilişkin gizli basımları içermektedir. Arap Yarımadası, Irak, Filistin, Lübnan, Suriye ve Levant'a; 1918'den 1922 Haziran'ına kadar Türkiye'ye; 1942-1946 yılları arasında İran'a ve yine 1942-1946 döneminde Afganistan'a ilişkin seçilmiş yazışmalar ve belgeler yer vermektedir.

Tezin Yapısı

Bu tez, “*Osmanlı Suriyesi’nde Britanya’nın etkisi nasıldır?*” sorusuna yanıt aramaktadır. Bu sorunun ele alınabilmesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasındaki ilişkilerin yalnızca diplomatik düzeyde değil, idarî, ekonomik ve yerel bağlamlarıyla birlikte değerlendirilmesini gerektirir. Bu nedenle çalışmada, Osmanlı-Britanya ilişkilerinin genel çerçevesi, Britanya’nın Suriye’deki varlığının tarihsel arka planı, imparatorluk merkezi ile Suriye vilayetleri arasındaki ilişkiler, 19. yüzyılda Osmanlı idarî ve siyasî yapısında yaşanan dönüşümler ve uluslararası ekonomik sistemdeki gelişmeler birlikte ele alınmaktadır. Bölümleme bu doğrultuda oluşturulmuş; araştırma sorusu, ancak bu ilişkiler ağı ve tarihsel süreçler içinde anlamlandırılacak bir çerçeveye yerleştirilmiştir.

Tezin birinci bölümü “16. yüzyıldan 19. yüzyıla Osmanlı Suriyesi ve İngiltere ile İlişkilerin Tarihsel Çerçevesi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, coğrafi Suriye’nin Osmanlı idaresine dâhil olmasından itibaren geçirdiği siyasî, ekonomik ve toplumsal dönüşümler ele alınmaktadır. Erken modern dönemde uluslararası siyasî ve ekonomik ilişkilerin şekillenmeye başladığı bir bağlamda Suriye, bu gelişmeleri bir Osmanlı taşrası olarak deneyimlemiştir. İngiltere ile kurulan ilişkilerin ilk temelleri de bu dönemde atılmış; söz konusu ilişkilerin kurumsallaşması, yön değiştirmesi veya zayıflaması bu tarihsel zemin içinde gerçekleşmiştir. Bu bölümde sunulan arka plan, 19. yüzyılda Osmanlı-Britanya ilişkilerinin niteliğini ve Britanya’nın Suriye’ye yönelik politikasının dayanaklarını anlamak açısından bir çerçeve sunmaktadır.

Tezin ikinci bölümü “Osmanlı Suriyesi’nde Tanzimat Düzeni ve İngiltere ile Kurumsallaşmış İlişkiler” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Osmanlı İmparatorluğu’nun modern devletleşme sürecinin Suriye vilayetlerine yansımaları incelenmektedir. Uzun 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin Avrupalı güçlerle, özellikle Britanya ile kurduğu siyasî ve ekonomik ilişkiler daha düzenli ve kalıcı bir nitelik kazanmıştır. Aynı dönemde Britanya’nın bölgedeki diplomatik ve konsolosluk ağı genişlemiştir. Yüzyılın başlarında Şam’a bir konsolosluk görevlisinin atanmasıyla başlayan bu süreç, yüzyılın sonuna gelindiğinde Halep, Beyrut ve Şam’da birer İngiliz konsolosunun bulunmasına, Kudüs sancağında bir konsolosluk açılmasına ve birçok sancakta konsolosluk ajanlarının görev yapmasına kadar ilerlemiştir. Osmanlı Suriyesi, bir yandan imparatorluk merkeziyle ilişkileri çerçevesinde dönüşürken, diğer yandan Avrupalı güçlerin bölgeye yönelik ilgisinin artmasıyla yeni bir siyasî ve idari bağlam içinde şekillenmiştir. Aynı dönemde yerel güçler, merkezle yürüttükleri müzakereler aracılığıyla konumlarını korumaya veya genişletmeye çalışmış, ekonomik fırsatların

yarattığı hareketlilik, taşra toplumunda çeşitli huzursuzluklara ve yerel ayaklanmalara zemin hazırlamıştır.

Tezin üçüncü ve dördüncü bölümü birincil kaynaklara dayanan bölümlerdir. Üçüncü bölüm “Belgelerde Osmanlı Suriyesi’nde Britanya Nüfuzunun Diplomatik, İdari ve Hukuki Boyutları (1875-1896)”, dördüncü bölüm ise “Belgelerde Osmanlı Suriyesi’nde Britanya Nüfuzunun Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Boyutları (1875-1896)” başlığını taşımaktadır.

Çalışmada 1875-1896 döneminin seçilmesinin birden fazla nedeni bulunmaktadır. Literatür incelemesi, bu dönemin Osmanlı Suriyesi üzerine yapılan çalışmalarda genellikle parçalı biçimde ele alındığını göstermektedir. Araştırmaların büyük kısmı 1830’larda Mısır yönetimi, 1840-1860 arası Cebel-i Lübnan merkezli gelişmeler ya da Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllar üzerinde yoğunlaşmıştır. Buna karşılık, 1875 sonrası dönemin taşra ölçeğindeki yansımaları sınırlı biçimde ele alınmıştır.

1875 yılı, Osmanlı Devleti’nin dış borçlarının faizini ödeyemeyeceğini ilan etmesi bakımından önemli bir dönemeçtir. 1878 yılı ise Britanya’nın Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik yaklaşımında bir kırılma olarak değerlendirilir. Ancak bu politika değişikliğinin Suriye vilayetleri üzerindeki etkileri ayrıntılı biçimde incelenmemiştir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Aynı dönem, dünya ekonomisinde yavaşlama ve durgunluk eğilimlerinin görüldüğü yıllara denk gelmektedir. Önceki on yıllardaki ticari genişlemenin ardından Suriye vilayetlerinin ekonomik yapısının nasıl şekillendiği bu bağlamda önem kazanmaktadır. Ayrıca 19. yüzyılın son çeyreği, emperyal rekabetin yeni bir evresine işaret etmektedir. Britanya açısından bu yıllar hem imparatorluğun genişlediği hem de mevcut nüfuz alanlarının korunmasına yönelik kaygıların arttığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu nedenle 1875-1896 aralığı, Britanya’nın Osmanlı Suriyesi’ne bakışını incelemek için elverişli bir zaman dilimi sunmaktadır.

Bu bölümde, Şam, Beyrut ve Halep konsolosluklarının yazışmaları esas alınarak 1875-1896 yılları arasında Osmanlı Suriyesi’ndeki Britanya etkisi incelenmektedir. Çalışmanın amacı, bu döneme ilişkin Osmanlı Suriyesi’nin bütünlüklü bir tarihini yazmak değildir. Amaç, Britanya’nın bölgeyi nasıl algıladığını, hangi gelişmeleri izlediğini ve konsolosluk yazışmalarında öne çıkan idarî, ekonomik ve toplumsal meseleleri ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, döneme özgü bir Britanya perspektifinin sınırları ve içeriği değerlendirilmektedir.

İncelenen dönemde, İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği'ne bağlı başlıca konsolosluk merkezlerinin coğrafi dağılımını gösteren harita için, tezin sonunda yer alan Haritalar bölümündeki ilk haritaya bakılabilir.

Çalışmada, FO 195 serisinin 1875-1896 yıllarına ait ve Şam, Beyrut ile Halep konsolosluklarına ilişkin yazışmaları içeren dosyaları kullanılmıştır. Yararlanılan dosyalar şunlardır: FO 195/1067, FO 195/1113, FO 195/1153, FO 195/1154, FO 195/1201, FO 195/1202, FO 195/1262, FO 195/1263, FO 195/1264, FO 195/1305, FO 195/1306, FO 195/1368, FO 195/1369, FO 195/1410, FO 195/1412, FO 195/1447, FO 195/1448, FO 195/1477, FO 195/1480, FO 195/1510, FO 195/1514, FO 195/1518, FO 195/1545, FO 195/1548, FO 195/1581, FO 195/1583, FO 195/1610, FO 195/1613, FO 195/1648, FO 195/1683, FO 195/1687, FO 195/1690, FO 195/1720, FO 195/1723, FO 195/1727, FO 195/1760, FO 195/1761, FO 195/1785, FO 195/1796, FO 195/1801, FO 195/1839, FO 195/1843, FO 195/1881, FO 195/1882, FO 195/1883, FO 195/1886, FO 195/1888, FO 195/1932, FO 195/1933, FO 195/1937, FO 195/1940.

Şam, Beyrut ve Halep'e ait özel seriler büyük ölçüde mektup defterlerinden oluştuğu ve içerik bakımından dağınık bir yapı sergilediği için çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Kudüs konsolosluk yazışmaları da konunun dağılmaması adına tez kapsamına alınmamıştır. FO 78 serisi ise FO 195'te yer alan belgelerin mükerrer örneklerini içermesi ve esas olarak İstanbul'daki elçilik yazışmalarına odaklanması nedeniyle bu tezde birincil kaynak olarak kullanılmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:

16. YÜZYILDAN 19. YÜZYILA OSMANLI SURİYESİ VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİN TARİHSEL ÇERÇEVESİ

Bu bölüm, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreçte Osmanlı Suriyesi'nin tarihsel oluşumunu ve İngiltere ile kurduğu ilişkilerin temel çerçevesini ortaya koymaktadır. İlk olarak “Suriye” kavramının Osmanlı dönemindeki coğrafi ve beşerî içeriği ele alınmakta ardından bölgenin Osmanlı imparatorluk sistemine nasıl dahil olduğu, bu sürecin taşra yönetimi, devlet inşası ve yerel iktidar yapıları üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu bağlamda özellikle Şam ve Halep örnekleri üzerinden ayan düzeninin ekonomi-politiği değerlendirilerek Osmanlı Suriyesi'nin idari ve siyasi yapısı açıklanmaktadır.

Bölümün ikinci eksenini ise Osmanlı Suriyesi'nin ekonomik dünyası ile İngiltere arasındaki ilişkilerin tarihsel dönüşümüdür. Doğu Akdeniz ticaretindeki değişimler, yeni aktörlerin ortaya çıkışı ve Britanya ticaretinin 17. ve 18. yüzyıllarda bölgedeki yükselişi ele alınmakta böylece Osmanlı Suriyesi'nin yalnızca Osmanlı taşrası olarak değil, aynı zamanda uluslararası ticaret ağlarının şekillendirdiği bir bölge olduğu gösterilmektedir. Bu çerçevede bölüm, sonraki tartışmalar için hem Osmanlı Suriyesi'nin iç yapısını hem de Britanya ile ilişkilerinin uzun dönemli tarihsel zeminini hazırlamaktadır.

A. OSMANLI DÖNEMİNDE “SURİYE” KAVRAMI: FİZİKSEL VE BEŞERİ COĞRAFYA

Tezin bu bölümünde Suriye ve Ortadoğu gibi kavramların hangi coğrafi alanlara karşılık geldiği açıklanacak, ardından Suriye'nin fiziki ve beşerî coğrafyası⁸⁵ ele alınacaktır. Burada ortaya konulan coğrafi çerçeve, diğer bölümlerde incelenecek olayların, olguların ve konsolosluk yazışmalarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Suriye günümüzde genellikle Ortadoğu'nun bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Ancak Ortadoğu'nun hangi coğrafyayı ifade ettiği tartışmalıdır. Kıtasal anlamda böyle bir bölge var mıdır? Güneybatı Asya, kullanılan bakış açısına ve amaçlara göre Ortadoğu, Yakın Doğu, Arap Asya'sı ya da Ön Batı Asya gibi farklı adlarla anılmaktadır. Güneybatı Asya, kuzeybatı ve güneyde Karadeniz, Akdeniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezi; kuzeyde ise Hazar Denizi ile çevrili geniş bir alanı kapsar.

⁸⁵ Bölgenin coğrafi bölümlerinin haritasına, tezin sonunda yer alan ekler bölümündeki harita 1.1'den bakılabilir.

Bu denizler arasında kalan İran, Anadolu ve Arabistan yarımadaı gibi büyük kara kütleleri söz konusu bölgenin temel coğrafi unsurlarını oluşturur ve bu yönüyle kıtasal bir nitelik taşır.⁸⁶

Ortadoğu terimi kesin anlamda bir coğrafi kavram olmamakla birlikte, daha geniş kullanımında belirli fiziksel ve toplumsal ortaklıklar barındıran bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.⁸⁷ Bununla birlikte Ortadoğu'yu geniş terimlerde görmek aynı zamanda, dini/kültürel veya coğrafi/iklimsel terimlerde ifade edilen birleştirici tanımlara dayanan yanıltıcı bir homojenlik ve suni tarihsel özelliklerin uygulanmasını teşvik eder. Bu nedenle, bazıları için Ortadoğu öncelikle Müslümanlar tarafından iskân edilmiş bir bölgedir; diğerleri için, suya erişimi kontrol etme gereği ile ekonomik ve siyasi örgütlenmenin belirlendiği kurak bir çöl bölgesi grubudur. Her iki durumda da tarihsel değişimin analizi, Ortadoğu'ya Avrupa dışı dünyanın diğer bölgeleriyle paylaştığı birçok özelliğin ihmali için birlik vermesi beklenen az sayıda belirleyici faktöre dayanmaktadır.⁸⁸

Bu uyarıyı akılda tutarak, tam anlamıyla coğrafi bir terim sayılmasa da coğrafya merkezli bir kullanım -orta ifadesi bölgenin üç kıtanın kesişme noktasında yer almasıdır⁸⁹-taşıyan Ortadoğu⁹⁰ kavramı tez çalışmasında tercih edilecektir. Suriye söz konusu olduğunda ise “Bereketli Hilal”⁹¹ ve “Levant”⁹² gibi bölgesel adlandırmalar da

⁸⁶ Necdet Tunçdilek, *Güneybatı Asya*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962, s. 3-4.

⁸⁷ W.B. Fisher, *The Middle East A Physical, Social and Regional Geography*, Six Edition, Methuen&Co Ltd, Great Britain, 1971, s. 2.

⁸⁸ Roger Owen, *The Middle East ...*, 1993, s. ix.

⁸⁹ Colbert C. Held, *Middle East Patterns Places, Peoples and Politics*, Fourth Edition, Westview Press, Colorado, USA, 2006, s. 8

⁹⁰ Ortadoğu'nun kapladığı alanlar konusunda hem fikir olunamamıştır. Bu yüzden Michael E. Bonine ‘Coğrafyacıların Ortadoğusu Nerededir?’ sorusunu sormuş ve Ortadoğu olarak farklı coğrafyacıların kabul ettiği ülkelerin çeşitli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Michael E. Bonine, “Of Maps and Regions Where Is the Geographer’s Middle East?”, *Is There a Middle East the Evolution of a Geopolitical Concept*, Stanford University Press, ed. Michael E. Bonine, Stanford, California, 2012, s. 56-92. 19. yüzyılda Batı Avrupalılar, Doğu Akdeniz bölgesi ile bugünkü Türkiye'nin büyük kısmını kapsayan Anadolu Yarımadası için “Yakın Doğu” terimini kullanmaya başladılar. Bu topraklar Avrupa'ya göre “yakın” kabul ediliyor ve Osmanlı toprakları içinde Avrupa ile en yoğun temasın gerçekleştiği bölgeleri oluşturuyordu. Buna karşılık “Ortadoğu” terimi, Amerikalı amiral Alfred Thayer Mahan tarafından Akdeniz ile Hindistan arasındaki toprakları tanımlamak amacıyla ortaya atıldı. Böylece bu kavram, o dönemde geleneksel olarak “Yakın Doğu” olarak adlandırılan bölgeden daha geniş bir coğrafyayı kapsayan bir anlam kazandı. Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde ...*, 2016, s. 29-30.

⁹¹ 1914 yılında ortaya atan ve 1916'da yaygınlaşmasını sağlayan Amerikalı Antropolog James Henry Breasted tarafından “Bereketli Hilal” adı verilen bölgenin batı ucu Mısır'a dayanırken Suriye Çölü'nün güneyinden bir yay çizerek uzanmakta ve doğuda ise Fırat ve Dicle Nehirlerine dayanmaktadır. Bereketli Hilal adlandırması, doğuda Fırat ve Dicle nehirleri ile sulanan toprakların, batıda Akdeniz'e kıyısı olması dolayısıyla iklim koşullarının da etkisiyle tarıma son derece elverişli nitelikte olmasından ve batıdan doğuya uzanma biçiminin hilali andırmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Arzu Ötömlü, *Tarihten Günümüze Kadar Bereketli Hilal'de Sosyo-Ekonomik Yapı*, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

⁹² Levant sözcüğü, Fransızca “yükselmek” ya da güneşin doğuşunu ifade eden “doğmak” anlamındaki *lever* kelimesinden türemiştir. Bu nedenle Levant, Akdeniz kıyılarından Fırat Havzası'na uzanan bölgeyi

kullanılmaktadır. Bu tezde söz konusu bölgesel tanımlar arasındaki farklılıklar kabul edilmekle birlikte, kavramsal bütünlük sağlamak amacıyla yer yer birbirlerinin yerine kullanılacaktır.

Peki Suriye neresidir?

Suriye'nin bir yer ve kimlik olarak açık biçimde ifade edilmesi 19. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleşmemiştir. Orta çağ Arap coğrafyacıları bu bölgeyi “Şam toprakları” anlamına gelen Bilad el-Şam olarak adlandırmıştır. Bu ifade aslında Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerine (shamal) yapılan bir atfa dayanıyordu. Zamanla “Şam” kelimesi, bölgenin tarihsel ve coğrafi merkezi kabul edilen Şam şehriyle özdeşleşerek Damascus ile eşanlamlı biçimde kullanılmaya başladı. Coğrafi bir mekân olarak Suriye hem tarihsel kaynaklarda hem de tarihsel tahayyülde yer almaktadır. Anakronik ulus ve kimlik kavramları dayatılmadığı sürece, bu bölgede yaşayan insanları “Suriyeliler” olarak adlandırmak mümkündür. Bununla birlikte “Suriye” yer adının kullanımı, ele alınan döneme bağlı olarak az ya da çok esnek bir anlam taşıyacaktır.⁹³

Osmanlı vakayiname ile kroniklerinde Suriye ve Irak, imparatorluğun Avrupa (Rumeli) eyaletlerinden farklılaştırmak üzere, Asya eyaletleri olarak nitelendirilmiştir.⁹⁴ Osmanlı makamları tek bir ad üzerinde ısrar etmiş olsaydı, Anadolu'nun güneyindeki toprakları muhtemelen basitçe “Arabistan” olarak adlandırırlardı. Bazı modern araştırmacılar ise, Şam'da yaşayan Osmanlı Arapları tarafından zaman zaman kullanılan bir ifade olduğu için Bilad al-Sham (Şam ülkesi) terimini tercih etmektedir. Bununla birlikte, Şam'ın kuzeydeki rakibi olan Halep'te yaşayan yazarlar bu adı kullanmamışlardır; hatta ülkelerinin adının bu olduğu söylenmiş olsaydı, büyük olasılıkla buna itiraz ederlerdi.⁹⁵ Şam, yalnızca bugünkü Suriye devletini değil, Lübnan, Filistin, Ürdün ve çevresini kapsayan daha geniş bir alanı ifade eder. Bu bölge kuzeyde Toroslar, batıda Akdeniz, doğu ve güneyde çöllerle çevrilidir.⁹⁶ Bununla birlikte Suriye⁹⁷

ifade eder. Bölge kuzeyde Anadolu'daki Toros Dağları'na, güneyde ise Arap Yarımadası'nın kuzey sınırlarına kadar uzanmaktadır. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları İstanbul, 2016, s. 11.

⁹³ James A. Reilly, *Fragile Nation, Shattered Land The Modern History of Syria*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2019, s. 3.

⁹⁴ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde ...*, 2016, s. 1-6.

⁹⁵ Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, 2001, Cambridge, s. xii.

⁹⁶ Derek Hopwood, *Syria 1945-1986 Politics and Society*, Unwin Hyman, London, 1988, s. 1-18.

⁹⁷ Batıda, Suriye terimi Yunan döneminden ve 19. yüzyıla kadar ve daha sonrasında da kullanılmıştır. Bu kısmen Batılı seyyahların yanı sıra Yeni Ahit'te görünen bir isimdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle misyonerler ve konsolosların etkisi altında Batı'nın nüfuz etmesi nedeniyle, Hristiyan-Arap tüccarları ve entellektüelleri ve bazı Müslümanlar 'Suriye' adını daha kapsamlı bir şekilde kullanmaya başladılar. Dahası, görünüme göre 1830'lardan itibaren, Mehmet Ali ve Babıali arasında kriz gerçekleştiğinde, bu terim Güçler arasındaki diplomatik jargonda kullanılmıştır. Bununla birlikte, Mehmet Ali ve oğlu İbrahim

isimli vilayet 1865 yılında kurulana dek, Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında bu isimli bir yer olmamıştır.

Suriye'nin yüzey şekillerini kıtasal durumu belirler. Güneybatı Asya esas itibari ile iki ayrı jeolojik üniteden meydana gelmiştir. Güney yarısı 'Arap Platformu' ya da diğer bir isimlendirme ile 'Eski Kütle'dir. Kuzey yarısı ise 'Kıvrımlı Bölge' veya coğrafi bir ifade ile 'Yüksek Saha'dan oluşur. Bu iki ünite oluşum bakımından birbirinden farklıdır. Bu iki bölge arasında 'Geçiş Zonu' olarak isimlendirilen bir bölge daha vardır. Bu zon zaman zaman Arap platformunun, zaman zaman da kıvrımlı bölgenin etkisinde kalmış, daha değişik tabiatlı bir bölümdür.⁹⁸ İki zıt bölgenin karakterlerini adeta üst üste taşıyan bir üçüncü bölümdür. Suriye, geçiş zonu ya da ara bölge olarak ifade edilen bölgede yer alan bir ülkedir.⁹⁹

Güneybatı Asya'nın yüzey şekilleri, bölgenin jeolojik yapısına uyma ve onun etkisi altında kalma gibi sebeplerden dolayı birbirine hiç benzemeyen iki büyük morfolojik üniteden oluşmuştur. Bu ikisi arasında da geçiş zonu yani üçüncü morfolojik ünite vardır. Kıvrımlı bölgenin önemli faktörü yükseltidir böylece karakterize şekli genç kıvrımlı dağlardır. Arap platformunda ise kıvrımlar ve dağ sıraları yerini ovalar ve alçak platolara bırakmıştır. Geçiş zonu ise iki bölgenin de özelliklerini taşımaktadır. Kırılmalar ile dağ, lavlarla plato şekilleri, Toroslardan ve Zagroslardan gelen enkazla bir takım birikinti şekilleri oluşmuştur.¹⁰⁰

Güneybatı Asya'nın güneyinde bulunan Suriye, bu iki bölge arasındaki ara bölgede yer almaktadır. Jeolojik olarak iki ana ünitenin arasındaki geçiş bölgesinde bulunan mekânsal Suriye bölgesinin 'ara' hali pek çok noktada geçiş sağlaması ile somutlaşmıştır. Ara bölge batıdan doğuya ve kuzeyden güneye bir alçalma gösterir. Bölgenin batısı ile doğusu jeomorfolojik yapı bakımından birbirinden farklıdır. Öncelikle doğuda batıdaki gibi kırık ve fay hatları yoktur. Doğu, batıya göre daha basit bir yapıda olup daha az yüksektir ve geniş sahalar eski yeni alüvyal dolgulardan oluşmuştur. Batıda kırıklar boyunca yüzeye çıkan magma volkanik kayalardan oluşan Havran Dağı gibi dağlık alanlar meydana getirmiştir. Ayrıca kıvrımlar ile Ensariye, Lübnan ve Anti-Lübnan Dağları ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Paşha arasındaki yazışmalarda, el-Şam ve Barr el-Şam gibi terimler hala kullanılıyordu. Böylece, tüm bu süre boyunca, bölge için Müslüman isimleri 'Suriye' adıyla eş zamanlı olarak kullanılmıştır. Fruma Zachs, *The Making of a Syrian Identity Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut*, Brill, Leiden-Boston, 2005, s. 98.

⁹⁸ Necdet Tunçdilek, *Güneybatı ...*, 1971, s. 7-13.

⁹⁹ W.B. Fisher, *The Middle ...*, 1971, s. 23.

¹⁰⁰ Necdet Tunçdilek, *Güneybatı ...*, 1971, s. 19-21.

¹⁰¹ Selami Gözenç, *Güneybatı Asya "Orta Doğu" Ülkeler Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 34-35.

Batı Suriye Akdeniz kıyıları, bu kıyıların hemen ardında paralel olarak uzanan dağlar ve bu dağlar arasındaki çöküntü alanlarından oluşur. Kıyı ovaları çok dardır çünkü dağlar hemen kıyıdan başlar ve denize paralel olarak uzanır. Kıyaya paralel uzanan bu dağlar Nusayri Dağları (al-Sahiliyah Dağı, Ensariye Dağı veya Alevi Dağı)'dır.¹⁰² Bu dağların batı yamaçları dar bir kıyı ovası ortaya çıkararak derece derece denize doğru düşmektedir. Dağların doğu yamaçları kesin bir şekilde, neredeyse bir duvar gibi, Asi Nehri tarafından işgal edilen bir vadiye düşer.¹⁰³ Bu vadi derin bir çöküntü alanı olan Gab'dır.¹⁰⁴ Humus geçidi kıyı ile iç kesim arasındaki ulaşımı kolaylaştırmaktadır.¹⁰⁵

Kuzeyde Nusayri Dağı'ndan sonra merkezde güneybatı-kuzeydoğu yönünde Anti-Lübnan Dağları (Cebel-i Şarki) ve güneyde kalkerlerden oluşan yapısı ve 2814 metre yükseltisi ile Hermon Dağı (Cebel el-Şeyh) uzanmaktadır. Suriye'de kıyı dağlarının doğusu, Palmira kıvrımları ile birlikte karmaşık kıvrım ve fayın güneybatı-kuzeydoğu bölgesi tarafından bölünür. Ruvak Dağı, Ebu Rukmeyn Dağı, Bişri Dağı bu kıvrımlardır.¹⁰⁶

Şam'ın güneyi ve Hermon Dağı'nın doğusu topografya olarak geniş lav akıntılarından oluşmaktadır. Bu bölgede özellikle batısında, yüksek yağış miktarı daha küçük lavları aşındırdığı için zengin bazaltik topraklara neden olmuştur. İyi kış şartları da göz önüne alındığında Havran olarak bilinen bu bazalt bölge çok verimli olmaktadır. Buradan daha doğuda plato yükselmekte ve platonun en yüksek kısmında Dürzi Dağı (Havran Dağı) bulunmaktadır. Aşağı kısımları verimli toprağa sahip olan bu dağ bölgesi daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi Lübnan Dağı'ndan gelen Dürziler tarafından yerleşilmiştir. Daha doğuda ise çöle doğru uzanarak, daha az yağış alan zor ve karanlık bir alan vardır. Bu yüzden Yunanlılar buraya parçalanmış arazi demiştir. Yerleşim açısından kimse yoktur fakat izolasyonu ve doğal mağaralarından dolayı kanun kaçaklarını ve politik muhalifleri kendine çekmektedir. Buranın Arapça ismi El-Leja'dır.¹⁰⁷ Bu lav kuşağının doğusunda, Bedevilerin hayvanlarını otlatmak için çayırılık ve çalılık dışında çok az verim sunan Suriye Çölü uzanır.¹⁰⁸

¹⁰² Sami Öngör, *Orta Doğu Siyasi ve İktisadi Coğrafya*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:185, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964, s. 211, W.B. Fisher, *The Middle East ...*, s. 293.

¹⁰³ W.B. Fisher, *The Middle East ...*, s. 293.

¹⁰⁴ Selami Gözenç, *Güneybatı Asya ...*, 1999, s. 158.

¹⁰⁵ Emrullah Güney, *Türkiye'nin Komşuları*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 45.

¹⁰⁶ Colbert C. Held, *Middle East ...*, 2006, s. 268-269. Selami Gözenç, *Güneybatı Asya ...*, 1999, s. 159-160.

¹⁰⁷ W. B. Fisher, *The Middle East ...*, s. 385.

¹⁰⁸ Colbert C. Held, *Middle East ...*, 2006, s. 269-270.

Suriye ölü, Arabistan ölü'nün uzantısı olarak kuzeyde Güney Suriye'ye, Doğu Ürdün'e ve Batı Irak'a kadar yayılan bir çöldür.¹⁰⁹ Suriye ölü tamamen kurak bir alan değil, geniş bozkır ve mera bölgelerini içeren bir coğrafyadır. Doğu ve kuzey kesimlerinde daha fazla yağış görülürken, kurak bölgelerde yerleşimler çoğunlukla kuyular, kaynaklar ve özellikle Fırat Nehri gibi su kaynaklarına dayanmıştır. Yerel olarak Badiyat el-Şam olarak adlandırılan bu alanın bazı bölümlerinde göçebe yaşam sürdürülebilmiş, özellikle kış aylarında çölün daha kuru kesimlerinde bile hayvancılık yapılabilmektedir.¹¹⁰

Akdeniz kıyısı ile iç kesimler arasındaki geçiş, güney Anadolu'dan Akabe Körfezi'ne uzanan dağ sıralarıyla ayrılmıştır; ancak Gab, Bekaa ve Ürdün vadileri gibi doğal geçitler Halep, Hama, Humus ve Şam gibi iç şehirleri Lazkiye, Trablusşam, Beyrut ve Akka gibi limanlara bağlayan koridorlar sağlamıştır.¹¹¹

Şam, Suriye ölü'nün batı sınırında, Anti-Lübnan Dağları'nın güneydoğusundaki bir ovada yer alıyordu. Yetersiz ve düzensiz yağış, yeraltı suları ile Anti-Lübnan Dağları'ndan gelen akıntılar sayesinde telafi edilmiştir. Şehir, bu akıntıların en büyüğü olan Barada Nehri'nin (antik Abana) kıyısında kurulmuştur. Erken dönemlerde oluşturulan kanal ve tali kanallar sistemi sayesinde nehir suyu kentin bahçelerine yönlendirilmiş; yoğun tarım teknikleriyle birleşen bu sulama düzeni, geniş bir nüfusu besleyebilecek ve zanaat üretimi için gerekli hammaddeleri sağlayabilecek verimli bir vaha ortaya çıkarmıştır. Erken modern dönemde Şam, çöl yollarını birbirine bağlayan ticaret ağlarının önemli bir dağıtım merkezi hâline gelmiş ve Doğu Akdeniz kıyıları, Anadolu, Avrupa ve Kuzey Afrika ile bağlantılar kurmuştur. Şehrin gıda temeli yalnızca vahasında üretilen tahıl, meyve ve sebzelere dayanmaz; aynı zamanda çevre bölgelerdeki tarım ve hayvancılık alanlarına erişimle desteklenirdi. İç tedarik alanını oluşturan vahanın yanı sıra kuzeyde Humus ve Hama çevresindeki kuru tarım ovaları, batıda Bekaa Ovası, güneybatıda Vadi Ajam ve Golan, güney ve güneydoğuda Havran ile doğudaki çöl stepleri şehrin dış tedarik havzasını meydana getirirdi. Bu bölgeler üzerinde denetim sağlandığında Şam bol gıda kaynaklarına ulaşabiliyor, böylece idari, kültürel ve ticari faaliyetlerle geçinen geniş bir tarım dışı nüfusu sürdürebiliyordu.¹¹²

Dağlar ile çöl arasında kalan iç ovalar ağaçsız fakat verimli alanlardır. Bu bölgede uzun ve sıcak yazlar ile kısa ve nispeten nemli kışların görüldüğü bir iklim

¹⁰⁹ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap ...*, 2016, s. 31-32.

¹¹⁰ Dick Douwes, *The Ottomans in Syria A History of Justice and Oppression*, I.B Tauris Publishers, London, 2000, s. 16-21.

¹¹¹ a.k. 16-21.

¹¹² Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1985, s. 1-3.

hâkimdir. Doğal bitki örtüsü otlaklar, bodur ağaçlar ve dikenli bitkilerden oluşur; buğday ve arpa gibi tahıllar kışın ekilip baharda olgunlaşır. Bölgede yüzey suları sınırlıdır ve iç ovalarda sürekli akan başlıca nehirler Asi ve Barada'dır. Asi Nehri güneyden kuzeye doğru akarak Humus ve Hama'dan geçerken, Barada Nehri Şam vahasının su kaynağını oluşturur. Halep çevresindeki birçok dere ve küçük akarsu ise batıdaki dağlarda görülen kış yağışlarına bağlıdır ve yaz aylarında büyük ölçüde kurur. Su kaynaklarının bu dağılımı hem nüfusun yerleşim düzenini hem de göçebe toplulukların hareketlerini etkilemiştir. Yeraltı sularının kullanımı da önemli bir rol oynamış, bazı bölgelerde kanavat adı verilen yeraltı kanalları aracılığıyla sızıntı suları toplanarak tarıma yönlendirilmiştir.¹¹³

Anadolu'dan doğan Fırat ve Dicle nehirleri kabaca güneydoğu yönünde akar, zaman zaman birbirine yaklaşır, ardından yeniden ayrılır ve sonunda birleşerek Basra Körfezi'nin kuzey ucuna dökülür. Bu iki nehir arasında ve çevresinde yer alan topraklar genel olarak iki bölgeye ayrılır. Kuzeyde yer alan Cezire, eski gezginler ve bilginler tarafından Mezopotamya olarak adlandırılmıştır. Bölgenin yüksekliği, kıyı kesimleri ve yakın çevresi dışında, nehir sularının sulama ve tahıl üretimi için kullanılmasını güçleştirmektedir.¹¹⁴

Tarım genellikle yağışa bağlıdır. Kıyıdaki tepelerin ve dağların doğuya bakan yamaçlarında, toprağın teraslanması koşuluyla yağmur düzenli tarım için yeterli olmaktadır. Diğer bölgelerde ise koşullar daha istikrarsızdır; yağış miktarı yıllara göre değişir ve en yüksek sıcaklık ile en düşük sıcaklık arasındaki fark daha belirgindir. Bu nedenle iç ovalarda tahıl ekimi ile deve veya koyun yetiştiriciliğinin görece üstünlüğü zaman içinde önemli ölçüde değişkenlik göstermiştir.¹¹⁵ Kıyı boyunca hububat, sebze, tütün, zeytin, narenciye ve hatta sulama olmaksızın pamuk gibi ürünlerin yetiştirilmesine imkân veren hafif bir kış iklimi ve yeterli yağış vardır. Fakat iç bölge, iki dağ silsilesinin üstünden geçtikten sonra, yağmur miktarı azalır. Bu bölgelerde kuru tarım metodu ile tahıl yetiştirilebilir, kış yağmurlarından hemen önce ekim ve kasım aylarında ekim yapılır fakat bazı sulama sistemleri çoğu yaz ayları boyunca su gerektiren meyve, sebze veya pamuğun ekimi için gereklidir. Bu sistemlerin en bilineni, Şam'ın etrafında yoğun bir şekilde sıkıştırılmış bahçeler için su sağlayan *guta* 'dır.¹¹⁶

Suriye'nin beşerî coğrafyası nasıldır? Bölgede yaşayanlar Araplar mıdır? Osmanlı döneminde “Arap” sözcüğü bugünkü etnik ya da ulusal anlamları taşııyordu.

¹¹³ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 16-21.

¹¹⁴ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2012, s. 121-123.

¹¹⁵ Albert Hourani, *Arap Halkları ...*, 2012, s. 121-123.

¹¹⁶ Roger Owen, *The Middle East ...*, 1993, s. 29.

Terim hem Arapça hem de Türkçe konuşanlar tarafından, kentlerin kırsal hinterlandında ya da çöl bölgelerinde yaşayan göçebe toplulukları ifade etmek için kullanılan, kimi zaman küçümseyici bir anlam da içeren bir nitelik taşıyordu.¹¹⁷ Bu nedenle söz konusu dönemi tanımlarken etnik bir ayırmadan ziyade, dinsel ve kentsel-kırsal farklılıklara dayanan bir ayırım daha uygun görünmektedir.

Müslümanlar, gayrimüslimler, azınlık Müslüman gruplar ya da kentliler ve kırdaki yaşayanlar Suriye beşerî coğrafyasının bir parçasıydı. Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır ve Doğu Akdeniz kıyı şeridi, İmparator Konstantin'in Hristiyanlığı devletin resmî dini olarak benimsemesinden sonraki yüzyıllarda önemli bir Hristiyan nüfusu barındırmaya başladı. 1054 yılında Bizans ve Roma kiliseleri arasında yaşanan bölünmenin ardından, Biladü's-Şam ve Anadolu'daki Hristiyanların büyük çoğunluğu, bugün Rum Ortodoks Kilisesi olarak adlandırılan Bizans Kilisesi'ne bağlı kaldı. Bu topraklar aynı zamanda, kendi dinî geleneklerini sürdüren "monofizit" Ermeni Hristiyan topluluklarına da ev sahipliği yapıyordu. Diğer öne çıkan Hristiyan grup Maruniler'di. Maruniler Papa'nın otoritesini kabul etmekle birlikte kendi geleneklerini sürdüren Katolik Hristiyanlardır.¹¹⁸

Müslüman dinsel azınlıklara baktığımızda Suriye'de karşımıza Aleviler, Dürziler ve İsmaililer ile On iki İmamcı Şiiler çıkmaktadır.

Şii doktrinin gelişimi büyük ölçüde Emevî döneminde yaşanan baskılara verilen tepkilerle şekillenmiş; bu süreç içinde 9. yüzyılın ikinci yarısında Şîlik içerisinde İsmaililik ortaya çıkmıştır. İsmaililik ilk olarak toplumsal huzursuzlukların köylü isyanlarına yol açtığı Güney Irak'ta gelişmiş, ardından Yemen ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır. Kuzey Afrika'da kurulan Fatımî Devleti, İsmaililiği resmî doktrin hâline getirmiş ve Mısır merkezli siyasal-dinî nüfuzunu Suriye ve Filistin'e kadar genişletmiştir. İsmaililer ile ana akım Şîlik (On İki İmamcılar) arasındaki temel ayırım, Cafer es-Sadık'tan sonra meşru imamın kim olduğu meselesinde ortaya çıkmıştır. İsmaililer, İsmail b. Cafer'i ve onun oğlu Muhammed b. İsmail'i meşru imam olarak kabul etmiştir. Fatımî döneminde İsmailî dâîleri, imam-halife tarafından temsil edilen ve tiranlığı ortadan kaldıracak Mehdi'nin gelişini bekleyen bir öğretiyi etrafında taraftar toplamıştır. Ancak bu beklentinin uzun süre gerçekleşmemesi İsmailî çevrelerde hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu ortamda Fatımî halifesi el-Hâkim bi Emrillah döneminde bazı çevreler onu beklenen kurtarıcı olarak görmeye başlamış ve 1017 yılında daha sonra Dürzî inancı olarak şekillenecek tektanrıci bir doktrin ortaya çıkmıştır. 1017-1043 yılları

¹¹⁷ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap ...*, 2016, s. 34-35.

¹¹⁸ a.k s. 38-39. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu ...*, 2016, s. 115-118.

arasında özellikle Suriye ve Filistin’de yayılan bu öğreti, el-Hakim’in 1021’de kaybolmasının ardından yeni bir dinsel coşku dalgası yaratmış, ancak sonraki halifelerin baskıları nedeniyle yayılma faaliyetleri kesintiye uğramıştır. Artan baskılar sonucunda birçok Dürzi inananları dağlık bölgelere çekilmiş ve 1043’te davanın kapılarının kapatılmasıyla öğreti gizli bir inanç hâline gelmiştir. Dürzi davasının ilk dönemlerinde en etkili güçlerden biri Tanûh kabileleri federasyonu olmuştur. Bu kabileler Suriye’de daha önce de yerleşik olup, özellikle Lübnan Dağı çevresinde Dürzi topluluğunun korunmasında önemli rol oynamıştır. Ortaçağ boyunca Tanûh ve ardından Buhtur ailesi Dürzi toplumunun siyasal ve dinsel liderliğinde etkili olmuş, daha sonraki dönemde ise Maan ailesi öne çıkmıştır.¹¹⁹

Tanuh döneminde (1147-1516) Lübnan Dağı’nın güney kesimleri Dürzi yerleşiminin başlıca merkezi haline gelmiş, bu süreçte özellikle Şuf bölgesinde yoğunlaşan Dürziler kendine özgü sosyal ve manevi özellikleri olan bir topluluk olarak şekillenmiştir. Bunu izleyen Ma’n dönemi (1517-1697), özellikle II. Fahreddin Maan (1590-1633) yönetimi sırasında Dürzi siyasal etkisinin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur.¹²⁰ Dürzilerin Maan dönemi Osmanlı devlet yapısı içindeki konumları, Maan sonrası yaşadığı dönüşümler ve Havran’da Dürzi Dağı’nın yerleşim yeri haline gelme süreci daha sonraki bölümlerde incelenecektir.

Klasik literatürde çoğunlukla “Nusayriler”¹²¹ olarak adlandırılan ve İmami Şiiliğin bir kolu kabul edilen Aleviler’in erken tarihi indirgemeci bir anlayış ile “dini sapkınlık, marjinalite ve zulüm” temaları etrafında açıklanmıştır. Buna göre Aleviler, Fransız manda dönemine kadar kuzeybatı Suriye’nin dağlık bölgelerinde izole bir şekilde varlıklarını sürdürmüş, ancak bu dönemde tecritten çıkarak zamanla devlet içinde güç kazanmışlardır. Oysa Memlûk idare metinleri, Osmanlı arşiv belgeleri ve Alevilere ait prosopografik literatür gibi çok sayıda kaynak, Alevilerin Suriye

¹¹⁹ Kais M. Firro, *A History of the Druzes*, E.J. Brill, Leiden, 1992, s. 4-28.

¹²⁰ Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 28-53.

¹²¹ Nusayri adı ilk kez Orta Çağ Müslüman mezhepler literatüründe ortaya çıkmış olup Alevi âlimleri tarafından kendi metinlerinde kullanılmamıştır. Buna karşılık halk arasında bu ad zaman zaman benimsenmiş ve Avrupalı seyyahların metinlerinde Ansarie ya da Ansairy gibi biçimlerde yer almıştır. Bu nedenle, diğer heterodoks gruplarda olduğu gibi başlangıçta dışarıdan verilen bir adın zamanla topluluk tarafından da kullanıldığı düşünülebilir. “Alevi” terimi ise Orta Çağ’da bazen İmami Şiiliği İsmaili Şiilikten ayırt etmek için kullanılmış olmakla birlikte, yaygın bir kimlik ifadesi olarak ancak Osmanlı döneminin sonlarında kabul görmüştür. Suriyeli Aleviler geçmişte kendilerini çoğu zaman Hasibi yolunun takipçileri veya fellahin (köylüler) olarak adlandırmıştır. Winter çalışması için Alevi ve Nusayri terimleri zaman zaman birbirinin yerine kullanılacaktır; ancak Nusayri ifadesi aşağılayıcı bir anlamla kullanılmadığı gibi, “Alevi” terimi de yalnızca Fransız manda yönetiminin atfı nedeniyle değil, tarihsel kullanımına dayanarak tercih ettiğini belirtmektedir. Stefan Winter, *A History of the ‘Alawis From Medieval Aleppo to the Turkish Republic*, Princeton University Press, Princeton, 2016, s. 4-5. Bu tez çalışması da bu yöntemi tercih etmektedir.

toplumundan bütünüyle izole bir topluluk olmadığını aksine diğer kırsal gruplarla benzer sosyal ve ekonomik ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir.¹²²

Winter, Aleviliğin erken tarihini incelediği eserinde Alevi topluluğunun kökenlerini 10. ve 12. yüzyıllar arasındaki Suriye bağlamında ele alarak bu grubun sonradan tasvir edildiği biçimiyle “sapkın”, “marjinal” ve sürekli saklanmak zorunda kalmış bir mezhep olmadığını ileri sürmektedir. Aleviliğin, Ortaçağ On İki İmamcı Şiiliğinden radikal bir kopuş değil, onun Suriye’de şekillenmiş yerel bir varyantı olduğunu göstermektedir. Aleviliğin özellikle Suriye’nin kıyı ve dağlık bölgelerinde yayılması ani bir kaçışın ya da yalnızca baskıların sonucu değildir; uzun süreli bir dinsel ve toplumsal yerleşme sürecinin ürünüdür. Lazkiye çevresindeki dağlık bölgelerin Alevi kimliğiyle özdeşleşmesi bir anda gerçekleşmemiş, güneyden kuzeye ve iç kesimlere doğru ilerleyen yavaş bir dönüşüm sonucunda ortaya çıkmıştır. Trablusşam, Sur ve Tiberiya gibi merkezler de bu süreçte rol oynamış; Alevi varlığı yalnızca kuzeybatı Suriye ile sınırlı kalmamıştır. Bununla birlikte İsmaili ve özellikle Nizari yayılması Alevi topluluk üzerinde baskı yaratmış, zaman zaman çatışma ve geçici işbirliği ilişkileri geliştirmiştir.¹²³

14. ve 15. yüzyıllar arasında ise Aleviliğin dönüşümü, yalnızca baskı ve “dağ sığınağı” anlatısıyla açıklanamayacak daha karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Kıyı dağlık bölgelerinin önce Eyyubiler, ardından Memlûkler tarafından devlet yapısına dahil edilmesi, Alevilerin daha kapalı bir mezhepsel topluluk hâline gelmesinde etkili olmuştur. Alevilerin kıyı dağlarında yoğunlaşması ise çoğu zaman ileri sürüldüğü gibi yalnızca mezhepsel baskıdan kaçışın sonucu değildir. Eyyubi ve Memlûk dönemlerinde şehirlerde ve iç ovalarda Sünni kurumların güçlenmesi, camiler ve medreseler etrafında şekillenen yeni düzen karşısında Alevilerin daha çok dağlık alanlarda yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bununla birlikte bu durum topluluğu bütünüyle devlet dışına itmemiştir. Aleviler, kuzeybatı Suriye’de Memlûk düzeniyle çeşitli düzeylerde ilişki kurmuş, bazı yerel yöneticilerin desteğinden yararlanmış ve kimi zaman devlet yapısına entegre olmuştur. 1318’de Cebele’de meydana gelen isyan da bu çerçevede yalnızca mezhepsel bir çatışma olarak değil, ekonomik ve idari düzenlemelerle bağlantılı bir kriz olarak değerlendirilmelidir.¹²⁴ Alevilerin, Osmanlı devlet yapısı ve Suriye toplumunun diğer unsurları ile ilişkileri ve tüm bunlara İngiliz konsoloslarının bakış açısı ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

¹²² Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 1-10.

¹²³ a.k. s. 11-42.

¹²⁴ a.k. s. 43-73.

Kırsal alana baktığımızda karşımıza çıkan diğer bir unsur göçebelereydi. Göçebe yaşam şeklinin ortaya çıkmasında iklimin ve yer şekillerinin etkisi vardı. Bu çerçevede yıllık ortalama 200 mm'den az yağış alan alanlar step ya da yarı çöl, 200-350 mm arasında yağış alan sahalar ise geçiş bölgesi olarak tanımlanır. Ancak bu kuşağı tek çizgisel bir alan gibi düşünmemek gerekir, örneğin Cezire'de aynı anda hem bu yağış aralığında kalan hem de daha fazla yağış alan sahalar bulunur. Yağış 250-300 mm arasında daha çok buğday ve arpa yetiştirilebilir, 200 mm'ye yaklaşıldığında arpa baskın ürün haline gelir ve arazinin büyük kısmı nadasa bırakılır. Yağış azaldıkça tarımsal üretimin yerini giderek koyun yetiştiriciliği alır. 200 mm çizgisinin doğusunda arpa da güvenilir ürün olmaktan çıkar ve ekilebilir arazi stepe dönüşür, daha güney ve doğuda, 100 mm'nin altındaki alanlarda ise step değil gerçek çöl başlar. Bu geniş iç saha genel olarak badiya, yani bedevi bölgesi¹²⁵ olarak adlandırılır. Göçebe kabileler yılın belli bölümlerini burada geçirir, yaz aylarında ise sürüleriyle birlikte daha batıdaki geçiş kuşağına ve ekili alanlara yönelirlerdi. Böylece geçiş bölgesi, köylüler ile göçebelere temas ettiği ve iç içe geçtiği bir saha niteliği kazanmıştır. Bu bölge bazen köylülerin hâkim olduğu ve geniş ölçüde ekime açılan bir alan haline gelirken, bazı dönemlerde yeniden göçebe baskısına açık hale gelmiştir. ¹²⁶ Badiya¹²⁷ ve geçiş bölgesinin Osmanlı yönetimi altında yaşadığı değişimler ilerleyen bölümlerde gösterilecektir. İngiliz konsolosluk yazışmalarında da bedeviler konusu öne çıkan bir unsurdur.

Halep, Humus ve Hama ovaları ile Şam'ın büyük vahası, Havran ve Belka'nın tepeleri ve ovaları, yerleşik tarım ile göçebe hayvancılığın iç içe geçtiği başlıca bölgelerdi. Bu alanlarda kentli ve köylü nüfus ile göçebe topluluklar arasında yoğun, ancak çoğu zaman gergin ilişkiler bulunuyordu. Yerleşik Suriyeliler göçebe Arap kabilelerini hadar olarak adlandırılan şehirli ve köylü düzeninin karşıtı olarak görürken, göçebeler de kendilerini küçümsedikleri köylülerden farklı bir toplumsal konumda değerlendirmiştir. Bu karşıtlık, iç ovaların sınırlı kaynaklarının kullanımı üzerinde farklı yaşam biçimlerinin rekabetini yansıtıyordu. Yerleşik toplumlar ekilebilir araziler,

¹²⁵ Arapça konuşan göçebe topluluklar hem kendileri hem de başkaları tarafından genellikle "arab" diye adlandırılıyordu; bu terim onları Kürtler, Türkmenler ve köylülerden ayırıyordu. Ancak bu geniş kategorinin içinde yalnızca sınırlı bir kesim gerçek anlamda "bedevi" sayılıyordu. Bunlar soylu kökene vurgu yapan, başlıca geçim kaynağı deve olan, uzun mesafeli göç yapan ve yılın büyük kısmını badiyada geçiren topluluklardı. Diğer "arab" gruplar ise daha çok koyun yetiştiriyor, develeri ise taşıma amacıyla kullanıyordu. Kuzeyde Kürt ve Türkmen göçebelere de bulunmakla birlikte, göçebe kabilelerin çoğu Arapça konuşuyordu. Bunların bazıları yüzyıllardır bölgede bulunurken, bazıları daha geç tarihlerde gelmişti. Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s. 1-7.

¹²⁶ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 1-7.

¹²⁷ Badiya bölgesinin haritası için tezin son kısmında ekli olan harita 1.2'ye bakılabilir.

bahçeler ve sulama sistemlerinin korunması için önemli emek ve kaynak yatırımı gerektiren bir üretim düzenine bağlıydı. Buna karşılık göçebe yaşam daha az sabit yatırım gerektiriyordu ancak çöl ve step bölgelerinin sınırlı ve dağınık kaynaklarına bağımlı olduğu için daha kırılğan bir yapı taşıyordu.¹²⁸

Suriye çölü büyük ölçüde tarımsal değeri düşük arazilerden oluşuyor ve su kaynakları seyrek dağılıyordu. Yağışların zaman ve mekân bakımından düzensiz olması, göçebe kabileleri geniş alanlara yayılan hareketlilik ve güçlü kabile örgütlenmeleri sayesinde varlıklarını sürdürmeye yöneltmiştir. Bu kabileler genel olarak iki ana gruba ayrılıyordu: koyun ve keçi besleyen yarı göçebeler ile deve ve at yetiştiren daha hareketli bedevi grupları. Koyun besleyen topluluklar çoğu zaman köylere yakın bölgelerde dolaşırken, deve ve at yetiştiren bedeviler geniş çöl alanlarını kat edebilen, silahlı ve hareketli topluluklar olarak önemli bir güç oluşturunuyordu.¹²⁹

B. OSMANLI SURİYESİ'NİN OSMANLI İMPARATORLUK SİSTEMİNE ENTEGRASYONU: TAŞRA PERSPEKTİFİNDEN DEVLET KURUCULUĞU

1. Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu Memalik-i Mahruse'sine Dahli ve Siyasal Sonuçları

Kuzeybatı Anadolu'da Bizans İmparatorluğu'na sınır bir bölgede bir uç beyliği olarak ortaya çıkan Osmanlılar, Balkanlar'da ve Anadolu'da önemli toprak kazanımları elde ederek genişlemiş ve hem Bizans İmparatorluğu'nun hem de ele geçirdiği diğer toprakların yönetici seçkinlerini bünyesine katarak büyümüştür.¹³⁰ Bu genişleme sürecinde devletin güney ve doğu sınırlarında değişim ve yayılma sonraki süreçte gerçekleşecek bir olgudur. Bu süreçte Memlükler ve Safeviler ile ilişkiler belirleyici olacaktır.

Osmanlı-Memluk ilişkileri istikrarlı değil, dönemsel gerilimler ve iş birliği üzerinden şekillenmiştir. Hac meselesi iki devleti birbirine bağlayan temel konulardan biri olmuş, İstanbul'un fethinden sonra bile bu alan uzun süre Memluklerin denetiminde kalmıştır. İlişkileri bozan başlıca gelişmelerden biri, 1481'de Cem Sultan'ın Memluklere sığınması ve ardından 1485'te başlayan Osmanlı-Memluk Savaşı olmuştur. Savaş, Cem'in 1495'teki ölümüne kadar kesin bir sonuca ulaşmadan sürmüştür. Aynı dönemde Portekiz'in denizlerde yarattığı baskı, Memluk deniz gücünün yetersizliğini ortaya koymuş, bu durum bir yandan iki devlet arasında denizcilik alanında yakınlaşma yaratırken, diğer yandan Osmanlılar açısından Memluklerin askerî zayıflığını

¹²⁸ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 20-24.

¹²⁹ a.k.

¹³⁰ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 6-69.

göstermiştir. Süreci belirleyen bir başka unsur da Safevi meselesiydi. 1514'te Osmanlıların Safevilere karşı kazandığı zaferin ardından, 1515'te Şah İsmail'in Memluk sultanına başvurması Yavuz Sultan Selim'e yeni bir sefer için meşruiyet zemini sağlamış, Selim Malatya'dan güneye ilerleyerek Suriye'ye girmiştir. Osmanlı ve Memluk orduları 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'ta karşılaşmış, Osmanlılar barut teknolojisinin sağladığı üstünlükle savaşı kazanmıştır. Bu zaferin ardından Osmanlı ordusu ciddi bir direniş görmeden güneye ilerlemiş, Şam teslim olmuş¹³¹, ardından Gazze'nin güneyinde Canbirdi Gazali komutasındaki Memluk kuvvetleri yenilmiş ve son olarak 23 Ocak 1517'de Ridaniye'de Memlükler kesin yenilgiye uğratılmıştır.¹³²

Memlük topraklarının, Osmanlı yönetimi altına girmesinin belli başlı sonuçları olmuştur. Memlük Sultanlığı'nın fethi, kutsal Mekke ve Medine kentlerinin denetimi ile her yıl Kahire ve Şam'dan yola çıkan muazzam hac kervanlarının sorumluluğunu da getirmiştir. Böylelikle Osmanlı sultanının "hadimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn" olarak Memlük sultanının yerini alması, Osmanlı'nın Sünni İslam'ın koruyucusu olarak yeni kimliğini güçlendirmiştir.¹³³

Kutsal şehirlerini koruyan hükümdar olarak hac yollarının güvenliğini sağlamak da Osmanlı yükümlülüğü haline geldi. Bu nedenle yıllık hac, yalnızca dinî bir görev değil, Osmanlı egemenliğinin Müslüman dünya üzerindeki her yıl yeniden teyidi anlamına geliyordu. Osmanlı döneminde Şam, İstanbul'a kara yoluyla bağlı ve daha sıkı denetlenebilir olduğu için hac organizasyonunda daha önemli bir merkez hâline geldi. Sultanın görevlendirdiği özel temsilci her yıl İstanbul'dan çıkar, kutsal şehirlerde yaşayanların ihtiyaçları için hazırlanan surreyi beraberinde getirirdi. Bu masraflar, bu amaçla kurulmuş imparatorluk vakıfları tarafından karşılanırdı.¹³⁴

Hacıları İslam hükümdarları adına Mekke'ye götürmekle görevli kişiye *emirü'l-hacc* denmekteydi. Şam emirü'l-haccı, Anadolu ve İran'dan gelip Halep ile Bağdat üzerinden Şam'a ulaşan hacılardan sorumlu olup yol güvenliğini Şam'dan başlayarak yine Şam'a kadar sağlardı ayrıca İstanbul'dan gelen surre emini başkanlığındaki kafiye

¹³¹ Sultan Selim, 16 Eylül 1516'da Şam'a gitmek üzere Halep'ten ayrılmış geri çekilen Memlükler, Şam'da toplanmaya başlamışlardı. 3 Eylül'de eski Hama valisi Canbirdi el-Gazali Şam'a gelmiş ve eski Memlük emirleri tarafından şehrin genel valisi seçilmişti. El-Gazali, Tomanbay'dan talimat alınca kadar, Memlüklerin Mısır'a geri çekilmelerini yasaklamıştı ve Şam'da idaresiz bir kargaşa hakimdi. Şehrin ileri gelenleri Meydan mahallesinin önde gelen üyeleriyle toplanmışlar ve Şam'ı, Sultan Selim'e teslim etme kararı vermişlerdir. Selim 3 Ekim 1516 Perşembe günü çok sayıda askerin eşliğinde ilk kez Şam'a girmiştir. Selim ertesi gün, Cuma namazını kılmak için Emevi Camisine gitmiştir. Eski Şafii baş kadısı hutbede Sultan Selim'i Hadim-i Haremeyn el-Şerifeyn (iki kutsal şehir, Mekke ve Medine'nin Muzaffer Hadimi) olarak ifade etmiştir. Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, çev. Mehmet Akif Erdoğan, Er Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 1-10.

¹³² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 59-85.

¹³³ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap ...*, 2016, s. 57.

¹³⁴ Albert Hourani, *Arap Halkları ...*, 2012, s. 269-271.

Hama'da karşılar ve dönüşte yeniden Hama'ya kadar korurdu. Başlangıçta bu göreve bölgedeki askeri ve sivil erkân, bazen de Şam beylerbeyi ile eşraftan kişiler getirilirken, güvenlikte yaşanan başarısızlıklar nedeniyle 1570'lerden itibaren sancakbeyleri, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden 18. yüzyıl başlarına kadar ise çoğunlukla Şam'da yaşayan yeniçeri ileri gelenleri tayin edilmiştir. Ancak 1671'de hac kafilesinin uğradığı saldırıdan sonra yeniçerilerin yetersizliği ortaya çıkmış, bunun üzerine sonraki çeyrek asır boyunca hac emirlerinin çoğu eşraf ve mutasarrıflar arasından seçilmiştir.¹³⁵

Diğer önemli sonuç Osmanlı saray tarihçileri Kahire'deki son Abbasi halifesi el-Mütevekkil'in hilatını Selim'e hediye etmesi ve böylece halifeliğin Osmanlı sultanlarına geçmesiydi. Eğer son halife böyle bir şey yapmış ise halifelik makamının Abbas ailesinden Osmanlı hanedanına geçtiğinin simgesidir. Bununla birlikte ne fetihle ilgili yazan Şam'daki Arap vakanüvis Muhammed ibn Tulun ne de Kahire'deki Muhammed ibn Ayas böyle bir olayın meydana geldiğini kaydetmişlerdir.¹³⁶ Bir sonraki başlıktada göstereceğimiz gibi Abbasi soyundan gelen El Mütevekkil'in, halifelik haklarını resmi bir törenle Selim'e devrettiği, 18. yüzyılda uydurulduğu anlaşılan bir söylenceden ibarettir. Selim'in Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hizmetkârı (Hâdim'ul-Haremeyn'iş-Şerîfayn) unvanını alması sonrası Sultan Süleyman'ın "yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi" sıfatını benimsediğinde de bu, İslam dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından öte bir anlam taşııyordu.¹³⁷

Memlük topraklarının, Osmanlı yönetimine geçişinin ilk aşamasında Sultan Selim, iki yeni eyaletine vali olarak Memlük yöneticilerini atamıştır. Canbardi el-Gazali Şam valisi olurken, Kahire'ye Hayır Bey atandı. Halep'e ise Osmanlı valisi atanmış ve garnizon yerleştirilmiştir.¹³⁸ Şam eyaletinin beylerbeyi konumuna yükselen Canbardi el-Gazali, Şam'dan Arış'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsayan bir idari yapıyı yönetti. Sultan Selim'in bu tercihi, bölgede etkili olan bedevi unsurları Gazali aracılığıyla kontrol altına almayı ve Osmanlı hâkimiyetini yerel unsurlar üzerinden

¹³⁵ Oğuzhan Samıkıran, *Osmanlı İdaresinde Şam (1750-1800)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ, 2013, s. 242-243.

¹³⁶ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 40-45.

¹³⁷ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2000, s. 56.

¹³⁸ Sultan Selim'in 1516-1517 seferi, Arap topraklarının merkezini Osmanlı denetimine sokmuş, ancak Irak, Yemen ve Kuzey Afrika'daki genişleme büyük ölçüde Kanuni Sultan Süleyman döneminde tamamlanmıştır. Süleyman bu fetihlere, Osmanlı'nın iki ana rakibi olan Safevi İran ve Habsburg İspanyası karşısında stratejik üstünlük sağlamak amacıyla girişmiş; 1534'te Musul üzerinden Bağdat'ı, 1536'da ise Basra'yı Osmanlı nüfuzuna bağlamıştır. Kızıldeniz ve Yemen yönündeki ilerleme, Portekiz tehdidine karşı ticaret yollarını ve kutsal şehirleri koruma amacına dayanmış; 1525'ten itibaren Yemen kıyılarında ilerleyen Osmanlılar 1547'de San'a'yı alsalar da Zeydi direnişi nedeniyle kalıcı hâkimiyet kuramamış, 1635'te bölgeden çekilmiştir. Batıda ise Osmanlı yayılması, 1492 sonrasında hızlanan İspanyol baskısına karşı şekillenmiş; devlet destekli denizci güçler sayesinde 16. yüzyıl ortalarında Cezayir, Tunus ve Trablus Osmanlı egemenliğine girerek Kuzey Afrika'daki varlığın temel dayanakları olmuştur. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 40-52.

sağlamlaştırmayı amaçlıyordu. Canberdi Gazali, 1520’de Yavuz Sultan Selim’in ölümünden sonra Osmanlılara karşı ayaklanarak Melik Eşref unvanıyla hükümdarlığını ilan etmiş, kendi adına hutbe okutması ve para bastırmasıyla da Memluk Devleti’ni yeniden kurma iddiasını açıkça ortaya koymuştur. Şah İsmail ve Mısır Beylerbeyi Hayır Bey ile ittifak arayan Gazali, Osmanlı yönetiminden hoşnutsuz Memluk emirleri ile Arap aşiretlerini çevresinde toplamış ancak yaklaşık 20 bin kişilik kuvvetle Halep’i kuşatmasına rağmen Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılarak idam edilmiştir. İsyanın bastırılmasından sonra Ayas Paşa Şam beylerbeyi yapılmış, Kudüs, Gazze ve Safed sancakları ise ayrılarak doğrudan merkezden atanan sancakbeylerine bağlanmıştır.¹³⁹ Bundan sonra Suriye’nin idari sistemi, Osmanlı’nın bu dönemki yönetim anlayışı ile uyumlu bir süreçte gelişti. Osmanlı idari sistemini anlattıktan sonra, Gazali sonrası yönetime değinilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak askeri-idari olarak tımar sistemine dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nun çekirdek eyaletlerinde devlet arazisinin büyük bölümü, sınırları belirlenmiş ve gelirleri tanımlanmış dirlikler halinde düzenlenmişti. Bu sistem, sancak ve kazalar içinde dağıtılıyordu. Tımar, zeamet ve has gibi birimler hem idari hem askeri işlev taşıyor, gelirleri ve sınırları keyfi olarak bölünemiyordu. İdari-askeri tasnif belli kategorilerden oluşuyordu. Havass-ı hümayun, geliri doğrudan padişaha ayrılan haslardı. Ümera hassları, vezir ve beyler gibi üst düzey yöneticilere verilen, genellikle yıllık geliri 100.000 akçenin üzerindeki büyük dirliklerdi. Zeametler, orta düzey askeri yöneticilere tahsis edilen, geliri yaklaşık 20.000-100.000 akçe arasında değişen dirliklerdi. Tımarlar ise taşra süvarisi olan sipahilere verilen ve geliri genellikle 20.000 akçeye kadar olan dirliklerdi.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti’nde en büyük idari birim eyaletti. Ülke, beylerbeylik, eyalet ya da vilayet olarak anılan büyük idari ünitelere ayrılıyor, bunlar da sancak veya livalara bölünüyordu. Beylerbeylik terimi daha çok 17. yüzyıl başlarına kadar kullanılmış, sonrasında yerini giderek eyalet tabirine bırakmıştır. Eyalet yöneticileri beylerbeyi ya da vali olarak anılsa da devletin benimsediği esas birim eyalet, yöneticisi ise validir. Eyaletlerin alt birimi olan sancaklar yalnızca idari değil, aynı zamanda mali ve askeri sistemin de temel unsuruydu. Tahrir defterleri sancak esasına göre tutulmuş, kanunnameler de her sancak için ayrı düzenlenmiştir. Bu nedenle sancak, ekonomik potansiyelin tespiti ve dağıtımında da belirleyici bir yer tutuyordu. Savaş zamanında

¹³⁹ Enver Çakar “XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı” Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 26, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Elâzığ, 2016, s. 130-135.

¹⁴⁰ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ...*, 2000, s. 184-185.

sancakbeyinin kendi sancağındaki askerlerle bağlı bulunduğu beylerbeyinin emrine girmesi, bu birimin askeri işlevini göstermektedir. Klasik sancakların yanında, idaresi yerel beylere ocaklık olarak bırakılan hükümet sancakları ile benzer biçimde yönetilen yurtluk-ocaklık sancakları da vardı. Bu tür idari düzenlemelerin temel amacı, yerel beylerin bölgesel nüfuzundan yararlanmak ve belli ölçüde merkezi otoriteyi sağlamaktı.¹⁴¹

Beylerbeyi, eyalette sultanın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticiydi. Sancaklara merkezden sancakbeyleri atanırken, paşa sancağı doğrudan beylerbeyinin idaresine bırakılırdı. Beylerbeyi ve sancakbeyleri, tımar düzeni içindeki askerî zümreye mensup olmakla birlikte, bu sistemin imparatorluk yönetiminin temel dayanaklarından biri olması nedeniyle mülki idarenin de başlıca unsurlarıydı. Bu yöneticiler, kul sistemi içinde yetişmiş, bağlılıkları ve hizmetleri sınanmış, devlete yararlılıkları dolayısıyla bu görevlere yükseltilmiş kişilerdi. Beylerbeyi, eyalet idaresini Divan-ı Hümâyûn'un küçük bir örneği olan beylerbeyi divanı vasıtasıyla yürütürdü.¹⁴²

Gazali isyanından sonra Şam eyaletinin idari yapısı daha belirgin hale gelmiş, 1522'de eyaletin on üç sancaktan¹⁴³ oluştuğu görülmüştür. 1527 ve 1545'te yapılan düzenlemelerle sancak yapısı yeniden şekillendirilmiş, Kudüs, Gazze, Safed, Nablus ve Leccun gibi birimler öne çıkarken, 1549'da Halep Beylerbeyliği'nin kurulması Şam eyaletinin sınırlarını daraltmıştır. Sonraki yıllarda 1565'te Kerek-Şevbek sancağının, 1579'da ise Trablus Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla yapı yeniden değişmiş böylece Şam eyaleti, Osmanlıların hem yerel aşiret dengelerini hem de bölgesel güvenliği gözeterek sürekli yeniden düzenlediği bir idari alan hâline gelmiştir.¹⁴⁴ (16. ve 17. yüzyıllarda Suriye Osmanlı eyaletleri ve sancakları için tezin sonunda yer alan harita 1.3'e bakılabilir.)

Halep, Şam'a bağlı bir sancak iken beylerbeyilik haline getirilmiştir. Bunun sebepleri arasında bölgedeki iç güvenliğin sağlanmasında karşılaşılan güçlükler vardır. Bölgedeki göçebe Arapların sebep olduğu zararın önlenmesi için böyle bir karar

¹⁴¹ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tercihati*, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 6-11.

¹⁴² Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdari Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2003, Cilt:1, Sayı:2, s. 41-52.

¹⁴³ Bu sancaklar şunlardı: Şam, Gazze (Remle ile birlikte), Kudüs, Safed, Halep, Trablus, Hama ve Hums, Aynâtâb, Antakya, Birecik ve Rumkale, Adana, Tarsus ve Sis. 1545 yılına gelindiğinde Şam beylerbeyiliğinin sancak yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Piri Paşa'nın beylerbeyi olduğu bu dönemde eyalet yine 13 sancaktan oluşmakla birlikte, Adana, Üzeyr, Aynatab, Sis, Tarsus, Deyr ve Rahba artık Şam beylerbeyiliğine bağlı değildir. Buna karşılık Kudüs ile Gazze, Hama ile Humus, Safed ile Nablus birbirinden ayrılmış, Leccun da yeni bir sancak olarak teşkil edilmiştir. Halep müstakil bir eyalet yapılıncı bu sancak düzenlemesi de değişmiştir. Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, 2003, s. 352-363.

¹⁴⁴ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye ...", 2016, s. 135-142.

verilmiştir. Ayrıca ekonomi ile ilgili başlıkta ayrıntılı inceleyeceğimiz gibi, Halep şehrinin uluslararası ticarette önemli bir dağıtım merkezi görevini üstlenmiş olması ve büyük bir gelir potansiyeline sahip olması, onun beylerbeyilik merkezi olarak seçilmesinde etkili olmuştur.¹⁴⁵

Sayda eyaleti, 17. yüzyılın başlarında Şam'dan ayrılan Sayda, Beyrut ve Safed sancakları temelinde müstakil bir idari birim olarak teşkilatlandırılmıştır. Kuruluş tarihi tartışmalı olmakla birlikte, bazı araştırmacılar bu düzenlemeyi 1660 yılına tarihlendirmektedir. Bu eyalet tımar sistemine dahil edilmemişti. Sayda, Safed ve Beyrut eyaletinin kuruluşunda bölgedeki güçlü aşiret yapısı etkili olmuş, salyane usulüyle yönetilmiştir. Osmanlı yönetimi bu düzenlemeyle hem vergi tahsilatını düzene sokmayı hem de hac yollarının güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Bununla birlikte bu sistem yerel aristokrat ailelerin güç kazanmasına da zemin hazırlamıştır. Bu süreci bu başlığın ilerleyen kısımda inceleyeceğiz.¹⁴⁶

Askeri-idari sistemin başında olan beylerbeyi¹⁴⁷ yani vali eyaletin yürütme gücüydü. 1516-1584 yılları arasında, yani yaklaşık 68 yıllık süreçte, Şam eyaleti idaresine toplam 34 beylerbeyi tayin edilmiştir. Bu yöneticilerin görev süreleri en az bir ay, en çok ise altı yıl sürmüştür. Bu durum, Şam eyaletinde idari yapının hareketli olduğunu ve merkezi otoritenin bölgedeki gelişmelere göre sık tayin değişikliklerine başvurduğunu göstermektedir. Beylerbeyiliğini oluşturan sancaklar askerî ve idari bakımdan nahiyelere ayrılıyordu. 1523 yılında sancak on dokuz nahiyeden oluşuyordu.¹⁴⁸ Halep beylerbeyiliğinin paşa sancağı olan Halep sancağı da nahiyelere ayrılmıştır. 16. yüzyılın sonunda sancağın 22 nahiyesi vardı.¹⁴⁹

Beylerbeyiliği meydana getiren sancaklar adli-idari olarak kadıların yönetiminde kazalara ayrılmıştı. Kaza, kadının yetki alanını ifade eden, ticari canlılığı ve kültürel

¹⁴⁵ Beylerbeyilik haline geldikten sonra Halep 9 sancakdan oluşmuştur: Adana, Azaz ve Kilis, Balis, Birecik, Halep, Hama, Humus, Maarra ve Selemiyeye. 1565 yılında ise 12 sancakdan meydana gelmiştir. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:1, Tarih Şubesi Yayınları No:1, Elazığ, 2003, s. 27-33.

¹⁴⁶ 18. yüzyılın başlarında eyalet Safed, Sayda, Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclun, Vâdiü'l-Heym, Tedmür ve Kerek-i Şevbek sancaklarından oluşuyordu Kürşat Çelik, "Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut Vilayeti'nin Kurulması (1887-88) ve İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 26, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Elazığ, 2016, s. 184-187.

¹⁴⁷ Şam'daki Osmanlı idaresinin başında kendisine yıllık bir milyon akçe getiren bir hass bahşedilmiş bir beylerbeyi vardı. Bundan sonra, hiyerarşik sıralanmada, elinde zeamet tutan miralay-ı Şam olarak belirtilen kişi, alay beyi gelir. Bu kişi, beylerbeyiliğin askeri komutanıdır ve onun önermesiyle, boş kalan timarlar doldurulurdu. Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 82-84.

¹⁴⁸ 1569-1570 tarihli mufassal tahrir defterleri, Şam sancağında nahiye sayısının 49'a ulaştığını göstermektedir. Bu artış, idari tasnifin zamanla daha ayrıntılı bir yapıya kavuştuğunu ve merkezin taşra üzerindeki denetimini güçlendirmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam ...", 2003, s. 363-374.

¹⁴⁹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 33-34.

ağırlığıyla çevresinin merkezi durumundaki bir kasaba veya şehir ile buna bağlı köylerden oluşan idari birimdir. 1522 yılında Şam sancağı, Mahrûse-i Şam, Ba'lebek, Beyrut, Sayda, Kerek-Nûh ve Kârâ olmak üzere altı kazaya ayrılmıştı.¹⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarında Halep sancağı kazaları Halep, Sermin, Riha (Eriha), Harim, Dergüş ve Antakya'dır.¹⁵¹ Kadılar hem idareci hem de hakimdi. Ayrıca, Osmanlı toplumundaki farklı güçleri birbirleriyle kaynaştırmayı da başarmışlardı. Özel eğitimden geçmiş İslam alimlerinden oluşan bu ağ, hinterlanddaki bağımsız ve heteredoks dini güçlere karşı bir alternatif oluşturuyordu. Kadının bir diğer görevi bölgesel istikrarı sağlamak için sürtüşmeleri gidermektir. Kadıların da atamaları dönüşümlü oluyordu.¹⁵²

Şam'da baş kadı genellikle Hanefî mezhebinden bir Osmanlı olur ve bütün beylerbeyilik onun yargı yetkisine girerdi. Görevi yalnızca yargı ile sınırlı değildi, vergi tahsiline yardım eder, dokuma pamuklu kumaşların kalitesini denetler, rüşvet iddialarını soruşturur ve vakıf hesaplarını kontrol ederdi. Sultan Selim'den önce Şam'da eşit konumda dört kadı bulunurken, onun gelişiyle bir Hanefî baş kadı tayin edilmiş ve diğerleri derece olarak bu kadının altına indirildi. Kadının Hanefî vekili genellikle Osmanlı idi diğerleri Kuzey Afrika'dan Şam'a göç etmiş veya yerel kökenli kişilerdi.¹⁵³ Halep için de kadı, Büyük Mahkeme'deki (Mahkeme-i Kübra) koltuğundan, her birini yerli ulema arasından atanan bir naibin yönettiği dört mahkeme makamını idare ediyordu.¹⁵⁴

Müftülük makamı ise farklı bir gelişim göstermiştir. Resmi olarak kadıdan sonra gelen ve şeyhülislâm tarafından atanan Hanefî müftülerin fetvaları mahkemelerde bağlayıcı kabul edilirdi. Buna rağmen 17. yüzyıldan itibaren Şam müftülerinin büyük bölümü yerel kökenliydi ve çoğu zaman hatta hayat boyu görevde kalabiliyorlardı. Müftülük makamı zamanla belirli ailelerin elinde yoğunlaşmıştır.¹⁵⁵

Kadı ve müftünün yanında ulema sınıfından nakib-ül eşraf da Suriye eyaletlerinde mevcuttu. 16. yüzyıl Şam'ını anlatan kitabından Bahit, bu yüzyıl için öne çıkan bir nakip olmadığını dile getirmektedir. Muhtemelen eşraf, sayıca az olduğu için, art arda gelen nakiplerin hiçbirisi çevrelerinde özel bir etki bırakmamışlardı.¹⁵⁶ Bununla

¹⁵⁰ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam ...", 2003, s. 363-374.

¹⁵¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 34-37.

¹⁵² Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet ...*, 1999, s. 25-46.

¹⁵³ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 111-119.

¹⁵⁴ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, çev. Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 138-142.

¹⁵⁵ Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damacus From 1723 to 1783 with Special Reference to The Azm Pashas*, University of London, Doctorate Thesis, 1963, s. 76-83.

¹⁵⁶ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 179-180.

birlikte ilerleyen başlıklarda da göreceğimiz gibi Halep'te eşraf zümresi ve nakiplik öne çıkacaktı.

Suriye'de askeri yapıya baktığımızda Şam beylerbeyine sipahiler yardım ederdi. Bunların ücretleri Şam beylerbeyliğindeki özel yerlerin mahsülünden karşılanırdı. Bunlar iki kategoriden oluşuyordu: zaimler ve tımar sahipleri. Şam sancağında zaimlerin sayısı tedricen artmıştı. Savaşa çağrıldıklarında bunların savaşa katılmaya hazır olmaları beklenirdi. Birçok eski memlük Osmanlı tımar sistemine dahil edilmişti. Bazı yerel aşiret reisleri ile bunların oğullarına ek olarak, Samadi ailesinin bazı üyeleri ve Talu ailesinden kişiler de tımar sistemine dahil edilmişlerdi.¹⁵⁷

Ağa-yı yeniçeriyan, Şam'daki yeniçerilerin baş komutanıydı. Yeniçeriler, bölüklere taksim edilmişti. Her bölüğe de bir bölükbaşı, komuta etmekteydi. Bunların bazıları Şam kalesinde veya şehirde barınıyordu. Bazıları da eyaletteki nahiyelere dağıtılmışlardı. Mevcut kaynaklar, Şam'da bin yeniçerinin bulunduğunu ve Osmanlı yönetiminin bu sayıyı korumaya çalıştığını göstermektedir. 100-200 kadar boş kadro olduğunda, Şam beylerbeyinin durumu İstanbul'a bildirmesi ve bu yerlerin Rum'dan, yani Anadolu Türklerden gelen kişilerle doldurulması istenirdi. Arapların ve Türk olmayan unsurların yeniçeri ortalarına alınması yasaklanmışsa da 1571 ve ardından altı yıl sonra gönderilen emirler, bu yasağa rağmen söz konusu grupların yeniçeri teşkilatına girmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁸

Şam beylerbeyliğine bağlı askerler, Sultan tarafından 1570 Kıbrıs seferine, Acem seferlerine, 1567'de Yemen'de çıkan isyanın bastırılmasına ve Anadolu'da Abdülhalim el-Yazıcı önderliğindeki ayaklanmanın kontrol altına alınmasına çağırılmıştır. Acem seferi sırasında üstün başarı gösteren askerlere ödül olarak tımar verilmiş, ayrıca bu kişiler terfi ettirilmiştir. Bunlar içinde birkaç Şamlı Yeniçeri de vardı. 1582'de Şam Beylerbeyi, Acem'e yapılan yeni sefere katılmak için, yeniçerilere ve tımar sahiplerine komuta etmişti. Sadece birkaç tımar sahibinin Şam'da kalmasına izin verilmiş ve sefere katılmayanların tımarları elinden alınmıştı. Asker toplama işi Osmanlı ordusu için su taşıyıcı olarak hizmete alınan Bedevilere kadar uzanmıştı. Disiplin eksikliğinden ve düzensizlikten dolayı birçok askerin askeri hizmetlere gitmedikleri görülmektedir. Yeniçeriler hem ayni hem de nakit olarak ticarete bulunuyorlardı. Tefeci, zanaatkar ve tacir olmuşlar, buğday, arpa ve hatta daha önemlisi ipeğe karşılık olarak genellikle borç para vermişlerdi. Şehir halkına ve daha sonra da köylülere borç para vermeye

¹⁵⁷ a.k. s. 90-92.

¹⁵⁸ a.k., s. 82-88.

başladılar.¹⁵⁹ Kısacası diğer başlıkta göstereceğimiz gibi yeniçerilerin askeri yapısı bu yüzyılda değişmeye başlamıştı.

Osmanlılar Arap topraklarını fethettiklerinde, yeniçeri birlikleri eğitim ve ahlaki bakımdan zirvedeydiler. Avrupa devletlerinin paralı askerlere dayandığı bir çağda yeniçeri birlikleri sultanın emrine hazır bir şekilde beklemeydi. İmparatorluğun askeri/bürokratik elitlerini oluşturacak olanlarda olduğu üzere yeniçeriler de devşirme kökenliydi. Bununla birlikte yukarıda da gösterdiğimiz gibi, bu düzen değişmekteydi. Halep'in ilk defa kendi yeniçeri garnizonuna ne zaman sahip olduğundan emin olamıyoruz ancak 17. yüzyılın çalkantılı başlangıç yıllarında Halep'in ileri gelenleri¹⁶⁰ şehrin kalesinde kalıcı güç olarak 500 yeniçerinin mevzilenmesi için dilekçe verdiler. Yüzyılın sonunda şehirde 5000'den fazla yeniçeri vardı. Bunların çoğu yerel halktan alınmıştı.¹⁶¹ Söz konusu durum aynı dönemlerde Şam'da yaşananlar ile uyumluydu.

Taşra yönetimi sistemi baştan itibaren belirli vilayetlerde değişikliğe uğramıştır. Devletin kırsal yönetim konusunda tamamen farklı bir Osmanlı sistemi uyguladığı bölgelerde bile, yönetimin ilk yüzyılında yerel kırsal eliti yönetimin içine çekme girişimleri görüldü. Bu elitler Mısır ve Suriye'de olduğu gibi Osmanlı öncesinin askeri ve idari kurumlarından veya yerel halkları kontrol etmekte özel becerisi olan kabile liderleri ve dini önderlerden seçiliyordu.¹⁶² Başkentten uzak olan veya çetin bir araziye sahip eyaletlerde, genellikle yerel bir kabile şefi olan vali, eyaleti adeta kendi beyliği gibi görmekteydi. Tımar yoktu ve vali kendi şahsına hizmet eden adamlardan oluşan yerel askerleri işe alıyor ve ödeme yapıyordu. Bu tarz işleyen Arap toprakları Lübnan'daki Trablusşam ve Sayda'ydı.¹⁶³ Şimdi ilk olarak bu ailelere ve yönetimlerine bakalım. Daha sonra çöldeki Osmanlı siyaseti ve Müslüman azınlıklar ile ilişkilerine değineceğiz.

Sayfa ailesi, 16. yüzyılda Trablusşam çevresinde Osmanlı denetiminin güçlenmesi sürecinde yükselen Türkmen levend kökenli bir aileydi. 1528'den itibaren görünür hale gelen aile, özellikle 1579'da Trablus eyaletinin yeniden kurulmasıyla

¹⁵⁹ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 92-98.

¹⁶⁰ Halep'te yıllık vergi tahsilinde görev alan yeniçeri vekilleri, önce kendi paylarını ayırıyor, ardından mükelleflerden çoğu zaman gerçek tutarın iki katını aşan meblağlar topluyordu. Bu uygulama, imtiyazın açık bir suistimaline dönüşmüş, söz konusu görevliler, yoksul toprak sahipleri ile köylüler aleyhine zenginleşen küçük zorbalara dönüşmüştü. 1599'da Halep sancakbeyi İbrahim Paşa, bu suistimallerin boyutunu görerek Şamlı birliği şehirden uzaklaştırmak amacıyla, vergiyi toplamakla görevli yüz kişilik yeni bir askeri kuvvetin kurulması için sultana başvurdu. Planın kabul edilmesi üzerine iki güç arasında çatışmalar çıktı ve her iki taraftan da çok sayıda kişi öldü. Halep, bu yağma ve kargaşa ortamının sıkıntısını uzun süre çekmişti. Şehir ancak 1604'te bu Şamlı birlikten kurtulabildi. Bundan sonra yeniçerilerin faaliyet alanı Şam ve çevre köylere yöneldi. Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 92-98.

¹⁶¹ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 81-84.

¹⁶² Dina Rizk Khoury, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ...", 2016, s. 174-176.

¹⁶³ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 73-77.

Yusuf Sayfa'nın beylerbeyiliğe getirilmesi sayesinde önem kazandı ancak Fahreddin Maan ile rekabet, 1606'daki yenilgi ve merkez nezdinde desteğini kaybetmesi, bu yükselişin kırılma noktasını ortaya koymaktadır. Yusuf Sayfa'nın 1625'te ölümü ve 1627'de Trablus'un Fahreddin Maan'a verilmesiyle Sayfalar büyük ölçüde siyasal etkilerini yitirmişlerdir.¹⁶⁴

16. yüzyılda özellikle yüzyılın sonunda ve 17. Yüzyılın başında öne çıkan aile Dürzi Maan ailesidir. Osmanlı yönetimin erken modern dönemde öne çıkan Dürzi bölgesi Lübnan Dağı ve çevresinde Şuf bölgesiydi. Henüz Havran'daki dağa göçler başlamamıştı. Bu bakımdan Bu dönemlerde Dürzi Dağı (Cebel Dürzi, Cebel Dürzi) olarak kast edilen Lübnan'daki dağdır. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında değişecekti. Maan hanesi, Osmanlı fethinden önce de Şuf'ta tanınan bir Dürzi lider ailesiydi ve Osmanlı döneminde eski yerel gücünü mültezimlik ve aracılık yoluyla sürdürmüştür. Ailenin en güçlü ismi olan Fahreddin Maan, 1602'den itibaren Safad, Sayda-Beyrut ve Kisrevan üzerinde nüfuzunu genişletti ancak 1613'te Osmanlı ilerlemesi karşısında Toskana'ya kaçmıştır. 1618'de geri dönerek yeniden güç kazanan Fahreddin, 1627'de Trablus'a kadar hakimiyetini genişletmiş, fakat Osmanlı merkezinin yeniden güçlenmesiyle 1633'te tasfiye edilmiş ve 1635'te idam edilmiştir.¹⁶⁵

Harfuşlar, Memluk döneminden beri Baalbek ve Bika'da etkili olan Şii bir yerel hanedan olarak Osmanlı döneminde de varlığını korumuştur. Musa el-Harfuş'un 1592'de Humus sancağını da elde etmesi, ailenin Osmanlılarla uzlaşarak gücünü sürdürdüğünü gösterirken, Yunus el-Harfuş'un 1609'da resmen tanınması bu etkinliğin devam ettiğini ortaya koyar. Ancak Harfuşlar, 1625'te Baalbek'in Fahreddin Maan'ın denetimine geçmesiyle ağır darbe almış, 1636'daki başarısız geri alma girişiminden sonra uzun süre zayıflamıştır.¹⁶⁶ Bika, Transürdün ve Filistin'deki bedevi kökenli yerel liderlikler arasında ise Fureyhler (Furaykhlar), Kansuhlar ve Tarabaylar önemli

¹⁶⁴ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, American University of Beirut, 1985, Beirut, s. 11-66.

¹⁶⁵ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships ...*, 1985, s. 76-126.

¹⁶⁶ a.k., s. 135-152. Harfuş ailesinin de gösterdiği gibi Suriye'deki Şii toplulukların Osmanlı idaresiyle ilişkilerine baktığımızda mezhepsel çatışma paradigması açıklayıcı olmaz. Trablusşam, Sayda ve Şam hinterlandındaki Onikici Şiiler, özellikle Harfuş ve Hamada gibi aileler aracılığıyla Osmanlı eyalet yönetimine entegre olmuş; iltizamlar almış, sancakbeyliği ve yerel idari görevler üstlenmişlerdir. Divan-ı hümayun emirleri ve mühimme kayıtları, Şiilere yönelik askeri müdahalelerin çoğu zaman "sapıklık" söylemiyle sunulsa da, fiili gerekçelerin genellikle eşkıyalık, vergi borçları veya yerel güç mücadeleleri olduğunu göstermektedir. Harfuş ailesinin zaman zaman "Revafız" olarak damgalanmasına rağmen Osmanlı yönetiminde görev almaya devam etmesi, mezhep kimliğinin mutlak bir dışlama kriteri olmadığını ortaya koymaktadır. 16. yüzyıl sonlarında Ali Harfuş'un sancakbeyliği ve hatta eyalet düzeyinde yetki taleplerine kadar uzanan yükselişi, Şii emirlerin Osmanlı taşra yönetimine ne ölçüde entegre olduklarını göstermektedir. Stefan Winter, "Suriyeli Kızılbaşlar ve Osmanlı Şiiliği", *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 229-233.

hanedanlar olarak ortaya çıkmıştır. Fureyhler, bedevi kökenli bir aile olarak Bika'da kısa süreli ama dikkat çekici bir yükseliş yaşamış, bu yükselişin başlıca ismi Mansur b. Fureyh olmuştur. 1568 sonrasında bölgenin hâkimi hâline gelen Mansur, Osmanlılar tarafından bir süre desteklenmiş, kendisine Bika ile birlikte Nablus, Safad ve Aclun verilmiş ve emirü'l-hac görevine getirilmiştir. Ancak mali yükümlülüklerini yerine getirmemesi ve artan gücü nedeniyle 1593'te yakalanarak idam edilmiş, böylece ailenin yükselişi sona ermiştir.¹⁶⁷

Kansu ailesi, Memlûklerin son döneminde Aclun'da ortaya çıkan ve Osmanlı fethinden sonra da etkisini sürdüren yerel bir lider aileydi. Ailenin Osmanlı dönemindeki asıl yükselişi, 1551'de Kerek-Şevbek, ardından 1564-1568'de Aclun sancakbeyliği yapan ve 1572'den sonra emirü'l-hac görevini de üstlenen Kansu b. Musarda ile başladı. Osmanlılar, hac yolunun güvenliği için onun bedeviler üzerindeki nüfuzundan yararlandı. Ancak 1591'de Kansu'un ölümünden sonra hanedan içi rekabet güçlendi, aile giderek zayıfladı ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Fahreddin Maan'ın nüfuzu altına girerek bağımsız bir yerel aile olmaktan uzaklaştı.¹⁶⁸ Tarabaylar, Kuzey Filistin'deki bedevi kökenli Banu Haritha aşiretinin siyasi önderleri olarak Memluk döneminden Osmanlı dönemine uzanan bir süreklilik göstermiştir. 1517-1518'den itibaren Osmanlılarla ilişki kuran aile, zaman zaman isyan ve sürgünlerle karşılaşsa da özellikle Laccun sancağı üzerinden yeniden devletin güvenilir yerel müttefiklerinden biri haline gelmiştir. Özellikle Ahmed b. Tarabay döneminde, 1647'ye kadar hem yolların ve ticaretin güvenliğini sağlayan hem de Fahreddin Maan'a karşı siyasi bağımsızlığını koruyabilen güçlü bir yerel hane olarak öne çıkmışlardır.¹⁶⁹

Kırsal yönetici hanelerden sonra, Suriye Çölü'nde nasıl bir idari sistem kurulduğuna bakabiliriz. 1534-35'te Cezire, Habur vadisi ve orta Fırat'ın fethedilmesinden sonra Babiali, bu bölgeyi yarı özerk sancaklara ayırmış ve bunları çoğu kez yerel şeflere tımar olarak vermişti. Bu düzen içinde en güçlü aile Ebu Rişlerdi. Onlara çöl beyi ya da çöl emiri unvanı verilerek kuzey Suriye'deki Bedevi Arap toplulukları üzerindeki üstünlükleri tanındı. Ebu Rişler devlet adına vergi toplamak, düzeni sağlamak, Halep'in doğusundaki ulaşımı korumak ve güneyden ya da Irak'tan gelen başka Arap konfederasyonlarının saldırılarını engellemekle yükümlüydü. Ebu Riş ailesine verilen "çöl emiri" veya "Arapların emiri" unvanının kökeni kesin değildir. Bu unvan ilk kez Halep kökenli Osmanlı tarihçisi Mustafa Naima tarafından zikredilmiştir. Naima, 1606-1607 yıllarında Emir Ahmed Ebu Riş'i Celali isyanları sonrası düzeni

¹⁶⁷ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships ...*, 1985, s. 153-161.

¹⁶⁸ a.k. s. 161-183.

¹⁶⁹ a.k. s. 183-198.

sağlamaya yardımcı olan yerel güçlerden biri olarak anar; 1638’de IV. Murad’ın İran seferi sırasında ise ona “çölün emiri” ve “mir-i Arab” (Arapların emiri) unvanını vermiştir. “Arap emiri” makamı aslında daha eski bir geleneğin devamıdır. Bazı araştırmacılar Ebu Riş’in Mevali konfederasyonunun geleneksel liderleri olduğunu ileri sürse de, Osmanlı kaynakları bu görüşü desteklemez. Dönemin belgelerinde Ebu Riş ailesi devlet hizmetindeki bir hanedan olarak görünür ve 17. yüzyıl sonlarına kadar “Mevali aşireti”nden söz edilmez. Kendilerine verilen sancakbeyliği görevleri “emir” unvanını kullanmalarını sağlamış, hatta aile üyeleri saray hizmeti için İstanbul’a çağırılmıştır. 17. yüzyıl ortalarından sonra Ebu Riş ailesinin etkisi giderek azalmıştır. 1650 civarında çöl emirliği başka bir kişiye verilmiş, 1680’lerden itibaren ise kaynaklar yeni bir aileyi, el-Abbas soyunu göstermeye başlamıştır.¹⁷⁰

Aleviler, Osmanlı yönetimi altında yalnızca dışlanan ya da mezhepsel olarak hedef alınan bir topluluk değildi. Aksine vergi, idare ve taşra düzeni içinde giderek daha belirgin biçimde tanımlanan ve entegre edilen bir kırsal nüfustu. Erken Osmanlı tahrirleri, kıyı dağlık bölgelerinde bazı yerel direniş ve isyan odaklarının bulunduğunu ortaya koysa da bu durum Halep’in fethi sırasında Alevilere yönelik toplu bir katliam yaşandığı iddiasını doğrulamaz. Osmanlı yönetimi Alevileri dinlerinden dolayı tasfiye etmekten çok, onları daha kolay denetlenebilir ve vergilendirilebilir bir çerçeveye yerleştirmeye yönelmiştir. Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyılı, dağlık bölge nüfusunu imparatorluk yönetim çerçevesine dahil etme çabasıyla şekillenmiştir. Bu süreç tamamen şiddetten arınmış değildir; yerel isyanlar, eşkıyalık ve gerilimler görülmüştür. Ancak Osmanlı makamlarının temel kaygısı mezhepsel farklılık değil, vergi kapasitesini artırmak, asayiş sağlaması ve taşra yönetimini düzenlemektir.¹⁷¹

2. Erken Modern Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet İnşası

Yukarıdaki başlıkta özetlediğimiz idari kurumlar ve araçlar, yüzyılın sonuna doğru farklılaşmaya başlamıştır. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren 17. yüzyıl boyunca idari kurum ve araçlarda yaşanan farklılaşma yalnızca yapısal bir değişim değil, erken modern¹⁷² Osmanlı devlet aygıtının yeniden tanımlandığı bir dönüşüm sürecidir. Bu bölüm, söz konusu dönüşümün dinamiklerini, neden-sonuç ilişkileri

¹⁷⁰ Stefan Winter, “Alep Et L’émirat Du Désert (Çöl Beyliği) Au Xviie– Xviii Siècle”, Stefan Winter, Mafalda Ade, *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l’époque ottomane*, Brill, Leiden-Boston, 2019, s. 86-102.

¹⁷¹ Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 74-119.

¹⁷² Erken modern dönemin hangi yüzyılları kapsadığı konusunda literatürde tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Genel eğilim, bu dönemi 16. yüzyıldan 18. yüzyıla uzanan bir zaman aralığı içinde ele almaktır. Bu tez çalışmasında ise erken modern, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreç çerçevesinde değerlendirilmektedir.

bağlamında inceleyerek yeni oluşan devlet yapısının niteliğini tartışmaktadır. Bu kısımda ortaya konulan anlatı, Osmanlı Suriyesi'nde eş zamanlı olarak gerçekleşen gelişmeleri kapsamaktadır. Bir sonraki başlıkta Suriye'ye özgü erken modern yönetim oluşumu ele alınacaktır.

Öncelikle, literatürde “17. yüzyıl krizi”¹⁷³ olarak adlandırılan geniş ölçekli dönüşümlere yol açan gelişmelerin ortaya çıkış süreci ele alınacaktır. Ardından, bu değişim pratiklerinin mali, askeri, idari, siyasal ve diplomatik süreçler üzerindeki etkileri incelenecektir.

16. yüzyılın son çeyreğinde hem Osmanlı İmparatorluğu hem de İspanya, Fransa, İngiltere ve Avusturya gibi Avrupa devletleri, sıklaşan savaşların bütçelerinde yarattığı ağır yük nedeniyle derin bir mali baskı altına girmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise fetih gelirlerine dayalı parasallaşmış ekonomik genişleme, fetih hızının düşmesiyle birlikte sürdürülemez hale gelmiş ve nakit darlığı belirginleşmiştir. Amerikan madenlerinden gelen gümüşün dünya ticareti üzerinden doğuya akması da piyasadaki para bileşimini ve fiyat düzeylerini zaten dış şoklara açık hale getirmiştir. Ayrıca Ümit Burnu güzergahının yaygınlaşması Suriye ve Mısır gibi, merkezin gelir akışı açısından kritik eyaletleri zorlamıştır. İster Avrupa kaynaklı etkileşimle ister nüfus artışının iç dinamikleriyle açıklansın, 1500'lerin ikinci yarısından 17. yüzyıl ortalarına uzanan fiyat yükselişi, sabit gelirli grupları ve vergi rejimini zorlamıştır.¹⁷⁴

Hazine gelirini artırmak için vergilendirme usullerinde oynama ihtiyacının yanı sıra, akçenin değeri düşürülmüştür. Devalüasyon, maaşları akçe cinsinden sabit olan askeri ve sivil görevlilerin alım gücünü hızla aşındırmış, fiyat artışları ve “değeri düşmüş para” ile ödeme dayatması, yeniçerilerin ve kentli kesimlerin tepkisini büyütülmüştür. Vergilerin akçe ile tahsil edilmesi hazine gelirlerini reel olarak geriletirken, devlet açığı yeni vergilerle ve iltizam sistemini genişleterek kapatmaya çalışmış, ayrıca önde gelen kişilerin servetlerinden borçlanmaya yönelmiştir. Bu iç borçlanma, Osmanlı mali idaresinin Avrupa'daki faizli ve dış kaynaklı finansman pratiklerinden ayrıştığı bir hattı gösterirken, aynı dönemde Habsburgların 1593-1606 savaşında Katolik müttefiklerinin mali katkılarına bağımlılığı, Avrupa'daki savaş finansmanının ittifaklarla iç içe geçtiğine işaret etmektedir. Tüm bu kriz unsurlarının yanında Barkey'e göre Avrupa merkantilizmi karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nu

¹⁷³ Sam White “Meksika'dan Çin'e, Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına uzanan karşılaştırmalı çalışmalar, nüfus azalması, ekonomik durgunluk ve siyasal kargaşanın küresel ölçekte ortak bir tarihsel moment oluşturduğunu” iddia etmektedir. Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2. Basım, 2020, s. 27-31.

¹⁷⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 160-174. Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet...*, 1999, s. 50-58.

ekonomi politikası olan iâşecilik ve maliyecilik yönelimlerini sürdürmek, yeni koşullara yanıt üretme kapasitesini sınırlamıştır.¹⁷⁵ Devletin söz konusu ekonomi politikası ve bu politikanın sonuçları ile sınırlılıkları diğer kısımlarda tartışılacaktır.

Mali kriz, merkezde siyasal şiddeti ve “günah keçisi” üretimini de artırmış, akçedeki değer kaybı, III. Murad döneminde yeniçeri isyanına neden olmuştur. Yeniçeriler, Rumeli beylerbeyi ile defterdarı düşük değerli parayla ödeme yapmakla suçlanmış ve sultan bu görevlileri isyancılara kurban vermiştir. Yüzyılın sonlarında sipahiler de benzer biçimde saray çevresindeki aktörleri hedef almıştır. Askeri grupların, mali buhrana tepkisinin merkezi otoriteyi ne ölçüde etkilediği bu şekilde görülmektedir. Kapıkulu ocaklarının -yeniçeri ve sipahilerin- rakip saray çıkar gruplarını desteklemesi, kriz döneminde yönetim içi dengeyi daha da kırılganlaştırmıştır.¹⁷⁶

Aynı yıllarda savaşın niteliği değişmiş, uzun kuşatmaların ve savunma savaşlarının ağırlık kazanması maliyeti hızla yükseltmiştir. Tımara dayalı eyalet sipahileri yeni savaş tarzında daha az etkili hale gelirken, tüfekli piyade gücü (Osmanlı bağlamında özellikle yeniçeriler) stratejik önem kazanmıştır. Yeniçeri sayısı 1527’de sekiz binden, II. Selim’in 1574’teki ölümünde on üç bin beş yüze ve 1609’da yaklaşık kırk bine yükselmiştir. Söz konusu genişleme, düzenli nakit ödeme zorunluluğunu artırmış ve devletin nakit darboğazını derinleştirmiştir. Çözüm arayışları arasında köylülerin sefer sırasında silah altına alınması ve sonra terhis edilmesi öne çıkmış ancak terhis edilenlerin silahlarını bırakmaması, eski üretim düzenine dönmemesi ve ücret veren her aktöre bağlanabilmesi, Anadolu’da ve Kuzey Suriye’de eşkıyalığı ve isyanı beslemiştir. Ayrıca sipahilerden sefere katılmak yerine vergi istenmesi, onları yerel düzeyde “başına buyruk” güç odaklarına dönüştürerek huzursuzluğu artırmıştır.¹⁷⁷

Bu mali-askeri dönüşüm, 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyılın başlarında geniş çaplı ayaklanmalarla birleşmiştir. Osmanlı ordusunun hem doğuda hem batıda savaşmak zorunda kaldığı bir dönemde, Kuzey Suriye’de Ali Canbolad ayaklanmış, benzer biçimde bir önceki bölümde dile getirdiğimiz Dürzi lider Fahreddin Maanoğlu de kendi yönetimini kurmuştur. Bununla birlikte merkezi hükümeti asıl sarsan, Anadolu’daki geniş ölçekli Celali İsyanları olmuştur. Bu isyanlar eşkıya, medrese öğrencisi, terhis edilmiş asker, kaçak ve topraksız köylü gibi farklı kesimleri içine alan bir sivil ayaklanmalar kümesi olarak yorumlanmaktadır. Kriz sadece mali ve askeri alanla sınırlı kalmamış, siyasal düşünce ve meşruiyet tartışmalarını da etkilemiştir. Gelibolulu

¹⁷⁵ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 160-174. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet...*, 1999, s. 50-58.

¹⁷⁶ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 160-174.

¹⁷⁷ a.k.

Mustafa Ali, merkezi otoritenin “evrensel adalet” dağıtma kapasitesinin aşındığını dile getirmiştir. Benzer eleştiriler II. Philip’in 1598’de ve IV. Henry’nin 1610’da ölümlerinden sonra İspanya ve Fransa’da da yükselmiştir.¹⁷⁸

Belirttiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iç sorunlara benzer eğilimler 17. yüzyıl Avrupa’sında da görülmüştür. Ancak Avrupa’da bu gelişmeler gerilemenin değil, büyümenin ve ilerlemenin işaretleri olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁹ Bu bağlamda aslında Darling’in yaptığı uyarı dikkate alınmalıdır. Burada yer verdiğimiz olaylar ve krizler dizisi, daha sonra ortaya çıkan mali-idari-siyasi sistemi doğrudan üretmemiştir. Teleolojik bir süreç söz konusu değildir ki, aslında bir önceki bölümde Suriye kısmında da gördüğümüz gibi, yeniçerilerin yapısal değişimi hali hazırda 16. yüzyılda başlamıştır. Bununla birlikte 17. ve 18. yüzyıllarda meydana gelen Osmanlı erken modern devletini anlamak için bu dönüşümleri bir tarihsel çerçeveye oturmamız gerekmektedir. İlk olarak mali dönüşüm ile başlanacaktır.

Tüm bu kriz unsurlarına karşı devlet, artık ürüne erişimi sürdürebilmek amacıyla yeni yöntemler geliştirmiş, vergi akışını devam ettirmeye yönelik bu arayış, mali yapıda bir dönüşümün başlamasına ya da önceki dönemin araçlarından belirgin biçimde ayrışılmasına yol açmıştır.

Askeri giderlerde merkezi hazineyi etkileyen ciddi bir artışın olduğu bu dönemde, devletin temel kaygısı, vaktinde ve yüksek meblağda ödemeler yapabilmek için merkezi hazineye ödenen ve merkezi hazinece toplanan nakit ilave gelirleri nasıl temin edeceği olmuştur. Başka bir deyişle devlet, gereken ihtiyaçlarını karşılamak için maliyesini yeniden yapılandırma işiyle karşı karşıya kalmıştır. Devlet, nedenleri ne olursa olsun, tımar sisteminin bütüncül bir parçasını temsil eden klasik vergi sisteminde değişiklikler yani artışlar yapmak yerine, *avarız* tarhına, yani genel olarak acil durumlarda devlet hazinesi tarafından toplanan olağanüstü vergilere başvurmuştur. Nitekim artmakta olan bütçe açığıyla mücadelede ilk adım olarak, mevcut nakdi ve aynı iki olağanüstü vergi *avarız-i divaniyye* ve *imdadiyye* denilen yeni vergiler getirilmiştir. Diğer adım ise tımar ve has arazilerinin gelirleri mukataalar halinde devlet hazinesi adına doğrudan mültezimler tarafından iltizam¹⁸⁰ edilmek üzere yeniden düzenlenmesidir. Son olarak, vergilerin toplu ödemeler hâlinde belirlendiği ve dağıtımı

¹⁷⁸ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 160-174.

¹⁷⁹ Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in The Ottoman Empire 1560-1660*, E.J. Brill, Leiden, 1996.

¹⁸⁰ 16. yüzyılın ortalarından itibaren tedrici olarak has gelirleri miri mukataa haline getirilmiş ve iltizam usulü ile mültezimlere verilmeye başlanmıştır. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında ...*, 1997, s. 32-34.

ile tahsilinin yerel ahaliye bırakıldığı maktu sistemin kullanımı yaygınlaştırılmıştır.¹⁸¹ İlerleyen süreçlerden bu mali araçlar yetersiz kaldıkça ya da devletin mali ihtiyacı arttıkça farklı tedbirler de alınmıştır.

Merkezi ordunun güçlenmesi, ateşli silah kullanımının yaygınlaşması ve seferlerin uzaması, Osmanlı maliyesinde artan bir nakit ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaca yanıt olarak iltizam uygulaması genişlemiş, tımar sahalarında mukataalaşma artmış ve bazı dirlikler merkezi hazineye bağlanmıştır. Zamanla iltizam, bireysel mukataaalarla sınırlı olmaktan çıkarak sancak ve eyalet gelirlerini kapsayan büyük ölçekli sözleşmelere dönüşmüştür. 17. yüzyılın ortalarından itibaren eyalet gelirleri bir bütün halinde iltizam edilerek hem askeri zümreye mensup olanlar hem de sivil mültezimler tarafından üstlenilmiştir. Bu sürece paralel olarak peşin uygulaması yaygınlaşmış, başlangıçta teminat niteliği taşıyan peşin, giderek devletin belirlediği ve hazinenin nakit ihtiyacını karşılayan bir iç borçlanma aracına dönüşmüştür. Artan askeri harcamalar ve kısa süreli iltizam sözleşmeleri, mültezimlerin vergi kaynakları üzerindeki baskısını artırmış, bu durum hem reayanın zayıflamasına hem de mukataa gelirlerinin istikrarsızlaşmasına yol açmıştır. Özellikle 1683-1699 döneminde belirginleşen bu sorunlar karşısında maliye hem gelirleri güvence altına almak hem de vergi kaynağını korumak amacıyla yeni bir düzenlemeye yönelmiş; malikane sistemi bu bağlamda devreye sokulmuştur.¹⁸²

Habsburglarla yapılan savaş, nakit ihtiyacını arttırmış, bu ihtiyaca cevap olarak 1691 yılında cizye reformu yapılmıştır. Cizye reformunda yük dağılımında Balkanlar ile Batı ve Orta Anadolu öne çıkarken, malikane sistemi başlangıçta Güneydoğu Anadolu ve Arap eyaletlerinde uygulanmış ve buradan yayılmıştır. 1695'te yürürlüğe giren malikane sistemi kısa sürede kazananlarını ortaya koymuştur. Teklif verebilmek için yüksek sermaye gerektirmesi, sistemi esas olarak İstanbul merkezli Müslüman seçkinlere (bürokrat, asker ve ulema) ve onlarla ortaklık kurabilen gayrimüslim finansörlere açmıştır. Buna karşılık taşra ileri gelenlerinin sisteme katılımı, çoğu durumda köy ve tarımsal gelirlerle sınırlı kalmıştır.¹⁸³

1715'te Venedik savaşıyla birlikte birçok malikanenin iptali, ardından 1717'de kısmen iade gibi zikzaklar, mali düzenlemenin "savaş finansmanı-siyasi ittifak-rant dağıtımı" ekseninde sürekli ayarlandığını göstermektedir. Malikane düzeni yaygınlaştıkça orta ölçekli kesimler de sisteme dahil olmuştur. Taşra hayatının hemen

¹⁸¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45-46.

¹⁸² Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 17-19.

¹⁸³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 259-315.

her düzeyinde, doğrudan ya da dolaylı biçimde bu sisteme bağlananların sayısı artmıştır. Yerel iktidar merdivenine bir kez adım atanlar, yatırımlarını daha geniş coğrafyalara yayarak veya merkez hazinesinin dalgalanmalarına daha az bağımlı tefecilik, bölgesel ve hatta uluslararası ticaret gibi alanlara geçerek konumlarını güçlendirmişlerdir.¹⁸⁴

Malikane sistemi de savaş döneminin yarattığı koşullar içinde dönüştürülmüştür. Uzun süren ve devletin ihtiyatlarını tüketen 1768-1774 savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı Devleti'ni 1775'te Rusya'ya, bütçenin yıllık nakdi gelirinin yaklaşık yarısına karşılık gelen 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödemekle yükümlü kılmıştır. Bu ölçekte bir kaynağın kısa sürede temini karşısında devlet, malikane sisteminin mevcut sınırlarını zorlamak ve bazı unsurlarını dönüştürmek durumunda kalmıştır. Malikanenin devamı ve farklı bir biçimi olarak geliştirilen esham sistemi, bu mali baskıyı aşmaya yönelik bir çözüm aracı olarak bu bağlamda uygulamaya konulmuştur. Esham kelimesi “pay, hisse” anlamındaki sehmin çoğuludur. Bir maliye terimi olarak ilk defa, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder.¹⁸⁵

Malikane sisteminin yerini alacak diğer bir uygulama III. Selim döneminde meydana getirilen Nizam-ı Cedid ordusu için ayrılan gelirleri yönetmek amacıyla 1793'te İrad-ı Cedid adıyla yeni bir hazine oluşturulması ve bu hazineye eshamdan ve yürürlükten kaldırılan malikanelerden gelen gelirlerin yanı sıra yün ve pamuktan alınan vergilerin idaresinin verilmesidir.¹⁸⁶ Söz konusu gelişme iki açıdan değerlendirilebilir. İlk olarak, malikane sahiplerinin ölümüyle birlikte bu vergi kaynaklarının yeniden devlet tasarrufuna geçmesi, mali yapı içinde belirgin bir merkezileşmeye işaret etmektedir. İkinci olarak, pamuk ve yün gibi dönemin gelişen uluslararası ticaretine dahil ürünler üzerinden vergilendirme yapılması, 19. yüzyılda ortaya çıkacak iktisadi ve mali dönüşümlerin erken bir habercisi niteliğindedir.

Yukarıda kriz üreten gelişmeleri ve nedenleri konuştuğumuz kısımda söylediğimiz gibi, ateşli silahların yaygınlaşması, kuşatmanın muharebenin asli biçimi haline gelmesi ve buna bağlı doktrin/taktik dönüşümü seferlerin ölçeğini büyütmüş, sultan hanesi etrafında örgütlenen nispeten sınırlı kapıkulu kuvvetlerinden, 17. yüzyılın ikinci yarısında 100.000'i aşan daha geniş ve daha az homojen bir askeri kitleye geçişi

¹⁸⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 298-367.

¹⁸⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 8. Basım, 2012, s. 188-191.

¹⁸⁶ Linda T. Darling, “Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetimin Rolü”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016, İstanbul, s. 161-166.

hızlandırmıştır. Bu ölçekte bir ordunun merkezde barındırılması fiilen zorlaştığı için, garnizonlar ve sınır eyaletlerindeki askeri konuşlanmalar ağırlık kazanmıştır.¹⁸⁷

1593-1606 arasındaki Uzun Savaş sırasında Osmanlı kumandanlarının cepheden merkeze gönderdikleri yazılar, Osmanlı kuvvetlerinin -özellikle yay, ok, mızrak, kılıç ve kalkanla donatılmış konvansiyonel silahlara sahip sipahi birliklerinin- Avusturya'nın tüfekli askerleri karşısında yetersiz kaldığını ortaya koymaktaydı. Kumandanlar bu raporlarda, ateşli silahlarla donatılmış paralı askerlerin gecikmeksizin cepheye sevk edilmesi yönünde ısrarlı taleplerde bulunuyorlardı. Bu acil tablo karşısında harekete geçen Osmanlı idaresi, ilk aşamada daimî piyade gücünü oluşturan yeniçeri birliklerinin mevcudunu hızla artırma yoluna gitmiştir.¹⁸⁸

Osmanlı Devleti, Orta Avrupa'daki savaş meydanlarında karşılaştığı yeni askeri teknolojiye karşı koyabilmek amacıyla ikinci bir önleme başvurmuştur. Bu yöntem Anadolu'da sekban ve sarıca olarak adlandırılan paralı asker birliklerinin oluşturulmasıdır. Bu uygulama Osmanlı için bütünüyle yeni değildi, kuruluş döneminden itibaren ihtiyaç duyulduğunda destek kuvvet olarak paralı askerler toplanmış, bunların masrafları ise reayaya yüklenen olağanüstü vergiler (avarız-ı divaniyye) yoluyla karşılanmıştır. 16. yüzyıldaki uygulamayı önceki örneklerden ayıran husus, askeri kaynağın bu kez Anadolu'daki tüfekli ve başıboş levendlerden temin edilmesi ve söz konusu unsurların sekban bölükleri adı altında özel birlikler halinde örgütlenmesiydir.¹⁸⁹

Üçüncü yöntem ise enflasyon neticesinde gerekli askeri donanımı sağlayamayan ya da ateşli silahlara uyum zorluğu yaşayan küçük tımar sahipleri sistemden çekilmiştir. Bu süreç, özellikle 1596 Haçova Muharebesi sonrasında görünür hale gelmiş, Veziriazam Cağalazade Sinan Paşa'nın savaşa katılmayan sipahileri firari ilan etmesiyle hızlanmıştır. 1654-55 verileri, büyük tımar ve zeamet sahiplerinin hala önemli bir yer tuttuğunu, ancak bu grubun da kısmen mültezimleştiğini göstermektedir.¹⁹⁰ 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise eyalet süvarilerinin fiilen seferlere katılıp katılmadığı dahi önemini yitirmiş, bunun yerine askeri yükümlülüğün parasal karşılığı olarak "bedel-i tımar" adıyla yeni bir vergi düşünülmüştür. Tımarın askeri hizmet karşılığında verilen bir gelir olduğu hatırlanırsa, bu yaklaşım kendi içinde tutarlı görünse de böyle bir

¹⁸⁷ Ehud R. Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", *Middle Eastern Politics and Ideas A History from Within*, ed. Ilan Pappé, Moshe Ma'oz, Tauris Academic Studies, London, 1997, s. 145-161.

¹⁸⁸ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye ...*, 2016, s. 27-30.

¹⁸⁹ a.k.

¹⁹⁰ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet ...*, 1999, s. 58-70.

verginin gündeme gelmesi tımar sisteminin artık işlevini büyük ölçüde yitirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁹¹

Her bir yöntem hem belirli sonuçlar doğurmuş hem de ortaya çıkan bu sonuçlar doğrultusunda yeniden biçimlenmiştir.

İlk olarak askerlerin özellikle yeniçerilerin sayı bakımından artmasının sonuçlarına değinebiliriz. Merkez ordusu mensupları günlük ücretle geçiniyor, ücret düzeyi 16. yüzyıldan 17. yüzyıla anlamlı biçimde artmıyordu. Buna karşılık asker sayısındaki büyüme ödemeleri hazine için ağır bir yüke dönüştürdüğünden, devletin ücretleri yükseltme kapasitesi sınırlı kalmıştır. Maaşların akçe cinsinden ödenmeye devam etmesi ve akçenin değer kaybı, düşük ayarlı parayla ödeme girişimlerinin isyanlara yol açmasıyla da anlaşılmaktadır. Çözüm, merkez ordusu mensuplarının çeşitli “ek gelir” pratiklerine yönelmesine göz yumulması olmuştur. Yeniçeriler İstanbul’da ticarete atılmış, kimi örneklerde loncalarla haksız rekabete girerek siyasal nüfuzlarını ekonomik avantaja çevirmiştir. Daha kıdemli gruplar arasında yer alan sipahiler ise vergi tahsilatına katılma, gelirlerin bir bölümünü alıkoyma ya da mütevellilik gibi görevlerle büyük vakıflara eklemelenme gibi daha kârlı kanallara yönelmiştir. Üstelik Sultan Süleyman’ın oğulları arasındaki taht mücadeleleri sonrasında ve yüzyılın sonlarına doğru artan karışıklıklar sırasında merkez ordusundan çok sayıda askerin eyaletlerde konuşlandırılması, bu unsurların taşrada da kendilerine ekonomik alan açmasına imkan vermiştir. Siyasal güçleri sayesinde ayan çevrelerine dahil olarak geniş faaliyet alanları geliştirdikleri görülmüştür. Merkez ordusu böylece yalnızca savaş gücü olarak değil, taşrada da giderek etkili bir aktör haline gelmiş, bu etkinlik çoğu zaman taşra yönetim dengelerini değiştirmiştir.¹⁹²

Yeniçerilerin artan gücünün en simgesel hali 1622’de Sultan II. Osman’ın yeniçeriler tarafından öldürülmesidir. Osman’ın, yeniçerilerin yerine Anadolu’dan temin edilecek sekbanları, kapıkulu sipahilerinin yerine de Suriye ve Mısır’dan atlıları ikame etmeyi planlaması, kapıkulu düzeninin varlığına dönük doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır. 17. yüzyıl boyunca yeniçeri ayaklanmalarıyla sultanların tahttan indirilmesi tekrar eden bir siyasal pratik haline gelmiştir. Bununla birlikte yeniçerilerin hâkim düzenine, eyaletlerden tepki gecikmemiştir. Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa’nın ayaklanması bu bağlamda görülmelidir. Hem önceki Celalilere karşı uygulanan politikaların sertliğini unutmayanlar, hem de II. Osman’ın tasarladığı Anadolu-Arap

¹⁹¹ Metin Kunt, *The Sultan’s Servants ...*, 1983, s. 82-88.

¹⁹² a.k.

ordusuna katılma ihtimalini kaybettikleri için kendilerini dışlanmış görenler Abaza'nın çevresinde toplanmıştır.¹⁹³

Askeri yapıda yaşanan diğer dönüşümün sonucu para karşılığı birinin hizmetine girmeye hazır silahlı askerlerin ortaya çıkmasıdır. Sekban-levend gibi isimlendirmelere sahip bu askerler, çiftçiliğin sınırları dışındaki bir dünyayı tercih ederek kırsal hayatı terk eden köylülerden oluşuyordu. Köylülerin toprağı bırakması Osmanlı için yeni bir olgu değildi. Bununla birlikte bu sürecin artmasının nedeni rastlantısal değildi. Köylüler, üst düzey resmi görevliler tarafından maiyetlere katılmaya teşvik ediliyor ya da doğrudan orduya kaydediliyordu. Silahlanmanın temel dinamiğı, yerel iktidar sahiplerinin kapıhalklarının genişlemesi oldu. Artan insan ihtiyacı, kapıhalklarının geleneksel kaynağı olan kölelerin yerini köylülerin almasına yol açmıştır. Bu kesim, resmi statüye sahip olmadığı için, bağılı oldukları yöneticinin görevden düşmesiyle hızla işsiz kalabiliyordu. Bu durum, onları ya haydutluğa ya da liderlerinin ayaklanma yoluyla resmi görev elde etme girişimlerine destek vermeye açık hale getiriyordu. Barkey'in paralı askerlerin bu süreçte artmasına dair sunduğı bu sebep tabi ki önemlidir ve kaynağı üreten nedenlerden biridir. Bununla birlikte halkın, paralı levend haline gelmesinin en önemli sebebi artan enflasyon ve mali baskılardır. Nakit ihtiyacının artmasıyla birlikte levendliğe yönelmişler ya da artan vergi yükünden kaçınmak amacıyla devletin askeri sınıfına dâhil olmaya çalışmışlardır. Bu süreci kolaylaştıran en önemli unsur ateşli silahların yaygınlaşması ve Barkey'in de belirttiğı gibi köylüler arasında dolaşıma girmesidir. Bu süreç 1559'daki Şehzade Bayezid isyanıyla başlamış, Bayezid saf dışı bırakılmış olsa da levendlerin parayla tutulması ve silahlandırılması yaygın bir uygulama haline gelmiştir.¹⁹⁴ Bir sonraki başlıkta da göstereceğimiz gibi Suriye'de bu askeri gelişmelerin somut bir şekilde görüldüğü bir bölge olmuştur.

Yüzyılın sonuna doğru Kutsal İttifak ile girilen savaşlar askeri yapının değişimini net bir biçimde göstermiştir. Askeri yenilgiler ve ücret-erzak aksamaları, 1687'de isyanı tetiklemiştir. İsyan edenlerin lideri, sekban Yeğen Osman'dı. Yeğen Osman önce başıbozuk kuvvetlere komutan tayin edilmiş ve soruna akut bir çözüm bulunmak istenmiştir. Bununla birlikte Yeğen Osman'ın adamlarını Macar cephesinde etkin bir kuvvete dönüştürmesi, düzenli askeri güç açığının ne kadar acil bir sorun haline geldiğini göstermiştir. Sekbanların isyanı IV. Mehmed'in tahtan indirilmesine sebep olduysa da bu yapısal durum sonraki dönemlerde de devam etmiştir.¹⁹⁵

¹⁹³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 177-200.

¹⁹⁴ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet ...*, 1999, s. 168-196.

¹⁹⁵ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 259-292.

1730'da Patrona Halil isyanı askeri yapının dönüşümünü ve toplumun gözündeki konumunu bir kez daha göstermiştir. Söz konusu ayaklanma öncesi yaşanan ekonomik büyümeden sınırlı pay alan taşranın hareketlenmesi ve isyan sonrası birçok kişinin kapıkulu listelerine kaydettirilmesi¹⁹⁶ askeri-mali düzenin kazananlar ve kaybedenler üzerinden yazılan bir krizle şekillendiğini göstermektedir.

Orta Avrupa'da Prusya Kralı II. Friedrich'in politikalarının tetiklediği Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) yaşanırken, Osmanlıların kuzey ve batı sınırlarında Rusya ve Avusturya ile uzun bir barış dönemi oluşmuştu. Bunun öncesinde I. Mahmud döneminde askeri yenileşme girişimleri başlamıştı. Claude-Alexandre de Bonneval'ın (Humbaracı Ahmed Paşa) humbaracı ocaklarını yeniden düzenlemesi, tophane ve barut/teçhizat üretimine dönük düzenlemeler gerçekleştirilmiş fakat 1734'te açılan askeri mühendislik okulu 1750'de kapatılmıştır. Ayrıca yeniçeri muhalefeti, reformların kurumsallaşmasını sınırlandırmıştır.¹⁹⁷ Bununla birlikte 18. yüzyıl imparatorluk askeri yapısı bakımından diğer önemli gelişme Yedi Yıl Savaşları sırasında Avrupa'da ortaya çıkan disiplinli alay sistemi, seri ateşli silahlar ve hareketli topçu birlikleri gibi askeri yenilikleri kaçırmış olmasıdır.¹⁹⁸

Tüm bu gelişmelere rağmen, esas askerî dönüşüm 18. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan savaşlar sırasında ortaya çıkmıştır. 1768-1774 savaşında ordunun erzak ve lojistik ihtiyacının önemli kısmını eyalet valileri ile ayan karşılamıştır. 1768, Osmanlı seferberlik tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren sefere çıkıldığında, devlet tarafından finanse edilen miri levendin kitlesel biçimde askere alınması standartlaşmıştır. Ayan bu noktada deruhdecı olarak sistemin içindedir. Ayrıca Sadrazam ve serdar Muhsinzade Mehmed Paşa'nın Balkan ve Anadolu ayanıyla yerel asker toplama konusunda yürüttüğü pazarlıklar, merkezi otoritenin "ülke savunması" gibi asli bir alanı yerel aktörlerle müzakere ederek yerine getirebildiğini göstermektedir. Devlet, sefer yükünü taşımak için tek başına yeterli kaynak bulamadıkça, ayanın buyruklara seçici biçimde uymasını kolaylaştıran bir ortam oluşmuştur.¹⁹⁹

Rusya ve Avusturya ile yaşanan savaşlar sonrası III. Selim, imparatorluğun ayakta kalma kapasitesini merkeze alan yeni bir siyasal yönetim anlayışı geliştirmiştir. 1792 Yaş Antlaşması sonrasında hazırlatılan layihalar, özellikle Rusya karşısında ordunun etkinliğini artırmaya odaklanmıştır. Bu çerçevede askeri yenilenme arayışı büyük ölçüde Fransız teknik desteğiyle yürütülmüş, Çanakkale Boğazı'nın tahkimi,

¹⁹⁶ a.k., s. 298-315.

¹⁹⁷ a.k., s. 321-330.

¹⁹⁸ Virginia Aksan, "Savaş ve Barış", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016, İstanbul, s. 110-141.

¹⁹⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 331-353.

askeri okullar ve topçu birliklerinin modernizasyonu bu sürecin öne çıkan başlıkları olmuştur. Kapıkulu ocaklarının reformu ise yeniçeri teşkilatının personel yapısı, disiplin sorunları ve çıkar ilişkileri nedeniyle sınırlı kalmıştır. Devşirme düzeninin terk edilmesi, kayıt sisteminin denetimsizliği ve tayinlerin alınıp satılması, köklü bir dönüşümü zorlaştırmış, sınırlı talim girişimleri dahi ayaklanma tehdidiyle karşılanmıştır. Bu koşullar altında Nizam-ı Cedid, yeniçeri teşkilatına doğrudan müdahale edilmeden ayrı bir askeri yapı olarak geliştirilmiştir. 1793'te kurulan yeni hazineyle finanse edilen Nizam-ı Cedid, kışaları, üniformaları ve eğitim düzeniyle kapıkulu kuvvetlerinden ayırmış, asker temini İstanbul, Anadolu ve aşiret bölgelerinden sağlanmıştır. 1799'da Akka savunmasında ilk başarısını gösteren teşkilat, Balkanlar'da dirençle karşılaşmasına rağmen 1806'ya gelindiğinde 22.500'ü aşkın asker ve 1.500 subaya ulaşarak belirli bir ölçeğe erişmiştir.²⁰⁰ Mali ve askeri dönüşüm, hem idari yapıyı da değiştirmiştir.

Bir önceki başlıkta da gösterdiğimiz gibi, 16. yüzyılda eyaletler beylerbeyleri, sancaklar ise sancak beyleri tarafından yönetilmekte, bu görevliler genellikle Osmanlı ümerasından seçilerek belirli sürelerle tayin edilmekteydi. Buna karşılık 18. yüzyılda eyalet ve sancak yöneticilerinin görev süreleri kısalmıştır. Yüzyılın ilk yarısından itibaren birçok sancak paşalar tarafından yönetilir olmuştur. Peki idari süreçte yaşanan bu dönüşüm nasıl gerçekleşmiştir?

17. yüzyılın ilk yarısında, tımar sisteminin dönüşümünün ardından Osmanlı taşrasında ortaya çıkan en önemli mesele, beylerbeylerinin rolü ve görev istikrarı olmuştur. Beylerbeylerinin konumlarını sürdürebilmeleri, taşra hiyerarşisinin alt kademelerindeki grupların giderek sistem dışına itilmesi pahasına mümkün olmuştur. Devlet, ekonomik krizi yönetebilmek için beylerbeyilerine çeşitli imkânlar tanırken, taşra idaresinin daha düşük rütbeli unsurları (özellikle sancakbeyleri) bu yeniden yapılanmanın başlıca kaybedenleri hâline gelmiştir. Taşranın yeniden örgütlenmesindeki temel hedef, merkeze sadık askeri elitin güçlendirilmesi ve merkezi hazineye nakit akışının sürekliliğinin sağlanmasıdır.²⁰¹

Bu sürekliliğin sağlanmasında belirli yapılar ve araçlar öne çıkmış; özellikle hane-kapı yapısı bu çerçevede temel bir unsur haline gelmiştir.

Osmanlı siyasal ve askeri-idari düzeninin temel örgütlenme birimi “kapı” yapısıydı. Hanedan imparatorluğu niteliği gereği sultanın kapısı (Bâb-ı Hümayun) merkezi bir konumda yer almakla birlikte, siyasal sistem yalnızca bu merkez üzerinden

²⁰⁰ a. k.

²⁰¹ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet ...*, 1999, s. 70-86.

işlemez, sultanın kullarının da rütbe ve gelirlerine uygun biçimde kendi kapılarını kurmaları teşvik edilirdi. Bu düzen, yöneticilere tahsis edilen vergi gelirleri, resim ve harçlardan oluşan dirlikler aracılığıyla sürdürülen bir maiyet besleme ilkesine dayanıyordu. Dolayısıyla dirlik, yalnızca mali bir tahsis değil, askeri ve idari yapının sürekliliğini sağlayan bir “geçim” mekanizmasıydı.²⁰²

Yukarıda belirttiğimiz tüm kriz unsurları beylerbeyileri yani taşraya gönderilen başta vali olmak üzere yöneticileri de etkilemişti. Yaklaşık 1550 ile 1650 yılları arasında, dirlik sistemiyle bağlı olan gelirler büyük ölçekte iltizam sistemine verilmiştir. Bu geçiş, yani hizmet karşılığında gelir tahsisi yerine merkeze nakit sağlayacak bir düzene yönelme, Osmanlı mali ve idari yapısının yeniden düzenlenmesi anlamına geliyordu. Yüzyıl boyunca hız kazanan ikinci büyük gelişme, yalnızca olağanüstü durumlarda merkezi hükümet tarafından toplanan nakit vergi (avarız) uygulamasının düzenli, standart ve yıllık bir vergiye dönüştürülmesiydi.²⁰³

Bu süreçler meydan gelirken taşra yöneticilerinin kendilerine tahsis edilen dirlik miktarlarında bir artış yoktu. Tam da hanelerin büyütülüp genişletilmesinin gerektiği bu süreçte, yani valilerin daha fazla güce ve zenginliğe ihtiyacı olduğu bir dönemde, devlet, ümerânın hanesini geçindirebilmesini sağlamak için birtakım adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bu yollardan biri, devlet gelirlerinin doğrudan ümera (askeri-idari elit) hane üyelerine tahsis edilmesiydi. Bu uygulama daha önceki dönemlerde de görülmüştü. Dirlik tahsislerine ek olarak, ümera hanelerinin üyelerine, hâlâ bir haneye bağlı sayılmalarına rağmen, sarayda ve merkezi yönetimde görevler verildiği de gözlemlenmektedir. Bu gelişme elbette yalnızca hanedeki geçim sorunlarına yardımcı olmanın ötesinde, siyasi sonuçlar doğurmuştur. Zamanla, bu şekilde devlet görevine gelen kişilerde hamilik (patronaj) ilişkisi, kariyerlerin şekillenmesinde belirleyici hâle gelmiş, önde gelen Osmanlı yöneticileri arasındaki siyasi ve kişisel çekişmeler tüm siyasi-idari yapıya yayılmıştır. Ayrıca, pek çok tımar sahibinin bir paşanın hanesine bağlı olması, klasik dirlik sisteminin mantığına da aykırıydı çünkü bu kişiler zamanlarının çoğunu tımarlarının başında değil, paşanın hizmetinde geçiriyorlardı.²⁰⁴

Bununla birlikte daha önceki taşra yönetim sistemini daha derinden sarsan farklı bir gelişme, belirli devlet gelirlerinin kişilere kalıcı olarak tahsis edilmesiydi -bu tahsis, kişinin o anda nerede görev yaptığına bakılmaksızın devam ediyordu. Bu tür sürekli tahsis edilen devlet gelirlerine, “çiftlik tarzında” (ber vech-i çiftlik, bi-resm-i çiftlik)

²⁰² Metin Kunt, “Bab-ı Hümayun ve Diğer ‘Kapılar’”, *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 145-160.

²⁰³ Metin Kunt, *The Sultan's Servants ...*, 1983, s. 77-82.

²⁰⁴ Metin Kunt, *The Sultan's Servants ...*, 1983, s. 82-84.

deniyordu. Bu ifadeler, tam mülkiyet sağlamasa da mülkiyete yakın bir tasarruf hakkı anlamına geliyordu. Bu uygulama tümüyle yeni değildi, 16. yüzyılın başlarından örnekler mevcuttur. Bununla birlikte yüzyıl sonuna gelindiğinde oldukça yaygınlaşmıştır. Bu kalıcı gelirler, bir hassın toplamı içinde önemli bir yer tutmuyordu - en fazla %10, genellikle daha da az. Ancak bu uygulamanın önemi, içerdiği rakamlardan çok daha ötededir. Öncelikle, bu durum dirlik sisteminin temel mantığına ters düşüyordu. Dirlik sisteminin amacı, bir sancak beyinin görev yeri ile hasının mümkün olduğunca aynı bölgede olmasıydı. İdeal olarak, bey bir sancağa tayin edildiğinde hassının tüm parçalarının da o sancakta olması beklenirdi. Ancak bey bir bölgeye tayin edilmişken başka bir sancaktaki gelirlerini elinde tutmaya devam ederse, o bölgedeki gelirlerin valinin denetimi dışında kalma oranı artar.²⁰⁵

Bu uygulamanın yüzyıl sonlarında yaygınlaşmasının dikkat çekici bir yönü de şudur: Ümerâ, yeni görev beklerken görev dışı kaldığı dönemlerde geçim zorluğu yaşıyordu. Eğer bir bey hassının çoğunu kaybetmişse bile, ne kadar küçük olursa olsun bir parçasını “işsizlik maaşı” gibi elinde tutabiliyordu. Bu uygulama, beylerbeyilere, rütbelerine uygun bir eyalet görevi verilene kadar geçici gelir sağlaması amacıyla sancakların arpalık (kelime anlamıyla “yemlik parası”) olarak tahsis edilmesiyle benzerlik göstermektedir. Ümerâ hane üyelerine daha fazla sayıda tımar verilmesi, has gelirlerinin kalıcı olarak ümerâyâ tahsis edilmesi, bazı sancakların beylerbeyilere arpalık olarak verilmesi gibi gelişmelerin tümü idari sistemdeki dönüşümü yansıtıyordu. Çünkü merkez, taşralardan daha fazla nakit katkı bekliyordu. Aynı zamanda ümerânın hane düzenini sürdürmesini de istiyor, bu konuda onlara çeşitli yollarla destek sağlamaya çalışıyordu. Bu yüzden 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, devlet, eyalet süvarilerinin seferlere katılıp katılmamasıyla ilgilenmiyordu.²⁰⁶

Tımar sahipleri ihmal edilirken, hatta vergiye tabi tutulurken, ümera yani askeri-idari elit belirli ölçüde desteklenmiştir. Ancak bu destek herkese eşit şekilde sağlanmamıştır, daha çok beylerbeyilerine yönelik olmuş, sancakbeyleri bu desteğin dışında kalmıştır. Sancakbeyleri esas olarak kendi bölgelerindeki dirlik sahiplerini denetlemekle görevliydi ve tımar sahibi süvarilerin askeri etkinliklerinin azalmasıyla, onların doğrudan komutanı olan sancakbeylerinin itibarı da zayıflamıştır. Ayrıca askeri-idari elit, mali zorluklar yaşarken aynı zamanda daha büyük haneler kurmaları yönünde siyasi baskıya da maruz kalmışlardır. Görev sayısının sınırlı, aday sayısının ise fazla olduğu bu dönemde, bir yetkilinin atanmasını sağlayan etmenler hamilik ilişkileri ve iyi

²⁰⁵ a.k., s. 84-85.

²⁰⁶ a.k., s. 86-88.

donatılmış bir haneye sahip olma başı çekmektedir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, daha büyük bir hane besleyebilen beyler hem terfi hem de yeniden atama açısından tercih edilmekte, dolayısıyla görev dışı kaldıkları süre daha kısa olmaktadır. Görevde daha uzun süre kalan beyler, daha rahat maiyet besleyebilmekte, bu da onların gelecek atamalarda tercih edilmesini sağlamaktadır. Sonuç olarak, devlete karşı bir görev olarak görülen büyük hane kurma yükümlülüğü, bu dönemde siyasi bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu gelişmenin bir sonucu da sancakların artık imparatorlukta birincil idari birim olmaktan çıkmalarıdır.²⁰⁷

Daha büyük hanelerin siyasi zorunluluğu, kendi hane giderlerini artırmak için kanuni olmayan (gayrimeşru) vergiler icat etmesi sonucunu doğurmuştur. Sultana sadık paşaların, görevlerini yerine getirebilecek mali güce sahip olmaları gerekiyordu. Bu süreçte halkın normal vergilerin üzerinde ödemeler yapması hoş karşılanmasa da bu kaçınılmaz bir durum olarak görülüyordu. Diğer bir sonuç ise enflasyon hesaba katılsa bile, bazı beylerbeyilerinin yalnızca gelirlerini korumakla kalmayıp, gelirlerini iki hatta üç katına çıkardıkları, bu artışın da merkez hazineninkinden çok daha fazla olduğu açıktır. Bu durum, beylerbeyilerinin sadece taşra yönetiminde değil, aynı zamanda merkezi yönetime karşı da, alt düzey görevlilerin aleyhine olacak şekilde güç ve servet kazandığını göstermektedir. Girişimcilik kabiliyetiyle tanınan vezirlerden biri Derviş Mehmed Paşa ajanlarına uluslararası ticaretle uğraşmaları milyonlarca akçe sağlamıştır. Yine 17. yüzyıl koşulları içinde beylerbeyileri, geleneksel görevlerine ek olarak sıkça bulundukları eyaletin “emval nâzırı” (gelirler nazırı) olarak da görev yapmışlardır. Bu görevle birlikte, İstanbul’dan gönderilen tüm mali görevlilerin (defterdarlar), vergi tahsildarlarının ve mültezimlerin üstünde bir konuma yerleştirilmişlerdir. Sonuç olarak, on yedinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, imparatorluğun dört bir yanında, büyük ekonomik kaynaklara hükmeden, her biri küçük bir ordu büyüklüğünde maiyete sahip beylerbeyiler ortaya çıkmıştı. Merkezi hükümet, başlangıçta bu gelişmeyi teşvik etmiş, hatta muhtemelen tımar sisteminin gerilemesiyle birlikte taşra yönetiminde sancaktan eyalete yönelik bir geçişi planlamış olabilir. Bu da sancak yerine eyaletin temel idari birim haline gelmesi anlamına geliyordu. Ancak yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu muazzam güce sahip valiler, merkezi otoritenin kendisini bile tehdit eder hale gelmişlerdir.²⁰⁸

Sancakların arpalık olarak tahsis edilmesinin bir sonucu da kendisine bu türden bir sancak tahsis edilen yönetici ya da kumandanların, çoğu zaman görev yerlerinde

²⁰⁷ Metin Kunt, *The Sultan's Servants ...*, 1983, s. 88-93.

²⁰⁸ Metin Kunt, *The Sultan's Servants ...*, 1983, s. 88-93.

fiilen bulunmaması ve sancakların idaresi için yerlerine bir vekil -mütesellim ya da müsellim- tayin etmeleridir. Bu uygulama 1600 öncesine uzanan yerleşik bir idari pratiktir. Söz konusu dönemde valiler veya beyler bir eyalete atandıklarında ya göreve bizzat gidene kadar ya da yoklukları süresince bölgenin idaresini yürütmek ve özellikle has gelirlerini toplamak üzere kendi adlarına bir vekil görevlendirirlerdi. Yalnızca valilere karşı sorumlu olan bu vekiller, 15. ve 16. yüzyıllarda subaşı ve voyvoda olarak adlandırılmaktaydı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren ise sancaklara gönderilen bu görevliler müsellim ya da mütesellim unvanıyla anılmaya başlanmıştır. 17. yüzyılda arpalık uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte sancakların mütesellimler aracılığıyla idare edilmesi yaygın hale gelmiştir. Mütesellimler giderek yerel ayan arasından seçilmiştir.²⁰⁹

İdari, askeri ve hatta mali sürece hâkim olan bu beylerbeyi hanelerinin merkezdeki muadilleri ya da örnekleri siyasi dönüşüm kısmında da görüleceği üzere vezir ve paşa haneleri olmuştur. Söz konusu hanelerin, hanedan ile ilişkileri ve yönetici gruba hakimiyetleri dönem içerisinde değişmiştir. Bununla birlikte Köprülü hanesi dahil 1683-1703 yılları arasındaki dönemde belgelenmiş olan en az kırk hane mevcuttur.²¹⁰

İdari-siyasi reform çerçevesinde değerlendirilebilecek diğer bir değişim iskân siyasetidir. 1691-1696 yılları arasında imparatorluk ölçeğinde bir iskân siyaseti izlenmiştir. Balkanlar'da yaşanan ağır askeri yenilgiler ve bunların yol açtığı gelir kayıpları ile Anadolu'ya yönelen yoğun göç hareketleri, Asya yakasındaki eyaletlerin iktisadi istikrarını merkezi idarenin öncelikli gündemi haline getirmiştir. Bu koşullar altında iskân siyaseti, yalnızca nüfusun yer değiştirilmesini değil, aynı zamanda vergi tabanının genişletilmesini, ticaret yollarının güvenliğinin sağlanmasını ve tarımsal üretimin artırılmasını amaçlayan önemli bir politika olarak görülmüştür.²¹¹ İskân siyaseti daha çok Anadolu'nun güneyinde ve Kuzey Suriye'de izlenmiştir. Dolayısı ile Suriye bağlamında bir sonraki bölümde değerlendirilecektir.

Yukarıdan itibaren anlattığımız tüm süreçler sultan merkezli siyasi yapıyı da dönüştürmüştür. Aslında Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu günden itibaren farklı siyasi evreler geçirmiştir. Sultanın eşitler arasında birinci olan konumu, iktidarın merkezinde yer aldığı ve tüm pratikler üzerinde 'etkili' olabildiği bir döneme bırakmıştır. Bununla birlikte 17. yüzyıl krizleriyle birlikte sultan merkezli siyasal yapı fiilen çözülmüş, iktidar sadrazamlık makamında yoğunlaşmıştır. Köprülülerle başlayan süreçte vezir

²⁰⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye...*, 2016, s. 69-77.

²¹⁰ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı- Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 133-140.

²¹¹ Stefan Winter, "17.-18. Yüzyılda Kuzey Suriye'nin Göçebe Aşiretleri Örneğinde Osmanlı Sosyal Disiplin Çabaları", *Birnebûn*, Sayı:24, 2004, çev. Nuh Ateş, 2004, s. 63-64.

hanesi devletin fiili yönetim merkezi haline gelmiş, kalemiye sınıfı yükselmiş ve devşirme sistemi büyük ölçüde sona ermiştir. Fakat bu yeni yapı sultan otoritesinin yerini bütünüyle alamamış, görev güvencesinin olmaması ve saray merkezli çıkar gruplarının çatışmaları merkezi yönetimi kırılgan kılmıştır.²¹²

1691’de tahta çıkan II. Ahmet, 1695’te ölmüş, yerine II. Mustafa sultan olmuştur. II. Mustafa’nın şeyhülislamı, eski lalası Feyzullah Efendi’ydi. Bu aşamada Avrupa dengesi de değişmiş, 1683 Viyana Seferi sonrası başlayan savaşlar 1699 Karlofça Antlaşması ile neticelenmiştir. Karlofça’dan sonra Köprülü hanedanının “kriz yönetimi” üzerinden kurduğu üstün konum çözülmeye başlamıştır. 1702’de Amcazade Hüseyin Paşa’nın sağlık gerekçesiyle çekilmesiyle aile, merkezi karar mekanizmasının dışına itilmiştir. Köprülüler giderek eyalet görevlerine yönelirken, İstanbul’da güç boşluğunu bu kez Şeyhülislam Feyzullah Efendi hanesi doldurmuştur. Feyzullah Efendi’nin yükselişi yalnızca dini hiyerarşide bir terfi değil, aynı zamanda eş görülmemiş bir aile ağının devletin kilit makamlarına yayılmasıydı. Ancak bu mutlaklaşma, kendisine sınır konulmasını açıkça reddetmesiyle birleşince, biriken hoşnutsuzluk görünür olmuş ve 1703’te Edirne Vakası patlamıştır. Nihayetinde II. Mustafa tahttan indirilmiş, III. Ahmed sultan olmuştur. Fakat dönüşüm sadece sultan değişimi ile sınırlı kalmamıştır. III. Ahmed yönetimi, Köprülüler dönemindeki gibi tek bir hanenin hegemonyasını yeniden kurmamıştır. Sultan güçlü aileleri dengeleyip, hanedanla uyumlaştırmaya dayanan yeni bir siyasi-idari düzen kurmaya yönelmiştir.²¹³

Eşitler arasında birinci konumuna yükselen III. Ahmed döneminde, malikane sisteminin sağladığı nakit akışı, barış koşulları ve dünya ticaretindeki genişleme Osmanlı İmparatorluğu’na da yansımış; ticaret hacmindeki artışla birlikte zenginlik ve mali imkanlar genişleyerek yeniden dağıtılmıştır. Bu düzenin simgesi, sonradan “Lale Devri” olarak adlandırılrsa da ifade edilen esas olgu tüketim ve himaye ilişkilerine dayalı bir düzendir. Saray evlilikleri, bir “siyaset aracı” olarak yeniden merkezî bir nitelik kazanmış; sultan kızlarının önde gelen devlet adamlarıyla evlendirilmesi, yazılı olmayan bir sözleşme işlevi görmüştür. Bununla birlikte söz konusu süreç, 1730 Patrona Halil İsyanı ile sonlanmış; saray iktidarının hane yapılanmasında belirgin bir değişim meydana gelmiştir.²¹⁴ Bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, bu gelişme Şam eyaletinde de valinin görevden alınmasıyla sonuçlanacaktır. Azm ailesine mensup vali, İstanbul’daki hamilerinin iktidardan düşmesiyle birlikte valilikten azledilmiştir.

²¹² Albert Hourani, “The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century”, *Studia Islamica*, No:8, 1957, s. 91-99.

²¹³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 249-315.

²¹⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 298-315.

Bu çerçevede, sultanın devlet merkezindeki konumu nasıl yeniden tanımlanmalıdır? Osmanlı Devleti'nin tüm unsurları bakımından kriz ve dönüşümün iç içe geçtiği bir evreyi temsil etmektedir. Bu süreçte sultanın konumu, babadan oğula geçen tek bir hanenin savaşçı-reis liderliğinden, saray merkezli ve paylaşılan bir iktidar biçimine doğru evrilmiştir. Gazi sultan geleneği zayıflamış, şehzadelerin sancak tecrübesinden mahrum bırakılması, ekberiyet ilkesinin benimsenmesi ve hanedan hayatının sarayda yoğunlaşmasına yol açmıştır. 18. yüzyılda devletin genelinde sivilleşme eğilimi güçlenmiş, sultanlar giderek törensel ve sembolik rollerle özdeşleşmiştir. Bu dönüşüm, sultanın savaşçı kimliğinden ziyade hamilik, barış ve idari başkanlık rollerinin öne çıktığı aynı zamanda askerî, ilmiye, kalemiye ve saray hizmetleri arasında ayrılan daha karmaşık bir devlet yapısının oluştuğu bir sürece işaret etmektedir.²¹⁵

Bununla birlikte sultanın meşruiyetine dair bir sorgulama da ortaya çıkmıştır. 1745'te Muhammed bin Suud ile Abdülvahhab arasındaki ittifak, Arabistan'da Vahhabi-Suudi Devleti'nin ortaya çıkmasına yol açmış, bu hareket, sultanın dini otoritesini reddederek Kerbela'nın yağmalanması ve Suriye-Irak sınırlarının tehdit edilmesi gibi gelişmelere neden olmuştur. Bu süreç, Suudi devlet geleneğinin başlangıcının 1727'ye tarihlenmesiyle daha da belirginleşmektedir.²¹⁶

Siyasi dönüşümün diğer önemli göstergesi gayrimüslimlerin artan iktidar talepleridir. 18. yüzyılda Rum, Ermeni ve Arap Hristiyan toplulukları, ticaret, bankacılık ve eğitim yoluyla güçlenmiş, Fenerli Rumlar, Ermeni sarraflar ve Levanten ticaret ağları imparatorluk yönetiminde etkin rol oynamaya başlamıştır.²¹⁷ Bu gelişme, Albert Hourani'nin ileri sürdüğü gibi siyasal ve toplumsal bir çözülmenin, imparatorluğun ideolojik temellerini sarsmasının ve Müslüman üstünlüğünün zayıflamasının bir sonucu olarak mı değerlendirilmelidir? Hourani, altyapısal dönüşümlere işaret etmekle birlikte, açıklamasını büyük ölçüde yeniden üretilen bir gerileme anlatısı içinde kurmaktadır.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler, tezin temel amaçlarından biri olan erken modern dönemde devlet kuruculuğunu taşra merkezinden tartışma çabasıyla doğrudan ilişkilidir. Bu noktada, bir sonuç ve geçiş olarak, devlet-ayan ilişkisinin mahiyetine dair literatürün ulaştığı aşamaya değinmek gerekmektedir.

1787-1792 savaşı sırasında orduya insan gücü ve erzak sağlayan büyük malikane sahipleri (Pazvantoğlu Osman, Tirsiniklioğlu İsmail, Tepedelenli Ali Paşa, Buşatlılar

²¹⁵ Carter V. Findley, "Siyasi Kültür ve Büyük Haneler", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016, İstanbul, s. 90-95.

²¹⁶ Albert Hourani, "The Changing Face ...", 1957, s. 91-99. <https://www.mofa.gov.sa/en/ksa/Pages/foundingday.aspx>

²¹⁷ Albert Hourani, "The Changing Face ...", 1957, s. 91-99.

gibi) merkez için vazgeçilmez hale gelmiş, buna karşılık siyasal yetkileri sınırlama çabası isyanları beslemiştir. İstanbul'un bu aktörleri birbirine karşı kullanma, valilik dağıtımıyla dengeleme veya “dağ eşkiyası” diye damgalanan grupları rakiplerine karşı seferber etme taktikleri, kalıcı bir istikrar üretmekte yetersiz kalmıştır. Dış güçlerin 1790'larda artan müdahale kapasitesi de bu kırılganlığı büyötmüştür.²¹⁸

Bu tablo, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde devlet-ayan ilişkisinin açık bir kriz evresine girdiğini göstermektedir. Bununla birlikte, aynı dönemde devletin mali ve askeri bakımdan ayana duyduğu ihtiyaç da en üst düzeye ulaşmıştır. Bu noktada temel soru, bu ilişkinin hangi yönde evrileceği ve söz konusu kriz hâlinin önceki dönemlerde nasıl bir zemine oturduğudur. Nasıl evrileceğine yönelik tartışma ikinci bölümün, 17. ve 18. yüzyıllarda Suriye bağlamında nasıl bir zemine oturduğu ise bir sonraki bölümün konusudur.

Siyasi dönüşümün önemli göstergelerinden biri diplomasi alanında ortaya çıkmıştır. 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması, 1514'ten beri süren Osmanlı-Safevi rekabetini fiilen sona erdirmiş ve Osmanlıların Irak ile Bağdat üzerindeki hâkimiyetini koruyan görece istikrarlı bir sınır düzeni kurmuştur. Böylece fetih ve sürekli genişleme anlayışının yanında, antlaşmalarla tanımlanan ve sınırları belirginleşen yeni bir devlet anlayışı gelişmeye başlamıştır. Bu yönelim, aynı dönemde Avrupa'da teritoryal devletlerin sınırlarını belirleyip koruduğu siyasal çerçeveyle de uyumluydu. 1683 Viyana bozgunu sonrasında yaşanan savaşlar ve 1699 Karlofça Antlaşması ise bu diplomatik dönüşümü daha ileri bir aşamaya taşımıştır. Osmanlı İmparatorluğu Avusturya'ya Macaristan ve Erdel'i bırakmış, Venedik Mora ve Dalmaçya'daki bazı üslerini korumuştur. Moskova'nın Kutsal İttifak'a katılması ve 1700'de Rusya ile barış yapılması, Osmanlıların Rusya'yı artık dikkate alınması gereken bir güç olarak kabul ettiğini göstermiştir. İstanbul'da sürekli Rus elçisinin bulunmaya başlaması da bu değişimin sembollerinden biri olmuştur. Karlofça sonrasında şekillenen düzen, yalnızca savaşların ardından yapılan barış antlaşmalarını değil, aynı zamanda toprak bütünlüğü, müzakere ve karşılıklı tanıma esaslarına dayanan yeni bir diplomasi²¹⁹ anlayışını da ifade etmiştir.²²⁰

1718 Pasarofça Antlaşması sonrasında oluşan barış ortamı, Osmanlı diplomasi kültüründe yeni açılımlar yaratmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 1720'de

²¹⁸ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 354-367.

²¹⁹ Osmanlı diplomasisinin yaşadığı bu değişimi ve sürekli diplomasiye geçiş sürecini anlatan bir çalışma için bakınız, Gökhan Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sürekli Diplomasi'ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

²²⁰ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 177-200.

Paris'e elçi olarak gönderilmesi, yalnızca bir temsil görevi değil, aynı zamanda Avrupa'nın askerî, teknik ve kurumsal yapısını gözlemlemeye dönük bir girişim olmuştur. 1735'te başlayan Osmanlı-Rus savaşı ve Avusturya'nın bu savaşa katılması ise 1739 Belgrad Antlaşması ile sona ermiş, Fransa'nın arabuluculuğu Osmanlı diplomasisinde yeni bir unsur olarak öne çıkmıştır. Ancak bu süreç, Fransa'nın 1740 kapitülasyonlarında daha talepkâr bir konum elde etmesine de yol açmıştır. Aynı dönemde reisülküttabın yükselen rolü dikkat çekmiştir. Rami Mehmed Paşa ve Koca Ragıp Paşa gibi isimlerin kariyerleri, müzakere tecrübesinin devlet yönetiminde giderek daha fazla değer kazandığını göstermektedir. Bu gelişme, askeri geçmişin tek belirleyici ölçüt olmaktan çıkmaya başladığını da ortaya koymuştur.²²¹

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ise diplomatik ve askerî dengeleri köklü biçimde sarsmıştır. Lehistan ve Kırım meseleleri etrafında başlayan savaşta Osmanlı orduları ağır yenilgiler yaşamış, 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasının yakılması başkentte ciddi bir güvenlik kaygısı yaratmıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış, Rusya Karadeniz'de ve Osmanlı diplomatik düzeni içinde önemli haklar elde etmiştir. Rusya'nın İstanbul'da sürekli elçi bulundurma ve Osmanlı topraklarında konsolosluk açma hakkı kazanması, bu dönüşümün en açık sonuçlarından biri olmuştur. 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları, Osmanlı devlet adamlarını Avrupa diplomasisinin diline daha fazla yaklaşmaya zorlamıştır. Antlaşma yükümlülükleri, karşılıklılık ve uzun süreli diplomatik ilişkiler giderek daha fazla önem kazanmıştır. III. Selim döneminde sürekli elçiliklerin kurulması bu arayışın kurumsal karşılığı olmuştur. 1793'te Londra, 1794'te Viyana, 1795'te Berlin ve 1797'de Paris'te sürekli Osmanlı elçilikleri açılmıştır. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali sonrasında Osmanlıların Britanya ve Rusya ile aynı ittifak zemini içinde yer alması ise imparatorluğun ilk kez uluslararası bir koalisyona katıldığını göstermiştir. Böylece 17. Yüzyıl'dan 18. Yüzyıl'ın sonuna uzanan süreçte Osmanlı diplomasisi, fetih merkezli anlayıştan antlaşma, müzakere ve ittifak temelli yeni bir çizgiye yönelmiştir.²²²

Tüm mali, askerî, idarî ve siyasi dönüşümler, halk kitlelerini doğrudan etkilemiş, söz konusu kitlelerin verdikleri tepkiler de bu süreçlerin seyrinde belirleyici bir rol oynamıştır. O zaman son olarak halk gruplarının tepkilerine bakmamız gerekmektedir.

Osmanlı imparatorluk sisteminin dayandığı varsayılan en önemli hiyerarşi askeri-reaya, vergi ödemeyen-vergi ödeyen sınıf ayrışmasıydı. Askeri ile reaya ayrımı, imtiyazların merkez tarafından dağıtılması sayesinde egemen sınıfı sultana bağımlı

²²¹ a.k., s. 259-330.

²²² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 331-353.

kılıyordu.²²³ Bununla birlikte bu ayırım imparatorluğun ilk kurulduğu zamandan beri bulanık olmuş, özellikle 16. yüzyılda aralarındaki keskin çizgi solgunlaşmıştır. Söz konusu dönemin sonunda yaşanan krizlere ve sonrasındaki dönüşümlere ise halkın cevabı, bu ayrımı kendi lehine genişletmek olmuştur.

16. yüzyılda Osmanlı nüfusu önemli ölçüde artmış; buna devletin vergi taleplerinin yükselmesi eklenince, köylü yaşamı giderek zorlaşmıştır. Topraktan dışlanan nüfus şehirlere yönelmiş ya da medreselere sığınmıştır. 1570'lerden itibaren kırsalda öğrenci kaynaklı huzursuzluklar başlamış, yüzyılın sonuna doğru ise tüfekli köylü gençlerin oluşturduğu büyük eşkıya grupları ortaya çıkmıştır. Devlet, kendi tüfekli süvari ihtiyacını karşılamak amacıyla bu grupları sefer mevsimlerinde paralı asker olarak istihdam etmiş ancak seferlerin bitmesiyle bu unsurlar yeniden kırsal düzensizliğin aktörleri haline gelmiştir.²²⁴

Ekonomik sıkışma ve güvenlik boşluğu birçok kişiyi tüfekli asker olmaya iterken aynı zamanda bir paşanın maiyetine girmeye de yöneltmiştir.²²⁵ Bu bağlamda hane ya da kapı yalnızca bir patronaj odağı değil, aynı zamanda istihdam, koruma ve aidiyet üreten bir sosyal organizasyon haline gelmiş; “kapısız” teriminin dışlanmışlık çağrışımı da bu toplumsal işlevini yansıtır olmuştur.²²⁶

Anadolu'nun geniş kesimlerinde olduğu gibi Suriye'de de 16. yüzyıl boyunca nüfus artışına işaret eden kayıtlar vardır. 16. yüzyıl tahrirlerinin ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri, imparatorluğun büyük bölümünde göçebe nüfus oranının sanıldığı kadar yüksek olmamasıdır. Orta Anadolu ve Suriye bozkırlarında dahi göçebelerin payı çoğu nahiye ölçeğinde toplam nüfusun dörtte birini aşmamaktadır. Bununla birlikte özellikle yüzyılın sonuna doğru ve devam eden yüzyılda nüfusun yerleşimi dağlara yönelmiş ya da göçebe yaşam şekli artmıştır. Bunun sebepleri arasında iklim koşulları, arazi kullanım pratiği, güvenlik gibi sebepler sayılabilir. 1600-1850 arasında geniş alanlarda köylerin terk edilmesi ve tarımsal arazinin geri çekilmesi, yerleşim coğrafyasının en önemli kırılmalarından biridir. Halk gruplarının “terk etme” nedenleri her yerde aynı değildir. Bu yüzden genel bir ekonomik durgunluktan söz edilemez.²²⁷ Bununla birlikte burada vurgulanmak istenen toplulukların yer değiştirerek ya da göçebe yaşam şekline geçerek kriz ortamına dair tepkilerini ortaya koyduklarıdır.

²²³ Karen Barkey, *Eşkılar ve Devlet...*, 1999, s. 3-46.

²²⁴ Metin Kunt, *The Sultan's Servants ...*, 1983, s.77-82.

²²⁵ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa...*, 2007, s. 201-258.

²²⁶ Ehud R. Toledano, “The Emergence of ...”, 1997, s. 145-161.

²²⁷ Wolf-Dieter Hütteroth, “Osmanlı Topraklarının Ekolojisi”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, 2016, İstanbul, s. 35-61.

Mali sistemde yaşayan dönüşümler sonucu ister merkezden isterse taşradan olsun toprak üzerinde hakimiyet giderek kentsel elitlerin denetimine geçmiştir. Her ne kadar Hourani, “köylülerin devlet karşısında kent eşrafının korumasına sığındığını”²²⁸ ileri sürse de söz konusu kentsel elitler bizzat onun atfı yaptığı eşrafı, yani yerel ileri gelenleri oluşturmaktadır. Söz konusu ileri gelenler, mültezim, muhassıl ya da mütesellim sıfatlarıyla; kimi zaman vali olarak, kimi zaman da vakıf tesis ederek ve bu vakıfların mütevelliliğini üstlenerek sisteme dahil olmuş, bu konumlar üzerinden toprak üzerinde hak iddiasında bulunmuşlardır. Ancak bu sahiplik, modern anlamda özel mülkiyete karşılık gelmediği gibi, söz konusu bölgelerde yaşayan halk da ücretli işçi statüsünde değerlendirilmemelidir. Şam ve Halep üzerinden örneklendireceğimiz gibi ayan-köylü ekici ilişkileri borç verme, malzeme sağlama gibi daha çok ikincil ilişkiler üzerinden yürümüştür. Bununla birlikte piyasa mekanizmasının tam olarak kurulamadığı yerlerde, geçim hakkı için köylü direnişlerinin olmadığı varsayılmaz.²²⁹

Halk toplulukları arasında sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de değişen düzene tepki göstermişlerdir. 17. yüzyıl sonu yenilgilerinin bıraktığı miras, bir yandan belirli yeniliklerin benimsenmesine imkân verirken, öte yandan hanedanın ve toplumun İslami niteliğini vurgulayan bir yönelimi beslemiştir. Düzeni koruma kaygısı, kıyafet nizamnamelerinin yeniden önem kazanmasına, gayrimüslimler ile kadınların kamusal görünürlüğünü ve davranış repertuarını sınırlayan hükümlerin sıklaşmasına yol açmıştır. Buna karşılık, Avrupalılarla ticaret sayesinde servet biriktiren gayrimüslim gruplar, toplumsal hiyerarşi içinde daha eşit bir konum arzusunu göstermişlerdir.²³⁰

3. Şam ve Halep’te Yerli Hükümetler²³¹: Osmanlı Suriyesi’nde Ayan Düzeninin Ekonomi-Politiği

Tezin bu kısmında yukarıda ele alınan erken modern dönem devlet oluşumunun taşradaki yansımaları Suriye eyaletleri örneği üzerinden incelenecektir. Bu çerçevede, söz konusu dönüşümlerin 17. yüzyılda Suriye eyaletlerine nasıl yansıdığı ortaya konulduktan sonra, erken modern dönemde kent siyasetini kavrayabilmek amacıyla

²²⁸ Albert Hourani, “The Changing Face ...”, 1957, s. 91-99.

²²⁹ Modern dönemde kırsal ayaklanmaları James C. Scott’un ‘ahlaki ekonomi’ kavramsallaştırması üzerinden inceleyen çalışmalar vardır. Bakınız Atilla Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyanı Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük*, Dipnot Yayınları, 2022. Bununla birlikte erken modern dönemde köylü ekiciler ve kentli ileri gelenler arasındaki ilişki, geçim hakkı ve direniş bağlamında henüz incelenmemiştir. James C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. Yale University Press. 1976.

²³⁰ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 321-330.

²³¹ Yerli Hükümetler terimi Ariel Salzman’ın ‘Vernacular Government’ ifadesine karşılık olarak burada kullanılmaktadır. Ariel Salzman, “The Old Regime and the Ottoman Middle East”, *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge, New York, 2012, s. 416.

literatür tartışması ele yapılacaktır. Son aşamada ise 18. yüzyılda Şam ve Halep eyaletlerinde²³² ayan ya da ileri gelenler etrafında şekillenen yönetim düzenleri ile zümre içi ve zümreler arası artık ürün mücadelesi analiz edilecektir.

İlk olarak 17. yüzyılın başında artan paralı asker kullanımı ve hane yapısının genişlemesinin bir örneği kuzey Suriye’de Ali Canboladoğlu’nun isyan etmesi ile somutlaşmıştır. Canboladoğlu, Sultan I. Ahmed’e gönderdiği mektupta, doğu sınırındaki savaşlar için 16.000’den fazla adam göndermeyi taahhüt etmiş, buna karşılık kendisi ve çevresindeki bölgesel görevliler için on dört üst düzey idari mevki talep etmiştir. Canboladoğlu Ali Paşa, 1606 Eylül’ünde beylerbeyi unvanını alarak bir süreliğine Osmanlı yönetiminin Halep’teki meşru temsilcisi haline gelmiştir. Canboladoğlu’nun 1607 Aralık’ında Kuyucu Murad Paşa’ya yenilerek mevkisini ve servetini kaybetmesi, sürecin sonunu belirlemiştir. Batı sınırında savaş sürerken, doğu seferine hazırlanan devlet için hep cephe gerisi güvenliği hem de askeri kaynak gerekliliği, sisteme bu şekilde entegre etmeyi gerektirmiştir.²³³

Paralı askerler, kırsal huzursuzlukların yarattığı sorunlar ve savaşların yarattığı dikkat kaymasının Suriye bölgesinde bir diğer sonucu, daha önceki başlıklarda da değindiğimiz II. Fahreddin’in (1572-1635) isyanıdır. Fahreddin Avrupa ile siyasi bağ arayışına girmiştir. Fahreddin’in Avrupa desteği²³⁴ arayışı ve Akdeniz’deki hayalleri, doğrudan ve kalıcı sonuçlar doğurmasa da Avrupa çıkarları ile yerel çıkarlar arasında ilk siyasi temasları yaratmıştır.²³⁵ Fahreddin Maan, 17. yüzyılın ilk yarısında Suriye kırsal siyasetinin en baskın figürü hâline gelmiş, Sayfalar başta olmak üzere pek çok yerel aileyi saf dışı bırakmıştır.²³⁶ Fahreddin 1618’den itibaren bölgesel ölçekte genişlemiş ve etkisi Trablus’a kadar uzanmıştır. Ancak Osmanlı’nın İran cephesinde üstünlük sağlaması ve merkezi kapasitesini toparlaması, Babıali’nin Fahreddin’e dönmesini mümkün kılmış ve 1633-1635 sürecinde Fahreddin tasfiye edilmiştir.²³⁷

17. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetimi, artan askeri yükümlülükleri karşısında özellikle nüfuz sahibi paşaların kapı halklarını ve kapı askerlerini sürdürülebilir biçimde besleyebilmelerini sağlamak amacıyla, maaş ve tahsis sistemini esneklettiği bir

²³² 18. yüzyıl Suriye eyaletlerinin haritaları için tezin sonunda yer alan ekler bölümünden harita 1.4 ve 1.5’e bakılabilir.

²³³ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet...*, 1999, s. 168-196; 202-227.

²³⁴ Fahreddin’in birliklerinin teknik avantajlarından biri, Avrupa’dan ithal edilen, Osmanlı’dan daha uzun arquebuslara sahip olmalarıydı ve dönem boyunca ateşli silahların Avrupa’dan Suriye kıyılarına yasadışı olarak ithal edildiğine dair ipuçlarımız var, ancak bölgedeki güçler dengesini herhangi bir şekilde değiştirebilecek miktarlarda veya ileri teknolojiye değildi. Thomas Philipp, “Bilad Al-Sam In The Modern Period: Integration Into The Ottoman Empire And New Relations With Europe”, *Arabica*, Volume 51: Issue 4, 2004, s. 414-416.

²³⁵ Thomas Philipp, “Bilad Al-Sam...”, 2004, s. 410-411.

²³⁶ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships ...*, 1985, s. 1-8.

²³⁷ a. k., s. 100-126.

önceki bölümde ele alınmıştı. Bu çerçevede, bazı yüksek rütbeli yöneticilere görev yaptıkları eyaletlerin gelirlerine ek olarak, bir veya birden fazla sancağın hasılatı arpalık statüsünde ya da maaşlarına ilave gelir anlamına gelen *ber vech-i zamime* usulüyle tahsis edilmiştir. Bu nedenle birçok sancağa merkezden sancakbeyi tayin edilmeyerek, bu bölgelerin yönetimi eyalet valilerine bırakılmıştır. Söz konusu mesele 18. yüzyılda da devam etmiş ve sancaklar vezirlere arpalık olarak verilmiştir. Şam eyaletinde 17. yüzyılda sancakların bir kısmı doğrudan merkeze bağlı (has), bir kısmı ise yıllık ödeme esasına dayalı (salyane) yönetiliyordu. Bazı sancaklar ise (Kudüs gibi) üst düzey devlet görevlilerine ek gelir (arpalık) olarak verilmiştir. Yine idari dönüşüm kısmında dile getirdiğimiz, valilerin görev süresinin azalmasının Şam eyaletine yansması 1600-1652 yılları arasında kırk yedi vali tayin edilmesi ve görev süreleri ortalama bir yıl olması şeklinde yansımıştır.²³⁸

Osmanlı Suriyesi'nde askeri yapıdaki dönüşümler daha belirgindir. Şam'daki yeniçeri teşkilatının yerelleşme dinamikleri 17. yüzyılın ilk yarısında daha görünür hale gelmiştir. Bu dönemde yerlül ve tat kökenli şahısların -Ak Yanak, Hamza el-Kürdi, Hasan el-Türkomani, Ali b. al-Arnayut, eski bir Memlûk olan Kayvan ve Abd el-Selam el-Mar'aşı gibi- birlik içinde öne çıkması hem personel bileşiminin hem de güç ilişkilerinin dönüşümünü göstermektedir. Söz konusu aktörlerin kimi zaman faaliyetlerini eyalet sınırları dışına, özellikle Halep eyaletinin zengin kırsal alanlarına kadar genişletmiştir. Mültezimlik üstlenmeleri ya da vergi toplama süreçlerine dahil olmaları bu genişlemenin somut göstergeleridir.²³⁹ 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Halep'te bir yeniçeri, bir Hristiyan ve bir Yahudi'nin gümrük eminliği görevini müştereken yürütmesi, ardından Hahambaşı İshak'ın oğlu Musa'nın gümrük ve beytül-mal vergilerinin emini olarak anılması, mali işleyişin çok-aktörlüğüne işaret eder. Aynı dönemde bölükbaşı rütbesindeki bir yeniçerinin Halep kuyumcular loncasının şeyhi olarak kaydedilmesi, askeri rütbenin lonca hiyerarşisiyle de birleşebildiğini ortaya koyar. Benzer biçimde Şam'da yeniçeri kolordusuna bağlı bir "duacı"nın 17. yüzyılın sonlarına doğru kuyumcular loncasının başına geçmesi, askeri çevre ile esnaf örgütlenmesi arasındaki geçişkenliği somutlaştırır.²⁴⁰

Devşirme sisteminin gevşemesi, evlilik ve meslek yasağının fiilen ortadan kalkmasıyla yeniçeri ocakları, ücret, erzak, yargısal dokunulmazlık ve siyasal nüfuz gibi ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen yerli nüfusun kitlesel katılımına açılmıştır. Netice

²³⁸ Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında ...", 2003, s. 41-52.

²³⁹ Abdul-Karim Rafeq, "The Local Forces in Syria in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", ed. V.J. Parry, M.E. Yapp, Oxford University Press, London, New York, 1975, s. 278-281.

²⁴⁰ Abdul-Karim Rafeq, "The Local Forces in ...", 1975, s. 302-307.

itibariyle bu durum, askerlerle kentli nüfus arasındaki bağları güçlendirmiş ve yeniçerilerin yerel topluma kökleşmesini hızlandırmıştır. Halep’de olduğu gibi yeniçeriler çoğunlukla mütevazı mesleklerle uğraşan halk kesimlerinden gelmiş, kentin Bankusa, Bab el-Melek, Bab el-Makam, Karlık, Bab el-Neyreb gibi doğu dış mahallelerinde yoğunlaşmış ve silahlı kentliler olarak yerel güç mücadelelerinde aktif roller üstlenmişlerdir.²⁴¹

Şam yeniçerilerinin bölgesel ağırlığının arttığını gösteren somut gelişmeler yaşanmıştır. 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde hac ve cerde komutanlıklarına tayin edilmeleri dikkat çekmektedir. Başlangıçta dönüş yolundaki erzak nakliyle ilişkili olan cerde terimi, zamanla hacıların korunmasına tahsis edilen birlikleri ve bu birliklerin komutanlığını ifade eder hale gelmiştir. Uzun süre bu görevi elinde bulunduran yerel beyler ve ileri gelen aileler, II. Fahreddin Maan’ın müdahaleleriyle ya tasfiye edilmiş ya da etkisizleştirilmiştir.²⁴²

1656-1657’de Şam yeniçerilerinin Halep’in “ası” valisi Abaza Hasan Paşa’yı İstanbul’a karşı desteklemesi, merkez açısından “sadakatsizlik” olarak kayda geçmiş, bunun ardından 1658-1659’da birkaç yüz Kapıkulu askeri Şam’a sevk edilerek kalenin, şehir kapılarının ve yeniçerilerin denetimindeki bazı kamu hizmetlerinin kontrolü ele alınmıştır. Bu süreçte Abd el-Selâm el-Mar’âşî ve Muhammed el-Türkomani gibi yüksek rütbeli “yerlü ve tat” yeniçerilerin öldürülmesi, Şamlıların ocağa kaydolma ve terfi imkanlarını genişletmiş, ocak, giderek “Yerliyya” unvanıyla anılır hale gelmiştir. Böylece Şam’da her birinin başında İstanbul’dan tayin edilmiş bir ağa bulunan iki yeniçeri odağı oluşmuştur: Yerliyya ile kapıkulları. Yerliyyanın teorik görevi Hicaz güzergahındaki kaleleri korumak olsa da mensupların büyük kısmı fiilen Şam’da kalmış, iki birlik de düzensiz güçlerle birlikte, zaman zaman “sefer-i sultani” kapsamında Bilad el-Şam dışındaki savaşlara destek için çağırılmıştır. Buna karşın rüşvet, deve-at temini gibi yollarla fiili askeri hizmetten kaçınma pratikleri yaygınlaşmış, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren valilerin düzenli biçimde hac komutanlığına tayin edilmesiyle yerel güçlerin temel yükümlülüğü hac güvenliği çerçevesinde tanımlanmış ve sultanın seferlerinden muafiyet kurumsallaşmıştır.²⁴³

Kapıkullarının “yabancı” karakteri ise zamanla mutlak bir bağımsızlık üretmemiştir. Bazı mensuplar esnafığa yönelmiş, Şam’da mülk edinmiş ve mahallelerde ikamet etmeye başlamıştır. Yine de aralıklarla İstanbul’dan takviye

²⁴¹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 39-41.

²⁴² Abdul-Karim Rafeq, “The Local Forces in ...”, 1975, s. 278-281.

²⁴³ Abdul-Karim Rafeq, “The Local Forces in ...”, 1975, s. 278-281.

almaları, onları bütünüyle yerelleşmekten alıkoymuştur. 17. yüzyılın ikinci yarısında Kapıkulu birliklerinin Edirne, Kayseri, Urfa ve Kürt bölgelerinden devşirilmesi, 18. yüzyılda Bağdatlı ve Musulluların katılımı, bu unsurun taşra içi dolaşım ağlarıyla canlı tutulduğunu da gösterir.²⁴⁴

Karşılaştırmalı olarak Halep'e baktığımızda yeniçeriler tek bir birlik olarak kalmış genellikle "al-Cund al-Sultani" diye anılmış, kalede garnizon görevindekiler için "Qal'is/Qarajis" türü adlandırmalar kullanılmıştır. Halep'in Anadolu'ya yakınlığı ve İran cephesine giden yardım birliklerinin Halep üzerinden geçişi, Osmanlı otoritesinin burada daha etkin işlemesine zemin hazırlamıştır, bu nedenle Şam'daki gibi bir "ocak ele geçirilmesi" dinamiği belirginleşmemiştir.²⁴⁵

Yeniçeri sayılarına dair veriler ise zamana, mekâna ve kaynak türüne göre değişkendir. 16. yüzyılın son çeyreğinde Şam yeniçerileri 1000 olarak tahmin edilmekle birlikte gerçek sayının daha düşük olduğu belirtilir. 1658-1659'da kapıkulu birliği kurulduğunda sayıları hakkında üç yüz ile iki bin arasında değişen tahminler mevcuttur. Sipahi kuvvetler bağlamında baktığımızda IV. Mehmed döneminde (1648-1687) İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde görev yapan Paul Ricaut, Şam, Halep, Trablusşam ve Rakka eyaletlerindeki sipahi sayısını 7.776 olarak vermektedir. Yüzyılın sonuna doğru Viyana seferi zamanında süvari sayısı azalmıştır. Sipahi sistemindeki bu dönüşüm, idari yapıya da yansımıştır. Arazi bağışlarının tescilinden sorumlu olan defter emini dairesi, biri zeametlerle ilgilenen defter kethüdası, diğeri tımarlarla görevli tımar defterdarı olmak üzere iki yardımcıyla çalışmaktaydı. Ancak sipahi kuvvetlerinin hem sayıca hem güç bağlamında azalması hem de devletin artan kamulaştırma uygulamaları sonucunda dirliklerin kötü yönetilmesi, bu idari mekanizmanın da işlevselliğini zayıflatmıştır. 17. ve 18. yüzyıllara ait çeşitli örnekler, tımar defterdarlığı makamının kimi yerlerde kaldırıldığını ve tımar işlerinin defter kethüdasının uhdesine verildiğini göstermektedir. Bazı durumlarda defter emininin bu görevleri bizzat üstlendiği de görülmektedir.²⁴⁶

17. yüzyıl başlarından itibaren hem Osmanlı valileri hem de yerel güç odakları, düzenli ordunun yetersiz kaldığı alanlarda görev yapmak üzere özel ya da paralı askeri birlikler istihdam etmeye başlamıştır. Bu birlikler, esasen yerel kökenli olmamaları, hizmetlerini ücret karşılığı sunmaları ve kalıcı askeri statüye sahip olmamaları nedeniyle "paralı asker" niteliği taşımaktadır. Suriye'de bu çerçevede öne çıkan birlikler

²⁴⁴ a. k.

²⁴⁵ a. k.

²⁴⁶ P. Ricaut (Rycaut), *Histoire de l'etat present de l'Empire Ottoman*, 2 vols., Cologne, 1676, II, 14-21'den aktaran Abdul-Karim Rafeq, "The Local Forces in ...", 1975, s. 278-283.

sekbanlar, levend, dalatiyye, tüfenkçiler ve mağribeliler olmuştur.²⁴⁷ Paralı askerler Ali Canbolad ve II. Fahreddin bağlamında öne çıktıklarını biraz önce dile getirmiştik.

Bir önceki bölümde açıkladığımız mütesellim kavramı da Şam eyaletinde önemli bir idari görev olmuştur. Mütesellim bir yandan sancak veya alt idari birimlerin yöneticileri için kullanılırken, diğer yandan valinin Şam'daki yokluğunda ona vekalet eden kişi de mütesellim olarak adlandırılmıştır. Şam mütesellimleri çoğunlukla vali tarafından atanmış ve genellikle onun maiyetinden seçilmiştir. Bununla birlikte, yerliye ya da kapıkulu ağalarının, alay beylerinin veya bazı durumlarda doğrudan sultanın mütesellim tayin ettiği de görülmektedir. Valinin henüz atanmadığı ya da acil durumların ortaya çıktığı anlarda, Şam ileri gelenlerinin geçici mütesellimler belirlemesi, yerel aktörlerin yönetsel süreçlere fiilen müdahil olabildiğini göstermektedir.²⁴⁸

Suriye eyaletlerindeki halkların tüm bu süreçlere tepkisi nasıl olmuştur? Ağır vergilendirme ve toplumun giderek militarize olmasına Halep'in sivil kent nüfusu uyum sağlamak zorunda kalmış ve bunu farklı yollarla gerçekleştirmiştir. Mahalleler, olağanüstü vergilerin tarh ve tahsil edildiği, aynı zamanda imparatorluk savunması için insan gücünün seferber edildiği temel idari birimler arasında yer almıştır. Olağanüstü vergilerin artması, mahalle sakinlerinin vergilendirmeye tepki vermelerine neden olmuş ve bireyler vergi muafiyeti elde etmek için çeşitli hukuki yollara başvurmuştur. Bu çabaların sonuçsuz kalması durumunda ise vergilerin kendi haneleri ve komşuluk ağları üzerindeki etkisini azaltmaya yönelik bireysel ve kolektif direniş pratikleri geliştirmişlerdir. Kısacası mahalle, yalnızca bir yerleşim alanı değildi, aynı zamanda mali ve idari baskılara karşı geliştirilen gündelik siyasal stratejilerin sahnesi olmuştu.²⁴⁹

Mali, askeri ve idari dönüşüm yalnızca eyaletlerin kent merkezlerini etkilememiştir. Tımar sisteminden iltizam usulüne geçiş Alevi Dağı'nda yerleşik Alevi cemaatinde yeni bir yerel ileri gelenler tabakasının ortaya çıkmasını teşvik etmiştir. Tımar ve iltizam sistemleri bir süre birlikte var olmuştur. Süreç tamamlandığında, bölgesel otorite büyük ölçüde Alevi ileri gelenlerinin elinde toplanmış ve Babialı'nın doğrudan denetiminden uzaklaşmıştır. Zamanla bu yerel otorite, asayişin sağlanması ve bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesi gibi sorumlulukları üstlenen Alevi ileri gelenlerini fiilen tanıyan Trablusşam'daki dini-idari çevreler tarafından da meşrulaştırılmıştır. Bu

²⁴⁷ a.k., s. 283-290.

²⁴⁸ Abdul-Karim Rafeq, *The Province of ...*, 1963, s. 42.

²⁴⁹ Charles L. Wilkins, *Forging Urban Solidarities Ottoman Aleppo 1640-1700*, Brill, Leiden-Boston, 2010, s. 10-11

dönüşüm, Alevi Dağı'nda tütünün ihraç ürünü olarak yükselişi ve bölgenin dünya ekonomisiyle giderek artan bütünleşmesi sayesinde hız kazanmıştır.²⁵⁰

16. yüzyılda Suriye bölgesinin Osmanlı yönetime altına girdiği dönemin anlatıldığı başlıkta dile getirdiğimiz gibi bir çöl emirliği kurulması süreci başlamıştı. 17. yüzyılda ise Ebu-Riş'in yerine, Mevali Konfederasyonu'na mensup Hamdül Abbas ailesinin getirilmesi, çöl emirliğinin daha sıkı bir merkezi denetime bağlanması anlamına gelmiştir. Bu aileye, bedevilerin denetimi yanında Bağdat yolu üzerindeki stratejik noktalar olan Ane ve Rahbe'nin idaresi de verilmiştir.²⁵¹

Bununla birlikte 1691 yılına ait resmi kayıtlarda, Suriye'de harap olmuş ve ahalisi tarafından terk edilmiş yerleşimlere dair açık kanıtlar bulunmaktadır. Bu yaygın tahribat, yeni aşiret güçleri etrafında şekillenen ve yeniden yoğunluk kazanan Bedevi baskısıyla yakından ilişkilidir. Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde merkezî yönetimle görece uyum içinde yaşayan aşiretlerinin nüfuzu, Arabistan'dan kuzeye doğru yayılan Şammar ve Aneze aşiretlerinin demografik ve askeri baskısı karşısında zayıflamıştır. 17. ortalarında Şammar aşiretinin Necid'den gelerek Suriye Çölü'ne hâkim olmasından yaklaşık yirmi yıl sonra Aneze aşiretleri de harekete geçmiş, diğer bazı Bedevi grupların desteğiyle Şammarları Fırat'ın doğusuna sürmüşlerdir.²⁵²

²⁵⁰ Mohammed Jamal Barout, "The Transition from the Tımar System to the İltizam System in the Ottoman Sanjak of Tripoli: The Formation of a Local Ottoman Nobility in the Alawite Mountains in the 17th and 18th Century", *Ostour*, Volume: III, Issue: 5, 2017, s. 48.

²⁵¹ Stefan Winter, "17.-18. Yüzyılda Kuzey ...", 2004, s. 61-62.

²⁵² Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 45-90. 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın başlarında Suriye'nin iç kesimlerinde yaşanan temel gelişme, badiya ile geçiş bölgesi arasındaki dengenin göçebeler lehine kaymış olmasıdır. Bu süreçte özellikle Mevali, Şemmar ve Aneze grubuna bağlı Vuld Ali, Hasanah, Fid'an, Sba'ah ve Ruvalah gibi kabileler belirleyici rol oynamıştır. Bu hareketlilik yalnızca kabile göçleriyle değil, aynı zamanda Osmanlı taşra otoritesinin zayıflaması, kervan ticaretinin gerilemesi, kuraklık, Vahhabi-Suud yayılması ve kırsal güvenliğin çökmesiyle birlikte değerlendirilmesi gerekir. Önceki kısımlarda bahsettiğimiz Mevali kabilesinin, ekonomik temeli 18. yüzyılda Halep-İran ticaretinin gerilemesinden dolayı zayıflamıştı. Kervanları koruyup onlardan gelir sağlamak yerine, giderek baskın faaliyetlerine yöneldiler. Zaten yeni gelen güçlü kabilelerin baskısıyla zayıflamış olan Mevali, sonunda Fırat ile bağlantısını kaybederek, kuzeybatıda Halep-Hama yolu, güneydoğuda ise Palmira ile sınırlanan daha dar bir sahaya çekildi. Suriye'de 18. ve 19. yüzyıl başlarında asıl güç kazanan kabileler ise daha geç gelen topluluklardı. Bunların başında Şemmarlar ile Aneze grubuna bağlı Vuld Ali, Hasanah, Fid'an, Sba'ah ve Ruvalah gelmektedir. Aneze kabilelerinin Suriye'de belirgin biçimde görünmeye başlaması 17. yüzyılın sonlarına rastlar, Şammarların bir kısmı ise muhtemelen daha da erken kuzeye yönelmişti. Arabistan yarımadasından kuzeye hareketin nedenleri tam olarak bilinmemektedir. Osmanlı idari denetiminde kırılmalar, kuraklıklar ve daha sonra Suud-Vahhabi genişlemesi gibi etkenlerin kabileleri kuzeye doğru ittiği söylenebilir. Bu kabilelerin yöneldiği sahalara farklıydı. Bunlar arasında Vuld Ali, düzenli olarak Suriye'ye giren ilk Aneze unsurlarından biri olarak görünmektedir. Bu kabile 17. yüzyıldan itibaren Havran'ı yazlık otlak olarak kullanmaya başlamış, 18. yüzyılda Beni Sakhr, Sardiyye ve diğer yerli grupların direncini aşmıştır. Sonraki aşamada şeyhlerinden bazıları Şam'la kârlı ilişkiler kurmuş, hac kervanı için deve sağlamış ve kendi topraklarından geçen hac yolunun güvenliğini üstlenmiştir. Bu kabile baskısı ve Osmanlı taşra siyasetinde yaşanan çekişmeler bu yüzyılda köylü yaşamını epeyce etkilemiştir. Köy terkleri yeni bir olgu değildi fakat 18. Yüzyıl'ın ikinci yarısında dikkat çekici olan, boşalmanın artık ana şehirlere yakın alanlarda bile görünür hale gelmiştir. Lewis'e göre badiya ile geçiş bölgesinin tarihinin yalnızca iklim veya göçebe hareketleriyle değil, devlet gücü, ticaret yolları, kuraklık, kırsal güvenlik ve tarımsal üretimin siyasetiyle birlikte okunması gerekir. Geçiş bölgesi sabit bir doğa kuşağı değil, devletin güçlü

Bu aşiret mücadeleleri, bölgede harap olmuş ve terk edilmiş köylerin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Merkezi idare, söz konusu tahribatı gidermek ve bölgeyi yeniden imar ederek şenlendirmek amacıyla bir önceki bölümde de dile getirdiğimiz iskan politikalarını devreye sokmuştur. Bu çerçevede yerleştirilecek nüfus, konar-göçer unsurlar arasından seçilmiş, Türkmen ve Kürt oymakları ile Arap göçebelerin harap alanlara iskan edilmesi planlanmıştır. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle Rakka ve Halep eyaletleri ile Hama ve Humus sancaklarında gerçekleştirilen bu iskân girişimleri kalıcı sonuçlar üretmemiştir. Yerleştirilen grupların önemli bir kısmı, yeni çevresel ve güvenlik koşullarına uyum sağlayamayarak topraklarını terk etmiş, bir bölümü eski yaylaklarına yönelmiş, bir bölümü ise güneyden sürekli baskı uygulayan Aneze aşiretlerinin saldırıları karşısında tutunamayarak aynı yıl, 1691’de Anadolu’ya göç etmiştir.²⁵³

Suriye kırsalında yaşanan bir diğer siyasi dönüşüm Dürziler arasında olmuştur. Maan dönemi (1517-1697), özellikle II. Fahreddin Maan’ın (1590-1633) idaresinde Dürzi siyasal etkisinin en güçlü olduğu evreyi temsil etmiştir. Ancak Fahreddin’in ölümünden sonra Kaysi-Yemeni rekabeti, yerel ileri gelenlerin güç kazanması ve Osmanlı valilerinin müdahaleleri Dürzi siyasal birliğini zayıflatmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı yönetimiyle yaşanan çatışmalar ve Lübnan’daki iç mücadeleler, Dürzilerin geleneksel merkezlerindeki güç ve refahını aşındırmış, bu durum Havran’a²⁵⁴ yönelen göçleri hızlandırmıştır. Kaynaklar, bu göçün ilk aşamasını 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başına tarihlendirir. Bazı rivayetler 1685’te Alam ad-Din Maan’ın iki yüz kişilik bir grupla Havran’a geçtiğini, bazıları ise göçün 1711’de Ayn Dara Savaşı’nın ardından hız kazandığını belirtir. Bu göç dalgaları, bölgede daha önce küçük ölçekte bulunan Dürzi unsurlarla birleşerek yeni yerleşimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.²⁵⁵

İlk Dürzi yerleşimleri, savunma ve su kaynakları bakımından elverişli olan Havran Dağı’nın kuzeybatısında yoğunlaşmıştır. Bu alan, Guta ve Hermon Dağı çevresindeki diğer Dürzi yerleşimleriyle bağlantı kurulmasına da imkân veriyordu. Dağlık coğrafya, savunma ve haberleşme açısından avantaj sağlamış; köy ağları ve geleneksel alarm sistemleri yerleşimler arasındaki temasın sürdürülmesine yardımcı olmuştur. Zamanla liderlik Hamdan ailesinin eline geçmiş, aile Bedevi saldırılarına

arttığında yerleşik köylülüğün ilerlediği, zayıfladığında göçebe baskısının arttığı tarihsel bir sınır sahasıdır. Geçiş bölgesi ve badiyanın 19. Yüzyılda yaşadığı değişimler ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 7-24.

²⁵³ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda ...*, 1987, s. 45-90.

²⁵⁴ 14. yüzyılda Memlüklerin Dürzilere ve diğer heterodoks gruplara yönelik seferleri sırasında bazı Dürziler geçici olarak Havran’a çekilmiş olabilir. Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 77.

²⁵⁵ Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 28-53.

karşı koyarak Dürzi yerleşim alanlarını genişletmiştir. Lübnan Dağı, Filistin, Vadi et-Teym ve Halep çevresinden gelen yeni göçler de bu süreci beslemiştir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında Cezzar Ahmed Paşa'nın Lübnan üzerindeki baskısı ve 1798'de Napolyon'un Akka'ya yönelmesi yeni göç dalgalarını tetiklemiştir. Böylece geç 18. yüzyılda yoğunlaşan sosyo-ekonomik, siyasal ve demografik baskılar 19. yüzyılda daha da artmış, Havran giderek Cebel Dürzi olarak anılan yeni Dürzi merkezine dönüşmüştür. Bu sürecin asıl belirginleşmesi 1860 sonrasında gerçekleştiği için ayrıntıları sonraki bölümlerde ele alınacaktır.²⁵⁶

Tez kapsamında mali, askeri, idari ve siyasal dönüşüm süreçlerinin tümüne örnekler vermek mümkün değildir. Burada amaçlanan, taşra üzerinden yeniden üretilen bir “gerileme” anlatısı ve bu anlatının eyaletleri zorunlu olarak özerkleşmeye götürdüğü varsayımı yerine, Osmanlı imparatorluk bağlamında eyalet düzeyinde yaşanan dönüşümleri merkeze alan bir çerçeve ortaya koymaktır.

Şimdi, özellikle 18. yüzyıl bağlamında Şam ve Halep kent siyaseti ile yerel hükümet yapılarına geçilebilir. Suriye gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun “Arap” eyaletleri söz konusu olduğunda, analizlerde genellikle zümre (*estate/status group*), ileri gelenler-halk, Osmanlı yönetici seçkinleri-yönetilenler, hadari-bedevi ve göçebe-yerleşik gibi hiyerarşik ayrımlar ya da gruplaşmalar tercih edilmektedir. Her biri kendi bağlamında önemli açıklayıcı imkanlar sunmakla birlikte, bu kavramsallaştırmaların her birinin analitik sınırlılıkları da bulunmaktadır.

Ruth Roded'a göre, Albert Hourani'nin *Ottoman Reform and Politics of Notables*²⁵⁷ adlı çalışmasının yayımlanmasından bu yana Osmanlı Suriyesi tarihine ilişkin araştırmaların büyük bölümü, farklı ölçülerde kentli ileri gelenler etrafında şekillenmiştir. Bu yönelim şaşırtıcı değildir zira kentli eşraf, 1960'lara kadar Suriye siyasetinde belirleyici bir konumda bulunmuştur. Tarihsel önemleri tartışma götürmese de Osmanlı Suriyesi'ne ilişkin kaynakların büyük ölçüde kentsel seçkinlere yoğunlaşması, literatürde belirgin bir ağırlık yaratmıştır. Bu durum yalnızca kaynakların pratik sınırlılıklarıyla açıklanamaz, Hourani'nin ilk kez ortaya koyduğu kuramsal çerçevenin uzun süre ciddi biçimde sorgulanmamış olması da etkili olmuştur. Bununla birlikte, söz konusu sosyo-politik grubun imparatorluk taşrasındaki rolünü daha

²⁵⁶ a.k.

²⁵⁷ Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, William R. Polk, Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago, 1968.

kapsamlı biçimde kavrayabilmek için mevcut yaklaşımların ötesine geçme ihtiyacı giderek daha belirgin hale gelmiştir.²⁵⁸

Linda Schatkowski Schilcher, 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına uzanan dönemde Şam toplumunu “Şamlı zümreler/tabakalar” çerçevesinde ele alır. Bu yaklaşımda siyasal güç ve hareketlilik, modern anlamda sınıf bilincine dayalı açık çatışmalar üzerinden değil aile, zümre ve hizip gibi iç içe geçmiş sosyo-politik yapılar aracılığıyla şekillenir. Siyasal aktörler önce aile içinde, ardından belirli bir zümre ve hizip bağlamında tanımlanmakta, sınıf bilinci ise ancak kısa süreli ve istisnai biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu yapı, siyasal ifadenin ve toplumsal mobilitenin sınırlarını belirlerken, açık sınıf çatışmasını da büyük ölçüde engellemiştir.²⁵⁹

Ruth Roded’a göre, Schilcher’in çalışmasına atıfla, hizipler arası bölünme toplumsal tabakalaşmanın bir boyutunu da içermektedir; zira güneyli Meydan hizbi, diğer hiziplere kıyasla alt tabakalardan gelen unsurların daha yoğun biçimde temsil edildiği bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte Roded’a göre, Schilcher’in analizi söz konusu hizbin sabitliği ve uzun ömürlülüğünü olduğundan fazla vurgulayan bir yaklaşıma yol açmaktadır. Roded, hizipleşmenin sınırlarının her zaman açık ve keskin biçimde çizilmediğini belirtir. Dahası, bir hizbin diğerine üstün gelmesi, rakip hizipteki tüm liderlerin siyasal sahneden tamamen tasfiye edilmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim en başarılı aileler hem sert rekabet koşullarında hem de dış politik ve askeri güçlerin siyasal hoşnutsuzluğuna maruz kaldıkları uzun dönemler boyunca varlıklarını sürdürebilmiştir. Bunu ise sosyo-politik ittifaklarını yeniden gözden geçirerek, yerel ve dış gelişmelere uyum sağlayarak başarmışlardır. Bu çerçevede hizipçilik, yalnızca sabit ve istikrarlı çıkar grupları arasındaki bir mücadele değil, aynı zamanda sürekli yeniden şekillenen geçici koalisyonlardan oluşan bir siyasal düzen olarak anlaşılmalıdır.²⁶⁰

Suriye eyaletlerini merkeze alan çalışmalar, iltizam ve vakıf mekanizmaları aracılığıyla tarımsal alanın denetimini çoğunlukla askeri-siyasal ya da dini nüfuzun bir uzantısı olarak ele almaktadır. Buna karşılık tüccarların ya da ekonomik faaliyetler üzerinden servet biriktiren kesimlerin konumu ya muğlak bırakılmakta ya da ikincil bir önem atfedilerek geçirtilmektedir. Bu yaklaşım kısmen kaynakların sınırlılığı ve araştırma güçlükleriyle açıklanabilir ancak aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomi anlayışı üzerinden kendi bakış açılarını meşrulaştırma girişimlerini de

²⁵⁸ Ruth Roded, “The Syrian Urban Notables: Elite, Estates, Clas?”, *Asian and African Studies*, Volume:20, No:3, 1986, s. 375. Albert Hourani, “Ottoman Reform ...”, 1968.

²⁵⁹ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 107-110.

²⁶⁰ Ruth Roded, “The Syrian Urban ...”, 1986, s. 377-378.

barındırmaktadır. Erken modern dönemde Marksist anlamda sınırları belirgin bir sınıf oluşumundan söz etmek güç olsa da zümre kavramı etrafında geliştirilen bu analizlerin temel sorunu, sınıf ilişkilerini sistematik biçimde dışarıda bırakmalarıdır. Bununla birlikte son dönem çalışmaları zümre-statü grupları üzerine bu şekilde yapılan analizleri aşmamızı sağlamıştır.²⁶¹

Bu bağlamda öne çıkan kavramsallaştırmalardan biri, bir önceki bölümde de değinilen hane-kapı kavramıdır. Hane yapılanması, kendi bağlıları üzerinden yerel düzeyde rıza üretirken, merkezle ilişkilerde ise söz konusu hanenin bağlı olduğu diğer haneler aracılığıyla siyasal bağlaşımlar kurabilmiştir. Şam ve Halep bağlamında belirli zümrelerin kent ekonomisi ve siyaseti üzerinde etkili olduğu yadsınamaz. Bununla birlikte askeri yapı içinde yer alan yerli unsurlar, kapıkulları ya da paralı askerler; ulema zümresine dahil olsun ya da olmasın eşraf statüsü kazanmış kişiler, tüccar zümresine mensup olmakla birlikte uzun mesafeli ticaret yürüttükleri için hane yapılanmasına eklemlenmeyen aktörler, hane kavramının açıklayıcılığını sınırlamaktadır.

Bu nedenle mevcut çalışma, daha hibrit bir teorik çerçeve kurmayı tercih etmektedir. Amaç, bir hiyerarşi tesis etmekten ziyade, erken modern dönemde Suriye eyaletlerinin toplumsal ve siyasal yapısını daha bütünlüklü biçimde kavrayabilmektir. Önerilen bu hibrit model, zümrelerin varlığını kabul etmekle birlikte, söz konusu zümrelerin kendi içlerinde sınıfsal ayrışmalar da barındırdığını göstermektedir. Bu çerçevede zümreler arası ittifaklar, sınıfsal dayanışma biçimlerini dışlamadığı gibi, herhangi bir zümrenin üst katmanında yer alan aile ya da kişilerin diğer zümrelerin benzer konumdaki aktörleriyle kurduğu ilişkiler de yalnızca hizip siyaseti çerçevesinde değerlendirilemez.

Bu doğrultuda ilk adım olarak söz konusu zümrelerin ortaya konulması gerekmektedir. Bu aşamada literatürden yararlanılarak askeri-idari zümre, ulema zümresi, tüccar zümresi ve kırsal kökenli zümreler olmak üzere dört ana grup tanımlanacaktır. Bu gruplaşmaların incelenen dönemdeki konumları, bir önceki bölümde ele alınan dönüşümler çerçevesinde değerlendirilecektir. Bu çerçevede 18.

²⁶¹ Çağdaş Sümer'in *Düzenini Arayan Osmanlı Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler* adlı çalışması doktora tezinin kitaplaşmış halidir. Sümer, doktora tezinde Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet kuruculuğunu hem merkez içi hem de merkez-çevre arasında yaşanan artık mücadelesi bağlamında ele almaktadır. Bu bakımdan Sümer'in tezinde Şam ve Halep eyaletleri ile Osmanlı merkezi arasında yaşanan sınıf çatışması da yer almaktadır. Söz konusu bakış açısı merkez-taşra ilişkilerine yeni bir paradigma sunmaktadır. Çağdaş Sümer, *Düzenini Arayan Osmanlı Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler*, Yordam Kitap, 2023.

yüzyılda zümreler içinde konumlanan hanelerin²⁶² oluşturduğu çıkar grupları, dönemin siyasal işleyişini anlamak amacıyla ele alınacaktır. İktisadi gelişmelere ilişkin değerlendirmeler ise bir sonraki başlıkta yapılacaktır.

Askeri-idari zümrenin içinde yeniçeriler, kapıkulu, paralı askerler ve idari katmanlarda yer alan vali, defterdar ve benzeri görevlere sahip kişiler yer almaktadır. Düzenli ya da düzensiz olsun askeri grubun üyelerinin ekonomik güçlerinin başında kırsal artıklar ve kentsel mülkler üzerindeki denetim gelmektedir. Bu bakımdan Azm ailesi bu kariyer örüntüsünün en belirgin örneklerinden birini sunmuştur.²⁶³

Şam özelinde düzensiz askeri gruplar ya da paralı askerler veya Schilcher'in ifadesi ile paramiliter gruplar²⁶⁴ Osmanlı merkezi yönetimi için polislik görevleri ile hac kervanının korunması gibi işlevlerinden dolayı önemli bir yere sahip olmuşlardır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hac komutanlığına Şamlı yeniçerilerin atanması, bu bağımlılığı kurumsal bir niteliğe kavuşturmuştur. Askeri birlikler Saruca, Kanavat ve Meydan gibi sur dışı mahallelerde yoğunlaşmıştır. Kentli alt ve orta sınıflarla ve hac güzergahındaki kırsal nüfusla kurdukları bağlar, merkezi denetim girişimlerini sürekli olarak sınırlamıştır. 18. yüzyıl boyunca devlet, askeri grupların kent mahalleleri, tarımsal alanlar, köylüler ve kent-kır mübadele ekonomisi üzerindeki etkisini büyük ölçüde tolere etmek zorunda kalmıştır. Şehir içinde askeri gruplar kapılar, pazarlar ve stratejik noktalar üzerinden polislik işlevlerini üstlenmiş, kırsal güçlerine ek olarak tahıl piyasası, ticaret ve finans üzerinde hem yasal hem de yasadışı denetim mekanizmaları geliştirmişlerdir.²⁶⁵

1660 dolaylarında yerel yeniçerileri dengelemek amacıyla gönderilen kapıkulu birlikleri, zamanla yerel olarak kökleşmiş ve “yerliye” olarak bilinen gruplara karşı bir denge unsuru olarak kullanılmıştır. Kapıkulları ile yerliye arasındaki ayrım, kuzey ve güney mahalleleri temelinde mekansal bir bölünme üzerinden şekillenmiştir. 1770/1771'de yaklaşık 40.000 nüfuslu şehirde kapıkulları ve yerliye birlikleri toplamda 4.000'in üzerinde savaşçıya sahipti. Kırsaldan kente süregelen göç, bu grupların insan kaynağını sürekli yenilemiştir. 19. yüzyıl başlarında askeri grubun kontrolünde birkaç bin silahlı unsur bulunmakta, 1831 isyanı ve Mısır işgali sırasında bu ayrımlar kroniklerde açık biçimde izlenebilmektedir. Tanzimat reformlarına rağmen düzenli ya

²⁶² Schilcher da aslında zümreleri aile ile çıkar grubu düzeyleri arasında konumlamakta ve en önemli sosyo-politik yapılar olarak öne çıkarmaktadır. Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 107-110.

²⁶³ a.k

²⁶⁴ Schilcher ile 2019'da academia üzerinden yapılan yazılı görüşmede, paramiliter gruplar ifadesi ile neyi kastettiğini sorulmuştur. Bu noktada birkaç açıklamada bulunmuş ama nihayetinde güçlerini ve konumlarını asker olmalarından ya da kökenlerinin asker olmalarından geldiğini söylemiştir.

²⁶⁵ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 109-114.

da düzensiz askeri gruplar 19. yüzyıl ortalarına kadar güçlerini korumuş, 1845'te Britanya konsolosu Wood, eyalet sınırlarının korunması için 2.500 atlı düzensiz birliğin maaşlı olarak görev yaptığını rapor etmiştir.²⁶⁶

İkinci zümreyi oluşturan ulema, öğretim, hukuk yorumlama ve dini pratikler yoluyla toplumsal ve siyasal nüfuz kazanmıştır. Ulemanın içinde yer almaları konusu tartışmalı olsa da eşraf, bu zümre içinde değerlendirilebilir. Eşraf, Peygamber soyundan geldikleri kabul edilen ailelerden oluşan ve teorik olarak ayrıcalıklı bir hukuki statüye sahip olan bir topluluğu ifade eder. Başarılı ulema aileleri, vakıflar üzerinde denetim kurmuş, devlet ve yerel güç odaklarından maaş ve gelir elde etmiştir. Birkaç nesildir bu alanda yerleşik olan aileler hem birbirleriyle hem de zümreye dahil olmaya çalışanlarla dini ve siyasal etki için rekabet etmiştir.²⁶⁷

Şam uleması, sahip olduğu ahlaki, dini ve entelektüel nüfuz sayesinde açık bir siyasal ağırlığa sahip olmuştur. İslam hukuku alanındaki uzmanlıkları temel güç kaynağını oluşturmakla birlikte, öğretmenlik ve vaizlik faaliyetleri yoluyla da kent toplumunda etkili olmuşlardır. Ulema, Şam'ın dini, adli ve eğitim kurumlarındaki kilit görevlere atanmayı hedeflemiş, bu kurumlar resmi ve katı bir hiyerarşi içinde düzenlenmemiş olsa da kadı mahkemeleri, camiler, medreseler ve vakıflar ulemanın etki alanını genişletmiştir. Kentte kadı, naip, kâtip, müftü ve büyük vakıfların mütevelliliği gibi yaklaşık bir düzine görev, önemli toplumsal, siyasal ve ekonomik nüfuz sağlamıştır.²⁶⁸

Önde gelen medrese, cami ve mahkemelerde görev alanlar hem “efendi” unvanı, hem gelir ve himaye elde ederken; çok sayıda alim düşük maaş nedeniyle esnaf-zanaatkârlık yapmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Halep'te Muhammed Efendi Tahazade, Ahmed Efendi Kevakibizade, Muhammed Efendi Tablusizade ve Muhammed Şerif Efendi İmadizade örneğiyle, nüfuzlu ulemanın iltizam yatırımı, sarraflık ve tahlil spekülasyonu gibi iktisadi faaliyetlerle büyük mülk sahibi olabildiği, vakıflar üzerinde denetim kurabildiği, geniş mahmi (client) ağlarıyla yerel siyasete doğrudan müdahil olduğu dönemdir. Tahazade ve Kevakibizade'nin resmi desteği (official favor) kaybettikleri dönemlerde sürgün edilmeleri, bu gücün devletle ilişkili kırılma yanını göstermektedir.²⁶⁹

Soy üzerinden statü üretiminde eşrafa mensubiyet kurumsallaşmış bir şecere kategorisi sağlamıştır. Bu bağıllık vergi muafiyetleri ve nakibü'l-eşraf kurumunun

²⁶⁶ a.k. s. 109-114.

²⁶⁷ a.k. s. 107-110.

²⁶⁸ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 114-132.

²⁶⁹ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde ...*, 2013, s. 81-89.

taşıradaki nakib vekili aracılığıyla yeni üyeleri onama, bazı davalara bakma ve hapis yetkileri bu statüyü güçlendirmiştir. Halep'te eşrafın sayısı yüksektir, sahte şecerelerle artış olduğu ortaya konmuştur. İngiltere'de 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki durumu nitelemek için “unvan enflasyonu” olarak adlandırılan bir olgu yaşanmıştır. Sahte şecerelerin varlığı bu bağlamda görülmelidir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Halep'te eşraf milisler oluşturup yeniçerilerle rekabet ederek şehir kaynaklarını “himaye ve şiddet” yoluyla kontrol etmeye yönelmiştir.²⁷⁰

Tüccar zümresi ise sınırlarını belirlemekte zorlanacağımız bir gruplaşmadır. Çünkü askeri-idari zümre içinde yer alan birçok kişi ticaret de yapmıştır. Bir önceki bölümde ortaya koyduğumuz gibi, enflasyon ve para taşışları pek çok askeri ek geçim yolları aramaya itmiştir. Bu yollardan biri de loncalara koruma sağlama ya da doğrudan lonca üyeliği elde ederek üretim-dağıtım sektörü içinde yer almak olmuştur. Yerel mübadele sektörü, ithalat-ihracat faaliyetleri, kredi verme, temsilcilik ve sarraflık gibi ticari işlevler farklı zümrelerden aktörler tarafından yürütülmüştür. Bu nedenle ticaret camiası, genellikle varsayıldığının aksine, başından itibaren homojen ve bağımsız bir zümre olarak tanımlanamaz. Bununla birlikte, incelenen dönem boyunca diğer zümreler durağanlaşırken veya gerilerken, ticaret topluluğu farklı zümreleri bünyesinde toplayan ve bütünleştiren bir yapı olarak giderek daha belirgin hale gelmiş ve hızlı bir büyüme süreci yaşamıştır.²⁷¹

“Kırsal tabanlı zümre” ifadesiyle kastedilen, ekonomik ve siyasal gücün kaynağının kırsal alanda bulunmasıdır; yoksa bütünleşmiş ve homojen bir toplumsal gruptan söz etmek mümkün değildir. Bu gruplaşma altında yerel kırsal aileler, kırsalda konumlanan ve ulema zümresi içinde değerlendirilebilecek dini önderler, haydutluğa da yönelebilen düzensiz askeri unsurlar, köylüler, göçebe gruplar, Badiye'de yaşayan bedeviler ile tarihsel ve iktisadi-siyasal nedenlerle yaşam alanlarını ağırlıklı olarak kırsalda kurmuş dini azınlıklar ve bu azınlıkların öne çıkan aileleri birlikte ele alınmaktadır.

Söz konusu gruplar ile kentsel çıkar odakları arasında dönemsel olarak işbirliğini ya da çatışmayı içeren farklı ilişki biçimleri kurulmuştur. Bununla birlikte gerek kuzey Arabistan'dan gelen yeni göçebe konfederasyonlarının bölgeye dahil olması, gerekse Osmanlı imparatorluk merkezinin doğrudan müdahaleleri, kentsel ve kırsal aktörler arasındaki bu ilişkileri önemli ölçüde dönüştürmüştür.

²⁷⁰ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde ...*, 2013, s. 81-89. Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.82-85.

²⁷¹ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 109-114.

Osmanlı-Arap eyaletleri söz konusu olduğunda aile isimleri temelli açıklamalar çokça tercih edilmektedir. Bu analizlere yönelik eleştiri onları küçümsemekten gelmez. Bununla birlikte aile isimleri değişse, politik-ekonomik düzen de değişecek midir? Yine de belli aileleri-haneleri göstermemiz siyasal yapıyı daha anlaşılır kılabilir. Askeri gruplar, ulema ve eşraf zümrelerinin lider aileleri kimlerdir?

İlk olarak Azm ailesi örnek olarak ele alınabilir. Azm ailesinin yükselişi 17. yüzyılın ortalarına uzanır. Ailenin bilinen atası İbrahim, Hama ile Halep arasındaki Maarra çevresinde Türkmen kabilelerine karşı düzenlenen bir Osmanlı seferine katılmıştır. 18. yüzyılın başlarında ise İbrahim'in oğlu İsmail, Maarra ve Hama yöneticiliklerini elde etmiş, devlet tarafından malikane statüsünde geniş toprakların denetimi kendisine verilmiştir. Bu dönemde Azm ailesi, yerel güç ağlarını pekiştirmek amacıyla stratejik evlilikler gerçekleştirmiştir. Aile, yerel eşraftan bir ailenin kızıyla ve Kadiriye tarikatıyla yakın ilişkileri bulunan Hama'nın Kaylani ailesiyle akrabalık bağları kurmuştur.²⁷²

Söz konusu ittifaklar sayesinde Azmlar kısa sürede Hama'da bir saraya sahip olmuş ve daha üst düzey eyalet görevleri için gerekli ekonomik ve siyasal sermayeyi biriktirmişlerdir. İbrahim'den önceki döneme ilişkin Azm ailesinin kökenleri kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Rafeq, ailenin Suriye kökenli olabileceğini ve 18. yüzyıl kaynaklarının onları yerel bir aile olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bu değerlendirme, Azm ailesinin ne İstanbul sarayında yetişmiş olması ne de Suriye dışı eyaletlerde görev aldıktan sonra bölgeye atanmış olmasıyla uyumludur. Azm ailesinin kökeni ve yükselişi üzerine yapılan tartışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve yerelleşme süreçleriyle doğrudan ilişkilidir. Gibb ve Bowen, yaklaşık altmış yıl boyunca güney Suriye eyaletlerini fiilen denetimlerinde tutan bu ailenin, merkezi yönetimde hanedanlaşma kaygılarını tetiklediğini vurgular. Rafeq ise Azm'ların başarısını yalnızca Osmanlı'nın zayıflığıyla değil, aynı zamanda uzun süreli yönetimi mümkün kılan bölgesel koşullarla açıklar. Barbir ise Azm'ların Şam'a atanmasının, Osmanlı Devleti'nin eyaleti yeniden düzenleme girişimleri açısından gerekli niteliklere sahip olmalarından kaynaklandığını savunur. Schilcher'e göre Osmanlı gerilemesi, Azm ailesinin etnik kökeni ya da yükseliş stratejisinin kaynağı gibi tartışmalar, ailenin kendi döneminde Şam'ın yerel siyaseti ve toplumsal yapısı üzerindeki etkisi kadar belirleyici değildir. Azm ailesi, mevcut zümre sisteminin siyasal etkisini zayıflatmış, geleneksel sınırlamaları aşarak bu yapıyı hizipçilik temelinde yeniden şekillendirmiştir. Farklı toplumsal, coğrafi ve ekonomik kesimlerden yerel ileri gelenleri güçlü ve zengin bir

²⁷² a.k. s. 136-137.

çıkar grubu altında bir araya getirmiş, bu çıkar grubu hem daha imparatorluk yanlısı bir çizgi izlemiş hem de yerel ekonominin belirli bir sektörüyle örtüşmüştür. Bu süreçte Azm hizbi, bastırılan grupların çıkarlarını temsil etmek üzere ortaya çıkan rakip yerel hizbi-çıkar grubunu mağlup etmiştir. Sonuç olarak, 18. yüzyılda Azm ailesi aristokratik bir yerelcilik biçimi üretmiş, bu durum, daha geniş halk kesimlerine dayanan yerelci eğilimlerin geri plana itilmesine yol açmıştır.²⁷³

Askeri-idari zümre içinde öne çıkan sınırlı sayıda aile birkaç kuşak boyunca siyasal ve toplumsal ağırlığını koruyabilmiştir. 18. yüzyılda bu aileler arasında en dikkat çekici örneklerden biri, kökenleri Meydani çıkar grubuna dayanan ve daha sonra Azma ailesi olarak bilinen Turkumani ailesidir. Ailenin atası Musa, paşa unvanı kazanmış, hac komutanlığı yapmış ve Şam'ın güneyindeki Aclun'da yöneticilik görevinde bulunmuştur. Söz konusu aile 19. yüzyılda daha görünür olacaktır.²⁷⁴

Ulema zümresi içinde öne çıkan aileler ise özellikle Hanefi mezhebine mensup önde gelen ailelerdir. Bakri ailesi, Hz. Ebubekir soyundan geldiği kabul edilen ve Mısır kökenli bir ailenin Suriye koludur. Bakriler, 18. ve 19. yüzyıldaki tüm öne çıkan mensuplarını 16. yüzyılda yaşamış tek bir ataya dayandırmaktadır. Bu nedenle ailenin Şam'daki yükselişi, Osmanlı fethinin ardından şekillenen yeni düzenle ilişkilendirilir. Ailenin kentteki konumu, geç 17. yüzyılda Şam kadılığı yapan Ahmed b. Kemaleddin ile güç kazanmış, bu durum Osmanlı yönetiminin yerel ulema ailelerinin yükselişine alan açtığını göstermiştir. 18. yüzyıl başlarında müftülük makamında bulunan Halil el-Bakri, 1723'te Vali Osman Paşa'ya karşı Şam'daki ayaklanmaya öncülük etmiş; bu gelişme İsmail el-Azm'in vali atanmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak İsmail el-Azm'in kısa süre sonra Halil el-Bakri'yi görevden alması, merkezî yönetimin potansiyel rakip liderlere mesafeli tutumunu yansıtmaktadır. Bakri ailesi, Azm döneminde genellikle Muradi ailesi lehine geri planda kalmış, erken Tanzimat sürecinde ve 1860 olaylarında belirleyici bir rol üstlenmemiştir.²⁷⁵

İkinci önemli Hanefi ulema ailesi Muradi ailesidir. Aile, Kürt kökenli Muhammed Murad el-Buhari tarafından kurulmuş; Murad el-Buhari 1669/70'te Şam'a yerleşmeden önce geniş bir coğrafyada bulunmuştur. Sultan IV. Mehmed'in kendisine Şam yakınlarında malikâne olarak verdiği köyler, ailenin ilk zenginlik kaynağını

²⁷³ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 136-137. Hamilton Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West: a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, Part I, Oxford University Press, Great Britain, 1950, s. 219-221. Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980. Abdul-Karim Rafeq, *The Province ...*, 1963, s. 107-129.

²⁷⁴ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 144-156.

²⁷⁵ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 156-169.

oluşturmuş; ilerleyen dönemde ticaret de bu serveti pekiştirmiştir. Aile başlangıçta sur dışındaki kuzey mahallelerinde yerleşmiş, daha sonra kent merkezinde konut edinmiştir. İlk müftülük görevi, Murad el-Buhari'nin torununa verilmiş; 18. yüzyılın ilk yarısında bu görev aralıklı biçimde Muradi ailesi tarafından yürütülmüştür. Ancak bu süreç tartışmalı olmuş; aile tüm Şamlılar tarafından kabul görmemiş ve zaman zaman şiddetli muhalefetle karşılaşmıştır. Azm ailesinin yükselişiyle birlikte Muradiler, 19. yüzyıl başlarına kadar Hanefi müftülüğünü büyük ölçüde ellerinde tutmuştur. Buna karşın Azm'ların gerilemesi ve Cezzar'ın Şam üzerindeki etkisinin artması, Muradi ailesinin de gerilemesine yol açmış; 1810'a kadar müftülük makamına yeniden erişememişlerdir.²⁷⁶

Hasan el-Bitar, Tahir el-Amidi (Şam'a sonradan gelen bir aile), ve 1860 sonrası müftülük yapan Amin el-Cundi gibi Hanefi ulema aileleri de vardır. Şafi mezhebine mensup müftülük makamının büyük ölçüde Ghazzi ailesinin elinde bulunmuştur. Hanbeli müftülük makamı, İsmail ibn Abdülkerim el-Cira'i, Suyuti ailesi ve Şatti ailesi gibi sınırlı sayıda isim ve aileyle temsil edilmiştir. Şam'ın baş mahkemesi olan *mahkamat al-bab*'da naiplik görevini ise Umari ailesi üstlenmiştir. Emeviye Camii'nin hatiplik makamı ise Ustunwani, Mahasini, Manini, Halabi ve Khatib aileleri arasında dolaşan bir görev alanı olmuştur. Eşraf aileleri arasında Kaylani, İbn Hamza (Hamzawi), Ajlani, Hisni, Kuzbari ve Hasibi aileleri öne çıkmaktadır. Bu aileler, Peygamber soyuna dayandıkları iddiası ve buna bağlı hukuki-toplumsal ayrıcalıkları sayesinde Şam toplumunda kalıcı bir statü elde etmişlerdir.²⁷⁷

17. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına uzanan dönemde İmadiler ve Muradiler birden fazla müftü yetiştirmiş, 18. yüzyıl ortalarına kadar müftülerin kayda değer bir kısmı İmadilerden çıkarken daha sonra Muradiler öne geçmiştir. Hanefi olmayan müftüler ise mezhep içi aday gösterme ve valinin tanınması yoluyla belirlenmiş, Şafi müftülüğünde Ghazzi ailesinin sıklıkla görülmesi, müftülüğün Şam'da yerel seçkin ağlarıyla nasıl iç içe geçtiğini gösteren bir örnek oluşturmuştur.²⁷⁸

Nakibüleşrafın konumu ise normatif hiyerarşide müftüden sonra gelse de pratik gücü hem makam sahibinin kapasitesine hem de eşraf topluluğunun şehir içindeki ağırlığına bağlı olarak dalgalanmıştır. İstanbul'daki nakibü'l-eşraf tarafından yıllık tayin edilmekle birlikte görev süresinin yenilenebilmesi, Şam'da bu makamın fiilen birkaç yıl aynı elde kalmasına imkân tanımıştır. 1758/59-1769/70 arasında Ali el-Aclani'nin makamı uzun süre elde tutması bu pratiği somutlaştırır. Bu makam Aclaniler, Hamzalar

²⁷⁶ a.k. s. 156-215.

²⁷⁷ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 156-215.

²⁷⁸ Abdul-Karim Rafeq, *The Province of ...*, 1963, s. 76-83.

ve Kaylaniler arasında el değiştirirken, makamın hem Hanefi hem şafi aile üyelerine açık olması dikkat çekicidir.²⁷⁹

18. yüzyılda yukarıda özetlenen zümreler gerek kendi içlerinde gerekse diğer zümrelerle sınıfsal çatışmalar yaşamıştır. Osmanlı imparatorluk merkezi, diğer taşra eyaletleri ile bölgede giderek daha etkin hale gelen Avrupa devletleri söz konusu zümrelere ‘dış dönüştürücü’ olarak etki etmiştir. Bununla birlikte tez çalışmasının sınırlılıkları bağlamında kısa bir değerlendirme yapılabilecektir.

18. yüzyıl şam eyalet siyasetini “Azm ailesinin yükselişi ve düşüşü” gibi dar bir hanedan anlatısına indirgemedi, merkezi iktidarın öncelikleri, taşradaki zor aygıtının parçalı yapısı, iaşe piyasaları üzerinden kurulan iktidar, hac güvenliği etrafında üretilen meşruiyet ve kıyı ticaretinin (Sayda-Akka hattı) iç bölgelere doğru açtığı yeni rekabet kanalları üzerinden okunmalıdır.²⁸⁰

Halep bağlamında 18. yüzyıla baktığımızda ise askeri-idari zümreden valiyi, yeniçerileri, ulema zümresinden eşrafı, kırsal tabanlı zümreden Kürt, Türkmen ve Bedevi grupları görürüz. Tahıl kıtlığı ve tahılın spekülatif olarak kullanılması, muhassıllık ve valiliğin aynı elde toplanması, valilerin paralı askerlerinin yarattığı güvenlik sorunları, Kürt aşiretler ve bedevilerin de kent siyasetine katılması ve ekonomik düzende kendilerine artan bir pay elde etme çabaları bu dönemde zümrelerin yaşadığı sınıf çatışmalarının içeriğini oluşturmaktadır.²⁸¹

C. OSMANLI İMPARATORLUğU EKONOMİK DÜNYASI: SURIYE EYALETLERİNİN İNGİLTERE İLE EKONOMİK İLİşKİLERİNİN DÖNÜşÜMÜ

Yukarıdaki başlıklarda daha çok idari ve siyasi dönüşümler ele alınmıştır. Bu bölümde ve izleyen kısımlarda ise Suriye eyaletlerinin iç ve dış ticaretindeki dönüşüm incelenecektir. Bu bölüm ile takip eden iki bölümün amacı, eyaletler arası dolaşımı, kent ile hinterlandı arasındaki ilişkiyi ve bölgesel ticaret ağlarını ihmal etmeden, ağırlığı uluslararası ticarete vermektir. Elinizdeki tezin genel hedefi Osmanlı Suriyesi’nde Britanya konsolosluk yazışmaları üzerinden okumak olduğundan, erken modern dönemde Osmanlı Suriyesi ile Britanya arasındaki ticari ilişkiler de bu çerçevede ele alınacaktır.

²⁷⁹ a.k.

²⁸⁰ a.k., s. 107-409.

²⁸¹ Herbert L. Bodman, *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, The University Of North Carolina Pres, Chapel Hill, 1963.

1. 16. Yüzyılda Doğu Akdeniz Ticaretinde Kırılmalar: Yeni Aktörler ve Ekonomik Etkileri

14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın sonlarına uzanan dönemde Avrasya ekonomisi, iklim değışikliğı, salgın hastalıklar ve siyasal-askeri çatışmaların birlikte etkisiyle derin bir dönüşüm sürecine girmiştir. Yaklaşık 9-13. yüzyıllar arasındaki uzun büyüme evresi, 14. yüzyılda sona ermiş, Kara Ölüm (1347-1352) ve onu izleyen tekrar eden salgınlar, Avrupa ve Akdeniz dünyasında nüfusun üçte bire varan oranlarda azalmasına yol açmıştır. Bu demografik çöküş, tarımsal üretim ile emek arzını daraltmış, fiyat yapılarında ve gelir dağılımında kalıcı kırılmalar yaratmıştır. Kuzeybatı Avrupa’da (özellikle İngiltere’de) veba sonrasında tarım, toprak fazlası ve işgücü kıtlığı koşullarında yeniden örgütlenmiş, ücretler yükselirken tarımsal karlar gerilemiştir. Buna karşılık şehirlerde nitelikli emek kıtlığı derinleşmiş, miras yoluyla zenginleşen kentli kesimler lüks tüketime yönelmiştir.²⁸²

14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyıl boyunca artan bu lüks talep, Kuzey Avrupa’dan Güney Avrupa ve Doğu Akdeniz’e doğru sürekli bir değerli maden çıkışını tetiklemiş, darphane üretimindeki düşüşler ve “para kıtlığı”na dair çağdaş şikâyetler bu süreci doğrulamıştır. İtalyan kentleri, kriz koşullarına rağmen 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa’nın ticari ve finansal merkezi olma konumunu büyük ölçüde korumuş, ancak ticaret hacmi daralmış, sermaye giderek tarım yatırımlarına ve yüksek getirili lüks üretimine yönelmiştir. Venedik başta olmak üzere İtalyan kentleri, Levant ticareti aracılığıyla Avrupa’dan gelen altın ve gümüşü Doğu pazarlarına aktaran temel araçlar haline gelmiş, bu durum, İtalya’nın Levant’a olan yapısal bağımlılığını daha da artırmıştır.²⁸³

14. ve 15. yüzyıllarda Mısır ekonomisi, yüksek ticaret hacmine rağmen yapısal bir kaynak kaybı yaşamıştır. Kentlerde ücretlerin ve talebin artması, baharat ticareti sayesinde tüccar kesimlerin zenginleşmesi ve canlı bir tüketim ekonomisi oluşması, yüzeyde bir refah izlenimi yaratmıştır. Ancak bu refah, kıymetli maden girişine dayanmayan, tersine altın ve gümüşün sistematik biçimde ülke dışına aktığı bir ticaret düzeni üzerine kuruluydu. Baharat ticareti Mısır’a kâr sağlıyor gibi görünse de bu ticaret yerli üretime değil, transit aracılığa dayanıyordu. Baharat Hindistan’dan altınla satın alınıyor, Avrupa’ya yeniden satılıyor, elde edilen kârın önemli bir bölümü ise Mısır’da kalmadan yeniden Doğu’ya (baharat için) ya da Kuzey’e (köle ve kürk ticareti

²⁸² Robert Lopez, Harry Miskimin, Abraham Udovitch, “England to Egypt, 1350-1500: Long-term Trends and Long-distance Trade”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, Routledge, New York, 2014, s. 93-128.

²⁸³ Robert Lopez vd, “England to Egypt ...”, 2014, s. 93-128.

için) akıyordu. Dolayısıyla Mısır, ticaret ağının merkezinde yer almasına rağmen, kalıcı bir sermaye birikimi sağlayamıyordu. Sürekli yeni köle asker ithaline dayanan askeri sistem, ekonomik karşılığı olmayan fakat kaçınılmaz bir altın çıkış mekanizması yaratmıştı. Veba salgınları nedeniyle bu döngü kesintiye uğramak yerine hızlanmıştı. Her demografik şok, yeni ithalat ihtiyacını doğurdu. Sonuçta, Mısır'ın 15. yüzyılda ticari açıdan canlı, piyasa açısından hareketli, fakat mali açıdan kırılgan bir ekonomiye sahip olduğu bir tablo ortaya çıkmıştı.²⁸⁴

Söz konusu gelişmeler, Memluk Sultanlığının devlet ekonomisini olumsuz etkilerken, Halep'i bölgesel ticaretin başlıca aktarma noktası haline getirmiştir. Şam'ın hac kervanı, siyasi merkez oluşu ve Kızıldeniz güzergahına yakınlığı gibi avantajlarına rağmen, 15. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa talebindeki dönüşüm Halep'i yeni bir çekim merkezi haline getirmiştir. Venedik ve diğer İtalyan şehirleri, başlangıçta Doğu baharatları ve lüks mamullere odaklanırken, Avrupa'da yerli imalatın gelişmesiyle birlikte pamuk ve ipek gibi birincil hammaddelere yönelmişlerdir. Bu değişim, Halep'in Fırat hattına ve kuzey Suriye üretim alanlarına yakınlığını stratejik bir avantaja dönüştürmüş, böylece şehir, Doğu Akdeniz ticaretinde geçici fakat belirleyici bir merkez konumuna yükselmiştir.²⁸⁵

Avrupa'daki tüketim kalıplarının 15. yüzyıldan itibaren geçirdiği dönüşüm, Avrupalı tüccarlar açısından yeni ticari fırsatlar yaratırken, bu talebe hızlı ve düşük maliyetle cevap verebilen merkezleri de öne çıkarmıştır. Şam'ı geride bırakan sebeplerden biri Avrupalıların giderek artan biçimde talep ettiği pamuk ve ham ipek gibi birincil ürünlerin üretim alanlarından uzaklığıdır. Buna karşılık Halep, kuzey Suriye'nin pamuk ve ipek havzalarına yakınlığı sayesinde bu yeni ticari yönelime daha elverişli bir konumdaydı. 15. yüzyıl boyunca Venedikli tüccarların bölgede kurduğu ilk ticaret evleri Halep'te yoğunlaşmıştı. Ayrıca Şam, Akdeniz'e kuş uçuşu mesafesi kısa olmasına rağmen, şehir ile kıyı arasındaki Lübnan ve Anti-Lübnan dağ silsileleri, ulaşımı zorlaştırıyor ve güvenliği belirsiz kılıyordu. Bu nedenle Şam'dan denize ulaşım ya Celile üzerinden güney limanlarına ya da Humus ve Trablusşam hattı üzerinden dolambaçlı güzergâhlara yönelmek zorunda kalıyordu. Halep ise Trablusşam'a uzanan daha işlevsel kara bağlantıları sayesinde rakibine kıyasla daha avantajlı bir konum elde etmişti. Bölgesel jeopolitik gelişmeler de Halep'in yükselişini pekiştirmiştir. Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'te yıkılması ve 15. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da yaşanan siyasal istikrarsızlıklar, İran ham ipeğini taşıyan kervanların Musul-Halep hattına

²⁸⁴ a.k.

²⁸⁵ Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press, New York and London, 1988, s. 2-11.

yönelmesine yol açmıştır. Bu yön değişikliği, İran ipeğine olan talebin arttığı bir dönemde gerçekleşmiş ve Halep'i ipek ticaretiyle kalıcı biçimde ilişkilendirmiştir. 15. Yüzyıl boyunca Şam, Suriye'nin başlıca ticaret merkezi olma konumunu korumuş, İtalyan tüccarların büyük bölümü burada ikamet etmiş ve özellikle doğu baharatı ticaretindeki ağırlığını sürdürmüştür. Ancak 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, bu denge köklü biçimde değişmeye başlamış ve Halep, Suriye ticaretinin merkezi aktörü olarak öne çıkmıştır.²⁸⁶

1516'da Suriye kentlerinin, 1534'te Bağdat'ın, 1549'da Basra'nın Osmanlı imparatorluk topraklarına katılmasıyla birlikte doğu ticaret yolları yeniden güvenlik altına alınmış ve Hint mallarının Fırat hattı üzerinden taşınması mümkün hale gelmiştir. Böylece İran ve Portekiz kaynaklı tehditler sınırlandırılmıştır. Böylece Halepli tüccarlar, Diyarbakır, Musul ve kuzey Suriye'yi kapsayan geniş bir hinterlanda erişim sağlayarak hem bölgesel ürünlerin hem de uzun mesafeli ticaret mallarının dolaşımında belirleyici bir rol üstlenmiştir. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Halep, çevresindeki diğer kentlerin aleyhine olacak şekilde bu coğrafyada ticaretin başlıca düğüm noktası haline gelmişti. Bununla birlikte bu yükseliş, transit ticaretin cazibesinden ziyade, Halep pazarlarında satılan malların büyük bölümünü oluşturan bölgesel ürünlere dayanıyordu, dolayısıyla kentin gücü, uzun mesafeli ticaretin gerilemeye başladığı 18. yüzyıl sonrasında dahi büyük ölçüde korunabilmiştir.²⁸⁷ Yine de uluslararası ticaretin Levant'a yönelmesinin payı büyüktür.

1580'ler itibarıyla İngilizlerin Levant'a açılması, başlangıçta Osmanlı coğrafyasının yerel ürünlerinden ziyade iki hedefe dayanıyordu: Birincisi, daha önce kara yoluyla ulaşılan doğu pazarlarına (Hollanda İsyanı ve Akdeniz güvenliği gibi nedenlerle aksayan güzergâhların yerine) denizden yeni bir erişim hattı bulmak, ikincisi ise Endonezya menşeli baharat ve bazı "doğu ürünlerinin" Avrupa'ya taşınmasında pay sahibi olmaktı. Ancak 1600'lerin başından itibaren Ümit Burnu güzergâhının İngiliz denizciler tarafından kullanılmaya başlanması ve 1603'te ilk Doğu Hindistan seferlerinin geri dönüşü, Levant rotasının "Uzak Doğu'ya geçiş koridoru" olarak taşıdığı işlevi hızla zayıflatmıştır. Buna rağmen Levant ticareti sona ermemiştir. Çünkü İngiliz tüccarlar kısa sürede, Osmanlı coğrafyasının bizzat kendisinin İngiltere'de alıcı bulan mallar (özellikle ham ipek gibi sanayi hammaddeleri) ürettiğini fark ettiler.

²⁸⁶ Bruce Masters, *The Origins of ...*, 1988, s. 2-11.

²⁸⁷ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 11-18.

Böylece 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Levant, transit rolünü kaybetse bile, İngiliz piyasasının emebildiği bir mal bileşimi sayesinde önemini korumuştur.²⁸⁸

1545'te Venedik Senatosu, Suriye'deki konsolosluk ikametgahını Şam'dan Trablusşam'a, 1548'de ise Trablusşam'dan Halep'e taşımış ve bu düzenleme, 1675'te senatonun görevi tamamen kaldırmasına kadar sürmüştür. Venediklilerin Şam'dan çekilişi, diğer Avrupalı ticarethanelerin de benzer biçimde ya kıyıya ya da doğrudan Halep'e yönelmesiyle eş zamanlı gerçekleşmişti ve bu tüccarlar 19. yüzyıla kadar Şam'a geri dönmemişlerdir. Venediklileri izleyen diğer Avrupalı güçler de Osmanlı fethini takip eden yarım yüzyıl içinde Suriye'deki ticari faaliyetlerini Halep merkezli olarak örgütlemeye başladılar. Fransızlar, 1557 gibi erken bir tarihte şehirde bir konsolosluk temsilciliği açmıştır. 1581'de ise Levant Şirketi²⁸⁹, Kraliçe I. Elizabeth'ten imtiyaz belgesini almış ve Şam, teorik olarak şirket temsilcilerinin faaliyet gösterebileceği şehirler arasında yer alsaydı da fiiliyatta bu hak kullanılmamıştır. Şirketin Suriye'deki ilk konsolosu 1583'te Trablusşam'ta ikamet ederken, aynı yıl William Barrett konsolos yardımcısı olarak Halep'e gönderilmiştir. 1586'ya gelindiğinde Halep, Trablusşam'ın yerini alarak şirketin Suriye'deki başlıca merkezi haline gelmiş ve Levant Şirketi varlığını sürdürdüğü müddetçe bu konumunu korumuştur.²⁹⁰

Avrupalı tüccarların Halep'e artan ilgisi, Trablusşam'ın ana liman olarak sunduğu koşullara yönelik hoşnutsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Trablus, yük hayvanlarıyla Halep'ten en az sekiz günlük mesafede bulunuyor, üstelik bu güzergâh, kıyı şeridindeki eşkıyalık faaliyetleri ve asi aşiretlerin varlığı nedeniyle çoğu zaman tehlike arz ediyordu. Dahası, Trablusşam, Halep'ten farklı bir eyalet sınırları içinde yer alıyordu. Bu durum Avrupalı tüccarların karşı karşıya kaldığı idari muhatap sayısını fiilen artırmıştı. Tezin ilk kısmında da gösterdiğimiz gibi 16. yüzyılın son on yılları ile 17. yüzyılın başlarında Trablusşam eyaletini yöneten Sayfa ailesinin üyeleri idi ve söz konusu aile üyeleri Avrupalı tüccarları çoğu zaman kendi siyasal hedeflerini finanse edecek bir gelir kaynağı olarak görmüşlerdi.²⁹¹

Levant ticaretindeki yapısal değişimler de Avrupalıları Halep'e daha yakın bir liman arayışına yöneltti. 16. yüzyılın ortalarından itibaren, kentin başlıca ticaret maddesi olarak biberin yerini ham ipek almaya başlamıştı. Ham ipek, biberle karşılaştırıldığında daha hacimli ve daha düşük birim değerine sahip olduğundan, yük

²⁸⁸ Ralph Davis, "English Imports from the Middle East, 1580- 1780", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, Routledge, New York, 2014, s. 193-206.

²⁸⁹ Levant Şirketi bir sonraki başlıkta incelenecektir.

²⁹⁰ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 11-18.

²⁹¹ a.k.

hayvanlarıyla taşınmasının maliyeti toplam piyasa değeri içinde daha yüksek bir pay oluşturuyordu. Bu durum, taşımacılık mesafesini ve idari engelleri azaltan çözümleri Avrupalı tüccarlar açısından her zamankinden daha önemli hale getirmiş ve Halep'in ticari üstünlüğünü pekiştiren bir unsur olarak öne çıkmıştır. Avrupalı tüccarların Trablusşam limanında düzenli olarak karşılaştıkları riskler, yüksek taşıma maliyetleri ve idari belirsizlikler, bu limanın cazibesini hızla aşındırmış ve daha güvenli, daha yakın bir alternatif arayışını zorunlu kılmıştır.²⁹²

Bu arayış, Halep'e yalnızca iki ila üç günlük mesafede bulunan ve doğrudan Halep valisinin yetki alanına giren İskenderun'daki doğal limana yönelimi beraberinde getirmiştir. Her ne kadar liman, çevresindeki sıtma bataklıklarının yarattığı sağlıksız iklim algısı ve korsanlara karşı koruyucu bir yerleşim veya tahkimatın yokluğu gibi ciddi dezavantajlara sahip olsa da Avrupalı tüccarlar açısından Trablusşam'a kıyasla sunduğu idari ve lojistik avantajlar ağır basmıştır. Bu doğrultuda Venedikliler, Fransızlar ve İngilizler, Halep'teki yerel tüccar ve yöneticilerin de desteğiyle, İskenderun'da bir gümrük istasyonu kurulması için İstanbul'da yoğun bir girişimde bulunmuşlardır. Liman 1590'dan itibaren fiilen kullanılmaya başlanmış, 1593'te ise bir imparatorluk emriyle resmi statü kazanmıştır. İlk etapta Venedikliler kendi ticari tesislerini inşa etmiş, kısa süre içinde İngilizler ve Fransızlar da onları izlemiş ve 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İskenderun küçük fakat belirgin bir Avrupa yerleşimine dönüşmüştür. Bununla birlikte bu dönüşüm sorunsuz olmamıştır.²⁹³ Bu dönüşüm bir sonraki başlıkta incelenecektir.

Halep ticaretindeki büyüme 16. yüzyılın sonlarına doğru ivme kaybettiği, 1570 ve 1584 tarihli tahrir defterleri üzerinden izlenebilmektedir. Söz konusu dönemde kentin gümrük gelirlerinde ve ticaret ile sanayiye bağlı mukataa gelirlerinde kayda değer bir artış gözlemlenmemiş, bu gelirler 1570'teki seviyelerini 1584 yılında da korumuştur. 16. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan bu durgunluğun başlıca nedenleri arasında, 1582-1583 yıllarında Doğu Akdeniz ticaretinde yaşanan genel daralma ile 1584-1590 yılları arasında devam eden Osmanlı-İran savaşlarının ticari faaliyetleri yavaşlatmasıdır.²⁹⁴ Halep ticaretindeki bu durgunluk, ancak Osmanlı-İran ve Osmanlı-Portekiz çekişmesinin²⁹⁵ sona ermesinin ardından, 1590'lı yıllardan itibaren kademeli biçimde aşılmaya başlanacaktır.²⁹⁶

²⁹² a.k.

²⁹³ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 11-18.

²⁹⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 234.

²⁹⁵ Osmanlılar, Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını denetim altında tutma hedefi doğrultusunda Portekiz yayılmasına karşı sınırlı fakat sembolik öneme sahip adımlar atmışlardı. Bu çerçevede, limanları Portekiz ablukası altında bulunan Açe Sultanlığı'na top ve savaş malzemesi taşıyan iki gemi gönderildi. Sayıca

Avrupa ile ticaretin yarattığı kurumsal dönüşümlere bakmak, bu dönemde yaşanan yapısal değişiklikleri anlamamız açısından faydalı olacaktır. Osmanlı fethi Suriye’yi Avrupa ile sürekli temas halinde olan bir siyasal sistemin parçası haline getirmiştir. Bunun sonuçları arasında ekonomik ve toplumsal yapıyı etkileyen Avrupa anlaşmalarının bölgeye uygulanması, Ortodoks kiliselerinin İstanbul ile yeniden bağlanması, Sefarad göçleri ve Katolik misyoner faaliyetleri olmuştur.²⁹⁷ Burada söz konusu anlaşmalar yani kapitülasyonlara ve gayrimüslim nüfusun durumuna ve Osmanlı millet sistemi değineceğiz. Katolik misyoner faaliyetleri ve Ortodoks kilisesinin bunlara karşı eylemleri ile ‘millet’ sisteminin kurumsallaşması diğer iki alt başlıkta ele alınacaktır.

İlk olarak epey tartışma konusu edilmiş kapitülasyon konusuna bakmamız gerekmektedir.

Tarihsel köken ve biçim bakımından kapitülasyonlar, özü itibarıyla iki taraflı bir anlaşmadan ziyade, sultanın tek taraflı bir hukuki taahhüdü niteliğindeki ahidnameler olarak değerlendirilmiştir. Bu düzenlemelerin amacı, yabancı unsurları kanun-dışı bir alanda tutmak değil, tersine, onları idare edilebilir bir yasal çerçeve içine dahil etmektir. Bunun hukuki temelinin, İslam hukukundaki aman (geçiş ve ikamet güvencesi) olduğu ileri sürülmüştür.²⁹⁸

Bununla birlikte Alexander H. De Groot’a göre, Darü’l-İslam/Darü’l-harb ikiliğine dayanan yaygın teorik çerçeve, Osmanlı dış ilişkilerinin tarihsel pratiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Teorik düzlemde “kalıcı barış” sorunlu görünse de Osmanlıların gayrimüslim güçlerle uzun süreli barış ilişkileri kurduğu ve bu ilişkileri düzenli diplomatik ve ticari temaslarla sürdürdüğü açıktır. Osmanlı devlet adamları, önceki İslam siyasal geleneklerinde de görülen bir hukuki terminoloji pratiği aracılığıyla, karşılıklılık ve müzakereye dayalı fiili ilişkileri fıkıhın kabul edebileceği kavramsal çerçevelere tercüme etmişlerdir. Aman, hudne/hudna ve zimmi/dhimma gibi

yetersiz olan bu yardım, Portekizlileri Hint Okyanusu’ndan çıkarmaya yetmese de Osmanlıların Basra Körfezi’ndeki deniz faaliyetleriyle birlikte değerlendirildiğinde, Portekizlerin bu bölgelerde cezasız hareket edemeyeceğini göstermekteydi. Osmanlıların ticari çıkarlarını askeri ve deniz gücüyle savunma konusundaki bu kararlı tutumu, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Mısır üzerinden geçen baharat ticaretinin yeniden değer kazanmasına katkı sağladı. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 126.

²⁹⁶ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt:1, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s. 332-334.

²⁹⁷ Thomas Philipp, “Bilad Al-Sam...”, 2004, s. 410.

²⁹⁸ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, 351-355.

kavramlar, sahada süreklilik kazanan barış ve ticaret ilişkilerinin meşru bir dil içinde ifade edilmesini mümkün kılmıştır.²⁹⁹

Dış ilişkilerin ferman, emir, ahd ve imtiyaz gibi idari-hukuki formlar aracılığıyla tanımlanması, hem iç hukuk düzeniyle uyum sağlamış hem de teorik gerilimin görünürlüğünü azaltmıştır. Bu yaklaşım, kapitülasyonları ya yalnızca “sultanın tek taraflı lütfu” ya da modern anlamda “tam karşılıklılığa dayalı antlaşmalar” olarak değerlendiren ikili okumanın ötesine geçmeyi mümkün kılar. Kapitülasyonlar, bu bakımdan, tek yönlü bağış ile karşılıklılık ilkesini aynı anda işletebilen pragmatik bir siyasal rasyonalitenin ürünü olarak anlaşılmalıdır. Osmanlılar, iç ve dış hukuk ayrımını katı biçimde korumak yerine, hukuki kategorileri esnetmiş, yabancı (harbi) statüsünü belirli koşullar altında himaye ve sadakat ilişkisi içinde yeniden tanımlamış ve imtiyazları bu ilişki çerçevesinde sürdürülebilir kılmıştır.³⁰⁰

Bununla birlikte, Osmanlı pratiği istisnai değildir. Aynı deniz havzasında benzer müzakere ve imtiyaz mekanizmaları farklı siyasal yapılarda da görülmekte, Osmanlı örneği, bu ortak pratiğin özgül bir hukuki-diplomatik dile tercüme edilmiş biçimini temsil etmektedir. Bu nedenle kapitülasyonlar ne Batı hukukunun basit bir öncülü ne de Şeriat hukukundan bir sapma olarak değerlendirilmelidir.³⁰¹

Mısır’daki Fatımi ve Memluk yönetimlerinin, Akdeniz ticaretini çekmeye yönelik dış politika tercihleri çerçevesinde gayrimüslim yabancılara tanıdığı ticari ve siyasi ayrıcalıklar, kapitülasyon sisteminin en erken belgelenmiş örneklerini oluşturur. Venedikliler ile ticari ilişkiler 15. yüzyıldan itibaren savaşların barış antlaşmalarıyla kapanması, fakat aynı metinlerin ticari imtiyazlar, gümrük düzeni, koruma hakkı ve bailo’nun cemaat üzerindeki yargı yetkisi gibi kapitülasyon unsurlarını da taşıması barış anlaşması-ahidname ayrımının bulanıklaştığını göstermektedir. Uzun vadede Venedik örneği, 16. ve 17. yüzyıllarda Fransa, İngiltere ve Hollanda’nın benzer imtiyazları talep ederken referans aldığı bir “model” üretmiştir.³⁰²

Fransa’ya tanınan kapitülasyonlar, Osmanlı kapitülasyon sisteminin Venedik örneğinden sonraki aşamasını temsil eder. Buna rağmen Fransa, Levant’taki ticari-siyasal çıkarları bakımından Venedik’e benzer bir düzen kurmak istemiş ancak bu düzeni İstanbul’dan önce Mısır üzerinden inşa etmiştir. İskenderiye funduku (hanı), “Franklar/Fransızlar ve hacıların konsolosu” gibi erken konsolosluk pratikleri ve

²⁹⁹ Alexander H. De Groot, “The Historical Development of The Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 22 (83), No: 3, 2003, s. 575.

³⁰⁰ Alexander H. De Groot, “The Historical Development ...”, 2003, s. 576.

³⁰¹ Alexander H. De Groot, “The Historical Development ...”, 2003, s. 577.

³⁰² a.k., s. 580-595.

Memluklerin 1507/1512 tarihli aman temelli imtiyazları, Osmanlıların 1517 ve 1528’de atıf yapacağı bir “kurucu metin” işlevi görmüştür. Yavuz Sultan Selim’in 1517’de Gazze karargâhında Fransızlara verdiği imtiyazlar, İstanbul’da resmi elçilikler kurulmadan önce bile Osmanlıların harbi sayılan gayrimüslim yabancılara kapitülasyon tanıyabildiğini ve bu metinlerin içerik bakımından daha sonra II. Selim’in 1569’da tüm imparatorluk için verdiği kapitülasyonlarla büyük ölçüde örtüştüğünü gösterir (dragoman zorunluluğu, konsolos yargısı, miras/vasiyet düzeni, bireysel sorumluluk, gemi teftişinin İstanbul-Çanakkale ile sınırlandırılması, Venedik imtiyazlarına atıf vb).³⁰³

Tarihyazımında uzun süre kapitülasyon sisteminin temel taşı sayılan Fransızlara verilen imtiyazlara dair 1536 tarihli metin, 1591-1605 yılları arasında Osmanlı sarayında elçi olarak görev yapan François Savary de Braves’in yazdığı ve Manuscrit Turc 130 olarak anılan derlemenin diplomatik bölümünde yer almaz. Bu kısım II. Selim’in 12-21 Ekim 1569’da Kral IX. Charles’a verdiği ahidname ile başlar. 1536 tarihli metnin bu derlemeye yer almaması, söz konusu erken metnin hukuki geçerliliğinin bulunmadığına ilişkin değerlendirmeleri güçlendirir. 1536 tarihli metin I. François ile Kanuni Sultan Süleyman arasında akdedilmiş bağlayıcı bir antlaşmadan ziyade bir taslak niteliği taşımaktadır.³⁰⁴

Fransa’ya verilen ayrıcalıkların 1673 yenilenmesi bu millete üstünlük vermiştir. Dinsel koruma iddiasının sınırlı ama sembolik tanınması ve gümrük oranında iyileştirme gibi ek avantajlar getirmiştir. 1740 kapitülasyonu Belgrad Barışı arabuluculuğunun ödülü olarak Fransa’yı “en çok gözetilen” konuma yerleştirmiştir. 1802 Paris Barışı ise kapitülasyon dilindeki Osmanlı üstünlük kurgusunun çözülmeye başladığı ve karşılıklılığın Batı diplomasisi formunda yeniden merkezi ilke haline geldiği bir kırılmayı işaret etmektedir.³⁰⁵

İngiliz ve Hollanda kapitülasyonları, Venedik ve Fransa örneklerine kıyasla daha kısa bir “gelişim serisi” ortaya koyar çünkü bu iki denizci güç, büyük ölçüde olgunlaşmış bir kapitülasyon sistemine sonradan dahil olmuştur. Dikkat çekici biçimde, dostane ilişki kurma teklifinin ilk hamlesi çoğu kez İstanbul’dan gelmiştir. III. Murad’ın 1579’da I. Elizabeth’e güvenli geçiş ve serbest ticaret önermesi, 1580’de İngiltere’ye verilen ilk kapitülasyonla teyit edilmiştir. Bu erken metin, berat/nişan formunda tek

³⁰³ a.k, s. 595-600.

³⁰⁴ Viorel Panaite, “French Capitulations and Consular Jurisdiction in Egypt and Aleppo in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries” *Well-Connected Domains Towards an Entangled Ottoman History*, Pascal W. Firges Tobias P. Graf, Brill, Leiden, 2014, s. 71-75.

³⁰⁵ Alexander H. De Groot, “The Historical Development ...”, 2003, s. 595-600.

tarafı bir üslupla eman mantığı taşıyordu. Bununla birlikte açık denizde karşılaşma selamı gibi karşılıklılığın izleri korunmuştur.³⁰⁶

İngilizler, Fransız korumasından kurtulmayı ve kendi bayraklarını Fransız bayrağıyla eşit statüye yükseltmeyi stratejik bir amaç haline getirmiştir. 1583'te William Harborne'un çabasıyla III. Murad'dan alınan barış ve dostluk antlaşması, İngiltere'ye İstanbul'da resmi temsil ve ticarete eşitlik kazandırmıştır. İzleyen elçiler (Barton, Lello, Glover, Pindar) Fransa'nın "yabancılar" üzerindeki koruma/yargı iddiasını aşındırmaya çabalamıştır. Osmanlı yönetimi, iki güç arasında kalıcı biçimde taraf tutmamakla birlikte, siyasal ve ekonomik gerekçelerle çoğu kez İngiliz taleplerine daha yatkın bir tutum sergilemişlerdir. Rekabetin³⁰⁷ somut örneği Hollanda meselesinde görülebilir. Hollandalı tüccarların Levant'ta hangi bayrak altında ticaret yapacağı sorunu yaklaşık on sekiz yıl sürmüştür. 1594'te Jan Adriaansz Kant vakasıyla görünür hale gelen süreçte İngiliz elçileri Hollandalıları İngiliz bayrağı altına çekmeye çalışırken, Fransız elçisi Savary de Breves Fransız ayrıcalıklarını korumak için sistemli biçimde karşı hamleler geliştirmiştir. Nihayetinde Hollanda'nın 1612'de kendi kapitülasyonlarını almıştır. Böylece Hollandalılar, Fransız-İngiliz koruması dışında, kendi bayrakları altında eşit statü kazanmıştır.³⁰⁸

Başlangıçta gümrük oranı %5'tir. İngiliz kapitülasyonlarının 1601'den itibaren yenilenmesi, özellikle gümrüğün %3'e indirilmesi ve koruma hakkının bir bölüm Hollanda eyaletine genişletilmesi üzerinden, İstanbul'daki Fransız-İngiliz rekabetinin kapitülasyon metinlerine nasıl yansıdığını gösterir. Sürecin zirvesi sayılabilecek 1675 ahidnamesi ise formel açıdan daha "modern" bir diplomatik çehre kazanır. Kralın tam unvanları metne girer, madde sayısı genişler, eski imtiyazların tamamı bir "özet" halinde birleştirilir. Buna karşılık metinlerde haraç fikrinin izi kalmaz. Hediyelerden söz edilse bile ilişki, ticari ayrıcalıkların tanınmasına dayalıdır ve eski İslam-Osmanlı üstünlük vurgusu geriye çekilmiştir. Yine de metnin sonunda elçinin onayının beklenmesi gibi ayrıntılar, karşılıklılığın tamamen kaybolmadığını ima eder. Hollanda örneği, bu dönüşümü daha da belirginleştirir. 1612 kapitülasyonunda, Osmanlı

³⁰⁶ a.k., s. 600-603.

³⁰⁷ 1583-1612 döneminde, Levant'ta Fransa ile İngiltere arasında bayrak (covering flag) ve yargı/koruma yetkisi üzerinden yürüyen sert bir rekabet yaşanmıştır. Çatışmanın odağında, İstanbul'da resmi temsil imkânı bulunmayan Hristiyan toplulukların ve "antlaşmasız" ulusların (nations forestiers) Osmanlı limanlarında hangi devletin bayrağı altında ticaret yapacağı ve bu tüccarlar üzerinde kimin konsolosluk yargısı/temsil hakkı kullanacağı vardır. Fransa'nın 1530'lardan beri öne çıkan bir konumu vardır. Levant'ta Fransız bayrağı altında ticaret yapan yabancıardan "consulage of forestiers" adıyla ücret toplayarak hem prestij hem gelir elde etmiştir. Ancak yüzyılın sonlarında İngiltere'nin bölgeye girişi ile Fransa'nın bu ayrıcalıklı konumunu hedef alan yeni bir rekabet doğmuştur. Arthur Leon Horniker, "Anglo-French Rivalry In The Levant From 1583 to 1612", *The Journal of Modern History*, Volume: XVIII, Number: 4, 1946, s. 289-305.

³⁰⁸ Arthur Leon Horniker, "Anglo-French Rivalry ...", 1946, s. 289-305.

İmparatorluğu'nun İspanya karşısı dış politika hesabıyla cömert bir biçimde, doğrudan %3 gümrük, geniş konsolosluk ağı, Karadeniz seyri ve Kudüs hac ziyareti gibi ayrıcalıkları bir arada tanınmıştır.³⁰⁹

Ticari ve dış ilişkileri kurumsallaştıran kapitülasyonlar, Habsburg Avusturya ve Çarlık Rusya dahil çeşitli Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlar, çoğu kez sınırsız ticari dolaşım ve serbest ticaret, ithalat ve ihracatta düşük gümrük tarifeleri, Osmanlı vergileri ve mahkemeleri karşısında muafiyet iddiaları, kişisel güvenlik, ibadet özgürlüğü ve konut dokunulmazlığı güvenceleri ile elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla diplomatik/hukuki temsil gibi başlıkları kapsıyordu. İstanbul nezdindeki elçiler, başkente doğrudan erişimleri sayesinde, ayrıcalıkların uygulanmasını takip etmek ve ihlaller karşısında baskı oluşturmak bakımından görece güçlü bir konumdaydı. Başkent dışındaysa konsolosluk makamları, kapitülasyon rejiminin fiili dayanak noktaları olarak işlemiştir.³¹⁰ Konsolosluklar konusu bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Kapitülasyonlar, 19. ve 20. yüzyıllarda Batılı güç dengesinin dayattığı eşitsizliği sembolize eden bir çerçeveye dönüşmüş olsa da ilk biçimleriyle Osmanlıların Batı ile ticareti devlet çıkarları açısından yararlı gördüğünü ortaya koyar. Sultanlar ve danışmanları, bu anlaşmaların hangi Batılı güçlere verileceğini dikkatle seçiyordu. İngiltere ve Fransa gibi potansiyel müttefiklerle ilişkileri güçlendirmeyi, Venedik ya da Rusya gibi rakiplerin ticari avantajlarını sınırlamayı hedeflemişlerdi. Kapitülasyonların sonraki yüzyıllardaki yarattığı ülke-dışılık ve onları Osmanlı düzeninin içinde hukuken ayrı bir alan haline getirdiği doğrudur. Bununla birlikte ilk ahidnamenin yapıldığı yüzyılda Osmanlı açısından rasyonel bir dış ve ekonomik politika aracı olarak görüldüğü dile getirilmelidir. Bununla birlikte söz konusu ülke-dış haklar yani uyrukluğa dayalı hukuki statü fikri, başka türden aidiyetlerin baskın olduğu bir toplumsal düzende yeni bir ölçüt üretmiştir.³¹¹

Kapitülasyonlar, Osmanlı iktisadi hayatla alakalı kararlar ile de uyumlu görülmüştür. Mehmet Genç, Osmanlı iktisadi kararları etkilen üç ilke ortaya koyar. Bunlar iâşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm)³¹² ve fiskalizm³¹³ dir. İâşe ilkesi, iktisadi faaliyete tüketici merkezli bir bakış açısıyla yaklaşır. Bu anlayışa göre

³⁰⁹ Alexander H. De Groot, "The Historical Development ...", 2003, s. 600-603.

³¹⁰ Theophilus C. Prousis, *British Consular ...*, 2010, s. 15-16.

³¹¹ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 75-79.

³¹² Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde zaman içinde oluşan dengeleri ve yerleşik eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etmeyi, değişme yönündeki eğilimleri sınırlamayı ve ortaya çıkan değişimleri, imkân bulunduğu ölçüde, yeniden önceki denge durumuna döndürmeyi hedefleyen bir irade biçimi olarak tanımlanabilir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ...*, 2012, s. 47-69.

³¹³ Fiskalizm, devletin mali kapasitesini koruma ve güçlendirme hedefi doğrultusunda, hazine gelirlerini azami seviyeye ulaştırmayı ve elde edilen bu gelir düzeyinin sürekliliğini sağlamayı esas alan bir iktisadi yaklaşım olarak tanımlanabilir. a.k.

iktisadi faaliyetin temel amacı, toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu nedenle mal ve hizmet üretiminde esas hedef, piyasada arzın mümkün olduğunca bol tutulması, ürünlerin kaliteli ve erişilebilir fiyatlarla sunulmasıdır. İaşe ilkesine dayanan bu iktisat politikası, dış ticarete ihracatı zorlaştırıcı ve sınırlandırıcı, buna karşılık ithalatı kolaylaştırıcı ve teşvik edici bir yönelime sahiptir. Yabancı tüccarlara tanınan kapitülasyonlar da bu zihniyet çerçevesinde işlev gören kurumlardan biri olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti, siyasal ve askeri bakımdan en güçlü olduğu dönemlerde dahi kapitülasyonları sınırlandırmak ya da kaldırmak yerine, bunları korumuş, güçlendirmiş ve kurumsal olarak yerleştirmiştir.³¹⁴

Avrupalı devletler ile artan ekonomik ilişkilerin, Osmanlı toplum yapısında da etkileri olmuştur. Bunu en çok gayrimüslimlerin hukuki ve ekonomik statüleri üzerinden görmemiz mümkündür. Bu bağlamda ilk olarak gayrimüslimlerin Osmanlı sistemi içindeki konumları incelenecektir.

Osmanlı toplum sisteminde gayrimüslimlerin ayrı bir millet grubu içinde bulunması ya da bu milletlerin oluşması süreci son zamanlarda tartışma konusu olmuştur. İlber Ortaylı'ya göre “*millet* sözü dini bir aidiyeti ifade eder. Ferd doğduğu *millet* kompartmanının içinde o cemaatin ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse bu kompartmanı değiştirir. *Millet* bir kavram değil bir içtimai teşkilatlanma, bir ruh hali ve tebaanın birbirine bakışını ifade eder”. Bir bölgenin İslam İmparatorluğu'na katılmasından sonra, burada yaşayan ve tek tanrılı dinlere mensup olan toplulukların (ehl-i zimmet) bir ahidnameyle, yani kendilerine hukuki güvence ve koruma sağlayan bir düzenlemeyle İslam yönetimi altına girmesi sonucunda ortaya çıkan idari ve hukuki yapıdır.³¹⁵ Bununla birlikte millet sisteminde zimmilerin birey olarak değil, patrik ya da haham tarafından temsil edilen özerk cemaatler halinde yönettiği varsayımına hem kaynak temeli hem de kavramsal tutarlılık açısından eleştirel bir bakış gelişmiştir. Buradaki en temel sorun geç dönem uygulamaların, erken Osmanlı yüzyıllarına yansıtılması olarak görülmektedir.³¹⁶

Braude, bu çerçevede Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklarının kurumsal kökenlerine ilişkin yaygın anlatıları eleştirel biçimde incelemekte ve bu anlatıların büyük ölçüde kuruluş mitlerine dayandığını ileri sürmektedir. Her üç cemaatin tarih yazımında, II. Mehmed'in kendi dini liderleriyle yakın, kişisel ve ayrıcalıklı ilişkiler kurduğu, bu ilişkiler üzerinden patriklik ya da hahambaşılık gibi kurumların “kurucu”

³¹⁴ a.k.

³¹⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 4. Baskı, Ankara, 2012, s. 454-455.

³¹⁶ Benjamin Braude, “Foundation Myths of the *Millet* System”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire the Functioning of a Plural Society*, Volume I, Benjamin Braude, Bernard Lewis, Holmes & Meier Publishers, Newyork, 1982, s. 69.

bir iradeyle tesis edildiği iddia edilmektedir. Ancak Braude bu anlatıların hem birbirine dikkat çekici biçimde benzemesinin hem de her cemaatin kendi tarihsel gelenek ve normlarıyla çelişmesinin, doğruluktan ziyade şüphe uyandırıcı olduğunu savunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed gibi meşruiyeti yüksek bir figüre atıf yapmak, sonraki yüzyıllarda cemaatlerin hak ve ayrıcalık taleplerini temellendiren güçlü bir söylemsel araç işlevi görmüştür. “Millet sistemi” olarak adlandırılan yapı ne tanımlı bir kurum ne de yekpare bir düzenleme olarak var olmuştur. Daha ziyade yerel koşullara göre şekillenen, zaman ve mekâna bağlı olarak değişen, gevşek ve parçalı cemaat düzenlemelerinden oluşmuştur.³¹⁷ Bu tez çalışması kapsamında millet sisteminin hukuki bir yapı arz ettiği kabul edilmekle birlikte, Suriye’de kurumsallaşma sürecinin tarihsel olarak geliştiği gösterilecektir.

Uluslararası ticaretin değiştiği ve yeni alanlara yayıldığı bu dönemde Osmanlı Suriyesi’nin iç ticareti nasıldı? Halep, Şam ve Trablusşam gibi merkezler, eyalet içi ve eyaletler arası ticarete dağıtım ve toplanma noktaları olarak işlev görmeye devam etmişti. Bu kentler, kırsal hinterlandın tarımsal üretimini, zanaat ürünlerini ve bölgesel ticaret mallarını bünyelerinde yoğunlaştırmıştır. Söz konusu kırsal hinterlantlara baktığımızda ise Halep şehrinin çevresinin doğal kaynaklar ve tarımsal üretim bakımından oldukça zengin bir art alana sahip olduğunu görürüz. Şehrin doğu kesimi ağırlıklı olarak zeytinlikler ve fıstık bahçeleriyle kaplıyken, kuzey, batı ve güney yönleri meyve ve sebze bahçeleriyle çevriliydi. Bu alanlarda ayrıca yaygın biçimde zeytin ve üzüm bağları bulunmaktaydı. Halep çevresi yalnızca gıda üretimi açısından değil, aynı zamanda yapı ve yakacak ihtiyacını karşılayan bir kaynak olarak da işlev görüyordu.³¹⁸

Bölgesel olarak baktığımızda ise Halep-Basra hattı, kentin ticareti için önemli bir güzergahtır. Basra Körfezi, Hint ve Uzakdoğu menşeli malların toplandığı başlıca merkezlerden biri olup, bu ürünler Fırat Nehri üzerinden iç bölgelere taşınmaktaydı. Hindistan ve İran kaynaklı mallar, Ane üzerinden Rakka’ya ulaştırılmakta, burası Fırat’a bağlanan iki ana kervan yolunun kesiştiği bir merkez olarak öne çıkmaktaydı. Rakka’dan Balis’e ve oradan da büyük ipekli ticaretinin yoğunlaştığı Halep’e ulaşan mallar, Halep’ten itibaren iki kola ayrılarak Antakya ve Lazkiye üzerinden Akdeniz limanlarına sevk edilmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 16. yüzyıl boyunca Halep’in başlıca iskelesi Trablusşam iken, yüzyılın ilerleyen dönemlerinde bu işlev İskenderun limanına kayacaktır.³¹⁹

³¹⁷ Benjamin Braude, “Foundation Myths ...”, 1982, s. 69.

³¹⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 105-108.

³¹⁹ a.k., s. 231-233.

Basra-Bağdat-Halep ticaret hattını cazip kılan temel unsurlardan biri Fırat Nehri'nin sağladığı ulaşım imkanıydı. Bu dönemde Halep'ten Bağdat'a ulaşım iki farklı güzergâh üzerinden gerçekleştirilebilmekteydi: İlki, iki şehir arasındaki uzun ve güvenlik riski yüksek olan çöl yoluydu. İkincisi ise Birecik'e kadar kervanlarla ulaşıldıktan sonra Birecik-Caber-Rakka-Deyr-Ane-Hadis-Feluca-Bağdat hattını izleyen nehir yoluydu. Kervanlarla yapılan çöl yolculuğu yaklaşık elli gün sürmekte ve ciddi güvenlik sorunları barındırmaktaydı. Buna karşılık, Fırat üzerindeki nehir taşımacılığı mevsim koşullarına ve suyun debisine bağlı olarak 15 ila 55 gün arasında değişen bir süre içinde tamamlanabilmekteydi.³²⁰

Andre Raymond'a göre Halep'in yükselişini ya da gerilemesini esas olarak Avrupa ile ticarete bağlayan yaklaşımlar -özellikle Jean Sauvaget'in yorumu- imparatorluk içi ticaretin hacmini ve belirleyiciliğini göz ardı etmeleri nedeniyle sorunludur. Zira Avrupa ile yapılan ticaret, nicel olarak tam ölçülemese de son derece büyük boyutlara ulaşan imparatorluk içi alışveriş karşısında ikincil bir konumda kalmıştır.³²¹ Söz konusu iç ticarete burada ayrıntılı girmemiz mümkün değildir ama kent ekonomisine dair birkaç bilgiyi dile getirebiliriz.

Halep'te iktisadi faaliyetlerin merkezileştiği kentsel alan "Medine" olarak adlandırılmaktaydı. Uzmanlaşmış pazarların (suklar), uluslararası ticarete hizmet eden kervansarayların ve özellikle baharat ile kumaş gibi yüksek değerli malların ticaretine tahsis edilmiş yapıların büyük bölümü bu merkezde yoğunlaşmıştı. Zanaatkarlar da kimi zaman üretim ve satış faaliyetlerini bu çekirdek alanda sürdürebilmekteydi.³²²

Osmanlı Suriyesi'nin diğer önemli eyaleti Şam'dı. Şam ekonomisi için en önemli yapı hac kervanı idi. Şam hac kervanı, askeri ve dini işlevlerinin yanı sıra önemli bir ekonomik mekanizma olarak da işlemiştir. Kervanın Muzeyrib'de konakladığı dönemlerde bedevi aşiret reislerine surreler dağıtılmış, bu süreçle eş zamanlı olarak büyük ölçekli bir pazar kurulmuştur. Özellikle deve ticaretinden elde edilen vergiler, Şam beylerbeyliği için düzenli ve öngörülebilir bir gelir kaynağı oluşturmuştur. Hac mevsimi boyunca Şam'da ticari faaliyetlerin belirgin biçimde artması, şehir hazinesine kayda değer katkılar sağlamıştır. Hac odaklı bu ticari hareketlilik, Şam'ın mekansal gelişimini de doğrudan etkilemiştir. Mekke yolu üzerinde el-Sinaniyye'de büyük pazar alanları ortaya çıkmış, daha güneyde ise Hicaz ve Havran yollarının kesiştiği hat üzerinde Meydan adı verilen geniş bir dış mahalle gelişmiştir.

³²⁰ a.k.

³²¹ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap ...*, 1995, s. 19-20.

³²² Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 105-108.

Osmanlı döneminde Şam'ın güneye doğru yaklaşık iki kilometrelik bu yayılması, kentin tarihindeki en önemli mekansal dönüşümlerden biri olarak değerlendirilebilir.³²³

Beyrut, Sayda, Sur, Akka ve Yafa iskeleleri, Şam eyaletinin dış ticaretinde gümrük vergilerinin tahsil edildiği başlıca limanlar olarak işlev görmüştür. Liman gümrüğü olarak adlandırılan bu vergi, ithalat ve ihracat üzerinden alınmış, uygulanan gümrük düzenlemeleri Şam'ın Akdeniz ticaret ağına etkin biçimde eklemlendiğini ortaya koymuştur. Bu ticari yapı içerisinde Şam, kadife ve deri ürünleri, şeker, bakır, kâğıt, bal, badem, ceviz, pirinç, safran, şarap, cam, inci ve kehribar gibi malları ithal ederken; yün, koku maddeleri, ipek, kuru üzüm, pamuk, kali, soda ve iplik gibi ürünleri ihraç etmiştir.³²⁴

Meslek loncaları, ulema dışındaki yerli çalışan nüfusun büyük bölümünü kapsayan temel kentsel örgütlenmelerdi. Sayıları kentlere göre değişmekle birlikte, Şam ve Halep'te toplam 163 loncanın varlığı tespit edilmektedir. Loncalar, üyeleri tarafından seçilen ve kadılar ile yerel yöneticiler tarafından onaylanan şeyhler tarafından yönetilmekte; nakibler, kâtipler ve ihtiyarlar heyeti bu yönetime yardımcı olmaktaydı. Çıraklık, kalfalık ve ustalık aşamalarına geçiş lonca denetimi altında gerçekleşiyor; üretim süreçleri, ürün kalitesi ve fiyatlandırma loncalar tarafından gözetiliyordu. Mesleklerin mekânsal olarak yoğunlaşması nedeniyle loncalar, çoğu zaman kendi çarşılarıyla birlikte kentin belirli bölgelerinde konumlanmıştı.³²⁵

Ticaret, Halep'te servet üretmenin meşru, övülen ve örnek alınan bir yoluydu. Halep'te ticari başarının zirvesi, "tüccarların gururu" anlamına gelen fakhr al-tuccar diye anılan kişilerle somutlaşırdı. Bunlar, belli bir sermaye birikimine ulaştıktan sonra kervanla bizzat seyahat etmeden de kârını sürdürebilen, evde kalarak temsilciler üzerinden işletebilen bir üst dilimi temsil ediyordu. Uzun mesafeli ticaret mudaraba (commenda) sözleşmesi ile yapılıyordu. Bu sözleşmede bir taraf sermaye sağlar, diğer taraf seyahat eder, ticareti yürütür, dönüşte sermaye iade edilir ve kar önceden belirlenmiş oranlarla paylaşıldı. Mudaraba, faiz getiren kredilerin sınırlılığı ve İslam hukukunun riba yasağı düşünüldüğünde, sermayenin meşru bir yolla değerlendirilmesi bakımından cazip bir çerçeve sunmuştur. Bu çerçeve sayesinde Mısır, İran ve Hindistan'a uzanan seferler, kent ekonomisinin servet üretme kapasitesini beslemiş, servet biriktikten sonra sermayeyi farklı alanlara yönlendirme eğilimi güçlense bile, ticaret başlangıç aşamasında yükselmenin en etkili yolunu sunmuştur. Halep'in tüccar

³²³ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 98-106. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap ...*, 1995, s. 22.

³²⁴ Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda ...*, 2017, s. 154.

³²⁵ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap ...*, 1995, s. 85-87.

topluluğu, yalnızca yüksek sermayeli ve uzun mesafeli ticaret yapan tüccar kapitalistlerden ibaret değildi. Bu grubun altında, kentin ticari işleyişi açısından kritik bir rol oynayan seyyar satıcılar ve perakendeciler yer alıyordu.³²⁶

Tüccar zümresinin sahip olduğu farklı gelir gruplarına sahip kişiler olmasına rağmen bir tüccar loncasından söz edilmez. Tüccarlarla devlet arasındaki aracılık işlevinin büyük ölçüde şehbendar tarafından yerine getiriliyordu. 1610-1751 yılları arasındaki şehbendar listeleri, bu makamın büyük ölçüde sivil kökenli kişilerce doldurulduğunu, ancak 18. yüzyılda askeri unsurların ekonomik hayata artan katılımının bu makama da yansıdığı gözlenebilir. Osman Ağa örneğinde olduğu gibi, askeri statü ile tüccar kökeninin birleşmesi, yerel seçkinlerle askeri elit arasındaki çıkar ve akrabalık bağlarının giderek iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır.³²⁷

Çeşitli mudaraba sözleşmelerinin tescili, Halep yerlilerinin İran ile yürüyen ipek ticaretine sermaye yatırımcısı olarak ve kimi zaman da aracı konumunda katıldıklarını gösterir. İran'a yönelik ticaret hatlarında ve ipek ticaretinde Ermeni tüccarlar öne çıkan aktörler arasında yer almıştır. Bu kişilerin bir kısmı lakap olarak "Culfalı" şeklinde İran bağlantısını açıkça taşıırken, önemli bir bölümünün "Arabgiri", "Vanlı", "Erzurûmî" gibi Osmanlı şehirleriyle anılması, uluslararası ipek ticaretine yalnızca İran kökenli Ermenilerin değil, Anadolu'daki daha eski ve yer yer yarı-kırsal Ermeni toplulukların da yoğun biçimde katıldığını gösterir. Aynı çerçevede, yerel Suriyeli Hristiyan aracılarının rolü de öne çıkar.³²⁸

Mudaraba anlaşmalarında yatırımcıların çoğu Müslüman olmakla birlikte, temsilci/aracı konumunda Hristiyanların ağırlığı dikkat çekicidir. Siciller, İran ticaretinin yanında Mısır ve Hindistan ile ticaretin sürekliliğini de gösterir. Mısır bağlantısı sabun ve keten gibi ürünlerle, Hindistan bağlantısı ise indigo ve Hint kumaşlarıyla temsil edilir. Mısır ticaretinde Suriyeli Hristiyanların payı artarken, Hindistan ticareti -Bağdat Yahudilerinin sınırlı temsiline rağmen- büyük ölçüde Müslüman tüccarlar tarafından yürütülmüştür. Buna rağmen, sicillerin açtığı pencere Müslüman Haleplilerin kimliklerini ayrıntılı biçimde kurmamıza yetmez. Bazı aile adları bir buçuk yüzyıl boyunca tekrar eder ve "tüccar hanedanları" ihtimalini akla getirir ancak bu sezgiyi doğrulayacak biyografik malzeme sınırlıdır. Yine de siciller, 17. yüzyıl boyunca izlenebilen bir tüccar üzerinden örnek bir kariyer hattı sunar.³²⁹ Söz

³²⁶ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 47-55.

³²⁷ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 47-55.

³²⁸ a.k., 60-68.

³²⁹ a.k.

konusu aile ister Avrupa ticaretine katılsın ya da katılmasın, 17. yüzyıl bağlamında görünür olması, bu dönemde şehrin yaşadığı ticari genişlemeyi örneklendirmektedir.

Mahkeme sicillerine baktığımızca 500 “guruş”un üzerinde meblağ içeren ve Avrupalıların yer aldığı davaların yok denecek kadar az olmasına karşın, 500 guruşun altındaki işlemlerde Avrupalı katılımına daha sık rastlandığı görülür. Ancak buradan Avrupalıların yalnızca küçük ölçekli ticareti tercih ettiği sonucu doğrudan çıkarılamaz. Bazı seyyahların mahkemelerdeki adalet ve dürüstlüğe zaman zaman övgü düzmesi bir yana, Halep’te yerleşik Avrupalılar genel olarak Müslüman adaletine ihtiyatla yaklaşmıştır. Bu nedenle, zorunluluk oluşmadıkça mahkemelere başvurmamaya çalışmışlardır. Bu tutum özellikle İngilizlerde belirgindir. Nitekim 1625 gibi erken bir tarihte Venedikliler, Halep’teki İngiliz konsolosunun yurttaşlarına mahkemelerden “ne pahasına olursa olsun” uzak durmalarını telkin ettiğini kaydetmiştir. İngilizler bir yandan Babîâli nezdinde diplomatik baskıya başvurabiliyordu. Ancak bu yol, çoğu zaman ancak en kritik durumlarda göze alınabilecek ölçüde maliyetliydi ve genellikle hediyeler üzerinden işleyen pahalı bir süreci içerirdi.³³⁰

Daha düşük maliyetli alternatif ise sözleşmeyi ihlal eden veya borcunu ödemeyen tarafı boykot etmektir. Boykot, konsolos tarafından İngiliz ticaret topluluğuna dayatılır; muhatabın Batı ile yürütülen kazançlı ticaretten fiilen dışlanması sağlanırdı. İngilizlerin bu yöntemleri uygulayabilmesini mümkün kılan temel unsur, Osmanlı topraklarındaki ülkedışı ayrıcalıkları ve ticari güçleridir. Kapitülasyonlar uyarınca ceza davalarında İslam hukuku çerçevesinde yargılanmaktan muaf olmaları, yerel yargı düzenine bağımlılıklarını azaltmıştır. Bu muafiyet 1675 kapitülasyon düzenlemesiyle daha da genişletilmiş; İngilizlerle yerel sakinler arasındaki ticari ihtilafların doğrudan Babîâli’ye havale edilmesi ve davanın İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi tarafından takip edilmesi ilkesi güçlendirilmiştir. Bu nedenle mahkeme sicillerinin İngilizlerin kentteki ticari varlığını sınırlı ölçüde belgelemesi şaşırtıcı değildir.³³¹

Benzer bir sınırlılık Levant Şirketi kayıtlarında da görülmektedir, bu belgeler Müslümanların kervan ticaretine katılımını çoğu zaman görünmez kılar. Bu durum, aynı şehirde ve aynı dönemde birbirine neredeyse hiç temas etmeyen “paralel ticaret dünyaları”nın var olup olamayacağı sorusunu gündeme getirir. Ancak mevcut veriler, böyle bir ayrışmanın bütünüyle geçerli olmadığını düşündürmektedir. Nitekim Seyyid Ahmed el-Gazzâl’in terekesinde Avrupalı tüccarların kendisine binlerce guruşa ulaşan borçlarının bulunması, Avrupalılar ile yerel Müslüman sermaye sahipleri arasındaki

³³⁰ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 47-55.

³³¹ a.k., s. 60-68.

ilişkilerin görünenden daha yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Levant Şirketi temsilcilerinin Londra'ya gönderdikleri yazışmalarda zaman zaman farklı Müslüman tüccar adlarının anılması, temas alanlarının tamamen kapalı olmadığını göstermektedir.³³²

İç ve dış ticaret Suriye eyaletlerinin kent merkezlerinde nasıl bir sosyo-ekonomik dağılım yaratmıştır?

Şam'da Osmanlı döneminde kentsel büyüme belirgin biçimde kuzeybatı (Saruca Çarşısı), batı (Kanavat) ve özellikle güneybatı varoşlarında (Suveyka ve Meydan bölgeleri) yoğunlaşmıştır. Bu yönlü genişleme, kenti Kuzey Suriye'ye, Havran'a, Filistin'e ve Hicaz'a bağlayan ana ticaret ve hac yollarının belirleyici etkisiyle şekillenmiştir. Buna karşılık doğu yönünde kayda değer bir büyüme gözlenmemiştir; bu durum doğuya doğru uzanan çöl karakterli alanın varlığından dolayıdır. Halep'te ise benzer ekonomik dinamikler, kentsel büyümeyi kuzey (Anadolu) ve doğu (Irak ve İran) yönlerine sevk etmiştir. Memluk döneminde başlayan bu yönlü genişleme, Osmanlı döneminde daha belirgin hale gelmiştir. Buna karşılık güney yönünde mezarlık alanlarının varlığı, batı yönünde ise Kuveyk Nehri'nin taşkın riski ve tabakhanelerin sınırlı etkisi, kentsel yayılmayı zayıflatmıştır. Bu eşitsiz mekânsal gelişim, ekonomik faaliyetlerin Kale ile Bab Antakiye arasındaki medine alanında yoğunlaşmasına ve kentsel merkezinin kısmen yer değiştirmesine yol açmıştır. Sonuç olarak Halep'te iç içe halkalar biçimindeki kentsel örgütlenme esas olarak kuzey ve doğu eksenlerinde belirginleşmiştir.³³³

Şam'da hac faaliyetlerinin yarattığı ekonomik canlılığın güney mahallelerinde yoğun bir büyümeye yol açtığını yukarıda söylemiştik. El-Sinaniyye'nin ötesinde, Hicaz ve Havran yolları üzerinde gelişen ve Meydan adıyla anılan dış mahalle, birkaç kilometre boyunca yayılmış, köylüler, bedeviler ve tahıl ticaretiyle uğraşan kesimler bu bölgenin temel nüfusunu oluşturmuştur. Halep'te de benzer bir süreç gözlemlenir. Özellikle kuzey ve doğu varoşlarının gelişimi, Osmanlı döneminin en belirgin kentsel dönüşümlerinden biridir. Hristiyan ağırlıklı Cüdeyde mahallesinin büyümesi hem mimari nitelik hem de 17. yüzyılda vakıf temelli büyük ekonomik girişimlerle dikkat çekmiştir. Kuzey varoşları, dokuma ve boyama atölyeleri etrafında yoğunlaşan imalat faaliyetlerine, kuzeydoğu varoşları ise kervancılığa dayalı, daha kırsal ve göçer karakterli bir yayılmaya sahne olmuştur. 16. yüzyıl başında Halep nüfusunun yarısından

³³² a.k.

³³³ Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap ...*, 1995, s. 147-148.

azını barındıran varoşlar, 17. yüzyıl sonunda nüfusun yaklaşık üçte ikisini içine almıştır.³³⁴

Halep'in en varlıklı mahalleleri, ticaretle uğraşan kesimin yoğun olarak yaşadığı Ferafire, Süveyka Ali ve Seffahiye idi. Buna karşılık küçük esnaf ve zanaatkarlara ait konutlar, kenti çevreleyen dış mahallelerde yer almaktaydı. Doğu dış mahallesinin uç kesimleri ile güney varoşunda ise yarı kırsal nitelik taşıyan bir yaşam süren nüfus bulunmaktaydı. Karlık ve Tatarlar mahalleleri -bir önceki başlıkta da belirttiğimiz mahalleler- kırsaldan kente yönelik göçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmışken, kuzey dış mahallede daha ziyade varlıklı Hristiyan nüfusun ikamet ettiği görülmektedir. Halep'te mahallelerin etnik ya da dini bakımdan kesin ve değişmez bir ayrışma esasına göre şekillendiğini söylemek mümkün değildir. Müslümanlar ile gayrimüslimler birçok mahallede iç içe ve komşuluk ilişkileri içinde yaşamaktaydı. Nitekim Halep'in Bahsita Mahallesi'nde Yahudiler ile Müslümanların birlikte ikamet ettiğini ortaya koyan mühimme defteri kayıtları bulunmaktadır.³³⁵ Burada gösterdiğimiz mahalleler, 19. yüzyılın yarısında özellikle Avrupa ile ilişkiler bağlamında 'direniş' ve 'şiddet' mekanları olarak karşımıza yeniden çıkacaktır.

2. Osmanlı Suriyesi'nde Britanya Ticaretinin Yükselişi (1600-1700): Güneybatı Asya Merkezli Bir Ticaret Üstünlüğü Mümkün müydü?

Bir önceki başlıkta İngiltere'nin Levant ticaretine girişine, Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu ilk temaslara ve elde ettiği kapitülasyonlara değinilmişti. Bu kısımda ise İngiltere'nin gelişen ticari konumuna odaklanılacak ayrıca konsolosluk kurumunun işlevleri ele alınacaktır. Son olarak Doğu Akdeniz'de ticaretin artmasının toplumsal sonuçları değerlendirilecektir.

17. yüzyılı ilk on yılı, Osmanlı İmparatorluğu açısından derin bir siyasi ve askeri bunalım dönemine karşılık geliyordu. Halep bölgesinde ise bu yüzyıl Ali Canbolatoğlu ayaklanması ile başlamıştı. Bununla birlikte Halep'in ticari kaderi açısından asıl belirleyici tehdit, söz konusu isyan ile eşzamanlı olarak imparatorluk sınırlarının dışında gelişmekteydi. 1605 yılı itibarıyla Halep'in Venedik ile ticaret hacmi 1 ila 1,5 milyon altın duka, Fransa ile 800.000, İngiltere ile 300.000 ve Hollanda ile 150.000 altın duka seviyesindeydi. Dikkat çekici biçimde, bu canlı ticaret hacmi, Halep'in isyana yönelik gerçekleştirilen iki büyük kuşatması arasında gerçekleşmiş ve Canbolatoğlu isyanının şehrin transit ticareti üzerindeki doğrudan etkisinin sınırlı

³³⁴ a.k., s. 137-142.

³³⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep ...*, 2003, s. 105-114.

kaldığını göstermiştir. Bu dönemde Halep'i Avrupalılar açısından vazgeçilmez kılan temel unsur, İran ipeğinin Avrupa pazarlarına aktarılmasındaki merkezi rolüydü. Ancak 17. yüzyılın ilk çeyreğinde, bu hayati ticaret hattını Osmanlı ve Akdeniz dünyasının dışına yönlendirmeye çalışan olağandışı bir ittifak ortaya çıkmıştı.³³⁶

Transit ticaretin siyasi araçlara tabi tutulması yeni bir olgu değildi, Osmanlılar 1514'te İran'a karşı ambargo girişiminde bulunmuşlardı. Bununla birlikte, 17. yüzyıla gelindiğinde ipek ticareti, imparatorluk çıkarları açısından vazgeçilmez kabul ediliyor ve bu tür müdahaleler artık uygulanabilir görülmüyordu. Buna karşılık İran yönetimi, ipeği Osmanlı topraklarından bağımsız bir hat üzerinden Batı'ya ulaştırma fikrini ciddiyle değerlendirilmeye başlamıştı. Bu süreçte, İngiliz Robert Sherley'in girişimleriyle Doğu Hindistan Şirketi³³⁷ ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin, Portekizlileri Basra Körfezi'nden uzaklaştırması belirleyici olmuştur. Şah Abbas'ın ipek üretimini hükümdarlık tekeline dönüştürmesi de bu yönelimi güçlendirmiştir. 1619 yılına gelindiğinde, Akdeniz dünyası için tahayyül edilmesi güç olan gerçekleşmiş ve deve kervanı, yelkenli gemiye yenik düşmüştü. Bu köklü dönüşüm yalnızca Osmanlı maliyesini değil, Levant ticaretine bağımlı olan Venedik, Fransa ve İngiliz Levant Şirketi'ni de derinden kaygılandırmıştı. Ancak hiçbirisi bu yönelimi tersine çevirecek araçlara sahip değildi. Osmanlılar 1639'da Irak sınırını güvence altına almayı başarsalar da ipek üretim merkezi Gilan'ı denetim altına alabilecek askeri güce sahip değillerdi.³³⁸

Venedik ve Fransa'nın doğrudan İran'la ticaret kurma girişimleri ise, Basra Körfezi'ndeki İngiliz ve Hollanda deniz üstünlüğü nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Levant Şirketi'nin İngiltere'de Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı yürüttüğü siyasi girişimler de başarısız olmuştu. Bu tehdit algısı ancak Şah Abbas'ın 1629'daki ölümünden sonra hafiflemiştir. Halefi Şah Safi, ipek üzerindeki hükümdarlık tekeliğini sürdürememiş ve ticareti fiilen yürüten Ermeni tüccarlar, yeniden geleneksel kara yollarına yönelmiştir. Böylece Halep, geçici bir sarsıntının ardından, Levant ticaretindeki merkezi konumunu bir süre daha koruyabilmiştir. Kervan ticaretinin yeniden canlanmasının yol açtığı gelir

³³⁶ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 18-24.

³³⁷ İngiltere, 1590'lardan itibaren Hindistan'a gönderdiği keşif ve ticaret heyetleri aracılığıyla bölgenin ticari imkanlarını sistematik biçimde incelemeye başlamıştır. Bu hazırlık süreci, 1600 yılında Doğu Hindistan Şirketi'nin (East India Company) kurulmasına zemin hazırlamıştır. Kraliyet himayesinde örgütlenen bu şirket, İngiltere'nin Uzak Doğu ticaretine kurumsal ve sürekli biçimde dahil olmasını sağlamış; Portekiz ve özellikle Felemenk (VOC) rekabetiyle şekillenen Hint Okyanusu ticaretinde İngiltere'ye giderek artan bir manevra alanı kazandırmıştır. 17. yüzyıl boyunca İngiliz ticari varlığı istikrarlı biçimde genişlemiş ve yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Doğu menşeli malların Avrupa'ya sevkinde başlıca aktörlerden biri hâline gelmiştir. Uğur Akbulut, Selahattin Tozlu, "İngilizlerin Hindistan Yolunu Güvence Altına Alma Çabası: Fırat Nehrinde İlk Vapur İşletme İmtiyazı (1834)", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 26, ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Elazığ, 2016, s. 415-421.

³³⁸ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 18-24.

kaybını telafi etmeye çalışan Şah Safi, bu kez İran'da faaliyet gösteren ticaret şirketlerinden alınan vergileri önemli ölçüde artırmıştır. Bu adım, Basra Körfezi merkezli bir ticaret imparatorluğu kurulması yönündeki beklentilerin fiilen sona ermesine yol açmıştı. Zira Avrupalı tüccarlar, İran'ın ürettiği tüm ipeği satın almakta zaten zorlanırken, artan vergiler karşısında tekel hayallerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. 1633 yılına gelindiğinde Avrupalıların önemli bir kısmı İran'ı terk etmişti. Bu gelişme, Venedikliler başta olmak üzere Levant ticaretinin yeniden canlanacağına dair iyimser beklentileri güçlendirdi.³³⁹

1630'ların ortalarına gelindiğinde İran'da üretilen ipeğin neredeyse tamamı, Halep üzerinden Avrupa'ya ulaşıyordu. Söz konusu durum, özellikle İngiltere'de hızla büyüyen ipekli dokuma sanayisinin ham madde ihtiyacıyla doğrudan bağlantılıdır. Ancak İran ipeği arzının sınırlı kalması, Halep pazarında Avrupalı tüccarlar arasında yoğun bir rekabeti beraberinde getirmiştir. Bu rekabet ortamında, uzun süre Levant ticaretine hâkim olan Venediklilerin konumu zayıflamış, İngiliz Levant Şirketi giderek üstünlük sağlamış ve ham ipek, 17. yüzyıl boyunca İngiltere'nin Avrupa dışından ithal ettiği başlıca meta haline gelmiştir.³⁴⁰

İngiliz başarısı, yalnızca ticari organizasyonun esnekliğiyle değil, aynı zamanda İngiliz yünlü çuhalarının hem Suriye hem de İran pazarlarında geniş kabul görmesiyle de ilişkilidir. Çuha ticareti, İngiliz tüccarların nakit bağımlılığını azaltmış, Levant Şirketi ile İngiliz tekstil üreticileri arasında karşılıklı çıkarlara dayalı bir ittifak yaratmıştır. Buna karşılık, Venedik ve Fransa, sanayi yapılarının ve ticari pratiklerinin Kuzeybatı Avrupa ile rekabet edememesi nedeniyle Levant ticaretindeki konumlarını giderek kaybetmiştir. Özellikle 1669'da Girit'in Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle sonuçlanan Osmanlı-Venedik Savaşı, Venedik'in Doğu-Batı ticaretindeki aracı rolünü büyük ölçüde sona erdirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halep, İran ipeği merkezli Levant ticaretinde İngiliz ağırlığının belirginleştiği bir ekonomik yapıya evrilmiş ve şehir, küresel ticaret sistemindeki yerini büyük ölçüde bu dönüşüm üzerinden sürdürmüştür.³⁴¹

Bu süreç yalnızca Halep şehrini değil, periferisini de etkilemiştir. Bir önceki bölümde ortaya koyduğumuz gibi İskenderun, Halep'in limanı olarak Trablusşam'ın yerini alıyordu fakat bu süreç pürüzsüz değildi. Osmanlı merkezi İskenderun'da 1593'te gümrük merkezi kurulmasını emretmiş fakat Sayfalar bu karara karşı çıkmış ve 1605'te kapatma yönünde bir karşı emir çıkarttırabilmişlerdi. Ancak 1609'da ikinci bir emir

³³⁹ a.k.

³⁴⁰ Bruce Masters, *The Origins of Western ...*, 1988, s. 24-30.

³⁴¹ a.k.

yayımlanmış, Avrupalıların İstanbul nezdindeki baskısı sonucunda 1612’de gümrük yeniden faaliyete geçmiştir.³⁴²

1624 Mayıs’ında Kuzey Afrika’dan çıkan beş bertonun Kıbrıs’tan sonra İskenderun’a yönelerek limandaki gemileri ele geçirmesi, depoları yağmalaması ve Osmanlı gümrükhanesini yakması, Halep hinterlandına bağlanan Doğu Akdeniz ticaretini bir anda kesintiye uğratmıştır. İskenderun, Halep’in denize açılan kapısı olarak ipekten pamuğa, tütünden baharata uzanan çok çeşitli malların sevk edildiği, fakat İzmir’in aksine kıyı tahkimatı olmayan, yerleşimi sınırlı ve sıtma bataklıklarıyla anılan bir iskeleydi. Sekiz günün sonunda deniz trafiğinin başka limanlara kayması, saldırının etkisini anlık bir şok olmaktan çıkarıp iki yıl süren bir iktisadi ve diplomatik sarsıntıya dönüştürmüştür. Bu sarsıntının kalıcılığını belirleyen ilk unsur, gümrüğün doğrudan saray maliyesine bağlanmış olmasıydı. İskenderun gümrüğü has statüsüyle valide sultanın gelir kalemlerinden biriydi. 1624-25 yıllarına ait gelir beklenen düzeyin altında gelmişti. Gelir açığı, ticaretin “kendiliğinden” durmasından ziyade iki dinamiğin birleşmesiyle büyüdü: Korsan tehdidinin denizcileri caydırması ve yabancı tüccar topluluklarının gümrük oranı anlaşmazlığında çözüm koparmak için ticareti kısmen bilinçli biçimde yavaşlatması. İkinci unsur, İskenderun hadisesinin Halep-İstanbul hattında yürüyen diplomasiyi hızlandırması ve aynı anda dağılmış olmasıdır. İstanbul’daki Venedik bailosu Giustinian, baskını hem korsanlık şikayetini derinleştirmek hem de Halep’teki idarecileri ihracata %2,5 vergi koyma girişimine karşı baskı kurmak için stratejik bir kaldıraç olarak kullanmak istemiştir. Dört ticaret devletinin (Fransa, Hollanda, İngiltere, Venedik) konsolos ve elçilerinin ortak bir arz etrafında birleşmesi fikri, İstanbul nezdinde ağırlık yaratabilecek bir yöntemdi fakat İngiliz-Fransız protokol üstünlüğü çekişmesi, ortak eylemin sürekliliğini baştan zayıflatmıştır. Buna rağmen, ticareti birkaç gün durdurma ve gemileri başka rotalara çevirme gibi cezalandırıcı hamleler, Halep’teki idarecilerin daha elverişsiz bir gümrük düzenlemesini kabule zorlayacak ölçüde etkili olmuştur.³⁴³

17. yüzyılın temel kırılması, Akdeniz merkezli yapının çözülerek İngiltere ve Hollanda lehine yeniden şekillenmesidir. Fransa’nın bu dönemde Levant ticaretinin öne çıkan aktörü konumunu zayıflatan sebepleri vardı. Bunlar arasında savaşlar, siyasal istikrarsızlık ve konsolosluk ağlarının zayıflığı sayılabilir. Konsolosluk ağlarını yüzyılın

³⁴² Bruce Masters, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu’nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, 2. Baskı, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2017, s. 26-34.

³⁴³ Joshua M. White, “Shifting Winds Piracy, Diplomacy, and Trade in the Ottoman Mediterranean, 1624-1626”, *Well-Connected Domains Towards an Entangled Ottoman History*, Pascal W. Firges Tobias P. Graf, Brill, Leiden, 2014, s. 37-53.

sonlarına doğru yeniden yapılandıracaklardı. Buna karşılık İngilizler, yünlü çuha ihracatını Levant'ın yerel ürünleriyle takas edebilme becerisi sayesinde erken bir avantaj elde etmişti. Özellikle ipek ticaretinde belirleyici konuma yükselmiştir. Halep, İran ipeğinin Avrupa'ya aktarıldığı ana merkez olmuştur. 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz ipek ithalatı ve Levant ticaret hacmi tarihsel bir zirveye ulaşmış, 1680'lerde Levant ticaretinin büyük bölümü İngilizler ve Felemenkler tarafından kontrol edilir hâle gelmiştir.³⁴⁴ Bununla birlikte Üçüncü İngiliz-Hollanda Savaşı (1672-1674) sırasında Akdeniz'de deniz yollarının kapanması, Hollanda ticaretini fiilen durma noktasına getirmiş, bu boşluktan Fransızlar yararlanmıştır. 18. yüzyıl başlarında Hollanda, Levant ticaretindeki büyük rakipler arasından fiilen çekilmiştir.³⁴⁵

Ne var ki bu üstünlük kalıcı olmamıştır. İngiltere'nin toplam dış ticareti içinde Levant'ın payı 17. yüzyıl ortalarından itibaren sürekli gerilemiştir. İpek ve çuha ticaretindeki düşüş, İtalya ve özellikle Hindistan gibi yeni tedarik alanlarının devreye girmesiyle hızlanmıştır. Bu durum, İngiliz başarısının kısmen geçici ve bağlamsal olduğunu, Venedik ve Fransa'nın eski konumlarını koruyamamasının da bu sonucu beslediğini düşündürür. Buna karşılık Fransa açısından 17. yüzyıl sonundaki gerileme bir geri çekilme değil, toparlanmanın eşiği olmuştur. Marsilya merkezli yeniden örgütlenme, ticaret odasının kurumsal himayesi ve XIV. Louis döneminde Osmanlılarla ilişkilerin yumuşatılması, Fransız ticaretinin önünü açmıştır. 1673 kapitülasyonlarının yenilenmesiyle hukuki eşitlik sağlanmış ve 18. yüzyılın ilk yarısında Fransızlar Levant ticaretinde yeniden üstünlüğü ele geçirerek pazarın büyük bölümünü kontrol eder hale gelmiştir. Böylece 17. yüzyılın “İngiliz-Felemenk momenti”, 18. yüzyılda belirgin bir Fransız hegemonyasına dönüşmüştür.³⁴⁶

Bu kısmı bitirmeden önce kısaca Levant Şirketi'ne bir bakmamız gerekir. William Harborne 1578'de İstanbul'a gelmiş ve 1580'de imtiyaz belgesini almıştır. Bu arada İngiltere'de Türk ve Venedik şirketleri kurulmuş, söz konusu şirketler 1592'de Levant Şirketi altında birleştirilmiştir.³⁴⁷

Levant Şirketi daha önceki aile ticarethanelerinin ağırlığının azaldığı ve kendi tebaalarının bölge ticaretine katılımını tekel altına alan anonim ticaret şirketlerinin temsilcilerinden biridir. Hollanda'da 1625'te Levant ticaretini ve Akdeniz'de denizciliği

³⁴⁴ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı ...”, 2016, s. 356-360.

³⁴⁵ Jonathan I. Israel, “Trade, Politics and Strategy: The Anglo-Dutch Wars in the Levant (1647-1675)”, *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, ed. Alastair Hamilton, Alexander H. de Groot, Maurits H. van den Boogert, Brill, Leiden, 2000, s. 11-23.

³⁴⁶ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı ...”, 2016, s. 356-360.

³⁴⁷ a.k., s. 348-351

düzenleyen bir müdürlük yapısının kurulması, Fransa’da ise 1666’da Colbert’in Levant ticareti üzerinde tekel yetkisi tanıyan bir şirket düzenlemesi aynı çizginin uygulamalarıdır.³⁴⁸

Levant Şirketi’nin Halep’teki işleyişine baktığımızda tipik olan şirket adına yürütülen mal sevkiyatı, satış ve tahsilat süreçleridir. Bununla birlikte ticari temsilcilerin saraya mücevher temini, Osmanlı görevlilerine yüksek faizle borç verme gibi “olağanüstü” kazanç pratikleri de vardı. İngilizlerin Halep’e gönderdiği İngiltere yünlülerinin satılabilmesi “pazar psikolojisi”ni okuyan temsilcilerin ayrıntılı yönlendirmelerine bağlı olduğunu göstermesidir. Halep’te satış, çoğunlukla Yahudi ve Ermeni komisyoncular üzerinden ve büyük ölçüde takas, kısmi nakit ya da vadeli kredi ile yürürdü ve peşin, avantajlı satış nadirdi. Vadeli satışlar etrafında Londra’daki merkez ile sahadaki temsilciler arasında uzun süreli bir gerilim gelişmiştir. Merkez, risk yönetimi adına “güvene dayalı vadeli satışları” yasaklamak istemiş, temsilciler ise stokları eritmenin tek yolunun bu esneklik olduğunu savunmuştur. Bu çekişme, yemin uygulamaları, fiili dolanma yöntemleri (rehin-ipotek gibi) ve nihayet düzenlemenin 18. yüzyıl ortasında kaldırılmasına kadar uzanan kurumsal bir disiplin tartışması doğurmuştur.³⁴⁹

Levant Şirketi temsilcileri yalnızca “mal aracısı” değil, gelişmiş bir finansal aracılık işlevi görüyordu. İstanbul’daki acenteler üzerinden poliçe düzenleme, kur farkı (kambio), komisyonlar, masraflar ve tahsil riskleri dikkatle hesaplanır, poliçe sistemi, sahada erken bir banka mekanizması gibi çalışırdı. Para piyasasında spekülasyon ve arbitraj da sıradanlaşmıştır. İspanyol sekizlikleri, lion dollar, temeen gibi paraların ayar- itibar dalgalanmaları, mal fiyatları kadar yakından izlenmiştir. Bazı temsilciler Osmanlı görevlilerine faizle borç verme gibi yüksek getirili ama hukuken güvencesiz ve itibari riski büyük işlere girmiştir. Bu bağlamda ortaklık sözleşmeleri, muhasebe disiplini, defterlerin güncel tutulması ve “yerlilere faizle borç vermeme” gibi kurallar, riskleri sınırlama çabası olarak öne çıkmıştır.³⁵⁰

Halep’teki Levant Şirketi temsilcileri veba ve çekirge istilaları gibi salgın dönemlerinde Beylan’a çekilerek söz konusu kriz dönemleri yönetebilmiştir. Ayrıca söz konusu temsilcilerin gündelik yaşamları bütünüyle kasvetli değildir. Hanlarda kurumsal

³⁴⁸ Bruce Masters, *Christians and Jews ...*, 2001, s. 68-71.

³⁴⁹ Gwilym Ambrose, “English Traders at Aleppo (1658-1756)”, *The Economic History Review*, Volume:3, No:2 1931, s. 246-267.

³⁵⁰ Gwilym Ambrose, “English Traders at ...”, 1931, s. 246-267.

ve kapalı bir topluluk hayatı, düzenli dini pratikler, avcılık, müzik, küçük konserler ve geniş okuma listeleriyle “manastır/akademi” benzeri bir sosyallik kurmuşlardır.³⁵¹

Avrupalı “milletler” Halep’te esas olarak kendi konsolosları aracılığıyla örgütlenmişti. Konsolosluklar geniş bir özerkliğe sahip olmakla birlikte, bu özerklik mutlak değildi. Meşruiyet krizleri ve iç disiplin sorunlarında Osmanlı yargısı devreye girebiliyordu. 1616’da yeni Fransız konsolosunun meşruiyetinin bir fetvayla teyit edilmesinin ardından, eski konsolosun kadı emriyle Gümrük Hanı’ndaki konutundan çıkarılması bu sınırları açık biçimde gösterir. Avrupalılar ile Osmanlı tebaası arasındaki ihtilaflarda Babıâli’nin “büyük yetkili” kadı mahkemeleri tesis etmesi ise, Venedikliler dışındaki Avrupalı cemaatlerde rahatsızlık yaratmıştır. Bunun temel nedeni, İslami yargı usulünde yazılı belgenin tek başına yeterli görülmemesi ve tanık zorunluluğudur. 1660’ta bir İngiliz tüccarın, yazılı sözleşmeye rağmen tanık sunamadığı için davasını kaybetmesi bu riskin tipik bir örneğidir. Bu deneyimler Avrupalıları yargı alanını yerelden merkeze taşımaya yöneltmiş, 1675’te İngilizler, belirli meblağın üzerindeki ticari davaların İstanbul’da ve büyükelçinin huzurunda görülmesi hakkını elde etmiştir. Kısa sürede diğer Avrupa devletleri de benzer düzenlemeler yapmış, böylece Avrupalıların Halep kadı mahkemelerine başvurusu belirgin biçimde azalmıştır.³⁵²

Bu hukuki yönelim, Levant’taki konsolosluk kurumunun tarihsel gelişimiyle uyumludur. 17. yüzyıl başlarında Venedik uzun kurumsal deneyimiyle öne çıkarken, Fransa konsolosluk sistemini doğrudan devlet müdahalesiyle merkezileştirmiştir. İngiltere ve Hollanda ise Levant tecrübesi olmaksızın, Venedik örüntüsünü kendi ticari şirket yapılarıyla birleştirmiştir. Konsoloslara zaman zaman siyasal görevler yüklenmiş olsa da kurumun asli işlevi ticariydi. Konsolosların etkinliği, ulus içindeki rıza, sermaye sahipleriyle çıkar uyumu ve merkezle kurulan ilişkilere bağlıydı.³⁵³

Avrupalı tüccarların yerel toplumla teması sınırlıydı. Ticarete büyük ölçüde yerel Hristiyan ve Yahudi dragomanlara (tercüman) dayanıyor, dil ve yerel pratikleri öğrenmeye yönelmiyorlardı. Protestan Avrupalıların yerli evliliklere mesafeli duruşu bu kopukluğu derinleştirmiştir. Batılı tüccarların faaliyetleri çoğu zaman liman kentleriyle sınırlı kalmış, iç dağıtım ağları, kredi ilişkileri ve tedarik kanalları yerel tacirlerin denetiminde varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Avrupalılar hem satışta dar bir müşteri

³⁵¹ a.k.

³⁵² Bruce Masters, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu’nun ...”, 2017, s. 47-56.

³⁵³ Niels Steensgaard, “Consuls and nations in the Levant from 1570 to 1650”, *Scandinavian Economic History Review*, Volume: 15, 1967, s. 13-15.

çevresine hitap etmiş hem de hammadde alımlarında yerel aracılara bağımlı hale gelmiştir.³⁵⁴

Bu bağımlılığın sürdürülebilir hale gelmesi, Avrupalılarla çalışmayı güvence altına alan bir koruma rejimine bağlıydı. Hristiyan tüccarlar, Doğu-Batı ticaretine girebilmek için Müslüman ortaklara kıyasla daha güçlü himaye kanallarına ihtiyaç duyuyordu. Bu noktada Osmanlı merkezinin, Avrupalıların Osmanlı tebaasından dragoman istihdamına izin vermesi belirleyici oldu. 17. yüzyıl boyunca konsoloslar, Sefarad Yahudiler, Levanten Katolikler ya da yerel unsurlar arasından tercüman temin etmeye çalışmıştı ancak yabancı koruması olmayan yerli tercümanlar yerel baskılara açık kaldığı için bu durum tereddüt yaratıyordu.³⁵⁵

Bu tereddüt, 1673 (Fransa) ve 1675 (İngiltere) antlaşmalarıyla büyük ölçüde aşıldı. Bu düzenlemeler, Osmanlı tebaasından tercüman atanmasını mümkün kılmakla kalmadı; beratlı tercümanlara cizye ve bazı düzensiz vergilerden muafiyet sağladı. Gümrük oranları da zimmi seviyesinden Müslüman oranına yaklaştırıldı. Ayrıca 4.000 akçeyi aşan ihtilafların Babiâli'ye taşınabilmesi, tercümanların ve tüccarların hukuki hareket alanını genişletti. Osmanlı makamları suistimalleri sınırlamaya çalışsa da 1754'te Halep'te "ticaret yapmayan" tam zamanlı bir tercüman bulmanın neredeyse imkânsız olduğu tespiti, sahadaki gerçekliği yansıtır.³⁵⁶

Bu bağlamda Halep'te en güçlü ticari aktör 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz Levant Şirketi olmuştur. Şirket mezhep konusunda genellikle pragmatik davranmış, 1675 öncesinde dragoman kadroları ağırlıklı Yahudiler ve Levantenler tarafından doldurulurken, bu tarihten sonra yerel Hristiyanlara alan açılmıştır. Katolik misyon okullarının sağladığı dil ve muhasebe becerileri bu süreci kolaylaştırmıştır. 1688'de İlyas Valad Cırjiz'in İngiliz konsolosuna tercüman atanması ve ailesiyle birlikte vergiden muaf tutulması, bu dönüşümün erken bir örneğidir. 1720'lerden itibaren Katolik Arapların dragomanlıkta artan ağırlığı, yalnız dini değil kurumsal ve mesleki bir dönüşüme işaret eder. Aida ve Dib aileleri, dragomanlık ile ticari yükseliş arasındaki ilişkinin somut örneklerini sunar. Shukri Aida'nın kuşaklar boyunca süren tercümanlık ve ticari faaliyetleri, bu statünün bir "koruma-ticaret" stratejisine dönüştüğünü gösterir. Yusuf Dib örneğinde de tercümanlık ile mali faaliyetlerin iç içe geçtiği görülebilir. Mezhepsel konumların ekonomik rekabetle birleşebilmesi ve konsoloslukların

³⁵⁴ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 363-369.

³⁵⁵ Bruce Masters, *Christians and Jews ...*, 2001, s. 71-80.

³⁵⁶ a.k.

müdahaleden kaçınma uyarılarına rağmen sahadaki gerilimler, ticaretin cemaat siyasetinden bağımsız işlemediğini ortaya koymaktadır.³⁵⁷

Berat sistemi, Hristiyanlara haksız avantaj sağladığı gerekçesiyle eleştirilmiş olsa da Osmanlı bürokrasisi bu riskin farkındaydı. Bu nedenle iki ilke sürekli vurgulandı: beratlıların ticaretten menedilmesi ve her konsolos için istihdam edilebilecek beratlı sayısının sınırlandırılması. Ancak ticaret yasağının antlaşmalarda açık biçimde yer almaması ve davaların İstanbul'a taşınabilmesi, sahada ticareti fiilen teşvik eden bir sonuç doğurdu. 19. yüzyıl başına kadar süren bu tartışma, kalıcı bir çözüme ulaşmamıştır. Osmanlı merkezi, istihdam sınırları konusunda da denetimi sürdürmüştür. Dragoman ve hizmetkâr sayılarının sınırlanması, düzenli sayımlar ve İstanbul kayıtlarıyla karşılaştırmalar bu çabanın parçalarıdır. 18. yüzyıl sayımları, beratlı sayılarının daha sonraki tarih yazımında öne sürülen yüksek tahminlere her zaman ulaşmadığını göstermektedir.³⁵⁸

Dragomanların büyük bölümünün Katolik olması, statünün yalnızca din değiştirmeye açıklanamayacağını ortaya koyar. Yahudi ve Ortodoks dragomanların varlığı, mezhebin zorunlu bir önkoşul olmadığını gösterir. Görünen o ki, yabancı bir konsolosluğa kaydolmak, ticari birikimi güvence altına almanın etkili bir yolu olarak işlev görmüştür. Bu strateji, Müslüman seçkinlerin eşraf statüsü üzerinden benzer koruma mekanizmaları geliştirmesiyle karşılaştırılabilir. Berat güçlü bir hukuki koruma sağlasa da tek başına servet üretmemiştir. Nitekim 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Halep ve Suriye liman kentlerinde doğrudan yabancı bir güce kurumsal bağla eklemlenmemiş bir Hristiyan ticaret burjuvazisi belirginleşmiştir. Avrupalı tüccarların bölgedeki varlığı daralırken, bu gruplar ticari alanı doldurmuştur. Bu tüccarların büyük bölümünün Katolik olması, ticaret ile Katolikliğin neden bu ölçüde kesiştiği sorusunu gündeme getirir. Bu kesişimi açıklamak için, Osmanlı Arap topraklarındaki Katolik girişimin seyrini ayrıca ele almak gerekmektedir.³⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim nüfus, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreçte durağan değil, göçler, ticari genişleme ve mezhepsel dönüşümlerle şekillenen dinamik bir yapı sergilemiştir. Bu dönüşümün erken safhasında nüfus hareketleri belirleyici olurken, 17. yüzyıldan itibaren uluslararası ticaretin artışı hem yeni ekonomik imkânlar üretmiş hem de Katolik misyonerliğin Levant'ta kurumsal biçimde kök salmasına zemin hazırlamıştır.

³⁵⁷ a.k.

³⁵⁸ Bruce Masters, *Christians and Jews ...*, 2001, s. 71-80.

³⁵⁹ a.k.

Her ne kadar 17. ve 18. yüzyıllarda Hristiyanların büyük bölümü kırsal nüfus ya da kent yoksulları içinde yer almaya devam etmişse de aynı dönemde Hristiyan cemaatlerin elit katmanlarında belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Özellikle payitahtta ve vilayet merkezlerinde Hristiyan tüccar ve bankerlerin serveti yükselmiş, 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde bu gruplar Batı Avrupa ticaret şirketleriyle kurdukları ilişkiler sayesinde imparatorluğun ihracatında görünür bir rol üstlenmiştir. Eğitim alanında da benzer bir kayma gözlenmiş, Katolik misyoner okullarının sağladığı dil ve muhasebe becerileri, zengin tüccarların finanse ettiği daha seküler eğitim girişimleriyle tamamlanmıştır.³⁶⁰

Bu dönüşüm Yahudi cemaatlerinde farklı bir seyir izlemiştir. 17. yüzyıl başında Osmanlı Yahudileri hem Katolik dünyasından gelen göçmenlerden hem de imparatorluğa daha önce dahil olmuş yerli topluluklardan oluşuyordu. Ancak Katolik Avrupa'dan Yahudi göçü yüzyıl boyunca büyük ölçüde durma noktasına gelmiştir. Bunun nedeni yalnızca İspanya ve Portekiz'de "Yeni Hristiyan" nüfusunun tükenmesi değil, aynı zamanda uluslararası ticaretin yükselişiyle Katolik devletlerin Yahudi nüfusa daha hoşgörülü yaklaşmasıdır. Livorno'da 1593'te Yahudilere tanınan haklar bu dönüşümün simgesidir.³⁶¹

17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılda Osmanlı'ya gelen sınırlı sayıdaki Yahudi ise, geldikleri Katolik ülkelerin tebaası olarak kalmış ve Avrupa konsolosluklarının himayesi altında yaşamıştır. "Franko" olarak anılan bu kesim, vergisel muafiyetler sayesinde cemaat içinde önemli bir nüfuz kazanmış; buna karşılık daha önce Osmanlı sarayında olağanüstü siyasal ve iktisadi güç elde etmiş Yahudi elitlerin etkisi 18. yüzyıla gelindiğinde ortadan kalkmıştır. Yeni Yahudi ekonomik seçkinleri, uluslararası ticaretten ziyade saray sarraflığı ve devletle bağlantılı mali faaliyetlere yönelmiş, zımni statüsünün sınırlarını aşmamaya özen göstermiştir. 1666'daki Sabetay Sevi krizi sırasında Yahudi elitlerin mesafeli tutumu, bu ihtiyatlı stratejinin açık bir göstergesidir.³⁶²

Katolik misyonerliğin Levant'taki yükselişi, Karşı Reform sürecinin Osmanlı coğrafyasına uzanan bir uzantısıydı. Protestan Reformu sonrasında Roma, Doğu kiliseleriyle bağlarını güçlendirmeyi stratejik bir hedef olarak benimsemiş, Fransiskanlar, Cizvitler, Kapuçinler ve Karmelitler aracılığıyla Suriye ve Filistin'de

³⁶⁰ Bruce Masters, "Değişen Bir Dünyada Hristiyanlar", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 329-336.

³⁶¹ Minna Rozen, "Osmanlı Yahudileri", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 311-324.

³⁶² Minna Rozen, "Osmanlı ...", 2016, s. 311-324.

yoğun bir faaliyet yürütmüştür. 1622’de Propaganda Fide’nin kurulmasıyla misyonerlik kurumsal bir çerçeveye kavuşmuş, Fransız krallarının diplomatik himayesi bu girişimlere siyasi güvence sağlamıştır. Kapitülasyonların sunduğu koruma rejimi, Katolik din adamlarının Levant’ta görünürliğini ve hareket alanını genişletmiştir.³⁶³

Bu faaliyetler esasen Müslümanlara değil, yerel Hristiyan cemaatlere yönelmişti. Amaç, Doğu kiliselerinin hiyerarşisini Papa’nın üstünlüğünü tanımaya ikna etmektir. Ancak Suriye bağlamında bu girişim, yalnızca yukarıdan aşağıya bir birlik arayışı üretmemiş, Arapça konuşan Hristiyanlar arasında yerelci ve reformist eğilimleri de tetiklemiştir. Katolik girişimin karşısında, bazı cemaatler İstanbul Patrikhanesi ve Ortodoks merkezlerle bağlarını güçlendiren bir savunma refleksi geliştirmiştir.³⁶⁴

Halep, bu sürecin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kentin ticari canlılığı, misyonerliğin başarısını “yeni düzene” açık bir Hristiyan tüccar tabanıyla buluşturmuştur. 17. yüzyıl başında büyük ölçekli ticaret Müslüman tüccarlar ve İranlı Culfa Ermenilerinin elinde yoğunlaşmış olsa da zamanla farklı kökenlerden Ermeni ve Hristiyan Arap tüccarlar ticari faaliyette daha görünür hale gelmiştir. Mudaraba gibi ortaklık modelleri, sermayesi sınırlı aktörlerin ticarete girişini kolaylaştırmış, 17. yüzyıl ortalarından itibaren Hristiyan Araplar bu sözleşmelerde giderek daha sık aracı rolü üstlenmiştir. 18. yüzyıl başlarında ise bu aracılık rolleri büyük ölçüde Osmanlı Ermenilerinin yerini almıştır.³⁶⁵

Bu dönüşümün kalıcı hale gelmesi, yalnız piyasa fırsatlarına değil, Avrupalı tüccarlarla çalışmayı güvence altına alan bir koruma rejimine bağlıydı. Kapitülasyonlar çerçevesinde Osmanlı tebaasından dragoman istihdamına izin verilmesi ve beratlı tercümanların ortaya çıkması, yabancı korumasını hukuken geçerli hale getirmiştir. Böylece Katolikliğe yönelim, yalnızca teolojik değil, aynı zamanda ekonomik ve hukuki avantajlar üreten bir seçenek halini almıştır.³⁶⁶

Başlangıçta Osmanlı merkezi, mezhepler arası geçişleri egemenliği ve vergi düzenini sarsmadığı sürece sınırlama eğilimi göstermemiştir. Ancak Katolik misyonerliğin artan etkisi ve cemaatler arası rekabet, 17. yüzyılın sonlarına doğru merkezde kaygı uyandırmış, bu durum “millet savaşları” olarak anılacak çekişmelerin ve millet sisteminin daha sıkı kurumsallaşmasının zeminini hazırlamıştır. Bu süreç, bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.³⁶⁷

³⁶³ a.k.

³⁶⁴ Thomas Philipp, “Bilad Al-Sam...”, 2004, s. 412-414.

³⁶⁵ Bruce Masters, *Christians and Jews ...*, 2001, s. 71-80.

³⁶⁶ a.k. 68-71.

³⁶⁷ a.k. s. 80-88.

3. 18. Yüzyılda Osmanlı Suriyesi'nde Ticaretin Değişen Örüntüsü ve Toplumsal Sonuçları

17. yüzyılda Levant pazarında İngiliz ticari üstünlüğü genel kabul görmekle birlikte, bu dengenin 18. yüzyıl boyunca giderek Fransa lehine döndüğü açıktır. Bu yön değişiminin ilk işaretleri 17. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmıştır. 1720'lerden itibaren Fransa, Levant ticaretinde Hollandalıların ve İngilizlerin payını giderek daraltmış, yüzyıl ortalarında ticaretteki payı yüzde 60'ı aşmıştır. Fransa, Babıali ile ilişkilerini onarmaya yönelik yoğun diplomatik girişimlerle Levant'a geri dönüş zemini hazırlarken, Osmanlı topraklarındaki ticari varlığını da eşzamanlı olarak genişletmiştir. Aynı dönemde, Levant pazarında talep gören İngiliz kumaşlarıyla rekabet edebilmek amacıyla Languedoc dokuma havzası devlet destekli biçimde geliştirilmiştir.³⁶⁸

Ayrıca pay artışı, Hollanda deniz gücünün gerilemesi ve İngiliz ticari enerjisinin Hint ve Atlantik havzalarına yönelmesiyle bağlantılıdır. Ancak Colbert'ten itibaren süreklilik gösteren merkantilist yönelişin, Levanten pazarlarını ele geçirme iradesinin de belirleyici olduğu unutulmamalıdır.³⁶⁹

1680'lerde İngilizler hala Levant'ın en güçlü ticari aktörü konumundaydı ancak aynı yıllardan itibaren İngiliz ticaretinin Osmanlı pazarından kademeli olarak uzaklaşmaya başlamıştır. İran'daki ipek üretimi, Safavilerin 1722'de İsfahan'ın Afganlar tarafından ele geçirilmesi sonrasında uzun bir çöküşe girmiştir. Halep'teki İngiliz konsolos 1765'te, 1750'den beri İran ipeğinin bulunmadığını ve bunun sonucu olarak İranlıların İngiliz yünlü kumaşının başlıca alıcısı olmaktan çıktığını belirtir. Levant Şirketi giderek daha zor koşullar altında faaliyet göstermiş, Doğu Hindistan Şirketi ile ipek ve baharat ticaretinde yaşanan rekabet, uzun süren savaşların Osmanlı tüketicisinin alım gücünü zayıflatması ve Fransız tüccarların İngiliz kumaşlarını fiyat kırarak baskılaması, İngiliz üstünlüğünü aşındıran başlıca etkenler olmuştur. Bu süreci kesinleştiren asıl unsur ise İngiltere'nin ticari önceliklerinin değişmesidir. 18. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz sermayesi ve devlet ilgisi giderek Hint Okyanusu ve Atlas Okyanusu havzalarına yönelmişti. Levant, İngiliz ticaret stratejisinde ikincil bir konuma düşmüştür. Buna karşılık Fransız ticareti, 1730'lardan itibaren Levant'ta belirgin bir üstünlük kurmuş ve bu konumunu yüzyılın sonuna kadar korumuştur.³⁷⁰

³⁶⁸ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 369-371. Edhem Eldem, "French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth-Century", *Oriente Moderno*, Nuova Serie, Anno 18 (79), Nr. 1, The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, 1999, s. 27-47.

³⁶⁹ Edhem Eldem, "French Trade and ...", 1999, s. 27-47. Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun ...", 2017, s.57-62.

³⁷⁰ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 369-371.

Fransız ticaretinin Osmanlı ile olan dengesinde ithalat genellikle ihracatı aşmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında ticaret açığı toplam hacmin yaklaşık beşte biri düzeyine çıkmış, Levant’a yapılan ihracat, ithalatın yaklaşık %70’ini karşılamıştır. Bununla birlikte bu tablo, yalnızca mal ticaretine dayandığı için eksiktir. Navlun, sigorta, para transferleri ve finansal hizmetlerden elde edilen kazançlar gibi “görünmeyen” kalemler hesaba katıldığında, Fransız ticaretinin nakit açısından sürekli bir kayıp yarattığı söylenemez. Üstelik dönemin istatistiklerinde Osmanlı mallarının değerinin Fransız ihracatına kıyasla yüksek gösterilmesi, ticaret açığının olduğundan büyük görünmesine yol açmış olabilir. Bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, Fransız Levant ticaretinin yüzyıl boyunca görece dengeli ve sürdürülebilir biçimde büyüdüğü anlaşılmaktadır.³⁷¹

Fransız üstünlüğünün belirleyici yönlerinden biri, ticaretin örgütlenme biçimidir. İngiliz faaliyetinin birkaç büyük hane etrafında yoğunlaşma eğilimine karşılık, Fransız tüccar topluluğu Levant’ın çok sayıda échelle’inde (Levant ticaret iskelesi, Levant’taki ticaret merkezleri) ve Bursa, Ankara, Halep gibi iç ticaret merkezlerinde görünürlük kazanmıştır. Dolayısıyla Fransız ticaret topluluğunun yerel ekonomik ve toplumsal aktörlerle kurduğu temas noktaları, diğer Avrupalı “milletlere” kıyasla daha fazladır. Ayrıca Fransız ticari çıkarları, İstanbul’daki büyükelçilik ve échellelerdeki konsolosluklar aracılığıyla yürütülen diplomatik faaliyetlerle sürekli iç içe geçmiştir. Fransız Levant siyasetinin kalıcı kaygısı, Osmanlı bürokrasisi ve yönetici seçkinleri içinde bağlantı ağları kurmak ve bu ağları ticari amaçlarla işletebilmektir. Belgrad Antlaşması sürecindeki Fransız arabuluculuğu, Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Paris elçiliği, Bonneval, Tott ve Laffite-Clave gibi isimlerin gözetiminde yürütülen askeri-teknik düzenlemeler, bu ilişki biçiminin çeşitli görünümleridir. Marki de Villeneuve’nün arabuluculuğu sonrasında 1740 kapitülasyonlarının imzalanması, söz konusu kesişimin somut örneklerinden biridir. Genel düzeyde, 18. yüzyılda Fransız ticaretinin rakiplerine kıyasla ayrıcalıklı bir konumdan yararlandığı ve fiilen “en çok gözetilen ulus” statüsüne yaklaştığı söylenebilir.³⁷²

Mal çeşitliliği de Fransız ticaretinin esnekliğini artırmıştır. İngiliz ticareti uzun süre ipek ithalatı ve kumaş ihracatı ekseninde yoğunlaşırken, Fransızlar pamuk, yün, tiftik, zeytinyağı, boyarmaddeler, deri ve balmumunu kapsayan geniş bir ürün yelpazesıyla faaliyet göstermiştir. Buna ek olarak, sömürgelerden gelen kahve, şeker,

³⁷¹ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı ...”, 2016, s. 369-371.

³⁷² Edhem Eldem, “French Trade and ...”, 1999, s. 27-47.

çivit ve kırmızı böceği boyası gibi ürünlerin Levant pazarına sevkî, Fransız ticaret ağının karlılığını güçlendirmiştir.³⁷³

Bu geniş ağ, limanlar arasında tamamlayıcı bir iş bölümü kurulmasını gerektirmiştir. Çok sayıda küçük échelle yerel ürünlerin ihracatında uzmanlaşmış, ancak finansman açısından Halep, İzmir, Kahire, Selanik ve İstanbul gibi büyük merkezlere bağımlı kalmıştır. İzmir, zengin hinterlandından ürün toplayıp ihraç eden ve Fransız mallarının Anadolu içlerine dağıtımında merkez rolü üstlenen başlıca liman haline gelmiştir. Söz konusu geniş ağlara dağılmış yapı, gelişmiş mali transfer mekanizmalarını zorunlu kılmıştır. Tüketim odaklı merkezlerin, ihracat ağırlıklı limanları finanse etmesi, senetler, karşılıklı borç düşümleri ve Osmanlı mali-idari yapılarıyla kurulan dolaylı bağlar aracılığıyla sağlanmıştır. Böylece hem limanlar arası tamamlayıcılık korunmuş hem de Batı ticareti belirli ölçülerde Osmanlı mali ve idari ağlarıyla eklenilebilmiştir.³⁷⁴

18. yüzyıl ortalarında Marsilya ticaretinin yaklaşık üçte biri Levant ile bağlantılıydı. Bu yönelimin ilk somut sonucu, İngiliz rekabetini dengelemeyi hedefleyen Fransız dokuma sanayiinde ortaya çıktı. Languedoc'ta 17. yüzyılın son çeyreğinde başlatılan üretim ve kalite artırma girişimleri, 18. yüzyılın başlarında sonuç vermişti. 1710'lardan itibaren Fransız kumaşları Osmanlı sarayı ve elit çevrelerde tercih edilir hale gelmişti. Aynı dönemde Fransız ihracatı yalnızca kumaşla sınırlı kalmamış, Antiller ve Güney Amerika menşeli şeker, kahve, çivit ve kırmızı böceği boyası gibi sömürge ürünleri Osmanlı pazarına sokularak ihracat kompozisyonu çeşitlendirilmiştir.³⁷⁵

İthalat cephesinde ise Levant ipeğinin önem kaybetmesi İngilizlerin bölgeden çekilmesini hızlandırırken, Fransızlar bu kaybı pamuk başta olmak üzere yün, tiftik, deve tüyü, balmumu ve ham deri alımlarını artırarak telafi etmiştir. Pamuk ithalatındaki artış özellikle dikkat çekiciydi: yüzyıl başında yaklaşık 1,5 milyon livre olan ithalat değeri, yüzyıl sonunda 13 milyon livreye yaklaştı. Bu genişleme niceliksel olarak Osmanlı ekonomisinin tamamını dönüştürmekten uzak olsa da niteliksel etkileri belirgindi. Batı menşeli kumaşların artışı fiyatları düşürerek büyük şehirlerde tüketimi yaygınlaştırmıştı. Amerikan şekerî ve kahvesinin piyasaya girişi ise yerel üretimi doğrudan baskı altına almıştı. Daha ucuz ve kaliteli Amerikan şekerî Mısır ve Kıbrıs

³⁷³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ...*, 2012, s. 268-272. Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 369-371.

³⁷⁴ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 369-371.

³⁷⁵ a.k., s. 372-375.

şekerini geriletirken, 1730’lardan itibaren Amerikan kahvesinin Yemen kahvesinin yerini alması, tüketim alışkanlıklarında kalıcı bir dönüşüm yaratmıştır.³⁷⁶

Batı ticaretinin Levant’taki etkisi artmış olsa da bu genişleme yerel aktörlerin direnci nedeniyle yapısal sınırlamalarla karşılaşmıştı. Fransız tüccarlar belirli alanlarda üstünlük sağlasalar da Avrupa malları elit tüketicilerce beğenilmekle birlikte, pahalı kalmaya devam etmişti. Bu nedenle Osmanlı pazarında geniş bir yayılma sağlayamadılar. Kaba yerel kumaşlar ve Hint pamukluları, Fransız kumaşlarının tüketim sınırlarını sürekli baskı altında tutmuştu. Bu kırılganlık, yüzyılın son çeyreğinde Fransız kumaş ihracatındaki düşüşle görünür hale gelmiştir. Burada belirleyici etken uzun savaşların yol açtığı yoksullaşma ve Osmanlı tüketicisinin alım gücündeki düşüştü. Kahve ve şeker ticareti hacim artışı sağlasa da düşük kâr marjları nedeniyle kumaş ticaretinin yerini dolduramamıştır.³⁷⁷

Ayrıca Batılı tüccarların temel yapısal zaafı, Osmanlı tüccarları ve aracılara bağımlılıklarıydı. Satışlar çoğunlukla yerel komisyoncular üzerinden güçlü toptancı gruplarına yapılırken, alımlar yerel temsilcilere dayanıyordu. Perakende ticaret Batılılara kapalıydı. Yerel tüccarlar fiyat baskısı için boykotlara ya da yapay kıtlıklara başvurabiliyor, sınırlı sermayeye sahip Avrupalı tüccarları zor durumda bırakabiliyordu. Bu deneyimler, kalıcı bir ticari konum için ekonomik gücün yeterli olmadığını ortaya koydu. Yerel siyasal himaye kısa vadeli koruma sunsa da istikrarsızdı. Asıl belirleyici ihtiyaç, kapitülasyon rejiminin güçlendirilmesiydi. Bu durum 1740’ta kapitülasyonların yenilenmesiyle büyük ölçüde aşılmıştır. Böylece Fransız tüccarlar, yerel direnç karşısında en etkili siyasal araca kavuşarak Levant’taki konumlarını güvence altına almışlardır.³⁷⁸

1740 kapitülasyonları, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde yalnızca ticari bir düzenleme değil, siyasal yükümlülükler ve güç dengeleri üzerinden şekillenen bir dönüm noktasıdır. Marki de Villeneuve’ün diplomatik aracılığıyla imzalanan Belgrad Antlaşması, Osmanlı Devleti’ne ardı ardına gelen askeri yenilgiler sonrasında sınırlı bir siyasal itibar kazandırmış ve 1740 kapitülasyonları ise bu diplomatik desteğin karşılığı olarak tanınmıştır. Bu bağlam, kapitülasyon metninde alışılmışın dışında biçimde mukaddimede değil, 55. maddenin ortasında açıkça belirtilmiştir. Böylece düzenleme,

³⁷⁶ a.k.

³⁷⁷ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı ...”, 2016, s. 372-375.

³⁷⁸ a.k., s. 375-377.

“tek taraflı ekonomik imtiyaz” anlatısından ayrılan bir siyasal borç ilişkisi olarak çerçevelenmiştir.³⁷⁹

Kapitülasyonların imzalanması ticari dengeleri kısa vadede kökten değiştirmemiştir, ancak Fransız elçiliğinin artan nüfuzu sayesinde tüccarlar, hak iddialarını doğrudan bu metne dayandırabilir hâle gelmiştir. Sürecin özü aynı kalsa da Osmanlı Devleti’nin Batı’nın diplomatik desteğine giderek daha bağımlı hâle gelmesi, kapitülasyon hükümlerinin yerel düzeyde görmezden gelinmesini zorlaştırmıştır. Yerel tüccarlar, doğrudan rekabetten ziyade iş birliğine yönelmek zorunda kalmıştır. Bu yönelim, “beratlı” statüsünün yaygınlaşmasıyla somutlaşmıştır. Başlangıçta tercümanlarla sınırlı olan bu koruma biçimi, 18. yüzyılın ikinci yarısında varlıklı gayrimüslim tüccarların yoğun talep gösterdiği bir ayrıcalığa dönüşmüştür.³⁸⁰

17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı ticareti Osmanlı ekonomisine giderek daha derin biçimde nüfuz etmiş, yerel kaynakları artan ölçüde kullanmış ve Batı sanayi mamulleri ile yeniden ihraç edilen sömürge ürünlerinin tüketimi için yeni kanallar açmıştır. Osmanlı ihracatının tarihsel olarak büyük ölçüde hammaddelere dayanması süreklilik arz etmekle birlikte, 18. yüzyılın ikinci yarısında ihracatın neredeyse tamamen dokuma hammaddelerine indirgenmesi, sömürgeci ticaret kalıplarını açık biçimde çağrıştırmıştır. Pamuk bu dönüşümün en çarpıcı örneğini oluşturmuş, ham pamuk ihracatı yirmi kat artarken, bir dönem pamuk ticaretinin temel ürünü olan pamuk ipliğinin ihracatı yaklaşık yüzde 50 oranında gerilemiştir.³⁸¹

Bununla birlikte Osmanlı pazarının Batı mamulleri tarafından bütünüyle ele geçirildiği söylenemez. Aksine, yüzyılın sonuna doğru Batı mamullerinin ithalat içindeki payı düşme eğilimine girmiş, kumaş ticaretinin yerini hammaddeler ile şeker, kahve ve boyarmaddeler gibi yarı mamul ürünlerin ticareti almıştır. Osmanlı’dan ihraç edilen hammaddelerin mamul ürün olarak geri dönmemesi de bu durumu pekiştirmektedir. İthal kumaşlar İspanyol yününden üretilirken, ihraç edilen büyük pamuk miktarları Osmanlı pazarına pamuklu dokuma olarak geri dönmemiştir. Bu çerçevede Osmanlı pazarı fiilen “zaptedilmiş” sayılmaz. Geniş ama düşük alım gücüne

³⁷⁹ 1740 kapitülasyonlarının istisnai niteliği yalnızca verilme gerekçesiyle sınırlı değildir. İlk kez Fransa kralı için “dost” unvanının kullanılması, iki hükümdar arasındaki statü eşitliğinin açık biçimde tanınmasına işaret ederken; 85. maddeyle kapitülasyonlara kalıcı bir nitelik kazandırılmıştır. Daha önce hükümdarın iktidar süresiyle sınırlı olan bu belgeler, böylece 1914’e kadar yenilenmeye gerek olmaksızın yürürlükte kalmıştır. Ticari hükümleri bakımından köklü yenilikler içermese de 1740 kapitülasyonları belirsizlikleri gidermeyi amaçlayan ayrıntılı ve kesin bir dil benimsemiş; 85 maddelik kapsamıyla 1673 düzenlemesinin neredeyse iki katına ulaşmıştır. Bu durum, Fransızların uzun süredir talep ettiği şekilde imtiyazların açık biçimde tanımlanmasını ve Osmanlı topraklarında fiili bir ticaret hukukunun oluşmasını sağlamıştır. a.k., s. 377-379.

³⁸⁰ Edhem Eldem, “Kapitülasyonlar ve Batı ...”, 2016, s. 377-379.

³⁸¹ a.k., 379-381.

sahip tüketici kitlesi içinde yerel imalatçılar üretimlerini sürdürmeye devam etmiştir.³⁸² Bu noktada asıl kırılma 19. yüzyılın ortasında yaşanacaktır. İngiliz pamuk ipliğinin piyasayı ele geçirmesinin yarattığı huzursuzluk, diğer etmenler ile birleşecek ve yerel şiddete dönüşecektir.

Halep'ten Marsilya'ya yapılan ihracatta yerel pamuklu kumaşların³⁸³ hala önemli bir yer tutması ve Marsilya'dan ithal edilen çivit ile kırmızı böceği boyası miktarındaki artış, Osmanlı dokuma sanayiinin yalnızca direnmediğini, kimi alanlarda gelişme kapasitesini de koruduğunu göstermektedir. Ayrıca Halep'te pamuklu üretim artışı bir yandan Doğu ticaret yollarının aksamasının yarattığı ithal ikamesi etkisiyle, diğer yandan Atlantik dünyasında genişleyen talebin sağladığı ihraç imkanlarıyla beslenmiştir. Halep pamukluları, yalnız Levant-Marsilya hattında değil, Güney Avrupa'nın yoksul ve orta tabakalarında, Atlantik kolonilerindeki plantasyonlarda ve Afrika ticaretinde genişleyen bir tüketim alanı bulmuştur. Bu talep genişlemesi, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı pamuklu ihracatının Doğu-Batı ticareti çerçevesinin dışına taşmasını mümkün kılmıştır.³⁸⁴

Buna karşılık bazı sektörlerde Batı hâkimiyeti çok daha belirgin hale gelmiştir. Deniz taşımacılığı bu alanların başında gelmektedir. Fransız caravane filosu Osmanlı limanları arasındaki kıyı taşımacılığında neredeyse tekel oluşturarak Fransa'nın Levant ticaretindeki açıklarını kısmen telafi etmiştir. Bu gelişmeler, 18. yüzyıldaki ticari büyümenin genel olarak Batılı tüccarlar lehine işlediğini ve özellikle Fransızların önemli kazançlar elde ettiğini ortaya koymaktadır.³⁸⁵

Bununla birlikte bu üstünlük, büyük ölçüde siyasal iltimas ve diplomatik nüfuza dayanıyordu ve bu nedenle orta ve uzun vadede kırılgandı. 18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyıl başlarında yaşanan gelişmeler bu kırılganlığı açığa çıkarmıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Karadeniz'in 1783'te yabancı deniz taşımacılığına açılması ve 1788-1792 Rusya ile savaş, Fransa'nın İstanbul'daki siyasal ve diplomatik

³⁸² a.k.

³⁸³ Katsumi Fukasawa'ya göre 18. yüzyıl başına kadar İstanbul, Çanakkale ve Ege limanları boyunca yayılmış olan pamuklu ihracatı, yüzyıl içinde hızla Halep ve çevresinde, ikincil olarak da Mısır'da yoğunlaşmış; İstanbul ve İzmir'in payı gerilemiştir. İkinci olarak, daha önce İran ve Hindistan menşeli yüksek kaliteli pamukluların ağırlıkta olduğu ihracat kompozisyonu, 1723-1740 döneminde bu malların çekilmesiyle birlikte Halep, Antep ve Diyarbakır havzasında üretilen yerli pamuklular lehine dönüşmüştür. Üçüncü olarak, boyalı ve basma mamuller yerine giderek ham bez ihracatı tercih edilir hâle gelmiştir. Son olarak, Halep merkezli pamuklu ihracatı 1768-1777'ye kadar hızlı bir artış gösterdikten sonra keskin bir gerileme sürecine girmiştir. Katsumi Fukasawa, *Toilerit et commeret du Levant d'Alep a Marseille*'den aktaran Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ...*, 2012, s. 268-272.

³⁸⁴ Bununla birlikte yüzyılın son çeyreğinde İsviçreli ve diğer Avrupalı üreticilerin rekabeti ile Hindistan'da İngiliz denetimindeki imalatın yükselişi, Osmanlı pamuklularının dış pazarlardaki konumunu hızla zayıflatmıştır.

³⁸⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ...*, 2012, s. 268-272. Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 379-381.

üstünlüğünü zayıflatmış ve Osmanlı Devleti'ni Rusya ve Avusturya ile zorunlu bir yakınlaşmaya itmiştir. Bu değişen diplomatik denge, özellikle Orta Avrupa ile ticari bağlantıları güçlü olan Rum ve Balkan tüccarlarının konumunu güçlendirmiştir. Fransız varlığının sınırlı olduğu güzergâhlarda etkinlik kazanan bu gruplar, Fransız caravane'nin yarattığı baskıya Adriyatik ve Karadeniz'de yeni ticaret ağları geliştirerek karşılık vermiştir. 1789 Fransız Devrimi sonrasında ise Fransız ticareti Levant'ta simgesel bir çöküş yaşamıştır. Devrim, Fransa'nın Osmanlı nezdindeki siyasi itibarını ve güvenilirliğini aşındırmış, 1792-1793'te Fransa'da derinleşen siyasal ve iktisadi kaos, Levant'taki Fransız ticari varlığını fiilen işlevsiz hale getirmiştir. Bu boşluk kısmen Batılı rakipler tarafından doldurulmakla birlikte, en belirgin biçimde Napolyon Savaşları'nın sonuna kadar ticaret ve denizcilikte yeniden canlanan yerel tüccarların faaliyetleriyle telafi edilmiştir.³⁸⁶

Bu yeni dengede, Avrupalı temsilcilerin yerini, Avrupa üretimi malları doğrudan Akdeniz limanlarından satın alarak ithalatı örgütleyen yerel tüccar cemaatleri almıştır. Doğrudan Avrupa ticaretine eklemlenen Halepli gayrimüslim tüccarlar Levanten³⁸⁷ Roma Katolikleri (İtalyan/Avusturyalı kökenli), Sefarad Yahudiler ve Arap Katolikleri olarak üç grupta toplanabilir.³⁸⁸ Söz konusu grupların yükselişi kapitülasyon rejimiyle doğrudan bağlantılı olduğunu daha önce dile getirmiştik. Özellikle Hristiyan tüccar aileleri, Avrupa devletleri tarafından verilen beratlar sayesinde vergi muafiyetleri ve yargı ayrıcalıkları elde etmiş, bu statü onları Müslüman tüccarlara kıyasla daha avantajlı bir konuma taşımıştır. Bununla birlikte, Osmanlı ekonomisini yalnızca Avrupa himayesi altında yükselen azınlık tüccarların hâkim olduğu edilgen bir yapı olarak tanımlamak yetersizdir. Azınlık tüccar ailelerine ait birincil kaynaklar bu yorumu önemli ölçüde sorgulatmaktadır.³⁸⁹

³⁸⁶ Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı ...", 2016, s. 379-381.

³⁸⁷ Levanten terimi erken modern dönemde sabit bir anlama sahip değildi. Başlangıçta "Doğu"yu ifade eden genel bir coğrafi çağrışım taşıırken, 18. yüzyılın başlarından itibaren Levant'a yerleşmiş Avrupalıları tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonra, Avrupalı göçmenlerin yerel gayrimüslim topluluklarla kurduğu ticari ve ailevi bağlar sonucunda, yerli Yahudi ve Hristiyan tüccarları da kapsayan daha geniş bir anlam kazanmıştır. Bu çerçevede Levantenler, İzmir, İstanbul, İskenderiye, Kahire, Beyrut ve özellikle Halep gibi merkezlerde yoğunlaşan, tüccar, acente ve diplomat kimliklerini bir arada taşıyan, çok dilli ve kozmopolit bir ticari elit olarak şekillenmiştir. Mary Momdjian, "Halabis and Foreigners in Aleppo's Mediterranean Trade: The Role of Levantine Merchants in Eighteenth-Century Commercial Networks", Stefan Winter, Mafalda Ade, *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Brill, Leiden-Boston, 2019, s. 109-112.

³⁸⁸ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun ...", 2017, s.57-62.

³⁸⁹ Mary Momdjian, "Halabis and Foreigners in Aleppo's Mediterranean Trade: The Role of Levantine Merchants in Eighteenth-Century Commercial Networks", Stefan Winter, Mafalda Ade, *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Brill, Leiden-Boston, 2019, s. 109-112.

Levanten Maruni Gbantuz Cubbe ailesine ait ve 1797-1799 yıllarını kapsayan yüz otuz beş iş mektubundan oluşan arşiv, Halep merkezli bir ticaret ağının işleyişini ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Bu yazışmalar, aile üyelerinin yalnızca Avrupa bağlantılarına dayanmadığını, Osmanlı mali yapısı, yerel idareciler ve bölgesel pazarlarla kurulan çok katmanlı ilişkiler sayesinde ticari faaliyetlerini sürdürdüklerini göstermektedir. Bu bulgular, Osmanlı ekonomisinin devlet tarafından bütünüyle bastırıldığı veya erken bir tarihte Avrupa'ya bağımlı hale geldiği yönündeki yerleşik varsayımları zayıflatmaktadır. Mektuplar aynı zamanda Babiali'nin, Levanten tüccarları, Avrupa ile Osmanlı arasında ekonomik ve kültürel arabulucular olarak bilinçli biçimde desteklediğini (Avrupa Tüccarı ve Hayriye Tüccarı uygulamaları gibi) ortaya koyar. Osmanlı yönetimi, bu tüccarlar aracılığıyla yeni mali dengelere uyum sağlamaya çalışmış böylece yalnızca Batı'nın ekonomik baskısını sınırlamakla kalmamış, kendi ticari elitiinin güçlenmesine de katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte söz konusu durum, Levanten ve diğer azınlık tüccarları destekleyerek, küresel ticarete etkinliklerini korumayı başarmış olmaları ile sonuçlanmış olmasına rağmen, aynı zamanda bu grupların melez ve kozmopolit kimliklerini de güçlendirmiştir. 19. yüzyılda yükselen etnik milliyetçilikler ve ayrılıkçı hareketler bağlamında, bu kimliklerin imparatorluğun çözölme sürecine dolaylı katkısı da göz ardı edilemez.³⁹⁰

Bu süreçte İngiliz ticaretini anlamak için bir temsilcinin ticari yaşamına bakabiliriz. Colvill Bridger 1754-1765 arasında Halep'te Radcliffe & Stratton bağlantılı Londra merkezli ortaklarla kar paylaşımına dayalı, zamanla gerilim üreten ortaklık düzenleri içinde çalışırken, İstanbul'daki Barker kardeşler aracılığıyla poliçe, havale ve hesap kapatma işlemlerini yürüterek fiili bir bankacılık/clearing ağı kurmuştu. Halep'te kronik nakit darlığı nedeniyle ticaret büyük ölçüde kredi ve kumaş-ipek takası üzerinden ilerlemiştir. Savaş ve piyasa belirsizliği borç ilişkilerini daha riskli hale getirmiş ve Bridger zaman zaman ağır kayıplar yaşamıştır. Yedi Yıl Savaşı (1756-1763) taşımacılığı geciktirip pahalılaştırmıştı buna karşılık tarafsız gemiler, Livorno hattı ve "para malları" (indigo, koçinil) gibi ürünlerle nakit akışı sağlama stratejileri öne çıkmıştı. Nihayetinde 18. yüzyıl ortası Halep'te Britanyalı temsilcilerin ticareti, geniş bir uluslararası ağ, yerel aracılar, yüksek lojistik belirsizlik ve kronik nakit darlığı içinde kredi-takas mekanizmalarıyla ayakta tuttuklarını göstermesi bakımından önemli bir örnektir.³⁹¹

³⁹⁰ Mary Momdjian, "Halabis and Foreigners ...", 2019, s. 109-112.

³⁹¹ Elena Frangakis-Syrett, "Trade Practices in Aleppo in the Middle of the 18th Century: the Case of a British Merchant", *Revue Du Monde Musulman Et De La Méditerranée*, No: 62, 1991, s. 123-131.

Halep merkezi ticarete bu gelişmeler yaşanırken, Filistin bölgesinde pamuk ticaretini tekelinde tutan Zahir el-Ömer, Akka merkezli olarak bir ekonomik güç kurmuştur. Akka ve hinterlandında ham pamuğun dünya pazarına, özellikle Marsilya'ya ihraç edilmesi, yerel ekonomiyi dış pazara eklemlenmiş, ipek, pamuk, ardından tahıl ve tütüne³⁹² yönelik artan dış talep, ekonomik faaliyetlerin ölçeğini ve yönünü etkilemiştir.³⁹³ Bununla birlikte literatürde sıklıkla dile getirilen “18. yüzyılda iç kesim ticaretinin düştüğü ve kıyının özellikle güney Suriye'nin ticaretinin geliştiği³⁹⁴” iddiasının çok geçerli olmadığı görülmektedir.

Bu başlığın ikinci ana konusu uluslararası ticaretin gelişmesinin toplumsal sonuçlarıdır.

17. yüzyılda Roma Katolik misyoner ağlarının Doğu kiliselerinin seçkin din adamlarını Roma'ya bağlama yönündeki sistematik çabalar gösterdiğini, aynı zamanda Avrupa'daki mezhep çatışmalarının ardından Osmanlı Hristiyanlarının “sapkınlık” etkilerinden korunması gibi gerekçelerle misyonerlik çalışmalarını meşrulaştırdıklarını dile getirmiştik. Pratikte bu durum Osmanlı tebaası Hristiyanlar arasında yeni bir otorite ve bağlılık hattı oluşturmuştu. İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi de bu meydan okumaya tepki vermişti. Bu tepkisi Patrikhaneyi, padişahın Ortodoks tebaasının tamamından sorumlu tek meşru dini merci olduğu iddiasını güçlendirerek, Babıali nezdinde temsil tekeline yönelme şeklinde olmuştu.³⁹⁵

18. yüzyıla geldiğimizde ise Roma ile İstanbul arasındaki bu rekabet, Osmanlı idaresini çoğu zaman belirli şikâyetlere cevap veren geçici düzenlemeler üretmeye zorlamış, söz konusu düzenlemeler birikerek milletlerin hak ve yükümlülüklerini

³⁹² Tütün özelinde de bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Amerikan tütün yaprağı ilk olarak 17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilmiş ve Suriye ile daha geniş bölge boyunca üst ve orta sınıf toplum arasında hızla popüler olmuştur. Yasaklama girişimlerine rağmen, Lazkiye gibi kıyı ve yüksek alanlarda büyük çapta ekilmeye başlanmış ve 1690'larda vergilendirmeye konu olmuştur. 1761'de Trablusşam-Cebele-Lazkiye'de 6.700 dönüm -yaklaşık 620 hektar- tütün ekilmiştir. O sırada kurulan yeni tütün rejimi uyarınca, hem tütün ekimi vergisi (resm-i dönüm-i duhan) hem de Lazkiye'de toplanan kazançlı bir ihracat vergisi, İstanbul'un tütün gümrük şefine verilmiştir. Tütün yetiştiriciliği giderek artan sayıda Alevi köylüsünü istihdam etmiştir. Ayrıca bölgede yerel bir ileri gelenler tabakasının ortaya çıkmasını sağlayacak artan bir servet yoğunluğuna yol açmıştır. Tüm bu süreçler içinde 1728'in başlarında, Trablusşam'daki Fransız yetkilileri, eğer Lazkiye'de bir diplomatik misyon kurulursa ticaretin (çoğunlukla tütün, pamuk ve ipek) yanı sıra “caravanning” (yani Fransız yelkenlileri tarafından yerel taşımacılık) Lazkiye etrafında büyük ölçüde genişletilebileceğini belirtmiştir. İlerleyen dönemlerde, Lazkiye'deki Fransız ticari kaptanları ve misyonerlerini korumanın faydaları, Paris'teki Deniz Bakanlığı'na gönderilen yazışmaların giderek daha büyük bir bölümünü almıştır. Nihayet 1788'de şehirde ofis kurmak için bir résident (konsolosluk temsilcisi) atanmıştır. Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 136-139. Lazkiye bağlamında bu süreçler, tezin arşiv bölümünde yani geç 19. yüzyılda yeniden yaşanacaktır.

³⁹³ Thomas Philipp, “Bilad Al-Sam ...”, 2004, s. 414.

³⁹⁴ Abdül-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Khayatas, Beirut, 1970, Second Edition, s. 74-76

³⁹⁵ Bruce Masters, “The Millet Wars in Aleppo, 1726-1821: An Ottoman Perspective”, Stefan Winter, Mafalda Ade, *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Brill, Leiden-Boston, 2019, s. 130-131.

tanımlayan çerçevenin zeminini oluşturmuştur. Tam da bu yüzden, çatışmanın belirli Hristiyan cemaatleriyle sınırlı bir alanda yaşanması, 1835'e kadar farklı Yahudi cemaatlerini kapsayan imparatorluk ölçeğinde bir örgütlenmenin gerekli görülmemesini de açıklamaktadır.³⁹⁶

Halep'in bu süreçte özel bir ağırlık kazanmasının temel nedeni, 1750'ye doğru bazı Hristiyan tüccar çevrelerinin İstanbul ve İzmir'le yarışacak servet ve nüfuza ulaşmasıdır. Bu durum Halep'i misyoner faaliyet için elverişli kılan toplumsal ve mali zemini güçlendirmiştir. Ancak 1695'te Sakız Adası krizinin ardından, Katolik din adamlarının “yabancı müdahale” ihtimaliyle ilişkilendirilmesi, Osmanlı makamlarının misyoner faaliyetlere daha sınırlayıcı bir bakışa yönelmesine yol açmıştır. Bu aşamada Katolik din adamlarının şehirlerde kalması “yabancı tüccarlara hizmet” kurgusuyla meşrulaştırılırken, yerli Hristiyanlarla temaslarını sınırlayan emirler artmıştır. Bu dönüşüm, merkezi siyasetin yön değiştirmesine rağmen Halep'te Katolikliğin niçin güçlü kalabildiği sorusunu da gündeme getirir: Fransız konsolosluk varlığı ve Halep'teki zengin Hristiyan tüccar çevreleri, yerel idarenin uygulamalarını esnetebilen bir etki alanı üretmiştir.³⁹⁷

1708-1723 arasında valilere gönderilen emirler, “Frank mezhebine geçişin” önlenmesini ve “Frank rahiplerin” yerli cemaatler üzerindeki etkisinin sınırlandırılmasını hedeflemiş, buna rağmen Halep'teki dönüşümlerin sürdüğü görülmüştür. Bu durum, yerel idarenin merkezden gelen yönlendirmeleri uygulamada yavaş kalmasıyla açıklanabilir. Ayrıca rüşvet pratikleri, Fransız konsolosluk müdahaleleri ve yerel eşrafın tutumları, uygulama kapasitesini doğrudan etkilemiştir. 1724 sonrası patriklik krizi ve 1726'da Halep'te yaşanan mahkeme kayıtları, meseleyi bir “mezhep tartışması” olmaktan çıkarıp vergi, kilise gelirleri, cemaat yönetimi ve yerel otorite ilişkileriyle iç içe geçen bir düzen sorununa dönüştürmüştür. 1730'lar boyunca Halep Rumlarının bir yandan patriklik otoritesine itiraz ederek özerklik arayışını sürdürmeleri, öte yandan Babiâli kararlarını lehlerine çevirebilmek için merkezi bürokrasiyle müzakere kanalları geliştirmeleri, 18. yüzyıl boyunca sürececek bir modelin ipuçlarını verir: Halep'te “millet” düzeni, hazır bir şablon olarak değil, ihtilafların dosyalanması, emirlerin üretilmesi, istisna ve uygulama pazarlıklarının yönetilmesi yoluyla kademeli biçimde kurulmuştur.³⁹⁸

Benzer bir hat, Ermeni cemaatinde Sis Katolikosluğu üzerinden gelişen Katolikleşme dalgasında da izlenir. Halep'in zengin Ermeni tüccar çevreleri, Sis

³⁹⁶ Bruce Masters, “The Millet Wars ...”, 2019, s. 130-131.

³⁹⁷ a.k. s. 131-133.

³⁹⁸ a.k. s. 136-140.

Katolikosluğu etrafında İstanbul'daki patrikhane merkezileşmesine meydan okuyabilmiş, ancak bu meydan okuma çoğu kez açık kopuş yerine, yerel idareyi ikna etme, konsolosluk baskısını kullanma ve cemaat içi dayanışmayı örgütlenme biçimleriyle yürümüştür. 1750'ler sonrası İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin Halep üzerindeki müdahalelerinin artması, “millet” teriminin emir metinlerinde daha görünür hâle gelmesi ve dört cemaat vekilliği gibi mekanizmaların devreye girmesi, başkentteki bürokrasinin Halep'teki ihtilafları artık daha standart bir idari dil ve temsil mantığıyla yönetmeye yöneldiğini düşündürür. Aynı dönemde Halep'te birden fazla Uniate kilisenin (Maruni, Melkite, Ermeni ve Yakubi) birlikte bulunması, Katolik kanadın mezhepler arası dayanışma pratikleri geliştirmesine imkân tanımış, bu dayanışma, gelenekçi kanadın parçalı yapısı karşısında Katolik varlığın şehirde tutunmasına katkı sağlamıştır.³⁹⁹

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, merkezi otoritenin taşra üzerindeki nüfuzunu yeniden tahkim etme çabaları belirginleşirken, Halep dosyası millet düzeninin “uygulama” aşamasına taşındığı bir evreye girmiştir. II. Mahmud döneminde, özellikle Fenerli Rum çevrelerinin patriği destekleme yönündeki mali ve siyasi baskıları, Halep'te Katoliklere karşı sertleşen bir uygulama çizgisini beslemiştir. Ancak 1821'de Mora isyanıyla birlikte Rum kimliğinin “siyasal risk” haline gelmesi, Halep Katoliklerine yeni bir manevra alanı açmıştır. Nihayet 1848'de Melkite Patriği'nin imparatorluk emriyle tasdiki, Halep'te biriken yönetim tecrübesinin 19. yüzyıldaki kurumsal çerçeveye bağlandığı aşama olmuştur.⁴⁰⁰

³⁹⁹ a.k. 140-146.

⁴⁰⁰ a.k. 146-150.

İKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI SURİYE’SİNDE TANZİMAT DÜZENİ VE İNGİLTERE İLE KURUMSALLAŞMIŞ İLİŞKİLER

Bu bölümde, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Suriyesi’nde ortaya çıkan siyasi ve idari dönüşümü, Tanzimat düzeninin kuruluşunu ve bu süreçte İngiltere ile ilişkilerin kurumsallaşmasını ele alınmaktadır. İlk kısımda, Fransa’nın Mısır’ı işgaliyle başlayan yeni dönemde Doğu Akdeniz’de güç dengelerinin nasıl değiştiği, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin bu gelişmelerden nasıl etkilendiği ve Suriye’nin bu mücadele alanı içinde nasıl yeniden önem kazandığı incelenmektedir. Bu çerçevede II. Mahmud dönemi restorasyon girişimleri, Yunan Ayaklanması’nın yarattığı uluslararası denge sorunları, İngiliz Levant politikasının yeniden yapılanması ve Mehmed Ali Paşa’nın Suriye’de kurduğu Mısır egemenliğine karşı Britanya müdahalesi değerlendirilmiştir.

Bölümün ikinci kısmında, Tanzimat ve Islahat reformlarının Osmanlı Suriyesi’ndeki idarî ve siyasî yansımaları ele alınmaktadır. Tanzimat düzeninin bölgede kuruluşu, buna karşı gelişen yerel tepkiler ve 1860 müdahalesi sonrasında Osmanlı merkezî yönetiminin denetimini güçlendirme süreci incelenmektedir. Böylece, üçüncü ve dördüncü bölümlerde değerlendirilecek Britanya konsolosluk faaliyetlerinin içinde şekillendiği Osmanlı Suriyesi daha net anlaşılmaktadır.

A. ERKEN 19. YÜZYILIN ÇATIŞMALI YILLARI: OSMANLI SURİYESİ’NDE DÜZEN ARAYIŞLARI VE İNGİLTERE’NİN DOĞU AKDENİZ’E DÖNÜŞÜ

İkinci bölümün ilk ana başlığı dört alt başlığa ayrılmaktadır. Bu kısımda 19. Yüzyılın ilk yüzyılında Osmanlı Suriyesi’ni içine alan iç ve dış değişimler incelenecektir.

1. Fransa’nın Mısır’ı İşgali ve Doğu Akdeniz’de Kırılma: Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Suriye’ye Yansımaları

Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı işgallerin, isyanların, sultan değişikliği için mücadelenin, ayan-devlet ilişkilerinde değişimlerin dönemi olmuştur. Tüm bu süreçler yaşanırken uluslararası sistemde değişim geçirmiştir. İlk olarak Fransa’nın Mısır’ı işgali, işgal sonrası kurulan düzeni ve tüm bunların Suriye’ye yansımalarını inceleyeceğiz.

Fransız Devrimi ve Birinci Koalisyon savaşlarından sonra, Fransa’da askeri sefer hazırlıkları bu kez başka yere⁴⁰¹ yönelmişti. General Napolyon’un nihai amacı İngiltere’ye saldırmak ve böylece Fransa’nın baş düşmanını saf dışı bırakmak olsa da şimdilik daha gerçekçi bir seçenek onun ‘şah damarını’ kesmek yani Mısır’a bir sefer⁴⁰² düzenlemeye karar vermişti. Bu sefere niyetlenmesinin arkasında Mısır’ın tahılına ulaşmak da vardı. Feth Ali ve Mysore Sultanı Tipoo gibi İngiliz karşıtı İranlı ve Hintli elitlerle bağıllık kurmak amacıyla temas kurulmuştu. Fransa bu entrikaları tamamlamak için Doğu Akdeniz’de uygun bir deniz üssünü (Malta) ele geçirecek ve ardından Mısır’ı işgal edecekti. Bonaparte ve Dışişleri Bakanı Charles Maurice de Talleyrand bir önceki yıldan beri bu şekilde plan yapmışlardı ve sefer planları Mart 1798’de Direktuar rejimi tarafından onaylandı. 19 Mayıs’ta Fransız Doğu Ordusu, Levant’ta yelken açtı. Bonaparte ve Talleyrand, 1798 işgalinin mimarları olarak, seferlerini III Selim’in yararına bir sefer olarak tasvir ettiler. Bunun düşmanca bir işgal değil, sultana ‘büyük bir hizmet’ olduğunu savundular. Talleyrand, Osmanlı yetkililerini Fransa’nın iyi niyetine ikna etmek ve seferin amacının yalnızca Mısır’da padişahın otoritesini tehdit eden Memlûkleri⁴⁰³ devirmek olduğuna dair güvence vermek için İstanbul’a bir ziyaret bile planlamıştı.⁴⁰⁴

Bu dönemde Mısır-Osmanlı ilişkileri nasıldı? 18. yüzyılda Mısır’a öne çıkan hane olan Kazdağlı hanesiydi. 1786’da Mısır’da güvenliğin bozulması, merkezi hükümeti, Bulutkapan Ali Bey’in 1773’te ve Ebuzehheb Mehmed Bey’in iki yıl sonra ölmesinin ardından hizip mücadeleleriyle parçalanana eyalete müdahale etmeye yöneltti. Bu sırada eyalette, Kazdağlı ailesinin birbiriyle geçinemeyen iki üyesi, İbrahim Bey ile Murat Bey -her ikisi de Ebü’z Zeheb Muhammed Bey’in memlûkleri- iktidarı elinde tutuyordu. Her iki bey de kısa süre önce iki Osmanlı beylerbeyini görevden

⁴⁰¹ 1797’de Habsburglar, müttefikleri Rusya ve Britanya’yı terk ederek Fransa ile Campo Formio Antlaşması’nı imzaladı. Bu antlaşma, Venedik Cumhuriyeti’nin sonunu getirirken, İyon Adaları’nı Fransa’ya bırakarak bu devleti tarihte ilk kez Osmanlı İmparatorluğu’nun komşularından biri haline getirdi. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 237-240.

⁴⁰² Kaynakları ve Kızıldeniz üzerinden ticareti geliştirme imkânı bakımından Mısır, ekonomik açıdan işgali anlamlı kılan bir kazanç olarak görülüyordu. Bunun yanında, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan’daki yöneticiler ya da İran Şahı ile ittifakların kurulması veya Kızıldeniz limanlarında Fransız deniz üslerinin oluşturulması hâlinde, Fransa’nın Mısır’ı işgali Hindistan’daki İngiliz gücüne yöneltilecek bir saldırının da yolunu açabilirdi. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21-45.

⁴⁰³ Memlûk Beylerinin, “İngilizler ile yakın ilişkiler kurmaları” ve bunun sonucunda da “Fransızlara karşı açıkça düşmanlık göstermeleri” işgalin mazereti olarak gösteriliyordu. Saldırının temel amacı ise Hindistan ile haberleşme kanallarını açmak, bu ülkede İngiltere’nin uydu devletlerine karşı savaşmak ve İngiltere’nin refahına kaynaklık eden servet akışını kesmek olarak ifade edilmişti. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 21-45.

⁴⁰⁴ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*, Oxford University Press, Oxford, 2021, s. 21-24. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu ...*, 2016, s. 47-61.

uzaklaştırmış, merkezî hazineye vergi göndermemiş ve Rusya ile iş birliği yaptıklarından şüphe edilmiştir. 1786'da Mısır'a, Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa komutasında bir donanma gönderildi. Ancak karaya çıkarılan askerler, ülkenin iç kesimlerine çekilen isyancıları yakalayamayınca sefer, stratejik bir geri çekilme ile sonuçlanmıştı. Ertesi yıl Rusya'ya savaş ilan edilmesinin ardından Kaptan-ı Derya İstanbul'a geri çağırılmıştı. Sultan, İbrahim Bey ile Murat Bey'i affetmişti, beyler de eyalet gelirlerini kendi kasalarına aktarmayı sürdürdüler. 1780'ler ve 1790'lardaki belirsiz ortam, Mısır'daki Fransız tüccarlarının karlarını da olumsuz etkiliyordu.⁴⁰⁵

Mısır'da durum böyleyken Balkanlar'da ise durum daha karmaşık idi. III. Selim'in reform programına karşı muhalefet vardı. Savaş yıllarında Vidin, daha önce yeniçerilik yapmış ve merkezi hükümetle eski bir hesabı bulunan Osman Pasvandoğlu'nun yönetimi altındaydı. Pasvandoğlu'nun öncülüğünde büyüyen muhalefet, sultanın reform programını ciddi biçimde tehdit ediyordu. Pasvandoğlu, sultanın reform girişimlerinin taşrada ortaya çıkan anarşi ortamının asıl nedeni olduğunu ileri sürmüştü. Yeni konulan Nizam-ı Cedid vergilerini denetimi altındaki sancaklarda kaldırırken, kendi adamları arasında da önemli ölçüde disiplin sağlamayı başarmıştı. Bütün imkânlarını seferber eden merkezî hükümet, 1798 başlarında Pasvandoğlu'na karşı etkili bir ayan koalisyonu oluşturdu. Vidin'i kuşatma hazırlıkları sırasında yaklaşık 80.000 asker toplandı. Ancak aynı yılın Eylül ayında, kuşatmanın herhangi bir sonuç alınmadan kaldırılması gerektiği anlaşıldı. Bonaparte'ın Mısır'ı işgali, sultanın başka bir tercih yapmasını engelledi.⁴⁰⁶

19 Mayıs'ta, askerler ile dilbilimciler, arkeologlar, coğrafyacılar ve diğer bilim adamlarından oluşan etkileyici bir heyeti taşıyan Fransız donanması, büyük bir askerî filo eşliğinde Toulon ve Marsilya limanlarından ayrıldı. Birkaç gün sonra Cenova ve Civitavecchia'dan gelen çok sayıda asker de bu keşif kuvvetine katıldı. Yol boyunca neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Malta'yı ele geçiren kuvvetler, 1 Temmuz'da İskenderiye açıklarında demir attı. Ayın 21'inde Fransız birlikleri, kırk ölü ve yaralı vermelerine karşılık Memlûk ordusunu dağıtarak Aşağı Mısır'ın denetimini ele geçirdi. Ağustos sonunda Fransız filosunun Nil Savaşı'nda Amiral Nelson tarafından imha edildiği haberi İstanbul'a ulaştığında, Fransız nüfuzu da fiilen sona erdi. Sadrazam İzzet Mehmed Paşa ile Şeyhülislam, Fransız yanlısı oldukları gerekçesiyle 30 Ağustos akşamı tutuklanarak sürgüne gönderildi. 2 Eylül'de Fransa maslahatgüzarı Ruffin Yedikule zindanlarına kapatıldı. Kısa süre sonra Babıâli resmen savaş ilan etti. Böylece, uzun bir

⁴⁰⁵ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...* s. 354-367.

⁴⁰⁶ Fikret Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ...", 2016, s. 210-216.

aradan sonra Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu açık ve resmi biçimde yeniden düşman hâline geldi.⁴⁰⁷

Sultan Selim'in savaş ilanı sonrası ve Şam ve Halep eyaletlerindeki kuvvetlerin harekete geçmesi emredilmişti. Toplumsal olarak işgalin Halep'te nasıl karşılandığını Melkit Katolik bir tüccar olan Yusuf Dimitri Abbud dile getirmiştir. Napoleon'a ideolojik açıdan sıcak bakmıyordu. Öte yandan, onun cemaatinin üyeleri Halep'te Fransızların emri altında çalışıyorlardı ve işgal haberleri şehre ulaştığında hapse atılmışlardı veya mallarına el konulmuştu. Yerel olarak, daha iki yıl önce öldürücü bir çatışma içerisinde olan silahlı yeniçeri birlikleri ile eşraf harekete geçti ve Fransızlara karşı koymak için ilerlediler. Yerel askeri birliklerde görev yapmış olan, ancak bir yeniçeri olmayan Hasan Ağa tarafından anlatılan Şam'daki durum, çekişme halindeki paşaların kumanda ettiği çeşitli ordular şehre yöneldiği için aynı derecede kaotikti. Yiyecek fiyatları iki katına çıkmıştı ve askerler hem şehir halkını hem de civardaki köyleri yağmalamışlardı. 1799 kışının sonuna doğru Fransız ordusunun Gazze ve Yafa'yı aldığı haberleri ulaştığında bir sonraki yerin Şam olacağı korkusu vardı. Bununla birlikte aşağıda da göreceğimiz gibi, Osmanlı-İngiliz ittifakı destekli Cezzar Paşa, Akka'da direnecekti.⁴⁰⁸

İngiltere, İngiliz İmparatorluğu'nun güvenliği için korunması gereken Hindistan'la olan bağlantılarını tehdit ettiği için Levant'taki Fransız saldırganlığına karşı zaten harekete geçmişti. Çar I. Paul yönetimindeki Rusya, politikasını daha önce izlediği 'Yunan Projesi'nden, sultanın imparatorluğunun Rus nüfuzunun yörüngesinde korunmasını öngören bir 'Osmanlı Projesi'ne çevirmişti. Çar şimdi Fransızları Balkanlar'dan ve Doğu Akdeniz'den süpürmek istiyordu. Eylül ayı başlarında sultanın izniyle Koramiral F. F. Ushakov komutasındaki bir Rus filosunun Boğazlardan geçmesi İstanbullular için bir ilk olmuş ve stratejik açıdan kilit öneme sahip bu güzergâhta savaş gemilerinin geçiş hakları konusunda uluslararası diplomasiyi on yıllar boyunca meşgul edecek bir ikilemi başlatmıştır. Sonuç olarak, III. Selim 23 Aralık 1798'de Rusya ve 5 Ocak 1799'da İngiltere⁴⁰⁹ ile (her ikisi de sekiz yıl süreli) ve Sicilya krallıklarıyla ittifak

⁴⁰⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 21-45.

⁴⁰⁸ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 144-148.

⁴⁰⁹ Bu dönemde Fransızların Mısır'dan Suriye üzerinden Fırat hattına ilerleyerek Körfez'e inebileceği beklentisi Londra ve Hindistan çevrelerinde ciddiye alınmıştır. Bu risk algısı, Henry Dundas'ı 1798'de Harford Jones'u Bağdat'a hükümet temsilcisi olarak göndermeye yöneltmiştir. Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 80-82. 18. yüzyılın sonlarında Hindistan'daki İngiliz gücünün artması, Doğu Hindistan Şirketi'ni çevre bölgelerde de benzer bir nüfuz siyasetine yöneltti. Bu dönemde Basra Körfezi, yalnızca ticaret alanı değil, Hindistan'ı Fransız tehdidine karşı koruyan stratejik bir tampon bölge olarak görülmeye başlandı. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali bu yaklaşımı hızlandırdı, şirket aynı yıl Maskat hükümdarıyla yaptığı anlaşmayla limanda sürekli bir İngiliz temsilcisi bulundurma hakkı elde etti. İngilizler ayrıca 1798'de Perim Adası'nda bir deniz üssü kurarak Kızıldeniz'in girişini denetim altına

antlaşmaları imzaladı. Bunlar Babıali'nin tarihte her iki imparatorlukla yaptığı ilk ittifaktı.⁴¹⁰

Bu arada Bonaparte, İskenderiye'de sıkışıp kalmak yerine 1799 Şubat'ında Suriye'ye yürümüş ve Fransız ordusunun 4.000 mahkûmu idam ettiği Yafa'daki Osmanlı garnizonunu mağlup etmişti. Ancak Akka'da sert bir direnişle karşılaştı ve kaleyi ele geçiremeyerek Mayıs ayı sonunda geri çekilmek zorunda kaldı. Akka garnizonunun kumandanı Cezzar Ahmed'di. Cezzar Ahmed, Fransızlara kendi askerlerinin yanı sıra İstanbul'dan öncü kuvvet olarak gönderilen yaklaşık 700 Nizam-ı Cedid askeri ve Sir Sidney Smith önderliğindeki Britanya destek gücüyle karşı koydu. Britanya gemileri açık denizden Fransız mevzilerini bombalayarak ateş desteği sağladı ve kuşatma boyunca kalenin ikmalini sürdürdü.⁴¹¹

Akka'daki gelişmeler devam ederken Osmanlılar, İngilizlerle iş birliği içinde karadan ve denizden yürütülecek kapsamlı bir seferin hazırlıklarına girişti. III. Selim'in İstanbul'daki danışmanları, Cezzar Ahmed'in Mısır seraskerliğine getirilme ve Fransızlara karşı savaşta kullanılması için yeterli birlik ve malzeme sağlanması yönündeki talebini değerlendirdi. Nihayetinde Paşa'ya Akka'da yaptığı gibi, Suriye kıyı şeridini savunmaya hazırlanması emredildi. III. Selim'in danışmanları, yarı bağımsız bir ayanı daha da güçlendirmektense İngilizlerle birlikte bir koalisyon ordusu kurmayı tercih etmişti. Bu doğrultuda 1799 ortalarında donanma, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa komutasında görevlendirildi, ordu ise Sadrazam Kör Yusuf Ziya Paşa komutasında Üsküdar'da sefer için harekete geçirildi.⁴¹²

1799 ortalarına gelindiğinde, özellikle Akka'dan geri çekilmesinin ardından Bonaparte'ın projesi savunulamaz hâle geldiği için Mısır'ı bizzat terk etmeyi seçti. Ordusu, 11 Temmuz'da Ebukır'a çıkan Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmış olsa da Bonaparte, küçük bir maiyetle Fransa'ya dönmeyi tercih etti. Mısır'daki Fransız kuvvetlerinin tahliyesi görevini General Kleber'e bıraktı. Bu sırada Osmanlı ordusu, Yafa'dan Sina üzerinden Mısır'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Veba ve açlık, Fransızlar açısından Memlûkler ve Osmanlı kuvvetleri kadar ciddi bir tehdit oluşturunuyordu. Ocak 1800'de Sidney Smith'in etkisiyle Kléber, Mısır'ın tahliyesi için Kör Yusuf Paşa ile, İngilizler adına da Smith'in katılımıyla, el-Ariş Sözleşmesi'ni imzaladı. Ancak Britanya

almaya çalıştı. Perim'in elverişsiz koşulları nedeniyle üs kısa sürede Aden'e taşındı. Böylece Kızıldeniz geçişi kontrol altına alınmış, Mısır'daki askerî harekât için ikmal ve sevkiyat hattı güvenceye alınmış oldu. Robert T. Harrison, *Britain in the Middle East ...*, 2016, s. 25-40. Tüm başlık bir arada düşünüldüğünde Britanya'nın Doğu Akdeniz'de ve Basra'da daha önce sahip olmadığı bir gücü tesis etmeye çalıştığını göstermektedir.

⁴¹⁰ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 61-65.

⁴¹¹ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 237-240.

⁴¹² a.k.

ve Rusya bu antlaşmaya karşı çıkarak Fransızların kayıtsız şartsız teslim olmasını istedi. Bunun üzerine Fransızlar yeniden savunma mevzilerine çekildi. Mart ayında Fransız kuvvetleri, çoğunluğu Arnavutlardan oluşan Osmanlı ordusunu ve Memluk birliklerini Heliopolis'te yenilgiye uğratarak Yukarı Mısır'ın denetimini ele geçirdi. Ardından yokluğunda ayaklanmış olan Kahire'ye dönen General Kleber, kenti teslim olmaya zorlamak için isyancıları açlıkla bastırdı. Ancak haziran ortasında bir suikast sonucu öldürüldü. Yerine General Menou geçti.⁴¹³

Ekim 1800'e gelindiğinde İngiliz gemileri ve birlikleri, Osmanlılara destek vermek amacıyla Mısır'a doğru yola çıktı. Mart 1801'de İngilizler, Kapudan Küçük Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin deniz yoluyla gelişinden kısa süre önce Ebukır'a çıktı. Birleşik ordunun gücü, önce General Abercromby, ardından General Hely Hutchinson komutasındaki 15.000 İngiliz askeri ile İskenderiye'de Kapudan Küçük Hüseyin Paşa'nın emrindeki 7.000 Osmanlı askerinden oluşuyordu. Ayrıca Sadrazam Yusuf Paşa'nın, Mısır'a girişinde 25.000 civarında olduğu tahmin edilen ve bu aşamada 15.000 kişiye düşen ordusu, mart ortasında Gazze'den ayrılarak Sina Çölü'nü yeniden geçti ve Nisan ortasında Nil'in doğu kıyısına ulaştı. Aralık ayında Bombay'dan hareket eden ilk 6.000 Hintli asker grubu da mayıs ayında Kızıldeniz üzerindeki Kuseyr'e vardı, büyük güçlüklerle Nil boyunca ilerleyerek Fransızların son direnişi sırasında Reşid'e ulaştı. Doğu Hindistan Şirketi de bu süreçten yararlanarak Kızıldeniz ve Basra Körfezi ticaretini geliştirme fırsatı elde etti.⁴¹⁴

İngiliz-Osmanlı ablukası tarafından anavatanından koparılan ve bu orduların dalgalar halinde gelmesiyle güçsüz düşen Mısır'daki Fransız kuvvetleri teslim olmak zorunda kaldı. Bunu sırasıyla 27 Haziran'da (Kahire) ve 2 Eylül 1801'de (İskenderiye) yaptılar. Fransız komutanların öne sürdüğü tek koşul, Fransız bilginlerin ellerindeki önemli miktardaki eski eserleri (gizlice) Fransa'ya göndermelerine izin verilmesiydi. Aynı yıl Londra'ya nakledilen Rosetta taşı hariç olmak üzere kabul edildi. Böylece Mısır'daki imparatorluklar arası savaş sona erdi.⁴¹⁵

Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmesinden sonra Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler hızla normale döndü. Fransa-Osmanlı anlaşması, İngiltere ve Fransa'nın 27 Mart'ta Amiens Antlaşması ile barış yapmasından üç ay sonra, 25 Haziran 1802'de imzalanan bir barış antlaşmasıyla tamamlandı. Fransa'nın Mısır'ı işgalinden sonra bir yandan Osmanlı İmparatorluğu, diğer yandan Fransa ve İngiltere arasındaki gümrük tarifeleri yedi yıllık bir süre için (tekrar yenilenmek üzere)

⁴¹³ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 246-248.

⁴¹⁴ a.k.

⁴¹⁵ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 61-65.

yeniden düzenlendi. Her iki antlaşmanın ikinci ve üçüncü maddeleri, savaştan önce var olan her türlü kapitülasyonun tüm kapsamıyla yenilenmesini öngörüyordu. Fransa'ya, savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kıyılarında sahip olduğu aynı haklar, ayrıcalıklar ve imtiyazlarla Karadeniz'de serbest dolaşım sağlandı. Bunlar aslında 1860'lara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ticaretine kademeli olarak açıldığı bir dönemi başlattı, ancak ticari anlaşmalar Napolyon Savaşları sırasında ve sonrasında Osmanlı yetkilileri tarafından yalnızca seçici bir şekilde uygulandı. Amiens Antlaşması'nın şartlarına rağmen, 1802'nin sonunda İngiliz kuvvetleri Mısır'ı hala boşaltmamıştı. İngiltere ile Fransa arasında İstanbul üzerindeki nüfuz mücadelesinin ve İngiliz ve Osmanlı ajanları arasında Kahire ve çevresini nasıl güvence altına alacakları konusundaki mücadelenin bu saatinde, İngiliz-Fransız Napolyon Savaşları'nın yeni bir bölümünün patlak vermesiyle barış paramparça oldu. Londra ve Saint Petersburg, Fransa'ya karşı üçüncü koalisyona katıldı.⁴¹⁶

Üçüncü Koalisyon Savaşı sırasında (1803-1806) III. Selim, imparatorluğu Avrupa savaşlarının dışında tutarak kaynaklarını iç reformlara ayırmak istediye de bunu başaramadı. Osmanlı başkenti yeniden Avrupalı diplomatların rekabet alanına dönüştü. Başlangıçta Rus tehdidini daha yakın gören Selim, 23 Eylül 1805'te Rusya ile savunma ittifakı yaparak İngiltere ve Rusya'ya yaklaştı ancak Bonaparte'ın Ulm ve Austerlitz zaferleri ile Fransa'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma vaadi, özellikle de Kırım'ın geri alınmasına destek sözü, Selim'in siyasetini yeniden Fransa'ya yöneltti. Şubat 1806'da Bonaparte'ı imparator olarak tanıyan Selim, Jena zaferinden sonra bu çizgiyi daha da belirginleştirerek Rusya ile ittifakı onaylamadı, Tuna prensliklerine Fransız yanlısı yöneticiler atadı, İngiltere ile ittifakı yenilemedi, Boğazları yabancı savaş gemilerine kapattı ve tarafsızlığını ilan etti. Bu gelişmeler üzerine Rusya Kasım 1806'da Eflak ve Boğdan'ı işgal etti, bir ay sonra Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş açtı. Bunun ardından İngiltere de Osmanlı siyasetini değiştirmek için baskısını artırdı ve Amiral Duckworth komutasındaki filo 20 Şubat 1807'de⁴¹⁷ İstanbul'u abluka altına aldıysa da bu girişim on gün sonra sonuç alınmadan sona erdi.⁴¹⁸

İngiliz donanmasının 1807 Mart'ı başında İstanbul'dan ayrılması başkentte sevinç yarattıysa da on günlük abluka korku, kıtlık ve enflasyonu derinleştirdi. Tepki

⁴¹⁶ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 65-67.

⁴¹⁷ Kahire ve İskenderiye'deki Fransız birlikleri teslim olduğunda Britanya ordusu fiilen Mısır'ın hâkimi konumuna gelmiştir. Ancak Osmanlı komutanlarıyla yaşanan gerilim, Memlûk liderlerine verilen taahhütler, yerel Arap şeflerine bağımlı ikmal düzeni, Napolyon'un Mısır'ın geleceğini barış masasında yeniden pazarlık konusu yapma niyeti ve Rusya'nın uzun süreli işgale duyduğu kaygı gibi etkenler Britanya'yı 1803'te Mısır'ı boşaltmaya itmiştir. Buna rağmen Britanya, Fransa'yı dışarıda tutma hedefiyle 1807'de yeniden işgale yönelmiştir. Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 1-7.

⁴¹⁸ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 67-70.

giderek yönetici elitlere, özellikle de Nizam-ı Cedid'in masraflarına yöneldi. Bu ortamda III. Selim'in Fransa'ya yakın siyasetine karşı Rus elçisi d'Italinsky, Rus yanlısı Fenerliler, muhafazakâr çevreler ve yeniçeri unsurları ortak bir cephede buluştu. Vahhabilerin kutsal topraklara saldırıları ve İngilizlerin Mısır'a çıkarması da başkentin moralini daha da bozdu. 12 Nisan'da ordunun Rusya seferine çıkmasından sonra Kabakçı Mustafa önderliğinde isyan patlak verdi, 25-29 Mayıs çatışmalarının ardından Selim, Nizam-ı Cedid'i kaldırmayı ve sonunda tahttan çekilmeyi kabul etti, IV. Mustafa tahta çıktı. Ancak düzen sağlanamadı. 7 Temmuz 1807'de Tilsit'ten yayılan haberler,⁴¹⁹ Bonaparte ile I. Aleksandr'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını görüştüğünü gösterdi. Bâbîâli bu baskı altında Rusya ile Fransız arabuluculuğunda ateşkese yöneldi, fakat savaş 1812'ye kadar aralıklarla sürdü. 1808 Temmuz'unda Rusçuklu Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak amacıyla İstanbul'a yürüdü ancak saraya ulaştığında Selim'in IV. Mustafa'nın emriyle öldürüldüğünü gördü. Bunun üzerine Mahmud tahta çıkarıldı.⁴²⁰

Fransa'nın Mısır'ı işgalinin Osmanlı İmparatorluğu için çeşitli sonuçları oldu. Bunların başında Fransızlara karşı savaşmak için Arnavut başıbozuklarının ikinci komutanı olarak Osmanlı kuvvetlerine katılarak Mısır'a gelen Mehmet Ali'nin bir güç figürü olarak ortaya çıkma sürecinin başlamasıydı. Memlûk haneleri Osmanlı merkezi ve Mehmet Ali'nin de dahil olduğu bir işgal sonrası Mısır siyaseti ortaya çıktı. Bu süreçte İngilizlerin, Doğu Akdeniz'e dönüşü siyasi bir içerik de kazanmıştı. Daha önce belirttiğimiz gibi Osmanlı-İngiliz ilişkileri⁴²¹ daha çok ticari olarak ilerlemişti. İngilizlerin Levant'taki siyasi meselelere ilgisizliği, Fransızların 1798'de Mısır'a düzenlediği seferle aniden sarsıldı. Londra için Mısır'ı güvence altına almak, Hindistan'a giden ulaşım ve iletişim yollarını korumak⁴²² anlamına geliyordu. Bu

⁴¹⁹ Temmuz 1807'de Tilsit Antlaşması ile Fransa ve Rusya barış yaptı ve Britanya'nın Doğu politikasındaki en büyük korkulardan biri gerçekleşmiş oldu. Buna rağmen Britanya Malta ve Sicilya'yı elinde tutarak Akdeniz'deki stratejik konumunu korudu. Mısır seferi doğrudan bir başarı getirmese de Britanya'nın küresel bir güç olarak Mısır üzerindeki çıkarlarını savunmaya kararlı olduğunu gösterdi. Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 57-67.

⁴²⁰ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 70-73.

⁴²¹ İngilizler, deniz aşırı ticarete ve Yedi Yıl Savaşları sonrası elde ettiği Hindistan topraklarındaki yönetimine odaklanmışlardı. Kuzey Amerika ve Hindistan gibi, başka yerlerde Fransızlarla rekabet içindeydi. Ama 18. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı-Rus savaşına ve Oçakov'un 1788'de düşmesine değin, Rusya'nın büyümesi, Akdeniz ve Hindistan yolları üzerine ciddi bir şekilde kafa yormamıştı. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 14-15.

⁴²² Mısır'ın Britanya için önemi esasen Hindistan'a giden güzergâhı üzerinde olmasıdır. 1783'te On Üç Koloni'nin kaybı sonrasında Hindistan, "yeni imparatorluğun" temel dayanağı olarak görülmüş; Britanya, doğrudan yönettiği Hindistan topraklarını genişletirken iç ve dış tehditlere karşı hassasiyetini artırmıştır. Napolyon'un küresel ölçekte Britanya gücüne meydan okuması, bir yandan Hint prensleriyle ittifak arayışı, diğer yandan Britanya donanmasını dünyanın farklı bölgelerine yayılmaya zorlayacak bir strateji üzerinden kurgulanmıştır. Mısır tek ihtimal olarak görülmemiş, 1799'da Napolyon'un Suriye üzerinden

çerçevede Fransa'nın Mısır'ı yeniden işgal etmesini engellemek için Memluk hanelerini desteklemiştir. Bunu Osmanlı merkezi yönetiminin kabulü çerçevesinde yapmak istemiştir. Bununla birlikte bu süreç çekişmesiz olmamıştır.⁴²³

Memlüklerin Mısır üzerindeki kontrolü 1804 yılının başlarına kadar sürdü. Paraya duydukları ihtiyaç, kapitülasyon anlaşmalarını tanımamalarına ve yabancı tüccar ve konsoloslara 150 kadar keseyi toplamaları için baskı yapmalarına yol açtı. Bu talebin reddedilmesi şiddetli tehditlere yol açtı. Dahası, Arnavut birliklerinin ödenmemiş borçları ve belki de en önemlisi Kahire sakinlerinin karşılaştığı zorluklar, otoritesini kaybetmesine neden oldu. İşte o zaman Arnavutların, Kahire halkının ve Fransızların çıkarları birleşti. Ve bundan en çok yararlanan kişi de genç Mehmed Ali oldu. Babıali nezdinde affedilmek ve İngiliz destekli Memlüklerin Kahire'den çıkarılmasına yardımcı olmak için Fransız desteğini aldı ve böylece yerel halkı onların terör saltanatından kurtardı. Mehmet Ali, Kahire halkının desteğiyle 9 Temmuz 1805'te Kahire'nin yeni valisi olarak atandı. Avrupa'daki savaşların ortasında kalan sultan, Mısır'da mümkün olduğunca çabuk bir düzen kurulmasını istiyordu. Hicaz'da yükselen Vahhabi tehdidi imparatorluğu kutsal topraklarda utandırıyor ve itibarını riske atıyordu. Bu tehlide karşı koymak Mısır paşasının göreviydi. Bununla birlikte Paşa'nın daha öne çıkmasını sağlayan olay, Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halinde olan İngiltere İskenderiye'yi işgali ve bu işgalin savuşturulması⁴²⁴ olmuştur.⁴²⁵

Fransızların Mısır'dan çekilmesinden sonraki iki yıl içinde Osmanlı'nın Arap eyaletleri, bu kez Avrupa'dan değil Arabistan'dan yükselen Vehhabi tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Krizin temelinde, 18. yüzyılın ortalarında İbn Suud ile Muhammed İbn Abdülvehhab arasında kurulan ittifak vardı. 18. yüzyılın sonunda Abdülaziz ibn Suud Şammar konfederasyonunu mağlup etti; ardından 1801'de Kerbela'ya, 1806'da Necef'e

kuzeye, oradan doğuya Dicle'ye ve Bağdat üzerinden Basra Körfezi'ne ilerleyebileceği yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Jonathan Parry, *Promised Lands* ..., 2022, s. 111-112.

⁴²³ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism* ..., 2021, s. 82-87.

⁴²⁴ Britanya, Mısır'da Fransız nüfuzunun yeniden güçlenmesini önlemek için Mehmet Ali'yi devirmeyi ve yerine Memlük lideri Elfi Bey'i getirmeyi hedefledi. Bu amaçla 1807'de General A. Mackenzie Fraser komutasında yaklaşık 7.000 kişilik bir kuvvet Mısır'a gönderildi. Ancak plan başarısız oldu çünkü Elfi Bey ölmüş, Mehmet Ali ise halk ve ordunun desteğini kazanmıştı. İngilizler İskenderiye'ye kolayca çıksa da Rosetta'da ağır bir yenilgiye uğradı. Mehmet Ali'nin kuvvetleri onları geri püskürttü ve İskenderiye'de kuşatma altına aldı. Mehmet Ali bu sırada Britanya'ya tahıl tedariki ve Hindistan yollarının güvenliği konusunda iş birliği önerdi, buna karşılık Mısır'daki bağımsız konumunun tanınmasını istedi. Britanya ise Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma siyaseti nedeniyle bu teklifi kabul etmedi. 1807 yazında Avrupa'daki güç dengelerinin değişmesi, Mısır'daki İngiliz seferini anlamsızlaştırdı. Rusya'nın Napolyon karşısında yenilmesi ve Tilsit Antlaşması'nın imzalanmasıyla Fransa ile Rusya yakınlaştı, Osmanlılar da Fransız ittifakından uzaklaşıp yeniden Britanya'ya yöneldi. Bu şartlarda İngiliz kuvvetleri, Mehmet Ali ile yapılan görüşmelerin ardından Eylül 1807'de Mısır'dan çekildi. Seferin başarısızlığı, Britanya'nın Mısır'da gayri resmi denetim kurma girişiminin ilk ciddi yenilgisi oldu, buna karşılık Mehmet Ali'nin otoritesini güçlendirdi ve Mısır'daki yerel siyasi hareketin destek kazanmasına katkı sağladı. Robert T. Harrison, *Britain in the Middle East* ..., 2016, s. 25-40.

⁴²⁵ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism* ..., 2021, s. 92-99.

saldırıldı. 1803'te Mekke'nin Suud ibn Suud tarafından ele geçirilmesi, 1805'te yeniden Vehhabi denetimine girmesi ve Medine'ye doğru ilerlenmesi Osmanlı düzeni açısından ciddi bir sarsıntı yarattı. Şam'daki Hasan Ağa, 3 Haziran 1803'te Mekke'nin ele geçirildiğini, mezarların yıkıldığını ve bazı kişilerin öldürüldüğünü bildiriyordu. İstanbul'dan 13 Ekim 1804'te gönderilen birlikler etkisiz kaldı, Şam'da açlık, fiyat artışları ve asker-halk çatışmaları yaşandı. 1805'te Suriyeli hac kervanı Medine'de durduruldu, kahve fiyatları iki katına çıktı ve loncalar protesto amacıyla iş bıraktı. Ertesi yıl hacıların Medine'de Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmelerine de izin verilmedi. Yerel yöneticilerin pasifliği krizi daha da ağırlaştırdı. Abdullah el-Azm'ın 1803'te Vehhabilere karşı harekete geçme emrine uymadığı aktarılır. III. Selim, 1807'de onu görevden alarak yerine Genç Yusuf Paşa'yı atadı ancak o da etkili olamadı. Aynı yıl Vehhabi akıncıları Havran'daki köyleri yakıp yağmaladı, Yusuf Paşa ise onların peşine düşmesine rağmen çatışmaya girmeden geri döndü. Sonuçta II. Mahmud, 1809'da onu da görevden alarak yerine Süleyman Paşa'yı atadı.⁴²⁶

2. II. Mahmud Döneminde Osmanlı Suriyesi'nde Devletin Restorasyon Girişimleri

1807 Mayıs'ının sonunda patlak veren askeri isyan ise III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmış ve yerine kuzeni IV. Mustafa sultan ilan edilmişti. Gerçekte ise İstanbul'daki siyasal denetim büyük ölçüde Yeniçeriler ile Şeyhülislam'ın elindeydi. 1808 yazında, yaşanan birçok karışıklığın ardından Silistre'den hareket eden Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'i kurtarmak amacıyla başkente yürümüştü. Ancak III. Selim, IV. Mustafa'nın emriyle öldürülmüştü. Bunun ardından IV. Mustafa da tahttan indirildi ve yerine kardeşi II. Mahmud geçirildi.⁴²⁷

Mahmud'un sultanlık döneminin ilk aşamaları hem iç hem de dış sorunlar ile işaretlenmişti. II. Mahmud'un 28 Temmuz 1808'de tahta çıkışından iki ay sonra Alemdar Mustafa Paşa, merkezi yöneticilerle bazı taşra ayanlarını bir araya getirerek Sened-i İttifak'ı hazırlattı. Toplam 25 kişinin katıldığı bu düzenleme,⁴²⁸ yeni sultana bağlılık ve sadrazama itaat karşılığında ayana vergi toplama, asker sağlama ve isyanları bastırma yükümlülüğü getirirken, onların mülklerini miras yoluyla sürdürme hakkını da tanıyordu. Böylece İstanbul'dan bağımsız hareket eden ayanın gücü fiilen tanınmış

⁴²⁶ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 148-152.

⁴²⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 47-69.

⁴²⁸ Ekim 1808'de Karaosmanoğulları ve Çapanoğulları gibi Anadolu ve Balkanlar'ın önde gelen ayan ailelerinin temsilcileri İstanbul'da toplandı. Buna karşılık, Alemdar'ın Bulgaristan'daki rakipleri, Yanyalı Ali Paşa ve Kars, Erzurum, Musul, Şam, Bağdat ile Kahire gibi uzak eyaletlerin valileri bu toplantıda yer almadı. Çünkü toplantıya zamanında yetişemeyecek kadar uzaktaydılar. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 269.

oldu. Ancak Mahmud bunu isteyerek değil, Rusya savaşı sürerken ve başkentte destek bulamazken kabul etti. Nitekim belgenin imzalı nüshasının daha sonra ortadan kaldırılması, sultanın ilk fırsatta bu sınırlamayı aşmaya çalıştığını gösterir. Kısa süre sonra Alemdar Mustafa, yeniçerileri yeniden düzenleme girişimi yüzünden çıkan 1808 isyanında öldürüldü. Nizam-ı Cedid'i andıran yeni ocak dağıtıldı, Alemdar'ın adamları tasfiye edildi ve yeniçeriler 1826'ya kadar varlıklarını korudu. Buna karşılık Mahmud, bu krizlerden iki sonuç çıkardı: yeniçeriler artık ne sınırları savunabiliyor ne de başkentte düzeni koruyabiliyordu; taşra ayanı ise merkezi otoritenin sınırlarını aşmıştı.⁴²⁹

Bu ayanlar arasında öne çıkan isim Mehmet Ali'ydı. Mehmet Ali, hem Mısır'da iktidarını kurumsallaştırıyor⁴³⁰ hem de Osmanlı merkezi devletinin bu dönemde öne çıkan kaygısı olan Vahhabilere⁴³¹ karşı yönetime destek oluyordu. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi Yunan İsyanına karşı İstanbul'a destek olurken, Suriye topraklarını işgal etmesiyle Sultan ile doğrudan çatışmaya girecekti.

Aynı yıllarda imparatorluk dışarıda da ağır baskı altındaydı. 1798 Fransız işgali Mısır'ı İstanbul'dan daha da uzaklaştırmış, Fransa ile Rusya Osmanlı topraklarının paylaşımını tartışabilir hale gelmişti. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus savaşı sürüyor,

⁴²⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

⁴³⁰ Mehmet Ali'nin Mısır'da iktidarını kurumsallaştırma süreci: 1807 itibarıyla Mehmet Ali Paşa Mısır'da üstünlük sağlamıştı ancak bu hakimiyet esas olarak Kahire ile sınırlıydı. Paşa'nın kalıcı bir yönetim kurabilmesi için yalnızca Kahire'yi değil, ülkenin tamamını denetim altına alması ve askerî ile ekonomik bakımdan etkili Memluk beylerini tasfiye etmesi gerekiyordu. Paşa, 1811'de oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz seferi dolayısıyla Kahire Kalesi'nde düzenlediği törene Memluk ileri gelenlerini davet etti ve gelenleri öldürterek Memluk gücünü kırdı. Mehmet Ali Paşa, rakiplerini tasfiye ettikten sonra İstanbul'un kendisini bertaraf etme ihtimaline karşı Mısır ve çevresinde bir bölgesel nüfuz alanı kurmaya yöneldi. Bu amaçla, Kahire merkezli ve doğrudan kendisine bağlı bir yönetim düzeni oluşturmak için reformlara girişti; aynı zamanda II. Mahmud'un talepleri doğrultusunda padişah adına seferlere katılarak Osmanlı nezdinde meşruiyetini korumaya çalıştı. Mehmet Ali'nin reformlarının merkezinde askeri modernleşme vardı; tarım, sanayi, bürokrasi ve eğitim alanındaki düzenlemeler de esas olarak modern ve düzenli bir ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlandı. Mehmet Ali'nin tarım, ticaret ve sanayi politikalarına baktığımızda Paşa'nın iltizamı kaldırıp vergi ve üretimi merkezileştirerek tarımda tekelleri bir düzen kurduğunu; sulama yatırımları ve özellikle pamuk üretimiyle Mısır'ın gelirini artırdığını görürüz. Aynı zamanda tekstil, silah ve askeri üretim alanlarında sanayileşme hamlesi başlatmıştı. Askeri modernleşme alanında ise bölgesel güç kurabilmek için düzenli bir ordu oluşturmayı hedeflemişti. 1815'te Arnavut askerlerin isyanı ve Sudan seferinin beklenen asker kaynağını sağlayamaması üzerine, 1822'de fellahlar için zorunlu askerliği başlattı. 1820'lerin sonuna gelindiğinde Mısır, büyük ve düzenli bir orduya sahip ilk Osmanlı eyaleti olmuştu. Ancak bu ordu, milliyetçi değil, merkezî iktidarı güçlendirmeye yönelikti; askerler çoğunlukla fellahlardan, subaylar ise Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitinden oluşuyordu. Mehmet Ali, sivil bürokrasi oluşturma sürecini de başlatmıştı. Mehmet Ali Paşa, Kahire merkezli sıkı bir bürokrasi kurarak Mısır'ı merkezden yönetilebilir hale getirdi. Bu yapı, büyük ölçüde ailesine, yakın çevresine ve Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elite dayanıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın eğitim reformları ise toplumu değil, orduya ve bürokrasiye gerekli kadroları yetiştirmeyi hedefliyordu. Bu amaçla Avrupa'ya öğrenciler gönderildi, yeni okullar açıldı ve matbaa kuruldu ancak bu süreç esas olarak dar bir yönetici eliten oluşumuna hizmet etti. Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 63-88.

⁴³¹ Vahhabilere karşı 1811'de başlatılan sefer Paşa'ya verildi, 1813'te Mekke ve Medine geri alındı. Oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetler 1818'de Deriye'yi ele geçirip kenti yıktı, Suudi emiri Abdullah ibn Suud İstanbul'da idam edildi. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

Sırp isyanı devam ediyor, Eflak ve Boğdan meselesi çözülemedi. 1807 Tilsit Antlaşması Fransa-Rusya yakınlaşmasını sağlasa da sorunları çözmedi; İngiltere ise 1809'da Osmanlılarla barış⁴³² yapmasına rağmen henüz ikincil bir aktördü. 1808'de Rusya Boğdan ile Eflak'ın büyük kısmını işgal etti, 1810'da Tuna'yı geçti ve önemli kaleleri aldı. Bunun üzerine Mahmud barış istedi; Rusya da Napolyon tehdidi yüzünden bunu kabul etti ve 1812 Bükreş Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Sırbistan'a bazı özerklik tavizleri verirken Osmanlılara bölgeyi yeniden işgal etme hakkı tanıdı.⁴³³

Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Yakındoğu meselesi, birdenbire Avrupa siyasetinin arka planına itildi. Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında yeniden barış sağlanması ve Dalmaçya ile Ege adalarındaki Fransız gücünün zayıflamaya başlamasıyla birlikte, Yakındoğu dış ilişkiler bakımından görece sakin bir döneme girdi. Avrupa'nın sınırlarını yeniden çizmek ve kıta barışına yeni güvenceler sağlamak amacıyla 1814 Ekim'inde Viyana'da⁴³⁴ toplanan devlet adamlarının gündeminde Yakındoğu'ya ilişkin sorunlar ikincil bir yerde kalıyordu. İtalya, Almanya, Hollanda ve özellikle Saksonya-Polonya meseleleri, Yakındoğu'da yeni bir kriz ortaya çıkmasa bile, devlet adamlarının enerjisinin tamamını tüketiyor ve siyasal yaratıcılıklarını zorluyordu. Viyana'daki İngiliz baştemsilcisi Lord Castlereagh, 1815 başında, kongre sonunda ortaya çıkan ve Avrupa'daki statükoyu güvence altına alan genel antlaşmaya Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil edilmesini önermişti. Ancak bu girişim, I. Aleksandr'ın önce Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki bütün sınır meselelerini çözecek nihai bir

⁴³² İngiliz-Osmanlı ilişkileri 1809 Çanakkale Antlaşması ile onarılmıştı. İngiliz yetkililer artık kendilerini İstanbul'daki diplomatik tercihleri etkileyebilecek güçte görüyorlardı. 1809'da Boğazların yabancı savaş gemilerine kapatılmasını dikte etmişler ve Fransa'ya karşı bir savunma ittifakı karşılığında sultandan ticari ayrıcalıklar (belirli ürünlerde gümrük tarifelerinin sabitlenmesi) elde etmişlerdi. "Doğu"daki hedeflerine ulaşmış olan İngiltere, 19. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen her fırsatta statükoyu korumayı umarak hareket edecekti. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 108-112.

⁴³³ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

⁴³⁴ Napolyon Savaşları'nı kesin biçimde sona erdirmeyi amaçlayan Paris barış görüşmeleri ile 1814-1815 Viyana Kongresi, Avrupa siyasetinde yeni bir uluslararası çerçevenin kurulmasına zemin hazırladı. 1810'lar, bu bakımdan, Avrupa'da yeni bir imparatorluklar arası düzenin inşa edildiği kritik bir dönemdi. Viyana'da ve ardından 1814 yılı Mart ve Mayıs aylarında Paris'te yürütülen görüşmeler sırasında Avusturya, Britanya, Prusya, Rusya ve daha sonra Fransa, kendilerini ayrıcalıklı bir siyasal kategori olarak "Büyük Güçler" şeklinde tanımlayarak kıta siyasetinde yeni bir hiyerarşi kurdular. Bu beşli yapı, son otuz yılda Avrupa'yı yıkıma sürükleyen savaşların tekrarını önlemeyi amaçlayan Kongre Sistemi'ni, yani Viyana Sistemi'ni oluşturdu. Söz konusu sistem, büyük güçler arasındaki rekabeti sınırlandıracak kurallar ve Avrupa'daki düzeni koruyacak usuller üretmeyi hedefliyordu. Böylece konferans diplomasisi, imparatorluk savaşlarının yerini alan başlıca kriz yönetimi aracına dönüştü; Paris'teki Müttefik Konsey toplantıları (1815-1818) ile Aix-la-Chapelle (1818), Troppau (1820), Laibach (1821) ve Verona (1822) kongreleri bu çerçevede toplandı. Her ne kadar bu toplantılar muhafazakâr ve açık biçimde devrim karşıtı bir çizgi taşısa da temel amaç kıtada barışı korumaktı. Beş Güç, birbirlerinin iç işlerine doğrudan müdahaleden kaçınma, tek taraflı hamleler yerine karşılıklı danışma, saldırganlık yerine ihtiyat ve özdenetim gösterme, açık revizyonizm ve şiddet yerine barışçıl niyet beyanını esas alma gibi ilkelere dayanan bir düzen anlayışını benimsedi. 1820'lerin ortalarından itibaren bu yapı, Büyük Güçlerin seçkin kulübü niteliğindeki Avrupa Uyumu'nun (Concert of Europe) denetiminde daha belirgin bir uluslararası düzene, yani Viyana Düzeni'ne dönüşmüştür. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 102-108.

barış antlaşmasının yapılmasını istemesi ve II. Mahmud'un bu amaç doğrultusunda İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın arabuluculuğunu reddetmesi nedeniyle sonuçsuz kaldı.⁴³⁵

Rusya ile barış sağladıktan sonra, II. Mahmud'un merkezi yönetimi yeniden tesis etme süreci asıl olarak başlayacaktı. Bu süreçte Yunan Ayaklanması gibi önemli kırılmalar olsa da iktidar döneminde askeri, eğitim, bürokratik önemli gelişmeler yaşanacaktı.

1808-1826 dönemi, II. Mahmut için açık reformlardan çok hazırlık ve güç toplama evresiydi. Başkentte yeniçeriler, ulema ve kalemiye, taşrada ise ayan etkisini koruduğu için sultan temkinli davranmış ve farklı güç odaklarını dengeleyerek merkezi iktidarı adım adım güçlendirmiştir. Böylece 1826 sonrasında uygulanacak köklü reformların zemini hazırlanmış oldu. Bu yıllar, reformların doğrudan hayata geçirildiği değil, onların önündeki engellerin tasfiye edildiği ve merkezi otoritenin yeniden kurulduğu bir dönemdi.⁴³⁶

II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki başarılarından etkilenmiş olsa da reformlara başlamadan önce iç ve dış engelleri tasfiye etmek zorundaydı. 1812 Bükreş Antlaşması ve ardından doğan elverişli ortam sayesinde 1814-1820 arasında Trakya, Makedonya, Tuna boyları, Eflak ve Anadolu'nun büyük kısmında merkezi otoriteyi yeniden kurmuştu ancak Arap vilayetlerinde aynı başarı sağlanamadı. 1820-1823 İran savaşı ve ardından Yunan isyanı, reform sürecini zorlaştırmıştı. 1826'da yeniçerilerin yetersizliğini propaganda konusu yaparak ulemanın desteğini alan sultan, Eşkinciyan Ocağı girişiminin ardından patlayan isyanı bastırdı ve 16 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdı⁴³⁷. Vaka-i Hayriye ile eski düzenin en büyük askeri dayanağı tasfiye edilirken, yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye⁴³⁸ kuruldu. Böylece II. Mahmud,

⁴³⁵ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 47-69.

⁴³⁶ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2 Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1918*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2006, s. 25-38.

⁴³⁷ Ocağın kaldırılmasının imparatorluk için ne anlama geldiğini Gültekin Yıldız değerlendirmiştir. Yıldız'a göre mevcut şartlar acil bir hal olarak sunulurken, söz konusu askeri yapının daralttığı siyaset alanı genişletilmeye çalışılmıştır. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 17.

⁴³⁸ Asâkir-i Mansûre için 1826 sonrasında yürütülen asker alma uygulaması, modern anlamda bir levée en masse değildi. Başlangıçta amaç, yalnızca 12.000 kişilik, sekiz tertipten oluşan sınırlı bir ordu kurmaktır. Nitekim 1826-1837 arasında toplam 161.036 kişi askere alınmış, bunların sadece 54.670'i fiilen hizmette kalmıştır. Bu süreçte devlet, âyanları, Yeniçeri Ocağı'nı ve Bektaşîleri tasfiye ederek merkezî otoriteyi güçlendirmiş, fakat tebaanın tümüyle yeni bir siyasal sözleşme kurma ihtiyacı duymamıştır. Askerlik yalnız Müslüman nüfusa açık tutulmuş, böylece Osmanlı siyasetinde hâkim unsurun Müslüman kimliği olduğu açık biçimde vurgulanmış; gayrimüslimlerin silah taşıması ve savaş örgütlenmesine katılması resmen engellenmiştir. Öte yandan, büyük âyanların tasfiyesinden sonra kalan aşiret ve kabile savaşçıları da düzenli orduya dâhil edilmemiş, fakat 1826-1839 arasında Rusya ve Mısır savaşlarında paralı asker olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bununla birlikte Asâkir-i Mansûre Kanunnâmesi'nin en önemli

bütün eksiklerine rağmen reformların önündeki en önemli kurumsal engeli ortadan kaldırarak modern Osmanlı dönüşümünün temelini attı.⁴³⁹

II. Mahmut, dış baskılar ve iç karışıklıklara rağmen reformlardan vazgeçmedi, tersine, çözümü bunları askeri alanın ötesine taşıyarak devletin bütün kurumlarına yaymakta gördü.⁴⁴⁰ Böylece 1834-1839 arasında II. Mahmud, reform siyasetini daha geniş ve yoğun bir biçimde uygulamaya koydu. 1835'te askeri, adli ve sivil bürokrasi alanları daha belirgin hale getirildi, böylece serasker, şeyhülislam ve sadrazamla birlikte devlet yapısının başlıca sütunlarından biri haline geldi. Artık devletin hizmetkarlarına kul değil de 1835'ten itibaren memur denmeye başlandı; görevlerine ve mevkilerine göre belli bir maaş alıyorlardı. Aynı şekilde kullar (reaya) artık tebaa olmuştu. Uzun zaman ayırt edici olan devlet hizmetkarları ile imparatorluğun kulları arasındaki bu ayırım, yeni elitin ya da orta sınıfların lehinde ortadan kalkmıştı. Aynı dönemde eğitim kurumları yeniden düzenlendi, mühendislik okulları faaliyetini sürdürürken, 1827 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye 1838'de yeniden örgütlendi, Mekteb-i Mızıka-i Hümayun ve Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye açıldı, ayrıca seküler ilk ve orta öğretim kurumlarının temeli atılmaya başlandı. Diplomasi alanında da önemli adımlar atıldı: 1833'te Tercüme Odası kuruldu, 1834'te Avrupa başkentlerinde elçilikler yeniden açıldı ve burada yetişen genç diplomatlar daha sonra Tanzimat kadrolarını oluşturdu. İdari yapıda kâhya ve reisülküttablık gibi eski daireler nezaretlere dönüştürüldü; Umur-ı Mülkiye ve Hariciye Nezaretleri bu sürecin ürünüydü. Basın alanında ise 1831'de Le Moniteur Ottoman, ardından Takvim-i Vekayi yayımlanarak reformların resmi dili oluşturuldu. Bütün bu adımlar, her ne kadar kısa vadede tam kurumsallaşmasa da modern Osmanlı yönetiminin esaslarını hazırladı. Bununla birlikte reformların önünde mali kriz ve insan gücü eksikliği gibi iki büyük sorun vardı. Bu nedenle III. Selim döneminden kalan fikir canlandırılarak Redif teşkilatı kuruldu böylece düzenli ordunun yanında daha geniş bir yedek askeri yapı oluşturuldu ve bu sistem Osmanlı toplumunda uzun vadeli etkiler bıraktı.⁴⁴¹

yönü, asker temininde ücretli ve aracılı sistemden, merkezî otoritenin doğrudan denetlediği bir modele geçişin hukukî temelini atmasıydı. Henüz genel zorunlu askerlik yoktu; ancak belirli yaş ve bedenî yeterliliğe sahip genç erkeklerin uzun süreli hizmete alınmasıyla, kırsal nüfusa dayanan daha disiplinli ve merkezi bir ordu kurulmak isteniyordu. Bu da Osmanlı merkezîleşmesi açısından önemli bir adımdı. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı* ..., 2009, s. 140-145.

⁴³⁹ Bu bağlamda devlet Müslüman Osmanlı gençlerini yetiştirmeye yöneldi. Acemi oğlan kışlasında ve sarayda yeni askerî okullar açıldı; mühendislik eğitimi genişletildi, 1827'de Tıbhane kuruldu. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu* ..., 2006, s. 40-58.

⁴⁴⁰ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmnalı İmparatorluğu* ..., 2006, s. 64-81.

⁴⁴¹ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir* ..., 2011, s. 398-404. Anne-Laure Dupont, Catherine Mayeur-Jaouen, Chantal Verdeil, *Ortadoğu Tarihi 19. Yüzyıldan Günümüze*, çev. Ayşe Meral, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2022, s. 85-86.

II. Mahmud dönemi aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin arttığı bir zamandı. Tanzimat dönemi ve sonrasında da bu faaliyetlerin etkisi ve eylemleri devam ettiği için eğitim başlığında bir bütün olarak ele alınacaktır.

Sultan Mahmud döneminde atılan tüm adımlar, daha sonra Tanzimat adını alacak reformların altyapısını hazırlayacaktı. Ancak süreç 1839'daki Nizip yenilgisiyle ağır bir darbe aldı ve II. Mahmut kısa süre sonra öldü. Buna rağmen onun dönemi, eksik ve kırılğan olsa da modern Osmanlı devletinin kurumsal temelini atıldığı bir geçiş evresi oldu.⁴⁴²

II. Mahmud'un Osmanlı merkezi yönetimini yeniden restore etme çabası Suriye⁴⁴³ eyaletlerine nasıl yansımıştı?

19. yüzyılın ilk on yılında Azm ailesinin Şam eyalet siyasetindeki etkisi belirgin biçimde geriledi. Abdallah Paşa el-Azm'ın son valiliği, Şam askeriyesi içindeki çatışmalar ve Hicaz'da güçlenen Vahhabilerin yarattığı baskı nedeniyle son derece sorunlu geçti. 1807'de Vahhabilerin hac kervanının silahsız ve törensiz biçimde Mekke'ye girmesi yönündeki talebinin reddedilmesi üzerine, 1757'den beri ilk kez Suriye hac kervanı yola çıkamadı. Abdallah Paşa'nın görevden alınmasının ardından yerine getirilen Kunj Yusuf Paşa da bu sorunları çözemedi, hac seferleri 1813'e kadar yapılamadı ve onun yönetimi de Vahhabi saldırıları karşısında başarısız oldu. Bu gelişmeler üzerine Şam valiliği önce Süleyman Paşa'ya, ardından merkezi denetimi güçlendirmeyi amaçlayan yeni bir siyasetin parçası olarak yerel olmayan yöneticilere verildi. Mehmed Ali Paşa'nın 1812-1813'te Hicaz'da Osmanlı hâkimiyetini yeniden kurması da bu dönüşümü kolaylaştırdı. 1812'den itibaren Şam eyaletinde merkezin denetimi sıkılaştırılmış, yerel hiziplerin etkisi sınırlandırılmış ve valilik makamı daha doğrudan İstanbul'a bağlı isimlere bırakılmıştır. Böylece 1780'lerden beri Şam'ın kaynakları üzerinde etkili olan askeri hane ve hizip mücadeleleri zayıflamış, Kunj Yusuf Paşa bu dönemin son önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Aynı süreçte Akka merkezli⁴⁴⁴ güç odakları da yıpranmıştır.⁴⁴⁵

Akka'nın öne çıkan konumunun aşınmasına karşılık bu dönem Beyrut'un önemi artmaya başlamıştır. Bunun göstergeleri açılan konsolosluklardır. 1821 yılında Fransa

⁴⁴² Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, 2006, s. 64-81.

⁴⁴³ 19. yüzyılın ilk yarısında Suriye eyaletlerini gösteren harita için ekler bölümündeki harita 2.1'e bakılabilir.

⁴⁴⁴ Şam eyaletinden farklı olarak kıyı Suriye'de merkezi otoritenin yerel güç odaklarını denetim altına alması daha güç oldu. Babiâli'nin 1821'de Sayda Valisi Abdallah Paşa'yı görevden alma girişimi bu sınırları açıkça gösterdi. Abdallah Paşa azli reddetti, isyancı ilan edildi ve ölüm cezasına çarptırıldı; ancak Mehmed Ali Paşa'nın arabuluculuğuyla affedilerek yeniden Akka'ya atandı. Yine de iki paşa arasındaki ilişki dostane değildi. Abdallah Paşa, Mehmed Ali'nin kıyı Suriye üzerindeki nüfuz arayışına karşı çıktı. Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 189.

⁴⁴⁵ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 100-103.

Kralı XVIII. Louis, Beyrut'ta bir Fransız Konsolosluğu kurulmasına karar vermiş ve bu görev için François-Joseph Thomas Ruffin'i seçmiştir. 1 Aralık 1822 tarihinden itibaren Fransız bayrağı Beyrut'ta dalgalanmaya başlamıştır. 1831 yılında ise J. W. Farren, İngiltere adına Beyrut'a başkonsolos olarak gelecektir. Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa'nın Suriye seferi, Şam'daki karışıklıklar ve Farren'in yerel çevrelerde tepki uyandıran tavrı, onun Beyrut'tan Şam'a⁴⁴⁶ geçişini geciktirecekti. Aşağıda ayrıntılı olarak değineceğimiz Şam ayaklanması sırasında İngilizlere karşı açık bir güvensizlik vardı, hatta şehirde bir İngiliz konsolosunun yerleşmesine karşı talepler de dile getirilmişti. Buna rağmen İngiltere, Babıali'den konsolosluk beratı alarak Şam'da resmi bir mevzi edinmeyi başardı. Bu adımın amacı yalnızca diplomatik temsil değildi. Fransız yazışmalarının da gösterdiği üzere, İngiltere esas olarak Hindistan'la haberleşmeyi kolaylaştıracak bir iletişim hattı kurmayı ve Şam-Bağdat-Basra Körfezi ile Kızıldeniz arasında uzanan ticaret güzergâhını kendi çıkarlarına açmayı hedefliyordu.⁴⁴⁷

Halep'te bir önceki yüzyıl politik ve ekonomik olarak öne çıkan yeniçeriler, 1813'te kente hâkim olmuştu. Bu tarihte kendisi de bir Anadolu ayan ailesine mensup

⁴⁴⁶ Suriye'ye verilen önem yalnızca Akdeniz limanlarından kaynaklanmıyordu. Beyrut'un gelişme ihtimali dikkat çekse de asıl ilgi Şam üzerinde toplanmıştı. Şam hem hac yolunun başlangıcı hem de Osmanlı Asyası'nın siyasi ve ticari merkezlerinden biri olarak görülüyordu. Buradan Bağdat'a, oradan da Hindistan'a uzanacak bir haberleşme hattı tasarlanıyor; böylece Britanya'nın Avrupa ve Hindistan çıkarları tek bir kara bağlantısıyla birleştirilmek isteniyordu. Bu nedenle Şam'da bir konsolosluk açılması, ardından Trabzon, Erzurum ve Diyarbakir gibi merkezlerde benzer temsilcilikler kurulması önerildi. Amaç, Batı Asya'yı Britanya ticareti, haberleşmesi ve siyasi nüfuzu için bir geçit hâline getirmektir. Bu stratejinin önündeki en büyük tehdit Rusya olarak görülüyordu. Suriye üzerinden kurulacak hat hem Rus hem de Fransız nüfuzuna karşı denge unsuru sayılıyordu. Bu düşünce, 1798'de Harford Jones'un Bağdat'a gönderilmesine kadar uzanan eski bir stratejik çizginin devamıydı. Dundas döneminde şekillenen ve Batı Asya'yı Britanya imparatorluk coğrafyasının parçası olarak gören anlayış, 1820'lerde daha liberal ve ticaret merkezli bir biçimde yeniden üretildi. Şam için düşünülen John William Perry Farren de bu yeni yaklaşımın ürünüydü. Farren hem ticaret çevreleriyle ilişkili hem de Levant Şirketi'nden bağımsız bir devlet görevlisi olarak tasarlanmıştı. Hedef, geleneksel konsolosluk ağlarının yerine doğrudan Britanya devlet çıkarlarını temsil eden yeni bir yapı kurmaktır. Farren'in Şam-Bağdat arasında düzenli deve postası hattı önerisi de bu ekonomik ve siyasi tasavvurun somut bir parçasıydı. Ancak bu plan fazlasıyla iyimserdi. Halep üzerinden geçen eski ticaret yolu büyük ölçüde çökmüş, ticaretin önemli bölümü Karadeniz ve Basra Körfezi'ne kaymıştı. Şam ise ulemanın etkisi ve toplumsal denetim nedeniyle Batılılara kapalı bir şehir olmayı sürdürüyordu. Hristiyanlar millet sistemi içinde korunuyordu, fakat şehirde Avrupa kıyafetiyle dolaşan bir Hristiyan görmek neredeyse mümkün değildi. Ayrıca 1831'deki isyan, vergi yükü ve reform girişimlerinin ciddi huzursuzluk yarattığını göstermişti. Palmerston'un 1831'de Farren'in görevlendirilmesini neredeyse iptal etmeyi düşünmesi de yalnızca bu kapalılıkla değil, Mehmet Ali'nin Suriye'yi ele geçirme ihtimalinin doğurduğu yeni siyasi durumla ilgiliydi. Farren Beyrut'a ulaştığında, İbrahim Paşa'nın 1831 sonlarında başlattığı Suriye seferi Britanya'nın bölgede ne kadar sınırlı bir etkiye sahip olduğunu zaten ortaya koymuştu. Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 161-168.

⁴⁴⁷ Fatih Karlıoğlu, *19. Yüzyılın Başlarında Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Diplomasi: Beyrut Limanı ve Hinterlandında Fransız Ticaret Ağı (1798-1840)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2024, 1-2, 239-252.

olan Celaledin Paşa⁴⁴⁸, yeniçeri ağalarını bir toplantıya çağırdı ve burada onların yaşamına son verdi.⁴⁴⁹

Başka bir kırılma Halep'te meydana geldi. 1818'de İstanbul, vali olarak Hurşid Paşa'yı⁴⁵⁰ gönderdi ve Halep halkı düzeni sağlayabilecek sıkı bir iktidar ümit etti. Bununla birlikte umdukları düzen sağlanamadı. Maruni Katolik Piskoposu Bulus Aritin'in kroniğine göre, 22 Ekim 1819 gecesı eşraftan on iki kişi, sur dışındaki Karlık semtine giderek burada yaşayan yeniçeri ailelerini isyana teşvik etti. Bunun ardından isyancılar, valinin askerlerinin bulunduğu mahalleye saldırarak birlikleri öldürdü. Ayaklanmanın büyümesi üzerine II. Mahmut, Adana ve Kayseri valilerine Hurşit Paşa'nın başlattığı kuşatmaya destek vermeleri için asker göndermelerini emretti. Kuşatma sürecinde teslim şartları konusunda şehir halkı bölündü: eşraf uzlaşmadan yana tavır alırken, yeniçeriler liderlerinin sürgüne gönderilmeyeceğine dair güvence talep etti. Sonunda tüccarların arabuluculuğuyla bir ateşkes sağlandı ve yeniçeriler silah bırakmayı kabul etti. Ancak Osmanlı birlikleri banliyölere girdikten sonra anlaşmayı bozarak önde gelen yeniçeri ağalarını tutukladı. Takip eden haftalarda yeniçeri liderleri idam edildi, onlarla işbirliği yaptığı ileri sürülen bazı Hristiyanlar da asıldı.⁴⁵¹

Kısacası bu dönemde hala bir önceki yüzyılda olduğu gibi, Halep'te yeniçerilerin öne çıkan varlığı devam ediyordu. Bununla birlikte merkezde önemli bir reform gerçekleşmiş ve ocak kaldırılmıştı. Bununa birlikte 14 Temmuz 1826'da Halep valisi İstanbul'daki kıyımdan kaçan ve Anadolu'ya sığınan yeniçeriler için gözcülük etmesini söyleyen bir emir aldı. Ancak Aralık 1827'de yeniçeriler Halep'teki kahveciler loncasıyla bir çekişmeye girdiler ve birliklerin resmi bir şekilde dağıtılmasından sonra şehirde kolektif bir grup olarak işlev görmeye devam ettikleri açıldı.⁴⁵² Genel olarak geleneksel askeri düzen 1830'ların başına kadar Suriye'de varlığını sürdürmüştür.

⁴⁴⁸ Halep valiliğine gücünü kırmak istediği Anadolu'nun en güçlü ayanlarından birini ataması, Sultan Mahmut'un Arap eyaletlerindeki düzeni yeniden sağlama konusunda derin bir kaygısının olduğunun göstergesiydi. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 148-152.

⁴⁴⁹ Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap ...*, 2016, s. 115-119.

⁴⁵⁰ 1819'da şehirde bir isyan olmadan önce, 1818'de başka bir gerginlik yaşanmıştı. 18. yüzyılın sonunda Suriye'de Katoliklerin elde ettiği serbestlik kalıcı bir üstünlük değildi. II. Mahmud'un merkezî otoriteyi yeniden güçlendirmesiyle birlikte Babıali, 1818'de Halep Valisi Hurşid Paşa'ya gönderdiği emirle Katoliklere karşı daha kapsamlı bir müdahale başlattı. Katolik din adamları, kiliseleri ele geçirmek, Latin ayinini yaymak ve Latin rahipleri eğitim ile sosyal hizmetlerde kullanmakla suçlandı. Benzer emirlerin İzmir ve Şam'a da gönderilmesi, bunun imparatorluk çapında bir siyaset olduğunu gösterir. Sürecin en önemli adımı, Halep'e patrikhane yanlısı Ortodoks metropolit Gerasimos el-Turkuman'ın gönderilmesi idi. Ardından özel evlerde ayin yasağı, Frenk rahiplerin Rum hanelerine girişinin engellenmesi ve patriğe karşı çıkan rahiplerin sürgünü gibi önlemler alındı. Bu müdahaleler, doğrudan Katolik dini kadrolarını hedef aldığı için gerilimi artırdı. Buna rağmen Katolikler şehirden çekilmedi; tutuklananların serbest bırakılması için girişimde bulunarak, görünürde Ortodoks ayinlerine katılarak ve valilik ile kadılık nezdinde dengeleyici yollar arayarak kendilerini korumaya çalıştılar. Katolikler için nihai kırılma Mora Ayaklanması sonrası yaşanacaktı. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 98-108.

⁴⁵¹ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 153-160

⁴⁵² a.k.

Birliklerin kaldırılması ile yerel ve imparatorluk yeniçerileri arasındaki ayrım geçerliliğini kaybetmiş olabilir fakat yeniçeriler yerel düzeyde 1840'lara kadar işlevini yerine getirmeye devam etmiştir.⁴⁵³ Bununla birlikte Sultan Mahmud'un yeni ordusuna alımlar da başlamıştır.

Şam ve Halep örnekleri, 1826 sonrasında Asâkir-i Mansûre teşkilatının taşrada kurulmasının, merkezi iradenin tasarladığı ölçüde doğrusal ve sorunsuz bir süreç olmadığını göstermektedir. Yeniçerilerin uzun süredir yerlileşerek şehir toplumu ile iç içe geçtiği bu bölgelerde, valiler yalnız Yeniçeri kalıntılarından değil, sekban, delil ve diğer mahallî askerî unsurlardan da bağımsızlaşmak istemiş; bu nedenle Anadolu'dan Türkçe konuşan ve merkeze sadık “hazır asker” talebinde bulunmuşlardır. Ancak ne dışarıdan gönderilen unsurlar ne de yerli fellahlardan derlenen birlikler beklenen askerî disiplini sağlayabilmiştir. Şam'da kurulan Asâkir-i Mansûre birliği, yetersiz lojistik destek, mali imkânsızlıklar ve yerel toplumsal koşullar nedeniyle daha sevk aşamasında çözülme emareleri göstermiş; Halep'te de benzer biçimde yerli unsurlardan oluşturulan birlikler düzenli ordu mantığına uyum sağlayamamıştır.⁴⁵⁴ Bununla birlikte Asakir ordusuna yerli unsurların alınması, daha sonra gerçekleşecek kura ile askere alım sürecine bir geçiş olarak görülebilir. Çünkü Suriye'nin güneyindeki Filistin bölgesinde ise, asker yazmaktan ahalinin gösterdiği tepki sebebiyle vazgeçilmiştir.⁴⁵⁵ Bu durum Şam ve Halep bağlamında merkezin reform girişimi denemesi olarak görülebilir.

Bu dönemde daha sonra hem imparatorluk hem de uluslararası gündemi çokça meşgul edecek Lübnan Dağı'nda değişimler görünür olmuştu. Sınıf ve mezhep bilinci 19. yüzyılın başlarında hemen hemen aynı anda oluşmuştu.⁴⁵⁶ 1819-1820'de

⁴⁵³ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 109-110.

⁴⁵⁴ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı ...*, 2009, s. 180-185.

⁴⁵⁵ a.k., s. 212-216.

⁴⁵⁶ II. Beşir Şihab, güçlü bir merkezi otorite kurarak hanedan ve hizip mücadelelerini sınırlandırmaya çalışmış, bu doğrultuda bölgenin istikrarını tehdit ettiğini düşündüğü büyük mukataacı aileleri itaat altına almıştır. Arslanlar, Talhuklar, İmadlar, Abdülmelikler ve Nakadlar gibi çoğu Yazbaki hizbine mensup Dürzi aileler bu siyasetin başlıca hedefleri arasında yer almıştır. Başlangıçta bu bastırma siyaseti doğrudan mezhepsel bir saikten değil, iktidarı merkezileştirme arzusundan kaynaklanıyordu. Nitekim Beşir, 1792'den itibaren Canbolat ailesinin lideri olan Şeyh Beşir Canbolat ile askeri bir ittifak kurmuş; rakip ailelerin tasfiyesi Canbolatların güçlenmesini sağlamıştır. Ancak bu müdahaleler, mukataacıların cezalandırılmasında kişisel dokunulmazlığı esas alan geleneksel mukataa düzenini sarstı. Beşir'in bazı mukataacıları öldürtmesi ve mallarına el koyması, sürgün ya da mal müsaderesi gibi daha sınırlı yaptırımları öngören yerleşik teamülü bozmuş, böylece aileler arasındaki güç dengesi ile karşılıklı tanınma kültürünü zedelemiştir. Bu süreç, Lübnan Dağı'nda daha sonra büyüyecek sınıfsal ve mezhepsel çatışmaların zeminini hazırlamıştır. Mezhepçiliğin güç kazanmasında yalnızca siyasî müdahaleler değil, toplumsal ve ekonomik dönüşümler de etkili olmuştur. Marunilerin nüfus artışı, ipek üretimi sayesinde zenginleşmeleri, Maruni Kilisesi'nin kurumsal güç kazanması ve Dürzilerin hizip mücadeleleri nedeniyle zayıflaması bu dönüşümün başlıca unsurlarıydı. Fransa'nın kapitülasyonlardan itibaren Suriye'de geliştirdiği nüfuz ve Maruni Kilisesi'nin hamisi olarak üstlendiği rol de bu süreci destekledi. Fransiskanlar, Cizvitler ve Lazaristler gibi Katolik misyonerlerin faaliyetleri ile yeni okulların açılması, özellikle Maruni halk arasında okuryazarlığın yayılmasına katkı sağladı. Eğitimli Maruniler zamanla hem Maruni hem de Dürzi mukataacıların hizmetine girerek yeni bir toplumsal hareketliliğin taşıyıcısı oldular.

Kisravan'da patlak veren köylü isyanı, Maruniler arasında gelişen yeni cemaat bilincinin hem mezhepsel hem de toplumsal yönlerini ortaya koydu. Köylüler, bir yandan Dürzilerle eşit muamele talep eden bir mezhep topluluğu, diğer yandan mukataacı baskısına karşı çıkan bir sınıf olarak hareket etti. Buna karşılık güneyde, Dürzi liderler etrafında yukarıdan şekillenen daha siyasallaşmış bir mezhepsel örgütlenme gelişti. Bu süreç, II. Beşir Şihab ile Beşir Canbolat arasındaki rekabeti keskinleştirdi. Başlangıçta müttefik olan iki lider, mukataa düzeni ve dağdaki siyasal üstünlük meselesi nedeniyle karşı karşıya geldi. 1822'den sonra mücadele açık çatışmaya dönüştü; Kahire'ye sığınan II. Beşir, Mehmed Ali Paşa'nın desteğiyle Lübnan'a geri döndü. 1825'te Samkaniyya'da Canbolatlar yenildi, Beşir Canbolat idam edildi ve ailesinin nüfuzu kırıldı. Bu olay, Lübnan Dağı'nda mezhep temelli siyasî çatışmaların önemli bir dönüm noktası oldu. Mezhepçiliğin yükselişi yalnızca dini farklılıklardan değil, eski mukataa düzeninin çözülmesi, köylülerin yeni talepleri ve siyasi rekabetin dinî kimlikler üzerinden yürütülmesinden kaynaklandı.⁴⁵⁷

II. Mahmud dönemi birçok konuda iktidarın güçlendirilmesi sürecine tanıklık etse de Suriye eyaletleri söz konusu olunca göçebelerin, yerleşiklere karşı girişimleri konusunda bir gelişme yaşanmamıştır. 19. yüzyılın başlarında Halep eyaletinde ve güneydoğu Anadolu'da bulunan aşiretler güneyden gelen Arap aşiretlerin baskısı ile yerlerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Halep eyaletinin çöl tarafında ve Fırat Nehri civarında bulunan Beni Said aşiretleri adet bakımından çok olmalarına dayanarak harekete geçmişlerdi. Aneze gibi gerçekte kalabalık aşiretler de güneyden gelen Vahhabi baskısı ile Beni Said ile birleşmişti. Bu sebeple 1815 yılında tüm Suriye Çölü'nü kaplayarak Halep etrafındaki köyleri ve ekili yerleri tamamen tahrip etmişlerdi.⁴⁵⁸ Göçebeler ile yeni bir tür toplum sözleşmesinin ortaya çıkması yüzyılın ikinci yarısında mümkün olacaktı.

II. Mahmud döneminin Suriye bağlamında en önemli olaylarından biri Şam'da 1831 yılında yaşanan ayaklanmadır. 1831 baharında Şam Valisi Abdurrauf Paşa'nın

Din adamları bir yandan Fransız etkisinin taşıyıcısı olurken, diğer yandan geleneksel mukataa düzenini zorlayan daha eşitlikçi fikirlerin yayılmasına aracılık ettiler. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Maruni Kilisesi, uzun süre patriklik, koruma ve vergi toplama işlevleriyle öne çıkan mukataacı ailelerden giderek bağımsızlaştı. Kilisenin bu vergilerden kurtulması ona önemli ölçüde toprak biriktirme imkânı verdi. Aynı dönemde din adamları, geleneksel mukataacılarla dayanmak yerine, çevresinde din adamı danışmanlar bulunan ve kendisi de Maruni olan Emir Beşir'nin korumasına yöneldi. 1807'de Kisravan'da Hazine'nin yerine vergi tahsili için Maruni nazırların atanması ve Piskopos Joseph İstfan'ın etkisiyle köyleri temsil eden vekiller sisteminin ortaya çıkması, halkın siyasi ufkunda yeni bir dönüşümü yansıttı. Böylece kişisel ve akrabalık temelli bağlılıkların yerini, önce sınıfsal ve köylü temelli, ardından mezhepsel ve kamusal nitelik taşıyan aidiyetler almaya başladı. Sonuç olarak Lübnan Dağı'nda sınıf bilinci ile mezhep bilinci, 19. yüzyılın başlarında birbirine paralel biçimde gelişmiştir. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism* ..., 2021, s. 234-236.

⁴⁵⁷ a.k., s. 236-239.

⁴⁵⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ...*, 1987, s. 113.

Müslümanlardan kişi başına alınacak salyana⁴⁵⁹ (al-saliyan) vergisini toplamaya çalışması, şehirde ciddi tepki doğurdu. Bu vergi, yalnızca yeni bir mali yük değil, aynı zamanda eyaletin mali ve idari yapısında daha doğrudan bir Osmanlı müdahalesinin işareti olarak algılandı. Tepkiler üzerine vali geri adım atsa da merkez onun başarısızlığını kabul etmedi ve yerine, 1826'daki yeniçeri tasfiyesiyle tanınan Selim Paşa'yı gönderdi. Selim Paşa'nın aynı vergiyi yeniden uygulamak istemesi, şehirdeki huzursuzluğu açık isyana dönüştürdü. Şam'ın ileri gelenleri dışarıda birlik görüntüsü vermese de kendi aralarında yeni vergiye karşı ortak tavır geliştirdiler. Selim Paşa'nın vergi tahsilatını başlatmasıyla isyan büyüdü, vali ve askerleri kalede kuşatıldı, ardından şehirdeki saldırılar sırasında Selim Paşa öldürüldü. Sonraki süreçte Şam bir süre yerel isyancı grupların etkisi altında kaldı. Osmanlı tarafından atanan mütesellim Ali Paşa, isyancılarla uzlaşmak zorunda kaldı ve şehir yönetiminde müftü ile Meydanlı ağaların belirleyici olduğu bir meclis ortaya çıktı. İsyanın arkasında yalnızca yeni askeri düzen ve vergi baskısına duyulan tepki değil, aynı zamanda daha sıkı Osmanlı denetiminin 18. yüzyılın öne çıkan ailesini yani Azm hizbini yeniden güçlendireceği korkusu da bulunuyordu. Özellikle Meydan çevresi, bu siyaseti kendi yerel nüfuzuna yönelik bir tehdit olarak gördü. Bu nedenle 1831 isyanı hem merkezîleşme girişimine hem de şehir içindeki hizip dengelerini değiştirecek bir siyasete karşı verilmiş ortak bir tepki olarak değerlendirilmelidir.⁴⁶⁰

Yeni bir vali atanmasına rağmen idare hemen sağlanamadı, şehir gıda kıtlığı, yüksek fiyatlar ve iptal edilen hac seferinin yarattığı sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Mehmet Ali Paşa'nın Suriye işgali, Şam'da bu ortamın olduğu bir döneme denk gelecekti.⁴⁶¹

Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi işgali ise dengeleri değiştirdi. Osmanlı karşı saldırısının akıbeti belirsiz kaldığından birçok ağa ve bazı ulema kırsala ya da Osmanlı topraklarına çekildi. Şehirde kalan az sayıdaki ileri gelen arasında kalenin kumandanı, kaleyi İbrahim Paşa'ya teslim ederek affedildi. Daha sonra geri dönen birçok ağa, Mısır kuvvetlerine asker sağlayarak yeni yönetime uyum göstermeye başladı.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Osmanlı İmparatorluğu, Yunan isyanı, Vahhabi hareketi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Rusya ile savaş ve iç karışıklıkların etkisiyle ağır bir mali krizle karşı karşıya kalmıştı. Özellikle yeni ordunun kurulması, devletin acil biçimde yeni gelir kaynakları aramasına yol açtı. Bu çerçevede salyane adı verilen yeni bir vergi uygulamaya konuldu ve Şam da bu verginin ilk uygulandığı vilayetlerden biri oldu. Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 86, Kayseri, 1995, s. 12-16.

⁴⁶⁰ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 40-43.

⁴⁶¹ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 110-111.

⁴⁶² Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 110-111.

3. Yunan Ayaklanması, Büyük Güçlerin Dengesi ve İngiliz Levant Politikasının Yeniden Yapılanması

Tezin bu başlığında, Yunan ayaklanmasının bütünlüklü bir tarihi anlatısının ortaya konulmasından çok, Osmanlı merkezi yönetimine, uluslararası ilişkilere ve özellikle sonuçları sonrası ortaya çıkacak değişimlerin temeline odaklanılacaktır.

18. yüzyılın sonlarında Yunan deniz ticareti büyük ölçüde gelişmiş, Selanik gibi bazı Yunan şehirleri hızla büyümüş ve Yunan tüccar sınıfı önemli ölçüde güçlenmişti. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Rus bayrağı altında sefer yapan Yunan gemileri Karadeniz ticaretinde büyük rol oynuyordu. Fransız Devrimi ile Napolyon savaşları da Akdeniz'deki Yunan tüccarları ve armatörleri için önemli fırsatlar yarattı. Marsilya, Livorno ve Trieste gibi kentlerde mevcut Yunan ticaret kolonileri büyürken, gelişen bir tahıl limanı hâline gelen Odessa gibi merkezlerde yeni koloniler kuruluyordu. Bu koloniler aracılığıyla, Batı Avrupa'da öğrenim gören genç Yunan öğrenciler, Balkanlar'daki Fransız ajanları, Fransız propagandası ve Napolyon savaşları sırasında Fransız ve İngiliz ordularında savaşan Ege adalı Yunanlar sayesinde, Batı Avrupa'nın ve özellikle Fransız siyasal fikirlerinin Yunanistan'ın daha gelişmiş bölgelerinde etkisi artmaya başlamıştı. Daha 1770'te Mora Yarımadası'nda Osmanlı hâkimiyetine karşı geniş çaplı bir isyan başlamıştı. Ancak bu hareket, bakış açısı bakımından aristokratik nitelikteydi, yerel soylular ve üst düzey din adamları tarafından yönlendiriliyordu.⁴⁶³

1790'dan itibaren şekillenmeye başlayan yeni isyan eğilimi ise çok daha fazla orta sınıf unsur taşıyordu. Yine de örgütlü bir Yunan ulusal hareketi asıl olarak Napolyon savaşlarından sonra gelişti. Bizans İmparatorluğu'na benzer, Yunan egemenliğinde büyük bir devlet kurmayı amaçlayan gizli bir dernek olan Philike Hetairia, 1814'te Odessa'daki Yunan ticaret kolonisinin üç üyesi tarafından kuruldu. Birkaç yıl içinde dernek, önemli Yunan ticaret merkezlerinde üyeleri bulunan ve ciddi mali imkânlara sahip etkili bir örgüte dönüştü. Bununla birlikte, farklı üye grupları arasındaki yerel ve fraksiyonel çekişmeler de erken dönemde ortaya çıktı, dernek üyelerinin siyasal radikalizmi, özellikle üst düzey ruhban sınıfı ile Fener Rumları arasında güvensizlik yaratıyordu. 1820'de örgütün başına, önde gelen Fenerli ailelerden birine mensup ve Rus ordusunda general olan Aleksandr İpsilantis geçti. Rusların Yunanistan'daki eğitim faaliyetlerine verdiği desteğin bir bölümü de Hetairia önderlerinin üyelerini, Bâbîâlî'ye karşı bir ayaklanmada Rus askeri desteğine güvenilebileceğine inandırmak için kullanıldı. İsyan aslında 1825 için planlanmıştı;

⁴⁶³ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 47-69.

ancak 1821 Mart'ında başladı. Aynı ay İpsilantis, küçük bir askerî kuvvetle Prut Nehri'ni geçti ve Osmanlı hâkimiyetine karşı bir ayaklanma başlatma umuduyla Tuna Prenslikleri'ni işgal etti. Kararın arkasında, bir yandan Bâbüâli ile isyancı Tepedelenli Ali Paşa⁴⁶⁴ arasındaki mücadeleden yararlanma isteği, diğer yandan da hareketin daha fazla ertelenmesi hâlinde örgütün ihbar edilerek Osmanlılara teslim edileceği korkusu vardı. Tuna Prenslikleri'nin işgali kötü planlanmış bir girişimdi ve başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak bu gelişme, Yakındoğu meselelerinin Avrupa siyasetinde daha önce benzeri görülmemiş ölçüde önem kazanmasına yol açacak olaylar dizisini başlattı.⁴⁶⁵

1821'de Aleksandros İpsilantis'in Tuna Prenslikleri'ndeki girişimi başarısız olmuş, 7 Haziran 1821'de Dragashani'de Osmanlı kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Buna karşılık aynı yıl Mora'da başlayan isyan daha kalıcı sonuçlar doğurmuş, 1821 sonuna gelindiğinde asiler Mora'nın büyük kısmında denetim sağlamıştır. Osmanlı yönetimi isyana sert misillemelerle karşılık vermiş, Nisan 1821'de Patrik V. Gregorios İstanbul'da idam edilmiş, Nisan 1822'deki "Sakız Katliamı" Avrupa kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. 1822'de Epidauros'ta bir anayasa ilan edilse de Yunanlar arasında iç mücadele sürmüştür. Osmanlı Devleti, İran Savaşı (1821-1823) ve diğer iç sorunlar nedeniyle isyanı bastırmakta yetersiz kalmıştır. Bu aşamada Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa öne çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Yunan isyanını bastırmak için ondan yardım istemiş, 1824 Temmuz'unda İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri harekete geçmiş, 1825 Şubat'ında Mora'ya⁴⁶⁶ çıkmıştır. Bu gelişme, Yunan isyanını çöküş noktasına getirmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ 1780'lerin sonlarından itibaren Yanya'da hâkimiyet kuran Tepedelenli Ali Paşa, iktidarının zirvesinde bugünkü Yunanistan ana karasının ve Arnavutluk'un büyük bölümünü kapsayan geniş bir alanda yarı özerk bir güç hâline gelmişti. Yönetimi altındaki bölgede ekonomik canlılık korunmuş, korsanlık ve eşkıyalık önemli ölçüde denetim altına alınmıştı. Ticaret ve dış ilişkilerde çoğu zaman bağımsız hareket etse de İstanbul'la ilişkilerinde genellikle uzlaşmacı bir çizgi izliyordu. Bu nedenle II. Mahmud'un taşradaki ayanları tasfiye siyasetine rağmen, merkez uzun süre ona doğrudan müdahale etmekten kaçınmıştı. Nitekim 1819'da Osmanlı devlet adamları, Mora ve Eğriboz'daki huzursuzluk işaretlerini dikkate alarak Tepedelenli Ali'ye karşı bir harekâtın yaratacağı sonuçlardan çekiniyorlardı. Ancak 1820'de Divan-ı Hümayun'daki uzun tartışmaların ardından Ali Paşa asi ilan edildi ve üzerine ordu gönderildi. Buna karşılık Ali Paşa da Yunanistan ve Arnavutluk'ta Osmanlı karşıtı bir ayaklanma çağrısında bulundu. Osmanlı kuvvetleri bu mücadelede hızlı bir başarı elde edemedi, buna rağmen hükümet, Hurşid Ahmed Paşa'nın Mora'daki huzursuzluğa öncelik verilmesi yönündeki uyarılarını dikkate almadı ve Ali Paşa üzerine yoğunlaşmayı sürdürdü. Tepedelenli Ali Paşa'nın 1822 Şubat'ında öldürülmesiyle bu süreç sona erdi ancak onun Yunan isyanının başlamasındaki etkisi tarih yazımında hala tartışmalıdır. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

⁴⁶⁵ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 47-69.

⁴⁶⁶ 1821 mayısında Bâbüâli, Girit'teki isyanı bastırmak için Mehmed Ali Paşa'dan yardım istediğinde, paşa başlangıçta isteksiz davrandı. Ancak kendisine Girit ve Kıbrıs'ın idaresi vaat edilince Mısır donanmasıyla müdahaleyi kabul etti ve yaklaşık 7.000 asker göndererek adada kısa sürede denetimi sağladı. Yeniçerilerin Yunan isyanını bastırmada yetersiz kalması ve II. Mahmud'un yeni bir ordu kurma sürecini henüz tamamlayamamış olması, merkezi yönetimi yeniden Mehmed Ali'nin askerî desteğine yöneltti. Daha disiplinli ve eğitilmiş Mısır kuvvetlerinin Mora'da da etkili olacağı düşünülüyordu. Mehmed Ali ise bu kez de seferin mali yükü nedeniyle tereddüt etti. Bunun üzerine sultan, seferin araç ve masraflarını karşılamayı ve gerekli yetkileri vermeyi taahhüt etti. Mehmed Ali de oğlu İbrahim Paşa'yı

Yunan meselesi bu sırada Büyük Güçler⁴⁶⁸ arasında ciddi bir diplomatik sorun hâline gelmiştir. Rusya, 1812 tarihli Bükreş Antlaşması hükümlerinin uygulanması, Tuna Prenslikleri, Sırbistan ve Kafkasya meseleleri nedeniyle Osmanlı Devleti ile zaten gergin ilişkiler içindeydi. 1826'da önce 4 Nisan tarihli İngiliz-Rus Protokolü⁴⁶⁹, ardından 7 Ekim 1826 tarihli Akkerman Antlaşması imzalanmıştır. Akkerman Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Tuna Prenslikleri ve Sırbistan konusunda Rus taleplerinin önemli kısmını kabul etmiş, ayrıca Kafkasya'da Rus kazanımlarını tanımıştır. Ancak Yunan sorununda uzlaşma sağlanamamıştır. Bunun üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya 6 Temmuz 1827'de Londra Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlılar ile Yunanlar arasında ateşkes ve arabuluculuk sürecini zorlamaya yönelmiştir. Osmanlı Devleti bu müdahaleyi kabul etmeyince kriz derinleşmiş ve 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı-Mısır donanması⁴⁷⁰ İngiliz⁴⁷¹, Fransız ve Rus filoları tarafından

Mısır donanması ve yaklaşık 17.000 askerle Yunanistan'a göndermeyi kabul etti fakat bunu, İbrahim için Mora valiliğini talep ederek yaptı. Ayrıca Mehmed Ali'nin desteğini sürdürmek isteyen II. Mahmud, ona Suriye'nin kontrolünü vaat ederek daha geniş tavizler vermek zorunda kaldı. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 134-137.

⁴⁶⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 73-104.

⁴⁶⁸ 1820'lerin başında Yunanların Büyük Güçlerden destek sağlama girişimleri sonuçsuz kaldı. Avrupalı devlet adamları, Hetairia'nın taleplerini İtalya'daki Carbonari hareketine benzer biçimde, monarşik düzene yönelen devrimci bir tehdit olarak değerlendiriyordu. Devrim karşıtı karakter taşıyan Viyana Sistemi ve sonrasındaki Viyana Düzeni içinde, Yunan hareketi meşru bir kurtuluş mücadelesinden çok düzen bozucu bir isyan olarak algılandı. Bununla birlikte bu başlangıçtaki müdahalesizlik siyaseti kısa sürede aşınmaya başladı. Osmanlı yönetiminin sert tepkisi, Karadeniz'de Rus ticaretinin engellenmesi ve özellikle Osmanlı Ortodoks tebaasına yönelik katliamlar, Rusya'nın tutumunu değiştirdi. Rus elçisi Stroganov'un İstanbul'dan ayrılması ve 1822'de diplomatik ilişkilerin kesilmesi, bu dönüşümün somut sonucuydu. Çevresindeki müdahaleci çevrelerin ve Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sağladığı koruyuculuk iddiasının etkisiyle Çar I. Aleksandr da politikasını gözden geçirmek zorunda kaldı. Aynı dönemde 1822 Sakız Katliamı, Avrupa kamuoyunda güçlü bir Helensever dalga yarattı, Londra ve Paris'te yardım komiteleri kuruldu, çok sayıda broşür yayımlandı ve çeşitli Avrupa ülkelerinden gönüllüler Yunanistan'a gitti. Sonuçta 1827'de Büyük Güçlerin Levant'a yönelik ortak müdahalesi ortaya çıktı. Ancak bu müdahalenin yalnızca insani kaygılardan kaynaklandığını söylemek güçtür. Akdeniz'de artan korsanlık ve ticaretin aksaması, müdahaleye meşru bir gerekçe sağlarken, daha derinde, Büyük Güçlerin birbirlerinin tek başına inisiyatif almasını önleme arzusu belirleyici oldu. Bu nedenle çok taraflı müdahale, ortak bir idealden çok, rekabet eden güçlerin karşılıklı kuşkularının ve denge siyasetinin ürünüydü. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 116-126.

⁴⁶⁹ 1825'e kadar İngiltere, Fransa ve Rusya Rum meselesinde görece temkinli bir tarafsızlık izlese de Prenslikler'deki gelişmeler Osmanlı-Rus ilişkilerini yeniden savaş ihtimaline yaklaştırdı. Bu durum, özellikle Kafkasya ve Karadeniz'de Rus yayılmasından kaygı duyan İngiliz ve Fransız diplomatlarını endişelendirdi. Ayrıca Rum korsanlarının ticareti aksatması ile Missolonghi ve Atina'nın düşmesi, Avrupa kamuoyunda güçlü bir tepki yarattı. 1825'te I. Aleksandr'ın ölümü ve yerine Osmanlılara karşı daha sert bir çizgi benimseyen I. Nikolay'ın geçmesi, krizi yeni bir aşamaya taşıdı. Bunun ardından Wellington Dükü ile I. Nikolay arasında Nisan 1826'da imzalanan St. Petersburg Sözleşmesi, Yunan meselesinde ortak arabuluculuk arayışını ortaya koydu. Aynı ay Rusya, Osmanlı Devleti'ne Bükreş Antlaşması hükümlerinin Prenslikler ve Kafkasya'da uygulanmasını isteyen bir ultimatoma verdi. Sonuçta II. Mahmud, askeri reformların ilk evresinin ardından, Ekim 1826'da Rusya ile Akkerman Sözleşmesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 304-316.

⁴⁷⁰ Ağustos 1828'e gelindiğinde Mehmed Ali Paşa, sultana verdiği desteği fiilen sona erdirmiş, müttefiklerle bir antlaşma yapmış ve Mora'daki bütün kuvvetlerini geri çekmişti. Bu çekilmenin ardından bölgeye Fransız işgal birlikleri yerleşti. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 316.

⁴⁷¹ Britanya'nın Yunan krizine müdahil olması; Helensever çevrelerin baskısı, İngiliz ticaretini tehdit eden korsanlığın artması ve stratejik, insani ile dini saiklerin birlikte etkili olmasıyla şekillendi. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 121-126.

imha edilmiştir. Navarin sonrasında Osmanlı Devleti 1828’de Rusya ile savaşa girmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus orduları Balkanlar ve Kafkasya’da önemli başarılar kazanmış, 14 Eylül 1829’da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Rusya’ya Tuna ağzında ve Kafkasya’da tavizler vermiş, Rus ticaret gemilerine Boğazlardan geçiş serbestisini kabul etmiş, ayrıca Yunan meselesinde daha önce alınan kararları tanımak zorunda kalmıştır. Ardından 22 Mart 1829 Protokolü ile Yunanistan’ın statüsü yeniden düzenlenmiş, nihayet 7 Mayıs 1832 Antlaşması ve 21 Temmuz 1832 Osmanlı onayıyla Yunanistan bağımsız bir krallık olarak tanınmıştır.⁴⁷²

Yunan isyanının Suriye üzerindeki etkileri nasıl olmuştur? Yunan isyanı sırasında Arap eyaletlerinde genel bir Hristiyan ayaklanması yaşanmadıysa da özellikle yönetici çevrelerde ciddi bir endişe doğdu. Bu kaygının bir nedeni de Osmanlı Türkçesi ile Arapçada “Rum” kelimesinin hem Rum Ortodoksları hem de etnik Yunanlıları kapsamasıydı. Bu nedenle birçok Müslüman için isyanın faili, etnik ve mezhepsel ayrımlar gözetilmeksizin genel olarak “Rumlar” olarak algılanıyordu. Etnik kimlikten çok dinî cemaat aidiyetinin belirleyici olduğu bu ortamda, kimin isyancı sayılacağı meselesi belirsizleşmişti. Halep’teki Melkit Katolikler bu ayrımı hızla siyasal bir savunma aracına dönüştürdü. 1818’de II. Mahmud’un Katolikleri yeniden Ortodoksluğa döndürmeye yönelik baskısından sonra, 16 Nisan 1821’de cemaat temsilcileri kadı huzurunda sultana bağlılıklarını ilan ederek “Rum Ortodoks olduklarını, ancak Yunan olmadıklarını” vurguladılar. Yerel Müslüman ileri gelenlerin de desteklediği bu beyan üzerine, II. Mahmud Ekim 1821’de Halep Katoliklerini Ortodokslardan ayrı bir taife⁴⁷³ olarak tanıdı ve ibadet serbestilerini onayladı. Şam’da ise durum daha gergindi. Şehirdeki Hristiyanların çoğu Ortodoks olduğu için Yunan isyanına duyulan öfke daha kolay yatışmadı. İstanbul’dan gelen emir üzerine bazı Ortodoks liderlerin idamı gündeme gelmiş, ancak Müslüman eşraf şehirde isyan olmadığını ve Hristiyanların düzene aykırı davranmadığını belirterek daha geniş bir cezalandırmayı önlemiştir. Buna rağmen vali, Hristiyanların dışarıda siyah giyinmesi gibi eski kısıtlamaları yeniden

⁴⁷² Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 73-104.

⁴⁷³ Katolikler henüz resmi bir millet statüsü kazanmamış olsa da sultanın onayıyla fiili ve hukuki bakımdan daha özerk bir konuma ulaştılar. Navarin yenilgisi sonrasında II. Mahmud’un Katoliklere yönelik kuşkusu artsa da baskı özellikle Rum Katoliklerden çok Ermeni Katoliklere yöneldi. Yunan Savaşı’nın sona ermesinden sonra Ermeni Katoliklerin Mahmud’un Katoliklere yönelik kuşkusu artsa da baskı özellikle Rum Katoliklerden çok Ermeni Katoliklere yöneldi. Yunan Savaşı’nın sona ermesinden sonra Ermeni Katoliklerin serbest bırakılması ve 1831’de resmen millet olarak tanınmaları, Katolik cemaatlerin hukuki statü kazanma sürecinde önemli bir emsal oluşturdu. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 98-108.

uygulamaya çalışmış, mesele, cemaatin valiye rüşvet vermesiyle kapanmıştır. Beyrut'ta ise bazı Ortodoks din adamları ve Rumca konuşan kişiler hapsedilmiştir.⁴⁷⁴

Yunan isyanının ekonomik etkileri de olmuştur. Savaş ve güvenlik sorunları Doğu Akdeniz ticaretini de doğrudan etkilemiştir. Osmanlıların deniz taşımacılığına getirdiği sınırlamalar Avrupa ticaretini sekteye uğratmış, bunun sonucunda bölgede korsanlık faaliyetleri artmıştır. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Lord Strangford'un Haziran 1823 tarihli yazışmasında, Suriye kıyılarında faaliyet gösteren Yunan korsanlarının İngiliz ticaret gemilerine yönelik saldırıları ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Bölgedeki İngiliz savaş gemilerinin yokluğu, korsanların faaliyetlerini kolaylaştırmış ve İngiliz ticaret gemileri limanlarda bile saldırıya uğramıştır. Bu durum yalnızca ticari faaliyetleri aksatmakla kalmamış, aynı zamanda yerel halkın gözünde İngiliz bayrağının prestijini de zedelemiştir.⁴⁷⁵

Britanya'nın bu dönemde Halep konsolosu olan John Barker'ın yazışmaları da ticarete yönelen bu tehlikelere işaret etmiştir. Barker'ın yazışmalarında Yunan Savaşı'nın Doğu Akdeniz kıyılarındaki etkileri önemli bir yer tutar. Beyrut saldırısı örneğinde görüldüğü üzere, korsanlık ve askerî çatışma yalnızca liman şehirlerini değil, buralardaki Hristiyan toplulukları, Avrupalı sakinleri ve konsolosluk düzenini de doğrudan sarsmıştır. Barker'ın değerlendirmeleri, savaşın yalnızca cephe hattında değil, limanlarda, ticaret yollarında ve taşra kentlerinde de büyük altüst oluşlar yarattığını göstermektedir. Korsan tehdidi yüzünden deniz ulaşımının güvensizleşmesi, Britanya bayrağının dahi yeterli koruma sağlayamaması ve yerel idarecilerin bunu fırsata çevirmesi, bölgedeki düzenin ne kadar kırılgan olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁷⁶ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İngilizlerin Yunan ayaklanmasına karşı sürece dahil olmalarının sebeplerinden biri ticaretin etkilenmesi ve korsanlıktı.

Yunan isyanının ve büyük güç politikalarının tartışıldığı bu dönemde Britanya önemli bir diplomatik adım attı. 17. yüzyılda Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlıca ticaret merkezleri İstanbul, İzmir ve Halep'ti. İstanbul'da konsolosluk işleri uzun süre doğrudan elçi tarafından yürütülürken, İzmir ve Halep'te konsolosların yanında muhasip, sekreter, rahip, tercüman ve kavas gibi görevliler bulunuyordu. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Britanya ticaretinin en canlı merkezlerinden biri haline gelmiş; özellikle kumaş ticaretindeki yükseliş, Fransız rekabetini zorlamıştır. Ancak 18. yüzyılda Osmanlı-Britanya ticaretindeki daralma, Levant Şirketi'nin temsilci sayılarının hem İstanbul'da hem İzmir'de ciddi biçimde azalmasına yol açmış; Halep, Lazkiye ve

⁴⁷⁴ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 153-160

⁴⁷⁵ Theophilus C. Prousis, "Rebellion, Unrest ...", 2014, s. 185-206.

⁴⁷⁶ Theophilus C. Prousis, *British Consular Reports ...*, 2010, s. 181-195.

Trablusşam gibi merkezlerde de gerileme yaşanmıştır. Buna rağmen Girit, Kıbrıs, Sakız ve Ankara gibi yeni noktalarda da sınırlı konsolosluk temsilcilikleri kurulmuştur. 18. yüzyıla gelindiğinde sanayi devrimi, Britanya'nın artan devlet gücü, Osmanlı üzerindeki siyasî etkisinin genişlemesi ve merkantilist anlayışın yerini liberal ekonomiye bırakması, Levant Company sistemini işlevsiz hale getirmiştir. İngiltere-Fransa rekabetinin Akdeniz'de ve Osmanlı coğrafyasında keskinleşmesi, diplomatik ve konsüler temsilin doğrudan Britanya hükümeti tarafından denetlenmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönüşümün ilk önemli adımı 1804'te İstanbul'a Isaac Morier'in başkonsolos olarak atanmasıydı. Böylece elçinin konsolosluk işlerinden çekilmesi ve diplomatik temsile odaklanması sağlandı. Bu adım, hem temsil yapısındaki ikiliği sona erdirmeye çabasını hem de Levant Şirketi'nin tasfiyesine giden süreci yansıtmaktadır. George Canning'ın dışişleri bakanlığı döneminde bu dönüşüm kurumsal hale gelmiş ve 19 Mayıs 1825 itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsoloslukları doğrudan hükümete bağlanmıştır. Böylece Britanya konsolosluk ağı yalnızca ticari temsil işlevi gören bir yapı olmaktan çıkmış, siyasî gözlem yapan, yerel gelişmelere müdahil olan, misyoner faaliyetlerine destek verebilen, gayrimüslim Osmanlı tebaanın meselelerine karışabilen ve Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurabilen daha etkin bir araca dönüşmüştür.⁴⁷⁷

Yunan İsyanı ve çözümlenmesi süreci iki önemli sonuç -yeniçeriliğin kaldırılması süreci hariç- doğuracaktı. İlki Fransızların Cezayir'i işgaline yeterli cevap verilememesi ve isyan sırasında İstanbul'un destek aldığı Mehmet Ali Paşa'nın kendi yönetim alanını genişletme sürecinin başlamasıydı. Bu sürecinin ayrıntıları bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Navarin sonrası Mehmed Ali, ordusunu ve donanmasını yeniden güçlendirmeye yöneldi. Fransa ise onu Mağrip'te kendi çıkarları doğrultusunda kullanamayacağını anladı çünkü Mehmed Ali dikkatini batıya değil, Doğu Akdeniz'e çevirmişti. Bunun üzerine Fransızlar, 1830'lardan itibaren Osmanlı'ya bağlı Cezayir'i doğrudan işgal⁴⁷⁸ etmeye başladılar.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27-30.

⁴⁷⁸ 19. yüzyılda Cezayir, Osmanlı egemenliğindeki fiilen özerk bir eyaletten Fransız sömürge toprağına dönüştü. 1830'daki Fransız müdahalesinden önce Cezayir, dayı unvanını taşıyan ve yerel unsurlar tarafından seçilen Osmanlı valileri tarafından yönetiliyordu. Osmanlı döneminde gelirlerin önemli bir bölümü korsanlık, fide ve Avrupalı devletlere sağlanan koruma hizmetlerinden gelmişti. Ancak 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletlerinin deniz gücünün artması ve bu tür ödemelere karşı daha sert bir tutum benimsemeleri, Cezayir yönetiminin ekonomik temelini zayıflattı. Gelir kaynaklarının daralması, dayının siyasî otoritesini de aşındırdı. Bu sırada Fransa Akdeniz'de daha müdahaleci bir strateji benimsemeye başladı. Napolyon'un Mısır seferiyle bağlantılı olarak Fransızların Cezayir'den satın aldığı tahıl karşılığında oluşan borç, iki taraf arasında uzun süreli bir anlaşmazlık konusu oldu. Borç

4. Osmanlı Suriyesi’nde Mısır Egemenliği ve Britanya Müdahalesi

Mehmed Ali’nin Suriye işgalinin anlık ve uzun erimli sebepleri vardı. Osmanlı Devleti adına yürüttüğü askeri hizmetlerin karşılığını merkezden alamamasıyla bağlantılı daha uzun vadeli bir hesaplaşmanın ürünüydü. Bununa birlikte daha önce de belirttiğimiz gibi, Akka’daki Abdullah Paşa ile Mehmet Ali’nin ilişkisi kısmen yumuşayan bir seyir izlese de çekişmeli olmuştu. Abdullah Paşa, Mehmed Ali’nin kıyı Suriye üzerindeki nüfuz arayışına karşı çıkıyordu. Buna karşılık Mehmed Ali, II. Beşir Şihab ve Mustafa Ağa Barbar gibi yerel aktörleri destekleyerek bölgede etkisini genişletti. 1820’lerin sonlarına gelindiğinde iki taraf arasındaki gerilim açık çatışmaya dönüştü. Mehmed Ali Paşa, daha önce Abdullah Paşa’nın hazine borcunu ödemiş, ancak bu borcun geri verilmemesi, Filistin-Mısır hattındaki kaçakçılık, Mısır’dan kaçan köylülerin himaye edilmesi ve Lübnan ipekböceklerinin verilmemesi gibi meseleleri müdahale gerekçesi olarak kullandı. Kasım 1831’de Mısır ordusunun Suriye’ye girmesi, görünürde bu anlaşmazlıkların sonucuydu.⁴⁸⁰

Mehmet Ali’yi Suriye’ye işgale iten nedenler vardı. Suriye, Mehmed Ali Paşa’nın Mısır ekonomisini yeniden düzenleme planlarında merkezi bir yere sahipti. Bu bölgenin denetimi, ona yalnızca Levant limanları ve uzun mesafeli ticaret üzerinde daha geniş bir hareket alanı sağlamıyor, aynı zamanda Cebel-i Lübnan’dan elde edilen kereste ve ipek gibi önemli hammaddelere de doğrudan erişim imkânı veriyordu.⁴⁸¹

Kolera nedeniyle geciken harekâtın ilk büyük hedefi Akka⁴⁸² idi, şehir ancak Mayıs 1832’de düştü. Ardından 13 Haziran 1832’de Şam⁴⁸³ ele geçirildi, Temmuz’da Humus ve Belen’de Osmanlı kuvvetleri yenildi. Buna rağmen Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşa, zaferleri hemen İstanbul’a yürüyüşe çevirmeyip diplomatik çözüm aradılar; Ağustos ve Eylül 1832’de Babîâli ve Fransa aracılığıyla yapılan girişimler sonuçsuz kaldı. Nihayet İbrahim Paşa Kasım’da yeniden ilerledi ve 27 Aralık 1832’de

meselesi üzerine yapılan gergin görüşmelerden birinde Cezayir Dayısı’nın Fransız temsilcisine sineklikle vurması, Fransızların müdahale için kullandığı meşhur “sineklik vakası”nı doğurdu. Fransa önce denizden abluka uyguladı, ardından 1830’da Cezayir şehrini işgal etti. Son olarak 1848’de Cezayir, üç vilayetten oluşan bir yapıyla doğrudan Fransa’nın parçası haline getirildi. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu ...*, 2016, s. 47-61.

⁴⁷⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

⁴⁸⁰ Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 189.

⁴⁸¹ James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu ...*, 2016, s. 86-88.

⁴⁸² Kuşatma sırasında İbrahim Paşa, çevre bölgelerdeki hâkimiyetini de güçlendirdi. Cebel-i Lübnan’da Emir II. Beşir Şihab’ın yönetimindeki Maruniler başlangıçta tarafsız kaldıysa da daha sonra Mehmed Ali Paşa’nın doğrudan müdahalesiyle İbrahim’in safına çekildiler. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 387-396.

⁴⁸³ Daha önce belirttiğimiz gibi, Şam’da 1831 yılında önemli bir isyan yaşanmıştı ve bu ayaklanmanın olduğu dönem Mehmet Ali Paşa’nın işgalinin olduğu döneme denk gelmişti. Şehirde kalan az sayıdaki ileri gelen arasında kalenin kumandanı, kaleyi İbrahim Paşa’ya teslim ederek affedildi. Daha sonra geri dönen birçok ağa, Mısır kuvvetlerine asker sağlayarak yeni yönetime uyum göstermeye başladı. Dick Douwes, *The Ottomans in ...*, 2000, s. 110-111.

Konya’da Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zafer, Anadolu yolunu açtı ve Osmanlı başkentini doğrudan tehdit eden bir kriz yarattı. Bu aşamada İngiltere ve Fransa beklenen desteği vermedi. 1832’de Osmanlı temsilcilerinin Londra’ya yaptığı yardım başvuruları sonuçsuz kaldı, İngiliz hükümeti Belçika ve iç siyasetle meşguldü. Fransa ise Mehmed Ali’ye daha yakın durmakla birlikte belirleyici bir müdahalede bulunmadı. Böylece II. Mahmud, Rusya’ya yönelmek zorunda kaldı. 25 Aralık 1832’de Muraviev İstanbul’a geldi; 2 Şubat 1833’te sultan, 30.000 kişilik bir Rus kuvvetinin yardımını resmen talep etti. Rus filosu ve askerleri Boğaz’a gelirken, Mehmed Ali de Suriye ve Adana’yı istedi. Sonunda 30 Mart 1833’te Babiâli, Suriye paşalıklarını⁴⁸⁴ Mehmed Ali’ye bırakmayı kabul etti, Nisan 1833’te Rus askerlerinin Büyükdere’ye çıkması ise Osmanlı Devleti’nin ne ölçüde çaresiz kaldığını gösterdi. Bu gelişmelerin sonucu, 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Antlaşması oldu. Sekiz yıllık bu antlaşma, Edirne Antlaşması ile Yunanistan’a ilişkin kararları teyit ediyor ve iki devlet arasında savunma işbirliği öngörüyordu. Gizli maddesi ise, Rusya saldırıya uğrarsa Osmanlıların Boğazlar’ı yabancı savaş gemilerine kapatmasını şart koşuyordu. Hukuken yeni bir Boğaz rejimi yaratmasa da antlaşma Rusya’ya Osmanlı siyasetinde ayrıcalıklı bir konum sağlamış izlenimi doğurdu. Bu nedenle 1833 krizi, Britanya’da Rusya korkusunu ve Mehmed Ali’ye yönelik düşmanlığı keskinleştirdi; sonraki Doğu Sorunu aşamasını da büyük ölçüde bu iki unsur belirledi.⁴⁸⁵

Mayıs 1833’te Kütahya Ateşkesi’yle İstanbul ile Kahire arasındaki savaş durunca, İbrahim Paşa dikkatini Suriye vilayetlerinin idari⁴⁸⁶ olarak yeniden düzenlenmesine yöneltti. Osmanlı yönetiminin iç siyasetinden uzun süredir dışlanmış olan bu vilayetlerde, Mısır idaresi başlangıçta özellikle Hristiyanlar arasında olumlu karşılandı. Fransız destekli Mısırlı yöneticiler, yerel iş birliğine ihtiyaç duydukları için

⁴⁸⁴ Mısır yönetimi, Halep, Şam, Trablusşam, Akka, Girit, Beyrut, Safed, Kudüs ve Nablus’u denetimi altına almıştı. Ayrıca Cidde, Habeşistan ve Mekke’nin idaresi de İbrahim Paşa’ya bırakılmış, kendisi mayıs başında Adana eyaletine muhassıl olarak atanmıştı. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

⁴⁸⁵ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 73-104.

⁴⁸⁶ Mısır idaresi Suriye’yi yeniden düzenledi. Buna göre Şam başkent olmak üzere Arabistan ve Şam eyaletleri birleşti. İbrahim Paşa’nın yönetimi altında Suriye’de bulunan eyaletler bir bütün haline alınmış ve sivil bir yönetici atanmıştır. Bu kişi Mısırlı Şerif Paşa’dır ve Şam’da ikamet etmiştir. Her bir sancakta bir mütesellim tarafından temsil edilmiştir, bunlar çoğunlukla yerel Arap olmuştur. İbrahim Paşa’nın resmi ünvanı serasker’dir. Mısır yönetimi, büyük Suriye şehirlerinde vali, haznedar ve ayan temsilcilerinden oluşan meclisü’l-şuralar kurdu. Bu meclislere, daha önce büyük ölçüde İslam hukukunun düzenlediği birçok ekonomik işlem üzerinde denetim ve ceza kovuşturmalarında yetki verildi. Böylece şer’î mahkemelerin yetki alanı evlilik, boşanma ve miras gibi kişisel hukuk meseleleriyle sınırlandı. Ayrıca vakıf mallarının idaresi de merkezileştirilerek Mısır rejiminin kontrolüne alındı. Bu gelişmeler, ulemayı geleneksel gelir kaynaklarından uzaklaştırdığı gibi, Suriye şehir hayatındaki yerleşik siyasi ve ekonomik konumunu da tehdit etti. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ...*, 2017, s. 160-168. Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1860 The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford University Press, London, 1968, 12-13.

halka dostça bir siyaset izlediler; ordulara sağlanan erzakın bedelini ödediler, yağmayı yasakladılar ve kendilerini baskıcı Osmanlı paşalarına karşı bir kurtarıcı güç gibi sundular. Vergilerin düşürüleceği, yerel halkın zorunlu askerlikten muaf tutulacağı ve Hristiyanların durumunun iyileştirileceği vaat edildi. Bu dönemde gayrimüslimler şehir meclisleri, adli görevler ve vergi daireleri gibi idari alanlara alındı. Lübnan'da köylerde mezheplere göre vekiller görevlendirildi, iki Maruni ve bir Dürzi yargıçtan oluşan bir ana mahkeme kuruldu. Bu düzenlemeler, Maruni din adamları ve köylüler arasında güçlenen eşitlikçi beklentilerle örtüşse de mezhep esaslı siyasetin kurumsallaşmasını da hızlandırdı.⁴⁸⁷

İbrahim Paşa, Suriye'deki Mısır yönetimi sırasında gayrimüslimlere yönelik daha liberal bir siyaset izledi. Şeriatın öngördüğü giyim sınırlamalarını kaldırdı, yeni kilise inşasına izin verdi ve farklı Katolik mezheplerin inançlarını açık biçimde yaşamalarını mümkün kıldı. Bu düzenlemeler, özellikle Katolik toplulukların kamusal görünürlüğünü artırdı. Ancak söz konusu değişiklikler tüm Hristiyan gruplar tarafından aynı şekilde karşılanmadı. Antakya Ortodoks Patriği, Ortodoks milletin ayrıcalıklarının zedelendiğini ileri sürerek padişaha başvurdu, gerekli koruma sağlanmadığı takdirde Katoliklerin Fransa'ya yönelmesi gibi, Ortodoksların da Rusya'ya dayanabileceği imasında bulundu. Öte yandan Suriye Katolikleri dahi Mısır yönetiminin tüm uygulamalarını koşulsuz desteklemedi. 1837'de Halep'te gerçekleştirilen zorunlu asker toplama uygulaması sırasında Hristiyanlar da Müslümanlarla birlikte askere alınmak üzere toplanmıştır. Katolikler, Musa Dağı'ndaki daha savaşçı Ermenilerden yedek asker temin ederek fiilî askerlikten kurtulmuş olsalar da mezhepler arası bir orduda hizmet etme ihtimali topluluk içinde kaygı yaratmıştır.⁴⁸⁸

Aynı zamanda modern Mısır devlet aygıtının kurulması için kamu güvenliği artırıldı, sağlık düzeni iyileştirildi, şehirlere giriş çıkış hükümet denetimine bağlandı, Bedevi saldırıları⁴⁸⁹ sınırlandı ve yollar güvenli hâle getirildi. Bu ortamda Beyrut, durgun bir kasaba olmaktan çıkarak Levant'ın başlıca ticaret limanlarından birine dönüştü ve 1830'larda ticaret hacmi hızla büyüdü. Mehmed Ali'nin himayesi altında, çoğu Hristiyan ailelerden gelen yerel tüccarlar da giderek güç kazandı. Bu yeni zümre, sonraki yıllarda Hristiyan köylüler ve ruhbanlarla birlikte mukataacıların ve feodal

⁴⁸⁷ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 240-242.

⁴⁸⁸ Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 134-141.

⁴⁸⁹ İbrahim Paşa'nın göçebelere yönelik politikasına baktığımızda 1835 Ekim'inde Paşa'nın Deyr el-Zor'u işgal etmek için Fırat boyunca gönderdiği küçük askeri birlik, özellikle bedevileri kontrol altına alma amacı taşıyordu. Takip eden yaklaşık beş yıl boyunca Deyr'deki garnizon ve Halep ile Deyr arasındaki müfrezeler bölgede belli ölçüde düzen sağlayabildi. Ancak Mısır yönetimi sona erdikten sonra yeniden bir karışıklık dönemi başladı. Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 25-37.

düzenin otoritesine karşı önemli bir toplumsal güç hâline geldi. Ticaretin büyümesi ve Hristiyan unsurların korunması amacıyla 1830'ların ikinci yarısında İngiltere,⁴⁹⁰ Belçika, Amerika Birleşik Devletleri (1836) ve Rusya Beyrut'ta yeni konsolosluklar⁴⁹¹ açtı.⁴⁹²

Bir zamanlar Suriyeliler tarafından kurtarıcı olarak görülen Mehmed Ali ile İbrahim Paşa, birkaç yıl içinde baskıcı bir yönetimin simgesi hâline geldi. 1830'ların ortalarında, İstanbul'la yeniden savaşma ihtimali ve Suriye'den daha fazla kaynak sağlama ihtiyacı nedeniyle kıyı Lübnan'a asker yığıldı, dağlılar, özellikle de Dürziler silahsızlandırılmaya çalışıldı, ipek üretimi devlet tekeline alındı ve din ayrımı gözetilmeksizin bütün erkeklere ağır fırda vergileri yüklendi. Angarya, donanma için kereste sağlamak amacıyla yürütülen ormansızlaştırma ve askeri yığmağın doğurduğu fiyat artışları halkın hoşnutsuzluğunu daha da büyüttü. Bu şartlar Mısır yönetimine karşı direnişi hızlandırdı. 1834'te Filistin, Trablus ve Lazkiye⁴⁹³ çevresindeki Dürzi isyanları, Mehmed Ali'nin Dürzilerin askere alınmamasını emretmesiyle yatıştırılabildi. Ancak İstanbul'la savaş korkusu yüzünden bu uygulama 1837'de yeniden devreye sokuldu ve aynı yılın sonunda Havran'da⁴⁹⁴ yeni ayaklanmalar başladı.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ Konsolosluk işleri bakımından, Şirket'ten Devlet'e geçişle birlikte bölgedeki ilk başkonsolosluk 1832-1838 yıllarında Şam'da faaliyet gösterdi. Şam, 1838'den 1868'e kadar konsolosluk merkezi olarak kaldı, 1869-1871 yıllarında ise konsolos yardımcılığı seviyesine indirildi. Beyrut'a ilk konsolos 1828'de atandı, buradaki temsilcilik bir süre başkonsolosluk olarak örgütlendi, daha sonra yeniden konsolosluk statüsüne döndü. 1854 başından itibaren ise Beyrut'taki konsolos, Suriye başkonsolosu olarak görevlendirildi ve Şam ile Kudüs konsolosluklarının ona bağlanması istendi. Kudüs'te ilk İngiliz temsilciliği 1838'de yardımcı konsolosluk olarak kuruldu, ardından konsolosluğa dönüştürüldü. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları ...*, 2004, s. 152-153.

⁴⁹¹ Bu dönemde konsolosluk açan bir diğer ülke de Rusya'dır. Rusya'nın Filistin bölgesinde 1820'lere kadar tek temsilciliği Yafa'daki konsolos yardımcılığıydı. 1838'den itibaren ise Kudüs, tüm Filistin'den sorumlu olan Beyrut'taki Rus Başkonsolosluğu'nun yetki alanı içinde yer almıştır. Irina Mironenko-Marenkova, Kirill Vakh, "An Institution, Its People and Its Documents: The Russian Consulate in Jerusalem through the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, 1858-1914", *Ordinary Jerusalem 1840-1940 Opening New Archives, Revisiting a Global City*, ed. Angelos Dalachanis, Vincent Lemire, Brill, Leiden, 2018, s. 202.

⁴⁹² Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 240-242.

⁴⁹³ Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine Alevilerin tepkisi özellikle silahsızlanma ve askere alma konuları üzerinden olmuştur. Alevi liderlerinden Şeyh Zahir Sakr el-Mahfuz, Osmanlı valisi Osman Paşa ile temasa geçerek üç bin Alevi savaşçısı ile destek sözü verdi. Ancak İbrahim Paşa'nın müttefiki olan Lübnan emiri Beşir Şihab'nin kuvvetleri bu koalisyonu yenilgiye uğrattı. 1834 sonbaharında Lazkiye dağlarında patlak veren Alevi ayaklanması, Mısır yönetiminin artan vergileri, silahsızlandırma politikası ve askere alma uygulamalarına karşı bir tepkiydi. Selim Bey'in birlikleri köylerden buğday, arpa, bal ve diğer ürünleri topladı, ayrıca köylüler askerlere düzenli olarak yiyecek sağlamak zorunda bırakıldı. Mısır yönetiminin bütün ticaretini tekel altına alma girişimi de bölgedeki ekonomik gerilimleri artırdı. İsyân 1835 yılına kadar bastırılmış olsa da Mısır yönetimi bölgeyi tamamen denetim altına alamadı. 1831'de İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgali sırasında bazı Alevi aileleri devlet kurumlarında görev alma, orduda hizmet etme veya Adana ve Kilikya'ya yerleşme gibi yeni imkânlardan yararlanarak Mısır yönetimine olumlu yaklaşmışlardır. Buna karşılık Lazkiye dağlarındaki geleneksel mukaddam temelli liderlik yapıları, Mısır yönetiminin merkezîyetçi politikalarına direnmiş ve Osmanlı egemenliğinin yeniden kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 161-192, 217.

⁴⁹⁴ İbrahim Paşa'nın yönetimine Havran Dağı Dürzilerinin yaklaşımı da askerlik bağlamında olmuştur. 1830'lu yıllarda Mısır yönetimi altında Lübnan Dağı, Vadi et-Taym ve Filistin'den gelen yeni göçlerle Havran'daki Dürzi nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Yeni yerleşim bölgesinde köy, aile ve hizip

İbrahim Paşa bu direnişi kırmak için işgalin başından beri destek aldığı II. Beşir'den yardım istedi. Beşir, 1837'de sert ve açık biçimde mezhepçi bir dil kullandığı bir sefer yürüttü, Marunî köylüleri silah altına aldı, sarayındaki Dürzileri uzaklaştırdı ve isyancılara ağır cezalar öngören bildiriler yayımladı. Haziran 1838'de yaklaşık 15.000 silahlı Maruni onun emrinde toplanmıştı. Yaz boyunca süren çatışmalarda Dürziler yenildi. Bu ikinci büyük Dürzi ayaklanmasının önemi, bazı Dürzi mukataacıların eski Marunî kiracılarıyla karşı karşıya gelmesi ve çatışmanın iki mezhep arasındaki gerilimi artırmasıydı. 1838'deki duruma rağmen, 1840'ta, İbrahim Paşa ve II. Beşir'ye karşı ortak tehditler yüzünden Maruni köylüler, Maruni Hazin şeyhleri ve Dürzi liderleri pragmatik bir ittifak kurdular. Zorunlu askerlik, angarya ve ağır vergiler onları Antelias'ta bir araya getirdi. Fakat Beşir'in Kısrahan'daki toprakların mülkiyetini vaat etmesi üzerine bazı Dürzi şeyhleri birlikten çekilince, Maruni köylüler bunu ihanet olarak gördü. Yine de Beyrut kuşatıldı ve şehre günlük saldırılar sürdü, ancak isyan Temmuz 1840'ta sert biçimde bastırıldı. Tam bu yenilgi anında, aşağıda da dile getireceğimiz 15 Temmuz 1840 Londra Konvansiyonu devreye girdi.⁴⁹⁶

İç politik düzende bunlar olurken, Eylül 1837'de Mehmed Ali Paşa'nın Aden'i ele geçirmesi, Mısır'ın nüfuzunu Süveyş'ten Kızıldeniz'deki Moka'ya kadar genişletti ve İngiltere'nin Hindistan'a uzanan buharlı gemi yolları açısından yeni bir tehdit yarattı.⁴⁹⁷

Mısır idaresi altındaki Suriye'de Hristiyan unsurların ekonomik ve siyasi etkisi belirgin biçimde arttığını söylemiştik. Bununla birlikte 1840'ta Şam'da yaşanan bir olay durumu yeniden gözden geçirmemizi gerektirir. Şam Olayı, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Yahudi-Katolik geriliminin bir sonucu olmuştur. Mısır yönetimi sırasında Katolikler önemli avantajlar elde etmiş, kilise mülkiyetleri ve idari görevler üzerinden güçlenmiştir. Bu durum, Yahudi ticari elit ile Katolikler arasında zaten mevcut olan ekonomik rekabeti keskinleştirmiştir. 1840'ta bir Katolik rahibin kaybolması üzerine Yahudilere yöneltilen “kan iftirası” suçlaması, ekonomik gerilimin

bağlarından kopmuş olan Dürziler arasında güçlü bir toplumsal dayanışma gelişmiş, bu dayanışma önce Osmanlı ve Mısır yönetimlerine karşı mücadelelerde, daha sonra ise bölgedeki Bedevi gruplarla yaşanan çatışmalarda pekişmiştir. Bu süreçte Havran'daki Dürzi topluluğu, askeri liderlik rolünü üstlenen Hamdan ailesi etrafında örgütlenmiştir. Dürziler başlangıçta bölgedeki otoritelerle doğrudan çatışmadan kaçınmış olsa da 1838'de İbrahim Paşa'nın zorunlu askerlik uygulamasına karşı Cebel Havran'da bir ayaklanma patlak vermiştir. Dürziler Laja bölgesindeki kabilelerle ittifak kurarak dağlık alanlara çekilmiş ve Mısır birliklerine karşı bir süre başarı kazanmışlardır. Ancak İbrahim Paşa'nın bizzat bölgeye gelmesi ve diğer Dürzi bölgelerindeki isyanların bastırılması üzerine, Havran'daki liderler onunla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Yapılan anlaşma ile Dürziler affedilmiş, belirli sayıda silah teslim etmeleri karşılığında zorunlu askerlik ve angaryadan muaf tutulmuşlardır. Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 66-110.

⁴⁹⁵ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 242-244.

⁴⁹⁶ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 242-244.

⁴⁹⁷ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 407-409.

mezhepsel ve sembolik bir krize dönüşmesine yol açmıştır. Katolik Arap tüccarların hızlı yükselişi, onları ekonomik dönüşümün en görünür kazananları haline getirmiş, bu durum hem Müslüman hem Yahudi topluluklar nezdinde tepki üretmiştir. Mezhepçilik, bu bağlamda teolojik bir ayrışmadan ziyade, ekonomik rekabetin ve toplumsal yeniden dağılımın sembolik dili olarak işlev görmüştür.⁴⁹⁸

Şam Yahudileri Avrupa ve Amerika kamuoyunu harekete geçirmiş, İngiltere ve Avusturya'nın desteğini sağlayarak Osmanlı yönetiminin yeniden kurulması sürecinde bu baskıyı tersine çevirmişlerdir. 1840 Şam meselesi, yalnızca bölgesel bir çatışma değil, 19. yüzyıl Yahudi tarihinin en sarsıcı olaylarından biri olarak Avrupa Yahudilerinin Ortadoğu'daki Yahudiler lehine seferber olmasına ve Batı'daki Yahudi savunma örgütlerinin güçlenmesine yol açmıştır. Aynı zamanda Hristiyan-Yahudi ekonomik ve siyasi rekabetinin ne kadar sertleştiğini ve ritüel kan iftirasının bu mücadelede nasıl araçsallaştırıldığını göstermektedir.⁴⁹⁹

İbrahim Paşa'nın Suriye'deki yönetimi bu şekilde iken, Suriye yeniden nasıl Osmanlı İmparatorluk toprağı haline gelmiştir? Bu süreç diplomatik, ekonomik, siyasi ve askeri pek çok unsurun biraraya gelmesi ile gerçekleşmiştir.

II. Mahmud açısından 1832-1833'te Mehmed Ali Paşa karşısında uğranılan yenilgiler ağır bir itibar kaybıydı. Bu nedenle Kütahya uzlaşmasından sonra temel hedefi, uygun bir anda Suriye ve Adana'yı, mümkünse Mısır'ı geri almaktı. Bu doğrultuda II. Mahmud, 1834 Mayıs'ında Nablus çevresindeki isyandan yararlanarak Suriye'ye müdahale etmeyi düşündü fakat İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki temsilcileri bunu engelledi. Aynı yıl İngiltere'den Mehmed Ali'ye baskı yapmasını istedi, 1836 sonunda ise Sarım Efendi'yi Mısır'a göndererek, Suriye'nin büyük kısmının iadesi karşılığında Mısır ve Akkâ'nın Mehmed Ali ailesinde kalabileceği bir uzlaşma aradı. Bu girişimler sonuç vermedi. İngiltere'de Palmerston, Mehmed Ali'ye açık biçimde olumsuz bakmakla birlikte, Osmanlı Devleti toparlanıncaya kadar yeni bir savaşı tehlikeli buluyordu. Bu yüzden 1834'te Osmanlı donanmasına Mısır filosuna karşı destek verilmemesini emretti ve 1837'de II. Mahmud'un Osmanlı-İngiliz ittifakı teklifini reddetti. Buna karşılık İstanbul'daki İngiliz elçisi Ponsonby, Mehmed Ali'nin Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit olduğunu düşünerek daha sert bir çizgi izliyordu. Rusya ise 1833 sonrasında statükonun korunmasından yanaydı çünkü yeni bir Osmanlı-Mısır savaşı ya sultanın Rus nüfuzundan kurtulmasına ya da Mehmed Ali'nin

⁴⁹⁸ Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 118-124.

⁴⁹⁹ Walter P. Zenner, "Middleman Minorities In The Syrian Mosaic Trade, Conflict, and Image Management", *Sociological Perspectives*, Volume:30, No:4, 1987, s. 413-414.

Boğazlar'a yaklaşmasına yol açabilirdi. Avusturya ve Fransa da bu aşamada yeni bir Doğu krizini istemiyordu.⁵⁰⁰

Bununla birlikte İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkiler düzelmekten uzaktı. Palmerston, Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması sayesinde Osmanlı Devleti üzerinde ayrıcalıklı bir nüfuz kurduğunu düşünüyordu. 1834'te Ponsonby'ye, Ruslar İstanbul'u işgale kalkarsa İngiliz filosunu Boğazlar'a çağırma yetkisi verdi, 1835'te de Rusya'ya karşı Osmanlıları korumaya dönük bir İngiliz-Fransız işbirliği tasarladıysa da bu fikir sonuçsuz kaldı. Aynı dönemde İran, Herat, Çerkezistan ve Karadeniz meseleleri de İngiliz-Rus rekabetini keskinleştirdi. Palmerston'un Osmanlı Devleti'ni güçlendirme çabaları bu bağlamda anlam kazandı. 1835-1836'da askeri danışmanlar gönderildi, 1838'de Osmanlı donanmasının eğitimine katkı sağlandı, aynı yıl Osmanlı Devleti İngiltere'den borç aradı fakat bunların hemen hiçbirisi beklenen sonucu vermedi. Buna karşılık 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması⁵⁰¹ önemliydi, İngiliz tüccarlarına geniş serbestlik tanıırken, Mehmed Ali'nin Mısır'daki devlet tekellerine dayanan ekonomik düzenini de zayıflatacaktı.⁵⁰²

Bu bağlamda İngiltere'nin, Mehmet Ali'nin Suriye'deki yönetimine bakışı nelerin şekillendirdiğine bakabiliriz. Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in 1831 sonlarında başlattığı Suriye seferi, Britanya'nın bölgede ne kadar sınırlı bir etkiye sahip olduğunu açığa çıkardı. Kütahya düzenlemesiyle Mehmet Ali'nin Suriye ve Adana üzerindeki idaresi tanınırken Britanya, süreci yöneten değil, dışarıdan izleyen bir güç olarak kaldı. Grey hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği konusunda karamsardı, kamuoyu ise iç reformlara ve masraflardan kaçınmaya yönelmişti. Bu yüzden Mehmet Ali'yi doğrudan karşısına almanın anlamlı olmadığı düşünülüyordu. Suriye'de kurulan yeni yönetim, Mısır'daki merkezi modelin bir uzantısıydı. Mehmet Şerif'in genel vali

⁵⁰⁰ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu* ..., 2001, s. 107-126.

⁵⁰¹ 1838'deki Baltalimanı Sözleşmesi, 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin liberalleşmesi yönünde atılan dördüncü büyük adımdı. İlk 1800'lerden beri her yedi yılda bir revize edilen yeni kapitülasyon anlaşmaları; ikincisi 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, 'şehirli korumacılığın en güçlü savunucuları olan askeri maaş bordrosundaki loncacılar' ve üçüncüsü, Edirne Antlaşması (1829), Rusya Babıali'den tüccarları için özel haklar elde etmişti. Şimdi, 1838'de yerel tekellerin çoğu kaldırılmış ve 1830'lara kadar kriz zamanlarında sultanın hazinesine paha biçilmez mali gelir sağlayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ihracat üzerindeki olağanüstü vergiler kaldırılmıştı. İhracat vergileri %3'ten %12'ye ve ithalat vergilerinin %3'ten %5'e çıkarılmıştır. Takip eden yıllarda, Fransa (6 Nisan 1839), İspanya (2 Mart 1840), Hollanda (14 Mart 1840), Prusya (22 Ekim 1840), Danimarka (1 Mayıs 1841) ve Portekiz (20 Mart 1843) dahil olmak üzere diğer Avrupalı Güçlerle de benzer şartlarda ticari sözleşmeler imzalanmıştır. Anlaşmalar Babıali tarafından hemen uygulanmadığı için tartışmasız önemsizdi ancak zamanla Avrupalı tüccarlara yerli rekabete karşı bir avantaj sağlamış ve Mehmed Ali için hayal kırıklığına neden olurken, koruma altındaki yerel sanayiler olumsuz etkilenmiştir. Ama sonunda, 1838 anlaşmasıyla Babıali, Londra'ya tüccarları ve ticareti için umduğunu vermiştir. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism* ..., 2021, s. 194-197. Bununla birlikte yerli sanayi serbest ticaretin altında tamamen yok olmayacaktır. Uyum gösterecek, kısmen Halep'te olduğu gibi yeniden imalata yönelik gelişmeler olacaktır.

⁵⁰² Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu* ..., 2001, s. 107-126.

yapılması ve İbrahim'in askeri otoriteyi elinde tutması, yerel dengeleri aşan sıkı bir denetim hedeflendiğini gösteriyordu. Lübnan Dağı'nda Beşir'in yetkilerinin genişletilmesi, dinî azınlıkların korunması, şehirlerde asayişin güçlendirilmesi ve Avrupalılara yönelik bazı ayrımcı uygulamaların kaldırılması, başlangıçta düzen kurucu adımlar gibi algılandı. Farren'in güvenli biçimde Şam'a gidip orada konsolosluk görevini sürdürebilmesi de bu yeni denetimin sonucuydu. Onun Avrupa kıyafetleriyle, askerî refakat eşliğinde ve büyük bir alayla Şam'a girişi, yalnızca kişisel bir gösteri değil, şehrin Mısır yönetimi altındaki yeni konumunun da bir işaretiydi.⁵⁰³

Bununla birlikte Farren'in asıl eleştirisi güvenlikten çok idarenin niteliğine yöneliyordu. Ona göre Mısır'daki merkezi düzenin Suriye'ye aynen taşınması, bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısıyla uyuşmuyordu. Eleştirisinin merkezinde ağır vergiler, ticaret üzerinde tekel kurma eğilimi ve zorunlu askerlik vardı. Ferde gibi yeni vergiler, tekel girişimleri ve İbrahim'in büyük ordusunu beslemek için başvuru zorlayıcı uygulamalar, Suriye toplumunun dokusunu zedeliyordu. Mısır'daki merkezi düzen, Suriye'nin daha parçalı, dağlık, çok dinli ve yerel güç odaklarına dayanan yapısına uygun değildi. Dürziler, Nablus çevresindeki aileler ve dağ toplulukları bu idareyi meşru görmüyordu; 1834 isyanları da bunun ilk açık göstergesi oldu. Farren, Dürzilerin, Lübnan'daki Hristiyanların ve iç bölgelerdeki yerel ileri gelenlerin kendilerini dışlayan ve ağır yükümlülükler yükleyen bir yönetime uzun süre rıza göstermeyeceğini erken fark etti. Dolayısıyla Mehmet Ali'nin ekonomik politikaları kadar, Suriye'yi büyük bir askeri üs ve vergi kaynağına çevirme anlayışı da eleştiriliyordu. Farren'in gözünde Suriye, Mısır'ın bir uzantısı değil, kendine özgü toplumsal mantığı olan bir coğrafyaydı.

504

Palmerston'ın müdahalesi bu noktada devreye girdi. Suriye'deki tekellerin Britanya ticaretine zarar verdiği yönündeki konsolosluk raporları ve tüccar şikâyetleri Londra'ya ulaşınca, Büyükelçi Ponsonby aracılığıyla sultandan Mehmet Ali'ye hitaben bir ferman çıkarıldı. 1836'da iletilen bu emir, kapitülasyonlara aykırı yeni engellerin kaldırılmasını istiyordu. Mehmet Ali bu baskıya direnmedi. Campbell ile Albay Sève'in Suriye'ye giderek tekellerin burada uygulanmaması gerektiğini açıkça bildirmeleri, Britanya'nın en azından ekonomik alanda kendi taleplerini kabul ettirebildiğini gösterdi. Böylece Britanya ticaretini doğrudan tehdit eden bazı uygulamalar sınırlandı. Ancak vergi, zorunlu askerlik, yerel eşrafla ilişkiler ve dağ topluluklarının denetimi gibi daha

⁵⁰³ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 161-168.

⁵⁰⁴ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 161-168.

derin sorunlar varlığını sürdürdü. Sonuç olarak Palmerston'ın⁵⁰⁵ ve Liberal eğilimli Tory çevrenin Suriye'ye bakışı, baştan itibaren yalnızca Mehmet Ali karşıtlığına dayanmıyordu. İlk aşamada belirleyici olan, Rusya'nın Batı Asya'daki nüfuzuna karşı ekonomik liberalizmi ve ticari yayılmayı bir karşı strateji olarak kullanma isteği idi. Şam konsolosluğu, Fırat hattı, Bağdat bağlantısı ve Suriye pazarının serbest ticarete açılması gibi hedefler bu çerçevede önem kazandı. Mehmet Ali'nin Suriye idaresine yönelen eleştiri de uzun süre onun şahsından çok, tekelci ve askerileştirilmiş yönetim tarzının Suriye'nin toplumsal ve ekonomik yapısına uymadığı düşüncesinden beslendi. Palmerston ve çevresi için temel mesele, Suriye'nin Britanya ticareti ve Asya'ya uzanan iletişim ağı içinde nasıl bir yer tutacağıydı. Mehmet Ali'nin yönetimi bu hedefe hizmet ettiği ölçüde katlanılabilir görülüyor, fakat Suriye'yi kapalı ve zorlayıcı bir düzene dönüştürdüğü ölçüde eleştiriliyordu. Bu nedenle 1830'ların sonlarında belirginleşen çatışma, yalnızca bir Mehmet Ali meselesi değil, liberal ticaret, bölgesel nüfuz ve Rusya'ya karşı Asya savunusunu birleştiren daha geniş bir Britanya stratejisinin parçasıydı. Ayrıca bu dönemde Mehmet Ali, halkı ezen, hukuku hiçe sayan, askerî güç tutkusu ile hareket eden bir zorba olarak nitelenmeye başlamıştı. 1839'da mesele artık yalnızca Suriye'deki tekeller ya da ticari engeller değildi, daha geniş ölçekte bir yönetim ahlâkı tartışmasına dönüşmüştü. Suriye'deki Mısır yönetimi eleştirisinin nihai ağırlığı da tam burada yatıyordu: sorun yalnızca kötü yönetim değil, kötü yönetimin uluslararası krizi derinleştiren bir siyasi yapıya dönüşmüş olmasıydı.⁵⁰⁶ 1839, tam da Osmanlı merkezinde reform tartışmalarının yapıldığı bir yıldır.

1838'de Mehmed Ali Paşa bağımsızlık fikrini daha ciddi biçimde gündemine aldı. Yaşının ilerlemesi nedeniyle, kurduğu düzeni ailesi için kalıcı hale getirmek istiyordu. 25 Mayıs 1838'de bağımsızlığını ilan etme niyetini açığa vurduysa da Büyük Güçlerin ortak tepkisi karşısında geri adım attı. 1839 başına gelindiğinde, Rusya ile İngiltere arasında bir tür geçici uzlaşma zemini oluşmaya başlamıştı. Tam bu sırada II. Mahmud, Avrupa desteği olmaksızın Mehmed Ali'ye karşı harekete geçmeye karar verdi. Mustafa Reşid Paşa'nın Viyana, Paris, Berlin ve Londra'da destek arayışı sonuçsuz kaldı, Palmerston yalnızca Mehmed Ali bağımsızlığını ilan ederse yardım sözü veriyordu. Sultan bu sınırlı desteği de yetersiz buldu ve Nisan 1839'da Osmanlı ordusu Mehmed Ali'nin sınırlarını geçti. Ancak 24 Haziran 1839'da Nizip'te Osmanlı

⁵⁰⁵ Britanya'nın Osmanlı politikasının baştan beri sabit ve değişmez bir ilke olmadığı, aksine Rusya ile rekabet, Doğu Akdeniz ticareti, Hindistan'ın güvenliği ve Avrupa güç dengesi gibi etkenlerin baskısıyla zaman içinde nasıl şekillendiğine dair bakınız: İrşat Sarılioğlu, "Doğu Sorunu ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü, Koruma Politikasının Oluşumu", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 20, 2019.

⁵⁰⁶ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 161-173.

ordusu İbrahim Paşa tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. 30 Haziran'da II. Mahmud öldü yerine Abdülmecid geçti. Ardından kaptan paşa Osmanlı donanmasının önemli bir kısmını İskenderiye'ye götürerek Mehmed Ali'ye teslim etti. Böylece Osmanlı Devleti birkaç hafta içinde askeri ve siyasi bakımdan son derece kırılgan bir duruma sürüklendi.⁵⁰⁷

Bu şartlarda Büyük Güçler müdahale etti. Palmerston 25 Haziran'da İngiliz Akdeniz filosuna Mısır ile Suriye arasındaki deniz bağlantısını kesme emri verdi. 27 Temmuz 1839'da İstanbul'daki beş büyük devlet elçisi, Babıâli'ye ortak bir nota vererek Mehmed Ali ile Avrupa güçlerinin onayı olmadan kesin bir anlaşma yapılmamasını istedi. 22 Ağustos'ta Babıâli, Mehmed Ali ile kendi adına Avrupa devletlerinin müzakere yürütmesini kabul etti. Böylece Osmanlı-Mısır çatışması, doğrudan Avrupa diplomasisinin konusu haline geldi. Bu süreçte Fransa giderek daha belirgin biçimde Mehmed Ali yanlısı bir çizgiye kayarken, Palmerston ise Suriye'nin Mehmed Ali'nin elinde kalmasını kabul etmiyordu. İngiltere'ye göre Suriye, Mısır'ın Mezopotamya ve Hindistan yolları üzerindeki etkisini tehlikeli biçimde artırıyordu. Tam bu noktada İngiltere ile Rusya arasındaki yakınlaşma belirleyici hale geldi. Nesselrode, 1839 sonbaharında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya dönük çok taraflı bir çözümü kabul etti buna karşılık Boğazlar'ın barış zamanında savaş gemilerine kapalı tutulması ilkesi korunacaktı. Böylece 1830'lar boyunca sorun yaratan İngiliz-Rus rekabeti, ilk kez Mehmed Ali'ye karşı ortak bir zemine yöneldi.⁵⁰⁸

Mısır krizinin devam ettiği günlerde Reşid, Sultan Abdülmecid'i sadrazamla birlikte bir ferman yayınlamayı düşünüyordu. Ferman, imparatorluk çapında bir dizi yeni reformun habercisi olacak ve Babıâli'nin özellikle Fransızlara karşı nezaketini kanıtlamasına yardımcı olacaktı. Yani Mustafa Reşid ve İstanbul'daki çevresi, artık askeri olarak ya da Mehmed Ali'yi kışkırtarak değil, reformlar ve yenilenme yoluyla kendi adımlarını atmaya başlamıştı. Bir yıl sonra Suriye halkını Mısır'a karşı ayaklandırmak için ana referans noktası olarak sunuldu. Sonuç olarak, Mustafa Reşid'in uzun zamandır gerçekleşmesini umduğu ortak Avrupa müdahalesinin önünü açtı.⁵⁰⁹ Bu adımların neler olduğu bir sonraki başlıkta dile getirilecektir.

Ortak zeminin ürünü, 15 Temmuz 1840 Londra Antlaşması oldu. İngiltere, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan bu düzenleme⁵¹⁰,

⁵⁰⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 107-126.

⁵⁰⁸ a.k.

⁵⁰⁹ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 202-208.

⁵¹⁰ Levant'ta Barışın Sağlanması Konvansiyonu, İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalandı; Fransa ise Mehmed Ali Paşa'ya karşı alınacak zorlayıcı önlemlere katılmayı reddetti. Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 368-396.

Mehmed Ali'ye yalnızca Mısır'ın kalıtsal yönetimini bırakıyor, Suriye'den çekilmesini, Osmanlı filosunu iade etmesini ve padişahın üstünlüğünü kabul etmesini öngörüyordu. Fransa bu antlaşmaya katılmadı. Mehmed Ali önce direnmeye çalıştı fakat Lübnan'daki isyan⁵¹¹, İngiliz donanmasının Beyrut'u bombalaması⁵¹², Osmanlı kuvvetlerinin çıkarma yapması ve 4 Kasım 1840'ta Akkâ'nın düşmesi dengeleri değiştirdi.⁵¹³

Akka Kalesi'nin 3 Kasım'da beklenmedik biçimde Müttefik kuvvetlere teslim olması üzerine Mehmed Ali, İbrahim Paşa'ya Suriye'yi boşaltma emri verdi. Böylece Mısır'ın askerî direnişi sahada sona erdi; ancak diplomatik mücadele sürdü. Temmuz 1840 Sözleşmesi'ni imzalayan devletlerle Mehmed Ali arasında, sultanla yapılacak anlaşmanın şartları konusunda beş ay boyunca görüşmeler devam etti. Büyük Güçlerin arabuluculuğuyla Mayıs 1841'de Londra'da bir anlaşmaya varıldı. Mehmed Ali'ye kalıtsal yönetim hakkı tanındı ve temsilcisi Necib Şam paşalığına getirildi. Buna karşılık Mehmed Ali'nin ordusu 20.000 kişiyle sınırlandırıldı, sultana yıllık haraç ödemesi şart koşuldu ve anlaşma hükümlerinin ihlali halinde Mısır'daki kalıtsal yönetimin sona ereceği hükme bağlandı. Ayrıca Mehmed Ali, Osmanlı İmparatorluğu'nun antlaşma ve yasalarının Mısır'da da geçerli olduğunu kabul etti. Böylece 1838'den sonra Babıali'nin Avrupa devletleriyle yaptığı ticari anlaşmaların

⁵¹¹ Lübnan'daki ayaklanmanın başlamasında, Mustafa Reşid ve Ponsonby tarafından Temmuz 1840 başında İstanbul'dan Beyrut'a gönderilen İngiliz dragoman Richard Wood belirleyici bir rol oynadı. Resmî olarak "Lübnan Dağı'nın fiili işlerini düzenlemek ve çözüme kavuşturmakla" görevlendirilen Wood, 1832'den beri aralıklarla Suriye'de bulunmuş, Türkçe ve Arapça bilen, bölgenin toplumsal dengelerine hâkim bir isimdi. İlk aşamada dikkat çekmeden Lübnan Dağı'ndaki önde gelen kişilerle temas kurdu, Londra Konvansiyonu'ndan sonra ise Tahir Bey ve Beyrut'taki Rus konsolosu Bazili ile birlikte hareket ederek isyanı örgütledi. Lübnanlılara, sultana itaat etmeleri hâlinde eski ayrıcalıklarının geri verileceği, ayrıca 1839 Gülhane Fermanı doğrultusunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik gibi yeni haklar tanınacağı bildirildi. İngiliz filosunun destek için görevlendirildiği ve Babıali'nin silah ve mühimmat gönderdiği duyuruldu; Wood'un 84.000 tüfeğin halka dağıtımında doğrudan rol almasıyla yeni bir ayaklanma başladı. Ağustos ortasından itibaren Lübnanlılara vaat edilen askerî destek de ulaştı. Suriye kıyıları 19 İngiliz, 7 Osmanlı ve 4 Avusturya gemisi tarafından abluka altına alındı. İzzet Mehmed Paşa komutasında yaklaşık 5.380 Osmanlı askeri ve 232 top karaya çıkarılırken, General Jochmus da 22.000 kişilik kuvvetle harekete geçti. Fransa ise müdahaleyi engellemek için farklı girişimlerde bulundu. Thiers, Lazarist başrahip Étienne'i Lübnan Dağı'na göndererek yerel Hristiyanları yatıştırmaya ve Mehmed Ali'nin güvence vaatlerini iletmeye çalıştı; ayrıca Walewski'yi Kahire ve İstanbul'a yollayarak iki taraflı bir çözüm aradı. Mehmed Ali de Lübnanlılara eski ayrıcalıklarını geri verme ve yeni özgürlükler tanıma sözü verdi ancak bu girişim geç kaldı. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 218-220.

⁵¹² 12 Ağustos'ta Amiral Stopford'un emriyle Sir Charles Napier, Osmanlıların Suriye'yi geri alma iradesini ilan ederek Beyrut önlerine geldi. Mehmed Ali Paşa'ya verilen ultiatom yanıtı bırakıldı, 5 Eylül'de İskenderiye'deki dört konsolos, onun ikinci teklifi de reddettiğini bildirdi. Bunun üzerine Beyrut, 11 Eylül'de Napier komutasındaki 30 gemilik İngiliz filosu tarafından bombalandı. Ardından Osmanlı, İngiliz ve Avusturyalı unsurlardan oluşan karma bir kuvvet Beyrut'un kuzeyini güvence altına almak üzere karaya çıkarıldı. Bu kuvvete, Emir II. Beşir Şihab'ın kuzeni Emir Beşir Kasım komutasındaki yaklaşık 5.000 Dürzi ve Marunî de katıldı. 8 Ekim'de Beşir Kasım, dağlılardan oluşan 1.000 kişilik kuvvetiyle Mısır ileri karakollarını dağıttı bunun ardından II. Beşir'in yerine Lübnan Emir-i Kebiri ilan edildi. Karadan ve denizden süren baskı sonucunda Mısır kuvvetleri Kasım sonuna kadar Adana, Tarsus, Halep, Yafa ve Kudüs'ten çekildi. İbrahim Paşa ise 12.000 askeriyle Şam'a sığındı. Nihayet Mehmed Ali Paşa, 11 Aralık'ta koşulsuz teslim oldu. Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 426-430.

⁵¹³ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 107-126.

hükümleri Mısır için de güvence altına alındı. Paşa, vergi düzeni, savaş gemilerinin inşası ve kara-deniz kuvvetlerinin sultana bağlılığı gibi konularda İstanbul'un emirlerine uyacak; Toroslar, Girit ve Suriye üzerindeki taleplerinden vazgeçecekti. Sonuçta Mehmed Ali'nin istekleri, Ekim 1840'a kadar aldığı Fransız desteğine rağmen, Dörtlü İttifak ve Babıali tarafından sınırlandırıldı. Bu gelişmeden sonra Uyum'un Levant siyaseti üzerindeki etkisi ciddi biçimde arttı.⁵¹⁴

Bu gelişmelerin uluslararası tamamlayıcısı, 13 Temmuz 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesi oldu. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan bu antlaşma, Boğazlar'ın barış zamanında bütün yabancı savaş gemilerine kapalı tutulmasını Avrupa kamu hukukunun temel ilkesi haline getirdi. Böylece Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın Rusya'ya sağladığı düşünülen ayrıcalıklı konum ortadan kaldırıldı. Palmerston açısından bu, Yakındoğu politikasının başlıca başarısıydı. Rusya açısından ise bu durum tam bir yenilgi sayılmazdı çünkü yeni rejim, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin de Karadeniz'e girişini engelliyordu. Yine de 1833'te ortaya çıkan Rus yarı-himaye görüntüsü dağılmış oldu. Sonuçta 1839-1841 krizi, Mehmed Ali'nin bağımsızlık tasavvurunu sona erdirmiş, Osmanlı Devleti'ni Büyük Güçlerin ortak müdahalesiyle ayakta tutmuş ve Boğazlar meselesini Avrupa diplomasisinin merkezi unsurlarından biri haline getirmiştir.⁵¹⁵

B. OSMANLI SURİYESİ'NDE TANZİMAT DÜZENİ, YEREL TEPKİLER VE ULUSLARARASI MÜDAHALE

1. Tanzimat ve Islahat Fermanları Bağlamında İmparatorluk Sisteminin Dönüşümü: İç ve Dış Politika

Tezin bu başlığının yazım amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat dönemindeki (1839-1876) iç ve dış politikasına odaklanmaktır. Bu temel hem daha sonraki Suriye vilayetlerinde bu dönemde yaşanan gelişmelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak hem de tezin konsolosluk yazışmaları kısmındaki olayların temellerini gösterecektir.

Mısır sorununun devam ettiği dönemde sultan bir ferman yayınlayacaktı. Söz konusu niyetin arka planında ne vardı? Tanzimat fermanının mimarlarından Reşid, 1834 yılında Paris'e gitmiş, buradaki görevi sırasında Fransız siyasi düşüncesinde giderek güçlenen 'medeniyet' fikrini benimsemeye başlamıştı. Mehmet Ali bu dönemde en azından Fransız düşüncesinde, Doğu'nun medenileşmemiş halklarının ötesinde, istisnai

⁵¹⁴ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 223-226.

⁵¹⁵ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 107-126.

bir figür olarak algılanıyordu. Bu durum Reşid'i kendi anlatısını ortaya koymaya itmiş, Fransız muhataplarına, Sultan II. Mahmud ve Babıali'nin doğudaki 'medeniyetin' gerçek ve eşsiz aracılığı olduğunu defalarca iddia etmiştir.⁵¹⁶ Bu noktada padişahın imparatorluğunun yeniden canlandırılmasına atıf sadece içeriden gelmiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston,⁵¹⁷ Osmanlı kuvvetlerinin yenilenmesine yardımcı olacak askeri ve deniz danışmanlarının gönderilmesi yoluyla Mehmed Ali'ye karşı padişahın imparatorluğunun yeniden canlandırılması için zımni yardım önermişti. Sultanın güçlü olmasının İngiltere'nin çıkarına olduğuna inanıyordu. Kısacası Mısır krizinin devam ettiği günlerde Reşid, Sultan Abdülmecid'i sadrazamla birlikte bir ferman yayınlamayı düşünmeye davet etmiş. Ferman, imparatorluk çapında bir dizi yeni reformun habercisi olacak ve Babıali'nin özellikle Fransızlara karşı nezaketini kanıtlamasına yardımcı olacaktı. Yani Mustafa Reşid ve İstanbul'daki çevresi, artık askeri olarak ya da Mehmed Ali'yi kışkırtarak değil, reformlar ve yenilenme yoluyla kendi adımlarını atmaya başlamıştı; bu fikir genellikle Palmerston'a atfedilse de tez çalışmasının birinci bölümünde de gösterildiği gibi aslında 18. yüzyılın sonlarında imparatorluk bir yenilenme süreci içindeydi.⁵¹⁸

Abdülmecid tahta çıktıktan dört ay sonra 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı yayımlandı. Zamanlama, özellikle 1830'ların sonunda Mehmed Ali tehdidi ve Büyük Güçlerin Osmanlı içişlerine artan müdahalesi yüzünden imparatorluğun savunma konumuna sürüklendiği bir dönemde bilinçli biçimde seçilmişti. Bu nedenle ferman, yalnızca iç düzenlemeleri ilan eden bir belge değil, aynı zamanda Osmanlı merkezinin siyasi iradesini yenileyen bir beyan niteliği taşıyordu. Büyük Güçlere, imparatorluğun eşit şartlarda uluslararası düzene katılma kapasitesini göstermeyi, onların Osmanlı reformlarına desteğini kazanmayı ve özellikle gayrimüslimler konusunda dışarıdan yükselen eleştirileri yatıştırmayı amaçlıyordu.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 180-187.

⁵¹⁷ Palmerston döneminde Britanya'nın Osmanlı siyaseti, yalnızca Rusya'yı dengelemeye değil, Osmanlı Devleti'nin iç yapısını güçlendirerek ayakta tutulmasına da yönelmiştir. Bu çerçevede Britanya için iki temel amaç öne çıkmıştır: Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak ve devletin bağımsızlığını sürdürebilmesi için reformları teşvik etmek. Palmerston, seleflerinden farklı olarak Osmanlı meselesini geçici bir diplomatik sorun değil, Britanya'nın Doğu Akdeniz, ticaret ve Hindistan yolu bakımından stratejik çıkarlarıyla doğrudan bağlantılı bir mesele olarak değerlendirmiştir. Palmerston, Osmanlı reformunu anayasal ya da temsili bir dönüşüm olarak değil, askeri, mali ve idari bir yeniden yapılanma olarak görüyordu. Ona göre Osmanlı Devleti'ni ayakta tutacak olan şey meclis ya da anayasa değil, güçlü bir merkezi yönetim, disiplinli bir ordu, işler bir donanma ve düzenli bir mali sistemdi. Bu nedenle Britanya'nın Osmanlı reformuna yaklaşımı, meşrutiyetten çok devlet kapasitesini artırmaya odaklanmıştır. Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 305-351.

⁵¹⁸ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 197-202.

⁵¹⁹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 397-432.

Ferman hem yeni gelişen basın yoluyla hem de geleneksel usullerle imparatorluk geneline duyuruldu. Metin Takvim-i Vakayi'de yayımlandı ayrıca vali ve kaymakamlara, fermanın kasaba ve şehir meydanlarında törenle okunması emredildi. İstanbul'da ise dışileri bakanı Mustafa Reşid Paşa, fermanı sultanın huzurunda, devlet adamları, dini temsilciler ve yabancı elçilerin katıldığı bir toplantıda okudu. Metinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son 150 yıldaki gerilemesi, şeriata ve yararlı kanunlara uyulmamasına bağlanıyor; buna karşılık can, mal ve namus güvenliğine dayalı bir yönetim, adil vergilendirme, düzenli askerlik, rüşvetin yasaklanması ve ceza kanununun uygulanmasıyla devletin yeniden güç kazanabileceği savunuluyordu. Bu ilkelerin Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmadan bütün Osmanlı tebaasına uygulanacağı ilan ediliyordu.⁵²⁰ Yani çoğu zaman böyle yorumlansa da ferman, şeriata göre eşit olmayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini açıkça ilan etmiyordu. Metin, örfi hukuk geleneğine uygun biçimde, tanıdığı hakların “ehl-i İslam ve milel-i saire” olarak ifade edilen sultanlığın bütün tebaasına istisnasız uygulanacağını bildiriyordu.⁵²¹

Vergilendirmeye ilişkin hükümler, eski ve ağır vergilerin “uygun bir vergi” (“bir vergü-yi münasib”) ile değiştirilmesini öngörüyordu. Buradaki amaç, vergileri tekleştirip hafifletmekti, ayrıca “vergü” sözcüğü, genel anlamda vergileri değil, belirli bir yeni vergi türünü ifade ediyordu. Yargı sürecine ilişkin hükümler, devlet seçkinleri için özel bir önem taşıyordu. Çünkü bunlar hukuken padişahın kulu sayıldıklarından, sıradan uyruklardan farklı olarak padişah tarafından keyfi biçimde cezalandırılabilirlerdi. Ferman ise bu tür “siyaset” cezalarına da sınır getiriyordu. İlk ceza kanunu 1840'ta çıkarıldı, 1851'de gözden geçirildi ve 1858'de yerini Fransız etkisindeki yeni bir ceza kanununa bıraktı. Ticaret kanunları da 1850 ve 1863'te Fransız hukukundan esinlenerek düzenlendi. Ali Paşa Fransız medeni kanununun da uyarlanması önerdiğinde ulema buna karşı çıktı. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet, şeriata maddeler hâlinde kanunlaştırdı ve bu metinler 1870-1877 arasında Mecelle adıyla yayımlandı.⁵²²

⁵²⁰ a. k.

⁵²¹ Carter V. Findley, “Tanzimat”, *Türkiye Tarihi Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, Cilt 4, ed. Reşat Kasaba, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, 2011, s. 37-50. 1839 Hatt-ı Hümayunu'yla resmen başlayan Tanzimat devrinin temel amacı, hukuk eşitliği ilkesi çerçevesinde Hristiyan tebaanın Osmanlılık bağıyla devlete bağlanması ve imparatorluğun birliğinin korunup güçlendirilmesiydi. Tarihte bu yaklaşım Osmanlılık politikası olarak anılır. Yeni siyasetin temel parolası ise, hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliğiydi. Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye ...*, 2016, s. 13.

⁵²² Carter V. Findley, “Tanzimat”, *Türkiye ...*, 2011, s. 37-50.

1858’de çıkarılan Arazi Kanunnamesi⁵²³ ise, küçük üreticileri korumayı, mülkiyet haklarını açıklığa kavuşturmayı ve vergi yükümlülerini belirlemeyi amaçlıyordu ancak bu hedeflere ne ölçüde ulaştığı yerel koşullara göre değişiyordu. Osmanlı usullerini uluslararası standartlara uyarlayan, köle ticaretinin yasaklanması gibi çok sayıda kanun ve nizamname gündelik hayatı birçok açıdan etkiledi. Bu çerçevede önce ticaret mahkemeleri 1840’ta kuruldu ardından hükümetin atadığı yargıç heyetlerinin görev yaptığı yeni mahkemeler açıldı. 1860’lara gelindiğinde ise, davaları yeni kanunlara göre ele alan bir nizamiye mahkemeleri ağı oluşmuştu. Nizamiye mahkemeleri, bidayet, istinaf ve temyiz mahkemelerinden oluşan üç kademeli ve hiyerarşik bir yapı içinde örgütlenmişti buna karşılık şeriyeye mahkemelerinde istinaf ve temyiz basamakları bulunmuyordu.⁵²⁴

Tanzimat’ın eğitim politikası başlangıçta seçkin yetiştirmeye odaklanmış, ancak zamanla çok daha geniş sonuçlar doğurmuştur. Ulemanın mektep ve medreseler üzerindeki güçlü konumu nedeniyle yeni devlet okulları tepeden inmeci bir anlayışla önce yüksek ve mesleki eğitim kurumları olarak kurulmuştur. Bu kurumların başlıcaları Mühendis Mektepleri (1773, 1793), Askeri Tıbbiye (1827) ve Mekteb-i Harbiye (1834) idi. Öğrenciler Avrupa’ya gönderildi, Paris’te de 1857-1864 arasında bir Osmanlı okulu açıldı. Memur yetiştirme çabası 1821’de Babıali Tercüme Odası ile başlamış ardından rüştiyeler 1839’da idadiler 1845’te açılmıştı. İlk sultaniye ise 1868’de kuruldu. Eğitimi sistemleştiren temel düzenleme 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oldu. 1847’den itibaren uygulanmaya başlayan usul-i cedid, 1870’lerde yaygınlaşmıştı. Özellikle Galatasaray Lisesi ile Mülkiye Mektebi (1859, 1876’da seviyesi yükseltildi), yeni memur seçkinlerinin yetişmesinde öne çıktı. Böylece yeni okullar yalnız bürokrat

⁵²³ 1858 Arazi Kanunnamesi’nden önce de özel mülkiyeti güçlendiren bazı düzenlemeler yapılmıştı. Nitekim 17 Mayıs 1841 ve 21 Mayıs 1847 tarihli nizamnâmelerle kişilerin tasarrufundaki topraklara tapu verilmesi kabul edilmiş, yolsuzlukları önlemek için tapu senetlerinin merkezde Defterhâne ve Defter Emini tarafından düzenlenmesi öngörülmüştü. Aynı dönemde tasarruf hakkının kız evlada da miras yoluyla geçmesi benimsenmiş, böylece İslami uygulamadan önemli bir ayrılma yaşanmıştı. 16 Şubat 1849 tarihli Kanun-ı Sultani ile 23 Nisan 1858 tarihli nizamnâme de miri arazinin borç karşılığında ferağını kabul ederek 1858 Arazi Kanunnamesi’nin zeminini hazırladı. Haziran 1858 tarihli ve 132 maddeden oluşan Arazi Kanunnamesi, tarım topraklarını arazi-i memluke, arazi-i miriye, vakıf, metruke ve mevat olarak beş gruba ayırarak bunların hukuki statüsünü düzenlenmiştir. Eski mülk toprakların statüsü korunurken, 8. madde çiftliklerdeki ferdi tasarrufu tanıyıp tapu verilmesini öngörmüş, buna karşılık köy topluluğunun kolektif mülkiyeti reddedilmiş, yalnızca mera ve baltalık gibi alanlarda ortak kullanım sürmüştür. Kanunun en önemli etkisi miri topraklarda görüldü; devir, ferag, rehin ve tapu yoluyla intikal hakları genişletilmiştir. Her ne kadar miri arazinin alım satımı başlangıçta yasak kalsa da 1860 ve 1861’de devlet borçları, 1869’da ise adi borçlar karşılığında satışın kabul edilmesiyle bu topraklar hızla el değiştirmiştir. Böylece liberal anlayış ve tarımsal girişimciliğin desteklenmesi amaçlandı. Klasik dönemin bazı zorlayıcı hükümleri kaldırılarak köylüye ürün seçiminde serbestlik tanınmış ancak toprağı boş bırakma, izinsiz bağ-bahçe kurma ya da farklı amaçlarla kullanma yasağı kâğıt üzerinde kalsa da etkili denetim kurulamadığı için uygulamada miri arazi kullanımı giderek daha liberal bir çizgide gelişmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 18. Baskı, 2004, s. 217-218.

⁵²⁴ Carter V. Findley, “Tanzimat”, 2011, s. 37-50.

yetiştirmedi; okuryazarlığın yayılmasına, Osmanlı Müslümanları arasında yeni bir benlik bilincinin doğmasına da katkı sağlamıştır.⁵²⁵

Taşra idaresine baktığımızda Vilayet nizamnamelerinin genel uygulamaya kavuşması 1864-1871'i bulsa da yerel idare reformu Tanzimat boyunca önemli etkiler yarattı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu sonrasında ilk adım, iltizamı kaldırıp vergileri doğrudan toplamak için muhassıllar atamaktı ancak bu görevliler yalnız vergi toplamakla kalmıyor, Tanzimat'ı ve tebaanın eşitliğini anlatıyor, meclisler kuruyor, vergi mükelleflerini ve mülkleri kaydediyordu. Muhassıl, yardımcısı, yerel dini liderler ve seçilmiş üyelerden oluşan meclisler vergi dağılımı ve yerel meseleleri görüşüyordu. 1840'ta teftiş heyetleri gönderildi, 1841'de on vilayette elli muhassıl görev yapıyordu fakat sistem pahalı olduğu için 1842'de doğrudan tahsilattan⁵²⁶ vazgeçildi. Bunun ardından Babiali, eyalet, sancak ve kaza düzeyinde yeni mülki amirler atayarak taşra idaresini⁵²⁷ yeniden düzenlemeye başladı. 1845'te eyalet temsilcileri İstanbul'da genel mecliste toplandı, sonra geçici imar meclisleri kuruldu. 1852 tarihli bir kararname ile

⁵²⁵ a.k.

⁵²⁶ Mart 1841'de Reşit Paşa'nın azliyle muhafazakârlar iktidara gelmiş ve yönetimde Rıza Paşa etkili olmuştur. Yeni yönetim önceliği askeri ıslahata vermiş, bu çerçevede muhassıllıkları kaldırarak valilere yalnız asayişte değil, mali işlerde de eski yetkilerini geri vermiştir. Aşar vergisinin emanet usulüyle, yani devlet memurları aracılığıyla toplanması kayıplara yol açtığından, bunu önlemek ve taşrada ileri gelenlerle halkın kazancını korumak amacıyla verginin yerel müdür ve eşrafa maktuan ihale edilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer vergilerin de yeniden iltizama verilmesi düşünülmüş, muhassılların yerini ise defterdarlar almıştır. Halil İncak, *Devlet-i Aliyye* ..., 2016, s. 161.

⁵²⁷ Muhassıllık meclisleriyle idari yapıda aşağıdan yukarıya uzanan bir meclisler sistemi kurulmak istenmiş; eyalet, sancak, kaza, küçük ve köy meclisleri bu hiyerarşinin parçalarını oluşturmuştur. Bu meclislere seçilecek üyelerin yörenin en akıllı, yaşlı, namuslu ve güvenilir kişileri arasından, devlet işlerine ve memleket meselelerine vakıf kimselerden belirlenmesi öngörülmüşse de bu özel ölçütler taşradaki yerel güç sahiplerinin meclislerde temsilini fiilen güvence altına almıştır. 1840 düzenlemesiyle kurulan meclislerin görev alanı esas olarak vergi işleriyle ilgiliydi ancak yetkilerinin sınırları açık biçimde tanımlanmamıştı. Kâğıt üzerinde kurulan muhassıllık meclislerinin önemli bir kısmı fiilen işlememiş fakat seçimle gelen üyelerin yönetim mekanizması içinde düşünölmeye başlanması yine de kayda değer bir yenilikti. Bununla birlikte sistem beklenen faydayı sağlamamış vergilerin toplanmasında başarı gösterilememiş ve 1839-1840 yıllarında devlet gelirlerinin önemli bir bölümü tahsil edilememişti. İltizamın kaldırılmasından zarar gören geleneksel yerel güç odakları da yeni düzene ciddi direnç gösterdi. Sonuçta 1842'de muhassıllık kaldırılarak yeniden iltizam usulüne dönöldü ancak taşradaki meclisler ortadan kaldırılmadı, yalnızca ad değıştirdi. Eyalet ve sancak meclisleri birden "memleket meclisleri" adıyla anılırken, eyalet meclisleri "büyük meclis", sancak merkezlerindeki meclisler ise "küçük meclis" olarak varlığını sürdürdü. Aynı yıl yönetim yapısında yeni değışikliklere gidilerek eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara ayrıldı daha önce adli bir birim olan kaza, 1842 düzenlemesiyle idari bir birim haline getirildi ve böylece eyalet-sancak-kaza biçiminde yeni bir mülki kademelenme ortaya çıktı. Kazaların yönetimi kaza müdürlerine, sancakların yönetimi kaymakamlara bırakıldı, kaza müdürlerinin yerel ileri gelenler tarafından seçilip hükümetin onayıyla göreve başlaması öngöröldü. Muhassılların kaldırılmasının ardından taşradaki mali işleri yürötmek üzere defterdarlar görevlendirildi. 1849'a gelindiğinde Osmanlı yönetim yapısı bir kez daha kapsamlı biçimde düzenlendi, meclis başkanı, iki kâtip ve bir üyenin doğrudan hükümet tarafından atanması bu değışikliğin en dikkat çekici yönlerinden biriydi. Eyalet meclislerine yönetim, yargı, denetim, sağıık ve eğitim alanlarında görevler verildi, büyük meclisler "eyalet meclisi", küçük meclisler ise "sancak meclisi" adını aldı. Meclislerin yetkilerinin artırılması, valinin etkisini sınırlayarak merkezin taşra üzerindeki denetimini güçlendirmeyi amaçlıyordu. Yine de bu meclislere seçilen üyeler büyük ölçüde önceki dönemlerin ayrıcalıklı yerel kesimlerinden gelmeye devam etti. Nizam Önen, Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 122-141.

ordu komutanı ile valinin yetkileri birbirinden ayrıldı. 1860’larda taşra krizleri⁵²⁸ karşısında sistem yeniden gözden geçirildi ve Midhat Paşa’nın Tuna vilayetindeki uygulamaları temel alınarak 1864 Vilayet Nizamnamesi⁵²⁹ çıkarıldı. 1867’de bazı değişikliklerle genişletildi, 1871’de ise genel uygulamaya girerek 1913’e kadar yürürlükte kaldı. 1871 Nizamnamesi mülki idareyi vilayet, sancak/liva, kaza ve nahiye olmak üzere dört kademeye ayırıyor; vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdürleri bu yapının başına yerleştiriyordu. İlk üç kademede, resmi üyeler yanında Müslüman ve gayrimüslimlerden eşit sayıda seçilmiş temsilcilerin katıldığı idare meclisleri kuruluyor; ayrıca kazaların temsilcileri vilayet düzeyinde yıllık meclis-i umumide toplanıyordu. Nizamname, belediye kurumları ile nizamiye mahkemelerinin taşrada yayılmasını da öngörüyordu.⁵³⁰

Yeni askeri düzenlemeler 1843 ve 1846’da yapıldı. Ordunun adı 1841’de Asakir-i Nizamiye-yi Şahane’ye (veya sadece *nizamiye*, düzenli ordu) çevrildi. 6 Eylül 1843 yasası, 1834 redif düzenlemesini geliştirerek beş bölge ordusuna dayalı bir sistem kurdu: Üsküdar’daki Hassa, İstanbul’daki Dersaadet, Manastır’daki Rumeli, Harput’taki Anadolu ve Şam-Halep merkezli Şam orduları. 18.000 kişilik Mısır ordusu

⁵²⁸ Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı göreceğimiz gibi 1860’ta Cebel-i Lübnan’da Dürziler ile Maruniler arasında çatışmalar başlayınca Avrupa devletleri güvenliği sağlama gerekçesiyle bölgeye asker çıkarmıştı. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan komisyonun hazırladığı 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesi hazırlandı. Büyük devletlerin benzer bir modeli Balkanlarda da uygulamak istediğini gören Babıâli bürokratları, dış müdahaleyi sınırlamak için 1864’te Vilayet Nizamnamesi’ni hazırladı, ilk uygulama Tuna vilayetinde Midhat Paşa yönetiminde yapıldı. Bu düzenlemenin başarılı bulunması üzerine 1871 başında İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi bütün imparatorluk için yürürlüğe kondu. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 123-155.

⁵²⁹ Vilayet teşkilatının başında vali bulunuyordu. Tanzimat’tan sonra valilerin askeri yetkileri alınmış, bu görev Anadolu, Rumeli ve Arabistan’da konuşlanan altı ordunun müşirlerine verilmişti. Valinin yanında maarif, nafia, umur-ı hariciye ve maliye gibi alanlardan sorumlu memurlar yer alıyor ayrıca Müslim ve gayrimüslim ahaliden seçilen üyelerle birlikte Vilayet İdare Meclisi oluşturuluyordu. Ruhani liderlerin de katıldığı bu meclisin yanı sıra, livalardan gelen temsilcilerle yılda bir vilayet umumi meclisi toplanıyordu. Ancak bu kurullar danışma niteliğindeydi, seçimli üyeler çoğu zaman fiilen tayinle belirleniyor ve meclislerde valinin etkisi hissediliyordu. Maarif ve nafia meclisleri, Menafi-i Umumiye Sandığı ve 1877’ye kadar beledi meclisleri de bu yapıya bağlı kurullardı. Vilayetin alt birimleri liva, kaza, nahiye ve köylerden oluşuyordu. Livalar mutasarrıf, kazalar kaymakam tarafından yönetiliyor ve her düzeyde benzer idare meclisleri bulunuyordu. Nahiyenin statüsü ise 1871 Nizamnamesi ile belirlenmişti. Buna göre nahiye müdürü yerel halk arasından seçilecek niteliklere sahip bir kişi olacak, vali tarafından önerilip Dahiliye Nezareti’nce onaylanacaktı. Maliye ve asayişte hükümetin vekili sayılan bu müdürün köyler üzerinde doğrudan denetim yetkisi yoktu. Nahiye meclisleri yerel halk tarafından seçilecek, yılda dört kez vilayetin izniyle toplanarak bayındırlık ve eğitim işlerini görüşecekti ancak kararların vilayet onayına bağlı olması, bu özerkliğin oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ...*, 2012, s. 431-432.

⁵³⁰ Carter V. Findley, “Tanzimat”, 2011, s. 50-54. Tanzimat’tan önce sancak paşaları, ayanlar ve mütesellimler vergi gelirlerini açık artırmalar yoluyla fiilen denetimleri altına alıyor, taşra gelirlerinden askeri ve siyasi güç devşiriyorlardı. Açık artırmalar İstanbul’da defterdar önünde yapılırsa da herhangi bir mültezimin sancak yöneticisinin teklifini aşması neredeyse mümkün değildi çünkü verginin tahsili yine o yöneticinin askeri gücüne dayanıyordu. Paşalar da aldıkları iltizamları çoğu kez bölgede başka mültezimlere devrediyor, böylece köy gelirleri taşra yöneticilerinin yerel bağımsızlığını besliyordu. Tanzimat yönetimi ise bu düzeni değiştirmek için iltizam işlerini valilere ve diğer yöneticilere yasaklamış, ayrıca iltizama konu olan vergi kalemleriyle miktarlarını sınırlandırarak mültezim zümresinin nüfuzunu daraltmaya çalışmıştır. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 123-155.

Şam ordusuna yedek sayıldı, 1848’de Bağdat merkezli altıncı ordu da eklendi. Her ordu, faal nizamiye ve redif birlikleriyle, savaş zamanında çağrılan başıbozuk yardımcı kuvvetlerinden oluşuyordu ve müşir rütbesindeki kumandanlar serasker tarafından atanıyordu. 1846’da çıkarılan kur’a nizamnamesiyle asker alma kura usulüne bağlandı; her yıl 30.000 asker terhis edilirken 18-20 yaşlarındaki 30.000 acemi alınacaktı. Ancak katipler, bürokratlar, ulema, kadılar ve bazı medrese öğrencileri muaf tutuldu. Nizamiye’nin mevcudu kâğıt üzerinde 150.000-200.000, ihtiyat sistemiyle birlikte toplam askerî güç 400.000 olarak öngörülse de düzenli asker alma tam olarak işlemediği için ordu fiilen bu düzeye ulaşamadı. Bu yeniden örgütlenmenin en dikkat çekici sonuçlarından biri, her ordu merkezinde, II. Mahmud’un İstanbul’da kurduğu askeri akademiye destekleyecek askeri hazırlık okullarının açılması oldu.⁵³¹

Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun en tartışmalı, fakat eşitlik siyasetinin kilit unsurlarından biri olan gayrimüslimlerin askeri hizmete alınması, güçlüklerle de olsa uygulanmaya çalışıldı. 1845 ve 1847’de donanmaya Hristiyan asker kaydı yapıldı. Hükümet, askere alınanlara sert davranan subayları sınırlamaya çalıştıysa da bu uygulama tepki doğurdu. İngilizler de şikâyet ederek bunun kara ordusuna yayılmasından kaygı duydu. 1848-1851 arasında Hristiyan denizci kaydı durdu, 1851’de ise çok sayıda Makedonyalı Hristiyan, donanmaya alınmamak için Mora’ya kaçtı. Donanmaya alınan Hristiyanların denizde değil, tersanelerde çalıştırılması gibi tavizler bile bu sorunu çözmeye yetmedi.⁵³² 1855’te, Osmanlı İmparatorluğu’nda gayrimüslimlerden alınan cizye kaldırıldı. Teorik olarak gayrimüslimlere orduda hizmet yolu açılmış olsa da kısa sürede bunun yerine bedel-i askeriye getirildi. Böylece gayrimüslimler askerlikten muafiyet bedeli öderken, Osmanlı ordusu da onları fiilen silâh altına almadan bu yükümlülüğü düzenlemiş oldu. 1856 tarihli kararname ise bu düzenlemeleri daha da ileri götürecekti.⁵³³

1840’larda İngiltere, Rusya, Fransa ve Avusturya arasındaki rekabet düşük yoğunlukta sürerken, 1844’te İngiltere ile Rusya arasında kurulan muğlak ve sözlü mutabakat, Çar I. Nicholas’ın Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun vadede ayakta kalamayacağı düşüncesine dayanıyordu. Ancak Londra bu temaslara Çar’ın beklediği ölçüde bağlanmadı ve 1848 devrimleri iki devlet arasında gerçek bir stratejik uyum bulunmadığını gösterdi. 1850’den itibaren kriz, Kutsal Yerler meselesi etrafında yeniden sertleşti; Kudüs, Beytullahim ve Nasıra’daki Latin-Ortodoks rekabeti, Fransa ile Rusya’nın himaye siyaseti nedeniyle uluslararası bir sorun hâline geldi. 1850’de Louis

⁵³¹ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 430-437.

⁵³² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007, s. 397-432.

⁵³³ Anne-Laure Dupont vd., *Ortadoğu Tarihi ...*, 2022, s. 113-130.

Napoleon 1740 kapitülasyonlarına dayanarak Latinlerin haklarını savunurken, I. Nicholas mevcut statünün korunmasında ısrar etti. 1852’de Fransız baskısıyla Latinlere taviz verilmesi ve Charlemagne’ın Boğazlardan geçmesi Rus tepkisini daha da artırdı. Bu ortamda Çar, 1853 başında İngiltere ile yeni bir anlayış kurmaya çalıştı. Ocak 1853’te Seymour görüşmelerinde Osmanlı mirası konusunda gayriresmi bir uzlaşma aradıysa da başarılı olamadı. Ardından Şubat 1853’te İstanbul’a gönderilen Prens Menşikov, görünüşte Kutsal Yerler sorununu çözmeye çalışsa da gerçekte Osmanlı Ortodokslarını Rus koruyuculuğu altına alacak bir antlaşma talep etti. Babıali bu isteği reddedince Menşikov Mayıs 1853’te başarısızlıkla ayrıldı ve kriz askeri aşamaya geçti.⁵³⁴

Rusya Temmuz 1853’te Tuna Prenslikleri’ni işgal etti buna karşı İngiliz ve Fransız filoları Beşike Körfezi’ne gönderildi. Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853’te Rusya’ya ultimatö verildi ve çatışmalar Ekim sonunda başladı. 30 Kasım 1853’te Sinop’ta Osmanlı filosunun imhası, özellikle İngiltere’de güçlü bir Rus karşıtı tepki doğurdu. Bunun sonucunda İngiliz ve Fransız filoları Ocak 1854’te Karadeniz’e girdi, 12 Mart 1854’te Babıali ile savunma antlaşması imzalandı ve 28 Mart 1854’te Rusya’ya savaş ilan edildi. Savaşın genişlemesinde Avusturya’nın tavrı belirleyici oldu. Rusya, 1849’daki Macar müdahalesi nedeniyle Viyana’nın desteğini bekliyordu ancak Avusturya, Tuna Prenslikleri’ndeki Rus işgalini kendi çıkarlarına aykırı gördü ve 1854 boyunca Rusya’ya geri çekilme baskısı yaptı. Rusya’nın 1854 yazında çekilmesiyle savaşın merkezi Kırım’a kaydı. Eylül 1854’te İngiliz ve Fransız orduları Kırım’a çıktı. Aynı dönemde Avusturya, Fransa ve İngiltere arasında “Dört Nokta” formüle edildi: Rusya’nın Tuna Prenslikleri üzerindeki ayrıcalıklarından vazgeçmesi, Tuna’da serbest seyrüsefer, 1841 Boğazlar rejiminin yeniden düzenlenmesi ve Rusya’nın Osmanlı Ortodoksları üzerindeki özel himaye iddiasının sona ermesi. Ancak 1854 sonu ve 1855 boyunca müttefikler arasında tam bir uyum sağlanamadı. İngiltere, Sivastopol’ün düşmesini ve Rus deniz gücünün kırılmasını isterken, Fransa ve Avusturya daha sınırlı hedeflerle barışı aradı. 1855’te Viyana Konferansı sonuçsuz kaldı fakat Eylül 1855’te Sivastopol’ün düşmesi, Rusya’nın askeri, mali ve diplomatik sıkışmışlığını derinleştirdi. Sonunda Avusturya’nın sert baskısı ve Rus yönetiminin 1856 başında savaşın⁵³⁵ sürdürülemeyeceğini kabul etmesiyle barış yolu açıldı.⁵³⁶

⁵³⁴ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 129-163.

⁵³⁵ Savaş gazeteciliğinin fotoğraflarla gelişmesi, telgrafın kullanımı, orduların buharlı gemiler ve demiryollarıyla taşınması ve deniz mayını ile torpido gibi yeni silahların kullanılması, Kırım Savaşı’nın 20. yüzyıl savaşlarının özelliklerini önceden haber verdiğini göstermektedir. Anne-Laure Dupont vd., *Ortadoğu Tarihi ...*, 2022, s. 110-113.

⁵³⁶ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 129-163.

25 Şubat 1856'da Paris Konferansı toplandı ve 30 Mart 1856'da Paris Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü Avrupa devletler sistemi içinde ortak güvence altına alındı. Karadeniz tarafsızlaştırıldı, Rusya ve Osmanlı'nın burada savaş gemisi ve tersane bulundurması yasaklandı. Tuna Prenslikleri Rus himayesinden çıkarılarak Büyük Güçler'in ortak garantisi altına alındı; bu düzenleme ileride Romanya'nın oluşumuna zemin hazırladı. Sırbistan'ın hakları yeniden tanımlandı, Tuna'da seyrüsefer uluslararası bir komisyona bırakıldı. Ayrıca 18 Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayun, Osmanlı yönetiminin reform ve tebaanın hakları konusunda verdiği yeni taahhütleri uluslararası bağlama taşıdı. Osmanlı İmparatorluğu Rus baskısından geçici olarak kurtuldu ve Avrupa düzeninin bir parçası olarak tanındı.⁵³⁷

Islahat Fermanı, “istisnasız her din ve mezhepten imparatorluk tebaası” yararına uygulanacak hükümleri ayrıntılı biçimde sıralıyordu. Tarihsel cemaat haklarını teyit eden metin, gayrimüslim toplulukları kendi işlerini düzenlemek üzere meclisler kurmaya çağırırdı bunun sonucunda bu cemaatler, zaman zaman “anayasa” olarak da anılan nizamnameler hazırlayıp temsili organlar oluşturdular. Ferman, gayrimüslimlerin⁵³⁸ ibadet yerlerini inşa ve tamir etme şartlarını hafifletiyor, “kimi cemaatleri diğerlerinden aşağı tutan” ifade ve uygulamaları yasaklıyordu. Ayrıca din

⁵³⁷ Karadeniz'in tarafsızlaştırılması Rusya için ağır bir gerilemeydi, ancak kalıcı olmadı. Savaşın daha derin sonucu Avrupa siyasetinde ortaya çıktı: Kırım Savaşı, Kutsal İttifak anlayışını fiilen sona erdirdi, Rusya'yı revizyonist bir güce dönüştürdü ve Avusturya'yı diplomatik bakımdan yalnızlaştırdı. Bu yalnızlaşma, sonraki yıllarda İtalya ve Almanya'nın birleşme süreçlerinde Habsburg İmparatorluğu'nun zayıflamasına zemin hazırladı. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 129-163. Ferman, özellikle ikinci anlamıyla, amaçlanan sonucu verdi. Müttefikler karşısında ağır yenilgiye uğrayan Rusya, I. Nikolay'ın 1855'te ölümünün ardından tahta çıkan II. Alexander döneminde zaten barışa eğilimliydi; Babıali'nin Islahat Fermanı'nı ilan etmesi de 1856 Paris barış görüşmelerinde Petersburg'un diplomatik hareket alanını daralttı. Bunun sonucunda II. Alexander, büyük isteksizlikle Karadeniz'in tarafsızlığını kabul etti, Tuna'da serbest ve güvenli seyrüsefer için bir nehir komisyonunun kurulmasına razı oldu; Moldavya, Eflak ve Sırbistan'ın özerkliğini tanıırken savaş sırasında kaybedilen savaş öncesi toprakları da sultana geri verdi. Bu yönüyle 1856 Paris Konferansı, Doğu Sorunu bakımından 1814-1815 Viyana Kongresi'nin gerçekleştiremediğini hayata geçirdi. 1815'te büyük güçler, Babıali'nin direnci nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprak bütünlüğünü Avrupa kamu hukuku çerçevesinde güvence altına alamamıştı; buna karşılık 1856'da İstanbul böyle bir uluslararası garantiye açık hâle gelmişti. Sadrazam Ali Paşa'nın önerdiği Paris Antlaşması'nın 7. maddesi, Babıali'nin Avrupa Kamu Hukuku ve Uyum sistemi içine kabul edildiğini ilan ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ile toprak bütünlüğüne saygıyı ortak güvence altına alırken, 9. madde de 18 Şubat tarihli Islahat Fermanı'na atıfla bu düzenlemenin antlaşmayı imzalayan devletlere Osmanlı tebaasıyla ilişkiler veya imparatorluğun iç yönetimi konusunda müdahale hakkı vermeyeceğini açıkça belirtiyordu. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 284-286.

⁵³⁸ Belgede dikkat çekici bir terminolojik değişim de vardı. Ehl-i zimme veya reaya yerine daha tarafsız bir ifade olan “gayrimüslimler” kullanıldı. Bu tercih, devlet ile gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkinin yeniden tanımlandığını gösteriyordu. Ferman aynı zamanda gayrimüslimlerin ekonomik avantajına ilişkin Müslüman çevrelerde oluşan rahatsızlığı da dikkate aldı. Cemaatlerden mevcut imtiyazlarını gözden geçirmeleri istendi. Yabancıların ve onların himayesindekilerin taşınmaz edinmeleri, ancak Osmanlı hukukuna tabi olmayı kabul etmeleri şartına bağlandı. Bu düzenlemeler, kapitülasyon sistemini sınırlamaya yönelik bir girişim niteliğindeydi. Ancak Avrupalı devletler, himayelerinin sınırlandırılmasına razı olmadı ve kapitülasyon rejiminin fiilen sona ermesi çok daha sonraki bir döneme kaldı Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 134-141.

farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasını yeteneklerine göre resmi görevlere elverişli sayıyor, askeri ve mülki okulları herkese açıyordu. Gayrimüslimleri de kapsayacak biçimde askerlik yükümlülüğünü genişletirken, bedel⁵³⁹ ödeyerek muafiyet imkânı da getiriyordu. Farklı cemaatlere mensup kişiler arasındaki davalar karma mahkemelerde görülecek, aynı dine mensup taraflar arasındaki davalara ise cemaat mahkemeleri bakmayı sürdürecekti.⁵⁴⁰

Tanzimat, imparatorluğu ayakta tutmak ve topluluklar arasında bağlılık üretmek için hem bireysel hakları hem de cemaat haklarını birlikte düzenlemeye çalıştı. Gülhane Fermanı kişi haklarını zımni bir eşitlik anlayışıyla tanırken, 1856 Islahat Fermanı gayrimüslimlerin geleneksel haklarını teyit etmiş, dinî eşitliği vurgulamış ve bütün tebaayı “samimi vatandaşlık bağları” içinde birleştirmeyi hedeflemişti. Ancak birey, cemaat ve imparatorluk düzeyindeki hakları aynı anda uzlaştırmak kolay değildi. Gayrimüslimlere verilen tavizler, üstün konumlarını kaybettiklerini düşünen muhafazakâr Müslümanları rahatsız etti; Suriye ve Lübnan’daki bazı olaylar bu tepkinin dışavurumu oldu. Buna karşılık gayrimüslim cemaatler kendi iç teşkilatlarını yeniledi: Protestan milleti 1850’de tanındı; Rum Ortodokslar için 1860-1862’de, Ermeniler için 1863’te, Yahudiler için 1864’te yeni nizamnameler çıkarıldı. Bu düzenlemeler cemaat meclisleri ve temsili yapılar doğurdu, fakat aynı zamanda milliyetçiliği de besledi; Bulgaristan’da 1870’te yükselen otokefal kilise talebi bunun açık örneğiydi. Tanzimat devlet adamları ise buna karşı, vatan, millet, milliyet ve Osmanlılık gibi kavramları yeniden tanımlayarak kapsayıcı bir Osmanlı kimliği oluşturmaya çalıştılar. 1856 Islahat Fermanı’nın resmî görevleri, askerî ve sivil okulları, ayrıca nizami mahkemeleri gayrimüslimlere de açması bu siyasetin parçasıydı. Yine de Osmanlılık, cemaat reformlarını ve yükselen etnik milliyetçiliği dengeleyecek ölçüde güçlü bir ortak aidiyet yaratamadı; bu yüzden “imparatorluk milliyetçiliği” kurma çabası sınırlı sonuç verdi.⁵⁴¹

1856 Islahat Fermanı, tüm Osmanlı tebaası için din özgürlüğü çerçevesinde “kimsenin dinini değiştirmeye zorlanamayacağını” vurguluyordu. Osmanlı yönetimi, Tanzimat öncesinde din değiştirme meselelerine genellikle müdahale etmemişti; bunda, gayrimüslim nüfusun cizye gelirleri bakımından taşıdığı önem de etkili olmuş olabilir.

⁵³⁹ Askerlik meselesi ise bilinçli biçimde muğlak bırakıldı. Metin, Müslümanlar ile Hristiyanlar ve diğer gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğüne tabi olacağını belirtmekle birlikte, bedel karşılığı muafiyet imkânını da tanıdı. 1857’de bu uygulama bedel-i askeriye adıyla kurumsallaştırıldı. Bu düzenleme her iki tarafta da hoşnutsuzluk yarattı. Hristiyanlar bunu yeni bir ad altında cizyenin sürdürülmesi olarak gördüler; ancak fiilen askerlik yapmak da istemediler. Müslümanlar ise askerlik yükünün büyük ölçüde kendi üzerlerinde kaldığını düşünerek eşitsizlik algısını dile getirdiler. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 134-141.

⁵⁴⁰ Carter V. Findley, “Tanzimat”, 2011, s. 37-50.

⁵⁴¹ Carter V. Findley, “Tanzimat”, 2011, s. 54-56.

Bu dönemde, bireye zorla dayatılmamak şartıyla İslam'dan diğer “kitaplı dinlere” geçişe de belli ölçüde hoşgörü gösterildi. Ancak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla güç kazanan eşitlik anlayışı ve özellikle yabancı devletlerin din değiştirme olaylarına müdahalesi, bu alanı daha hassas hâle getirdi; 1856 Islahat Fermanı'nın dine ilişkin hükümlerinin savunmacı tonu da bununla bağlantılıydı. Ferman sonrasında Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri arttı; 1840'larda Balkan Ortodoksları arasında tepki gören Protestan misyonerler çalışmalarını daha çok doğu vilayetlerine kaydirdılar. Bu faaliyetler, yalnızca diğer Hristiyan toplulukları değil, Müslümanları da hedef aldığı için Osmanlı yönetimini daha fazla kaygılandırdı. 1839'dan sonra Müslümanların Hristiyanlığa geçebileceği ihtimali düşünülmeye başlanmış, 1856'dan sonra ise bu ihtimal daha somut bir sorun hâline gelmişti. Hükümet hem egemenlik haklarını hem de kamu düzenini koruma kaygısıyla, İslam'dan Hristiyanlığa geçişe izin vermeyen bir siyaset izlemeye yöneldi; bu tür durumlarda kişiler tutuklanıp cezalandırılabilirdi. Buna karşılık İslam'a geçmek isteyenler için belirli usuller tanımlandı ve yetkililer, dönüşümün gönüllü olup olmadığına dair itirazlarda pragmatik davranmaya çalıştı. Osmanlı yönetimi her iki durumda da bu meselenin yabancı devletlerin değil, doğrudan kendi egemenlik alanının konusu olduğunu vurguladı.⁵⁴²

Islahat Fermanı, gayrimüslim unsurlara yeni haklar tanıırken yabancı yatırımlar için de yeni alanlar açmış özellikle madencilik, tarım işletmeciliği ve benzeri sektörlerde dış sermayenin hareket alanını genişletmiştir. Babıâli ise bu tavizleri dengelemek amacıyla idari reformları hızlandırmış, Osmanlı idari modernleşmesinin en yoğun dönemi de bu tarihten sonra başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı'nın yabancı sermayeyi teşvik ettiği ve ona hukuki güvence sağladığı yönündeki eleştiriler tamamen temelsiz değildir ancak iktisadi gelişmeleri yalnızca ferman metinleri belirlemiyordu. Islahat Fermanı ya da Paris Barışı olmasa da devletin demiryolu imtiyazları⁵⁴³ vermesi büyük ölçüde kaçınılmazdı. 19. yüzyılda imparatorluğun demiryolusuz yönetilmesi mümkün değildi, limanların inşası, madenlerin işletilmesi ve ulaştırma altyapısının geliştirilmesi de benzer zorunluluklar taşıyordu. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri

⁵⁴² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa ...*, 2007 s. 397-432.

⁵⁴³ Rumeli'deki hatların ardından Anadolu'daki ilk demiryolu, İngiliz sermayesiyle yapılan İzmir-Aydın hattı oldu, bunu Fransızların Manisa yönüne uzattığı hat ile Mersin-Adana demiryolu izledi. 1890'larda Alman sermayesinin İstanbul'dan Ankara ve Konya'ya ilerlemesi üzerine Fransızlar da Suriye ve Lübnan'da Akdeniz kıyı kentleriyle iç merkezleri bağlayan yaklaşık 665 kilometrelik yeni hatlar kurdular. Yüzyıl başında Akdeniz kıyılarından iç bölgelere uzanan Alman, İngiliz ve Fransız hatlarının toplamı üç bin kilometreye yaklaşıyordu. Avrupa, demiryolları sayesinde sanayi ve ticaretini geliştirirken Osmanlı Devleti bu altyapıdan uzun süre yoksun kalmış; hatlar yapılmaya başlandığında da hükümet güzergâhların belirlenmesinde gerçek anlamda söz sahibi olamamıştır. Dahası, kilometre garantileri devlete ağır mali yükler getirmiş, bu ödemeler için hattın geçtiği vilayetlerin aşar gelirleri Düyun-ı Umumiye aracılığıyla alacaklılara tahsis edilmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 113-122.

telgraf, karayolları ve posta taşımacılığı⁵⁴⁴ gibi alanlarda dış sermayeye aynı ölçüde taviz vermemiştir.⁵⁴⁵

1856 Paris Antlaşması'ndan sonraki yaklaşık yirmi yılda Yakındoğu'da 1840'lar ve Kırım Savaşı ölçüsünde bir uluslararası kriz çıkmadı ancak bu, bölgenin istikrara kavuştuğu anlamına gelmiyordu. Büyük Güçler dikkatlerini daha çok İtalya, Almanya, Orta Asya ve Avrupa dengelerine çevirdikleri için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çözülmenin uluslararası savaşa dönüşmesini bir süre engellediler. Buna rağmen Osmanlı mali krizi derinleşiyor, Tuna Prenslikleri'nde birlik talebi güçleniyor, Suriye ve Girit'te karışıklıklar⁵⁴⁶ sürüyor, milliyetçilik Balkanlar'da ve Osmanlı merkezinde daha görünür hale geliyordu. Bu dönemde Avrupa devletleri Osmanlı düzenini korumaya eskisi kadar istekli değildi fakat imparatorluğun ani çöküşü de istenmiyordu.⁵⁴⁷

1856'dan sonraki ilk büyük mesele Tuna Prenslikleri olmuş nihayetinde Sultan'ın Ekim 1866'da onaylamasıyla birleşik Romanya'nın temeli kesinleşmişti. Böylece Osmanlı egemenliği burada büyük ölçüde biçimsel hâle geldi. Bu gelişme, 1856 Paris Antlaşması'nın bütününün artık sürdürülemez hale geldiğini de gösterdi. Rusya, Tuna Prenslikleri'ne ilişkin hükümler değiştirildiğine göre Karadeniz'e ilişkin kısıtlamaların da sorgulanabileceğini savunmaya başladı. 1866'da bu düşünce açıkça gündeme geldi, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı ise Rusya'ya uygun fırsatı verdi. II. Alexander ve Gorchakov, 31 Ekim 1870 tarihli sirkülerle Rusya'nın Paris Antlaşması'nın Karadeniz maddeleriyle bağlı olmadığını ilan etti. İngiltere bu yöneme

⁵⁴⁴ Tanzimat'tan itibaren posta taşımacılığında önemli adımlar atılmış, 1862-1863'te pul kullanımı başlamıştır. 1841'e kadar Osmanlı yönetimi yeterli ve özgün bir posta sistemi kuramadığı için Fransa'nın 1812'de, Britanya'nın ardından, Yunanistan'ın 1834'te ve Almanya'nın 1870'te kendi posta ofislerini açmasına engel olamamıştır. Başlangıçta yalnız İstanbul ile kendi ülkeleri arasında çalışması öngörülen bu yabancı postalar, kısa sürede konsolosluklar arası haberleşme bahanesiyle imparatorluk içinde de fiilen posta taşımacılığı yapmaya başlamış ve Osmanlı posta idaresi için ciddi bir sorun yaratmıştır. Pul kullanımı ile 18 Haziran 1871 tarihli Posta Nizamnamesi, bu usulsüz rekabete karşı alınan başlıca tedbirler olmuştur. Nizamname, posta taşımacılığında devletin tekel ve egemenliğini açıkça ilan etmiş, bu alanda hiçbir kişiye ve devlete imtiyaz tanınmayacağını belirtmiştir. Ardından vilayetlerde de posta müdürlükleri kurulmuş, Osmanlı Hükümeti telgraf ve posta alanında yabancı devletlerin ülke içinde bağımsız hareket etmesine izin vermemiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 123-155.

⁵⁴⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 113-122.

⁵⁴⁶ Paris Barışı ile 1856 Islahat Fermanı'nın hem Osmanlı ülkesinde hem de Avrupa'da beklenen sonucu vermemesi ve Şark Meselesi'nin sürmesi birkaç nedene dayanıyordu. Öncelikle ferman, İstanbul'daki elitler arasında daha derin ayrılıklara, imparatorluk genelinde ise güvensizliğe yol açtı. Fermanı çoğunlukla eleştiren muhafazakâr ve kimi zaman yetersiz valiler yüzünden vaat edilen reformlar birçok vilayette gerektiği gibi uygulanmadı. Hristiyanlara tanınan haklar, bunu kendi hukuklarına ve dini ayrıcalıklarına müdahale sayan Müslüman kesimlerde tepki, düşmanlık ve öfke doğurdu. Buna karşılık Hristiyan tebaa da memnun olmadı çünkü verilen haklar yeterince uygulanmadığı gibi, askerlikten muafiyet için ağır yeni vergiler ödemek zorunda kaldılar. Nitekim 1856-1860 arasında Girit, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Karadağ'da Hristiyan isyanları ve karışıklıklar yaşanırken, Suriye'de Nablus, Gazze, Halep ve Şam'da, ayrıca 1858'de İngiliz ve Fransız konsoloslarının da aralarında bulunduğu 19 kişinin öldürüldüğü Cidde'de Müslümanların Hristiyanlara yönelik saldırıları görüldü. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 286-291.

⁵⁴⁷ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 167-191.

itiraz ettiyse de Rusya'nın talebini tümüyle durduramadı. Londra Konferansı'nda 1871'de Rusya Karadeniz'de yeniden egemenlik haklarını kazandı. Böylece Kırım Savaşı'nın en önemli diplomatik sonucu fiilen sona erdi.⁵⁴⁸

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı reformları da yeni bir sınırına ulaştı. 1868'de Şûra-yı Devlet'in kurulması ve 1869 vatandaşlık yasası, din temelli statü yerine daha laik ve ortak bir Osmanlı vatandaşlığı⁵⁴⁹ anlayışını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Ancak bu reformlar iki nedenle yetersiz kaldı: Hristiyan topluluklar artık yalnız eşitlik değil, özerklik veya bağımsızlık istiyordu; Müslüman-Türk kesimde ise reformlar, Avrupalı baskısının ve devletin zayıflığının sembolü olarak görülüyordu. Bürokratik Tanzimat kadrolarına karşı subaylar, ulema ve yeni Osmanlı aydınları arasında bir tepki oluştu. Genç Osmanlılar hareketi⁵⁵⁰ 1860'larda bu huzursuzluğun siyasal ifadesi oldu. Her ne kadar somut başarı sağlayamasa da Osmanlı merkezinde Türk/Müslüman temelli yeni bir siyasal tepkinin doğduğunu gösterdi.⁵⁵¹

Bu dönemin sonunda Osmanlı İmparatorluğu yalnız siyasi değil, ekonomik⁵⁵² bakımdan da Avrupa'ya daha bağımlı hâle geldi. 1858'den sonra hızlanan dış borçlanma, 1860'lardan itibaren bütçenin büyük bölümünü faiz ödemelerine bağladı. Demiryolları, bankalar, limanlar ve diğer yatırımlar aracılığıyla Avrupa sermayesi Osmanlı topraklarında daha görünür oldu. Mısır'daki borçlanma da aynı hızla arttı. Bu yeni bağımlılık düzeninin en çarpıcı simgesi Süveyş Kanalı oldu. 1854'te Said Paşa'nın Ferdinand de Lesseps'e verdiği imtiyazla başlayan süreç, İngiliz muhalefetine rağmen ilerledi; 1859'da inşaat başladı, 1866'da Babıali resmi onay verdi ve kanal 1869'da açıldı. Başlangıçta beklenen ticari başarı hemen gelmese de kısa sürede Süveyş'in

⁵⁴⁸ a.k.

⁵⁴⁹ Tanzimat ve Islahat Fermanları, Osmanlılık adı verilen yeni bir ortak kimlik oluşturma girişimiydi. Amaç, imparatorluğu dinî bağlılıkların ötesinde, eşit vatandaşlardan oluşan bir siyasal topluluk olarak yeniden tanımlamaktı. Osmanlı tebaası da vaat edilen haklar fikrini hızla benimsedi; bu hakların ihlal edildiğini düşündüklerinde sultana dilekçeler vererek bu yeni siyasî dilden yararlanmaya başladı. James L. Gelvin, *Modern Ortadoğu ...*, 2016, s. 90-94.

⁵⁵⁰ Namık Kemal gibi genç memurlar, gazeteciler ve yazarlardan oluşan Genç Osmanlılar, Carbonari'den esinlenmiş ve Hidiv İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa tarafından maddi olarak desteklenmiştir. Bu grup, ıslahatların kendisinden çok, bunların otoriter bir devlet eliyle uygulanmasını eleştiriyor ve artan Batılılaşmadan kaygı duyuyordu. Müslüman orta tabakalara daha fazla önem verilmesini savunuyor, şura gibi İslami kavramlarla meşrulaştırılan temsili bir rejim öneriyordu. 1870'lerin başında iktidarın baskısıyla Avrupa'ya kaçan Genç Osmanlılar, daha sonra geri dönerek 1876 Anayasası'nın hazırlanmasına katkı sağladılar. Gelişen basında yayımladıkları yazılar da Müslümanların ıslahatları benimsemesine ve Osmanlı vatanseverliğinin yayılmasına destek oldu. Anne-Laure Dupont vd., *Ortadoğu Tarihi ...*, 2022, s. 130.

⁵⁵¹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 167-191.

⁵⁵² Devlet, Kırım Savaşı sırasında dış borçlanmaya yöneldi ancak bu borçların kötü yönetilmesi 1875'te mali iflase yol açacaktı. Modern bankacılık kurumları da bu dönemde ortaya çıktı. Bunların en önemlisi, 1863'te kurulan ve Fransız-İngiliz ortaklığına dayanan Bank-ı Osmani-i Şahane idi. Banka, İstanbul'da fiilen devletin resmi bankası gibi işlev gördü. 1856 Mayıs'ında İngiltere Kraliçesi'nin fermanıyla Londra'da kurulan Osmanlı Bankası, 1863'te Bank-ı Osmani-i Şahane adıyla devlet bankası statüsü kazanmıştır. Carter V. Findley, "Tanzimat", 2011, s. 60-65.

dünya ticaretinin ana arterlerinden biri olacağı anlaşıldı. Böylece Osmanlı coğrafyası yalnız siyasi denge bakımından değil, sermaye, ulaşım ve küresel ticaret bakımından da Avrupa güçleri için çok daha doğrudan bir çıkar alanına dönüştü.⁵⁵³

Bu dönemde Mısır'da durum nasıldı? Mısır'daki gelişmeler Suriye eyaletlerini de etkilemekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın 1849'daki ölümünden sonra Mısır, hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte fiilen geniş bir özerklik kazandı. İbrahim Paşa'nın oğulları Abbas (1849-1854) ve Said Paşa (1854-1863) dönemlerinde Mehmet Ali'nin kurduğu düzen büyük ölçüde korunmuş, Mısır yönetimi 1841 anlaşmasının yükümlülüklerini yerine getirirken iç işlerinde serbest hareket etmişti. Aynı süreçte Avrupa devletleri siyasal nüfuzdan çok ekonomik çıkarlarını genişletmeye yönelmiş, kredi verme, imtiyaz elde etme ve ticari faaliyetleri artırma bu politikanın temel araçları olmuştur. Mehmet Ali döneminde başlayan tarım ve sağlık politikalarının etkileri özellikle İsmail Paşa döneminde (1863-1879) belirginleşmişti. Tarım giderek dış pazara dönük ürünlere, özellikle pamuğa yönelmiş, Amerikan İç Savaşı sırasında artan pamuk talebi Mısır'a geçici bir refah sağlamıştı ancak gıda üretimini azaltarak ülkeyi dış piyasaya daha bağımlı hale getirdi. Bu dönemde Ferdinand de Lesseps'in girişimiyle kurulan Süveyş Kanalı Şirketi, büyük ölçüde zorunlu işgücü kullanarak kanalı inşa etmiş ve kanal 1869'da açılmıştı. İsmail Paşa, 1866'da veraset düzenini değiştirip yönetimin babadan oğula geçmesini sağlamış, 1867'de hidiv unvanını almış ve 1873'te yeni bir fermanla yabancı devletlerle ekonomik anlaşma yapma, borçlanma ve ordusunu genişletme gibi yetkiler kazanarak Mısır'ın fiili bağımsızlığını pekiştirmişti. Ancak modernleşme projeleri ve genişleme siyaseti ağır mali yük doğurmuş, yüksek faizli dış borçlar altında kalan İsmail Paşa vergileri artırmış, borçları ertelenmiş ve sonunda Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki hisselerini 1875'te İngiltere'ye satmıştı. 1876'da mali kriz derinleşince alacaklılar mali yönetime el koymuş, Düyun-u Umumiye benzeri bir denetim kurulmuş ve İngiliz-Fransız uzmanlar hükümette etkili hale gelmişti. Artan baskılar sonucunda İsmail Paşa 1879'da tahttan indirilmiş, yerine Tevfik Paşa getirilmişti ancak kriz ve istikrarsızlık sürmüştü ve Mısır 1882'de İngiltere tarafından işgal edilmiştir.⁵⁵⁴

1875-1878 döneminin zor yılları ve anayasal düzenin ilk denemeleri ile başlayacak 19. Yüzyılın son çeyreğine Suriye vilayetleri üzerinden son iki bölümde bakacağız. Tanzimat döneminde Osmanlı Suriyesi'nde yaşanan iç ve dış gelişmeleri ise bu kısımda inceleyebiliriz.

⁵⁵³ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu ...*, 2001, s. 167-191. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En ...*, 2004, s. 221-227.

⁵⁵⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ...*, 2006, s. 184-187.

2. Osmanlı Suriyesi'nde Tanzimat Düzeninin İdari ve Siyasi İnşası

Mısır yönetimi 1841 yılında Suriye'de sona ermiş, bölge yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmuştur. Bu süreçte yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Osmanlı merkezinde Tanzimat Fermanı ilan edilmiş, daha adil ve daha merkezi bir yönetim sistemi tesis edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte fermanın dayandığı ilkeler bir yıl sonra Suriye halkını Mısır'a karşı ayaklandırmak için ana referans noktası olarak kullanılmıştır.⁵⁵⁵ Bu bağlamda Mehmet Ali sonrası Suriye'de nasıl bir yönetim olacağı tartışmaları yaşanmıştır. Genel beklenti, Mehmet Ali çekildikten sonra Suriye'de yine Emir Beşir gibi yarı bağımsız yerel aktörlerin etkisini koruyacağı yönündeydi. Buna karşılık İstanbul'daki Britanya elçiliği farklı düşünüyordu. Ponsonby ile Richard Wood artık Osmanlı merkezîyetçiliğini daha açık biçimde destekliyordu. 1839 Kasım'ında ilan edilen fermanı, merkezi otoriteyi hukuk yoluyla güçlendiren ve yerel mali-mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen bir adım olarak görüyorlardı.⁵⁵⁶

Mısır sorunun çözüm sürecinde, özellikle Lübnan Dağı'ndaki grupların isyana sevk edilmesinde öne çıkan eğilim Tanzimat çizgisi olmuştur. Reşid ve Richard Wood, Lübnan'ın tarihsel ayrıcalıkları ile yerel özgürlüklerinin korunmasının Suriye'de kalıcı bir barış için gerekli olduğu konusunda hemfikir idi ancak asıl ağırlığı, bu ilkeleri hangi siyasal araçların güvence altına alacağı meselesine verdiler. Onlara göre sorun yalnızca bazı eski hakların iadesi değildi. Suriye'de asıl ihtiyaç, hakları tanımlayan, bunları yasa haline getiren ve uygulayacak kudrete sahip bir yürütme otoritesinin kurulmasıydı. Halkın güvenini kazanmanın yolu da buradan geçiyordu. Tanzimat Fermanı bu yüzden yalnızca bir reform beyanı değil, Ponsonby ile Reşid'in geliştirmeye çalıştığı yeni Anglo-Osmanlı Suriye siyasetinin dayanak metni olarak görüldü. Wood, 1840 yazında Suriye'ye giderken yanında iki metin taşıyordu: Lübnanlı dağlıların ayrıcalıklarını teyit eden belge ile Gülhane Hatt-ı Şerifi.⁵⁵⁷ Peki fiiliyatta süreç nasıl işlemiştir? Tez başlığının bu kısmında Suriye eyaletlerinde Tanzimat düzenin ilk dönemine değinilecektir. 1860 sonrası dönem ise bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

İlk olarak Osmanlı yönetimi tesis edilir edilmez sorunların ve çatışmaların başladığı Lübnan Dağı'na bakılacak, daha sonra idari, askeri düzen incelenecek, daha sonra bölgedeki toplumsal grupların Tanzimat döneminde yaşadıkları deneyimler gösterilecektir. Son olarak Tanzimat reformlarına karşı halkın tepkisi ile bu başlık bitirilecektir.

⁵⁵⁵ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 202-208.

⁵⁵⁶ Jonathan Parry, *Promised Lands ...*, 2022, s. 174-177.

⁵⁵⁷ a.k., s. 193-198.

1840 müdahalesinden önce Lübnan'daki eski mukataa düzeni zaten zayıflamış, II. Beşir döneminde mezhepsel ve toplumsal gerilimler derinleşmişti. II. Beşir'in tasfiyesinden sonra kriz, Tanzimat'ın köylü haklarını koruma iddiası ile sürgünden dönen Dürzi mukataacıların eski ayrıcalıklarını yeniden kurma çabası arasındaki çelişkidен beslenmiştir. Bu gerilim 1841'de Deyr el-Kamar'da iç savaşa dönüşmüştü. Ardından Osmanlıların 1842'de doğrudan yönetim kurma girişimi hem Dürzileri hem Marunileri kendinden uzaklaştırmış ve Avrupa müdahalesini daha da artırmıştır. Bunun üzerine Lübnan, Maruni ve Dürzi kaymakamlıklarına ayrılmış ancak karma bölgeler sorunu çözölememişti. 1845'te şiddet yeniden patlak vermiş, sonunda Babîâlî ne Şihab düzenini geri getirmiş ne de tam merkezi yönetim kurmuştur. Bunun yerine Ekim 1845 düzenlemeleriyle iki kaymakamlık sistemini, karma bölgelerde temsil, mahkeme, af, tazminat ve silahsızlanma gibi önlemlerle destekleyen ara bir model benimsemiştir. Bu düzen, bütün sorunları çözmese de 1858'e kadar görelî bir istikrar sağlamıştır.⁵⁵⁸

1850'lere gelindiğinde Osmanlı Lübnanı savaş alanından ticaret ve ihracat merkezine dönüşmüş, buharlı gemiler, kredi ağları, ipek üretimi, dış ticaret anlaşmaları ve yerli-Hıristiyan tüccar sınıfının yükselişi sayesinde ekonomik büyüme ortaya çıkmıştır ancak bu büyüme toplumsal dengeleri bozarak yeni gerilimler üretmiştir. Özellikle berat sistemiyle korunan Hıristiyan tüccar ve girişimciler zenginleşmiş, ipek ekonomisinin genişlemesi, Hıristiyan köylülerin ve orta sınıfların ekonomik güç kazanması ile sonuçlanmıştır.⁵⁵⁹ Bununla birlikte bu dönemde Dürzi topluluğu, söz konusu dönüşüme uyum sağlamak yerine geleneksel toplumsal ve ekonomik yapıya daha sıkı sarılmış, böylece mezhepsel kapanma eğilimleri güçlenmiştir. Aynı dönemde ipek üretimi, ticaret ve aracılık faaliyetleri büyük ölçüde Hıristiyanların elinde yoğunlaşmış, Dayr el-Kamar ve Zahle gibi merkezlerde servet birikimi artarken Dürzi köylüler çoğunlukla koza üreticisi olarak kalmıştır. Böylece ekonomik, sosyal ve demografik eşitsizlikler iki topluluk arasında giderek daha gergin bir ortam yaratmıştır.⁵⁶⁰ Bu gergin ortamın nasıl bir çatışmaya dönüştüğü başlığın son kısmında incelenecektir. Şimdi Suriye'nin diğer bölgelerinden nasıl bir Tanzimat düzeni kurulmuş ona bakalım.

Halep halkının Mısır işgaline dair karmaşık tutumu düşünüldüğünde, Osmanlı ordusunun 29 Ekim 1840'ta şehre girişine verilen tepkiler de mezhepsel çizgiler boyunca bölünmüştü. Ramazan dolayısıyla oruç tutan Müslüman nüfus bu gelişmeyi sevinçle karşılarken, Hıristiyanlar sokaklardan çekilip olası bir saldırıya karşı taş

⁵⁵⁸ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 242-274.

⁵⁵⁹ a.k., s. 291-295.

⁵⁶⁰ Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 110-148.

kervansaraylara sığındılar. Buna karşılık 15 Ocak 1841’de yeni vali Esad Muhlis Paşa, Halep ayanını toplayarak Tanzimat Fermanı’nın sultanın bütün tebaasının refahını güvence altına aldığını bildirdi. Mısır birlikleri 31 Aralık 1840’ta Şam’dan çekilmiş, 21 Nisan 1841’de yeni vali Necip Paşa’nın gelişiyle birlikte, 1832’de Mısır ordusunun girişine karışık duygularla yaklaşmış olan Şam’ın Müslüman eliti, bu kez Osmanlı idaresinin dönüşünü açık bir memnuniyetle karşılamıştır.⁵⁶¹

Mısır yönetimi sonrası idari düzen Halep, Şam ve Sayda eyaletleri olarak kurulmuştur. Trablusşam eyaleti Sayda’nın içine alınmış, yeni başkenti Beyrut olmuş ve Lübnan ile Filistin’in çoğu buraya bağlanmıştır. Beyrut bir liman kenti olarak hatırı sayılır bir ün kazanmıştı ve bu dönemde yeni çizilen bölgelerin idari merkezi olarak bu konumunu dönem boyunca devam edecekti. Şam eyaleti de yeniden düzenlenmiş ve Lübnan Dağı’nın Bekaa vadisini sınırları içine almıştır.⁵⁶² Bu dönemde daha sonra kurulacak olan Şam ve Beyrut vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflıklarının bulunduğu bölgeler Şam ve Sayda eyaletleri arasında paylaşılmıştır. Sayda eyaleti başlangıçta Trablus, Lazkiye, Akka ve Kudüs sancaklarını da içine alacak şekilde geniş bir alanı kapsamaktaydı. 1850’de yapılan düzenlemelerle Sayda sancağı Beyrut, Sayda, Sur, Deyru’l-Kamer ve Bilâd-ı Bişâre bölgelerini kapsarken, Nablus da ayrı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Aynı tarihte Şam eyaletine bağlı sancaklar Şam, Hama, Humus ve Aclun idi, bu sancaklar kendi içlerinde çeşitli kazalara ayrılmıştı. Ancak bu idari yapı uzun süre sabit kalmamış, çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.⁵⁶³

1840’tan sonra Osmanlı Devleti Tanzimat reformlarını Suriye’de uygulamaya çalışmıştı. Bu reformların temel hedefleri merkezi otoriteyi güçlendirmek, tebaanın sosyal ve ekonomik durumunu iyileştirmek ve Müslüman, Hristiyan ve Yahudileri kapsayan yeni bir Osmanlı toplumu oluşturmaktır. Reformların uygulanması valilere bırakılmıştı ancak Tanzimat idaresi taşrada güçler dengesini korumaya çalıştığı için valilerin yetkileri serasker, defterdar ve memleket meclisleri gibi kurumlar tarafından sınırlandırılmıştı. Bu durum valilik makamını çoğu zaman zayıf ve etkisiz hale getiriyor, reformların uygulanmasını zorlaştırıyordu. 1852’de çıkarılan bir fermanla valinin yetkileri yeniden genişletilmeye çalışılmış, askeri, mali ve idari konularda daha fazla

⁵⁶¹ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ...*, 2017, s. 175-179.

⁵⁶² Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 440-442. Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 32-33.

⁵⁶³ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti’nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988, s. 16-18.

yetki verilmiştir.⁵⁶⁴ Sancaklara kaymakamlar, kazalara müdürler atanarak idari yapı yeniden düzenlenmiştir. Asayiş, mali işler ve yerel memurların denetimi doğrudan valinin sorumluluğuna verilmiştir.⁵⁶⁵

Mısırlı askerlerin çekilmesinden sonra silahsızlandırmanın etkisi kısa sürede zayıflamış çünkü Osmanlılar da kendi düzenli birlikleri gelmeden önce yerel unsurlara silah dağıtmıştı. Mısır yönetiminin sona ermesi, eyalet halklarının önemli bir kısmında bir rahatlama yaratmış ve sonraki yıllarda geleneksel düzenin geri döndüğü düşüncesi güç kazanmıştır. Ancak bu dönem, İstanbul'daki reformların öngördüğü türden merkezi bir düzenin kurulabildiği bir evre olmamıştır.⁵⁶⁶

1843'ten önce, yetersiz sayıda nizami asker olması yüzünden subaylar, redifleri ve Mehmed Ali'nin ordusunun çoğu Arnavut olan firarileri ve her yerde bulunan başıbozuklar gibi yerel düzensiz askeri kullanılmıştır. 1843 düzenlemeleri, 25.000 kişilik bir bölge ordusunu gerektiriyordu: 19.000 piyade, 4.000 düzenli süvari ve 72 topla birlikte 2.000 topçu. Bu, Anadolu ve Irak'tan çekilen redif birliklerini kontrol edebilmek için karargâhını Halep'te kuran Namık Paşa'nın ordusuydu. Paşa, Arnavut çetelerini dağıtmayı başarmıştır. 1845'ten sonra karargahını Şam'a geri taşımış, ordunun yaklaşık yarısını bölge geneline dağıtmış ve yarısını Şam'da bırakmıştır. Ordu hala sadece 20.000 kadardı, askerlerin ücretleri düşük, tedarikleri azdı. 1849-50'de Bağdat'ta bir ordu kurulunca, Suriye'deki birlik varlığı azalmıştı. Bu dönemde ne beşinci ne de altıncı ordunun yedeği-ihtiyat kuvveti vardı. İmparatorluk merkezi asker sayısının azlığını azaltmak için 1850'de askere alma uygulamasını genişletmeye karar vermişlerdi.⁵⁶⁷

1844'ten sonra Şam'daki 5. Ordu'nun seraskeri (müşir) valilerin üzerinde bir yetki elde etmiştir. Müşir Namık Paşa 1844-1849 arasında bu yetki ile hizmet etmiştir. Özellikle İstanbul iki iktidar merkezini dilediği gibi birleştirip ayırma eğilimi gösterirken, askeri ve sivil yetki konusunda epeyce karışıklık baş göstermiştir. 1852 taşra düzenlemelerinde valinin yetkilerinin iade edilmesiyle, ordu sivil yönetime karşı belirli bir bağımsızlık elde etmiş, bu durum Kırım Savaşı ile kesintiye uğramıştır.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ Moshe Ma'oz, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 267-275.

⁵⁶⁵ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin ...*, 1988, s. 35-40.

⁵⁶⁶ Dick Douwes, "Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik", Erik Jan Zürcher (der.), *Devletin Silahlanması Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, M. Tanju Akad, İstanbul, 2003, Birinci Baskı, s. 137-139.

⁵⁶⁷ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 442-447.

⁵⁶⁸ a.k.

1845-1852 yılları arasında birliklere askere alma⁵⁶⁹ ve vergi toplama konularında belirli ölçüde başarı sağlanmış ve bazı yerel askeri gruplar dağıtılmıştı. 1853'te askeri komutanın aynı zamanda Şam valisi olarak atanması, idari ve askeri yetkilerin birleşmesi yoluyla merkezi otoriteyi güçlendirme girişimi olarak ortaya çıkmıştı. Ancak aynı yıl başlayan Kırım Savaşı nedeniyle Suriye'den önemli miktarda askeri birlik çekilmiş ve bu politika sürdürülebilir olmamıştı. 1855'te idari ve askeri görevler yeniden ayrılmış, 1859'a kadar da bu durum devam etmiştir.⁵⁷⁰

Osmanlı yönetimi, yerel ağaların gücünü azaltmak için hem mali hem de idari önlemler almıştı. 1845'te bedevilere karşı sınır güvenliğini sağlamak amacıyla ağalara ayrılan mali kaynaklar azaltıldı. Ancak devletin mali sıkıntıları düzenli ordunun da etkinliğini sınırladı ve askeri varlık sürekli ve güçlü bir kontrol aracı hâline gelemedi. Askeri birlikler sık sık başka bölgelere sevk ediliyor, bu nedenle yerel düzensiz grupların yerini tam anlamıyla alamıyordu. 1858'de Suriye'deki düzenli birliklerin sayısının azaltılması ve 1859'da yerel ağalardan oluşturulan yardımcı birliklerin (avniya⁵⁷¹) kurulması, merkezi yönetimin yerel askeri yapıları tamamen ortadan kaldıramadığını gösteriyordu.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Osmanlı'nın Suriye eyaletlerinde doğrudan yönetimi kurma çabasında doğrudan vergilendirme kadar askere alma ve silahsızlandırma da önemliydi ancak Tanzimat'ın ilk döneminde bu alanlarda başarı sınırlı kaldı. Suriyeli Müslümanlar, özellikle İbrahim Paşa dönemindeki sert uygulamaların etkisiyle, askere alındıklarında bir daha evlerine dönemeyeceklerinden korkuyor, dağlık ve kırsal bölgelerdeki yerel şefler ise askeri güçlerini kaybetmemek için askerliğe karşı çıkıyordu. Bu nedenle 1843-46 yıllarında nüfus sayımı yapılmaya ve bazı bölgelerden asker toplanmaya çalışıldığında sert silahlı direnişle karşılaşıldı. Yöneticiler genel bir ayaklanmadan çekindikleri için askere almayı bir süre erteleyip önlemleri aşamalı biçimde uygulamış, nüfus sayımı kademeli yapılmış, askerlik süresi beş yıl ile sınırlandırılmış, asker vermeyi reddeden şefler cezalandırılmış ve şehirlerde bazı suçlular askerlik hizmetine alınmaya devam ediliyordu. Buna rağmen muhalefet azalmadı. 1847'de imparatorluk genelindeki askere alma uygulamasını izleyen 1848'de Suriye'de nüfus sayımı yeniden başlatılmış fakat binlerce kişi dağlara ve çöle kaçmış, diğerleri de direnmek için silahlanmıştı. Nüfus sayımı sıkı askeri denetim altında tamamlanabilse de kaçışlar ve direniş nedeniyle hedeflerine tam olarak ulaşamamıştı. Bunun ardından 1850'de, bu eksik sayıma dayanarak genel askere alma başlatılmış ve kura usulünü açıklayan Arapça ve Türkçe fermanlar yayımlanmıştı. Kentlerde asker toplamak görece daha kolay olduysa da çok sayıda genç kaçmış ya da kendini sakatlayarak kurdan kurtulmaya çalışmıştı. Halep'te ise büyük bir ayaklanma çıkmıştı. Kırsalda, özellikle dağlık ve göçebe bölgelerde direnç daha sertti ve bedevilerin bölgeleri dışında Osmanlıların asker toplayamadığı tek alan Cebel Dürzi olmuştu. 1853'ten sonra zorunlu askerlik hükümet ile Suriye halkı arasında önceki ölçüde bir sorun olmaktan çıkmıştı çünkü uygulama daha dar kapsamda yürütülmüş ve muafiyet yolları genişlemiştir. Halep ve Beyrut gibi bazı yerlerde bazı redif birlikleri dışında 1861'e kadar yeni asker alınmadı. Askere alma yapılan yerlerde ise kura yerine çoğu kez yerel ileri gelenlerin seçtiği alt sınıflardan kişiler alınmış, zengin ve nüfuzlu ailelerin oğulları muafiyet satın alabilmiş ya da yerlerine başkasını gönderebilmiştir. 1860 olaylarından sonra Şam ve Lübnan'da geniş çaplı asker toplanmış, ceza olarak binlerce kişi askere alındıysa da bunların önemli bir kısmı fidye veya rüşvet yoluyla kurtulmuştur. Sonuç olarak 1840-61 döneminde Suriye'de askere alma, bütün eksikliklerine rağmen halkın askeri kapasitesini bir ölçüde zayıflatmış ve doğrudan yönetimin gelişmesine katkı sağlamış, özellikle şehirlerde Osmanlı yönetimi paramiliter yapıları tasfiye ederek açık bir askeri üstünlük kurabilmiştir. Buna karşılık dağlık bölgelerde sayının eksik kalması ve silahsızlandırmanın tam uygulanmaması nedeniyle askere alma yerel güçler üzerinde daha sınırlı etki bırakmıştır. Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 81-84.

⁵⁷⁰ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 50-53.

⁵⁷¹ 1859'da yeniden çağrılan düzenli birliklerin yarattığı boşluğu doldurmak için yeni bir düzensiz birlik örgütlenmişti. *Avniye* (yardımcılar) olarak adlandırılan bu yeni güç ülkede nizamın görevlerini yerine

Ordunun ve garnizonların varlığı önemli idi. Örneğin Halep ve Kudüs'teki otoriteler Haziran-Temmuz 1860 olaylarında önlemler almışlar ve barışı korumak ve felaketten kaçınmak için garnizonları ile sıkı bir şekilde çalışmışlardır. Lakin Lübnan ve Şam'a baktığımızda askeri güçler yetersizdi. İngiltere Konsolosuna göre her iki eyalette düzenli ordu 1860 olayları baş gösterdiğinde 4.000 kişiydi. Bu sayının 1500'ü (aynı miktarda düzensiz birlik de vardı) Şam eyaletindeydi. Fakat Şam şehrindeki garnizon sadece bir piyade taburundan oluşuyordu oysa ordunun ana kısmı Bedevi kabilelerine karşı alanı korumak için Havran civarında idi. Lübnan'da da yeterli sayıda asker yoktu.⁵⁷³

Osmanlı yönetimi eski yeniçeri birliklerinin yerine modern bir ordu koymayı başarabilmişti ama diğer askeri örgütlenmeleri ortadan kaldırmada başarılı olamamıştı. Bu güçlerin bir miktarı Tanzimat döneminde düzgün bir şekilde eyaletini yönetmek için böyle yardımlara ihtiyaç duyan valiye yardım etmek için Suriye'de yeniden kurulmuştu. Genellikle zaptiye (jandarma) olarak adlandırılan ve süvari ile piyadeden oluşan düzensiz birlikler bir polis gücü olarak ve hem kentlerde hem de kırsalda Nizam'ın yardımcıları olarak işlev görüyordu. Düzensiz güçlerin şehirde olanlarına tüfekçi deniliyordu ve kentin polis gücü gibi çalışıyorlardı. Onların görevi düzeni sürdürmek, şehir kapılarını korumak olarak sayılabilir. Fakat her eyalette bu polis güçleri memnun edici şekilde davranmıyordu. Halep ve Beyrut'ta daha iyi örgütlenmişlerdi ve güvenliği sağlıyorlardı. Ama Şam ve Kudüs için bu durum pek geçerli değildi. Kırsalda olan düzensiz birliklere başıbozuk deniliyordu ya da eski bir ifade ile *deli*. Bunların ana görevleri köylerdeki vergileri toplamak, garnizon kalelerini korumak, hac kervanı gibi kervanlara eşlik etmek ve kırsal bedevi saldırılarından korumaktı. Fakat görevlerini yerine getirirken bu askeri birlikler halka zarar verebiliyor ve yönetimi olumsuz etkileyebiliyorlardı. Bu durum kısmen disiplinsiz karakterlerinden kısmen de göreve alınma, yönetim gibi konulardaki düzensiz metodlardan dolayı oluyordu. Göreve alınmaları bir ağa tarafından yapılıyordu.⁵⁷⁴

İltizam, reform dönemi boyunca devam etmiştir. Başlangıçta Osmanlılar, Mısırlılar tarafından uygulanan ferde, bireysel şehir vergisini kaldırmayı düşünmüşler ancak Mısır oranının üçte biri düzeyinde yeniden konulmuştur. 1852'den sonra Tanzimat ilkeleriyle daha uyumlu genelleştirilmiş emlak vergisine dönüştürülmüştür.⁵⁷⁵

getirmede ona yardım etmek amacı ile eski başıbozukların yerini almak için organize edilmişti. Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 51.

⁵⁷² Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 50-53.

⁵⁷³ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 53.

⁵⁷⁴ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 55-57.

⁵⁷⁵ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 442-447.

1840-1861 dönemi, Suriye’de Osmanlı yönetiminin karşılaştığı zorlukların başında kronik bütçe açığı geliyordu. Bunu aşmak için hem yabancı hem de yerel zengin tüccarlardan yüksek faizli kredi alınmıştır. Diğer bir önlem Osmanlı parasının devalüe edilmesidir. Bu enflasyonist adım uzun dönemde ciddi bir şekilde ekonomik aktiviteyi azaltmış ve yerel nüfus için önemli kayıplara neden olmuştur. Ayrıca yerel kamu görevlilerinin maaşlarını ödemekte ve diğer giderleri karşılamakta zorlanan hazine, havale’ler (kambiyo senetleri) yayınlamıştır. Genellikle onları uzun bir zaman nakite çeviremeyen sahipleri, iskonto yapmak zorunda bırakılmışlardı. Bu, esas olarak küçük memur ve asker olan havale sahipleri arasında sadakatsizlik ve sinizm duyguları arasında üretecek ve tüm yönetim içinde yolsuzluğu teşvik edecektir. Finansal kaynakların eksikliği düzenli orduyu da etkilemiştir.⁵⁷⁶

Suriye’de doğrudan vergilendirmeyi sağlayabilmek için ilk olarak sivil vergi toplayıcıları yani muhassıllar atanmıştır fakat 1842’de hem İbrahim Paşa döneminde fiilen lağvedilen hem Tanzimat Fermanı ile kaldırılan *iltizam* sistemi Suriye’nin birçok kısmında yeniden işler hale gelmiştir. Böylece bazı vergiler ya muhasıllar ya da askeri yöneticiler tarafından doğrudan toplanırken, iltizam ana vergi toplama sistemi haline gelmiştir. Bu noktada tımar sisteminin de tamamen kaldırıldığını söylemek zordur. 1845’de sipahilere ait köyler hala vardı. 1840’a kadar Anadolu’da malikane sistemi tamamen kaldırılmıştı ama Suriye’de özellikle Halep’te hale devam ettiği yerler vardı. 1851’de bu sistemi kaldırmaya yönelik bir girişimde bulunulmuş ama 1860’ta hala var olduğu birkaç parçaya rastlanıyordu.⁵⁷⁷

İlk olarak İbrahim Paşa tarafından kurulan ve Tanzimat reformlarının da bir parçası olan mahalli meclisler, birçok yürütme ve yargı işleviyle danışma organı olarak önemli bir güç uygulamıştır. İbrahim’inkilerden farklı olarak, yeni Osmanlı meclisinde gayrimüslim topluluklar çok daha az temsil ediliyordu. 1852’den sonra meclisler valilerin otoritesine iade edilmiş ve etkinlikleri, temsil edilen çeşitli gruplar arasında ulaşılabilen işbirliği düzeyine göre belirlenmiştir.⁵⁷⁸

Meclis, danışma organı olmasına rağmen, yürürlükte olan mazbata (resmi rapor) biçiminde verilen rızası olmaksızın faaliyet alanlarında neredeyse hiç işlem yapılamazdı. Yönetimsel, adli ve finans konularında faaliyet gösteren eyalet meclisi (meclis-i kebir veya meclis-i eyalet) haftada iki ya da üç kez toplanırdı. Sancaklarda

⁵⁷⁶ Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 72-73.

⁵⁷⁷ a.k., 79-80.

⁵⁷⁸ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 442-447.

kaymakamın başkanlığında bu fonksiyonlar daha düşük bir düzeyde sancak meclisi tarafından yürütülürdü. Kazalarda ise müdürün başkanlığında kaza meclisi vardı.⁵⁷⁹

1852 yılında valinin görevleri genişletilene kadar, eyalet meclislerine defterdar tarafından başkanlık edilmiştir, bu tarihte valinin doğrudan kontrolü altına konulmuştur. Valinin yetkileri artırılmıştır ama meclisin geniş gücü azaltılmamış ve meclisin bileşiminde bir değişim olmamıştır. 1852'den önce olduğu gibi vali meclis ile sık sık mücadele etmesi gerekmiş, vali meclisten bir mazbata tarafından onaylanmadıkça işlem yapamamıştır. İki taraf arasındaki en dikkat çekici işbirliği hukuk ve düzenin devam etmesindedir.⁵⁸⁰

Tanzimat döneminde Osmanlı yönetimi, önceki dönemlerden farklı olarak eyalet idaresinde tek bir güçlü aileye veya yerel lidere⁵⁸¹ dayanmak yerine daha geniş bir yerel elit kesimini yönetime dahil etmeyi tercih etmişti. Bu amaçla Şam'da birkaç önde gelen aileden temsilcilerin yer aldığı meclisler oluşturuldu. Yerel ileri gelenlerin meclisleri Şam için tamamen yeni bir kurum değildi, önceki Osmanlı valileri ve Mısır yönetimi de zaman zaman bu tür danışma yapılarından yararlanmıştı. Ancak Tanzimat döneminde kurulan meclisler daha düzenli bir kurumsal çerçeveye ve tanımlanmış görev alanlarına sahipti. Düzenli aralıklarla toplanan bu meclisler, idari ve mali meselelerin yanı sıra eyalet yönetiminin birçok temel konusunu ele alan resmi organlar hâline geldi.⁵⁸²

İmparatorluk emirleri doğrultusunda meclisler kırsal vergilerin belirlenmesi ve iltizama verilmesi, gümrük vergilerinin tespiti, tarımsal üretimin denetlenmesi ve ürün

⁵⁷⁹ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 93-94.

⁵⁸⁰ a.k., s. 96-98.

⁵⁸¹ Linda Schatkowski Schilcher'a göre, geç 18. yüzyıldan 1860 olaylarına kadar Şam'daki siyasal gelişmeler iki ana gruplaşma arasındaki rekabet çerçevesinde anlaşılabilir. Azm ailesinin yüzyılın sonlarına doğru imparatorluk içindeki güçlü konumunu kaybetmesinden sonra kentteki iktidar mücadelesi belirgin biçimde iki gruplaşma arasında şekillenmiştir. Bunlardan ilki, merkezi ticaret alanı ve kuzey mahalleleri etrafında örgütlenen, imparatorlukla bağlantıları güçlü Azm-bağlantılı gruptu. Bu grup kuzey mahallelerindeki askeri grupları, iç şehirdeki ihracat-ithalat tüccarlarını, lüks mal üreticilerini ve bunlarla ilişkili ulema çevrelerini kapsıyordu. Buna karşılık güney mahalleleri ve özellikle Meydan çevresinde örgütlenen rakip grup, ağalar önderliğindeki yerel güçlere, kentin yoksul kesimlerine ve yarı kentleşmiş köylü nüfusa dayanıyordu. Azm ailesinin gerilemesi ve kıyı ticaretinin büyümesiyle birlikte Akka merkezli gücünü artıran Cezzar Ahmet Paşa'nın Şam üzerindeki etkisi bu dengeleri önemli ölçüde değiştirmişti. Cezzar'ın iç bölgelerde üretilen tahılı kıyıya yönlendirerek ihracatı teşvik etmesi, Meydani grubunun ekonomik çıkarlarını güçlendirirken şehir içindeki gıda arzını baskı altına almıştı. Aynı gelişme, Azm grubunun 18. yüzyılın ilk yarısından beri sahip olduğu ticari ve siyasal avantajları da zayıflattı. Meydani grubu 1831'de Osmanlı valisi Salim Paşa'ya karşı ayaklanmada Azm grubuna üstünlük sağlamayı başarmıştı ancak bu hâkimiyet uzun sürmedi. Mısır ordusunun Suriye'yi işgali, Azm ailesinin desteğiyle gerçekleşmiş ve kentteki güç dengelerini yeniden değiştirmiştir. Bununla birlikte Mısır yönetimi Azm grubunu kesin biçimde yeniden hâkim kılmamış, her iki gruplaşmanın unsurlarını da kullanarak yönetimi sürdürmeye çalışmıştır. Mısırlıların merkezileştirici ve ekonomik açıdan ağır yük getiren politikaları zamanla her iki grubun da yabancılaşmasına yol açmış ve sonunda Şam'daki yerel güçlerin ortak ya da paralel girişimleri Mısır yönetiminin Suriye'den çekilmesinde rol oynamıştır. 1840'ta Osmanlı yönetiminin yeniden kurulması ve Tanzimat reformlarının uygulanmaya başlamasıyla birlikte her iki gruplaşma da yeni bir meydan okumayla karşılaşmıştır. Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 56-59.

⁵⁸² a.k., s. 53-54.

fazlasının pazarlanması ile fiyatlandırılması gibi alanlarda yetkilendirildi. Bunun yanında arazi işlemlerinin kaydedilmesi, kamu işlerinin düzenlenmesi, eyalete gelen yabancıların kalış sürelerinin kontrol edilmesi, gerektiğinde düzensiz askerî birliklerin oluşturulması, ayaklanma ve anlaşmazlıkların araştırılması ve sancak düzeyindeki bazı atamaların onaylanması gibi görevler de teorik olarak meclisin sorumluluk alanına giriyordu. Meclis kararları yazılı protokoller hâlinde kayda geçiriliyor ve kamuya duyuruluyordu, bu durum valinin tek başına hareket etmesini sınırlandıran bir mekanizma oluşturuyordu. Her ne kadar vali, gerektiğinde meclis üyelerini görevden alma veya baskı altına alma yetkisine sahip olsa da meclislerin varlığı yerel çıkarların tartışılabildiği ve farklı hiziplerin görüşlerini dile getirebildiği bir platform sağlamıştı. Bu yönüyle Tanzimat meclisleri, eyalet yönetiminde daha kurumsal ve müzakereye dayalı bir düzenin oluşmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁸³

Örnek bir meclis incelemesi olarak Şam'daki 1844-1845 eyalet meclisinin nasıl işlediğine bakabiliriz? 1844-1845 yıllarında Şam eyalet meclisi, Tanzimat'ın Suriye'de yukarıdan dayatılan bir reform paketi değil, Osmanlı devleti ile yerel seçkinler arasında pazarlıkla şekillenen bir süreç olduğunu göstermektedir. Sert kış, kuraklık, çekirge istilası, kıtlık ve vergi baskısının ağırlaştığı bu dönemde meclis, bir yandan köylüler, zanaatkârlar ve esnafın vergi indirimi, erteleme ve koruma taleplerini ele almış, öte yandan devletin askeri ve mali ihtiyaçları için kaynak sağlamaya çalışmıştır. 1844-45'te görülen 506 dava ile sülük ticaretine ilişkin anlaşmazlık gibi örnekler, meclisin hem ekonomik hayatta devlet müdahalesini sınırlayabildiğini hem de Baalbek'e asker gönderilmesi gibi kararlarla fiili siyasal güç kullandığını göstermektedir. 1840 fermanıyla kurulan bu meclisler görünürde reform kurumu olsa da üyelik yapısı baştan itibaren mülk ve nüfuz sahibi Müslüman elitlere, özellikle ulema, tüccar ve toprak sahiplerine dayanıyordu, dolayısıyla meclisin elitist niteliği yerel sapmadan değil, İstanbul'un bilinçli tercihindense kaynaklanıyordu. Buna rağmen Şam meclisi yalnızca merkezin uzantısı değildi. Merkezi hükümete yakın isimlerle yerel muhalefet çevrelerinden gelen aileleri aynı çatı altında toplayarak potansiyel direnişi kurumsal çerçevede denetim altına alan yarı özerk bir siyasal alan oluşturuyordu. 1844-45 kayıtları, önceki literatürde ileri sürülen "ilerici merkez-gerici eşraf" ikiliğini doğrulamaz çünkü meclis bazen gayrimüslimlerin lehine karar vermiş, bazen vergi baskısına karşı köylüleri korumuş, bazen de askere alma ve iâşe gibi konularda devlet lehine hareket etmiştir. İltizamın sürmesi, yalnızca yerel direncin değil, Osmanlı devletinin mali ve idari yetersizliğinin de sonucuydu, buna karşılık askere alma, devlet

⁵⁸³ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 53-54.

için hayati olduğu için daha sert biçimde dayatılmıştır. 1844 başlarında meclisteki tek Hristiyan üyenin istifası, gayrimüslim eşitliği konusundaki gerilimleri yansıtsa da meclisin tavrı bütünüyle mezhepçi değildi, kararlar çoğu kez somut toplumsal ve ekonomik dengelere göre şekilleniyordu. 1844-45'te sabit bir başkanın bulunmaması, üyeler arasındaki ortak imza örüntüleri ve “Tanzimat adaleti” gibi yeni kavramların kullanılması, meclisin diğer eyalet meclislerine kıyasla daha fazla özerklik kazandığını ve eski hizip siyasetinin yerini daha kurumsal bir yerel uzlaşmaya bırakmaya başladığını düşündürmektedir. Yine de bu kurumsal özerklik, meclisi Osmanlı devletiyle eşit bir pazarlık ortağı hâline getirmemiştir çünkü meclis sülüklerdeki karaborsacılara müdahale edebilmiş ya da bağımsız toplanabilmiş olsa da ağır vergi, zorunlu askerlik, ticaret ve diplomatik baskılar gibi temel imparatorluk politikalarını belirleme gücüne ulaşamamıştır. Kısacası 1840'lar Tanzimat'ın başarısız başlangıcı değil, merkezi devlet ile yerel elitler arasında süren pazarlıkların yeni siyasal kurumlar, yeni bir yerel siyasal dil ve daha sonra derinleşecek merkez-çevre uzlaşmalarını şekillendirdiği kritik bir dönem olduğunu ileri sürülebilir.⁵⁸⁴

Şam'daki Tanzimat meclisinin üyeleri incelendiğinde, Osmanlı yönetiminin danışma yapısını oluştururken kentteki başlıca siyasal toplulaşmaların ileri gelenlerinden yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Azm hizbiyle bağlantılı ailelerden Azm, Muradi, Ghazzi, Ajlani, Ömeri ve Hasibi ailelerinin temsilcileri mecliste yer alırken, Meydani hizbini ise Hamza, Azma, Ustuvani, Hisni ve Mahayini ailelerinden kişiler temsil etmiştir. Bunun yanında Osmanlı yönetimi, Tanzimat politikaları çerçevesinde yükselen yeni ekonomik ve toplumsal gruplardan bazı isimleri de idari görevlere atamıştır. Mardam, Cabi ve Maliki ailelerinden gelen kişiler bu bağlamda ortaya çıkan yeni bürokratik görevlerde yer almıştır. Özellikle Maliki ailesinin önde gelen üyelerinden Ahmad b. Sülayman al-Maliki hem meclis üyeliği yapmış hem de vakıf yöneticiliği ile nüfus sayımı müfettişliği gibi yeni Tanzimat görevlerine atanmıştır. Tüccar kökenli bir din âlimi olan Muhammed b. Osman el-Cabi ise İstanbul ile kurduğu ilişkiler sayesinde eyalet düzeyinde görevler elde etmiştir. Arap kaynaklarında pek yer almamakla birlikte Avrupalı gözlemcilerin kayıtları, zaman zaman azınlık topluluklarının temsilcilerinin de mecliste yer aldığını göstermektedir. Bu yapı, Tanzimat reformlarının Şam'daki siyasal gruplaşmalar açısından farklı stratejik seçenekler doğurduğunu göstermektedir. Yerel hizipler isterlerse Tanzimat düzenlemelerini reddederek, daha önce Mısır yönetimine karşı yaptıkları gibi ortak bir

⁵⁸⁴ Elizabeth Thompson, “Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume:25, No:3, 1993, s. 457-471.

muhalefet oluşturabilir veya yeni idari sistem içinde yer alarak siyasal güçlerini yeniden düzenleyebilirdi.⁵⁸⁵

Osmanlı yönetimi ise her iki siyasal gruplaşmanın önde gelenlerini ayrı ayrı kazanmayı amaçlayan bir politika izlemiştir. Bu politika bir yandan yerel askeri güçlerin etkisini azaltmaya ve toprak mülkiyeti düzeninde değişiklikler yapmaya yönelirken, diğer yandan Şamlı ileri gelenleri başkentle ilişkilendirerek onları yeni sisteme entegre etmeye çalıştı. İstanbul'a davet edilmek, yeni arazi edinme fırsatları ve idari görevler gibi araçlar bu stratejinin bir parçasıydı. Bu süreç, 18. yüzyılda Azm ailesinin oluşturduğu türden bir yerel hanenin, bu kez Tanzimat düzeni içinde Osmanlı yanlısı bir siyasal çevre olarak yeniden şekillenmesini teşvik etti. Ancak reformların uygulanışı aynı zamanda siyasal gruplaşmalar arasındaki güç dengelerini de yeniden düzenledi. Osmanlı yönetimi vergi toplama gibi bazı görevlerde Kürt ağalara yer verirken, Meydani grubunun önde gelenlerini de meclis içinde önemli konumlara yükseltmişti. Meydaniler yalnızca meclis üyeliğiyle sınırlı kalmamış, yeni idari görevlerde ve daha önce Azm grubunun etkili olduğu ulema çevrelerinde de yükselmişlerdi. Ayrıca 1831 ayaklanmasına katılan Meydani gruplara karşı ciddi bir cezalandırma uygulanmaması, bu hizbin konumunu güçlendiren bir unsur olmuştur.⁵⁸⁶

Schilcher'e göre bu dönemde yaşanan siyasal değişimleri -siyasal gruplaşmaları etkileme bağlamında- yalnızca Tanzimat reformlarıyla açıklamak yeterli değildir; 19. yüzyıl ortalarında derinleşen ekonomik kriz de Şam'ın politik dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Ticaret ve üretimde yaşanan durgunluk, yerel sermaye birikiminin azalması ve ekonomik faaliyetlerin daralması, özellikle Azm hizbi gibi geleneksel kent elitlerini yeni finansal kaynaklar aramaya zorlamıştır. Bu sırada Avrupa pazarlarında Suriye ipeği, tahılı ve hayvancılık ürünlerine olan talep hızla artmıştır. 1850'lerin ortalarında buharlı gemi hatlarının kurulması, ticareti teşvik eden gümrük düzenlemeleri ve Kırım Savaşı'nın yarattığı talep artışı tahıl ve hayvancılık ihracatında önemli bir genişlemeye yol açmıştır. Ancak bu ticaretten kimin daha fazla yarar sağladığı kesin değildir. Şamlı ve kıyı tüccarlarının yanı sıra bedeviler, Dürziler ve köylüler de Avrupalı alıcılarla doğrudan ilişki kurmaya başlamıştır. Özellikle Havran bölgesine yerleşen Lübnanlı Dürzilerin faaliyetleri, iç bölgelerde ticaret ağlarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu ekonomik gelişmeler, Şam'daki siyasal gruplaşmalar arasındaki güç dengesini de etkilemiştir. Tahıl ve hayvancılık ticaretiyle daha güçlü bağlantılara sahip olan Meydani hizbi, özellikle Havran ve Akka ile Sayda gibi kıyı limanlarıyla kurduğu

⁵⁸⁵ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 56-57.

⁵⁸⁶ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 56-57.

ilişkiler sayesinde avantaj elde etmiştir. Buna karşılık Azm grubu, ticaret dengesizliklerinden en fazla etkilenen iç şehir tüccarlarıyla bağlantılı olduğu için bu yeni ihracat fırsatlarından sınırlı ölçüde yararlanabilmiştir. Böylece ekonomik kriz giderek siyasal bir boyut kazanmış ve kentteki güç dengeleri üzerinde etkili olmuştur. 1850’lerde ortaya çıkan siyasal istikrarsızlık ve toplumsal huzursuzluk, yükselen gıda fiyatları ve ekonomik daralma ile birleşerek kentteki elit grupların toplumsal tabanlarını korumalarını zorlaştırmıştır.⁵⁸⁷

Halep vilayetinde meclis 1840’ta, sancak ve kaza meclisleri ise 1845’te kurulmaya başlamıştır. Meclisler kuruldukları ilk dönemlerde yeni sürece intibak sorunu yaşanmış vilayetlerde kurulan büyük meclislerde (meclis-i kebirler) 13 azadan oluşmaları gerektiği halde, Halep meclisi 23 üyeden oluşmuştur. Bu durum meclis azalarının sayısındaki dengesizlikte, gayrimüslim cemaatlerin şehirde çok katmanlı olmaları ve temsil arayışlarından kaynaklı olabilir. Halep’te 1850’de meclis-i kebir kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁸⁸

Suriye’deki Rum Katolikler, Tanzimat sonrasında resmi tanınma elde etmek için yoğun çaba göstermiştir. Yunan İsyanı döneminde kazandıkları konum ve 1831’de Ermeni Katoliklerin millet olarak tanınması, bu süreci hızlandırmıştır. Bu çerçevede tarihsel köken iddialarına, “Melkit Katolik” adlandırmasına ve siyasi sadakat söylemine başvurmuşlardır. Kurumsal tanınma süreci, Patrik Maksimos Mazlum’un İstanbul’daki girişimleriyle başlamıştır. Mazlum, 1837’de zengin Katolik tüccarların mali desteği ve Ermeni Katolik Patriği ile Halepli tüccar Yusuf Hajjar gibi aracılar sayesinde saraya ulaşmıştır. İlk sonuç, Nisan 1841’de Babıali’nin Mehmed Ali’ye gönderdiği emirde Melkit Katoliklerin “eski Rum”dan ayrı bir topluluk olarak belirtilmesi olmuştur ancak bu henüz millet statüsü anlamına gelmiyordu. Osmanlı bürokrasisi Melkitleri, Ermeni Katolik milletinin alt grubu saymış ve Antakya Melkit Patriği’ni İstanbul’daki Ermeni Katolik Patriği’ne bağlı bırakmıştır. Osmanlı’nın 1841’de Suriye’yi yeniden denetim altına almasından sonra Mazlum girişimlerini sürdürmüş, Aralık 1845 tarihli kararname Melkit patrikliğinin Ermeni Katolik milletinin parçası olmadığını kabul etmiştir. Nihai aşama ise 23 Mayıs 1848 tarihli imparatorluk emriyle gerçekleşmiş, Maksimos Mazlum, Antakya, Kudüs ve İskenderiye çevresindeki Melkit Katolik cemaat üzerinde yetkili patrik olarak tanınmış, ruhban ve cemaat onun manevi otoritesine bağlanmış,

⁵⁸⁷ a.k.

⁵⁸⁸ Tahir Ögüt, “19. Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahalli Meclisler”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar, Arif Bilgin, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, ss. 357-358.

başka makamların ibadete müdahalesi yasaklanmıştır. Böylece Suriye Katolikleri kendi millet statülerine kavuşmuştur.⁵⁸⁹

Tanzimat düzeni tesis edilirken, Islahat Fermanı yayınlanmıştı. Muhammed Said el-Ustunvani, 12 Mart 1856'da Şam'da Islahat Fermanı kendisine ve diğer meclis üyelerine okunduğunda Müslümanların bunu derin bir kaygıyla karşıladığını, yüzlerinin “bembeyaz kesildiğini” ve dinin korunması için dua ettiklerini yazmıştır. Aynı nedenle vali Said Paşa'yı da yeni fermana rağmen konsolosların, onların himayesindekilerin ve Ortodoks patriğinin taleplerine boyun eğmeyip Hristiyanlara istediklerini vermediği için övmüştür. Buna karşılık Halepli Katolik öğretmen ve günlük yazarı Bahhaş, 2-8 Mart 1856 tarihli kaydında Halep'te Fransız konsolosunun fermanı kutlamak için büyük bir davet verdiğini, tanınmış Hristiyanların da bu kutlamaya Batı tarzı bir baloyla katıldığını aktarmıştır. Dolayısıyla ferman hem el-Ustunvani hem de Bahhaş için yeni bir dönemin başlangıcını simgelese de bunun umut verici mi yoksa tehditkâr mı olduğu bakış açısına bağlıydı. Nitekim Avrupalı baskısıyla Hristiyanlara eşitlik tanımaya yönelen Sultan Abdülmecid, bu süreçte Arap topraklarında Osmanlı egemenliğini uzun süre ayakta tutan Müslüman elitlerin sadakatini zedeleme riskiyle karşı karşıya kalmıştır.⁵⁹⁰

Tanzimat düzeni kentlerde bu şekilde kurulurken, kırsal bölge halklarına yönelik nasıl bir politika izlenmiştir? Havran Dürzileri, Aleviler ve göçebeler bağlamında bunları örneklendirebiliriz.

1852'de Babialî'nin 20-25 yaş arasındaki Dürzileri askere alma girişimi yeni bir krize yol açmış, birçok Dürzi askere gitmemek için Havran veya Anti-Lübnan'a kaçmıştır. Havran'da Bedevilerle ittifak kuran Dürziler Osmanlı birliklerine karşı direnişe geçmiş ve bölgede yeni bir askeri liderlik ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Şibli el-Aryan ve İsmail el-Atraş gibi liderler öne çıkmış ve Havran'daki Dürzi topluluğunun siyasal ve askeri örgütlenmesini güçlendirmiştir. Osmanlılar isyanı bastırmaya çalışsa da çatışmalar ancak 1853 başlarında, Lübnanlı Dürzi lider Said Canbolat'ın arabuluculuğu ile sona ermiştir.⁵⁹¹

1841'de son Mısır birliklerinin Suriye'den ayrılması, kuzeybatı Suriye'yi Osmanlı yönetimi ile yerel ileri gelenler arasında süren mücadelelerin sahası haline getirmişti. Osmanlı idaresinin geri dönüşü başlangıçta güçlü bir merkezi kontrol anlamına gelmedi. Devlet, iltizam sistemini kaldırdığını ilan etmiş olsa da uygulamada özellikle Alevi dağları gibi iç bölgelerde eski yerel araçlara yeniden dayanmak zorunda

⁵⁸⁹ Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 108-111.

⁵⁹⁰ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 184-193.

⁵⁹¹ Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 66-110.

kaldı. Safıta'da şer'ıyye mahkemesi kayıtları 1847'de Bayt Raslan ailesinin yeniden güç kazandığını ve yerel halka karşı baskıcı bir yönetim uyguladığını göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı idaresinin yeniden kurulması yalnızca eski düzenin geri dönüşü değildir. İstanbul hükümeti bölgede otoritesinin zayıf olduğunu fark etmiş ve yerel işlere daha doğrudan müdahale etmeye başlamıştır.⁵⁹²

Reform sürecinin en önemli araçlarından biri askeri örgütlenme olmuştur. Bu amaçla kıyı dağlarında yeni nüfus sayımları yapılmış ve Cebel-i Kelbiye gibi bölgelerde askerliğe uygun Alevi erkekler kayıt altına alınmıştır. Ancak askerlik uygulamaları Alevi bölgelerinde ciddi direnişle karşılaşmıştır. İngiliz ve Fransız diplomatik raporları, 1851-1852 yıllarında Trablusşam çevresinde yapılan asker toplama girişimlerine özellikle Bayt el-Shillif, Kardaha, Muhalaba, Samt el-Kibli ve Safıta yakınındaki Vadi el-Uyun bölgelerinde güçlü muhalefet gösterildiğini kaydetmektedir. Kırım Savaşı sırasında askere alma girişimleri Lazkiye hinterlandında yeni ayaklanmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı idaresi bu dönemde dağlık bölgelerde düzeni sağlamak için askeri müdahaleden çok yerel anlaşmazlıkları yönetmeye çalışmıştır.⁵⁹³

Bu dönem aynı zamanda klasik ayan siyasetinin son güçlü örneklerinden birine sahne olmuştur. İsmail Hayır Bey, 19. yüzyıl ortalarında en tanınmış Alevi liderlerinden biri olarak ortaya çıkmıştı. Nisan 1855'te İsmail'i Safıta müdürü olarak resmen tanınmıştı. Ancak kısa süre sonra onun bölgede kaleler inşa ettiği ve yerel halka baskı uyguladığı yönünde şikayetler artınca Babıali Temmuz 1857'de hakkında soruşturma başlattı. Buna rağmen Osmanlı Hükümeti, Alevi topluluğunu yatıştırmak amacıyla Temmuz 1858'de İsmail Hayır Bey'e beşinci dereceden nişan vermişti. İsmail'in en büyük rakibi Dandashli klanıydı. Ekim 1858'de iki taraf arasında çıkan çatışma kısa sürede genişlemiş ve Osmanlı komutanı Tahir Paşa sekiz bin askerle müdahale etmiştir. İsmail Hayır Bey Ensariye Dağları'na çekilmiş ancak Ayn el-Kurum köyünde kuşatılarak öldürülmüştür. 1841 sonrasında kuzeybatı Suriye'deki gelişmeler, Osmanlı modernleşmesinin taşrada nasıl karmaşık sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Askerlik, vergi düzenlemeleri ve idari reformlar devletin kırsal hinterland üzerindeki denetimini artırmayı amaçlamış, ancak yerel hizipler, ayan siyasetinin kalıntıları ve mezhepsel rekabetler bu süreci sürekli olarak zorlaştırmıştır.⁵⁹⁴

Mısır yönetiminin sona ermesinden sonra Fırat Vadisi ve çevresi, Osmanlı Devleti ile bedevi kabileler arasındaki mücadelenin en önemli sahalarından biri haline gelmiştir. Mısır yönetimi altında kısmen pasifize edilen Fırat Vadisi takip eden dönemde

⁵⁹² Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 192-203.

⁵⁹³ Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 192-203.

⁵⁹⁴ a.k

yeniden bir karışıklık dönemi yaşamıştır. Kabileler kontrolden çıkmış, kırsal alanda güvenlik fiilen ortadan kalkmış ve zayıflayan Osmanlı güçleri Fırat Vadisi'nde hâkimiyet kuramamıştır. Halep valisi Deyr'deki garnizonu çekmek zorunda kalınca 1840'ların ortalarından sonra Fid'an ve başka bedevi gruplar batıya, Halep yönüne daha fazla ilerlemeye başlamış daha küçük kabileler ise onların önünden çekilmiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı yöneticilerinin gözünde Mısır döneminin politikalarını yeniden gündeme getirmiştir. Halep'e gelen valiler, Fırat Vadisi'ni yeniden kontrol altına almayı ve Halep-Bağdat eski yolunu canlandırmayı hedeflemişlerdir. Osmanlı-bedevi güç dengesindeki ilk ciddi değişim, 1843'te Beşinci Ordu'nun (Arab Ordusu) teşekkülü ile ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁵

Mayıs 1844'te yeni başkomutan Namık Paşa Halep'te karargâh kurmuş ve izleyen yıllarda bölgeye düzenli birlikler yerleştirilmiştir. Devlet artık bedevilere karşı daha saldırgan bir siyaset izlemeye başlamıştır. 1845'te, kuraklık yüzünden batıya kadar gelen ve Hama bölgesinde Asi kıyısında konaklayan Aneze grupları önce Şam valisinin düzensiz süvarileri, ardından Halep'ten gelen kuvvetler tarafından hedef alınmıştır. Bu olay, Osmanlıların artık geçiş bölgesine inen büyük göçebe toplulukları daha az tolere edeceğini gösteriyordu. Bazı Halep valileri yalnızca askeri güç kullanmak yerine kabilelerle daha yakın ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda bir vali, Aneze'nin Fid'an kolunun önde gelen şeyhlerinden Jad'an ibn Muhayd'ı destekleyerek onu başlıca bedevi lideri konumuna çıkarmış ancak bu politika rakip kabileleri karşısına almasına neden olmuştur. Aynı dönemde hükümetin Fid'an'ın geleneksel yaz otlaklarına yerleşik veya yarı yerleşik kabileleri yerleştirmesi, birçok bedevinin yaz aylarında batıdaki yerleşik alanlara inmeyi bırakıp doğudaki otlaklara yönelmesine yol açmıştı. Böylece bedevilerin yaklaşık bir asır önce girdikleri ekili sahalardan geri çekilme süreci başlamıştır. Bu geri çekiliş bir anda değil, sonraki yüz yıl boyunca sürececek uzun bir dönüşümün başlangıcıydı.⁵⁹⁶

Kırım Savaşı gibi büyük gelişmeler Osmanlı taşra politikasını etkilese de Fırat Vadisi'ni yeniden denetim altına alma amacı terk edilmemiştir. Bu süreçte en önemli kurumsal adımlardan biri 1854'te Zor Mutasarrıflığı'nın kurulmasıdır. Zor adı yerel kullanımda Meskene'den Deyr-i Zor'a ve daha aşağıya uzanan Fırat orta vadisini ifade ediyordu. Başlangıçta yeni mutasarrıfın etkisi Meskene civarıyla sınırlıydı, Halep'e yakın vadiye vergi topluyor ve bazı küçük askeri görevler yürütüyordu. Ancak bu, devletin Fırat boyunca yeniden yerleşme ve idari merkez kurma iradesini açıkça

⁵⁹⁵ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 25.

⁵⁹⁶ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 26.

gösteriyordu. 1857’de Fid’an’a karşı büyük bir askeri sefer düzenlenmiş ve tüfekli yeni birliklerin kullanılması, bedevilere karşı devlet üstünlüğünün artmasında önemli rol oynamıştır.⁵⁹⁷

Sınır bölgelerinin iskân edilmesi ya da pasifize edilmesi süreci sadece Fırat Vadisinde yaşanmıyordu. Orta-merkez Suriye’de de gelişmeler vardı. Orta Suriye’deki yerleşim genişlemesi, yalnızca devletin güvenliği sağlamasıyla değil, dağlık bölgelerdeki toplumsal krizler, İsmaili ve Alevi göçleri, şehirli toprak sahiplerinin yayılması ve ucuz emek ihtiyacının birleşmesiyle şekillenmiştir. Hama ve Humus’un doğusundaki sahaların yeniden iskânı, hem çöl hattının ötesine ilerleyen tarımsal genişlemeyi hem de dağlık bölgelerdeki yoksulluk, şiddet ve hizip mücadelelerinden kaçan nüfusun ovalara yönelmesini yansıtır. Özellikle 1808’de Misya’ın Aleviler tarafından ele geçirilmesi sonrasında derinleşen kriz ortamı, 1848-1849’da Selemiye’ye yönelen ilk İsmaili göçü ile sonuçlanmış ve bu hareket Osmanlı Devleti’nin sınır bölgelerini iskân etme politikasıyla da ilişkilendirilmiştir. Eski bir İsmaili merkezi olan Selemiye harabelerine yerleşerek verimli fakat bedevi sahalarının ortasında bulunan bu bölgede savunma ve dayanışma yoluyla kalıcı bir tarım topluluğu oluşturulmuştur.⁵⁹⁸

Başlığın son konusu Tanzimat döneminde yaşanan ekonomik, siyasi ve idari değişimlere Suriye genelinde verilen tepkilerdir. İlk olarak Halep’te bir isyan yaşanmıştı.

17 Ekim 1850’de Kurban Bayramı sırasında Halep’te isyan patlak verdi. İsyanın temelinde, bayram sonrası askere alım başlayacağına dair söylentiler, yeni tamamlanan erkek nüfus sayımı ve bunun Mısır yönetiminde İbrahim Paşa’nın yaptığı gibi zorunlu askerlik ve yeni vergilere yol açacağı endişesi vardı. Osmanlı yetkilileri sayımın yalnızca ferde vergisini belirlemek için yapıldığını söylese de halk buna inanmadı. İlk kalabalıklar, yeniçerilerle ilişkilendirilen Bankusa, Karlık ve Bab el-Nayrab mahallelerinde toplanmış, ardından Vali Mustafa Zarif Paşa’nın konağına ve eski yeniçeri çevrelerinin gayriresmi önderi-mütesellim Abdullah el-Babinsi’nin evine

⁵⁹⁷ a.k., s. 27-28.

⁵⁹⁸ Topraklar fiili kullanım ve emek temelinde dağıtılmış ve büyük şehirli toprak sahiplerinin aksine geniş bir yerinde olmayan toprak sahibi (absentee landlord) sınıfı ortaya çıkmamıştır. 1870’lerde Osmanlı birliklerinin sağladığı güvenliğin artmasıyla yerleşim genişlemiş ve 1871’de Akarib başta olmak üzere Selemiye çevresinde yeni İsmaili köyleri kurulmaya başlanmıştır. 1878’den itibaren Selemiye çevresine yerleşen Çerkesler birkaç köy kurmuş ve İsmaililerle çoğu bölgede görülen çatışmaların aksine görece iyi ilişkiler geliştirmiştir. 1883’te Selemiye’nin kaza yapılması, askerî birliklerin yerleştirilmesi ve II. Abdülhamid’in bazı arazileri mülklerine katmasıyla bölge kalıcı bir idari merkez haline gelmiştir. Ardından İsmaililer dağlık bölgelerden göç etmeyi sürdürmüş, en iyi topraklar dolsa da yoksulluk ve şiddet nedeniyle Selemiye göç çekmeye devam etmiştir. Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 58-72.

yürümüştü. “Askere alma yok, vergi yok”⁵⁹⁹ sloganıyla hareket eden isyancılar, Abdullah Bey’in açık destek vermemekle birlikte onları durdurulmaması üzerine çarşığı yağmaladı ve ardından ağırlıkla Hristiyanların yaşadığı Cudayda ve Saliba mahallelerine⁶⁰⁰ yöneldi. Böylece isyan, önceki örneklerdeki vergi ve askerlik tepkisini aşarak açık bir mezhepsel şiddet boyutu kazandı.⁶⁰¹

Ölü sayısı kaynaklara göre değişmekle birlikte, kiliseler, yüzlerce ev ve dükkân tahrip edilmiş, buna karşılık daha eski ve yoksul kiliselere, ayrıca karma mahallelerdeki fakir Hristiyanlara dokunulmaması, isyanın aynı zamanda toplumsal bir yön taşıdığını düşündürmektedir. Ertesi gün olaylar sürerken, birçok Hristiyan hanlara sığınmış, bazıları Müslüman komşularınca korunmuş, şehir ileri gelenleri ise Abdullah’ın adamlarının desteğiyle yağmayı sınırlamaya çalışmıştır. 2 Kasım 1850’de İskenderun üzerinden takviye birlikleri ve yeni topçular gelmiş, 5 ya da 7 Kasım’da başlayan bombardımanın ardından doğu mahalleleri ağır biçimde vurulmuş ve 8 Kasım’da isyan bastırılmıştır, 9 Kasım 1850’de de şehirde düzenin sağlandığı bildirilmiştir.⁶⁰² Zarf Paşa, aralarında İstanbul’a vardktan sonra ölen Abdullah Bey’in de bulunduğu 150 esirle birlikte İskenderun’a gitmek üzere Halep’ten ayrılmıştır. Zorunlu askere alma, 1861’e dek Halep’te tamamen uygulanamamıştır.⁶⁰³

⁵⁹⁹ İsyancıların çoğunun eski yeniçeri ailelerinden gelmesi, askerlik teklifleriyle askere alınmaya karşı çıkmaları arasında bir çelişki yaratmıyordu çünkü onların istediğı, sıradan bir zorunlu askerlik değil, şehirde padişah ordusunun parçası olarak eski statü ve gelirlerine yeniden kavuşmaktı. Tanzimat reformcularının reddettiğı de tam olarak buydu. İsyancılar ayrıca yeni verginin şahıslar yerine mülk üzerinden alınmasını talep ediyorlardı. Ancak bu talepler kısa sürede mezhepsel bir nitelik kazandı: Hristiyanların çan çalmaması, haçları Müslümanların üzerinde taşımaması ne Hristiyanların ne de yabancı konsolosların siyah köle bulundurmaması gerektiğini savundular. Gayrimüslimlerin Afrikalı köle sahibi olması meselesi daha önce de gündeme gelmiş, 1843 tarihli bir imparatorluk emriyle rahipler ve hahamlar, gayrimüslimlerin Müslüman köle edinmemesi konusunda uyarılmıştı. Son olarak Hristiyanların Müslümanlara saygılı davranması gerektiğinde ısrar ettiler. Mesajları açıkltı: Osmanlı hanedanı, Müslüman ayrıcalığını koruyan eski konumuna dönmeli ve Hristiyanlara tanıdığı yeni alanı sınırlandırmalıydı. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 156-165.

⁶⁰⁰ 1850’de Halep’teki olayları basitçe “Hristiyan mahallelerine saldırı” olarak tanımlamak isabetli değildir çünkü el-Cüdeyde ile el-Saliba aynı yer değildir. El-Cüdeyde kuzey banliyölerinin genel adı, el-Saliba ise burada yer alan ve kapılarla ayrılan özel bir mahalledir. Kaynaklara göre isyancılar ilk gün el-Cüdeyde’deki bazı karışık mahallelere, ikinci gün ise özellikle Hristiyanların yoğun yaşadığı el-Saliba’ya yönelmiştir. Ancak 1849 nüfus sayımı, Hristiyan nüfusun yoğun olduğu her mahallenin saldırıya uğramadığını da göstermektedir. Bu durum, saldırıların yalnızca dini saiklerle açıklanamayacağını ortaya koyar. El-Saliba aynı zamanda zengin Hristiyan tüccarların, atölyelerin ve ticari malların yoğunlaştığı önemli bir ekonomik merkezdi. Yağmalanan evler, dükkânlar, değerli eşyalar ve kiliseler, bu mahallenin sadece dini değil, ekonomik ve siyasi bir hedef olduğunu düşündürmektedir. Özellikle kiliseler de ibadet yeri olmanın ötesinde, 1833-1843 ve 1848 sonrasında hızlanan inşa faaliyetleriyle yeni güç ve görünürlük sembollerine dönüşmüştü. Bu nedenle el-Saliba’nın hedef alınması, mezhep çatışmasının ötesinde, ekonomik ve siyasi yükselişe yönelen bir saldırı olarak değerlendirilmelidir. Feras Krimsti, “The 1850 Uprising in Aleppo Reconsidering the Explanatory Power of Sectarian Argumentations”, *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*, ed. Ulrike Freitag, Nelida Fuccaro, Claudia Ghrawi, Nora Lafi, Berghahn Books, New York, Oxford, 2015, s.149-156.

⁶⁰¹ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ...*, 2017, s. 184-193.

⁶⁰² a.k.

⁶⁰³ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir ...*, 2011, s. 442-447.

Zarîf Paşa'nın yerine Mehmed Kıbrıslı Paşa atanmış ve Kıbrıslı, 1850'de daha fazla askeri birlikle Halep'e gelerek isyancıların cezalandırılması, askere almanın uygulanması ve Hristiyan yerleşimcilerin kayıplarının telafisi için adımlar atmıştır. En önemli girişimi ise yerel liderliği zayıflatmak ve meclisi yeniden düzenlemek olmuştur. Bu çerçevede bazı ileri gelenleri isyandaki rolleri nedeniyle sürgün etmiş ayrıca ayanı meclis dışına iterek onların yerini gayrimüslim cemaat temsilcileri ve alt sınıflardan Müslümanları getirmiştir. Kıbrıslı'dan sonra gelen Nuri Osman da bu çizgiyi sürdürdü ve 1851'de on kadar ileri geleni daha sürgüne göndermişti. Böylece bir süre için eşrafın ve yeniçerilerin gücü kırılmış, Osmanlı otoriteleri Halep'i denetim altına alarak eyalette önemli reformlar uygulamayı başarmış görünüyordu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Her iki grubun önde gelen isimleri affedilerek geri döndü; eşraf lideri Yusuf Bey Şerif yüksek bir göreve atanarak eski konumuna kavuşmuştu. Zamanla yerel ileri gelenler meclisteki güçlerini yeniden kurup ona hâkim oldular. Kırım Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı askeri birliklerinin çekilmesi de onların konumunu daha da güçlendirdi. Bundan sonra Halep'te vali ile yerel güçler arasındaki iktidar mücadelesi büyük ölçüde meclis üzerinden yürümüş ve sonuçta Yusuf Paşa Şerif önderliğindeki yerel ileri gelenler zaman zaman hem valiyi hem de yerel işleri denetleyebilmiştir.⁶⁰⁴

Tanzimat döneminde çatışma ve tepkinin yoğunlaştığı yerlerden biri de Lübnan Dağı'ydı. Tarihsel araştırmalar, 1858-1860 krizinin yalnızca dış müdahalenin değil, öncelikle yerel dönüşümlerin ürünü olduğunu göstermektedir. 1856 Islahat Fermanı'nın vaat ettiği dinî ve toplumsal eşitlik, özellikle kuzey Lübnan'daki Maruni köylüler arasında yeni beklentiler doğurmuş, bu ortam, 1858'de Tanyus Şahin önderliğinde Kisravan'da Hazin şeyhlerine karşı patlayan köylü ayaklanmasına zemin hazırlamıştır. Temsil, vergi adaleti ve toprak düzenlemesi talep eden köylüler, fiili bir yerel yönetim oluşturarak hareketi sınıfsal bir mücadeleye dönüştürmüştür. Ancak bu süreç kısa sürede Lübnan'ın karma bölgelerine yayılmış hem Hristiyan hem Dürzi mukataacılar köylü tehdidine karşı ortak tavır almaya başlamıştır. Beyrut'taki tüccar, din adamı ve aydın çevrelerin desteği, söylentiler, silahlanma, gizemli cinayetler ve karşılıklı korkular da çatışmayı sınıfsal zeminden mezhepsel bir çatışmaya kaydırmıştır. Mayıs 1860'ta Tanyus Şahin'in Kisravan kuvvetlerinin güneydeki Canbolat mukataalarına yürümesi üzerine Dürzi mukataacılar Havran'dan yardım istemiş, böylece çatışma kısa sürede geniş çaplı bir iç savaşa dönüşmüştür. Bu savaşta 10.000'den fazla kişi ölmüş, yaklaşık 80.000 kişi sahile ya da Şam'a sığınmıştır. Başlangıçta Maruniler sayısal üstünlük sağlamışsa da Havran'dan İsmail el-Atraş liderliğinde gelen Dürzi takviye birlikleri kısa

⁶⁰⁴ Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform ...*, 1968, s. 105-107.

sürede üstünlüğü ele geçirerek Hasbaya, Raşaya, Zahle ve özellikle Deyr el-Kamar'da⁶⁰⁵ ağır yıkıma yol açmıştır. Gayrimüslim tüccarların malları, ipek fabrikaları ve Katolik misyoner kurumları saldırıya uğramış, bazı din adamları ve Şihab emirleri öldürülmüştür. Bununla birlikte, çatışma bütün toplulukların topyekûn savaşı niteliği taşımamış; birçok Maruni, Dürzi, Müslüman ve Hristiyan birbirine sığınak sağlamayı sürdürmüştür.⁶⁰⁶

Haziran 1860'ın sonlarında, Lübnan'daki çatışmalar büyük ölçüde sona ermişti. Bununla birlikte 9 Temmuz'da⁶⁰⁷ iç şehirde bulunan Hristiyan mahallesinde bir kalabalığın toplanmasıyla başlayan olaylar kısa sürede geniş çaplı bir şiddet dalgasına dönüşmüş ve yaklaşık bir hafta boyunca devam etmiştir. Bu süre içinde yüzlerce, muhtemelen daha fazla kişi hayatını kaybetmiş; çok sayıda ev ve işyeri yağmalanmış ve yakılmıştır. Şiddetin hedeflerinden biri de Avrupa devletlerine ait kurumlar olmuştur. Bab Tuma çevresinde bulunan Protestan ve Katolik misyonlarına ait binalar ile Fransa, Rusya, Avusturya, Belçika ve Amerika'ya ait konsolosluklar saldırıya uğramıştır. İç şehirdeki Hristiyan mahallesi büyük ölçüde tahrip edilirken binlerce Hristiyan, Müslüman ileri gelenlerin evlerine veya şehir kalesine sığınarak korunmaya çalışmıştır. Bu süreçte Hristiyanları koruyan Müslüman ileri gelenler arasında Abdülkadir Cezairi⁶⁰⁸ de yer almıştır. Şiddetin ardından çok sayıda Hristiyan Şam'dan ayrılarak Suriye kıyı şehirlerine sığınmış ve yardım aramıştır. Şehirde bulunan yardımcı askerî birlikler ise olayları bastırmada etkili olamamıştır. Lübnan'daki kriz nedeniyle zaten

⁶⁰⁵ Mayıs 1860'ta Lübnan'ın Metn bölgesinde iki cemaat arasında açık çatışmalar başlamıştı. Ağırlıklı olarak Melkit Katolik pazar kasabası Zahle'den gelen silahlı Hristiyanların dağ köylülerine yıkıma koşması üzerine, Bekaa Vadisi'nden gelen Dürzi ve Şii kuvvetleri 18 Haziran 1860'ta Zahle'ye saldırarak kasabayı kısa sürede ele geçirdi ve çok sayıda Hristiyanı öldürdü. Hemen ardından Dürzi kuvvetleri Şihabi emirliğinin merkezi olan Deyr el-Kamer'i de işgal edip yağmaladı. Hristiyan refahı ve nüfuzunun simgesi sayılan bu iki kasabanın düşmesi, yalnız kıyıya doğru binlerce Hristiyan mültecinin akın etmesine değil, bütün bölgede derin bir sarsıntı yaratmasına da yol açtı. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 184-193.

⁶⁰⁶ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 295-301.

⁶⁰⁷ 1850'de Halep'te olduğu gibi gerilim yaratmasından korkulan Kurban Bayramı, Temmuz 1860 başında bu kez olaysız geçti. Ancak kısa süre sonra bazı Müslüman gençlerin Hristiyan mahallesindeki evlerin kapılarına ve sokaklarına hac çizmesi üzerine, bunların bir kısmı 9 Temmuz 1860'ta Osmanlı makamlarınca tutuklanıp silahlı muhafızlar eşliğinde bu işaretleri temizlemeye zorlandı. Bunun ardından hızla toplanan Müslüman kalabalık gençlerin serbest bırakılmasını istedi, olay da kısa sürede, öfkeli kişilerin Mısır işgalinden beri Müslümanların uğradığını düşündükleri haksızlıkların intikamını Hristiyanlardan alma çağrısıyla, şehir çapında genel bir çatışmaya dönüştü. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 156-165.

⁶⁰⁸ Abdülkadir el-Cezairi, Cezayirli direniş lideridir. 1855'te Şam'a gelmiş, 1883'teki ölümüne kadar kentte yerleşen geniş Cezayirli topluluğun lideri olarak öne çıkmıştır. Fransız hükümetinden aldığı maaş ve beraberindeki geniş maiyet sayesinde Şam'da önemli bir ekonomik ve toplumsal konum edinmiş, özellikle kentin güney ve güneybatısındaki tahıl ve hayvancılık ticaretiyle bağlantılı ekonomik faaliyetler geliştirmişti. Buna rağmen ikamet yeri olarak kuzeydeki Salahiya mahallesini tercih etmişti. Hem Osmanlı hem de Fransız yönetimiyle ilişkiler kurabilen Abdülkadir, ağalar, ulema, eşraf ve zengin tüccarlar gibi farklı elit gruplarla temas kurabilen ve eski hizip rekabetlerinin üzerinde konumlanan istisnai bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 59.

Suriye’de bulunan yaklaşık üç bin kişilik bir askeri birliği Şam’a yönlendirmiştir. Bu kuvvetin başında bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi Fuad Paşa bulunuyordu. Fuad Paşa 29 Temmuz’da şehre ulaştığında şiddet olayları büyük ölçüde sona ermişti.⁶⁰⁹

1860 ayaklanmalarını Şam’ın tarihsel bağlamında değerlendirmek, önemli bir yorum sorununu beraberinde getirir. Şehirde daha önce fitna olarak anılan kentsel ayaklanmalar genellikle yönetime veya yöneticilere yönelmişti, 1831 ayaklanması bunun tipik bir örneğidir. Buna karşılık 1860’ta şiddetin yerleşik bir azınlık mahallesine yönelmesi, olayları klasik “fitne” çerçevesine yerleştirmeyi güçleştirmiştir. Bu nedenle hem dönemin gözlemcileri hem de sonraki tarihçiler bir komplo ihtimalini tartışmıştır. Schilcher’in incelediği bu yorumlar arasında Britanya, Fransa, Rusya ve Mısır’ın rolüne dair iddialar yer alsa da bunların hiçbiri kesin kanıtlarla desteklenmemektedir. Britanya konsolosluğunun hedef alınmaması da sonradan, binanın Hristiyan mahallesinin dışında bulunmasıyla açıklanmıştır. Şüpheler ayrıca ayaklanmalara katıldığı düşünülen yarı askeri gruplara ve ağalara yönelmiştir. Tanzimat sonrasında konumları değişen bu çevrelerin hoşnutsuzluk duyması mümkündür ancak olaylar sırasında hangi birliklerin gerçekten yer aldığı da açık değildir. Bazı kaynaklar Shamdin Ağa’ya bağlı birliklerin ve bazı Dürzi grupların şiddete karıştığını belirtse de bütün ağaları sorumlu tutmaz. Bu nedenle bazı liderlerin ayaklanmayı planlamaktan çok, kendi adamlarını denetleyememiş olabileceği ihtimali de vardır. Ekonomik ilişkiler de olayların arka planında önemlidir. Bazı Müslüman ileri gelenlerin Avrupalılara ve onların himayesindeki Hristiyan ve Yahudi tüccarlara borçlu olması, ayrıca eyalet hazinesinin bu kredi çevrelerinden borç almaya başlaması, şehirdeki gerilimleri artırmış olabilir. Fransız konsolosu bazı yerel eşraflı suçlamışsa da Fuad Paşa’nın soruşturmaları doğrudan bir sorumluluğu kanıtlayamamıştır. Sonuçta Schilcher, 1860 olaylarının tek bir dış komplo ya da belirli bir grubun planlı müdahalesiyle değil, uzun süredir biriken ekonomik, toplumsal ve siyasi sorunların birleşimiyle açıklanması gerektiğini savunur.⁶¹⁰

Politik-ekonomik gruplaşmalar bağlamında, Şam’daki Azm ve Meydani gruplaşmaları iç şehir Hristiyanlarına yönelen bir ayaklanma için farklı saiklere sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Azm grubu açısından Meydan’ın artan ekonomik gücü ve özellikle 1850’lerde gelişen dokuma üretimi, kendi siyasi ve toplumsal konumları için tehdit olarak algılanmış olabilir. Meydan’daki ticari canlılık, işsiz ve yerinden edilmiş kentli gruplara yeni fırsatlar sunarken Azm grubunun geleneksel destek

⁶⁰⁹ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 87-91.

⁶¹⁰ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 91-96.

çevrelerini zayıflatıyordu. Bu nedenle kentte ortaya çıkan bir fitna, Meydan lehine değişen güç dengesini tersine çevirme girişimi olarak yorumlanabilir. Nitekim 1859'da 3436 olan yerli ipek dokuma tezgâhı sayısı, 1860'ta 700'e, 1861'de 550'ye düşmüş, çoğu Hristiyanlara ait yaklaşık 3000 tezgâh tahrip edilmiştir. Üretim 1864'te 3156 tezgâha yükselse de bunların 2000'den fazlasının Müslümanlara ait olması, olayların üretim yapısını kısmen değiştirdiğini düşündürmektedir. Ayrıca bazı Müslüman ileri gelenlerin Avrupalılara ve onların himayesindeki Hristiyan ve Yahudi tüccarlara borçlu olmaları da hoşnutsuzluğu artırmış olabilir. Moshe Ma'oz'un bazı Müslüman ileri gelenlerin ve Ahmed Paşa'nın gizli işbirliği içinde olduğu yönündeki iddiası ise kesin kanıtlarla doğrulanmamaktadır.⁶¹¹

Meydani grubu açısından ise kentte çıkacak bir ayaklanmanın Azm grubunu otoriteler karşısında zor durumda bırakacağı düşünülmüş olabilir. Meydanlılar, şehirdeki emekçi hoşnutsuzluğunun farkındaydı ve geçmişte fitna'nın siyasal mücadelede bir araç olarak kullanılabildiğini biliyordu. 1860 yazındaki ciddi gıda kıtlığı da bu zemini ağırlaştırdı. 1859 ve 1860 hasatlarının kötü geçmesi ve hac mevsiminin stokların en düşük olduğu döneme rastlaması tahıl fiyatlarını yükseltmiş, Halep'te ekmek isyanlarına yol açan bu durum Şam'da da hissedilmiştir. Fransız konsolosluklarının Haziran ve Temmuz 1860'ta ihtiyaç içindeki Hristiyanlara tahıl dağıtması, buna karşılık aç Müslümanlara benzer bir yardımın yapılmaması, Hristiyanları öfkeli kalabalıkların hedefi hâline getirmiş olabilir. Yine de Meydanlıların olayların bu ölçüde büyüyeceğini öngörememiş olmaları mümkündür. Belki amaç baskı kurmak ya da gözdağı vermektir ancak süreç kısa sürede kontrolden çıkmıştır. Meydan'daki Hristiyan mahallelerinin zarar görmemesi, birçok Hristiyan ile Avrupalının Abdülkadir el-Cezairi tarafından korunması ve çok sayıda Meydanlı Müslüman tüccarın Hristiyanlara yardım etmesi de bunu düşündürmektedir. Schilcher'in de vurguladığı gibi, 1860 olayları basit bir din savaşı olarak açıklanamaz, yaşananlar sosyal, ekonomik, psikolojik ve siyasi çatışmaların birleşimi olarak değerlendirilmelidir.⁶¹²

19. yüzyılda artan mezhepsel şiddet, İslam'a içkin bir bağnazlıkla değil, devlet reformları, Avrupa müdahaleleri, küresel kapitalizme eklemlenme ve değişen güç dengeleriyle açıklanmalıdır. Zorunlu askerlik, yeni vergi düzeni ve hukuki eşitlik gibi Tanzimat reformları Müslümanların ayrıcalıklı konumunu aşındırırken, kapitülasyonların sürmesi Hristiyanların ve Avrupa ile bağlantılı grupların ekonomik bakımdan avantaj kazandığı düşüncesini güçlendirmiştir. Bu yüzden birçok Müslüman

⁶¹¹ a.k., s. 96-100.

⁶¹² Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 96-100.

açısından sorun soyut bir “eşitlik” meselesinden çok, Hristiyanların giderek üstün konuma geçtiği⁶¹³ algısıydı. 1850 Halep, 1854 Musul, 1856 Nablus, 1858 Cidde, 1860 Lübnan ve Şam, 1882 Mısır gibi şiddet olayları da bu zeminde ortaya çıkmıştır. Hristiyanlar, Avrupa bağlantıları, yeni kiliseleri ve artan kamusal görünürlükleri nedeniyle değişimin en görünür simgesi hâline gelmiştir. Tarihyazımında bu şiddetin sebepleri farklı yorumlansa da güçlü açıklama hattı reformların yarattığı toplumsal belirsizlik, geleneksel Müslüman ve Dürzi seçkinlerin nüfuz kaybı, Avrupa’nın dini kimlikleri siyasallaştıran müdahaleleri ve ekonomik rekabetin birleşerek mezhepsel ilişkileri bir “sıfır toplam” mantığına sürüklemesidir. Böylece her topluluğun kazancı, diğerinin kaybı gibi algılanmış, mezhepsel kimlikler toplumsal ve siyasal çatışmanın başlıca dili hâline gelmiştir.⁶¹⁴

3. Tanzimat Düzenine Tepkiler ve Uluslararası Müdahale, Osmanlı Merkezi Yönetiminin Suriye Vilayetlerinde Konsolidasyonu

Bu başlık, şiddet olaylarının ardından Suriye’de nasıl bir siyasi ve idari düzen kurulduğunu ele almaktadır. Uluslararası müdahaleye, Osmanlı merkezinin bölgede daha sıkı ve doğrudan bir yönetim tesis etme süreci eşlik etmiştir.

Lübnan’da yaşanan kriz nedeni ile Fuad Paşa 12 Temmuz’da Suriye’ye doğru yola çıkmış ve beş gün sonra karaya çıkmıştı. Fuad henüz Beyrut yolundayken ortaya çıkan Şam katliamları haberlerini almıştı.⁶¹⁵ Fuad Paşa 29 Temmuz’da Şam’a geldiği zaman, şiddet olayları büyük ölçüde sona ermişti. Paşa şehre gelir gelmez sert güvenlik önlemleri almış ve kapsamlı bir soruşturma başlatmıştır. Aynı dönemde Avrupa kamuoyu da gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Lübnan’da yaşanan çatışmaların ardından gelen Şam haberleri Avrupa’da büyük tepki yaratmış ve özellikle Fransa, Osmanlı Hristiyanlarının korunması gerektiği iddiasını güçlü biçimde dile getirmiştir.

⁶¹³ Halep ve Şam’da hedef alınanlar rastgele Hristiyanlar değil, zenginlikleri, siyasi ayrıcalıkları ve Avrupa bağlantılarıyla Tanzimat’ın yarattığı yeni düzeni simgeleyen kesimlerdi: Halep’te Mazlum, yeni katedrali ve zengin Avrupalı tüccarlar; Şam’da ise konsolosluklarla bağlantılı, protege-himaye statüsündeki Hristiyanlar öfkenin odağı oldu. Bu şiddeti besleyen başlıca duygu bağnazlıktan çok korkuydu, Şam’da Lübnan’daki çatışmanın şehre sıçramasından, Halep’te ise askerlik ve yeni düzenin dayatılmasından korkuluyordu. Açgözlülük de etkiliydi fakat fakir Hristiyan mahallelerinin çoğu zaman zarar görmemesi ve karma mahallelerde Müslümanların komşularını koruması, meselenin yalnız yağma olmadığını gösterir. Asıl dikkat çekici nokta, Müslüman elitlerin önceki isyanlarda yaptıkları gibi müdahale etmemesidir. Bu tutum, Hristiyanlara yönelik kadim bir düşmanlıktan çok, Tanzimat’ın hızlandırdığı değişime ve kendi nüfuz kayıplarına duydukları tepkiyle ilgilidir. Uzun 18. yüzyıl boyunca İstanbul’dan görece bağımsız hareket eden Suriye’nin Müslüman ileri gelenleri, artık devletin gündelik hayata daha doğrudan müdahalesi karşısında eski konumlarını kaybettiklerini hissediyordu, Hristiyanların görünür yükselişi de onlar için ters giden her şeyin en somut simgesi hâline gelmişti. Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 165-168.

⁶¹⁴ Bruce Masters, *Christians and ...*, 2001, s. 130-134.

⁶¹⁵ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 309-310.

Avrupa devletleri arasında daha önce başlayan müdahale tartışmaları bu gelişmelerle hız kazanmıştır.⁶¹⁶

Bu ortamda Fransız Dışişleri Bakanı Thouvenel, uluslararası bir komisyon ve Avrupa sefer gücü gönderilmesini savunmuştur. Onun bu müdahaleyi desteklemesinde yalnız insani gerekçeler değil, Fransa'nın Levant'taki Maruniler üzerindeki koruyucu rolünü güçlendirme, ticari ve stratejik nüfuzunu artırma, Süveyş Kanalı'nın önem kazandığı bir dönemde Doğu Akdeniz'de prestijini yeniden kurma gibi siyasal ve ekonomik hedefler de etkiliydi.⁶¹⁷

Rusya hemen destek verirken, İngiltere başlangıçta Fransız niyetlerinden kuşkulandığı için tereddüt etmişti. Babiâli ise müdahaleyi Paris Antlaşması'na ve Osmanlı egemenliğine aykırı bulmuş, hatta bunu Rusya ve Fransa'nın Balkanlar ve Levant'taki daha geniş emellerinin parçası olarak değerlendirmişti. Buna rağmen temmuz sonuna doğru Osmanlı mali sıkışmışlığı, Balkanlar'da yeni bir müdahale ihtimali ve Avrupa baskısı Babiâli'yi geri adım atmaya zorlamıştır. Sonuçta 29 Temmuz 1860'ta Osmanlı Hükümeti istemeyerek de olsa müdahaleyi kabul etmiş, temmuz sonu ve ağustos başında imzalanan protokollerle seferin hukuki dayanağı 1856 Paris Antlaşması'na⁶¹⁸ bağlanmıştı. Eylül ayında imzalanan protokol ise müdahalenin koşullarını belirlemiştir.⁶¹⁹

Fransız birlikleri ağustos ortasında Beyrut'a ulaşmıştır. General Beaufort'un misyonunu Deyr el-Kamar'daki Fransız ipek fabrikalarının yeniden inşası ve yolların (Beyrut-Şam) inşası ve ihtiyaç sahiplerine yardım sağlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Altı bin Fransız askerinden sadece küçük bir birliğin iç bölgelere ve Şam'a gitmesine izin verilmiştir.⁶²⁰

1860'ta Fransız ordusuna, her bir büyük Avrupa gücünün yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun delegelerinden oluşan uluslararası bir komisyon eşlik ediyordu. Eylül

⁶¹⁶ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 87-91.

⁶¹⁷ Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 301-304.

⁶¹⁸ Bu bağlamda aslında Avrupa Uyumuna adına yürütülen bir girişim olmuştur fakat yalnızca Fransa fiilen asker sağlamıştır. Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909 (Volumes I And II)*, Georgetown University, Phd Thesis, 1979, s. 31.

⁶¹⁹ Sefer altı aylık bir süre ve yarısı Fransızlar tarafından sağlanacak 12.000 askerle sınırlandırılmıştı. Eğer daha fazla askere ihtiyaç duyulursa, Büyük Güçler aralarında hangi ülkelerin asker sağlayacağına Babiâli ile birlikte karar verecekti (Madde II). Seferin komutanı Suriye'ye vardığında, görevin yerine getirilmesini sağlayacak mevzileri işgal etmek için gerekli tüm önlemleri almak amacıyla Fuad Paşa ile temasa geçecekti (Madde III). Bu arada İngiliz, Avusturyalı, Fransız, Prusyalı ve Rus yöneticiler, sükûneti sağlamak amacıyla Suriye kıyılarını izlemek için yeterli deniz kuvvetlerine izin vereceklerdi (Madde IV). Sefer Suriye'de altı aydan fazla kalmayacak ve birlikler sadece kıyılarda kamp kuracak, Şam'a sadece bir ya da iki alay girecekti. Sefer ordusunun iâşe ve erzağı da hazinesi tükenmiş olmasına rağmen, gücü yettiğince Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanacaktı. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 304-317.

⁶²⁰ a.k., s. 319-322.

1860'ta uluslararası komisyonun üyeleri Suriye'ye gelmişlerdi. Bu kişiler Avrupalı Güçlerin temsilcileriydiler; Pierre Jean Adolphe de Weckbecker, Avusturya tam yetkili temsilcisiydi; Fransız Leon Philippe Bécclard, Rusya'yı Evgenii Petrovic Novikow temsil ediyordu. İngiliz komiseri Frederick Hamilton-Temple-Blackwood, Dufferin⁶²¹ ve Ava'nın 1. Markisi'ydi. Beş komiser, şiddetin kökenlerini araştırmak, misilleme ve tazminat süreçlerini izlemek ve ülke yönetimini yeniden düzenlemek gibi tartışmalı bir şekilde 'insani' bir görev için Suriye'ye gönderilmişti. Doğu Akdeniz'de uluslararası bir güvenlik kurumu kuran ilk kişiler onlardı. Fuad Paşa'da komisyonun üyesiydi. Osmanlı dışişleri bakanının başkanlık ettiği uluslararası komisyon, 1862 yılına kadar Beyrut, Şam ve İstanbul'da gerçekleştirdiği elli toplantıda Suriye'deki sorunları ele almaya çalışmıştır. Komisyon üyeleri, başkentlerinden Suriye'deki güvenlik sorunlarını değerlendirirken emperyal hedefleri, kuşku, tehdit algılarını ve çıkar çatışmalarını sürekli öne çıkaran talimatlar aldılar. Bu nedenle sahadaki görevliler, yerel gerçeklerle metropollerdeki beklentiler arasında sıkıştı. Cezalandırma, tazminat ve idari yeniden yapılanma süreçleri de bu yüzden siyasallaştı, Suriye'de güvenliğin geleceği emperyal çıkarlar arasındaki uzlaşmaya bağlandı. Böylece komisyon, iş birliği kadar imparatorluklar arası rekabetin ve açık barış kadar örtülü mücadelenin de bir temas alanına dönüştü.⁶²²

Komisyon farklı alanlarda tematik toplantılar yapmıştır: yardımlar, tazminat, cezalandırıcı adalet, idari yapılanma. Komisyon, 1860 yazında Lübnan Dağı ve

⁶²¹ Britanya'nın 1860 sonrası Suriye politikasını yalnızca genel dış politika ilkeleri üzerinden değil, Şam'daki Britanya konsolosu James Brant ve komisyon üyesi Dufferin gibi temsilcilerin bakış açıları üzerinden de açıklanabilir. Her iki isim de Fransız nüfuzunun genişlemesini Britanya çıkarları açısından riskli görmüş, bu nedenle Osmanlı otoritesinin yeniden tesisini temel öncelik olarak değerlendirmiştir. Ancak bu destek, pasif bir Osmanlı yanlılığından ziyade, soruşturma, cezalandırma ve idari istikrar süreçlerine yön vermeye çalışan müdahil bir diplomatik tutuma dayanıyordu. Brant'ın yaklaşımı daha sert ve doğrudan sonuç almaya yönelmiş görünmektedir. Suçluların cezalandırılması, mağdurların tazmini ve olağanüstü tedbirlerin uygulanması konularındaki ısrarı, onun düzen ve adalet meselesini Osmanlı egemenliğinin sınırlarını zorlayacak ölçüde ele aldığını göstermektedir. Dufferin ise daha ihtiyatlı bir çizgi izlemiş, Fuad Paşa'yı desteklemekle birlikte Osmanlı otoritesinin Suriyelilerin gözünde yabancı baskısıyla zedelenmemesine dikkat etmiştir. Rana Abu-Mounes, *European Imperial Influences, Economic Rivalries, and Religious Tension and the 1860 CE Riot in Damascus*, University of Aberdeen, Doctor of Philosophy, 2016, s. 209-219. Bu görüşün yanında Dufferin'in planı da ele alınmalıdır. Mehmed Ali Paşa'nın 1831'de Suriye'ye yönelmesi, Britanya'nın Doğu politikasını Osmanlı bütünlüğü, Rusya'nın sınırlandırılması ve Hindistan yolunun güvenliği ekseninde yeniden şekillendirmiştir. Bu çerçevede, 1860 krizinde Lord Dufferin'in önerilerinde de devam etmiştir. Dufferin, Lübnan'ı da kapsayan, güçlü bir genel vali tarafından yönetilecek yarı bağımsız bir Suriye paşalığı tasarlamış böylece Osmanlı egemenliğini görünüşte korurken Fransız nüfuzunu sınırlamayı amaçlamıştır. Ancak bu plan, hem Britanya'nın resmi Osmanlı bütünlüğü siyasetiyle tam uyumlu değildi hem de Fransa ile Babıali tarafından kuşkuyla karşılandı. Bu nedenle kabul edilmemiştir ve yerine 1861 Mutasarrıflık düzeni benimsendi. Yine de Dufferin'in planı, Britanya'nın Osmanlı coğrafyasında düzen ve reform söylemi üzerinden müdahaleci bir nüfuz siyaseti geliştirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Fruma Zachs, "Novice' or 'Heaven-Born' Diplomat? Lord Dufferin's Plan for a 'Province of Syria': Beirut, 1860-1861", *Middle Eastern Studies*, Volume: 36, No: 3, 2000, s. 160-173.

⁶²² Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 1-3. 318-319.

Şam'daki şiddetin ardından ortaya çıkan hastalık, açlık ve kitlesel yoksulluk karşısında yardım meselesini en acil konu olarak ele aldı. Gerçi yardım faaliyetleri Avrupa komisyonundan önce başlamıştı. Ekim 1860'ta Avrupalı komiserler bu dağınık çabaları birleştirmek için merkezi bir yardım komitesi kurduysa da Protestan ve Katolik misyonlar arasındaki nüfuz rekabeti yardımın merkezileştirilmesini engelledi. Buna rağmen uluslararası bağış kampanyaları sayesinde ihtiyaçların bir kısmı karşılandı. Ancak savaş mağdurlarına tazminat ödemek zorunda kalan ve neredeyse iflas etmiş olan Babıali için bu süreç, aynı metropollerden kredi arayışını da beraberinde getirmiştir.⁶²³

Suriye'ye gelişinden birkaç ay sonra Fuad Paşa'nın elindeki fonlar tükenince, Babıali'nin de yeni kaynak sağlayamaması nedeniyle Kasım 1860'ta altyapının onarımı ve yerlerinden edilen Hristiyan mültecilere yardım için para bulma meselesi öne çıkmıştı. Ancak fon yokluğu, şişirilmiş talepler ve Avrupalı komisyon üyeleri ile konsolosların müdahaleleri süreci karmaşıktı. Sonunda komisyon ancak Mayıs 1862'de, ellinci toplantıda anlaşmaya varabildi; buna göre Osmanlı tebaasına 25,5 milyon kuruş, dini kurumlara 1.088.009 kuruş ve Suriye'deki yabancılara 5,2 milyon kuruş ödenecekti. Yine de bu karar, kapsamlı bir çözümden çok sınırlı ve sembolik bir uzlaşma niteliği taşıyordu.⁶²⁴

Peki cezalandırıcı adalet nasıl sağlanmıştır? Lübnan mukataacıları, yükselen orta sınıf, tüccarlar, bankerler, onların Avrupalı ortakları ve Hristiyan din adamları tarafından uzun süredir ekonomik ve toplumsal dönüşümün önündeki başlıca engellerden biri olarak görülüyordu. Bu nedenle 1861'de Dürzi mukataacıların yargılanması ve çiftkaymakamlık sisteminin kaldırılması, 1860-64 arasındaki cezalandırıcı adalet ve idari yeniden yapılanmanın merkezinde yer aldı. Avrupalı komisyon üyeleri, Osmanlı görevlilerinin korunup suçun Lübnanlı ve Şamlı

⁶²³ a.k., s. 325-328. Lübnan ve Şam'daki Hristiyanlara tazminat ve telafi ödemelerine gelince, bunlar ancak 1863'ten sonra ve Babıali ile yeni kurulan devlet bankası, aslında bir İngiliz-Fransız kuruluşu olan Osmanlı İmparatorluk Bankası arasında yeni bir kredi anlaşması yapıldığında başlamıştır. Bu döneme kadar mali sorun nasıl çözülmüştür? Osmanlı maliyesinin bu dönemde kötüleşmesinin başlıca nedenleri, 1830'ların sonundan itibaren büyüyen ticaret açıkları, Kırım Savaşı'nın ağır maliyeti, 1854, 1855 ve 1858 borçları, 1857 mali krizi ve kaimenin aşırı basımıydı. 1860'ta toplam borç 774 milyon franka ulaşmış, Babıali Suriye'deki kriz nedeniyle yeni bir kredi arayışına girmişti; ancak Avrupa finans çevreleri Osmanlı'ya ancak çok ağır koşullarla borç vermeye yanaşıyordu. Kasım 1860'ta Jules Mirès ile yapılan kredi anlaşması da onun 18 Şubat 1861'de tutuklanmasıyla çökmüştü ve bu durum Osmanlı mali bunalımını daha da derinleştirmişti. Bunun üzerine Babıali, Avrupa'nın desteğini kazanmak için 29 Nisan 1861'de Fransa ile Kanlıca Ticaret Antlaşması'nı imzalamış ve ardından diğer Avrupa devletlerine de benzer ticari tavizler vermişti. Böylece Osmanlı ekonomik liberalizasyonu 1861 anlaşmalarıyla ileri bir aşamaya taşınmış ancak elde edilen kaynaklar sınırlı kalmış ve tazminatlar ancak 1863'ten sonra ödenebildi. Üstelik ödemeler çoğu zaman değer kaybeden para ve tahvillerle yapıldığı için mağdurlar gerçek zararlarının çok altında bir karşılık alabildi. Buna rağmen Lübnan ekonomisi, 1861-62'de Fransız kredileri, yabancı yardımlar, ipek sektörüne yapılan yatırımlar ve mukataacıların siyasi ayrıcalıklarının kaldırılması sayesinde toparlanmaya başlamıştır. Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 330-334.

⁶²⁴ a.k., s. 328-330.

Müslümanlara yıkıldığını düşündükleri için yargı süreçlerine müdahale etmeye çalıştı ancak özellikle Dürzilerin⁶²⁵ cezalandırılması konusunda kendi aralarında ciddi görüş ayrılıkları yaşandı. Şubat 1861’de Said Canbolat, Hüseyin Talhuq, Karam Ebu Nakad ve Esad Hamad gibi önde gelen Dürzi mukataacılar idama, yüzlerce Dürzi ve Sünni ise sürgüne mahkûm edildi; buna karşılık Hristiyan aktörler yargılanmadı. Böylece Dürzi mukataacılar, karmaşık nedenleri olan bir iç savaşın başlıca günah keçileri hâline geldi. Ancak bu cezaların çoğu uygulanmadı, Mayıs 1861’de idamlar müebbetle çevrildi, ardından aflar çıkarıldı ve sürgünlerin çoğu geri döndü. Sonuçta eski mukataacılar bütünüyle tasfiye edilmedi, fakat siyasî ayrıcalıklarını kaybettiler.⁶²⁶

Siyasal ayrıcalıklarını kaybetme süreci idari yapılanma ile olmuştur. Kasım 1860’tan itibaren Lübnan Dağı’nın yeni idari düzeni tartışılırken, Fransızlar Marunileri yeniden Şihablar aracılığıyla öne çıkaran 1840 öncesi modeli savunmuş, İngilizler buna karşı çıkmıştı ancak taraflar, 1842/45 taksim düzeninin 1860 şiddetinin başlıca nedenlerinden biri olduğu ve kaldırılması gerektiği konusunda anlaşmıştı. Fuad ve Abro mevcut düzeni korumaya çalışsa da 1861’in ilk aylarında farklı modeller gündeme gelmiştir. Dufferin’in Ocak 1861’de bütün Suriye’yi güçlü bir Osmanlı genel valisi altında toplama önerisi Babiali tarafından reddedilmişti. Fransız askeri yetkisinin uzatılması baskısı altında Fuad Paşa ile Dufferin, 1 Mayıs 1861’de çift kaymakamlık sistemini kaldıran bir taslak hazırladı. Sonunda 9 Haziran 1861’de imzalanan R glement (R glement et protocole relatifs   la r organisation du Mont Liban⁶²⁷) ile Osmanlı içinde yarı  zerk Mutasarrıflık rejimi kurulmuştur. Buna göre Lübnan Dağı, Babiali’nin atayacağı Lübnanlı olmayan Hristiyan bir valiye bırakılmış, karma bir idari konsey oluşturulmuş, dağ altı bölgeye ayrılmış, karma jandarma kurulmuş, halk askerlikten muaf tutulmuş ve vergi sınırlandırılmıştır. Ayrıca tüm sakinler kanun önünde eşit ilan edilmiş, mukataacıların feodal ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Böylece yeni rejim

⁶²⁵ 1841’de Mehmet Ali Paşa’nın Suriye’den çıkarılmasının ardından İngiliz Hükümeti, Lübnan meselelerine önceye kıyasla daha fazla müdahil olmuş ve burada izleyeceği politikaya bir zemin oluşturmaya yönelmişti. Fransa’nın Maruniler  zerindeki özel nüfuzunun yerini alamayan İngiltere, buna karşı denge unsuru olarak Dürzilerle ilişki kurmuştu ancak bu ilişkinin aşırı ileri gitmemesine ve Lübnan’daki ayrılık i eğilimleri teşvik etmemesine dikkat etmişlerdir. İngilizler bu ilişkiyi    ilke üzerine kurmuştu: Sultana bağıllık, Dürzilerin ve çocuklarının eğitim yoluyla toplumsal gelişiminin sağlanması ve ticari ilişkiler geliştirilerek onların Osmanlı yönetimi açısından daha faydalı tebaa hâline getirilmesi. Buna karşılık Dürziler, bu bağı en az Fransa’nın Marunilere sağladığı korumaya denk bir İngiliz himayesi olarak algılamıştır. İngiliz Hükümeti başlangıçta böyle bir niyet taşımamış olsa da özellikle 1840 ve 1860-61’de Dürziler lehine y r tt   girişimler bu algıyı güçlendirmiştir. 1860-61’de İngiliz temsilcilerinin sağladığı yardımlar Dürzi hafızasında kalıcı bir yer edinmiştir, Lord Dufferin’in çabalarıyla yüzlerce Dürzi’nin hayatı kurtulmuş ve Dufferin’in adı Dürziler arasında büyük saygı görmüştür. Shakeeb Salih, “The British-Druze Connection and The Druze Rising of 1896 in The Hawran”, *Middle Eastern Studies*, Volume:13, No:2, 1977, s. 251-257.

⁶²⁶ Ozan  zavcı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 335-341.

⁶²⁷ Reglement Osmanlı i  hukukunun değil uluslararası bir anlaşmanın parçası hâline gelmişti bu nedenle Avrupa devletlerinin onayı olmadan deği tirilemezdi. Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 51-57.

hem yerel toplumsal taleplere hem de Avrupa'nın ticari ve siyasi beklentilerine cevap veren bir uzlaşma olarak ortaya çıkmıştı. Ancak sistem uzun süre tam uygulanamamış, hoşnutsuzluk ve nüfuz mücadeleleri sürse de Lübnan Dağı'ndaki istikrar bu çekişmelerin içinde şekillenmiştir.⁶²⁸

Tüm bu süreçler sonrası şu değerlendirme yapılabilir: 1860-61 Lübnan ve Suriye müdahalesi, insani müdahale söylemi ile büyük güç siyasetinin birleştiği erken bir örnektir. Fransa müdahaleyi Hristiyanların korunması ve insanlık adına meşrulaştırırken, aynı zamanda Doğu Akdeniz'deki nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. İngiltere ise hem kamuoyu baskısı hem de Fransız etkisini dengeleme kaygısıyla sürece katılmıştır. Bu yönüyle müdahale, yalnızca ahlaki bir tepki değil, siyasal ve stratejik hesaplarla şekillenen çok taraflı bir girişimdir. Fuad Paşa'nın Osmanlı otoritesini yeniden tesis etmeye yönelik hızlı müdahalesi de Avrupa müdahalesini sınırlama çabasını göstermektedir. 1860-61 olayları, hem insani müdahale düşüncesinin erken bir örneği hem de Osmanlı egemenliğini sınırlayan uluslararası bir kriz olarak konumlandırılabilir.⁶²⁹

Şimdi, özelde Şam'ın, genelde ise Suriye'nin 1860 olayları sonrasında yaşadığı idari ve siyasi dönüşüm incelenebilir.

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa tarafından olağanüstü yetkilerle Suriye'ye gönderilen Fuad Paşa sivil ve askeri yetkilerle donatılmış Olağanüstü Komiser olarak bölgeye gelmiş ve kısa sürede vilayetin fiili yöneticisi hâline gelmiştir. 1861'de İstanbul'a çağrılana kadar on sekiz ay boyunca hem Olağanüstü Komiser hem de Hariciye Nazırı olarak görev yapmıştır. İstanbul'a döndükten sonra da Suriye üzerindeki nüfuzunu sürdürmüş ve vilayet 1866'ya kadar büyük ölçüde onun himayesindeki yöneticiler tarafından idare edilmiştir.⁶³⁰

Fuad Paşa, Temmuz 1860'ta Beyrut'a ulaştıktan sonra Avrupa müdahalesine gerekçe bırakmamak için doğrudan Şam'a yönelmişti. Muammer Paşa komutasındaki

⁶²⁸ Ozan Özacı, *Dangerous Gifts Imperialism ...*, 2021, s. 341-345. 18 Temmuz 1861'de Davud Paşa'nın Lübnan Dağı mutasarrıfı olarak atanması ne Dürzileri ne de Marunileri tatmin etmiştir. Dürziler, kaymakamlığın kaldırılmasını ve tek bir Hristiyan valinin atanmasını ağır bir kayıp sayarken, Maruniler de Fransız askerlerinin çekilmesi ve kendi adayları yerine dışarıdan bir ismin getirilmesi nedeniyle hoşnutsuzdu. 1861-64 arasında Davud Paşa, özellikle Yusuf Bey Karam'ın muhalefetiyle uğraşırken bir yandan Avrupalı müdahaleyi sınırlamaya, diğer yandan yerel ve dış desteklerle yeni rejimi ayakta tutmaya çalışmıştı. Telgraf hattı, yol yapımı ve 1 Ocak 1864'te kurulan karma jandarma gibi adımlar güvenliği güçlendirmişti. Ardından 1862 ve 1864'te yapılan değişikliklerle temsil yapısı yeniden düzenlenmiş, mezhep esaslı bazı uygulamalar zayıflatılmış ve valinin yetkisi genişletilmişti. Böylece sistem, toplulukları yalnızca ayırmaya dayalı bir düzenden, birlikte yaşamayı daha fazla mümkün kılan daha işlevsel bir yapıya yönelmiştir. Bu süreç 1860'ların ortasından itibaren Lübnan Dağı'nda daha kalıcı bir istikrarın temelini atmıştır.

⁶²⁹ Alexis Heraclides, Ada Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century Setting The Precedent*, Manchester University Press, Manchester, 2015, s. 105-143.

⁶³⁰ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 31.

Osmanlı birlikleri daha önce şehre girerek düzeni sağlamıştı. Bundan sonra Fuad Paşa, Şam, Beyrut ve Mukhtara arasında hareket ederek bölgeyi yönetmiş ancak Avrupa temsilcilerinin de bulunduğu Beyrut zamanla başlıca karargâhı olmuştur. Politikasının iki temel amacı Avrupa müdahalesini sınırlamak ve Suriye’de Osmanlı otoritesini yeniden kurmaktır. Bu çerçevede Şam’da sert ve cezalandırıcı bir siyaset izlemiştir. Katliamın sorumluluğunu şehrin geneline yükleyerek hem Müslümanları hem Hristiyanları suçlu saymış, Ağustos 1860’ta geniş tutuklamalar başlatmış, özel mahkemeler kurmuş ve çok sayıda kişiyi idam, hapis, sürgün ve zorla çalıştırma cezalarına çarptırmıştır. Şam’ın önde gelen üç Müslüman liderinin tutuklanmasını emretmesi ve Eylül 1860’ta eski vali Ahmed İzzet Paşa dâhil dört Osmanlı subayını idam ettirmesi, hem yerel ileri gelenleri doğrudan sorumlu tutan sıra dışı adımlar olmuş hem de Fransızların Şam’a ilerleme gerekçesini zayıflatmayı amaçlamıştır. Yargılamalar sona erdikten sonra Fuad Paşa daha uzlaştırıcı bir çizgiye geçmiş ancak aynı zamanda önemli idari tedbirler almıştır. Katliamın cezası olarak Şam’dan yaklaşık 3.000 genç askere alınmış ve 1862’de zorunlu askerlik vilayetin diğer bölgelerine de yayılmıştır. Kasım 1860’ta sivil nüfusun silahsızlandırılması emredilmiş, Emir Abdülkadir’in Cezayirli takipçileri bu uygulamaya tam uymasa da şehirde silah taşıma belirgin biçimde azalmıştır.⁶³¹

Fuad Paşa’nın önündeki başlıca meselelerden biri Şam Hristiyanlarının durumuydu. Katliam öncesinde şehirde yaşayan yaklaşık 20.000 Hristiyanın 5.000’i öldürülmüş, yaklaşık 10.000’i kaleye sığınmıştı. Temmuz 1860 sonunda Şam’a gelen Fuad Paşa önce ekmek ve para yardımı sağlamış, ardından 16 Ağustos 1860’ta Müslüman evlerinin geçici olarak Hristiyanlara tahsis edilmesini emretmişti, bu uygulama genişletilerek Eylül ortasında yaklaşık 7.000 mülteciye barınak sağlanmıştır. Göç bir süre devam etse de 1861’den itibaren yeniden inşa için tazminat ödenmesi dönüşleri teşvik etmiştir. 1862’den itibaren dönüşler hızlanmış ve 1864’e gelindiğinde Hristiyan mahallesinin yeniden inşası büyük ölçüde tamamlanmıştı. Böylece Şam’da Osmanlı otoritesi yeniden kuruldu ve toplumsal hayat kısmen normalleşmişti.⁶³²

Haziran 1861’de Fransız sefer kuvvetlerinin ayrılmasından kısa süre sonra Şam’ı Beyrut üzerinden İstanbul’a bağlayan telgraf hattı⁶³³ hizmete girmiştir. Fuad Paşa’nın

⁶³¹ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 31-44.

⁶³² a.k., s. 44-51.

⁶³³ Telgraf, Osmanlı İmparatorluğu’nda yalnızca teknik bir yenilik değil, merkezileşmeyi güçlendiren bir yönetim aracı olmuştur. 1850’lerde Osmanlı topraklarına giren telgraf, devletin taşra üzerindeki denetimini artırmış, vilayetleri merkeze daha sıkı biçimde bağlamıştır. Bununla birlikte telgraf, yalnızca merkezin taşraya uzanan denetim kanalı olarak değil, vilayetlerin ve bireylerin merkezi yönetime ulaşabildiği bir iletişim zemini olarak da işlev görmüştür. Şikâyet, talep ve dilekçelerin daha hızlı iletilmesine imkân tanınması, onu kamusal ve idari iletişimin önemli bir parçası hâline getirmiştir. Telgraf,

güçlü biçimde desteklediği bu proje sayesinde İstanbul ile Şam arasında aynı gün mesaj alışverişi mümkün hale gelmiş ve taşra yöneticilerinin merkezle bağlantısı güçlenmiştir. Takip eden yıllarda telgraf ağı genişletilerek 1860'ların sonuna gelindiğinde Suriye'deki pek çok önemli şehir doğrudan İstanbul'a bağlanmıştı. Bir diğer gelişme, Ocak 1863'te Beyrut ile Şam arasında yeni bir araba yolunun⁶³⁴ açılmasıydı.⁶³⁵

Fuad Paşa, Aralık 1861'de sadrazam olmak üzere İstanbul'a dönerken Suriye'de kendi seçtiği ve ona bağlı yöneticileri görevde bırakmıştı. Yerine gönderilen Kabuli Efendi, sınırlı yetkilere sahip bir siyasal temsilci olarak tazminat meselesiyle ilgilenmiş ve Mart 1864'e kadar Sayda valiliğinde kalmıştır. Fuad Paşa'nın Lübnan Dağı için tercih ettiği Garabed Artin Davud Paşa ise ilk mutasarrıf olarak üç yıl görev yapmış, ardından yetkisi gözden geçirilerek 1869'a kadar uzatılmıştır. Fuad Paşa ayrıca müşir Halim Paşa'yı 5. Kolordu'nun başına getirerek olağanüstü yetkilerini ona devretmiştir. Bu nedenle Fuad Paşa'nın ayrılmasından sonra Şam vilayeti iki yılı aşkın süre sıkıyönetim altında kalmış ve en yüksek yürütme gücü Halim Paşa'nın⁶³⁶ elinde toplanmıştır. Ocak 1863'te kısa süreli bir değişiklikte yerine Reşid Paşa getirildiyse de Fuad Paşa yeniden sadrazam olunca Mart 1864'te Halim Paşa tekrar göreve dönmüş,

Suriye'ye ilk olarak 1861'de Beyrut ile Şam'ın birbirine bağlanmasıyla ulaşılmıştır. Aynı yıl Halep'te de telgraf çalışmaları başlamış, 1863'te bu hat Beyrut ve Şam üzerinden İstanbul'a bağlanmıştır. 1860'ların sonlarına gelindiğinde Suriye'de telgraf ağı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki paralel ana hat ve bunları birbirine bağlayan enine hatlardan oluşuyordu. İç bölge hattı Halep'ten Şam'a ve oradan Havran'daki eski Şam Busrası'na kadar uzanırken, kıyı hattı Lazkiye, Trablusşam, Beyrut, Sayda, Akka, Yafa ve Gazze'yi birbirine bağlıyordu. Ana enine hat Şam ile Beyrut arasında kurulmuş, Humus ise Trablusşam ve Baalbek'e daha küçük doğu-batı hatlarıyla bağlanmıştır. 1868'de bu ağ, Şam'daki Suriye Telgraf ve Posta müfettişi ile yardımcısının denetimindeki 14 istasyondan oluşuyordu. Şam istasyonu, Türkçe ve Arapçanın yanında Fransızca uluslararası hizmet sunan tek merkezdi. Ağ daha sonra Havran'daki Müzeyrib gibi bölgelere doğru genişlemiş, 1885'e gelindiğinde 42 istasyona ulaşarak Transürdün'deki Salt kazasına kadar yayılmıştır. Hat sonraki yıllarda Medine'ye kadar uzatılmış, bu proje için Şam ileri gelenlerinden Sadık Paşa el-Müeyyed Azm görevlendirilmiştir. Eugene Rogan, "Instant Communication: The Impact of the Telegraph in Ottoman Syria", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation*, Thomas Philipp, Birgit Schaebler (ed.), Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, s. 113-117.

⁶³⁴ Beyrut-Şam arasında yapılacak şose yolunun imtiyazı, Fransız vatandaşı Mösyö Pertovi ile Osmanlı devleti arasında imzalanmış, yolun yapımı ve araba işletmesi için şirkete 50 yıllık imtiyaz verilmiştir. Şirket, 20 Temmuz 1857'de Osmanlı devletiyle şartname imzalamış, yol ise 29 Ocak 1862'de tamamlanarak hizmete açılmıştır. Şirkete ait ve "delijans" olarak adlandırılan gündüz arabaları her gün sabah 4.30'da Beyrut'tan hareket edip akşam 5.45'te Şam'a, yine sabah 4.30'da Şam'dan hareket edip akşam 5.15'te Beyrut'a ulaşmaktaydı. Posta için kullanılan gece arabaları ise her gün karşılıklı olarak akşam 6.00'da hareket ederek sabah 8.25'te varıyordu. Ayrıca hat üzerinde gece gündüz çalışan yük taşımacılığı için Şam'dan Beyrut'a 14, Beyrut'tan Şam'a da 14 yük arabası işletiliyordu. Kürşat Çelik, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, s. 234-246.

⁶³⁵ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 57-60.

⁶³⁶ Ocak 1862'de Suriye genelinde zorunlu askerlik uygulandı; Şam ise 1860'ta asker alındığı için bu uygulamadan muaf tutuldu. 18-25 yaş arasındaki erkeklerin yaklaşık yüzde 10'u silah altına alındı ve yaklaşık 10.000 kişilik bir askerî güç oluşturuldu. Bu askerler başka eyaletlere gönderilmedi; Suriye'de eğitilip 5. Ordu'ya katıldı. Böylece ordunun büyüklüğünden çok yapısı değişti; birliklerin önemli bölümü yerli askerlerden oluşmaya başladı. 1863'te yedek birliklerin de kurulmasıyla zorunlu askerlik Suriye'de kurumsallaştı ve Müslüman erkek nüfusun büyük kısmı Osmanlı askerî sistemine dahil edildi. a.k., s. 69-83.

aynı sırada sıkıyönetim kaldırılmış ve sivil yetkiler yeniden valiye bırakılmıştır. Bu süreçte Şam valiliği de dönüşüme uğramıştı. Muammer Paşa ve ardından 1861’de gelen Emin Muhlis Paşa, büyük ölçüde Fuad Paşa’nın çizgisini uygulamıştır. 1862’de Mehmed Emin Paşa vali olduğunda öncelikli görevi yeni bir zaptiye teşkilatı kurmak olmuş, yaklaşık 2.000 kişilik öngörülen bu kuvvet başlangıçta ancak 200 kişiyle oluşturulmuş ve başına Fuad Paşa’nın himayesindeki İngiliz asıllı Hasan Bey O’Reilly getirilmiştir. Bu yeni birlik, eski başıbozuk gruplarının eşkıyalığıyla mücadele için kurulmuş ve zamanla Osmanlı yönetiminin Suriye’deki temel araçlarından biri hâline gelmiştir. 1863’te Mehmed Emin Paşa’nın yerine Fuad Paşa’nın en güvendiği isimlerden Şirvanizade Mehmed Rüşdi Paşa getirilmiştir. Daha önce Hanefi müftülüğü ve Şam Tazminat Komisyonu başkanlığı yapmış olan Rüşdi Paşa, 1863-1865 arasında valilik görevini başarıyla yürütmüş ve 1865’te yeni Vilayet Kanunu’yla kurulan Suriye Vilayeti’nin ilk valisi olmuştur. Böylece Fuad Paşa’nın Suriye’de kurduğu idari düzen, onun himayesindeki yöneticiler aracılığıyla sürdürülmüş ancak bu sivil düzenin dayandığı temel zemin, Halim Paşa ve Reşid Paşa’nın sağladığı askeri istikrar olmuştur.⁶³⁷

1860 olaylarının ardından Şam’da uygulanan cezalandırma, yeniden inşa ve idari düzenlemeler yalnızca güvenliği sağlamayı değil, aynı zamanda şehirdeki siyasal güç dengelerini yeniden şekillendirmeyi de amaçlamıştır. Fuad Paşa’nın yürüttüğü soruşturma, idamlar, sürgünler, para cezaları ve mülklere el koyma uygulamaları özellikle Azm gruplaşmasını zayıflatmış, buna karşılık Meydani gruplaşması daha sınırlı zarar görmüş, hatta bazı isimleri Hristiyanlara yardım ettikleri için meşruiyet kazanmıştır. Yeni meclisin ve dini makamların yeniden düzenlenmesi de bu yeni siyasal dengeyi yansıtmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı yönetimi yerel seçkinleri tümüyle tasfiye etmemiş, eski elitlerle bağları bütünüyle koparmak yerine, onları denetim altına alarak yeni idari yapıya kısmen yeniden eklemlemiştir. Bu nedenle 1860 sonrası Şam hem merkezi otoritenin güçlendiği hem de eski yerel elit yapılarının tümüyle ortadan kalkmadan yeniden dengelendiği bir siyasal yeniden yapılanma dönemi olarak değerlendirilebilir.⁶³⁸

Lübnan Dağı’nda yaşanan olaylar sonrası Osmanlı taşra idaresinin yeniden düzenlenmesinin gerekliliği görülmüş ve 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi çıkarılmıştır. Avrupa devletlerinin Lübnan modelini tüm imparatorluğa yayma

⁶³⁷ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 61-69.

⁶³⁸ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 100-102.

yönündeki baskıları üzerine Osmanlı yönetimi, ülkeyi parçalı bir yönetime sürüklememek amacıyla merkezi bir idari reform hazırlamıştır.⁶³⁹

1864 Vilayetleri Nizamnamesi'nin bir sonucu olarak, Osmanlı'nın Suriye üzerindeki egemenliği, Suriye'nin Halep ve Şam olmak üzere iki eyalete⁶⁴⁰ (şimdi vilayet olarak adlandırılan) bölünmesiyle daha da pekiştirilmiştir. Şam eyaletinin resmi adı Suriye Vilayeti olmuştur. Bu dönemde ayrıca idari olarak iki alt bölge (mutasarrıflık) vardı: Lübnan Dağı ve Deyr-i Zor. Eyalet valileri tarafından yönetilen Suriye'nin diğer mutasarrıflıklarından farklı olarak bunlar doğrudan İstanbul'dan yönetiliyordu. Kudüs de özerk mutasarrıflık kurulmasıyla ayrı bir statüye kavuşmuştur. 1888 yılına geldiğimizde ise Suriye vilayeti ikiye bölünmüş ve başkenti Beyrut olan bir kıyı vilayeti tesis edilmiştir.⁶⁴¹

Osmanlı yönetiminde Suriye, yalnızca birkaç büyük eyalete değil, daha küçük idari birimlere de ayrılmıştı. 1864 Vilayet Kanunu'ndan önce paşa unvanlı bir valinin yönettiği eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere bölünüyordu; bunları sırasıyla vali, kaymakam, müdür ve muhtar yönetiyordu. 1864 Vilayet Kanunu ile yapı korunmakla birlikte adlandırmalar ve bazı görevler değiştirildi: eyalet yerine vilayet, sancak yerine mutasarrıflık kullanıldı; mutasarrıflıkları mutasarrıflar, kazaları kaymakamlar, nahiyeleri ise müdürler yönetmeye başlamıştır. Köylerde ve belirli büyüklüğe ulaşan şehir mahallelerinde muhtar bulunması da kabul edildi. Böylece İstanbul'daki Dahiliye Nezareti'nden vilayet valisine, oradan mutasarrıf ve kaymakamlara uzanan doğrudan bir idari zincir kurulmuş ancak müdürlerin vali tarafından atanması ve muhtarların yerel olarak seçilmesi, bu zincirin alt düzeylerde kısmen yerelleşmesine yol açmıştır. Suriye'de, Halep Vilayeti hariç, kaza sayısı yaklaşık elli ile altmış arasında değişmiş ve bunlar 1864'ten sonraki ilk yıllarda Kudüs, Nablus, Akka, Beyrut, Trablus, Hama, Şam, Muzeyrib ve Deyrülkamer merkezli dokuz mutasarrıflık altında toplanmıştır. Lübnan Dağı dışındaki bu mutasarrıflıklar, Vilayet Kanunu'nun Suriye'de uygulandığı 1865'te oluşturulan Vilayet-i Suriye'ye bağlanmıştır. 1873'te Kudüs mutasarrıflığı özerk statü kazanmış, 1879'da Midhat Paşa döneminde Trablus ve Hama'dan bazı kazalar alınarak Lazkiye mutasarrıflığı kurulmuş, 1888'de Beyrut'a vali atanmasıyla Nablus, Akka, Trablus ve Lazkiye'yi kapsayan yeni Beyrut Vilayeti oluşturulmuş ve böylece Suriye valisinin yetkisi Hama, Şam ve Havran'daki iç mutasarrıflıklarla sınırlanmıştır. Son olarak 1895'te Rauf Paşa

⁶³⁹ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin ...*, 1988, s. 18-25.

⁶⁴⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısında Suriye eyalet bölümleri için ekler bölümünde yer alan harita 2.2'ye bakılabilir.

⁶⁴¹ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 1-3.

döneminde, Ürdün'ün doğusundaki dört kazadan oluşan Maan, daha sonra Karak mutasarrıflığı kurularak Suriye vilayet yapısına eklenmiştir.⁶⁴²

1865 yılında oluşturulan Halep Vilayeti, Halep, Adana, Maraş, Payas, Urfa ve Zor sancaklarından oluşturulmuştur. Ancak Zor sancağı bu teşkilattan ayrı tutulmuştur. 1876 yılında ise Halep vilayeti; Halep, Urfa, Maraş ve Zor sancaklarından oluşuyordu. 1881 yılında Zor sancağı müstakil hale getirilmiştir. 1897/1898 yılında Halep Vilayeti Halep, Urfa ve Maraş sancaklarından meydana geliyordu. Halep sancağı ise Halep, Ayıntab, Antakiye, Cisir-i Şuğur, Bab ve Cebsul, C. Sem'an, Rakka, Kilis, İskendeun, Harim, Ma'arra, Belan, Münbic kazalarından oluşuyordu.⁶⁴³

Yeni yasa ile Halep vilayeti büyük oranda Türkçe konuşulan Maraş, Ayntab ve Urfa şehirlerini kapsayacak şekilde kuzeye doğru genişletildi ve böylece Ermenice konuşan bir azınlık ile Arapça ve Türkçe konuşanların sayılarının kabaca eşit sayıda olduğu bir vilayet oluşturulmuştur.⁶⁴⁴

Bu dönemde valilerin en önemli görevleri güvenliği sağlamak, memurları denetlemek, reformları uygulamak ve yabancı müdahaleyi sınırlamaktı. Suriye'nin dış müdahaleye açık yapısı nedeniyle vilayet yönetiminde “umur-ı ecnebiye” birimi önemli bir rol üstlenmiş, yabancılarla ilişkileri yürütmek ve valiye bu alanda destek sağlamakla görevlendirilmiştir.⁶⁴⁵

Vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy düzeylerinde idare meclislerinin başkanlığını ilgili birimin mülki amiri yaparken hem doğal üyelerden hem de seçimle gelen üyelerden oluşan karma bir yapı oluşturulmuştur. Vilayet meclislerinde Müslüman ve gayrimüslim üyelerin eşit sayıda bulunmasına özellikle dikkat edilmiştir. İdare meclislerinin görevleri esas olarak müzakere ve danışma niteliğindedir. İdari anlaşmazlıkların incelenmesi, bazı disiplin cezalarının verilmesi, mali ve bayındırlık konularının görüşülmesi gibi alanlarda yetkileri bulunuyordu ancak adli davalara müdahale etme yetkileri yoktu. Ayrıca vilayetlerde yılda bir kez toplanan Vilayet Umumi Meclisi aracılığıyla sancaklardan gelen temsilciler bölgenin vergi, güvenlik ve idari sorunlarını tartışma imkânı buluyordu. Bu meclisler modern anlamda bir temsil sistemi oluşturmaya da yerel unsurların idareye katılmasını sağlaması ve merkez ile

⁶⁴² a.k., s. 4-9.

⁶⁴³ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, Tarih Şubesi Yayınları:7, Elazığ, 2004, s. 20-21.

⁶⁴⁴ Vilayet Nizamnamesi ile vilayet gazetesi çıkarılması kararı verilmişti. Arap vilayetlerinde resmî gazeteler, Osmanlı Türkçesi sütunlarının yanında Arapça ile iki dilli olarak yayımlanmış, bunları ise çoğunlukla yalnızca Arapça basılan özel gazeteler izlemiştir. Halep gazetesinde Ermeniceye de yer verilmesi, vilayet sınırlarının tarihsel sınırlarla örtüşmeyen yeni bir idari çerçeve içinde tanımlandığını göstermektedir. Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ...*, 2017, s. 193-199.

⁶⁴⁵ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin ...*, 1988, s. 40-47.

taşıra arasındaki iletişimi güçlendirmesi açısından Tanzimat döneminin önemli kurumsal yeniliklerinden biri olmuştur.⁶⁴⁶

Halep vilayetlerin nizamnamelerinde idare meclisleri üyelerinin yarısı Müslüman diğer yarısı da gayrimüslim olması açık olarak belirtilmiş olduğundan ve bu kaidenin ise yeni oluşturulan Halep vilayetinde işletilemeyeceğinden, bazı değişiklikler yapılmıştır. Buna göre mecliste, Müslüman-Gayrimüslim azaların temsil nispeti genel nüfus içerisindeki oranları ile belirlenecek şekilde düzenlenmiştir.⁶⁴⁷

1866'dan 1873 yılına kadar vilayet idare meclisinde seçilmiş üyeler arasında gayrimüslim bulunmamaktadır. 1876 yılında ise vilayet idare meclisi, vilayet valisi, tabi üyeler (naip, müftü, defterdar, mektupçu, ruhani reis, başkatip, evkaf muhasebecisi), seçilmiş üyeler (2 Müslüman, 1 Gayrimüslim olmak üzere 3 kişi) ve evrakı kayda geçen memur ile 2 tane kalem kâtibinden oluşmuştur. Bu tarihten sonra gayrimüslim üye seçimi yapılmıştır.⁶⁴⁸

Butrus Abu-Manneh'e göre Vilayet Nizamnamesi'ne yöneltilen "küçük tam devletler" oluşturduğu yönündeki eleştiri abartılıdır. Vilayet mali görevlileri ile askerî komutanlar, doğrudan İstanbul'daki nazırlıkların otoritesi altında çalışmıştır. Yine de vali, vilayetin başı olarak geniş idari yetkilere sahipti. Nizamname yalnızca merkezî idarenin taşrada yeniden örgütlenmesini değil, daha önce doğrudan devlet tecrübesine sahip olmayan köy düzeyindeki yerleşimlere ve merkezden uzak bölgelere kadar devletin nüfuz etmesini de ifade ediyordu. Dolayısıyla düzenlemenin temel hedeflerinden biri, bir vilayetin farklı kesimlerini aynı idari çatı altında bütünleştirmektir.⁶⁴⁹

Suriye vilayetinin⁶⁵⁰ ilk valisi Rüşdi Paşa oldu. Rüşdi Paşa'nın ilk görevi Beyrut ve Şam'daki idare meclisleri ile mahkemeleri yeni kanuna göre yeniden düzenlemektir. Beyrut'taki kurumlar mutasarrıflık düzeyine indirildi, Şam'da ve vilayetin diğer kazalarında ise yeni seçim usullerine göre idari meclisler oluşturulmaya başlandı. 23 Ekim 1865'te yerine Esad Muhlis Paşa atandı.⁶⁵¹

⁶⁴⁶ a.k., s. 55-60.

⁶⁴⁷ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda ...*, 2004, s. 19.

⁶⁴⁸ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, s. 268-270.

⁶⁴⁹ Butrus Abu-Manneh, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective Essay in Honour of Albert Hourani*, ed. John Spagnolo, Ithaca Press, Berkshire, 1996, s. 7-26.

⁶⁵⁰ Vilayetin "Suriye" adıyla kurulması da ayrıca dikkat çekicidir. İslam ve Osmanlı dönemlerinde bölge daha çok al-Şam, Barr al-Şam ve bazen Arabistan olarak anılırken, "Suriye" ismi 19. yüzyıl başlarında diplomatik dilde daha yaygın biçimde kullanılmaya başlamıştı. 1841 krizinin ardından Babiali de bu adı daha geniş bir coğrafi alanı ifade edecek şekilde kullanmayı sürdürmüştür. Butrus Abu-Manneh, "The Establishment and ...", 1996, s. 7-26.

⁶⁵¹ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 102-108.

Ağustos 1866'da Suriye valisi Mehmed Reşid Paşa olmuştur. Reşid Paşa'nın valiliği, Suriye'de 1860 sonrasında Osmanlı merkezi otoritesinin yeniden tesisi, güvenliğin sağlanması ve vilayet düzeyinde reformların uygulanması bakımından etkili bir dönem olarak değerlendirilebilir. Havran, Balka, Cebel Nusayri ve bedevi bölgelerinde yürüttüğü askeri ve idari müdahaleler, vilayette görece istikrarın kurulmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Reşid Paşa yalnızca asayişe odaklanan bir yönetici değil, yol, telgraf, eğitim ve idari yapılanma alanlarında da vilayetin kurumsal kapasitesini güçlendirmeye çalışan bir vali olarak öne çıkmıştır. Ancak bu başarı, büyük ölçüde onun şahsi otoritesine, geniş takdir yetkisine ve merkezle kurduğu güçlü ilişkilere dayanıyordu. Bu nedenle Reşid Paşa'nın valiliği, bir yandan Tanzimat reformlarının taşrada uygulanmasında başarılı bir örnek, öte yandan merkezileşmenin daha otoriter ve kişiselleşmiş bir yönetim tarzı üzerinden ilerlediği bir dönem olarak görülebilir.⁶⁵²

Reşid Paşa valiliği⁶⁵³ döneminde önemli yeniden düzenlenme yaşanmıştır. 1860'ların başındaki valiler gibi Reşid Paşa da enerjisini önce Havran'da Osmanlı denetimini kurmaya ayırmıştı. Dürziler ve bedevilerle doğrudan ilişki kurarak, bu gruplar üzerinde nüfuz alanlarını korumaya çalışan şehir ağalarının konumunu sarsmıştır. Ancak Reşid, kendisi ve askerleri bölgeden çekildiğinde doğrudan denetimin kalıcı olmayacağını biliyordu, imparatorluğun başka yerlerde yaşadığı sorunlar dikkate alındığında bu çekilme kaçınılmazdı. Üstelik yerel hizipler taşra üzerindeki hâkimiyet için mücadeleyi sürdürdükçe bu güçlük daha da artıyordu. Bu nedenle onun siyaseti, Osmanlılarla Şamlılar arasında hizipsel uzlaşmayı daha da güçlendirmeye yöneldi. Reşid Paşa'ya göre, Suriye'nin kırsal bölgelerinin denetimi konusunda Osmanlılarla Şamlıların çekişmesine gerek yoktu çünkü ortada birlikte değerlendirilebilecek çok sayıda kaynak vardı ve Avrupalıların müdahalesi de ancak ortak hareket edilirse daha iyi sınırlandırılabilirdi. İdari meclisin (meclis al-idare) yanı sıra şehir için bir belediye

⁶⁵² Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 116-167.

⁶⁵³ Reşid Paşa, yalnızca idari değil, kültürel dönüşümün de destekçisi olmuştur. Şam, Beyrut ve Kudüs'te ilkokulların açılması, vilayet gazetesi Suriyya'nın yayımlanması, salnamelerin hazırlanması ve özel edebî yayınların ortaya çıkması, onun döneminde vilayette yeni bir entelektüel iklimin oluştuğunu göstermektedir. Nahda'nın ilk adımlarının bu dönemde belirginleştiği değerlendirilmesi de buradan kaynaklanır. Reşid Paşa'nın önem taşıyan bir diğer yönü, yeni vilayet yapısını altyapı üzerinden somutlaştırmaya çalışmasıdır. Telgraf hatları vilayetin önemli şehirlerine yayılmış, Avrupa dillerinin de iletilebildiği bir iletişim ağı kurulmuştur. Yol ve köprü projeleri sayesinde Şam'ın Filistin, Beyrut, Sayda, Yafa, Gazze, Humus ve Trablusşam gibi merkezlerle bağlantısı güçlendirilmiştir. Şam-Bağdat ticaret yolunu yeniden canlandırma hedefi gerçekleşmemiş olsa da ulaştırma siyaseti vilayet içinde kıyı ile iç bölgeleri birbirine daha sıkı bağlamıştır. Ticaret mahkemeleri, bankalar, ölçü ve tartı birliğine yönelik girişimler, tarım meclisleri, tohum desteği ve bedevilerin yerleşik hayata geçirilmesi gibi öneriler de onun vilayet inşasını yalnızca güvenlik değil, iktisadi ve idari düzenleme ekseninde düşündüğünü göstermektedir. Leila Hudson, *Transforming Damascus Space and Modernity in an Islamic City*, Taurus Academic Studies London, New York, 2008, s. 23-25.

meclisi (meclis al-belediyye) kurdu. Önceki dönemin ileri gelenlerine iyi niyet göstergesi olarak, Muhammed Ali el-Azm'a herhangi bir sancak verilmeden paşa unvanı verilmesini sağladı, eski eşraf ailelerinden Mahmud Hamza'yı da müftü tayin etti. Ayrıca hac kumandanlığı için maaşlı yeni bir görev oluşturdu ve bu makamın daima bir Şamlıya verileceğini güvence altına aldı, bu, ağalara verilmiş bir tavizdi.⁶⁵⁴

1867'de Reşid Paşa, Beyrut'ta her yıl toplanması öngörülen Umumi Meclis'i kurmuştur. Vilayet Nizamnamesi'nin bu yönünün Suriye vilayetinde ilk kez uygulanması bakımından önem taşıyan bu girişimin, yüzyılın geri kalanında düzenli biçimde tekrarlandığına dair açık bir kanıt bulunmamaktadır. Beyrut sancağından iki gayrimüslim delegenin toplantıya katılması, gayrimüslimlerin yönetime katılımı açısından dikkat çekici bir gelişmeydi. Meclis, yol yapımı ve bakımı, kamu binalarının inşası ve onarımı, güvenlik ile tarım ve ticaretin geliştirilmesi olmak üzere dört temel alana odaklanmıştır. Aynı süreçte Suriye Bilim Cemiyeti'nin (*al-Jam'iyya al-Suriyya al-Ilmiyya*) kurulması da özellikle orta tabakalar arasında Suriye yurtseverliğinin gelişmesine katkı sağlayan önemli bir adım olmuştur. Bu çerçevede Reşid Paşa'nın eşitlik, birlik, idari bütünleşme ve vilayetin iyileştirilmesi yönündeki siyaseti, Suriye kimliğinin gelişimi için elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁶⁵⁵

Böylece 1860 sonrasında Şam'da Osmanlı yönetimi yerel ileri gelenleri yalnızca denetim altına almakla kalmayıp, ekonomik ve idari teşvikler yoluyla Tanzimat düzenine daha sıkı biçimde eklemlenmeyi başarmıştır. Azm ve Meydani gruplaşmaları arasındaki eski yerel rekabet, 1860'ların sonu ile 1870'lerde sona ermemiş fakat yeni bir zemine taşınmıştı. Reşid Paşa döneminde yollar, köprüler, kervan yolları, demiryolu projeleri, arazi kayıtları ve miri arazilerin satışları gibi uygulamalar, şehirli sermaye sahiplerini tarımsal yatırımlara yöneltmiş, Mardamlar, Azmlar, Gazziler ve diğer aileler bu süreçte büyük toprak mülkiyeti ve bürokratik nüfuz kazanmıştır. Aynı zamanda meclis al-idare ve meclis al-belediyye gibi kurumlar aracılığıyla her iki hizbin aileleri genişleyen yerel bürokrasiye dahil edilmiştir. Böylece Şam ileri gelenleri, hizipsel ve mahalle temelli yerel siyasetin aktörleri olmaktan çıkarak, ortak ekonomik çıkarlara ve Osmanlı merkeziyle iş birliğine dayanan toprak sahibi-bürokratik bir üst sınıfa dönüşmüştür. Şam'da yerelci siyaset bastırma yoluyla değil, Tanzimat'ın kurumsal dönüşümü ve Avrupa nüfuzuna karşı ortak tepki sayesinde aşılmıştır.⁶⁵⁶

1850 olayları, Halep'te militan hizipçiliğin sona erdiğini ve kentin yeniden doğrudan Osmanlı denetimine girdiğini göstermektedir. Yeni teşkil edilen Arabistan

⁶⁵⁴ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 102-103.

⁶⁵⁵ Fruma Zachs, *The Making of ...*, 2005, s. 104-110.

⁶⁵⁶ Linda Schatkowski Schilcher, *Families in Politics ...*, 1985, s. 103-106.

Ordusu'nun müdahalesi, özellikle doğu mahallelerinde sokak çetelerinin gücünü kırmış böylece yoksul kent kesimlerinin Osmanlı döneminin geri kalanında siyasal süreçler üzerindeki etkisi büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Ancak aynı durum, ayan aileleri ve önde gelen Hristiyan çevreler için bütünüyle geçerli değildir. İsyana karıştıkları gerekçesiyle bazı eşraf sürgün edilmiş olsa da bunların bir kısmı kısa süre sonra geri dönmüş ve yeniden önemli idari mevkilere gelmiştir. Nitekim Muhammed el-Cabiri'nin isyanın yol açtığı zararları tespit etmek üzere kurulan komisyonda yer alması, yerel eşrafın etkisinin tümüyle tasfiye edilmediğini göstermektedir. Bu süreçte yeniden kurulan merkezi denetim, Osmanlı idaresinin önceki yüzyıllarındaki yapıdan farklı bir nitelik taşımaktaydı. Valiler merkez tarafından atanan Osmanlı bürokratları olmaya devam ederken, şehir yönetimi, mahkemeler ve vergi idaresi giderek yerel unsurların elinde toplanmıştır. Vilayet salnamelerinin de gösterdiği üzere bu yeni idari yapı, 18. yüzyıldan itibaren ekonomik güç kazanarak yükselen Müslüman ayan aileleri ile Melkit Katolik tüccar ailelerinin temsilcilerini içeren bir "hizmet aristokrasisi" üretmiştir. Ailelerin bileşimi zaman içinde değişse de devletle iş birliği yapan bu yerel gruplar siyasal ve idari ağırlıklarını korumuştur.⁶⁵⁷

Mehmed Reşid Paşa sonrasında Suriye vilayet idaresi, onun dönemindeki görece tutarlı güvenlik ve reform çizgisini korumakta zorlanan, fakat tamamen dağılmayan bir geçiş evresine girdi. Bu dönemin ilk önemli valisi olan Abdülatif Suphi Paşa, Reşid Paşa'nın kurduğu sıkı taşra denetimini daha yumuşak ve uzlaşmacı bir üslupla sürdürmeye çalışmış, idari tasarruf, bürokratik küçülme ve bedevilerle uzlaşma siyasetini öne çıkarmıştı. Ancak Mahmud Nedim Paşa devrindeki merkezî müdahaleler, müfettişlik baskısı ve Filistin ile Beyrut'un ayrılmasına dair girişimler, onun hareket alanını daraltmıştı. Suphi Paşa'nın ardından gelen Halet Paşa ise Tanzimatçı çizgiden belirgin biçimde uzaklaşarak Şam uleması ve yerel eşrafı yeniden güçlendiren, şer'î ve muhafazakâr unsurları öne çıkaran bir idare kurmuştu. Bu yöneliş kısa vadede geleneksel çevreleri tahkim ettiyse de uzun vadede güvenlik sorunlarını derinleştirmiş, Havran, Cebel Nusayri, Trablus ve Hama çevresindeki karışıklıklar, hac kervanına yönelik saldırılar ve Azra krizi bunun başlıca göstergeleri olmuştur. Bu bunalım üzerine göreve getirilen Ahmed Esad Paşa, idari yapıyı kökten değiştirmeden, özellikle Havran, Trablus ve bedevi bölgelerinde daha ihtiyatlı ve uzlaşmacı yöntemlerle düzeni yeniden tesis etmeye yönelmiş, bu nedenle onun kısa valiliği bir toparlanma hamlesi olarak görülebilir. Ardından gelen Ahmed Hamdi Paşa ise 1875-1876 arasında daha çok mevcut düzeni ayakta tutmaya çalışan bir yönetici görünümü vermiştir. Onun

⁶⁵⁷ Bruce Masters, "Power and Society ...", s. 156-157.

döneminde vilayet, derinleşen mali kriz, Süveyş Kanalı'nın ticaret üzerindeki olumsuz etkileri, kolera salgını, sert vergi tahsilatı ve merkezi hükümetin dikkatinin Balkan bunalımına yönelmesi nedeniyle ağır baskı altında kalmıştır. Sonuç olarak Reşid Paşa sonrasındaki dönem, Abdülatif Suphi Paşa, Halet Paşa, Ahmed Esad Paşa ve Ahmed Hamdi Paşa'nın farklı yönetim tarzlarıyla temsil edilen ancak hiçbirinin Reşid Paşa devrindeki bütüncül vilayet siyasetini aynı ölçüde sürdüremediği bir evre olmuştur.⁶⁵⁸

1860 olaylarını mezhepsel bir çatışmanın ötesinde, Osmanlı reformlarının Şam'da yeni bir idari ve toplumsal düzen kurma girişiminin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede Fuad Paşa ile başlayan müdahale, yalnızca eski yerel güç odaklarını tasfiye etmeyi değil, güvenlik, ulaşım, iletişim ve kamu düzeni alanlarında daha merkezi bir yönetim tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu dönüşüm, yalnızca merkezi denetimi güçlendirmemiş, aynı zamanda Şam'ın kentsel ve siyasal kimliğini yeniden şekillendirmiştir. Dolayısıyla 1860 sonrası reformlar, bir yandan şehri daha yönetilebilir hâle getirirken, diğer yandan yeni bir yerel aidiyet ve kamusal düzen anlayışının da zeminini hazırlamıştır.⁶⁵⁹

1860 olayları, düzenin sağlanması, Suriye isimli teritoryal bir bütünlüğün ortaya çıkması gibi değişimlerin yarattığı zeminde vatan tartışmaları oluşmuştur. Tanzimat düzeninin Osmanlıcılık anlayışı ile Beyrut merkezli Suriye-Arap kültürel çevresi başlangıçta ortak bir zeminde buluşmuştu ancak bu birliktelik toplumsal düzeyde kalıcı bir siyasal topluluk yaratamamıştır. Reformlar idari, eğitsel ve kültürel alanlarda yeni imkânlar açmıştır fakat mezhep temelli ayrışmalar, eğitim sisteminin parçalı yapısı ve yerel sadakatlerin gücü nedeniyle geniş halk kesimlerinde ortak bir vatan fikri ortaya çıkamamıştır. Ayrıca Suriye'de modern siyasal kimlik arayışları, doğrusal bir milliyetçilik süreci olarak da görülemez. Osmanlıcılık, Suriye merkezli bölgesel aidiyet ve Araplık fikri bir süre iç içe geçmiş ancak II. Abdülhamid dönemindeki müdahaleler ve merkezi siyaset bu alanı daraltmıştır.⁶⁶⁰

1860 sonrası Suriye kırsalındaki toplumsal grupların yeni düzenlemeler ile konumu nasıl değişmiştir?

1860'ta Şam'daki saldırılar ve Fransız birliklerinin Lübnan kıyılarına çıkması, Osmanlı yönetimini daha doğrudan müdahaleye yöneltmişti ve Dürziler arasında büyük korku yaratarak özellikle 1860 sonrasında Havran'a yeni bir göç dalgası başlatmıştır. Böylece Havran giderek Dürzilerin yeni siyasal merkezi hâline gelmiştir. Fuad Paşa,

⁶⁵⁸ Max L. Gross, *Ottoman Rule in ...*, 1979, s. 174-212.

⁶⁵⁹ Leila Hudson, *Transforming Damascus ...*, 2008, s. 15-22.

⁶⁶⁰ Moshe Ma'oz, "Attempts to Create a Political Community in Modern Syria", *Middle Eastern Politics and Ideas A History from Within*, ed. Ilan Pappé, Moshe Ma'oz, Tauris Academic Studies, London, 1997, s. 209-215.

Avrupa müdahalesini sınırlamak ve Osmanlı otoritesini yeniden kurmak isterken Dürzilere yönelik sert cezalandırma çizgisini bütünüyle sürdürmemiş, Şam yönetimi Havran'da doğrudan denetim kurmaya çalışsa da Dürziler ancak bedevi müttefiklerinin yenilgisinden sonra uzlaşmaya yönelmiştir. Ekim 1862 anlaşmasıyla İsmail el-Atraş, vergi ve borçların toplanmasını kabul ederek Osmanlı yönetimi ile Dürzi topluluğu arasında aracı bir konum kazanmış, bu hem Babıâli'nin denetimini artırmış hem de Atraş ailesinin Cebel Dürzi ve Havran'daki liderliğini pekiştirmiştir. 1864'te askerlikten kısmi muafiyet ve muafiyet vergisi getirilmesi, 1865 affı ve 1866'dan itibaren süren yeni göçler, Cebel Dürzi'yi daha da cazip hâle getirmiştir. Göçün Lübnan'da barış sağlandıktan sonra da sürmesi, belirleyici etkenin yalnız ekonomik değil, 1860 sonrası yeni siyasal düzen ve Dürzilerin Lübnan'daki eski nüfuzunu kaybetmesi olduğunu göstermektedir. Atraş ailesi de bu süreçte yükselmiştir: İsmail el-Atraş 1840'lardan itibaren askerî ve siyasi nüfuz kazanmış, 1860-1867 arasındaki göçlerle gücünü artırmış ve 1 Aralık 1866'da Cebel Dürzi müdürü olarak Osmanlılar tarafından resmen tanınmıştır. 1868'de yerine oğlu İbrahim getirilmiş, 1869'da Cebel Dürzi'nin kaza hâline getirilmesi ve idari yapının mevcut Dürzi şeyhlikleri temelinde düzenlenmesi ise Osmanlıların bölgede yeni bir düzen kurmaktan çok var olan güç ilişkilerini kendi idari sistemine eklemlediğini göstermektedir. Bu görece özerk ve sakin düzen, 1870'lerde yeni Dürzi göçlerini ve Dürzi nüfuzunun ovaya doğru yayılmasını kolaylaştırmıştır.⁶⁶¹

Alevilere baktığımızda 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında Suriye vilayetinin yeniden düzenlenmesiyle Lazkiye dağlarında yeni bir askerlik krizi ortaya çıkmıştır. 1866'da Kelbiye'deki ayaklanma güç kullanılarak bastırılmış ve 1870 ilkbaharında Vali Mehmet Reşid Paşa, Safita ile Kelbiye'de Alevi gruplara karşı askeri sefer düzenlemiştir. Buna rağmen devletin yaklaşımında da bir değişim görülmüştür, isyancılar artık yalnızca dinî kimlikleri üzerinden değil, hukukî usuller çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Nitekim 1862'de Cisir el-Şuğur müdürü, Alevi köylülerden vergi toplarken uyguladığı sert yöntemler nedeniyle görevden alınmış, 1867'de Humus'taki Deavi Meclisi de Alevi eşkıya Süleyman el-Salit hakkında resmi soruşturma yürütmüştür. Tanzimat'ın önemli araçlarından biri olan idari ve adli meclisler, devlet görevlileri ile yerel temsilcileri bir araya getirerek yeni bir temsil alanı açmış, Alevi ileri gelenleri de bu sürecin dışında kalmamaya çalışmıştır. 1852'de bir Alevi'nin ilk kez yerel meclise atanması bu bakımdan dikkat çekicidir ancak temsil meselesi kısa sürede Alevi toplumundaki hizip rekabetleriyle iç içe geçmiştir. 1871 sonlarında Kalaziyye hizbine mensup Aleviler, meclislere sürekli rakip Şamaliyye ya da

⁶⁶¹ Kais M. Firro, *A History of ...*, 1992, s. 110-210.

Haydariyye hizbinden kişilerin seçildiğini ileri sürerek itiraz etmiş, buna rağmen 1872’de Şamali hizbinin önde gelen ismi Şeyh Musallam Hatim yeniden Alevi temsilcisi olarak öne çıkmıştır. Daha belirgin bir dönüşüm ise 1876’da yaşanmış, Aleviler adlî ve idari meclislerde doğrudan temsil taleplerini ilk kez daha açık ve kolektif biçimde dile getirmiştir. Nisan 1876’da Babıali’ye gönderilen dilekçede, orantılı temsil ve mali hesap verebilirlik ilkelerine dayanarak seçimlerde dışlanmalarına karşı çıkmaları, üstelik bu metnin iki rakip Alevi hizbinin önde gelenlerince birlikte imzalanması, Alevi ileri gelenlerinin artık modern siyasal dilin imkânlarıyla hak talep etmeye başladığını göstermektedir.⁶⁶²

Tanzimat’ın ilk döneminde başlayan Bedevileri denetim altına alma siyaseti bu dönemde de sürmüştür. 1866’da Şam valisi Mehmed Raşid Paşa ile Halep valisi Ahmed Cevdet Paşa, ertesi yıl başkomutanla birlikte çölün kontrolü için ortak hareket etmiş, bunun sonucunda 1868’de çöl hizmetine özgü hafif süvari birliği kurulmuş, aynı yıl Çöl Yönetimi oluşturulmuş ve 1870’te Deyr-i Zor’la birleştirilerek Fırat Vadisi, Cezire ve kuzey Suriye çölünün büyük bölümünü kapsayan yeni bir sancak haline getirilmiştir. Deyr’de hükümet binaları ve kışlaların yapılması, Halep-Bağdat yolunun kullanımının kolaylaşması ve ticaretin canlanması, devletin çölde askeri ve idari varlığını güçlendirmiştir. Raşid Paşa ile Cevdet Paşa’nın güvenlik politikaları Hama’nın doğusunda devlet denetimini artırarak bölgeyi şehirli toprak sahipleri için cazip hâle getirmiştir. 1871-1872’de Mevali, Beni Halid kolları ve bazı Türkmen grupları yarı yerleşik köyler kurduysa da kötü hasatlar, vergi ve askerlik baskısı nedeniyle kalıcı olamamıştır, bunun sonucunda arazilerin önemli bir kısmı Barazi ailesi gibi Hama eşrafının eline geçmiş ve eski sakinlerin bir bölümü ortakçıya dönüşmüştü. Kısacası Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusundaki yarı kurak alanlar ile Orta Suriye’nin bazı kesimleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında yeniden iskân ve tarımsal genişleme sahalarına dönmüştü. Güvenliğin artması, devlet denetiminin güçlenmesi, kabile baskısının azalması, dış pazarların tahıl ve pamuk talebi, 1858 Arazi Kanunu ve tapu rejimiyle şehirli sermayenin toprağa yönelmesi ve ucuz göçmen emeği bu dönüşümün başlıca unsurları olmuştur. Dolayısıyla hem Halep çevresindeki terk edilmiş alanların yeniden tarıma açılması hem de Hama, Humus ve Selemiye hattındaki üretim artışı, Osmanlı taşrasında tarımsal dönüşümün devlet, piyasa, mülkiyet ve emek ilişkilerinin birlikte şekillendirdiği bir süreç olduğunu göstermektedir.⁶⁶³

⁶⁶² Stefan Winter, *A History of ...*, 2016, s. 192-215.

⁶⁶³ Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers ...*, 1987, s. 29-73.

Bu başlıkla birlikte ikinci bölüm tamamlanmıştır. Bundan sonraki kısımda, 1875-1896 yılları arasında Suriye vilayetlerinin siyasi, idari, hukuki, iktisadi ve toplumsal yapısı Britanya konsolosluk yazışmaları üzerinden incelenecektir. Böylece dönem, birincil kaynaklar temelinde değerlendirilecek aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki etkisi ve nüfuz alanları da bu yazışmalar üzerinden analiz edilecektir.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

BELGELERDE OSMANLI SURIYESİ'NDE BRİTANYA NÜFUZUNUN DİPLOMATİK, İDARİ VE HUKUKİ BOYUTLARI (1875-1896)

Britanya'nın 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikaları, ekonomik ve stratejik çıkarların ötesinde, geniş bir jeopolitik vizyonun parçası olarak şekillenmiştir. "Güneş Batmayan İmparatorluk" söylemi çerçevesinde, Hindistan ticaret yollarını güvence altına almak ve Akdeniz'deki güç dengelerini korumak Britanya'nın öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Bununla birlikte, Britanya kendisini yalnızca ticari bir güç olarak değil, aynı zamanda dünya çapındaki Hristiyan toplulukları koruma misyonunu üstlenen bir aktör olarak da konumlandırmıştır. Bu bağlamda, Kıbrıs'a yerleşme ve Mısır'ın işgali gibi adımlar, Osmanlı topraklarındaki azınlıklar üzerinden nüfuz kazanma ve Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurma stratejisinin unsurları olmuştur.

Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne yaklaşımı, Britanya'nın bölgesel stratejisinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Mısır'ın işgali, yaygın kanaatin aksine, Britanya'nın Osmanlı'nın bütünlüğünü koruma politikasından tamamen vazgeçtiğini değil, bu politikayı kendi çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. İngiliz arşiv belgeleri ve konsolosluk yazışmaları, Britanya'nın Osmanlı yönetimini tamamen göz ardı etmediğini; aksine, Rusya'nın güneye yayılmasını engellemek, Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki etkisini dengelemek ve bölgedeki istikrarsızlığı kontrol altında tutmak için Osmanlı ile diplomatik ve askeri iş birliğini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu iş birliği, Osmanlı bütünlüğünün, Britanya'nın stratejik çıkarlarıyla örtüştüğü sürece desteklendiğini göstermektedir.

Bu çerçevede Osmanlı Suriyesi,⁶⁶⁴ Britanya'nın bölgedeki etkisini artırma hedefinde merkezi bir konuma yerleşmiştir. Britanya, bölgedeki hâkimiyetini yalnızca doğrudan askeri müdahaleler yoluyla değil, aynı zamanda konsolosluk faaliyetleri ve yerel dinamikleri yönlendirme stratejisiyle pekiştirmiştir. James Onley'nin *The Arabian Frontier of the British Raj* adlı çalışmasında vurguladığı gibi, İngiliz konsoloslukları zamanla ticaretin korunmasının ötesine geçerek stratejik birer araç haline gelmiştir.⁶⁶⁵ Londra'dan gelen direktifler, Osmanlı'daki yerel koşullar ve diğer büyük güçlerle rekabet, bu politikaların şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

⁶⁶⁴ İncelenen dönemde Suriye vilayet yapılanmasının nasıl olduğunu gösteren harita ekler bölümünde harita 3.1 başlığı altında bulunabilir.

⁶⁶⁵ James Onley, *The Arabian Frontier of the British Raj Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Beyrut, Halep ve Şam'daki İngiliz konsoloslukları, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı reformlarını yakından takip etmiş, yerel yöneticilerin idari kapasitelerini değerlendirmiş ve bölgedeki ticaret, güvenlik ve istikrar meselelerinde karar alma süreçlerine etki etmiştir. Konsoloslar, istihbarat toplayarak ve diplomatik baskı unsuru olarak hareket ederek Britanya'nın bölgesel nüfuzunu genişletmeyi amaçlamıştır. Bu faaliyetler, yalnızca Osmanlı taşrasındaki yönetim zafiyetlerini tespit etmekle kalmamış, aynı zamanda Britanya'nın ticari ve siyasi çıkarlarını koruma işlevi de görmüştür.

Konsoloslukların bu çok yönlü rolü, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki politikalarının yalnızca büyük güçler arasındaki bir nüfuz mücadelesi olarak değil, aynı zamanda bölgesel dinamiklerle iç içe geçmiş bir süreç olarak ele alınmasını gerektirir. Konsoloslar, mezhepsel gerilimleri, reformların uygulanışını ve uluslararası rekabetin Osmanlı taşrasındaki etkilerini bildirmiş, gerektiğinde Osmanlı yönetimiyle iş birliği yaparak ya da yerel gelişmelere doğrudan müdahalede bulunarak Britanya'nın çıkarlarını savunmuştur. Bu bağlamda, Suriye'deki İngiliz varlığı, hem Osmanlı ile diplomatik ilişkilerin bir uzantısı hem de bölgesel istikrarı Britanya lehine şekillendirme çabası olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, 1875-1896 yılları arasında Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki politikaları, konsolosluk yazışmaları ışığında incelendiğinde, Osmanlı ile kurulan ilişkilerin stratejik bir dengeden beslendiği görülmektedir. Britanya, Osmanlı bütünlüğünü desteklemekten vazgeçmemiş, ancak bu desteği kendi jeopolitik çıkarlarına göre yeniden tanımlamıştır. Konsolosluklar, bu süreçte hem Londra'nın politikalarını taşraya aktarmış hem de yerel koşullara uyum sağlayarak Britanya'nın bölgesel nüfuzunu pekiştirmiştir.

A. DİPLOMASİ, SİYASET, İDARE VE YARGI

1. Suriye Konsoloslukları ile Konsolos Yardımcılıklarının Britanya Dış Politikasının Oluşturulmasındaki Rolü

19. yüzyılda Suriye toprakları, Beyrut, Halep ve Şam gibi önemli merkezleriyle Osmanlı idaresinin en hareketli bölgelerinden biri olmuştur. Tezin bu başlığı altında, İngiliz konsolosluk yazışmalarına dayanarak, 1875-1896 yılları arasında Britanya'nın Suriye'deki etkisi ve Osmanlı yönetimi üzerindeki diplomatik müdahaleleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

Britanya'nın Suriye'deki varlığı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren konsolosluklar aracılığıyla şekillenmeye başlamıştır. Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosu J. Jackson Eldridge, 1863'ten 1890'daki ölümüne kadar sürdürdüğü görevi boyunca,

Britanya'nın Suriye'deki diplomatik ve stratejik politikalarını şekillendiren en önemli isimlerden biri olmuştur. Eldridge, Osmanlı yetkilileriyle yakın diplomatik ilişkiler kurarak Beyrut'u Britanya nüfuzu için stratejik bir üs haline getirmiş ve İngiliz çıkarlarını koruma yönünde etkili adımlar atmıştır. Onun döneminde başlayan bu etkileşim, sonraki yıllarda Suriye'nin diğer şehirlerine de yayılacak bir politikanın temelini atmıştır. Halep'te ise önce James Henry Skene, ardından Philip Henderson, Britanya'nın bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarlarını temsil eden önemli isimler olarak öne çıkmıştır. Henderson'un yazışmaları, Osmanlı taşra yönetiminin zafiyetlerini vurgulamakla birlikte, İngiliz tebaasının korunmasına yönelik talepleriyle de Britanya'nın bölgeye dair politikalarının şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Şam'da görev yapan konsolos yardımcısı Jago ve Dickson, bölgedeki gelişmeleri yakından izleyerek Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile düzenli yazışmalar yapmıştır. Bu yazışmalar, Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki etkisini genişletme stratejisini ve bölgedeki siyasi dengeleri nasıl değerlendirdiğini anlamak açısından önemli bir tarihsel kaynak niteliğindedir. Bu başlık Osmanlı taşrasındaki idari yapıyı, Britanya'nın bölgesel politikalarıyla etkileşimini ve Suriye'deki diplomatik ilişkilerin dönüşümünü, Britanya konsolosluk yazışmaları ışığında ele almaktadır.

a) Britanya'nın Beyrut Başkonsolosluğu (1875-1896): Diplomatik Rekabet ve Konsolosluk Yapısının Güçlendirilmesi

Osmanlı yönetimi açısından bölgesel idarenin merkezi konumunda bulunan Beyrut, Britanya için de Suriye'deki en önemli diplomatik merkezlerden biri haline gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz konsolosları, Osmanlı reform süreçlerini yakından takip ederken, büyük güçler arasındaki rekabetin arttığı bir ortamda Britanya'nın nüfuzunu koruma ve genişletme çabası içinde olmuşlardır. Fransa'nın bölgedeki etkisini artırmaya yönelik konsolosluk yapılanmasını güçlendirmesi, Britanya'nın bu rekabette geri kalmamak adına kendi konsolosluk sistemini yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Bu süreçte Beyrut Başkonsolosluğu hem Osmanlı reformlarının denetlenmesi hem de Britanya çıkarlarının korunması açısından merkezi bir rol üstlenmiştir.

1863-1890 yılları arasında Beyrut Başkonsolosu olarak görev yapan J. Jackson Eldridge, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki en etkili diplomatlarından biri olmuştur. Osmanlı reform süreçlerini yakından takip eden Eldridge, yerel yönetimlerin işleyişini gözlemleyerek İngiliz çıkarlarını koruma ve Osmanlı idaresi üzerindeki denetimi artırma konusunda etkin bir rol oynamıştır. Eldridge'nin uzun süreli başkonsolosluğu,

Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki diplomatik varlığını kurumsallaştırma çabasının bir yansımasıdır.

Suriye genel konsolosu olarak Beyrut'ta uzun yıllar görev yapan Eldridge, yaklaşık otuz yıllık Suriye kariyeri boyunca Britanya'nın bölgedeki politikasının sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamıştır. Eldridge'nin raporları ve gizli görüşmeleri, yalnızca yerel düzeydeki gelişmeleri değil, aynı zamanda diğer yabancı güçlerin Suriye'deki faaliyetlerini de değerlendiren kapsamlı bir perspektif sunmuştur. Eldridge'nin yürüttüğü diplomatik temaslar, yaptığı atamalar ve hazırladığı raporlar, bölgedeki Britanya politikalarının şekillenmesine zemin hazırlamış ve Doğu Akdeniz'deki Britanya etkisini arttıran diplomatik araçlardan biri hâline gelmiştir. Eldridge, 1863'te Lübnan Dağı Yönetmeliği'nin (*Reglement Organique*) uygulanmasını gözetleme göreviyle Suriye'ye gelmiştir.⁶⁶⁶

Suriye'ye geldiğimden beri hem Majesteleri Hükümeti'nin hem de kamu düzeninin yararı için Yönetmeliğin düzgün bir şekilde uygulanmasında yetkilileri tüm gücümle desteklemeyi görevim olarak gördüm; bu Yönetmelik, Büyük Güçlerin Temsilcilerinin katılımıyla veya bizzat onların eliyle oluşturulmuştur.

Eldridge, görev süresi boyunca Britanya'nın Suriye'deki politikalarının şekillenmesinde merkezi bir rol oynamış ve bölgedeki İngiliz nüfuzunun sürdürülebilirliği açısından kritik faaliyetlerde bulunmuştur. Diplomatik deneyimi ve yerel koşullara dair derinlemesine bilgi birikimi, onun İngiliz çıkarlarını koruma ve Osmanlı idaresinin işleyişini yakından takip etme noktasında etkili bir aktör haline gelmesini sağlamıştır. Eldridge'nin kaleme aldığı raporlar ve yazışmalar, sadece güncel gelişmeleri aktarmakla kalmamış, aynı zamanda Britanya'nın uzun vadeli stratejik çıkarlarını güvence altına alacak bir politika çerçevesi sunmuştur. Bu bağlamda, onun değerlendirmeleri, İngiliz hükümetinin Suriye'deki politikalarının temellerini oluşturan önemli bir referans kaynağı haline gelmiştir.⁶⁶⁷

Başında “Majestelerinin Başkonsolosu” sıfatı ile Eldridge'nin bulunduğu Beyrut'taki Suriye Genel Konsoloslugu, bölgedeki siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamikleri anlamak adına kapsamlı raporlar hazırlamış ve yerinde incelemeler gerçekleştirmiştir. Konsolosluk faaliyetleri kapsamında, Suriye'nin farklı bölgelerine gerçekleştirilen ziyaretlerde, tarım, ticaret, hayvancılık, yargı mekanizması, askeri yapılanma ve güvenlik gibi konulara dair ayrıntılı veriler toplanmış, her bölgenin

⁶⁶⁶ TNA, FO 195 1510, Eldridge'den Wyndham'a Beyrut, 20 Mart 1885.

⁶⁶⁷ Britanya'da, Suriye'deki İngiliz varlığına dair tartışmalar genellikle Osmanlı'nın toprak bütünlüğü veya gayrimüslim toplulukların statüsü gibi konuları yüzeysel bir şekilde ele alırken, Eldridge'nin yazışmaları bölgedeki ekonomik, siyasi ve stratejik dinamikleri daha derinlemesine analiz etmektedir. Onun raporları, Suriye'nin Doğu Akdeniz'deki Britanya çıkarları açısından kritik bir konumda olduğunu vurgulamakta ve bu bağlamda, İngiliz politikalarının sürekliliğini sağlamak için kapsamlı stratejiler geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Eldridge böylece yalnızca bir diplomat olarak değil, aynı zamanda Britanya'nın Suriye politikasını şekillendiren bir stratejist olarak öne çıkmaktadır.

kendine özgü dinamikleri analiz edilmiştir. Ayrıca, yerel şeyhler, kabile reisleri ve diğer toplumsal önderlerle yapılan görüşmeler, bölgenin idari ve toplumsal yapısını daha iyi kavramaya yönelik önemli diplomatik girişimler arasında yer almıştır. Bu süreç, Britanya'nın Suriye'deki varlığını sağlamlaştırmaya yönelik daha geniş kapsamlı bir stratejinin parçası olarak değerlendirilebilir.

Eldridge'nin Suriye'deki diplomatik faaliyetleri, Britanya'nın bölgedeki çıkarlarını koruma ve nüfuzunu artırma çabalarının temel taşlarından biri olmuştur. Osmanlı yönetimi altındaki toplumsal yapıyı yakından takip eden Eldridge, yalnızca Osmanlı yetkilileriyle değil, yerel aktörlerle de doğrudan temas kurarak Britanya'nın bölgedeki konumunu güçlendirmeye yönelik stratejiler geliştirmiştir.

Konsolosluk yazışmaları, Britanya'nın Suriye'deki uzun vadeli politikalarının oluşturulmasında kritik bir rol oynamış, Eldridge'nin hazırladığı belgeler ve yürüttüğü diplomatik görüşmeler, yalnızca Osmanlı yönetiminin politikalarını değil, aynı zamanda bölgedeki diğer yabancı güçlerin faaliyetlerini de kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. Ancak Eldridge'nin yürüttüğü bu faaliyetler, Britanya'nın bölgedeki diplomatik altyapısının Fransa gibi büyük güçlerle rekabet edebilmesi için yeterli olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmiştir. Özellikle Fransa'nın Suriye'de profesyonel konsolosluk ağı kurarak temsil gücünü artırması, Britanya'nın mevcut sistemini sorgulamasına neden olmuştur. Eldridge, Britanya'nın bölgedeki diplomatik etkinliğini sürdürebilmesi için konsolosluk yapılanmasının güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamış ve bu bağlamda, Fransız modeline kıyasla İngiliz konsolosluklarının maddi imkânlarının yetersiz kaldığını dile getirmiştir.

Eldridge, Osmanlı taşrasındaki İngiliz diplomatik temsilcilerinin maddi olanaklarının yetersizliği konusuna dikkat çekmiş, Fransa'nın konsolosluk faaliyetlerine sağladığı mali desteği örnek göstererek Britanya'nın da benzer adımlar atması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, Fransa'nın Suriye'de konsolosluk yapılanmasını genişletmesi ve temsil gücünü artırması, Britanya açısından da rekabet edilmesi gereken bir durum olarak değerlendirilmiştir.

J. Jackson Eldridge, Dufferin Kontu⁶⁶⁸ ile yaptığı yazışmada, Fransa'nın Suriye'deki konsolosluk faaliyetlerine yaptığı yatırımları ve bu çabaların Britanya çıkarları üzerindeki etkilerini detaylı şekilde ele almıştır. Fransa'nın konsolosluk ağını

⁶⁶⁸ Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood, I. Dufferin Markisi olarak bilinen Earl Dufferin, 1826 doğumlu önemli bir Britanyalı diplomattı. Sömürge yönetimi alanında üstlendiği görevlerle dikkat çeken Dufferin, özellikle Kanada Genel Valiliği (1872-1878) ve Hindistan Genel Valiliği (1884-1888) dönemleriyle tanınmaktadır. Dufferin, aynı zamanda Britanya İmparatorluğu'nun farklı yerlerinde diplomatik temsilcilikler yürütmüştür. Kendisi Osmanlı topraklarındaki meselelerde etkili bir isim olmuştur.

genişlettiğini vurgulayan Eldridge, Britanya'nın de etkinliğini artırabilmesi için konsolosluk sisteminde iyileştirmelere gitmesi gerektiğini belirtmektedir. Fransa'nın bölgede yalnızca ticari değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bir nüfuz elde etmeye çalıştığını ifade eden Eldridge, Britanya'nın bu gelişmelere karşılık vermemesi halinde bölgedeki etkisinin zayıflayacađına⁶⁶⁹ dikkat çekmektedir.

Fransa'nın Suriye'deki konsolosluk yapılanmasını güçlendirdiğini belirten Eldridge, bu çerçevede yeni atamaların yapıldığını ve konsolosların maaşlarının artırıldığını aktarmaktadır. Örneğin, Hayfa'daki Fransız Konsolos Yardımcılığı, daha önce ticaretle ilgilenen ve yüz elli pound maaş alan bir görevli tarafından yönetilirken, bu pozisyonun artık ticari faaliyetlerden bağımsız hale getirilerek maaşının on bin frank (yaklaşık dört yüz pound) seviyesine yükseltildiđi⁶⁷⁰ belirtilmektedir. Benzer şekilde, Hama ve Humus'ta da yıllık on bin frank maaşlı Konsolos Yardımcılığı pozisyonları oluşturulmuş ve buralara profesyonel diplomatlar atanmıştır. Eldridge, bu gelişmelerin yalnızca ticaret hacmindeki artışla açıklanamayacağını vurgulayarak, Fransa'nın bölgedeki diplomatik etkinliğini sistematik olarak artırmayı hedeflediğini ifade etmektedir: *Cumhuriyetçi Hükümetin bu artan harcamaları için başka bir sebep aramak doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmıyor.*⁶⁷¹

Eldridge, Fransa'nın profesyonel ve maaşlı konsoloslar atayarak bölgede daha güçlü bir varlık oluşturduğunu ve bunun Britanya konsolosluk sistemi ile karşılaştırıldığında büyük bir avantaj sağladığını ifade etmektedir. Britanya temsilcilerinin genellikle maaş almayan ve ticaretle uğraşan kişilerden oluştuğunu belirten Eldridge, bu durumun Britanya'nın diplomatik etkinliğini zayıflattıđını⁶⁷² öne sürmektedir.

Fransa'nın bölgedeki diplomatik varlığını güçlendirme stratejisini finansal boyutuyla ele alan Eldridge, Fransız konsoloslarının maaşlarının Lazkiye ve Sayda'da seksen, Trablusşam'ta ise iki yüz pound olduğunu aktarmaktadır. Eldridge'ye göre bu rakamlar, Fransa'nın bölgedeki etkisini artırmaya yönelik planlı bir finansal strateji izlediğini açıkça göstermektedir: *Fransa ile Suriye arasındaki ticaretin son dönemde artmasının bu atamaları gerekli kılmadığını bildiğim için, bu harcamaların sebebinin stratejik olduğu açıktır.*⁶⁷³

Bu bağlamda, Eldridge Fransa'nın Suriye'deki konsolosluk faaliyetlerini yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bir girişim olarak

⁶⁶⁹ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 1 Aralık 1881.

⁶⁷⁰ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Beyrut, 1 Aralık 1881.

⁶⁷¹ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Beyrut, 1 Aralık 1881.

⁶⁷² TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Beyrut, 1 Aralık 1881.

⁶⁷³ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Beyrut, 1 Aralık 1881.

değerlendirmektedir. Britanya'nın, diplomatik etkinliğini artırabilmesi için Fransa'nın bu modelini dikkate alarak konsolosluk sisteminde reform yapması gerektiğini savunan Eldridge, özellikle maaşlı ve profesyonel görevlilerin atanmasıyla Britanya çıkarlarının daha etkili şekilde temsil edilebileceğini vurgulamaktadır. Mevcut sistemin gözden geçirilmemesi hâlinde Fransa'nın Suriye'de artan nüfuzu karşısında Britanya'nın geride kalacağını öne sürmektedir. Bu dönemde, Britanya'nın bölgedeki diplomatik etkinliğini artırma çabaları devam ederken, Beyrut Başkonsolosluğu'nda da kurumsal sürekliliğin sağlanması önemli bir mesele haline gelmiştir. Ancak, bu süreçte yaşanan diplomatik ve idari değişimler, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki nüfuzunu doğrudan şekillendiren unsurlardan biri olmuştur.

Eldridge'nin 1890 yılında vefatı ile Beyrut Başkonsolosluğu'nda kısa süreli bir belirsizlik yaşanmış, ancak diplomatik faaliyetler vekil konsoloslar tarafından sürdürülmüştür. 23 Ocak 1890'da Harry Charles Augustus Eyres görevi vekaleten devralmış, 28 Nisan 1890'da ise Albay Henry Trotter, Beyrut Başkonsolos Vekili olarak atanmıştır. 1891-1893 yılları arasında Trotter, Osmanlı yetkilileriyle dengeli ilişkiler kurarak Britanyalı tüccarların haklarını korumaya yönelik faaliyetlerini sürdürmüştür. 1894'te Eyres yeniden vekâlet görevini üstlenmiştir. Bu süreçte Osmanlı reformlarının uygulanmasındaki aksaklıklar ve büyük güçler arasındaki rekabet, Britanya'nın diplomatik stratejilerini doğrudan etkilemiştir. Britanya, Fransızların Maruniler üzerindeki etkisini dengelemek amacıyla Dürzi topluluklarla daha yakın ilişkiler geliştirmiş, Osmanlı yönetimi ise İngiliz diplomatların bölgedeki faaliyetlerini dikkatle takip ederek çeşitli kısıtlamalar getirmiştir. 1895'te Drummond Hay'ın Beyrut Başkonsolosu olarak asaleten atanmasıyla Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki diplomatik varlığı daha da güçlenmiştir. Hay, Osmanlı reformlarının uygulanmasını denetleme, Britanya'nın ticari çıkarlarını koruma ve büyük güçler arasındaki dengeleri yönetme amacıyla Osmanlı yetkilileriyle yakın temas kurmuştur. 1890'larda Britanya-Fransa rekabeti, Beyrut Başkonsolosluğu'nun en önemli diplomatik meselelerinden biri hâline gelmiş, Fransızların Marunilerle ilişkilerini derinleştirmesi, Britanya'yı Dürzi topluluklarla daha yakın iş birliği yapmaya yöneltmiştir.

Osmanlı yönetiminin Lübnan Dağı ve çevresindeki politikaları, Osmanlı-Rus ilişkilerinin Suriye üzerindeki etkileri ve reform sürecine yönelik yerel tepkiler, Hay'ın görev süresince yakından takip edilen konular arasında yer almıştır. 1895 Dürzi Ayaklanması, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve Britanya'nın Osmanlı yönetimi üzerindeki diplomatik baskısını artırmasına neden

olmuştur. İngiliz konsolosları, reformların etkin uygulanmadığını öne sürerken, Osmanlı yetkilileri İngiliz diplomatların bölgedeki hassas dengeleri bozduğunu iddia etmiştir.

1875-1896 yılları arasında Beyrut Başkonsolosluğu, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki en önemli diplomatik merkezlerinden biri olmuştur. Osmanlı reformlarının uygulanışı, büyük güçler arasındaki rekabet ve mezhepsel gerilimler, Britanya'nın bölgedeki stratejilerini belirleyen temel unsurlar olmuştur. Konsoloslar, reform süreçlerini takip ederken, aynı zamanda Britanya'nın ticari ve siyasi çıkarlarını koruma görevini üstlenmiştir.

Eldridge döneminde Osmanlı reformlarının yetersizliği vurgulanırken, 1890 sonrası dönemde Britanya, vekil konsoloslar aracılığıyla bölgedeki varlığını sürdürmeye odaklanmıştır. Drummond Hay'in atanmasıyla Beyrut Başkonsolosluğu yeniden güçlenmiş ve Osmanlı reformlarının denetlenmesi, ticari çıkarların korunması ile Britanya-Fransa rekabetinin yönetilmesi öncelikli diplomatik meseleler arasında yer almıştır. Beyrut Başkonsolosluğu, Osmanlı'daki reform sürecini yakından takip eden ve Britanya çıkarlarını koruyan bir diplomatik merkez olarak işlev görmüştür.

b) Britanya'nın Halep Konsolosluğu: 1875-1896 Yılları Arasında Diplomasi, Ticaret ve Konsolosluk Koşulları

Halep Konsolosluğu, 19. yüzyılın son çeyreğinde Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki en önemli diplomatik temsilciliklerinden biri olmuştur. Coğrafi konumu nedeniyle ticari ve stratejik açıdan kritik bir merkez olan Halep, yalnızca Osmanlı reformlarının uygulanışını gözlemlemek ve Britanya'nın bölgedeki çıkarlarını korumak için değil, aynı zamanda konsolosluk faaliyetlerinin yürütülme koşulları açısından da dikkat çeken bir nokta olmuştur. İngiliz konsolosları, Osmanlı taşrasındaki diplomatik misyonlarını yerine getirirken idari, ekonomik ve lojistik zorluklarla karşılaşmış, maddi imkânların yetersizliği konsolosluk faaliyetlerinin etkinliğini sınırlayan önemli bir faktör haline gelmiştir.

1875-1896 yılları, Osmanlı'nın reform çabalarına rağmen taşrada ciddi idari, ekonomik ve güvenlik sorunlarının yaşandığı bir döneme denk gelmektedir. Halep, Osmanlı merkezi yönetiminin reform politikaları ile yerel uygulamalar arasındaki uyumsuzlukların açıkça gözlemlendiği bölgelerden biri olmuştur. İngiliz konsolosları, reformların toplumsal yapı üzerindeki etkilerini, zorunlu askerlik uygulaması, yeni vergi düzenlemeleri ve Osmanlı'nın mali sıkıntıları gibi konuları içeren raporlar hazırlamıştır. Konsolosluk, Osmanlı yönetimiyle diplomatik müzakereler yürüterek Britanya'nın Suriye'deki ticari ve stratejik çıkarlarını korumaya çalışmıştır.

1855-1877 yılları arasında Halep Konsolosu olarak görev yapan James Henry Skene, Osmanlı reformlarının taşrada tam anlamıyla uygulanamadığını bildirmiş, ancak Osmanlı yetkilileriyle ilişkileri tartışmalı olmuştur. Halefi Henderson'un yazışmalarında Skene'nin yolsuzluklara karıştığı ve Osmanlı idaresiyle çıkar ilişkileri kurduğu iddialarına yer verilmektedir. 1877'de Konsolos Vekili olarak göreve başlayan Philip Henderson ise Osmanlı makamlarından izinsiz tarihi eserlerin Britanya'ya götürülmesiyle ilgili iddialara konu olmuştur.⁶⁷⁴ 1879 tarihli belgelerde, bu eserlerin gönderimine dair yazışmalar yer almaktadır. Henderson'un görev süresindeki en önemli diplomatik krizlerden biri, Ermeni isyanları sırasında Kâmil ve Cemil Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık olmuştur. Britanya hükümeti, bu gerilimi yatıştırmak amacıyla bölgeye Albay Trotter'i göndermiştir. Osmanlı yönetimi ise Henderson'un bölgedeki meselelere gereğinden fazla müdahil olduğunu öne sürerek görevden alınmasını talep etmiş ve Henderson, 1886 yılında görevden ayrılmıştır. Ancak, 1888'de kısa süreliğine Halep'e geri dönmüştür.

1888-1894 yılları arasında görev yapan Thomas Jago, Osmanlı vergi reformları ve askerlik uygulamalarını Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne düzenli olarak bildirmiş, Osmanlı yönetimiyle daha dengeli bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı yargı sistemindeki aksaklıkları eleştirerek Britanya'nın Osmanlı üzerindeki baskısını sürdürmüştür. 1894'te Konsolos Vekili olarak Catoni atanmış, ancak kısa süre sonra yerini Henry D. Barnham almıştır. Barnham'ın görevi sırasında Osmanlı topraklarında Ermeni-Müslüman gerilimleri artmış, Britanya'nın diplomatik müdahaleleri sıklaşmıştır. Halep Konsolosu Henry D. Barnham, göreve başladığından beri *"bölgedeki en önemli siyasi meselenin Ermeni meselesi olduğunu"* vurgulamıştır.⁶⁷⁵ Bu süreçte Osmanlı yönetimi, İngiliz diplomatlarının bölgedeki huzursuzluğu körüklediğini düşünürken, İngilizler Osmanlı'nın reformları uygulamadığını savunmuştur.

Halep Konsolosluğu, 1875-1896 yılları arasında Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki diplomatik, ticari ve stratejik çıkarlarını koruma noktasında önemli bir rol üstlenmiştir. Konsoloslar, Osmanlı reformlarının taşradaki etkilerini değerlendirerek İngiliz çıkarlarını güvence altına almaya çalışmış, ancak bu süreçte Osmanlı idaresiyle sık sık gerilim yaşamışlardır. Özellikle Henderson ve Barnham dönemlerinde yaşanan

⁶⁷⁴ Henderson 11 Mayıs 1879 tarihli yazışmasında şu bilgileri aktarmaktadır: *"Tüm nesnelerle ilgili bilgilerin, British Museum mütevellilerine gönderildiği belirtilmiştir ve bana bu konularla ilgili talimat verilmiştir. Değerli nesneler evimde saklanmakta olup, muhtemelen birkaç gün içinde gönderilecektir. Hükümet için bıraktığım nesneler ise önemsiz ve düşük değere sahiptir."* TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 11 Mayıs 1879.

⁶⁷⁵ TNA, FO 195 1883, Barnham, Sir Philip Currie'ye, Halep 10 Mayıs 1895.

krizler, Britanya'nın Osmanlı üzerindeki nüfuzunu artırmaya yönelik çabalarının, yerel ve merkezi yönetimle çatışmalara yol açtığını göstermektedir. Bu dönemde Halep Konsolosluğu, yalnızca diplomatik bir temsilcilik olmanın ötesinde, Osmanlı taşrasındaki yönetim zafiyetlerini gözlemleyen, yerel aktörlerle temas kuran ve İngiliz menfaatlerini savunan bir istihbarat merkezi işlevi görmüştür.

Britanya'nın Suriye'ye yönelik politikası, Halep Konsolosu Philip Henderson'un da belirttiği gibi, öncelikli olarak ticaretin korunması ve bu alanda karşılaşılan engellerin aşılması üzerine şekillenmiştir. Henderson, konsolosluğun başlangıçta yalnızca ticari çıkarları koruma amacına hizmet ettiğini, ancak zamanla bu görevin siyasi faaliyetleri de kapsayacak şekilde genişlediğini ifade etmektedir.⁶⁷⁶ Britanya'nın küresel ölçekteki politikaları da benzer bir dönüşüm yaşamış, başlangıçta ticaret odaklı olan diplomatik girişimler, süreç içerisinde siyasi nüfuz artırma çabalarıyla iç içe geçmiştir.

Henderson, Britanya'nın bölgedeki en büyük ticari güce sahip olmasına rağmen, konsolosların maddi olanaklarının diğer büyük güçlere kıyasla oldukça sınırlı olduğunu belirtmiştir. Maaş ve ofis ödenekleri konusunda İngiliz konsoloslarının geri planda kaldığını şu sözlerle dile getirmiştir: *Fransız Konsolosu'nun maaşı ve ofis ödeneği yıllık 1500 £, Rus Konsolosu'nunki 980 £, İtalyan Konsolosu'nunki ise 880 £ olup... Benim maaşım ve ofis ödeneğim ise yılda yalnızca 700 £'dur.*⁶⁷⁷

Kendi sorumluluklarının büyüklüğünü şu sözlerle ifade etmiştir: *Bir Başkonsolosun görevlerini yerine getirmek ve Fransa'nın dört, İtalya'nın ise on dokuz katı kadar ticareti korumak zorundayım.*⁶⁷⁸

Henderson, Britanya'nın Suriye'deki ticari üstünlüğüne rağmen, konsolosluk faaliyetlerinin yeterli destekten yoksun olduğunu ve konsolosların ağır bir iş yükü altında çalıştığını vurgulamaktadır. Diğer ülkelerin konsoloslarının daha yüksek ödeneklerle desteklenmesinin onların halk nezdindeki prestijini artırdığını ve diplomatik nüfuzlarını güçlendirdiğini belirtmiştir: *Fransız, Rus ve İtalyan meslektaşlarım bağımsız Konsoloslar olup... kendilerini daha gösterişli şekilde temsil etmelerine olanak tanımakta ve bu da halk nezdinde bu Konsolosluğun itibarı ve etkisinin benim Konsolosluğumunkinden çok daha yüksek olmasına yol açmaktadır.*⁶⁷⁹

Yukarıdaki yazışmalar Britanya'nın Suriye'deki diplomatik faaliyetlerinin yalnızca ticari değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal boyutlar içerdiğini göstermektedir.

⁶⁷⁶ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Layard'a, Halep, 11 Ekim 1878.

⁶⁷⁷ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Layard'a, Halep, 11 Ekim 1878.

⁶⁷⁸ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Layard'a, Halep, 11 Ekim 1878.

⁶⁷⁹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Layard'a, Halep, 11 Ekim 1878.

Zira diğer büyük güçlerin konsolosları, halkın gözünde daha güçlü ve etkin bir konumda bulunurken, İngiliz konsolosları, sınırlı bütçelerine rağmen ticari ve diplomatik misyonlarını sürdürmek durumunda kalmıştır.

Henderson, konsoloslukların artan siyasi meselelerle ilgilenmek zorunda kalması nedeniyle iş yükünün önemli ölçüde arttığını ifade etmektedir. Konsolosluğun yalnızca ticari çıkarları koruma göreviyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Osmanlı taşrasında Britanya nüfuzunu artırmak adına önemli bir diplomatik merkez hâline geldiğini belirtmektedir. Henderson'un 26 Temmuz 1879 tarihinde⁶⁸⁰ Salisbury Markisi'ne⁶⁸¹ yazdığı mektup, Halep Konsolosluğu'ndaki mali sıkıntılar ve artan iş yüküne dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Henderson, Rus ve İtalyan konsolosluklarının personel maaşlarını önemli ölçüde artırdığını belirterek, "*Rus hükümeti, Yardımcı Konsolos'un maaşını ve ödeneklerini yıllık 8000 franka (320 pound) yükseltmiş ve maaşlı bir Dragoman için 120 pound tahsis etmiştir. İtalyan hükümeti de benzer bir iyileştirme planlamaktadır*" ifadeleriyle, Britanya Konsolosluğu'nun bu konuda geri kalmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Kendi maaş ve ödeneklerinin yetersizliğinden yakınan Henderson, "*Bir buçuk yıldır Halep'te görev yapıyorum ve yıllık yedi yüz poundluk maaşım, yalnızca konut ve kişisel masraflarımı karşılamaya yetiyor. Personelimi ödemek bir yana, meslektaşlarımla eşdeğer bir yaşam sürdüremiyorum*" diyerek mevcut durumun sürdürülemez olduğunu belirtmiştir. Artan iş yüküne dikkat çeken Henderson, "*Siyasi görevlerim o kadar arttı ki, konsolosluk işleri aksıyor. Bir İngiliz katip istihdam edemediğim için, yazışmalar ve belge kopyalarını bizzat hazırlamak zorunda kalıyorum. Bu durum, daha önemli meselelerle ilgilenmeme engel teşkil ediyor*" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁸² Henderson, maaşına Hindistan Hükümeti'nin de katkıda bulunması gerektiğini öne sürerek, "*Halep'te bulunan elli bir Britanya uyruklu aileden ellisi, Britanya Hindistanı'na mensup. Konsolosluğun görevleri büyük ölçüde onların ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Bu nedenle Hindistan Hükümeti maaşıma katkı sağlayabilir*" ifadelerini⁶⁸³ kullanmıştır.

⁶⁸⁰ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 26 Temmuz 1879.

⁶⁸¹ Salisbury Markisi, tam adıyla Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, İngiltere Başbakanı olarak görev yapmış bir İngiliz devlet adamıdır. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında üç kez Birleşik Krallık Başbakanlığı yapmıştır (1878-1880, 1886-1892, 1895-1902). Salisbury, dönemin en etkili siyasetçilerinden biri olarak bilinir ve dış politika konularında oldukça etkindir. Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Sorunu'nda da önemli rol oynamıştır.

⁶⁸² Özellikle Mazhar Paşa, Nourian Efendi ve Yüzbaşı Chermeside'den oluşan Komisyonun bölgedeki (Ermenilere yönelik) reform çalışmalarıyla ilgili faaliyetlerinin iş yükünü artırdığını vurgulamıştır. TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 26 Temmuz 1879.

⁶⁸³ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 26 Temmuz 1879.

Henderson'un maaş ve ödenekler konusundaki şikayetleri, yalnızca kişisel geçim sıkıntılarıyla sınırlı kalmayıp, Britanya'nın Halep'teki diplomatik etkinliğini artırma çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Fransız ve İtalyan konsoloslarının daha geniş bütçelerle hareket etmesi, onların kriz anlarında daha görünür müdahalelerde bulunmasını sağlarken, Henderson sınırlı kaynaklarla etkili bir diplomasi yürütmek zorunda kalmıştır. Bu durum, özellikle Halep'teki ekmek krizi sırasında belirginleşmiştir. Henderson, bütçe talepleri ile izlediği diplomatik strateji arasında doğrudan bir ilişki kurarak, Britanya'nın yerel düzeydeki etkisini artırma çabasını vurgulamıştır.

10 Mart 1880 tarihli mektubunda⁶⁸⁴ Henderson, Halep'te yoksul halkın artan ekmek fiyatları nedeniyle yaşadığı sıkıntıları ve bu durumun neden olduğu huzursuzluğu ayrıntılı şekilde ele almıştır. Halk, ekmek fiyatlarının yükselmesine tepki olarak sokaklarda protestolar düzenleyerek fırınları yağmalamış ve yetkililerden ekmek talebinde bulunmuştur. Henderson, olayları şu sözlerle aktarmaktadır:⁶⁸⁵ “*Fakirler büyük sıkıntı çekiyor ve önceki gün, aralarından bazıları sokaklarda gösteri yaparak fırınları yağmaladı ve ardından Konak'a gidip ekmek talep etti.*”

Fransız ve İtalyan konsolosları, silahlı korumalarıyla sokaklarda yürüyerek güç gösterisinde bulunmayı tercih ederken, Henderson daha farklı bir diplomatik yaklaşım sergilemiştir. Toplumsal gerilimi azaltmak için doğrudan müdahalede bulunmuş ve üç dragomanını, ekmek satın alıp halka dağıtmaları için görevlendirmiştir. Henderson, “*Üç dragomanı, ne kadar ekmek bulabilirlerse satın almaları ve bunu yoksullara dağıtmaları için gönderdim. Bu önlem derhal ve son derece olumlu bir etki yarattı*” ifadeleriyle⁶⁸⁶ bu stratejinin krizin büyümesini engellediğini aktarmıştır.

Halep Valisi Said Paşa, un fiyatlarını düşürmek ve şehirdeki huzursuzluğu gidermek adına çeşitli adımlar atmıştır. Ancak Fransız Konsolosu Bay Destreis'in önerisini -kaleden topların çıkarılarak sokaklara yerleştirilmesi fikrini- reddetmiştir.⁶⁸⁷ Henderson ise askeri müdahale yerine halkın temel ihtiyaçlarına odaklanmanın daha etkili olacağını savunmuş ve doğrudan yardım dağıtımına öncülük etmiştir. Bu süreç, İngiliz konsoloslarının Osmanlı taşrasındaki diplomasi anlayışını ve kriz yönetiminde nasıl farklı bir yöntem izlediklerini ortaya koymaktadır. Henderson'un doğrudan yardım sağlama yaklaşımı hem yerel halkın desteğini kazanmış hem de Britanya'nın Halep'teki prestijini artıran bir strateji olarak öne çıkmıştır. Ancak bu gelişmeler aynı zamanda,

⁶⁸⁴ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Mart 1880.

⁶⁸⁵ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Mart 1880.

⁶⁸⁶ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Mart 1880.

⁶⁸⁷ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Mart 1880.

Henderson'un maaş ve ödenek taleplerini de haklı çıkaran unsurlar arasında yer almıştır. Henderson, Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki etkinliğini sürdürebilmesi için, Fransız ve İtalyan konsolosluklarının sahip olduğu bütçesel olanaklara benzer mali desteklerin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bölgedeki krizleri yönetebilmek ve Britanya'nın diplomatik etkisini artırabilmek adına daha fazla kaynağa ihtiyaç duyduğunu açıkça dile getirmiştir.

c) Britanya'nın Şam Konsolosluğu: 1875-1896 Yılları Arasında Diplomatik Stratejiler ve Bölgesel Nüfuz Mücadelesi

Şam, Suriye Vilayeti'nin başkenti olması nedeniyle stratejik ve idari açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Britanya'nın Şam'daki diplomatik varlığı, 1875'te Konsolos Yardımcısı olarak görev yapan Thomas Jago'nun 1877-1882 yılları arasında Vekil Konsolos olmasıyla daha da güçlenmiştir. Osmanlı yönetimi, 1876 Kanun-ı Esasi ile anayasal bir sisteme geçiş yapmasına rağmen, reformlar taşrada sınırlı kalmıştır. Müslüman halk, reformların gayrimüslimlere ayrıcalık tanıyacağı kaygısını taşıırken, gayrimüslimler ise bu düzenlemelerin kendileri için gerçek bir iyileşme sağlayıp sağlamayacağından emin olamamıştır. Jago'nun yazışmaları, reformların uygulanmasındaki zorluklara ve Britanya'nın bölgedeki çıkarlarını koruma çabasına ışık tutmaktadır.

Britanya'nın Şam'daki diplomatik stratejisi, Osmanlı yönetimiyle dengeli ilişkiler kurarak reform sürecini takip etmeye ve bölgesel nüfuzunu sağlamlaştırmaya odaklanmıştır. Buna karşın, Fransa doğrudan ve baskıcı bir politika benimseyerek, iki ülkenin bölgedeki diplomatik yöntemleri arasında belirgin bir ayrım yaratmıştır. Bu fark, 1881'de Fransız Konsolosu Flesch'in yerel bir nöbetçi askerle yaşadığı olayda açıkça görülmektedir. Jago'ya göre, Fransız diplomasisinin sert ve müdahaleci tutumu başarısızlığa yol açarken, Britanya daha esnek bir yaklaşımla bölgedeki konumunu güçlendirmiştir. 16 Nisan 1881'de meydana gelen olay, Fransız diplomasisinin bölgedeki varlığını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Jago, durumu şu şekilde aktarmaktadır:⁶⁸⁸

Fransız Konsolosu Flesch, Askeri Hastane'nin arka kapısından geçerken nöbetçinin kendisini selamlamadığını fark etmiş ve sebebini öğrenmek üzere kavasını göndermiştir. Ancak, nöbetçinin "gaiour" (kâfir) olduğu için selamlamama emri aldığı yönündeki iddiası, konsolosun öfkesine yol açmıştır. Bu durum üzerine Flesch, süvarilerine nöbetçiyi dövdürme talimatı vermiştir ve bu emir yerine getirilmiştir. Olay sırasında Konsolosun üniforma giymemesi, meselenin resmi bir nezaketten ziyade şahsi bir algıyla ele alındığını göstermektedir.

⁶⁸⁸ TNA, FO 195 1369, Jago'dan Goschen'e Şam, 24 Temmuz 1881.

Fransız diplomasisi, prestijini güçlendirmek adına sert ve abartılı yöntemler kullanmış, bu da yerel halk nezdinde olumsuz bir algıya yol açmıştır. Jago, Flesch'in küçük olayları abartarak Fransız onuruna yönelik tehditleri aşırı tepkilerle karşılamaşının, Müslüman halk arasında Fransa'ya duyulan güveni sarstığını⁶⁸⁹ belirtmektedir. Bu tavır, Kuzey Afrika'daki Fransız askeri operasyonlarının etkileriyle birleşerek, Fransa'nın bölgedeki itibarını zedelemiştir.

Aynı dönemde İngiliz diplomatların daha dikkatli ve uzlaşmacı bir politika izlemesi, Fransız yaklaşımlarından farklı bir strateji izlediklerini göstermektedir. İngiliz diplomasisi, yerel dinamikleri göz önünde bulundurarak hareket ederken, Fransa'nın katı tutumu Britanya'nın bölgedeki etkisini artırmasına olanak sağlamıştır. Jago'nun 27 Ağustos 1881 tarihli mektubuna göre;⁶⁹⁰ Flesch'in geri çağırılması, Şam'daki Müslüman halk tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bu gelişme, Fransız yöntemlerinin etkisiz kaldığını ve Britanya'nın bölgedeki diplomatik konumunu güçlendirdiğini göstermektedir.

Şam'daki İngiliz ve Fransız diplomatlarının izlediği farklı stratejiler, yalnızca Osmanlı yönetimiyle ilişkileri değil, aynı zamanda yerel halkın bu iki güce yönelik algısını da şekillendirmiştir. Fransız Konsolosu Flesch'in otoriter tutumu, bölgedeki diplomatik dengeleri etkileyerek Britanya'nın daha esnek ve temkinli bir yaklaşım benimsemesine yol açmıştır. İngiliz diplomatlar, yerel yöneticilerle doğrudan temas kurarak Osmanlı reform sürecini yakından takip etmeye odaklanmış, bölgedeki nüfuzlarını bu yöntemle artırmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, 1882'de Vekil Konsolos olarak atanan John Dickson, 1884-1891 yılları arasında Şam Konsolosu olarak görev yapmış, taşrada reformların yeterince uygulanmadığını ve Osmanlı idaresinin etkinlikten uzak olduğunu bildirmiştir. Aynı dönemde Konsolos Yardımcısı Adam Block, Osmanlı yönetimiyle diplomatik temasları yürütmüş, reformların takibi ve uygulanışı konusunda önemli bir aracı konumuna gelmiştir. 1891'de Harry Charles Augustus Eyres, Şam Konsolosu olarak atanmış ve 1892-1894 yılları arasında görev yapmıştır. Bu süreçte Osmanlı yönetimi, İngiliz tüccarlarının ve misyonerlerinin faaliyetlerini sınırlandırmaya yönelik yeni adımlar atarken, İngiliz makamları ise reformların beklentileri karşılamadığını vurgulamış ve Osmanlı bürokrasisinin idari kapasitesini sorgulamıştır. 1891-1892 yıllarında Nasif Meşhaka, Şam Vekil Konsolosu olarak atanmış ve reform sürecini yakından izleyerek bölgedeki yönetim sorunlarına

⁶⁸⁹ TNA, FO 195 1369, Jago'dan Goschen'e Şam, 24 Temmuz 1881.

⁶⁹⁰ TNA, FO 195 1369, Jago'dan Goschen'e Şam, 27 Ağustos 1881.

önemli yazışmalar yapmıştır.⁶⁹¹ Bu süreçte Britanya'nın Şam'daki diplomatik faaliyetleri, yalnızca Osmanlı reformlarını gözlemlemekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve ekonomik nüfuzunu koruma stratejisi çerçevesinde şekillenmiştir.

İngiliz konsoloslukları, 19. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'de yalnızca diplomatik temsilcilikler olarak değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmeleri gözlemleyen ve bunları Britanya'nın bölgesel stratejileri doğrultusunda değerlendiren merkezler olarak işlev görmüştür. Konsoloslar, Osmanlı reformlarının uygulanmasını takip ederken, aynı zamanda büyük güçler arasındaki rekabetin bir parçası olarak yerel aktörlerle doğrudan temas kurarak Britanya'nın nüfuzunu genişletmeye çalışmıştır. Ancak, bu süreç Osmanlı yönetiminin iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kaldığı bir döneme denk gelmiştir. 1875-1878 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu hem içeride istikrarsızlık hem de dış tehditler nedeniyle büyük bir kriz yaşamış; bu durum Suriye üzerindeki idari kontrolü ve reform politikalarının uygulanmasını doğrudan etkilemiştir. Bu bölümün ikinci başlığında, Osmanlı'nın bu zorlu yıllarının Suriye'de nasıl yankı bulduğu ve bölgedeki İngiliz diplomatik faaliyetleriyle nasıl kesiştiği ele alınacaktır.

2. 1875-1878 Osmanlı İmparatorluğu'nun Zor Yıllarının Suriye'ye Yansımaları

a) Osmanlı Suriyesi'nde Reform, İstikrarsızlık ve Osmanlı-Rus Savaşı'na Giden Süreç

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki reform çabaları, taşrada idari otoriteyi güçlendirme amacına rağmen, Suriye'de hem yönetsel zorluklarla hem de toplumsal gerilimlerle karşılaşmıştır. Özellikle, Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve idari reform girişimleri, merkezi yönetimin kontrolünü artırma hedefi taşısa da uygulama sürecinde çeşitli yapısal engellerle karşılaşmıştır. Bu bağlamda, Halep ve Beyrut'taki İngiliz konsoloslarının yazışmaları, Osmanlı idaresinin taşradaki istikrarsızlığını ve reformlara yönelik toplumsal tepkileri anlamak açısından kritik bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Diğer yandan, 1876'da Osmanlı tahtında yaşanan değişimler, Osmanlı-Rus Savaşı'na giden süreç ve uluslararası güç dengelerinin bölgedeki etkisi, Suriye'de belirsizlik ve huzursuzluğu derinleştirmiştir. Bu çerçevede, Beyrut Başkonsolosu J. Jackson Eldridge ve Halep Konsolosu James Henry Skene'nin yazışmaları, reformların

⁶⁹¹ 1895'te Meşhaka yeniden Vekil Konsolos olarak görevlendirilmiş, 1895-1896 yıllarında ise Eyres bu görevi tekrar devralmıştır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, İngiliz diplomatların toplumsal gerilimleri körükleyebileceğinden endişe ederken, İngilizler ise reformların etkisiz kaldığını savunarak Osmanlı idaresine yönelik eleştirilerini artırmıştır.

Suriye’de nasıl algılandığını ve uygulama sürecinde karşılaşılan idari ve toplumsal engelleri ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir.

Halep Konsolosu Skene’nin 20 Ağustos 1875 tarihli yazışmaları,⁶⁹² Osmanlı idaresinin Suriye vilayetlerindeki yönetsel sorunlarını ve Sultan’ın reform politikalarına yönelik değerlendirmeleri içermektedir. Skene, Osmanlı yönetiminin taşradaki idari zaafiyetlerine dikkat çekerken, Sultan’ın merkezi idareye yönelik memnuniyetsizliğini dile getirdiği bir İmparatorluk Kararnamesi ve Sadrazam’ın vilayetlerin genel valilerine yönelik yayımladığı genelgenin Halep’te reform beklentisi yarattığını aktarmaktadır. Skene’nin yazışmalarında, Osmanlı yönetiminin reformlar yoluyla idari etkinliği artırma çabasında olduğu ifade edilmektedir.

Bu reformlar arasında en dikkat çekici girişimlerden biri, demiryolu projeleri ve ticaretin geliştirilmesine yönelik planlardır. Osmanlı yönetimi, bu projelerle ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi ve modernleşme sürecini hızlandırmayı amaçlamıştır. Halep halkı, Akdeniz ile Basra Körfezi arasında ticari bir bağ kurulmasının bölgesel ekonomiyi canlandıracağına inanmış, bu projeleri ekonomik kalkınmanın önemli bir parçası olarak görmüştür. Ancak Sultan’ın reform hedeflerine rağmen, Halep’te uygulamada ciddi aksamalar yaşanmış, idari yapının yetersizlikleri reformların etkisini sınırlandırmıştır. Skene, Osmanlı taşra yönetimindeki kayırmacılık ve yolsuzluklara dikkat çekerek,⁶⁹³ “*kritik makamlara atanan kişilerin yetkinlikten yoksun olduğunu*” vurgulamıştır. Skene, Suriye’deki görev süresi boyunca yirmi iki farklı genel vali ile çalıştığını⁶⁹⁴ belirterek, Osmanlı idaresindeki yapısal zayıflıklara ve idari istikrarsızlıklara dikkat çekmektedir. Valilerin sık sık değiştirilmesi ve liyakatsiz yöneticilerin atanması, taşra yönetiminin etkinliğini ciddi ölçüde zayıflatmış, halkın Osmanlı idaresine duyduğu güveni sarsmıştır.

1876 yılında Sultan tarafından ilan edilen İmparatorluk Fermanı, Osmanlı yönetiminin modernleşme çabalarının bir parçası olarak duyurulmuş olsa da Beyrut Başkonsolosu Eldridge’ye göre,⁶⁹⁵ bu belge “*pratikte uygulanabilir olmaktan uzaktı ve*

⁶⁹² TNA, FO 195 1067, Skene’den Elliot’a Halep, 20 Ağustos 1875.

⁶⁹³ Sahte belgeler düzenlediği gerekçesiyle daha önce görevden alınmış bir kişinin, Halep’te önemli bir idari pozisyona yeniden atanması, yerel yönetimde güven bunalımını derinleştirmiştir. Bu tür atamalar, Osmanlı yönetiminin taşrada reformları hayata geçirme konusunda karşılaştığı temel idari zaafı ortaya koymaktadır. Merkezi yönetimin reform çabaları ve modernleşme girişimleri umut vaat etse de taşradaki uygulama eksiklikleri ve liyakate dayalı olmayan atamalar, bu reformların etkinliğini zayıflatmıştır. TNA, FO 195 1067, Skene’den Elliot’a Halep, 20 Ağustos 1875.

⁶⁹⁴ Skene’nin gözlemleri, Osmanlı’nın merkezileşme politikaları ile taşra idaresi arasındaki uyumsuzluğun, idari istikrarsızlığı derinleştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı reformlarının taşrada başarılı olabilmesi için yalnızca merkezi iradenin değil, yerel düzeyde idari yapının da köklü bir dönüşüm geçirmesi gerektiği görülmektedir. TNA, FO 195 1113, Skene’den Elliot’a Halep, 24 Haziran 1876.

⁶⁹⁵ TNA, FO 195 1113, Eldridge’den Elliot’a Beyrut, 7 Şubat 1876.

muğlak ifadeler içermesi nedeniyle farklı kesimler tarafından kendi çıkarlarına uygun şekilde yorumlanabilirdi". Eldridge reformların, "özellikle Hristiyan tebaanın hukuki statüsünü iyileştirmek yerine, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki baskısını hafifletmek amacıyla hızla hazırlandığını" belirterek bu girişimin toplumsal dengeleri korumakta başarısız olduğunu vurgulamıştır. Müslüman nüfus, fermanın Hristiyanlarla eşit haklar sunduğu fikrine dayanarak askerlik yükümlülüğünün de paylaşılması gerektiğini savunmuş, ancak bu talep Osmanlı taşrasında yeni toplumsal gerilimleri tetiklemiştir.

Sayda Konsolos Yardımcısı Abela ve Lazkiye Konsolos Yardımcısı Vitale'nin konuya ilişkin yazışmaları,⁶⁹⁶ reformların Avrupa devletlerinin desteği olmadan uygulanmasının güç olduğunu ortaya koymaktadır. Yardımcı Konsoloslar, reformların uygulanması bağlamında, 1860'taki mezhepsel çatışmaların yeniden yaşanabileceğine dair endişelerini dile getirmişlerdir. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda, Fransa'nın doğrudan bir askeri müdahalede bulunamayacağını, Britanya'nın ise yalnızca deniz ticaret yollarını güvence altına almakla yetineceğini öngörmüşlerdir. Yapılan yazışmalarda, Rusya'nın bu durumu kendi çıkarları doğrultusunda kullanabileceği; Osmanlı maliyesinin zayıflığı ve devlet memurları arasındaki yolsuzluğun, reformların tarım, ticaret ve sanayi alanlarında kalıcı bir iyileşme yaratma ihtimalini de olumsuz etkileyebileceği vurgulanmıştır.

Kanun-ı Esasi'nin ilanı, Osmanlı'nın modernleşme çabalarının bir parçası olarak Suriye'de farklı tepkilerle karşılanırken, aynı dönemde yaşanan siyasi istikrarsızlık da halk arasında belirsizlik yaratmıştır. Halep'te anayasanın ilanına yönelik tepkiler devam ederken, İstanbul'daki Sultan değişikliği ve bunun Osmanlı genelindeki yankıları da bölgedeki huzursuzluğu derinleştirmiştir. Skene'nin 28 Aralık 1876 tarihli telgrafı⁶⁹⁷ Osmanlı'nın ilk Anayasası olan Kanun-ı Esasi'nin Halep'te yarattığı farklı tepkileri detaylandırmaktadır. Tüm dini mezheplerden milletvekillerinin katılımıyla bir Meclis-i Mebusan kurulacağını bildiren telgraf, Halep'te⁶⁹⁸ Müslümanlar arasında büyük bir heyecan yaratırken, Hristiyan nüfus arasında ciddi bir endişeye yol açmıştır. Skene, bu

⁶⁹⁶ TNA, FO 195 1113, Abela'dan Eldridge'ye, Sayda, 4 Ocak 1876. TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 18 Ocak 1876.

⁶⁹⁷ TNA, FO 195 1113, Skene'den Elliot'a Halep, 28 Aralık 1876.

⁶⁹⁸ 1877 yılı milletvekili seçimlerinde Halep'ten dört milletvekili seçilmiştir. Konsolos Skene'nin raporlarına göre, Halep halkı seçimlere hazırlıksız bir şekilde katılmış ve Vilayet yetkililerinden öğrendikleri isimlere oy vermiştir. Bu durum, halkın seçim süreci hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını ve seçmenlerin tercihlerinin büyük ölçüde yerel yönetimin yönlendirmesiyle şekillendiğini göstermektedir. Skene, bu durumu Osmanlı'nın yerel seçim pratiğinin eksiklikleri ve halkın demokratik katılım konusundaki tecrübesizliği bağlamında değerlendirmiştir. TNA, FO 195, 1153, Skene'den Jocelyn'e Halep, 24 Şubat 1877. Beyrut'tan ise yine dört milletvekili seçilmiş Lübnan Dağı Yönetimi ise Meclise iki milletvekili göndermeyi reddetmiştir. Eldridge durumu şöyle ifade etmiştir: Lübnan Dağı'nı ulusal mecliste temsil etmek üzere iki üye seçilmesi söz konusu olmuş, ancak birçok kişi bu önlemin Nizamnameye aykırı olduğunu ve Lübnan'ın sahip olduğu ayrıcalıklara müdahale edebileceğini düşünmüştür. TNA, FO 195, 1153, Eldridge'den Jocelyn'e Beyrut, 3 Mart 1877.

durumun Osmanlı toplumunun ne kadar kırılgan olduğunu ve Müslüman-Hristiyan topluluklar arasındaki güven sorunlarının reform sürecine olumsuz yansıdığını belirtmiştir.

Kanun-ı Esasi'nin ilanının ardından Suriye genelinde büyük bir istikrarsızlık yaşanmasa da Sultan değişikliğiyle bağlantılı söylentiler halk arasında karışıklık yaratmıştır. Eldridge, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve Sultan Murad'ın tahta çıkışıyla ilgili yayılan söylentilere⁶⁹⁹ karşı alınan tedbirlerin, halk üzerindeki güven artırıcı etkisini vurgulamaktadır.⁷⁰⁰ Ancak, Osmanlı yönetiminde yaşanan bu değişikliklerin uzun vadeli etkileri henüz netleşmemiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bölgesel krizler ve uluslararası baskılar, reformların taşrada nasıl uygulanacağını ve Osmanlı merkezi otoritesinin ne ölçüde korunabileceğini belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

b) Balkan İsyanlarından Osmanlı-Rus Savaşı'na: Osmanlı Suriyesi'nde Toplumsal ve Siyasal Gerilimler

1875-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti, Balkanlar'da giderek büyüyen isyan hareketleri ve Rusya'nın bu ayaklanmaları teşvik eden politikalarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1875'te Hersek'te başlayan isyan, kısa sürede Bulgar, Sırp ve Karadağ isyanlarıyla genişlemiş, nihayetinde Osmanlı-Rus Savaşı'na (1877-1878) giden süreci hızlandırmıştır. Osmanlı yönetimi, Balkanlarda devam eden çatışmalara karşı kaynak sağlamak amacıyla imparatorluğun farklı bölgelerinden maddi ve askeri destek toplama yoluna gitmiştir. Bu çerçevede, Suriye vilayetleri de gerek mali yardımların organize edilmesi gerekse asker toplanması açısından önemli merkezler haline gelmiştir.

Osmanlı yönetimi Sırp isyanı sırasında Suriye'den halk desteğini sağlamak amacıyla bir yardım fonu oluşturmayı denemiş,⁷⁰¹ ancak bu girişim beklenen ilgiyi görmemiştir.⁷⁰² Beyrut Başkonsolosu Eldridge, bu durumu Osmanlı merkezi yönetimi

⁶⁹⁹ Eldridge, Sultan değişikliğiyle ilgili söylentileri bastırmak amacıyla, alınan resmi telgrafi yetki alanındaki tüm konsolosluklara ve kamuoyuna duyurmuştur. TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Elliot'a Beyrut, 11 Haziran 1876.

⁷⁰⁰ Eldridge 3 Eylül 1876 tarihli mektubunda, Sultan Murad'ın sağlık sorunları nedeniyle tahttan indirilip yerine Sultan Abdülhamid'in geçişini ve bu değişikliğin Suriye'deki etkilerini değerlendirmiştir. Sultan değişimi, bazı Müslümanlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun yaklaştığına dair yerel dedikodulara yol açmıştır. Ancak Eldridge, bu tür söylentilerin sadece spekülasyondan ibaret olduğunu ifade etmiştir. TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Elliot'a Beyrut, 3 Eylül 1876.

⁷⁰¹ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 9 Temmuz 1876.

⁷⁰² Eldridge, yardım fonlarına yapılan bağışların oldukça sınırlı kaldığını raporlamıştır. Beyrut'ta 1000 sterlin toplanması beklenirken yalnızca 700 sterlin bağışlanmış, Şam'da ise beklenen 3000 sterlinlik miktarın ancak 2000 sterlini toplanabilmiştir. Sayda ve Trablus gibi diğer şehirlerde de benzer şekilde düşük oranlarda destek sağlanmıştır. TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 23 Temmuz 1876.

ile taşra arasındaki iletişim kopukluğu çerçevesinde değerlendirmektedir. Ona göre,⁷⁰³ vilayetlerde uygulanması planlanan idari reformlar hakkında halkın yeterince bilgilendirilmemesi, reformlara dair yaygın bir güvensizliğe yol açmıştır. Halk, reformların yalnızca vaat düzeyinde kalacağına inanmakta, dolayısıyla merkezi yönetime duyduğu güven giderek azalmaktadır. Eldridge, reformların başarısız olmasının en büyük nedenlerinden birinin, Osmanlı yönetiminin taşra halkıyla doğrudan ve etkili bir iletişim kuramaması olduğunu vurgulamaktadır.

Diğer yandan, Suriye'ye ulaşan telgraf haberlerinin yetersizliği ve içerdiği çelişkiler, halk arasında asılsız söylentilerin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu tür problemler, yalnızca toplumsal huzursuzluğu artırmakla kalmamış, aynı zamanda yerel düzeyde çıkar gruplarının kasıtlı olarak yanlış bilgi yaymasına da zemin hazırlamıştır. Eldridge, Osmanlı'nın bilgi akışındaki bu eksikliklerin halk nezdinde merkezi otoriteye olan güveni ciddi şekilde zedelediğini belirtmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı taşrasında yaşanan istikrarsızlık, yalnızca yönetsel zafiyetlerden değil, aynı zamanda halkla etkin bir iletişim kurulamamasından da kaynaklanmaktadır.

Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin 30 Ekim 1876 tarihli mektubu,⁷⁰⁴ Bulgar isyanı sırasında Britanya'da Osmanlı yönetimine yönelik tepkilerin, Osmanlı-İngiliz ilişkileri üzerindeki yansımalarını ve Suriye'deki toplumsal etkilerini değerlendiren önemli bilgiler içermektedir. Eldridge, "Bulgar Mezalimi" olarak adlandırılan olayların İngiliz kamuoyunda yarattığı huzursuzluğun, Osmanlı Devleti'ne verilen desteği sorgulama noktasına getirdiğini belirtmiştir.⁷⁰⁵

Suriye'deki Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasındaki uyumu sarsmış, Osmanlı yönetimine yönelik belirsizliği artırmıştır. Osmanlı'ya verilen desteğin azaldığına dair bir algı, Suriye'deki Müslümanlar arasında endişeye yol açmıştır. Bu gelişmeler, kamu düzeni açısından doğrudan bir tehdit oluşturmaya da toplumsal yapıda belirgin bir gerginlik yaratmıştır.

Eldridge'nin değerlendirmelerine göre, Suriye'deki Müslüman topluluklar, Osmanlı yönetiminin uluslararası alandaki gücünü kaybettiğine dair algının yayılmasıyla daha temkinli bir tutum sergilemeye başlamış, bu durum mezhepsel dengelerin daha da hassas hale gelmesine neden olmuştur.

Halep Konsolosu Skene'nin 14 Aralık 1876 tarihli mektubu,⁷⁰⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden süreçte yaşanan toplumsal gerilimleri ve bu dönemin Müslüman ve Hristiyan topluluklar üzerindeki etkilerini ayrıntılı şekilde ele almaktadır. Özellikle, asker toplama sürecinde yaşanan baskılar ve yerel halkın zorunlu askerliğe karşı gösterdiği tepkiler, Osmanlı yönetimi açısından

⁷⁰³ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 9 Temmuz 1876.

⁷⁰⁴ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 30 Ekim 1876.

⁷⁰⁵ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 30 Ekim 1876.

⁷⁰⁶ TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a Halep, 14 Aralık 1876

ciddi bir yönetim krizi yaratmıştır. Skene “*Tarsus’ta epilepsi nöbeti geçiren bir askerin kırbaçlanarak öldürüldüğünü, bunun Müslüman halk arasında büyük bir öfke yarattığını ve dini liderlerin hükümete karşı direniş çağrısında bulunduğunu*” aktarmıştır.⁷⁰⁷ Adana Valisi, olayları yatıştırmak için çeşitli önlemler alsa da halk arasındaki hoşnutsuzluk kısa sürede yayılmıştır. Benzer şekilde, Beylan’da bir Hristiyan düğününe yapılan saldırının ardından, Müslüman grupların misilleme çağrıları yapması mezhepsel gerilimleri artırmıştır. Ancak, Osmanlı idaresinin zamanında müdahalesi büyük çaplı çatışmaları önlemiştir. Halep’te Fransız manastırında eğitim gören Hristiyan öğrencilere yönelik taciz olayları ise, bölgedeki dinî gruplar arasındaki gerilimin devam ettiğini göstermektedir. Skene’ye göre,⁷⁰⁸ bu tür olaylar, Osmanlı yönetiminin taşradaki otorite boşluğunu ve toplumsal gruplar arasındaki kırılğan dengeyi korumakta yaşadığı zorlukları ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Osmanlı’nın ihtiyat asker toplama süreci, Halep, Antep ve Kilis gibi şehirlerde halkın tepkisine neden olmuştur. Skene “*Zorunlu askerliğe duyulan rahatsızlığın, özellikle savaş hazırlıkları kapsamında alınan sert önlemlerle daha da derinleştiğini*”⁷⁰⁹ belirtmiştir. Ayrıca, Skene’ye göre “*Osmanlı-Rus Savaşı’nın nedeni olarak Hristiyan toplulukların görülmesi, Müslüman halk arasında Hristiyanlara yönelik öfkeyi körüklemiştir*”. Skene, Osmanlı yönetiminin bu gerilimleri göz ardı etmemesi gerektiğini ve daha ihtiyatlı politikalar izlemezse reform sürecinin zarar göreceğini vurgulamıştır. İngiliz diplomasisi açısından, Osmanlı’nın iç istikrarı ve reform sürecinin korunması, Britanya’nın bölgedeki nüfuzunu artırmak ve Rus yayılcılığını dengelemek açısından kritik bir mesele olarak görülmüştür. Bu bağlamda, İngiltere, Osmanlı ile iş birliği yaparak, Rusya’nın Osmanlı toprakları üzerindeki etkisini sınırlamaya yönelik stratejiler geliştirmeye çalışmıştır. Skene’nin değerlendirmeleri, Osmanlı yönetiminin halk üzerindeki kontrolünü sağlarken, aynı zamanda büyük güçler arasındaki dengeleri nasıl yönetmesi gerektiğine dair önemli bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Savaş koşulları Osmanlı taşrasında ağır vergi politikalarının uygulanmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, “*bölge sakinlerinin kıt olan hasatlarının ürünlerini değerlendirmesini engellediği ve savaşın gerektirdiği ekstra ve ağır vergilerle birleşerek ciddi kayıplara ve büyük sıkıntılara neden olduğunu*” bildirmiştir.⁷¹⁰ Eldridge, Sayda’daki yardımcı konsolos Habib Abela’dan aldığı bilgilere

⁷⁰⁷ TNA, FO 195 1113, Skene’den Henry Elliot’a Halep, 14 Aralık 1876

⁷⁰⁸ TNA, FO 195 1113, Skene’den Henry Elliot’a Halep, 14 Aralık 1876

⁷⁰⁹ TNA, FO 195 1113, Skene’den Henry Elliot’a Halep, 14 Aralık 1876

⁷¹⁰ TNA, FO 195, 1153, Eldridge’den Henry Layard’a Beyrut, 5 Temmuz 1877.

dayanarak bölgedeki vergi yükünün halk üzerindeki etkilerine dair yazışmalar gerçekleştirmiştir.

Abela, yetkililerin iki aydır süren hasada rağmen ondalık vergilerini ihale etmemesi nedeniyle çiftçilerin ürünlerini serbestçe değerlendiremediğini ve ekonomik sıkıntıların arttığını bildirmiştir.⁷¹¹ Vergi yükünün dört farklı kalemde toplandığını belirten Abela, “gönüllü yardım (yaane), zorunlu yardım (yaane djabrice), keçi ve koyun vergisi ile at vergisi olmak üzere ağır ek vergilerin uygulandığını” aktarmış; özellikle at vergisinin halk için büyük bir yük oluşturduğunu, birçok kişinin bu bedeli ödeyemediğini vurgulamıştır.⁷¹² Vergilerin seviyesi, bölgenin olağan ondalık vergilerine eşdeğer hale gelerek halkın ekonomik gücünü aşan bir baskıya dönüşmüştür. Ayrıca, Babiali’nin yeni vergiler getireceğine dair söylentilerin dolaştığını belirten Abela, emlak vergisine benzer yeni bir yükümlülüğün uygulanmasının halkın ekonomik durumunu daha da kötüleştirebileceği konusunda uyarmıştır.⁷¹³

Osmanlı-Rus Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Suriye vilayetlerinde sosyo-ekonomik ve idari açıdan ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Halep Konsolosu Skene, daha önceki yazışmalarında bu savaşı öngörememiş olsa da savaşın etkilerini Erzurum’a yapılan asker sevkiyatları üzerinden değerlendirmiştir. Skene, savaşın getirdiği mali ve lojistik yüklerin halk üzerindeki etkilerini şu şekilde aktarmaktadır:⁷¹⁴

...Ticaret mahvoldu ve günlük yiyecekleri sağlanmadığı için halkın herhangi bir katkıda bulunmalarını sağlayacak iş bulunamıyor... Açlık baş göstermeye başladı ve sınırları savunmak için gönderilenlerin aileleri dilenerek yaşıyor... Soygunlar giderek daha sık hale geliyor ve yerel yetkililer tarafından engellenmiyor.

Konsolos Yardımcısı Jago’nun 27 Mart 1878 tarihli mektubu,⁷¹⁵ Osmanlı-Rus Savaşı’nın Suriye’de toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini ve Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluğun derinleştiğini ortaya koymaktadır. Jago, savaşın yol açtığı ekonomik sıkıntılar ve idari zafiyetin, Şam’daki halkın Osmanlı yönetimine tepkisini artırdığını gözlemlemiştir.

Jago’ya göre,⁷¹⁶ Osmanlı yönetimine dini bağlılık gösteren Müslüman alt sınıflar, savaşın ekonomik yükünü en ağır hisseden kesim olmuştur. Zorunlu askerlik, ağır vergiler ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarındaki artış, Müslüman nüfusu derinden etkilemiştir. Buna karşın, Hristiyan ve Yahudi toplulukları, zorunlu askerlikten muaf tutulmaları ve daha hafif bir vergi yüküne tabi olmaları nedeniyle savaşın doğrudan etkilerini Müslüman halk kadar ağır hissetmemiştir. Bu ekonomik ve sosyal

⁷¹¹ TNA, FO 195, 1153, Habib Abela’dan Eldridge’ye Sayda, 2 Temmuz 1877.

⁷¹² TNA, FO 195, 1153, Habib Abela’dan Eldridge’ye Sayda, 2 Temmuz 1877.

⁷¹³ TNA, FO 195, 1153, Habib Abela’dan Eldridge’ye Sayda, 2 Temmuz 1877.

⁷¹⁴ TNA, FO 195 1153, Skene’dan Henry Layard’a, Halep 26 Mayıs 1877.

⁷¹⁵ TNA, FO 195 1201, Jago’dan Earl of Derby’e, Şam 27 Mart 1878.

⁷¹⁶ TNA, FO 195 1201, Jago’dan Earl of Derby’e, Şam 27 Mart 1878.

denge-sizlikler, Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluğun bireysel şikâyetler düzeyinde kalmayıp, açık protesto eylemlerine dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Osmanlı yönetiminin ekmek fiyatlarını denetleyememesi üzerine, Şam'da kadınlardan oluşan bir grup, Şam Valisi Cevdet Paşa'nın makamına giderek hükümetin yolsuzluklarını protesto etmiş, hatta bazıları Osmanlı yönetiminin sona ermesini ve Rusya'nın Suriye'ye müdahale etmesini talep etmiştir.⁷¹⁷ Ortaya çıkan halk hareketleri, Osmanlı yönetiminin savaş döneminde halk desteğini sağlamada karşılaştığı zorlukları göstermektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın taşradaki yönetim zafiyetleri, yalnızca iç huzursuzlukları artırmakla kalmamış, aynı zamanda büyük güçlerin bölgedeki etkisini genişletmeleri için elverişli bir ortam yaratmıştır. Suriye'deki İngiliz konsolosları, Osmanlı'nın savaş politikalarının yerel halk üzerindeki etkilerini gözlemleyerek, halkın tepkisini minimize edecek daha ölçülü bir yaklaşım benimsemesi yönünde merkeze tavsiyelerde bulunmuşlardır.⁷¹⁸ Ancak artan ekonomik sıkıntılar ve yönetsel zaafılar, merkezi otoritenin bu tür önlemleri etkin bir şekilde uygulamasını zorlaştırmıştır.

Savaşın getirdiği mali yük ve Osmanlı yönetiminin uyguladığı vergi politikaları, taşrada ciddi bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Sayda, Halep ve Şam gibi bölgelerde alınan ek vergiler, halkın kaynaklarını tüketmiş, tarımsal üretimi ve yerel ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Merkezi yönetimin mali baskıyı artırması, halkın Osmanlı idaresine duyduğu güveni sarsarken, bu durum aynı zamanda büyük güçlerin bölgedeki nüfuzlarını genişletmeleri için uygun bir zemin yaratmıştır. Britanya, Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın yayılmacı politikalarına karşı bir denge unsuru olarak görmüş ve reform sürecinin devamlılığını stratejik bir öncelik olarak değerlendirmiştir. Ancak Balkan krizinin Suriye'ye yansımaları, Osmanlı'nın taşradaki otoritesini zayıflatmış ve alınan önlemler, yerel halk arasında büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. İngiliz konsoloslar, Suriye'deki tepkileri Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne ileterek daha ihtiyatlı politikalar izlenmesi gerektiğini vurgulamış, aksi takdirde toplumsal hoşnutsuzluğun yaygınlaşarak Osmanlı idaresini daha da zayıflatabileceği konusunda uyarılmışlardır. Bu süreç, Britanya'nın hem Osmanlı'nın iç istikrarını koruma hem de Rusya'nın nüfuz alanını sınırlandırma çabaları açısından kritik bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

⁷¹⁷ TNA, FO 195 1201, Jago'dan Earl of Derby'e, Şam 27 Mart 1878.

⁷¹⁸ Jago, Osmanlı yönetiminin mali kriz ve yolsuzluklarla zayıfladığını, devlet memurlarına maaş ödenemediğini ve yerel yöneticilerin kamu kaynaklarını kişisel çıkarları için kullandığını vurgulamaktadır. Ancak Osmanlı yönetiminin baskı mekanizmasının hâlâ güçlü olması ve halk arasında örgütlü bir muhalefetin bulunmaması, yönetimin kısa vadede devrilmesini engelleyen faktörler arasında gösterilmektedir. TNA, FO 195 1201, Jago'dan Earl of Derby'e, Şam 27 Mart 1878.

3. Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki Vilayet Yönetimi ve Reform Süreçlerine Etkisi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve siyasi egemenliğini büyük ölçüde zayıflatmış, özellikle Ermeniler ve Rum Ortodokslar gibi azınlıklar üzerinde Rusya'nın himaye hakkını güçlendirmiştir. Ancak Britanya'nın müdahalesiyle toplanan Berlin Kongresi (1878), Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini önemli ölçüde revize ederek Osmanlı üzerindeki Rus nüfuzunu dengelemeye çalışmıştır. İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma stratejisi doğrultusunda Osmanlı'dan reform taahhüdü almış ve özellikle Suriye gibi taşra bölgelerinde vilayet yönetiminin iyileştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Osmanlı yönetimi, Berlin Antlaşması kapsamında reform girişimlerinde bulunmuşsa da taşradaki idari zafiyetler ve yerel direnişler reformların etkinliğini sınırlamıştır. Bu süreçte İngiliz diplomatlar, Osmanlı taşrasındaki yerel yöneticilerle temaslarını artırarak reformların gidişatını yakından takip etmiş ve Osmanlı yönetimine vilayet idaresinde etkin çözümler sunma noktasında baskı yapmıştır. Britanya'nın Osmanlı yerel yöneticileri üzerindeki etkisi ve Osmanlı-Rus Savaşı sonrası reform sürecine yaklaşımı, Britanya'nın Suriye'deki diplomatik stratejisinin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

a) İngiliz Konsolosluk Yazışmalarında Osmanlı Yerel Yöneticileri: Atamalar, İlişkiler ve Diplomatik Etki (1875-1896)

Bu başlıkta, Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki yöneticiler üzerindeki etkisi, konsolosluk yazışmalarındaki gözlemler ve değerlendirmeler temelinde ele alınmakta; İngilizlerin Osmanlı valileriyle olan ilişkileri ve yerel yönetim süreçlerine müdahalesi, dönemin diplomatik dinamikleri çerçevesinde incelenmektedir.

Britanya, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı taşrasındaki yerel yöneticiler üzerinde doğrudan ve dolaylı nüfuz sahibi olmuş, Osmanlı idari yapısını şekillendiren süreçlerde etkili bir aktör olarak yer almıştır. Konsolosluk yazışmaları, İngilizlerin valiler, mutasarrıflar ve diğer taşra yöneticileriyle kurduğu ilişkileri ve bu ilişkilerin Osmanlı taşrasındaki yönetim süreçlerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Britanya, Osmanlı yöneticilerinin atanması, görevden alınması ve yerel idarede reform süreçlerinin uygulanmasında belirleyici bir aktör olarak hareket etmiş, özellikle valilerin yönetim tarzları ve etkinlikleri konusunda Osmanlı merkezi idaresine diplomatik baskılar uygulamıştır.

i. Osmanlı İdari Yapısındaki İstikrarsızlık ve İngiliz Müdahaleleri

Osmanlı taşrasında yönetimsel istikrarın sağlanamaması, İngiliz diplomatların Osmanlı merkezi yönetimine yönelik eleştirilerinin temel noktalarından biri olmuştur. 1875'te Halep Vilayeti'nde bir yıl içinde beş valinin değiştirilmesi, merkezi yönetimin taşra idaresinde etkin bir kontrol sağlayamadığını ortaya koymaktadır. Halep Konsolosu James Skene'nin yazışmaları,⁷¹⁹ bu yönetimsel istikrarsızlığın sadece idari işleyişi değil, aynı zamanda halkın Osmanlı yönetimine duyduğu güveni de zayıflattığını göstermektedir. Skene, reformların yerel düzeyde uygulanamamasını ve kısa süreli atamalar nedeniyle vilayet yönetiminde sürekli bir boşluk oluşmasını Osmanlı idaresinin en büyük zaaflarından biri olarak değerlendirmiştir.

1875'te Halep'te yaşanan kolera salgını, Osmanlı idaresinin kriz yönetimindeki yetersizliğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Skene, salgın sürecinde Osmanlı taşra yönetiminin yetersizliğini şu sözlerle aktarmaktadır:⁷²⁰

“Konsolos olarak burada ikamet ettiğim on sekiz yıl boyunca, Osmanlı yönetiminin şu anda olduğu kadar düştüğünü hiç görmediğimi söylemekte tereddüt etmiyorum. Eğer son bir yıl içinde Halep Vilayeti'ne atanan beş validen herhangi biri görevinde kalabilseydi, kolera salgını sırasında halkın ihtiyaçlarını karşılamak için Majestelerinin Büyükelçiliği'nin müdahalesine gerek kalmayacağını düşünmekteyim.”

Sık sık değişen valiler,⁷²¹ idari sürekliliğin sağlanamaması nedeniyle halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Şam Konsolos Yardımcısı Jago, Osmanlı yönetiminde süreklilik sorununun Osmanlı taşrasında yönetim zafiyetlerini daha da belirgin hale getirdiğini ifade etmektedir: *Şam'daki on bir yıllık deneyim ve farklı valilerin yönetimlerini gözlemleme fırsatı, yabancıların çıkarlarının korunmasının tamamen valinin kişisel özelliklerine bağlı olduğunu göstermektedir. ...İngiliz çıkarına olduğu söylenen işlerin aslında doğru olmadığını ne acı ki öğrendim.*⁷²²

Osmanlı yönetiminde istikrarın sağlanamaması, İngilizlerin diplomatik baskılarının temel gerekçelerinden biri haline gelmiştir. Skene, yerel yönetimin salgın karşısındaki yetersizliği ve halkın ihtiyaçlarına yönelik ilgisizliğini detaylı bir şekilde ele almıştır. Doktor eksikliği, karantina sisteminin rüşvetle işlediği iddiaları ve yetersiz hijyen koşulları, salgının hızla yayılmasına neden olmuştur. Örneğin, Vali Esad Muhlis Paşa'nın salgına yönelik herhangi bir önlem almaktan tamamen aciz olduğunu ifade eden Skene, vilayetin “felç olmuş bir yönetim” tarafından idare edildiğini belirtmiştir.

⁷¹⁹ TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 31 Mart-22 Nisan-12 Ağustos 1875.

⁷²⁰ TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 12 Ağustos 1875.

⁷²¹ İngiliz Konsolosluğu yazışmalarında, Halep Vilayeti'ne kısa süreliğine atanan valilerin yetkinliklerinden tam anlamıyla yararlanılamadığı ifade edilmiştir. Örneğin, Mehmed Reşid Paşa'nın ardından göreve gelen Semih Paşa'nın yalnızca yirmi sekiz gün görevde kalması, idari işleyişin tamamen durmasına neden olmuştur. Bu süre zarfında Defterdar'ın geçici vali olarak atanması ise işe yaramamıştır. TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 12 Ağustos 1875.

⁷²² TNA, FO 195 1263, Jago'dan Layard'a, Şam 27 Haizran 1879.

Skene, vilayetin genel durumunu ele aldığı bir mektupta⁷²³ polis teşkilatının yetersizliğini ve rüşvetin yaygın hale gelmesini taşra yönetiminin en büyük zaaflarından biri olarak göstermiştir. Halep Vilayetinde gayrimüslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) soygun ve hırsızlık gibi olayların ana mağdurları olduğu ancak yönetimin bu olaylara karşı etkili bir müdahalede bulunmadığı belirtilmektedir. Bunun sonucunda, gayrimüslimlerin adalete erişimi neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

ii. İngiliz Konsoloslarının Osmanlı Valileri Üzerindeki Etkisi

İngiliz konsolosları, Osmanlı taşrasındaki valilerin atanması ve görevden alınması süreçlerinde aktif bir rol oynamışlardır. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Osmanlı taşrasındaki idari istikrarsızlığı eleştirerek, 1877 yılında Suriye Genel Valisi Ziya Paşa'nın görevden alınmasını talep etmiştir. Eldridge, Ziya Paşa'nın ilgisizliği, nezaket eksikliği ve idari yetersizliği nedeniyle hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar arasında hoşnutsuzluk yarattığını belirtmiş, bu durumun *“bölgedeki kamu düzeni açısından ciddi bir tehdit oluşturduğunu”* vurgulamıştır. Eldridge, Ziya Paşa'nın *“yazar, şair veya demagog olarak başarılı olabileceğini, ancak yönetici olarak tamamen yetersiz”* olduğunu ifade etmiş, çevresindekilerin onun idari zafiyetlerini kişisel çıkarları doğrultusunda kullandığını öne sürmüştür. Kamu düzeninin sağlanması adına Ziya Paşa'nın görevden alınması ve yerine daha deneyimli bir yöneticinin atanması gerektiğini savunmuş, ileride doğabilecek olumsuzluklar karşısında sorumluluktan muaf tutulmasını istemiştir.⁷²⁴

Bir ay sonra Ziya Paşa, Şam'dan ayrılarak Konya'ya görevlendirilmiş ve yerine Konya Valisi Ömer Fevzi Paşa getirilmiştir. Eldridge, bu değişikliğin halk tarafından olumlu karşılandığını ve Osmanlı taşrasındaki idari istikrarın güçlenmesi açısından önemli bir adım olduğunu ifade etmiştir. Eldridge, Ömer Fevzi Paşa'nın yönetiminin *“daha tatmin edici”* olacağı görüşünü dile getirmiştir. Ancak kısa süre içinde Ömer Fevzi Paşa'nın askeri görevler için İstanbul'a çağırılması Eldridge'yi şaşırtmış ve tepki göstermesine neden olmuştur.⁷²⁵

Eldridge, Ömer Fevzi Paşa'nın görevden alınmasını sert bir dille eleştirmiş ve bu kararın Osmanlı yönetiminin idari yapısı üzerinde olumsuz etkiler yaratacağını belirtmiştir: *Suriye gibi karmaşık ve yönetimi zor bir vilayetin idaresine kısa süre içinde yapılan bu tür müdahaleler, yalnızca karışıklık ve istikrarsızlık yaratmakla kalmaz, aynı*

⁷²³ TNA, FO 195 1153, Skene'den Elliot'a, Halep, 9 Ocak 1877.

⁷²⁴ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 12 Mayıs 1877.

⁷²⁵ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 12 Haziran 1877.

zamanda alt düzey görevliler arasında zaten yaygın olan yolsuzluk ve zimmet suçlarının artmasına zemin hazırlar.⁷²⁶

Eldridge, bu kararın “*Osmanlı Hükümeti’nin çıkarlarına son derece zararlı*” olduğunu belirterek, “*idari sürekliliğin korunmasının kamu düzeni açısından hayati önem taşıdığını*” vurgulamıştır. Eldridge bu bağlamda, Ömer Fevzi Paşa’nın görevde kalmasının uygun olacağına dair Layard’a bir telgraf göndererek, Paşa’nın Suriye Genel Valiliği görevine devam etmesi için çağrıda bulunmuştur. Eldridge, ayrıca Ömer Fevzi Paşa’nın Suriye’deki kısa görev süresi nedeniyle, onun yönetim kapasitesi hakkında kesin bir değerlendirme yapmanın mümkün olmadığını ifade etmekle birlikte, “*bu ani kararın ilke bazında hatalı olduğunu ve Osmanlı idaresinin itibarını zedelediğini*” belirtmiştir. Kısa bir süre sonra Suriye Genel Valisi olarak Cevdet Paşa atanmıştır.⁷²⁷

Suriye Genel Valisi atamalarında da sürekli bir istikrarsızlık yaşamış, bu da halk arasında ve konsololar nezdinde memnuniyetsizliği artırmıştır. Yaklaşık bir yıl önce atanan Ziya Paşa, idari kapasite eksikliği nedeniyle eleştirilmiş, ardından göreve gelen Cevdet Paşa ise mali konulardaki becerisine rağmen halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Eldridge konuya ilişkin yazışmalarında bu durumu şöyle ifade etmektedir: *Cevdet Paşa, mali alandaki yetenekleriyle Suriye’de öyle bir hoşnutsuzluk yarattı ki, bu durum, vilayetin barışı için, kendisinden önceki valilerin neden olduğu tüm tehditlerden daha büyük bir sorun haline geldi.*⁷²⁸

Yaklaşık dokuz aylık görev süresinin ardından Cevdet Paşa’nın İstanbul’a çağırılması ve Ticaret Bakanlığı görevine getirileceğinin⁷²⁹ duyurulmasıyla birlikte, Suriye Genel Valiliği görevine Midhat Paşa atanmıştır. Osmanlı reformlarının önemli savunucularından biri olarak bilinen Mithat Paşa, taşrada modern idari uygulamaları hayata geçirmeye çalışmış, ancak vilayetteki mevcut güç dengeleri ve merkezi yönetimin kısıtlamaları nedeniyle etkin bir reform süreci yürütememiştir.

Mithat Paşa’nın kısa süren valiliğinin ardından, yerine Hamdi Paşa atanmıştır. Midhat Paşa’nın yerine atanan Hamdi Paşa’nın idari yetkinliği konusunda ise farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Beyrut Başkonsolos Vekili John Dickson, Hamdi Paşa’nın geçmişte bu görevi üstlendiğini ve kazandığı olumlu itibar nedeniyle halk arasında memnuniyetle karşılandığını belirtmiştir. Yaklaşık beş yıl önceki valilik

⁷²⁶ TNA, FO 195 1154, Eldridge’dan Layard’a, Beyrut 4 Ağustos 1877.

⁷²⁷ TNA, FO 195 1201, Eldridge’dan Layard’a, Beyrut 28 Şubat 1878.

⁷²⁸ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Layard’a, Aleih 2 Ağustos 1878.

⁷²⁹ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Layard’a, Beyrut 8 Aralık 1878.

döneminde gösterdiği başarılı yönetimin, bu beklentileri yükselttiğini vurgulamaktadır.⁷³⁰

Ancak Jago, Hamdi Paşa'nın yönetiminin yeterince güçlü olmadığını savunarak *"Yolsuzluğa bulaşmamış olmasına rağmen, yönetimi büyük ölçüde enerji eksikliğiyle gölgelenmişti."*⁷³¹ ifadelerini kullanmıştır. Jago'ya göre Hamdi Paşa, vilayetteki şikayetleri gidermek için çaba göstermiş olsa da bu çabalar yarım kalmış ve ülkenin durumu ancak 'idare eder' bir seviyede tutulmuştur.

Bu süreçte, İngiliz konsolosları Osmanlı taşrasındaki yöneticilerin görev yerlerinde kalması ya da değişmesi konusunda aktif girişimlerde bulunmuştur. Lazkiye Yardımcı Konsolosu Vitale, Lazkiye İdare Meclisi üyesi Mahmud Ağa Haznedar'ın Süvari Gönüllüleri'ni yönetmek üzere kısa sürede Suriye'den ayrılacağını belirterek, görevinde tutulması yönünde bir öneride bulunmuştur.⁷³² Eldridge, Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard ile gerekli yazışmaları yaparak Mahmud Ağa Haznedar'ın eski görevine dönmesini sağlamıştır.⁷³³

Maraş vilayetindeki Zeytun bölgesinde yaşanan karışıklıkları araştırmak için görevlendirilen komisyonun başındaki Mazhar Paşa, komisyonun işlevsiz hale gelmesi üzerine görevinden istifa etmek istemiş ve Hicaz Genel Valiliği'ne atanmayı talep etmiştir. İngiliz yetkililerle iletişime geçen Mazhar Paşa, görev yerinin değiştirilmesi için destek istemiştir.⁷³⁴

Mazhar Paşa'nın ardından Zeytun Komisyonunun başına getirilen Said Paşa, bölgedeki olayları çözmek amacıyla Halep Konsolosu Henderson ile iş birliği yapmış ve yetkilerinin artırılması için Babıali'ye talepler iletmıştır.⁷³⁵ Ancak süreç içinde Said Paşa da görevinden istifa etmiş ve Henderson'dan kendisi için yeni bir göreve atanması konusunda destek istemiştir. Henderson'un İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta, Said Paşa'nın İzmir veya Bursa'ya atanma talebi yer almaktadır:⁷³⁶

Said Paşa, Ekselanslarınızı bilgilendirmemi rica etti. Ekselanslarınızla iletişime geçmeden önce istifa etmeyi düşündüğünü ve cumartesi günü gerekçelerini açıklayan bir mektup alacağınızı belirtti. İzmir veya Bursa'da bir pozisyon boşalırsa oraya atanmak istediğini ifade etti. Eğer şüphe uyandırabilecek bir durum yoksa, bu tayini almasına yardımcı olmanızı rica ediyor. Telgrafına yanıt verirseniz çok memnun olacaktır.

Henderson, Said Paşa'nın ayrıca Trabzon'u da tercih edebileceğini belirten bir başka yazışmada, bu talebin dikkate alınmasını istemiştir. Bunun yanı sıra, Said

⁷³⁰ TNA, FO 195 1306, Dickson'dan Henry Goschen'e, Beyrut 13 Ağustos 1880.

⁷³¹ TNA, FO 195 1306, Jago'dan Goschen'e, Şam 16 Ağustos 1880.

⁷³² TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 14 Haziran 1877.

⁷³³ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 23 Haziran 1877; TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 8 Temmuz 1877.

⁷³⁴ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Temmuz 1879.

⁷³⁵ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 28 Ekim 1879.

⁷³⁶ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Aralık 1879.

Paşa'nın Halep Vilayeti'ne ait nüfus istatistiklerini Henderson'a ilettiği ancak bu bilgilerin Sultan'dan gizlenmesini talep ettiği de belgelerde yer almaktadır. Henderson, Layard'a yazdığı bir mektupta şunları aktarmaktadır: *Said Paşa tarafından Sultan'dan alınan bir telgraf sonucunda, Vilayet nüfusuna ilişkin istatistiklerin hükümet kayıtlarından alındığının Sultan'a bildirilmemesi için Ekselanslarınızdan, ricada bulunmamı istenmiştir.*⁷³⁷

Bu yazışmalar, Osmanlı bürokrasisinin hassas yapısını ve Britanya'nın bölgede yürüttüğü diplomatik faaliyetlerin dikkatle yönetilmesi gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda, bir Osmanlı bürokratı olan Said Paşa'nın yeni bir göreve atanabilmek için İngilizlerden destek arayışı içinde olduğu açıkça görülmektedir.

Diğer taraftan Said Paşa'nın yerine Halep Valisi olarak Cemil Paşa'nın atanacağını haberini alan Henderson, bu atamanın gerçekleşmesini engellemek için girişimlerde bulunmuş ve yazışmalarında bu durumun İngiliz çıkarları üzerindeki etkisine şu şekilde değinmiştir:⁷³⁸

...Onun Halep Valisi olarak atanacağını duydum. Geçmiş Ekselanslarınız tarafından zaten biliniyor olmalıdır ve buraya Genel Vali olarak atanması hem bizim çıkarlarımıza hem de Hükümetin çıkarlarına son derece uygunsuz ve zararlı olacaktır. Bu atamanın engellenmesi için Ekselanslarınızın müdahalesini rica ederim.

Cemil Paşa'nın Halep Valisi olarak atanacağı haberinin ardından, Osmanlı yönetimi ile İngiltere arasında yaşanan gerginlikler, karşılıklı suçlamalarla yeni bir boyut kazanmıştır. Henderson, Cemil Paşa'nın atanacağını bildiren bir telgraf aldığını ve bu atamanın, Sultan'a gizli raporlar gönderen Cemil Paşa'nın çabaları sonucunda gerçekleştiğini düşündüğünü belirtmiştir. Bu raporlar, Britanya'nın Halep'teki etkisine yönelik iddialar içermekte ve Henderson'un bölgedeki faaliyetlerini hedef almaktadır: *Hristiyanların Majestelerine olan bağlılığını zayıflatmaya çalıştığım hem Hristiyanları hem de Arapları İngiltere'yi koruyucuları olarak görmeye ikna ettiğim ve Said Paşa'nın bu yöndeki çabalarına kayıtsız kaldığı ileri sürülmektedir.*⁷³⁹

Henderson, İngiliz Büyükelçiliği ile yaptığı yazışmalarda, Said Paşa'nın Sultan'dan bir şifreli telgraf aldığını ve bu telgrafta, Britanya'nın vilayetteki nüfuzunu engellemek için derhal harekete geçmemesi durumunda şahsen sorumlu tutulacağı ve cezalandırılacağı yönünde uyarıldığını ifade etmiştir.⁷⁴⁰ Yaşanan gelişmeler, Osmanlı taşrasında İngiliz etkisine karşı yürütülen denge politikalarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

⁷³⁷ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 2 Şubat 1880. TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 2 Eylül 1880.

⁷³⁸ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

⁷³⁹ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep 26 Ekim 1880.

⁷⁴⁰ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep 26 Ekim 1880.

iii. Britanya'nın Bürokrasiyi Şekillendirme Gücü ve Yerel Yönetimlerde Nüfuz Arayışı: İngiliz Kamil/Kıbrıslı Kamil Paşa Örneği

Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Osmanlı taşrasındaki idari atamaları yakından takip etmiş ve bu süreçlerdeki gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Eldridge'nin 1 Şubat 1875 tarihli mektubu,⁷⁴¹ Esad Paşa'nın Beyrut Valiliği görevinden ayrılmasının hemen ardından kaleme alınmış olup, Osmanlı yönetimindeki atamaların yalnızca yerel dengeleri değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki çıkarlarını da doğrudan etkilediğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Eldridge, doğrudan İstanbul'daki Büyükelçi Sir Henry Elliot'a yazdığı mesajında, Kamil Paşa'nın Beyrut Valiliği'ne atanmasını önermiştir. Kamil Paşa'nın tercih edilmesi, yalnızca idari yetkinliğiyle değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu destekleyebilecek bir figür olarak görülmesiyle de bağlantılıdır. Eldridge, Kamil Paşa'nın Osmanlı yönetimiyle kurduğu dengeli ilişkilerin ve pragmatik yaklaşımının, İngiliz çıkarları doğrultusunda işlevsel olabileceğine inanmıştır. Bu nedenle, Kamil Paşa'nın görevde kalması ya da daha stratejik bir göreve atanması, İngiliz yetkililer tarafından yakından takip edilmiştir.

Eldridge, Osmanlı bürokrasisinde liyakat esasına yeterince önem verilmemesinin yönetimde istikrarsızlığa yol açtığını ifade ederek Kamil Paşa'nın durumu da bu sorunun bir örneği olarak değerlendirmiştir.⁷⁴² On iki yıllık tanışıklıkları boyunca Kamil Paşa'nın Beyrut Valiliği'ni üç kez, Kudüs Valiliği'ni iki kez, Şam, Halep ve Trablus Valiliklerini ise birer kez başarıyla yürüttüğünü vurgulayan Eldridge, onun hem Osmanlı Devleti hem de yönettiği halklar için büyük faydalar sağladığını belirtmiştir. Kamil Paşa'nın halkın güvenini kazanmış ve görev yaptığı vilayetlerde kalıcı bir etki bırakmış olmasına rağmen, uzun yıllar boyunca liyakatine uygun bir terfi alamaması dikkat çekici bulunmuştur. Paşa'nın Sakız Valiliği gibi "ikinci planda kalan" bir göreve atanması, Osmanlı bürokrasisinde liyakat yerine farklı dinamiklerin belirleyici olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Eldridge, bu tür yetenekli yöneticilerin terfi ile ödüllendirilmek yerine geri plana itilmesinin, Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve reform hedefleri açısından ciddi bir engel oluşturduğunu vurgulamıştır.⁷⁴³ Britanya açısından ise, liyakatli yöneticilerin etkin görevlerde bulunması, Osmanlı taşrasındaki yönetim krizlerinin önüne geçebilmek ve İngiliz çıkarlarını koruyabilmek adına kritik bir mesele olarak görülmüştür.

Eldridge, 23 Eylül 1876 tarihli mektubunda, Kamil Paşa'nın Sakız'dan Beyrut'a dönerek dördüncü kez mutasarrıflık görevine başlamasından duyduğu memnuniyeti

⁷⁴¹ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 1 Şubat 1875.

⁷⁴² TNA, FO 195, 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 14 Mart 1876.

⁷⁴³ TNA, FO 195, 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 14 Mart 1876.

ifade etmiştir. Eldridge, Kamil Paşa'nın idari kapasitesine ve halk nezdindeki saygınlığına sık sık vurgulayarak, dönüşünün bölgedeki asayişin sağlanması açısından güvence olarak görüldüğünü ifade etmiştir.⁷⁴⁴ 1877 yılında Emin Paşa'nın yerine Halep Vilayeti'nin Valisi olarak atanan Kamil Paşa'nın gelişi, hem yerel halk hem de İngiliz yetkililer tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Skene ise Kamil Paşa'nın “*yerel rekabetlerden kaynaklanan zorlukları aşmada ve tarafsız bir yönetim sergilemede üstün zekası ve tecrübesiyle büyük bir avantaja sahip olduğunu*” vurgulamaktadır. Skene, Kamil Paşa'nın yetenekli ve verimli bir taşra yöneticisi olarak tanındığını belirtmekte ve onu tanıdığı en başarılı valilerden biri olarak nitelendirmektedir.⁷⁴⁵ Eldridge ise Kamil Paşa'nın Osmanlı taşrasındaki yükselişini, “*reform ve yeniden yapılanma çabalarının bir parçası*” olarak değerlendirmiştir.⁷⁴⁶ Eldridge, Kamil Paşa'nın idari tecrübesi ve yönetim anlayışının, Osmanlı taşrasındaki istikrarsızlığa karşı etkili bir çözüm sunabileceğini düşünmekteydi. Onun liyakati ve halk nezdindeki itibarı, Osmanlı taşra yönetiminde devamlılık sağlanması açısından önemli görülüyordu. Eldridge, taşra teşkilatındaki bazı yerel yöneticilere dair olumlu değerlendirmelerini şu sözlerle ifade etmiştir: *Suriye'deki uzun sayılabilecek deneyimim boyunca, resmi görevlerde bulunan ve meziyetleri iki dostum Kamil ve Raif'inkilere denk olan hiç kimseye rastlamadım.*⁷⁴⁷

1885 yılına gelindiğinde, Kamil Paşa Osmanlı yönetiminde önemli idari görevler üstlenmeye devam etmekteydi. Hamdi Paşa'nın vefatının ardından, Beyrut Başkonsolosu Eldridge bu göreve Sabit veya Kamil Paşa'nın atanmasını önermiştir.⁷⁴⁸ Kısa süreliğine Raşid Paşa'nın valilik görevini üstlenmesinin ardından, Kamil Paşa nihayet Suriye Genel Valiliği'ne atanmıştır.⁷⁴⁹

Eldridge ve Skene'nin yazışmaları, Britanya'nın Osmanlı yönetim mekanizması üzerindeki etkisini artırma çabalarının somut bir örneğidir. Bu bağlamda konsolosluk yazışmaları, Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki belirli yöneticileri destekleyerek yalnızca yerel idari süreçleri değil, aynı zamanda Osmanlı'nın merkezi otoritesini de etkilemeye çalıştığını ortaya koymaktadır. “İngiliz Kamil” olarak anılan Kamil Paşa, bu süreçte yalnızca bir Osmanlı taşra yöneticisi olmaktan öteye geçmiş, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunun bir sembolü haline gelmiştir. Eldridge'nin yerel yöneticilerin

⁷⁴⁴ TNA, FO 195, 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 23 Eylül 1876.

⁷⁴⁵ TNA, FO 195, 1153, Skene'den Nasau Jocelyn'e Halep, 28 Şubat 1877.

⁷⁴⁶ Kamil Paşa Halep Valisi olarak atanmadan birkaç gün önce Kosova Genel Valisi olarak atanmıştır. Ancak bu atama iptal edilerek Halep Valisi olarak yeniden atama yapılmıştır. Şubat 1877'de Eldridge, Beyrut Mutasarrıflığı görevini başarıyla yürüten Kamil Paşa'nın Müşir rütbesine terfi ettiğini ve yeni oluşturulan Kosova Vilayeti'nin Genel Valisi olarak atandığını bildirmiştir. TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nasau Jocelyn'e, Beyrut 6 Şubat 1877.

⁷⁴⁷ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nasau Jocelyn'e, Beyrut 14 Şubat 1877.

⁷⁴⁸ TNA, FO 195 1510, Eldridge'den William White'e, Beyrut 27 Ağustos 1885.

⁷⁴⁹ TNA, FO 195 1510, Eldridge'den William White'e, Beyrut Eylül 1885.

atanmasına yönelik girişimleri, Britanya'nın Osmanlı idaresine “yumuşak güç” yoluyla nüfuz etme stratejisinin bir parçasıdır. Kamil Paşa'nın “İngiliz dostu” bir yönetici olarak tanınması, Britanya'nın konsolosluk girişimlerinin Osmanlı taşrasındaki atamalar üzerinde doğrudan etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

b) Berlin Anlaşması ve Osmanlı Suriyesi'nde Reform Süreci: İngilizlerin Suriye'de İdari ve Mali Özerklik Talepleri ve Reformların Denetleyicisi Olarak İngiliz Konsolosları

Bu başlık altında, Berlin Anlaşması sonrasında Osmanlı Suriyesi'nde reform süreci ve Britanya'nın bu süreci nasıl şekillendirdiği ele alınmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti, reform sürecine hız vermek zorunda kalmış, ancak bu süreçte İngiliz konsoloslarının taşradaki yerel yöneticilerle ilişkileri belirleyici bir faktör olmuştur. Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki idari ve mali reformlara yaklaşımı, Midhat Paşa'nın yetkilerinin artırılması, jandarma ve güvenlik politikalarına müdahaleleri, aşar vergisi reformu ve iltizamın kaldırılması gibi temel meseleler üzerinden incelenmektedir.

Bu çerçevede, İngiliz konsoloslarının reformların uygulanmasını denetleyici bir aktör olarak üstlenmesi ve Osmanlı taşrasında özerklik taleplerini teşvik eden politikaları ele alınmaktadır. Berlin Anlaşması, Ayastefanos Antlaşması'ndan farklı olarak, Osmanlı'daki Hristiyan tebaanın haklarının korunması konusunda Rusya'ya tanınan sorumluluğu İngiltere'ye devretmiştir. Bu değişim, Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki reform süreçlerine doğrudan müdahil olmasını sağlamış ve özellikle Suriye gibi bölgelerde İngiliz konsoloslarının denetim mekanizmalarını güçlendirmiştir.⁷⁵⁰ Britanya, Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki yayılmacı politikalarını dengelemek amacıyla Kıbrıs'a yerleşmiş ve böylece bölgedeki stratejik konumunu güçlendirmiştir. Bu politika, Osmanlı Devleti'ne yönelik reform taleplerini artıran bir baskı unsuru olarak da işlev görmüş, Britanya bu dönemde Osmanlı'dan özellikle Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun haklarının korunması ve reformların uygulanması konusunda taahhütler almıştır. Bu taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğini denetlemek ve Osmanlı yönetimi üzerindeki baskıyı artırmak amacıyla İngiliz diplomatlar, taşrada daha etkin bir rol oynamaya başlamıştır.

⁷⁵⁰ Ayastefanos Antlaşması, Rusya'ya Osmanlı üzerinde önemli ayrıcalıklar ve geniş nüfuz alanları tanıırken, Berlin Anlaşması bu hükümlerin bir kısmını Britanya'nın çıkarlarına uygun şekilde yeniden düzenlemiştir. İngiltere, Osmanlı'dan gayrimüslimlere haklarının verilmesini ve bu topluluklara iyi davranılmasını istemiş; aksi takdirde bölgedeki statüsü çerçevesinde uyarı ve kınama hakkına sahip bir güç olarak konumlanmıştır.

Bu çerçevede, İngiliz diplomatlar reformların uygulanması konusunda Osmanlı yönetimini sürekli uyarırken, reform talepleri aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu güçlendiren bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı yönetiminin reformları uygulama konusundaki isteksizliği veya gecikmeleri, İngiliz yetkililer tarafından sürekli eleştirilmiş ve bu süreç İngiliz konsolosların idari yapıya daha fazla müdahil olmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Trablusşam'daki Yardımcı Konsolos Blanche'ye gönderilen bir dilekçede Rum ve Maruniler, Osmanlı yönetiminde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki hukuki eşitsizliği eleştirmiş ve Britanya'nın Osmanlı Devleti'ni reforme eden bir güç olarak rol üstlenmesini talep etmiştir.⁷⁵¹

Yetkililere yaptığımız şikayetlerin hiçbir yararı olmadı, çünkü yönetici kadro büyük ölçüde bu Müslüman ileri gelenlerden oluşuyor...Müslümanlara karşı Hristiyanların şahitliklerinin kabul edilmemesi ve Müslümanların Hristiyanlara karşı şahitliklerinin geçerli sayılması, haklarımızın tamamen göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Rum ve Maruniler, dilekçelerinde İngiltere'ye olan umutlarını dile getirerek, Britanya'nın Türkiye'yi reforme etme sürecinde kendilerini de görmezden gelmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁷⁵²

Şimdi, İngiltere Türkiye'yi reforme etmeye karar vermişken, bu anarşi ve baskı altındaki yönetim altında sonsuza dek ezilmiş, aşağılanmış ve zalimce muamele görmeye devam mı edeceğiz? Medeniyet yıldızı ufukumuzda hiç mi parlamayacak ve özgürlük güneşi kalplerimize hayat verecek ışıklarını göndermeyecek mi? "Acaba, birçok hemcinsimizin sahip olduğu refahın bir kısmından yararlanma ve Lübnan'daki komşularımızın sahip olduğu huzur, mutluluk ve güvenliğin bir kısmını elde etme şansımız hiç mi olmayacak?"

Söz konusu dilekçe, Britanya'nın Suriye'deki varlığını ve reform talepleri üzerindeki etkisini artırma potansiyelini ortaya koymaktadır. Rum ve Maruniler, Britanya'nın desteğini beklediklerini açıkça ifade etmiş ve "*Lütfen bizi bu kötülükten kurtarmak için en iyi takdirinizi kullanın*" sözleriyle, İngiliz reformlarının adalet ve özgürlük getireceğine duydukları inancı dile getirmişlerdir. Öte yandan, dilekçenin en dikkat çekici yönü, Suriye'nin idari ve mali özerkliğe kavuşması gerektiğine dair vurgusu ve Osmanlı'nın merkezîyetçi politikalarından etkilenmemesi gerektiği yönündeki taleplerdir. Bu bağlamda, İngiliz konsoloslar Lübnan Dağ İdaresi'nin idari ve mali özerkliğini sık sık örnek göstermiş ve bu modeli Suriye genelinde uygulanması gereken bir reform modeli olarak savunmuştur.

Britanya'nın Suriye'deki reform projeleri yalnızca yerel yönetim mekanizmalarının iyileştirilmesini değil, aynı zamanda bölgenin idari ve mali yapısının yeniden düzenlenmesini de amaçlamaktaydı. Bu süreçte, reformların uygulanmasında önemli bir figür olarak Suriye Genel Valisi Midhat Paşa öne çıkmaktadır.

⁷⁵¹ TNA, FO 195 1262, Rum ve Maruni Topluluklardan Blanche'ye, Trablusşam 28 Ocak 1879.

⁷⁵² TNA, FO 195 1262, Rum ve Maruni Topluluklardan Blanche'ye, Trablusşam 28 Ocak 1879.

i. Britanya'nın Midhat Paşa ve Reformlar Üzerindeki Etkisi

Midhat Paşa'nın Suriye Genel Valiliği döneminde yürürlüğe koymak istediği reformlar, Osmanlı taşrasındaki idari ve mali sorunlara çözüm getirmeyi amaçlamıştır. Ancak Osmanlı'nın merkeziyetçi yapısı ve merkezi hükümetin taşra yönetimi üzerindeki sıkı denetimi, bu reformların etkin bir şekilde uygulanmasını büyük ölçüde sınırlandırmıştır. İngiliz konsolosluk yazışmaları, Midhat Paşa'nın reform çabalarının nasıl şekillendiğini ve Britanya'nın bu süreçteki rolünü ortaya koymaktadır.

Şam Konsolosu Jago'ya göre, Osmanlı'nın merkezi yönetim politikaları, yerel yöneticilerin etkin bir şekilde çalışmasını engellemiş⁷⁵³ ve Suriye gibi karmaşık bir yapıya sahip vilayetlerde başarısızlıklara neden olmuştur. Merkezi otoritenin taşra yönetimi üzerindeki sıkı denetimi, bölgesel yöneticilerin geniş yetkilerle donatılmasını engellemiş, bu durum ise yerel sorunlara hızlı ve etkili çözümler üretilmesini zorlaştırmıştır. Örneğin, Mehmet Raşid Paşa gibi halk arasında popüler olan yöneticiler, kısa vadeli krizleri yönetme konusunda başarılı olsalar da uzun vadeli yapısal reformları hayata geçirememişlerdir. Jago, Raşid Paşa'nın idari reformlarını sürdürememesinin temel nedenlerinden birinin yetkin personel eksikliği olduğunu belirterek şu değerlendirmede bulunmuştur:⁷⁵⁴

Suriye'deki mezhepsel çeşitlilik ve toplumsal dinamikler, daha güçlü ve bağımsız bir idari otorite gerektirmektedir. Osmanlı'nın merkeziyetçi yaklaşımı, yerel yönetimlerde yolsuzlukların ve entrikaların yayılmasını kolaylaştırmıştır. Midhat Paşa'nın geniş yetkilerle donatılması, bu tür sorunlarla mücadelede etkili bir adım olacaktır. Midhat Paşa gibi deneyimli bir yöneticinin, güçlü yetkilerle donatıldığında, halkın hükümete olan güveni yeniden inşa edilebilecektir.

Yukarıdaki değerlendirmeler, Suriye'deki yönetim krizinin temelinde yalnızca idari eksikliklerin değil, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi politikalarının da önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Taşra yönetiminde yetkilerin sınırlı olması, yerel yöneticilerin etkin şekilde hareket etmelerini engellemiş ve Suriye gibi karmaşık yapıya sahip bölgelerde yönetim boşluklarının derinleşmesine yol açmıştır. Bu durum, reform yanlısı bir yönetici olarak tanınan Midhat Paşa'nın atanmasına yönelik beklentileri artırmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı taşrasındaki Britanya nüfuzunu gösteren en dikkat çekici örneklerden biri, Midhat Paşa'nın Suriye Genel Valiliği'ne atanma süreci ve bu

⁷⁵³ Jago merkezi atamalara dikkat çekmiş ve Midhat Paşa'nın yetkilerini incelediğinde, seleflerinin yetkilerinden hiçbir şekilde üstün olmadığını belirtmiştir. Jago'ya göre; Osmanlı'daki atama sistemi ve yetki dağılımı, vilayet yöneticilerinin etkisini sınırlayan merkeziyetçi bir yapıya dayanıyordu. Mutasarrıflar Sadrazam tarafından, Şam Birinci Derece Mahkemesi Başkanı Adalet Bakanı tarafından, Meclis kadıları ve başkanları Şeyhülislam tarafından, Ticaret Mahkemesi başkanları Ticaret Bakanı tarafından, Defterdar ve Muhasebe Genel Müdürü Maliye Bakanı tarafından, polis ve jandarma ise İç İşleri Bakanı tarafından atanıyordu. Bu görevliler, vilayetlerindeki asları üzerinde sınırlı bir kontrol sahibi olup, genellikle doğrudan İstanbul'daki üst makamlarla iletişim kuruyorlardı. Bu durum, yerel yöneticilerin yetkilerini ve reform uygulama kapasitelerini ciddi şekilde kısıtlıyordu. TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam 14 Nisan 1879.

⁷⁵⁴ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam 14 Nisan 1879.

sürece Britanya'nın doğrudan müdahil olmasıdır. İngiliz yetkililer, Midhat Paşa'nın reform girişimlerini desteklemiş ve onun başarılı olması halinde Osmanlı taşrasında daha kapsamlı dönüşümlerin gerçekleşebileceğini öngörmüşlerdir. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Midhat Paşa'nın göreve başlamasından önce dahi yetkilerinin artırılmasının zorunlu olduğunu savunmuş ve reformların etkin bir şekilde uygulanabilmesi için ona daha geniş idari ve mali yetkiler tanınması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁵⁵

Hiç tereddüt etmeden söyleyebilirim ki, Midhat Paşa'nın atanması, Suriye halkında yeni bir dönemin, iyi bir yönetimin, eşit adaletin ve refahın başlayacağına dair umutları yükseltti. Eğer kendisine ülkede yeterince uzun süre kalmasına izin verilirse, idareyi tamamen yeniden organize edebileceği ve vaat edilen reformları uygulayabileceği düşünülmektedir.

Osmanlı yönetiminin Midhat Paşa'ya daha geniş yetkiler tanınması gerektiğini savunan İngiliz konsoloslar, aksi takdirde bölgedeki idari zafiyetlerin hem Osmanlı Devleti'nin yönetim istikrarını zayıflatacağını hem de Britanya'nın bölgedeki çıkarlarını riske atacağını vurgulamışlardır. Eldridge ile yaptığı görüşmede Midhat Paşa, Suriye halkının “doğru yönetildiğinde en kolay idare edilebilecek topluluklardan biri” olduğunu belirtmiş ve bir yıl içinde vilayette önemli iyileştirmeler sağlayabileceğine inandığını ifade etmiştir. Ancak, mevcut yetkilerinin sınırlı olması nedeniyle reformların etkili şekilde uygulanamayacağını dile getirmiştir.⁷⁵⁶

Midhat Paşa, Osmanlı Anayasası (Kanun-ı Esasi)'nin hazırlanmasında üstlendiği rolle reformcu kimliğiyle öne çıkan bir devlet adamıydı. Ancak, Suriye Genel Valiliği'ne atandıktan sonra mevcut yetkilerinin reformları hayata geçirmek için yetersiz olduğunu dile getirmiş ve bu durumun idari faaliyetlerini büyük ölçüde kısıtladığını belirtmiştir.

Midhat Paşa'nın karşılaştığı zorluklar ve reform talepleri, Şam Konsolosu Jago'nun 22 Aralık 1878 tarihinde⁷⁵⁷ Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a yazdığı mektupta ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Jago'nun mektubu, Osmanlı taşrasındaki reform girişimlerinin neden başarısızlığa uğradığını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Midhat Paşa'nın yetki talepleri ve reform önerileri, merkezi hükümetin Suriye'deki idari yapıyı nasıl sınırlandırdığını ve bunun Osmanlı yönetimine duyulan güveni nasıl zayıflattığını açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, İngiliz konsolosluk yazışmaları yalnızca Midhat Paşa'nın reform çabalarına değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki yapısal yönetim sorunlarına da ışık tutmaktadır. Jago'nun mektubunda bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: *Türkiye'nin en yetenekli insanlarından bazıları arasında yer alan bu valiler, ülkenin yönetsel sorunlarını*

⁷⁵⁵ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 24 Kasım 1878.

⁷⁵⁶ TNA, FO 195 1262 Eldridge'den Layard'a, Beyrut 2 Mart 1879.

⁷⁵⁷ TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam 22 Aralık 1878.

*tamamen tanımlarına rağmen, bu sorunları çözmek için herhangi bir girişimde bulunmadan ülkeyi terk etmişlerdir.*⁷⁵⁸

Yukarıdaki ifadeler, yalnızca Midhat Paşa'nın değil, Osmanlı taşrasındaki valilerin genel olarak karşılaştıkları idari sınırlamalar nedeniyle etkin reformlar gerçekleştiremediklerini ve merkezi otoritenin taşra yöneticilerine gerekli desteği sağlayamadığını göstermektedir. Jago, Midhat Paşa'nın yetkilerinin genişletilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görmekte ve bunu daha önce Suriye'de görev yapmış Osmanlı yöneticilerinin deneyimleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Ona göre, Paşa'nın sivil ve askeri yetkilerinin artırılması, yalnızca kısa vadeli çözümler üretmekle kalmayacak, aynı zamanda bölgenin uzun vadeli istikrarı için gerekli olan reform sürecini başlatacaktır. Jago, böyle bir düzenlemenin yalnızca Suriye vilayetlerindeki idari aksaklıkları gidermekle sınırlı kalmayacağını, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışında köklü değişimlere zemin hazırlayabileceğini öngörmektedir.

Jago, Midhat Paşa'nın reform çabalarının Suriye'nin kronikleşmiş idari ve mali sorunlarını çözmeyi hedeflediğini, ancak İstanbul'daki merkezîyetçi sistem ve mali yetersizlikler nedeniyle ciddi engellerle karşılaştığını belirtmektedir.⁷⁵⁹

Şam Hazinesi, Hac Kervanı'nın yıllık 100.000 £'luk maliyeti, 5. Ordu'nun 250.000 £ tutarındaki giderleri ve Lübnan'ın yıllık 35.000 £'luk açığını karşılamak zorundaydı. Bu durum, sivil yönetim, eğitim ve güvenlik harcamalarına ayrılan yaklaşık 270.000 £'luk bütçenin reformlar için yetersiz kalmasına neden oldu. Paşa, sabit arazi vergisi ve cizye uygulaması, Hac Kervanı'nın deniz yoluyla taşınması gibi gelir artırıcı önlemler önerdi ve memur maaşlarını artırarak yolsuzluğu azaltmayı hedefledi. Ancak, yetkilerin dağınkılığı ve reformların her aşamada İstanbul'un onayına tabi olması, reformist kimliğine rağmen başarı şansını sınırladı.

Midhat Paşa'nın Suriye için öngördüğü bütçe, reform ve kamu hizmetlerinin sürdürülebilir şekilde finanse edilmesini hedefliyordu. 1.000.000 £ olarak tahmin edilen gelir, sivil yönetim, jandarma, kamu işleri ve Lübnan açığı gibi harcamalar ile İstanbul'a ayrılan 400.000 £'lık bakiyeyi içerecek şekilde planlanmıştı. Ancak, arazi vergisi önerisinin ve Hac Kervanı'nın kaldırılmasının reddedilmesi, bütçeyi ciddi şekilde sınırladı. Mevcut bütçede gelir 555.000 £ ile sınırlandı ve büyük kısmı Mekke Kervanı (120.000 £), 5. Ordu'nun masrafları (245.000 £) ve Lübnan açığına (35.000 £) ayrıldı. Jandarma ve polis reformları için ayrılan kaynakların yetersizliği, maaşların değersiz kaimelerle ödenmesine yol açtı ve kamu hizmetlerinin gelişmesini engelledi. İstanbul'un merkezîyetçi politikaları ve sürekli para talepleri, Midhat Paşa'nın reformlarını uygulama kapasitesini sınırlayarak, bölgedeki idari ve mali krizleri derinleştirdi.

Jago, yukarıdaki yazışmasında Osmanlı taşrasındaki yönetim mekanizmasına dair gözlemlerini aktararak, merkezi yönetimin yerel yöneticilere yetki devretme konusundaki isteksizliğinin idari reformların başarısını doğrudan etkilediğini vurgulamaktadır. Ona göre, Midhat Paşa'nın reform girişimleri, Osmanlı'nın merkezîyetçi yönetim anlayışı ve yetki kısıtlamaları nedeniyle ciddi engellerle karşılaşmıştır. Özellikle güvenlik, adalet ve mali işler gibi kritik alanlarda doğrudan yetki kullanamaması, taşra yönetiminde yolsuzluğun daha da derinleşmesine neden

⁷⁵⁸ TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam 22 Aralık 1878.

⁷⁵⁹ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam 14 Nisan 1879.

olmuştur. Jago, Midhat Paşa'nın Suriye'ye geldikten sonra öncelikli olarak reforme etmek istediği alanları şu şekilde sıralamaktadır:⁷⁶⁰

Paşa, mutasarrıfların atanmasında söz sahibi olması gerektiğini, tüm alt kademelerde yalnızca kendi himayesinin bulunmasını ve merkeziyetçi bir yaklaşımla idari cezaların uygulanmasını talep etmektedir. Doğu sınırındaki Bedevi kabileleriyle ilgilenme yetkisi ile Mekke ve Medine'ye yapılan yıllık hac masraflarını kıstak için merkezi bir denetim yetkisi istemektedir. Cinayet, soygun ve eşkıyalık gibi suçların mevcut yavaş adalet süreci yerine daha hızlı bir yargı süreci ile bastırılması gerektiğini ifade etmektedir. 1871'de Mutasarrıf veya Şam Valiliği makamının kaldırılmasıyla birlikte, büyük miktarda önemsiz ayrıntının Genel Vali'nin omuzlarına yüklenmesine neden olunmuştur. Bu durum, Genel Vali'nin kişisel denetimle uzak bölgelerde kontrol sağlamasını imkânsız hale getirerek, Vilayet'in dört bir yanından sürekli gelen telgraf selinin gerçek içeriğini incelemesini zorlaştırmıştır. Suriye'nin gelirlerinin (gümrük vergileri hariç) yıllık yaklaşık 1.800.000 sterline ulaştığını, ancak sivil idare masraflarının (jandarma maliyeti hariç) yalnızca toplam gelirin %4'üne denk geldiğini belirtmiştir.

Midhat Paşa'nın Suriye'deki yönetimi sırasında vergi sistemini reform etme çabaları, Osmanlı taşrasındaki mali düzensizlikleri gidermeye ve halk üzerindeki ağır vergi yükünü hafifletmeye yönelik önemli bir adım olarak öne çıkmıştır. Paşa, bu doğrultuda ayrıntılı bir rapor hazırlayarak Babıali'ye sunmuş ve reform önerilerini Şam Konsolos Yardımcısı Jago ile de paylaşmıştır:⁷⁶¹

Paşa sabit bir Taud vergisinin ve Lübnan'da zaten mevcut olan sisteme benzer bir baş vergisinin uygulanmasını önermektedir. Paşa, bunun idare masraflarını azaltacağını, şu anda çeşitli vergileri toplayan küçük memurların sayısını azaltacağını, hükümete aynı miktarda gelir sağlayacağını ve çiftiği birçok sıkıntıdan kurtaracağını savunuyor. Bu sistem sayesinde çiftçi, mevcut yasaların gerektirdiği kadar ödeme yapmaya mecbur olacaktır.

Vergi reformları konusunda Beyrut Başkonsolosu Eldridge ve Akka'da bulunan Konsolos Ajanı Finzi de benzer görüşler dile getirmiştir. Eldridge, 15 Eylül 1878 tarihli mektubunda,⁷⁶² Osmanlı taşrasındaki vergi toplama mekanizmasının yaygın suistimallere neden olduğunu, bu durumun halk üzerindeki mali baskıyı artırarak toplumsal huzursuzluğa yol açtığını vurgulamıştır. Akka bölgesinde vergileri toplamakla görevli Yusuf Bey el-Memlûk'ün süreci istismar ettiğine dair Konsolosluk Ajanı Finzi'den gelen bilgileri paylaşan Eldridge, bu tür suistimallerin Osmanlı idaresindeki yapısal zayıflıkları ve yerel yetkililerin keyfi yönetim anlayışını ortaya koyduğunu belirtmiştir. Beyrut'taki varlıklı Hristiyanlarla yaptığı görüşmelerde de benzer şikayetlerin dile getirildiğini aktaran Eldridge, Suriye'de en acil reform ihtiyacının vergilendirme sisteminde düzenleme yapılması olduğunu vurgulamıştır. Mevcut sistemin rüşveti, keyfi tahsilatları ve vergi mültezimleri eliyle gerçekleştirilen baskıları

⁷⁶⁰ TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam 22 Aralık 1878. Midhat Paşa'nın polis ve Jandarma teşkilatı, demiryolu projesi, vergiler gibi birçok alanda reform politikaları bulunmaktadır. Çalışmada Midhat Paşa'nın demiryollarına yönelik projeleri "Britanya'nın Suriye'de Postane Hizmetleri, Karayolu, Demiryolu Ulaşımı ve Nüfuz Mücadelesi" başlığında, eğitim politikalarına yönelik projeleri ise "Suriye'de İngiliz Misyonerlik ve Eğitim Faaliyetleri" başlığında ele alınmıştır.

⁷⁶¹ TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam, 31 Aralık 1878.

⁷⁶² TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 15 Eylül 1878.

teşvik ettiğini belirten Eldridge, Osmanlı yönetiminin bu alandaki reformları gerçekleştirmekte yetersiz kaldığını ifade etmiştir.⁷⁶³

1879 yılının başlarından itibaren Beyrut Başkonsolosu Eldridge ve Şam Konsolos Yardımcısı Jago, Suriye'nin idari, mali ve sosyal yapısına dair kapsamlı raporlar hazırlayarak Midhat Paşa'ya iletmiştir. Midhat Paşa, bu raporları temel alarak Babıali'ye reform önerilerini sunarken, İngiliz diplomatlar sürecin şekillenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Eldridge, 6 Ocak 1879 tarihli mektubunda, Midhat Paşa'nın hazırladığı kapsamlı reform raporuna dair önemli ayrıntılar paylaşmış ve bu belgenin İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Henry Layard'a iletildiğini bildirmiştir. Midhat Paşa, raporunun dikkatlice incelenmesini sağlamak amacıyla, Özel Sekreteri Vassif Cilician Efendi aracılığıyla belgeyi doğrudan Layard'a ulaştırmıştır. Bu sürecin sorunsuz ilerlemesi için Eldridge, Vassif Efendi'ye bir mektup vererek, raporun İngiliz diplomatik çevrelerce incelenmesini kolaylaştırmıştır: Vassif Efendi, Midhat Paşa'nın planlarının ayrıntılarını öğrenmek isteyebileceğiniz şekilde size açıklayabilecektir.⁷⁶⁴

Midhat Paşa'nın reform girişimleri Osmanlı yönetimi içinde şekillenen bağımsız bir inisiyatif gibi görünse de sürecin arkasında İngiliz diplomatların doğrudan etkili olduğu anlaşılmaktadır. Paşa'nın Suriye'de hayata geçirmeyi hedeflediği reformlar, taşradaki idari ve mali yapının yeniden düzenlenmesini amaçlamaktaydı. Ancak, merkezi yönetimin yetki sınırlamaları, bu reformların uygulanmasını büyük ölçüde engellemiştir. İngiliz diplomatlar, reform sürecini yakından takip ederek Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurmuş ve taşrada daha etkin bir idari yapı oluşturulmasını talep etmiştir. Britanya'nın desteğiyle şekillenen bu reform girişimleri, Osmanlı taşrasındaki yönetim krizinin yalnızca iç dinamiklerden değil, aynı zamanda büyük güçlerin doğrudan müdahalelerinden etkilendiğini göstermektedir.

ii. Britanya'nın Suriye'de Güvenlik Politikaları ve Jandarma Reformlarına Müdahalesi

Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Midhat Paşa'nın reform önerilerini Babıali'ye sunmadan önce, Suriye'deki jandarma teşkilatının köklü bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. 18 Ocak 1879 tarihli mektubunda,⁷⁶⁵

⁷⁶³ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 15 Eylül 1878.

⁷⁶⁴ TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 6 Ocak 1879.

⁷⁶⁵ Eldridge Midhat Paşa'nın Suriye Genel Valiliği'nin mevcut yetkilerine nazaran daha yetkili olması gerektiğini belirtmektedir. Paşa'yı reformcu olarak lanse eden Eldridge ülkedeki bürokratik atamaların Paşa'nın elinde olmadığını bunun değişmesi gerektiğini şu sözlerle desteklemektedir: "Ülkenin maruz kaldığı en büyük kötülüklerden biri, küçük memurların çoğunun İstanbul'da atanmasıdır. Bu nedenle, Vali bu memurlar üzerinde gerekli denetimi sağlayamamaktadır. Ayrıca, bu memurlar sık sık Babıali tarafından, yerinde herhangi bir neden bulunmaksızın ve çoğu zaman Genel Vali'nin isteğine aykırı olarak

Suriye'deki jandarma teşkilatının mevcut yapısındaki eksiklikleri detaylandırmış ve reform sürecinde atılması gereken adımlara dair kapsamlı önerilerde bulunmuştur. Eldridge'nin yazışmalarında öne çıkan en önemli husus, Midhat Paşa'nın reform planları ile İngiliz diplomatların görüşlerinin büyük ölçüde örtüşmesidir. İngiliz diplomatlar, Osmanlı taşrasındaki güvenlik zafiyetlerini uzun süredir gözlemlemekte ve bu konunun yalnızca yerel düzenin sağlanması için değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki ticari ve diplomatik çıkarlarının korunması açısından da kritik bir mesele olduğunu savunmaktadır. Eldridge, jandarma reformlarına ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır:⁷⁶⁶

Suriye jandarması yeniden organize edilip etkin hale getirilmedikçe kalıcı bir iyileşme sağlanamayacaktır; mevcut sistem altında bu hiçbir zaman mümkün olamayacaktır. ... Jandarmalar yalnızca madeni para olarak yaklaşık 17 kuruş (veya yaklaşık 3 şilin) değerinde bir maaş alabilmekte ve bu düşük miktar bile düzenli olarak ödenmemektedir; subaylar da bu açıdan askerlerinden daha iyi durumda değildir.

Bu ifadeler, Suriye'deki jandarma teşkilatının yetersizliği ve reform ihtiyacının aciliyeti konusunda İngiliz diplomatlar ile Midhat Paşa arasındaki ortak bakış açısını ortaya koymaktadır. Midhat Paşa'nın Suriye'de jandarma ve polis teşkilatını yeniden düzenlemeye yönelik reform planı, Osmanlı taşrasındaki güvenlik yapısını güçlendirme ve yerel idarelerin otoritesini artırma amacını taşımaktaydı. 2 Mart 1879'da Beyrut'a gelen Midhat Paşa, reform detaylarını Beyrut Başkonsolosu Eldridge ile paylaşmış, bu görüşme reform sürecinde Britanya'nın rolünü bir kez daha ortaya koymuştur.

Eldridge, Midhat Paşa'nın sunduğu planı “*hem pratik hem de uygulanabilir*” bir model olarak değerlendirmiş, ancak reformların başarılı olabilmesi için yeterli mali kaynağın sağlanmasının zorunluluğuna dikkat çekmiştir. Eldridge'ye göre, güvenlik teşkilatının yeniden yapılandırılması, Osmanlı yönetiminin taşradaki kontrolünü sağlamlaştırmak adına kritik bir adım olmakla birlikte, merkezi hükümetin mali sıkıntıları nedeniyle reformun uygulanabilirliği risk altındaydı.

Midhat Paşa'nın reform planı, Osmanlı Hükümeti'nin yarı resmi yayın organı olarak bilinen Hadikat-El-Akhbar gazetesinde yayımlanmıştır. Eldridge, bu planda özellikle ikinci ve altıncı maddelerin önemine vurgu yapmıştır:⁷⁶⁷

1. Madde: Suriye'de bir jandarma tugayının oluşturulması öngörülmüyor. Bu jandarmalar, köylerde ve kasabalarda kamu düzenini sağlamaktan sorumlu olacaklar. Jandarmalar, kırsal bölgelerde yaşayan halkın güvenliğini korumak ve suçluları takip etmekle görevli olacak.

değiştirilmekte, bu da Vali'nin asları üzerindeki otoritesini büyük ölçüde zayıflatarak kamu hizmetine zarar vermektedir.” TNA, FO 195 1202 Eldridge'den Layard'a, Beyrut 13 Kasım 1878.

⁷⁶⁶ TNA, FO 195 1262 Eldridge'den Layard'a, Beyrut 18 Ocak 1879.

⁷⁶⁷ Midhat Paşa'nın reform önerileri, konsolosların jandarma teşkilatını yeniden düzenleme çabalarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Osmanlı Hükümeti'nin yarı resmi yayın organı olan Hadikat El-Akhbar gazetesinde, bu reform planları Fransızca olarak yayımlanmıştır. TNA, FO 195 1262, Hadikat El Akhbar, 6 Mart 1879. TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 15 Mart 1879.

2. Madde: Jandarma birimlerinin faaliyetleri, doğrudan yetkililer tarafından denetlenecek. Jandarmaların görevi sırasında yaptığı her eylem, adaletin sağlanması amacıyla kayıt altına alınacak.

3. Madde: Hükümet, jandarmaların halka karşı davranışlarını kontrol edecek ve belirli bir disiplini korumalarını sağlayacak. Jandarmaların görevlerini yerine getirmede kusurlu veya hatalı davranışları tespit edildiğinde, gerekli cezalar uygulanacak.

4. Madde: Suriye’de yeniden yapılanma kapsamında, halkın güvenliği için polis teşkilatının görev alanı genişletilecek. Polis, özellikle şehirlerdeki kamu düzeni ve asayişini sağlamakla yükümlü olacak.

5. Madde: Her türlü suçla mücadelede polis teşkilatının etkinliği artırılacak. Şüpheli görülen kişiler hakkında soruşturma başlatma yetkisi polise verilecek ve bu süreçte şüpheli kişilerin hakları korunacak.

6. Madde: Mahkemeler, Suriye’de yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı vatandaşlarına açık olacak. Yargı süreçlerinde adil davranılacak ve her vatandaşın eşit şekilde temsil edilmesi sağlanacak.

7. Madde: Suriye’deki jandarma ve polis teşkilatında çalışmak üzere, askeri eğitim almış olanlara öncelik tanınacak. Askerlik hizmetini tamamlamış olanlar, jandarma birimlerinde görev yapma konusunda öncelikli olacaklar.

8. Madde: Hükümet, jandarma ve polis teşkilatına uygun eğitim almış personel kazandırmak için İstanbul’dan eğitmen talebinde bulunacak. Bu eğitmenler, Suriye’deki güvenlik güçlerine gerekli eğitimleri verecek.

9. Madde: Suriye’deki reformlar kapsamında, köylerde ve kasabalarda güvenliğin sağlanması için jandarmalarla birlikte özel birimler de oluşturulacak. Bu birimler, doğrudan halkın güvenliğini sağlamaktan sorumlu olacak.

10. Madde: Yeni reformlar, kırsal kesimlerde yaşayan halkın ve yerel yönetimlerin haklarının korunmasını sağlayacak ve güvenliğin temini için gerekli önlemler alınacak.

Eldridge, Midhat Paşa’nın reform planının güçlü ve etkin bir güvenlik yapısı oluşturmayı hedeflediğini belirtmiş ve bu kapsamda bazı önemli hususlara dikkat çekmiştir. Ona göre;⁷⁶⁸ jandarma teşkilatının etkinliğinin artırılması için tüm Osmanlı tebaasının teşkilata kabul edilmesi, özellikle düzenli orduda hizmet etmiş kişilere öncelik tanınarak disiplin ve silah kullanma becerilerinden faydalanılması gerekmektedir. Ayrıca, jandarmanın eğitimi için İstanbul’dan eğitmen gönderilmesi ve yüksek maaşlarla nitelikli personelin teşkilata kazandırılması reformların başarısı açısından kritik görülmüştür. Eldridge, bu adımların atılmaması halinde, güvenlik reformlarının sürdürülebilir olmayacağını vurgulamıştır.

Midhat Paşa’nın özel sekreteri Vassi Efendi, reform önerilerini Babıali’ye sunmuş ve bazı yetkiler alarak Şam’a dönmüştür. Ancak Midhat Paşa, kendisine verilen yetkileri özellikle “*adalet ve maliye alanlarında yetersiz bulmuş ve reform önerilerinin yeniden değerlendirilmesini*” talep etmiştir. Babıali, jandarmanın yeniden örgütlenmesi için gerekli izinleri vermiş, ancak öşür vergisinin yerine sabit arazi vergisi getirilmesi önerisini reddetmiştir. Bu karar, Midhat Paşa’nın vergi reformları konusundaki planlarını ciddi şekilde kısıtlamış ve Osmanlı taşrasındaki mali yapıyı modernleştirme çabalarını sekteye uğratmıştır. Eldridge, bu gelişmeleri değerlendirerek, “*Midhat Paşa, merkeziyetçi Bakanlar Kurulu’nun çıkardığı engellerden ve süreci geciktirme*

⁷⁶⁸ TNA, FO 195 1262, Eldridge’dan Layard’a, Beyrut 15 Mart 1879.

çabalarından şikayetçidir” ifadelerini kullanmış, buna rağmen Paşa’nın reformları hayata geçirme konusunda iyimserliğini koruduğunu⁷⁶⁹ belirtmiştir.

Midhat Paşa’nın reformları hayata geçirme konusundaki iyimserliği sürerken, Britanya’nın Doğu Akdeniz’deki stratejik hamleleri de giderek daha belirgin hale gelmiştir. 1878 Berlin Kongresi sırasında Kıbrıs’ın fiili kontrolünü ele alan İngiltere, Osmanlı taşrasındaki idari yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeye çalışmış ve Suriye ile Kıbrıs arasındaki siyasi ve idari bağları güçlendirme yönünde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda, Britanya’nın Kıbrıs’taki varlığının Suriye üzerindeki etkileri ve jandarma teşkilatının İngiliz denetimine alınması yönündeki girişimler, Beyrut Başkonsolosu Eldridge ile yapılan yazışmalarda somut bir stratejik mesele olarak ele alınmıştır.

Britanya, Kıbrıs’ın güvenliğiyle ilgili gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Başkonsolos Eldridge ile temaslarını artırmış ve bu süreçte Kıbrıs ile Suriye arasındaki idari ilişkilerin nasıl şekillendirileceğine dair görüş alışverişinde bulunulmuştur. Bu çerçevede, Suriye jandarma güçlerinin İngiliz komutası altına alınması önerisi gündeme gelmiştir.

Britanya’nın Kıbrıs’ı kontrol altına almasının ardından, Sir E. P. Hornby,⁷⁷⁰ adanın gelecekte Suriye’ye bağlanması fikrini desteklemiş ve Britanya’nın bölgedeki askeri yönetimini devralmasına yönelik stratejik raporlar hazırlanmıştır. Amiral Hornby’nin Suriye kıyılarına yaptığı ziyaret sonrasında, Britanya’nın Kıbrıs’taki varlığıyla birlikte Suriye üzerindeki nüfuzu yeniden değerlendirilmiş ve bu doğrultuda Beyrut Başkonsolosu Eldridge’ye dikkat çekici bir öneri sunulmuştur: *Condor’un komutanı Bay Day’in bana bildirdiğine göre, Sir E. P. Hornby tarafından kendisine, savaş gemisinin genellikle Kıbrıs’ta konuşlanmış olmasına rağmen geri çekildiği ve Kıbrıs’ın gelecekte Suriye kıyılarının bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiği talimatı verilmiştir.*⁷⁷¹

Kıbrıs’ın,⁷⁷² askeri kontrolünün İngiltere’ye geçmesi, bu talimatın stratejik önemini daha da artırmaktadır. Yukarıdaki yazışmalar, Britanya’nın Suriye topraklarında

⁷⁶⁹ TNA, FO 195 1262, Eldridge’den Henry Layard’a, Beyrut, 2 Mart 1879.

⁷⁷⁰ Sir Geoffrey Thomas Phipps Hornby, 1877 yılında İngiliz Kraliyet Donanması’nın Akdeniz Filosu Komutanı olarak görev yapmıştır.

⁷⁷¹ TNA, FO 195 1264, Eldridge’den Henry Layard’a, Beyrut 8 Kasım 1879.

⁷⁷² İngiltere, Kıbrıs’ı 1878 yılında Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı bir anlaşma neticesinde askeri olarak işgal etmedi, fakat yönetim hakkını Osmanlı’dan devraldı. Bu süreçte Kıbrıs, Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi bir parçası olmaya devam etti, ancak fiili yönetimi İngiltere’ye bırakıldı. Kıbrıs’ın stratejik konumu, özellikle Doğu Akdeniz’deki İngiliz çıkarları için önemliydi ve Osmanlı, Rusya’ya karşı bir güvence olarak İngiltere’ye Kıbrıs’ın yönetimini verdi. Bu durum 1914 yılına kadar devam etti. Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle, Osmanlı İmparatorluğu savaşta İttifak Devletleri’nin yanında yer alınca, İngiltere Kıbrıs’ı resmi olarak topraklarına kattığını ilan etti ve Kıbrıs,

Kıbrıs'a benzer bir yönetim modeli oluşturma çabaları bağlamında değerlendirildiğinde, bu girişimin bölgenin siyasi ve idari yapısını derinden etkileyebilecek bir adım olduğu görülmektedir. Ancak bu tür bir yönetim modelinin başarısız olma ihtimali, Jago'nun mektubunda da ifade edildiği gibi, bölgenin yerel koşulları ve yönetim zorlukları nedeniyle oldukça yüksektir.⁷⁷³

Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki idari kontrolü doğrudan ele alma çabalarının karşılaştığı en büyük engellerden biri, yerel halkın yönetsel dinamikleriyle uyum sağlayamaması ve Osmanlı merkezi idaresinin bu tür girişimlere direnç göstermesiydi. Bu bağlamda Şam Konsolosu Jago'nun Suriye'deki emniyet ve jandarma kuvvetlerine dair hazırladığı rapor, Britanya'nın Kıbrıs'taki güvenlik stratejisini ele almakta ve bu bağlamda Suriye'den Dürzi birliklerinin görevlendirilmesi⁷⁷⁴ yönündeki planları değerlendirmektedir. Jago, aynı zamanda Suriye jandarma kuvvetlerinin başına bir İngiliz komutan atanması önerisini de mevcut idari yapının eksiklikleri çerçevesinde tartışmıştır. Mevcut jandarma yapısının etkin bir yönetim sergileyemediğini belirten Jago, İstanbul'dan atanan Türk bir alaybeyinin yerel dil ve geleneklere hakim olmamasının yönetimde ciddi bir eksiklik yarattığını ifade etmiştir: *Polisin nominal başı olan Alay Bey, her zaman İstanbul'dan gönderilen bir Türktür. Sıklıkla değiştirilen bu kişi, yerel dili ve halkı bilmediği için astlarını denetleme konusunda pek etkili olamamaktadır. Halk tarafından geçici bir figür olarak görülmekte ve ne övgü ne de eleştiri onun adıyla anılmaktadır.*⁷⁷⁵

Osmanlı taşrasındaki güvenlik mekanizmasının etkin bir şekilde çalışmasını engelleyen bu durum, İngilizler açısından Kıbrıs ve Suriye arasındaki güvenlik politikalarının yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. İngiliz yetkililer, Suriye'deki jandarma teşkilatının modernize edilmesi ve daha disiplinli bir yapıya kavuşturulması gerektiğini öne sürerek, bu sürecin bir İngiliz subayın yönetiminde gerçekleştirilmesini teklif etmişlerdir. Bu öneriye göre, jandarma kuvvetlerinin etkinliğinin artırılması ve yolsuzlukların önlenmesi için İngiliz subaylar, Osmanlı yerel güvenlik güçlerinin denetiminde rol almalıydı. Jago'nun yazışmaları, İngilizlerin bu

1925 yılında İngiliz Kraliyet Kolonisi haline geldi. İngiltere Kıbrıs'ı 1878'de Berlin Antlaşması çerçevesinde Osmanlı'dan devralmış, fakat askeri bir işgalden ziyade yönetim hakkını elde etmiştir.

⁷⁷³ TNA, FO 195 1264, Jago'dan Layard'a, Şam 8 Ekim 1879.

⁷⁷⁴ Eldridge'nin 30 Ağustos 1878 tarihli mektubu, Lübnan'daki Dürzilerden bir kuvvet toplanarak Kıbrıs'ta kullanılmasına yönelik öneriler ve bu önerilere getirilen eleştiriler hakkında önemli değerlendirmeler içermektedir. Mektup, Kurmay Başkanı Albay Greaves'in talebi doğrultusunda Sir Garnet Wolseley'e bilgi sağlamak amacıyla hazırlanmış ve Lübnanlı bir Dürzi lider olan Şeyh Nesib Abd el Melek'in bu tür bir kuvveti oluşturup oluşturamayacağına ilişkin görüşlere yer verilmiştir. TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, 30 Ağustos 1878. Bu konu çalışmada Britanya'nın Kıbrıs'ı işgali başlığında ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.

⁷⁷⁵ FO 195, 1264 Jago'dan Layard'a Şam, 8 Ekim 1879.

öneriyi Midhat Paşa'ya sunduğunu ve Paşa'nın teklife verdiği yanıtı içermektedir. Ancak Midhat Paşa, bu girişime kesin bir dille karşı çıkmış ve Osmanlı taşrasında yabancı bir subayın görevlendirilmesinin yerel otoriteyi zayıflatacağını, halk arasında huzursuzluk yaratacağını savunmuştur. Özellikle yerel dil ve geleneklere hakim olmayan bir yabancı subayın jandarma kuvvetlerini yönetmesinin, bölgede sosyal ve siyasi dengeleri bozabileceğini vurgulamıştır. Jago, Midhat Paşa'nın bu itirazını şu sözlerle aktarmaktadır: *Midhat Paşa'nın, İngiliz ya da yabancı bir Jandarma Şefi'nin atanmasına karşı öne sürdüğü dil ve yerel gelenekler konusundaki bilgi eksikliği itirazı, mevcut duruma da aynı derecede güçlü bir şekilde uygulanabilir gibi görünmektedir.*⁷⁷⁶

Jago, Midhat Paşa'nın itirazını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek, mevcut jandarma teşkilatının başındaki Osmanlı subaylarının da yerel dil ve geleneklere yeterince hâkim olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre, yabancı bir subayın atanması sakıncalı görülse de halihazırda görev yapan subayların da bölgenin toplumsal yapısını tam anlamıyla kavrayamaması benzer bir soruna yol açmaktaydı.

Midhat Paşa'nın reform girişimleri, yalnızca idari ve mali alanlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Osmanlı hukuk sistemine yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir. İngiliz konsolosluk yazışmalarında, taşradaki yargı sisteminin etkinliği sorgulanırken, yerel mahkemelerdeki yolsuzluk, usulsüzlükler ve hukukun keyfi uygulanması gibi meseleler öne çıkmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarında Britanya'nın himayesine alınan kişiler ve 'Britanya Uyrugu' statüsü, Osmanlı hukuk sistemine yönelik en tartışmalı konular arasında yer almıştır. Özellikle yabancı devletlerin Osmanlı tebaası içinden belirli gruplara hukuki koruma sağlaması, Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini aşındıran ve yerel yönetimler ile konsolosluklar arasında gerginliklere yol açan bir mesele haline gelmiştir. İngiliz diplomatlar, Osmanlı mahkemelerindeki yolsuzlukların ve keyfi kararların, Osmanlı tebaasının İngiliz konsolosluklarına sığınmasının başlıca nedenlerinden biri olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık, Osmanlı yetkilileri ise bu tür himaye uygulamalarının hukuki düzeni bozduğunu ve Osmanlı Devleti'nin yargı yetkisini zayıflattığını savunmuşlardır.

c) Osmanlı Suriyesi'nde Yargı Sistemi, Kapitülasyonlar ve İngiliz Müdahaleleri

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, yargı sistemini reforme etmeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunurken büyük güçler kapitülasyonlara dayanarak Osmanlı hukuk düzenine doğrudan müdahil olmaya devam etmiştir. İngilizler, Osmanlı taşrasındaki mahkemelerde yürütülen davalara müdahale ederek, yabancı uyrukluların Osmanlı

⁷⁷⁶ TNA, FO 195 1264, Jago'dan Layard'a, Şam 8 Ekim 1879.

yasalarına tabi olmasını engellemek istemiş ve konsolosluklar aracılığıyla kendi hukuki düzenlerini dayatmaya çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi, taşradaki mahkemeleri kontrol altında tutarak adalet mekanizmasını merkezileştirmeye çabalamış, ancak bu girişimler yabancı güçlerin hukuki ayrıcalıklarını koruma mücadelesiyle karşı karşıya kalmıştır. Öte yandan, Osmanlı taşrasındaki mahkemelerin işleyişine yönelik eleştiriler, yalnızca yabancı devletlerin müdahaleleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda yolsuzluk, adaletin sağlanmasındaki eksiklikler ve güvenlik mekanizmasının zayıflığı gibi yapısal sorunlara da işaret etmiştir. Bu durum, İngiliz konsoloslarının bölgedeki müdahaleleri için önemli bir gerekçe haline gelmiş, Osmanlı mahkemelerinin etkinliği üzerine yürütülen tartışmalar, yabancı devletlerin hukuki ayrıcalıklarını genişletme çabalarıyla iç içe geçmiştir.

i. Şam'daki Adalet Sorunları ve İngiliz Çıkarları

Osmanlı taşrasında yargı sisteminin etkinliği, mahkemelerdeki usulsüzlükler ve adaletin sağlanamaması gibi sorunlar nedeniyle tartışmalı bir konu olmuştur. Şam'daki mahkemelerin işleyişi, yalnızca Osmanlı idaresi içinde değil, aynı zamanda yabancı devletlerin bölgedeki hukuki ayrıcalıklarını genişletme çabaları açısından da önemli bir mesele haline gelmiştir.

Şam Konsolosu Jago, Osmanlı mahkemelerinin bağımsızlığını tesis edememesi ve yolsuzlukların yaygın hale gelmesi nedeniyle adalet sisteminin etkinliğini kaybettiğini ileri sürmüştür. Yazışmalarında, ceza mahkemelerinin işlevselliğinin sınırlı kalması, yerel yöneticilerin hukukun uygulanmasındaki yetersizliği ve yargı mekanizmasının kurumsal zaafları gibi temel sorunlara vurgu yapmıştır. Jago'nun değerlendirmeleri, Osmanlı taşrasındaki adalet reformlarının karşılaştığı yapısal engelleri ortaya koyarken, aynı zamanda İngiliz konsolosluklarının hukuki süreçler üzerindeki nüfuzunu nasıl koruduğunu göstermesi açısından da önem arz etmektedir.⁷⁷⁷

Jago, Osmanlı taşrasındaki merkeziyetçi yönetim anlayışının yerel mahkemeler üzerindeki denetim çabalarını ve Midhat Paşa'nın yetki taleplerinin bu sistemde yarattığı gerilimleri ele almıştır. Konsolosluk yazışmalarında, özellikle mahkeme başkanlarının atanması ve yargı süreçlerinin işleyişi konusundaki sorunlara dikkat çekerek, Osmanlı adalet sisteminin bağımsızlığını sağlayamadığını öne sürmektedir. Jago, Osmanlı yönetiminde yürütme erkine bağlı bir yargı mekanizmasının varlığını

⁷⁷⁷ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam 8 Nisan 1879.

“Valinin söz vermesine rağmen Salih hâlâ mahkeme başkanı olarak kalmaktadır” sözleriyle⁷⁷⁸ eleştirmiştir.

Bu ifadeyle, Jago, Osmanlı taşrasında adalet mekanizmasının yürütme erkinin kontrolü altında tutulduğunu ve yerel yöneticilerin mahkemeler üzerindeki nüfuzlarını kaybetmemek adına reform girişimlerini engellediklerini savunmaktadır. Mahkemelerin yargı süreçlerinde bağımsız hareket edemediğini ve kararların, farklı çıkar gruplarının etkisine göre şekillendiğini şu şekilde dile getirmiştir: *Davalar esaslarına göre karara bağlanmamaktadır; adalet, büyük ölçüde, beraat ya da kaçış sağlamak için sürekli çalışan etkilere karşı mahkeme üyeleri üzerinde oluşturulan baskıya bağlıdır.*⁷⁷⁹

Jago’nun değerlendirmeleri, mahkeme başkanlarının doğrudan Adalet Bakanlığı tarafından atanmasının, taşradaki reform süreçlerini nasıl sekteye uğrattığını göstermesi açısından önemlidir. Osmanlı’nın merkeziyetçi politikaları çerçevesinde, mahkemelerin bağımsızlığını güçlendirme girişimleri bir yandan Babıali’nin taşra yönetimi üzerindeki kontrolünü artırmayı hedeflerken, diğer yandan yerel yöneticilerin yetkilerini sınırlandırmıştır. Bu durum, taşra yöneticilerinin mahkemeler üzerindeki geleneksel otoritelerini kaybetmemek adına reform girişimlerine direnç göstermelerine yol açmıştır.

Bu bağlamda, Jago’nun 10 Mayıs 1879 tarihinde Büyükelçi Layard ile yaptığı yazışmalarda, Osmanlı mahkemelerinin bağımsızlığı ve yabancı elçiliklerin bu mahkemeler üzerindeki etkisi geniş bir tartışma konusu olmuştur. Midhat Paşa, mahkemelerin bağımsız bir otorite olarak tanınması ve yabancı dilekçelerin doğrudan mahkemelere iletilmesi gerektiğini bildiren Vezirlik Talimatları’nı uygulamayı reddetmiştir. Mahkemelerde yaygın yolsuzluk olduğu gerekçesiyle, kararların mahkemeler yerine yürütme organı tarafından ele alınması gerektiğini savunmuştur. Jago ise Osmanlı yönetiminin bu yaklaşımına karşılık, konsolosların da mahkemeleri bağımsız birer otorite olarak tanımayacağını ve yürütme erkine bağlı kalacaklarını şu ifadelerle belirtmiştir: *“Konsoloslar ise doğal olarak, yürütme organının başı olan Midhat Paşa’ya bağlı olduklarını belirterek, mahkemeleri bağımsız birer otorite olarak tanıyamayacaklarını ifade ettiler.”* Jago, Osmanlı mahkemelerinin bağımsız bir hukuk otoritesi olarak faaliyet göstermediğini, yabancı devletlerin hukuki ayrıcalıklarını koruma çabalarının, konsoloslukların doğrudan yürütme makamlarıyla ilişki kurma eğilimini güçlendirdiğini belirtmektedir.

⁷⁷⁸ TNA, FO 195 1263, Jago’dan Edward B. Malet’e, Şam 8 Nisan 1879.

⁷⁷⁹ TNA, FO 195 1263, Jago’dan Edward B. Malet’e, Şam 8 Nisan 1879.

Osmanlı reform girişimleri, mahkemelerin bağımsızlığını artırmayı ve yerel yöneticilerin yargı süreçlerine müdahalesini sınırlandırmayı amaçlarken, İngiliz ve Fransız konsoloslukları mevcut hukuki imtiyazlarını kaybetme endişesiyle bu reformlara mesafeli yaklaşmıştır.⁷⁸⁰

Jago, yabancı ülkelerin Osmanlı'daki hukuki meseleleri, mahkemeler yerine kapitülasyonlardan kaynaklanan ayrıcalıklarını kullanarak çözme eğilimlerine dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım, yabancı konsoloslukların Osmanlı hukuk sistemine entegrasyon yerine, mevcut ayrıcalıklarını koruma stratejisiyle örtüşmektedir. Konsoloslar, hukuki anlaşmazlıkları Osmanlı mahkemeleri yerine kendi imtiyazlarını kullanarak çözmeyi tercih etmekte ve böylece Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının önemli bir ayağı olan yargı reformlarını fiilen işlevsiz bırakmayı amaçlamaktadır. Ancak bu tutum, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi güçlendirme ve adalet mekanizmasını bağımsızlaştırma hedefleriyle doğrudan çelişmektedir. Osmanlı yönetimi, yargı reformlarını taşrada etkin bir devlet mekanizması oluşturmanın temel unsurlarından biri olarak görürken, yabancı devletler hukuki özerkliklerini genişletmek amacıyla bu reformlara direnç göstermiştir. Bu bağlamda, merkezi hükümetin hukuk sistemini yeniden yapılandırma girişimleri ile yabancıların hukuki ayrıcalıklarını muhafaza etme çabaları arasında sürekli bir gerilim yaşanmıştır.

Jago, Osmanlı mahkemelerinin yabancıların hukuki statüsünü zayıflattığını ve Midhat Paşa'nın adalet politikalarının İngiliz çıkarlarına uygun hareket etmediğini öne sürerek Şam'daki yargı sistemine yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, Osmanlı mahkemelerinin yabancılara yönelik ayrıcalıkları ortadan kaldırdığına dair duyduğu endişeyi şu sözlerle dile getirmiştir: *Başlangıçta, Şam'da İngiliz çıkarlarını gözetten bir sistemin devreye girdiğine inanmakta zorlandım, ancak üzülerek belirtmeliyim ki, yaşadığım tecrübeler beni bu sonuca varmak zorunda bıraktı. Şam mahkemeleri ve Midhat Paşa, İngiliz çıkarlarına uygun hareket etmiyor.*⁷⁸¹

Jago'nun ifadeleri, Osmanlı yönetiminin hukuki bağımsızlık ve merkezîyetçilik ilkeleri doğrultusunda mahkemelerde yabancılara tanınan ayrıcalıkları kademeli olarak kaldırma çabalarının, İngiliz yetkililer tarafından Osmanlı adalet sistemine yönelik bir güvensizlik unsuru olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Jago, Osmanlı

⁷⁸⁰ Fransa'nın Şam Konsolosu, Osmanlı yönetimi ile yabancıların sahip olduğu ayrıcalıklar arasında belirli bir denge olduğunu savunarak, Midhat Paşa'nın mahkemeler üzerindeki yetkilerinin artırılmasının, yabancıların hukuki statüsünü tehlikeye atabileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı mahkemelerinin doğrudan merkezi otoritenin denetimi altına alınmasının, kapitülasyonlara dayalı mevcut düzeni sarsabileceğini ifade eden Fransız Konsolos "Eğer bu yetkiler verilirse, şu anda yabancılara sağlanan korumanın ortadan kalkacağından eminim" diyerek, İngilizlerden farklı düşündüğünü göstermiştir. TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 10 Mayıs 1879.

⁷⁸¹ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 27 Haziran 1879.

yönetiminin ve adalet mekanizmasının İngiliz çıkarlarını yeterince gözetmediğini açıkça ifade ederek, bu durumun Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki diplomatik pozisyonunu zayıflatabileceği yönündeki endişelerini dile getirmiştir: *Yüksek Ekselanslarının aldığı önlemler, şikayetlerimi ya da daha doğrusu basit olay açıklamalarımı Şam Birinci Derece Mahkemesi'ne yazılı olarak iletmekten ve altı hafta sonra bu mahkemeden gelen yanıtı, herhangi bir yorum yapmadan bana iletmekten ibaret olmuştur.*⁷⁸²

Jago'ya göre, Osmanlı adalet sistemi yalnızca İngiliz çıkarlarını göz ardı etmekle kalmamış, aynı zamanda etkin ve zamanında müdahale konusunda da yetersiz kalmıştır. Ona göre, sorun yalnızca yargı mekanizmasındaki aksaklıklarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda merkezi otoritenin taşradaki etkinliğini sağlama konusunda yaşadığı yapısal zorluklarla da doğrudan ilişkilidir.⁷⁸³

İngiliz vatandaşları artık yerel halkla aynı duruma düşmüş durumda; eskiden olduğu gibi, düzensizlik veya kötü muamele durumunda başvurabilecekleri bir makam bulunmuyor. Bu durum, İngiliz vatandaşlarının çıkarlarını korumak amacıyla, adaletin başka yollarla sağlanabileceği her durumda yerel makamlara başvurmaktan kaçınma çabalarını sürdürmemi gerektiriyor.

Jago, Osmanlı adalet sistemine yönelik eleştirilerini somut örnekler üzerinden sürdürerek, hukuki sorunların yalnızca İngiliz vatandaşlarını değil, genel olarak yoksul ve savunmasız bireyleri etkilediğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Jago bir İngiliz vatandaşının davasını örnek göstererek⁷⁸⁴ “...üç ay boyunca Midhat Paşa ve Şam Valisi ile yapılan yazılı ve sözlü iletişime rağmen adaletin sağlanamadığını ve nihayetinde davacının, saldırganıyla anlaşmaya zorlanarak yalnızca tedavi masraflarını karşılayan bir senet almakla yetinmek durumunda bırakıldığını” belirtmiştir. Ona göre, mahkeme süreci yalnızca taraflar arasında varılan uzlaşmayı belgelemekle sınırlı kalmış, bu süreçte saldırgan korunmuş, mağdur ise ciddi bir zaman ve sağlık kaybına uğramıştır. Jago'nun dikkat çektiği bir diğer örnek ise, yine bir İngiliz vatandaşının mülküne hukuksuzca el konulmasıdır. Vergi mültezimi tarafından gerçekleştirilen bu el koyma işleminde, “mültezim ve bir zaptiyenin yasa dışı hareket ettiklerinin açık olmasına rağmen, Şam Valisi'ne yapılan sözlü ve yazılı başvurular belirsiz ve yetersiz yanıtlarla sonuçlanmıştır.” Jago'ya göre, mağdurun yoksulluğu ve korunmasızlığı nedeniyle mülkünü geri alması mümkün olmamış, neticede, zararını karşılamak adına mülkün değerini kendi cebinden ödemek zorunda kalmıştır.⁷⁸⁵

⁷⁸² TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 27 Haziran 1879.

⁷⁸³ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 27 Haziran 1879.

⁷⁸⁴ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 27 Haziran 1879.

⁷⁸⁵ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 27 Haziran 1879.

Jago, Osmanlı adalet sisteminin İngiliz çıkarlarını koruyacak şekilde işlemesi gerektiğini savunarak, bu hedefin ancak Adalet Bakanı üzerinden yürütülecek politikalarla sağlanabileceğini ileri sürmektedir.⁷⁸⁶

Başlangıçta Şam'da İngiliz çıkarlarını doğrudan etkileyen bir sistemin varlığına inanmakta zorlansam da yaşanan deneyimler bu sonuca varmamı zorunlu kılmıştır. Mahkemelerin bağımsızlığı meselesi ve bunun getirdiği sorunlar, büyük ölçüde Midhat Paşa ile Adalet Bakanı arasındaki kişisel çatışmadan kaynaklanmaktadır. Bu durumun en büyük mağdurları İngiliz vatandaşları olurken, yerel halk bu meseleye kayıtsız kalmaktadır. Meclislerin işleyişinin soyut adalet ilkeleriyle düzenlenebileceğine inanmayan yerel halk, adaleti sağlamak veya kaçıyı kolaylaştırmak için gizli nüfuzlara güvenmektedir. Midhat Paşa ve Adalet Bakanı arasındaki bu gerilim, yalnızca yabancıların değil, yerel halkın da mevcut yargı sistemindeki aksaklıklardan olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Tek umut, Adalet Bakanı'nın himayesinde yargı sistemindeki aksaklıkların giderilmesi için alınabilecek önlemlerin burada engellenmemesidir.

Şam'daki yargı sorunları, salt hukuki eksikliklerle sınırlı kalmamış, taşradaki güvenlik zaaflarıyla da doğrudan bağlantılı hale gelmiştir. Mahkemelerin bağımsız ve etkili bir şekilde işleyememesi, yerel idarenin otoritesini zayıflatmış, bu durum hem Osmanlı yönetiminin reform çabalarını sekteye uğratmış hem de İngiliz konsoloslarının Osmanlı adalet mekanizmasına yönelik eleştirilerini meşrulaştırmasına zemin hazırlamıştır. Şam'da ortaya çıkan bu kriz, Osmanlı taşrasının diğer vilayetlerinde de benzer bir yönetim zaafiyetinin yaşandığını ve merkezi yönetimin taşra üzerindeki kontrol mekanizmalarını güçlendirme ihtiyacının giderek arttığını göstermektedir.

ii. Halep'te Adalet ve Güvenlik Sorunları ve İngiliz Nüfuzu

Halep'teki adalet ve güvenlik mekanizmasının zayıflığı, Osmanlı taşrasındaki yönetim krizinin en belirgin örneklerinden biridir. İngiliz konsolosluk yazışmaları, mahkemelerdeki yolsuzluk, suçluların cezasız kalması ve Osmanlı yönetiminin taşrada etkili bir güvenlik politikası oluşturamaması gibi sorunlara odaklanmaktadır.

Halep Konsolosu Skene ve halefi Henderson'un yazışmalarında, Osmanlı mahkemelerinin yerel güç odaklarının etkisi altında olduğu ve yabancı himayesindeki kişilere yönelik saldırıların hukuki karşılık bulmadığı vurgulanmıştır. Bu durum, Osmanlı yönetiminin taşradaki otorite kaybına işaret ederken, İngilizlerin hukuki ayrıcalıklarını ve bölgedeki nüfuzlarını koruma çabalarını meşrulaştırmak için bir gerekçe oluşturmuştur.

Skene, Osmanlı vilayet mahkemelerinin işleyişine yönelik sert eleştirilerde bulunarak, Halep Ticaret Mahkemesi'ni yolsuzluk ve adaletsizlik örnekleri üzerinden değerlendirmiştir. İngiliz vatandaşı Bay Meir Gabbay'ın davasında,⁷⁸⁷ bir mahkeme

⁷⁸⁶ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 27 Haziran 1879.

⁷⁸⁷ Bay Meir Gabbay, Osmanlı vatandaşı olan borçlu kişilerin ödenmemiş senetleri nedeniyle Halep Ticaret Mahkemesi'ne başvurmuş, ancak mahkeme başkanı Beşir Efendi Bayazid Zada'nın süreci geciktirmesiyle karşılaşmıştır. Gabbay, sahte tanıkların kabul edilmesi ve mahkeme üyelerinin borçlular lehine hareket etmesi nedeniyle adaletsiz bir muamele gördüğünü belirtmiştir. Son çare olarak, İngiliz

üyesinin karşı taraf adına savunma yapmasına izin verilmesi, yargı sürecinin tarafsızlığına gölge düşüren bir durum olarak ele alınmıştır. Benzer şekilde, başka bir davada mahkeme başkanının tanık ifadelerini manipüle ederek yanlış kayda geçirdiği iddia edilmiştir. Skene'nin daha önce bildirdiği bir olayda ise, İngiliz Konsolosluğu'nun bir Kavas'ını (Cavass) öldürmekle suçlanan kişilerin serbest bırakıldığı, buna karşılık masum bir kişinin hiçbir kanıt olmaksızın ölüm cezasına çarptırıldığı belirtilmiştir. Skene, bu örneklerle Osmanlı adalet sistemindeki sorunların Halep Ticaret Mahkemesi ile sınırlı olmadığını, genel bir sorun olarak ortaya çıktığını vurgulamıştır.⁷⁸⁸

Skene'nin halefi olan Henderson'un 11 Ekim 1878 tarihli mektubu,⁷⁸⁹ Halep ve çevresindeki Osmanlı yönetiminin zaaflarını ve Kamil Paşa'nın yönetimindeki başarısızlıklarına dikkat çekmektedir. Henderson, Kamil Paşa'nın göreve başlamasından bu yana şehirde yaşanan güvenlik sorunlarını şu ifadelerle dile getirmektedir:⁷⁹⁰ *“Kamil Paşa göreve başladığından bu yana, bir meslektaşım tarafından hazırlanan istatistiklere göre, yalnızca şehirde yetmiş üç cinayet işlenmiştir ve tek bir durumda bile katillerden örnek teşkil edecek bir ceza verilmemiştir.”* Özellikle kurbanlar Hristiyan olduğunda, suçluların yakalanması için hiçbir girişimde bulunulmadığını belirten Henderson, *“Suçluların yakalandığı birkaç durumda ise ya kısa bir süre hapis yattıktan sonra özgürlüklerini satın almışlar ya da nüfuzlu dostlarının araya girmesiyle serbest bırakılmışlardır.”* diyerek yönetimin adaleti sağlamadaki yetersizliğini vurgulamaktadır.

Henderson, halkın hükümete olan güvenini tamamen yitirdiğini ve bireysel güvenlik önlemleri almak zorunda kaldığını belirtmektedir. Henderson, şehirdeki durumu şu sözlerle özetlemektedir: *“Dışarı çıkan her bireyin yanında sürekli bir tabanca ve hançer taşıdığı görülmektedir. Şehir duvarlarının dışına ya da evden uzaklaşmak cesaret işidir.”* Hükümetin güvenliği sağlamadaki başarısızlığının artık halk tarafından kayıtsızlıkla karşılanmadığını vurgulayan Henderson, artan olayların güvensizlik ortamını daha da derinleştirdiğini⁷⁹¹ ifade etmektedir.

Henderson, Halep'te adaletin sağlanamadığını ve hatta kendi konsolosluk çalışanlarının dahi saldırıya uğradığını belirtmektedir. Bir olayda, *“Bir grup Müslüman, Konsolosluğun katibini evinden zorla çıkarıp, hizmetçisine o kadar şiddetli bir şekilde saldırdı ki, hizmetçi baygın halde evine taşındı”* diyerek, hukuki korumanın

konsolosluğundan destek istemiş ve haklarını korumak için durumu İstanbul'daki Büyükelçiliğe taşımayı talep etmiştir. TNA, FO 195 1154, Gabbay'dan Skene'ye, Halep 27 Haziran 1877.

⁷⁸⁸ TNA, FO 195 1154, Skene'den Henry Layard'a, Halep 12 Haziran 1877.

⁷⁸⁹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Ekim 1878.

⁷⁹⁰ TNA, FO 195, 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Ekim 1878.

⁷⁹¹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Ekim 1878.

yetersizliğine dikkat çekmektedir. Konsolosluk koruması altındaki kişilerin bile adalet arayamadığını vurgulayan Henderson, nüfuzlu destekçileri olmayan bir Hristiyan ya da Müslüman'ın mahkemelerden hakkını almasının neredeyse imkânsız hale geldiğini⁷⁹² ifade etmektedir.

Halep'teki yönetim zaafına ilişkin değerlendirmelerinde, “*yönetim tam bir anarşi içinde*” sözleriyle Osmanlı idaresinin kent üzerindeki otoritesini kaybettiğini öne sürmektedir. İdari kurumlar arasındaki çıkar çatışmalarının yönetim krizini derinleştirdiğini belirten Henderson, “*Paşa ile Defterdar, Defterdar ile Müftü, Müftü ise Meclis'in farklı üyeleriyle iş birliği yaparak her biri kendi çıkarına çalışıyor*” ifadeleriyle, Halep'te yöneticiler arasında yolsuzluğun yaygınlaştığını aktarmaktadır.⁷⁹³

Henderson'un 20 Ekim 1878 tarihli mektubu,⁷⁹⁴ Halep'te Osmanlı yönetiminin idari zafiyetlerini ve yolsuzluk sorunlarını ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Mektupta, Fransız Konsoloslugu çalışanına yönelik gerçekleştirilen saldırı örnek gösterilerek, Osmanlı yetkililerinin kamu düzenini sağlama konusundaki eksikliklerine vurgu yapılmaktadır. Konsolosluk binası önünde altı Müslüman tarafından hedef alınan çalışanın, saldırganların “öldürün” şeklindeki tehditleri eşliğinde darbedildiği belirtilmektedir. Henderson, saldırganlardan üçünün konsolosluk binasına sığındığını, olay yerine toplanan yaklaşık üç yüz kişilik bir grubun ise müdahalede bulunmadığını aktarmaktadır. Ancak olayın ciddiyetine rağmen, Halep Valisi Kâmil Paşa'nın saldırganların tamamının tutuklanmasını reddettiği ve yalnızca bir kişiye altı haftalık hapis cezası verildiği ifade edilmektedir. Henderson'a göre, bu tutum Osmanlı yönetiminin vilayetlerde kamu düzenini sağlama konusundaki yetersizliğini ve özellikle yabancı konsolosluklara yönelik saldırılar karşısındaki kayıtsızlığını ortaya koymaktadır.

Halep'teki yönetim krizinin derinleştiğini gösteren bir diğer olay ise, halkın şikâyetlerini dinleyen Kadı'nın yönetimdeki yozlaşmaya karşı gösterdiği sert tepki olmuştur. Henderson'un aktardığına göre, Kadı öfkeyle sarığını ve fesini çıkararak yere fırlatmış ve Osmanlı yönetiminin eksikliklerine karşı sert bir çıkış yapmıştır.⁷⁹⁵ “*Kadı, sarığını geçmişteki suçlulara, şehri mahvedenlere ve hükümetin acilen ihtiyaç duyduğu gelirleri çalanlara lanet etti.*”

Kadı'nın bu tepkisi, Osmanlı taşrasındaki adalet mekanizmasının güven kaybına uğradığını ve yerel yöneticilere duyulan tepkinin büyüdüğünü göstermesi açısından

⁷⁹² TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a Halep, 11 Ekim 1878.

⁷⁹³ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Ekim 1878.

⁷⁹⁴ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a Halep, 20 Ekim 1878.

⁷⁹⁵ FO 195, 1202, Henderson'dan Henry Layard'a Halep, 20 Ekim 1878.

önemlidir. Henderson, Osmanlı taşrasındaki idari zafiyetleri değerlendirirken, merkezi otoritenin alt kademelerdeki yolsuzluklara göz yummasının, yönetim mekanizmasının genel çöküşüne neden olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre: *Üst otorite, alt kademedeki görevlilerin açgözlülüğünü görmezden geldiğinde, bu durum yalnızca yolsuzluğun yayılmasına zemin hazırlamakla kalmaz, aynı zamanda kamu mallarının korunması gereken bir değer olmaktan çıkıp, yöneticiler tarafından şahsi menfaatler için kullanılmasına yol açar.*⁷⁹⁶

Halep'teki adalet ve güvenlik sorunlarına ilişkin konsolosluk yazışmaları, Osmanlı taşrasındaki idari aksaklıkların yalnızca yerel yönetimle sınırlı olmadığını, merkezi reformların uygulanabilirliğini de tartışmalı hale getirdiğini göstermektedir. İngiliz konsolosluk yazışmalarında Osmanlı mahkemeleri, yalnızca hukuki işleyiş açısından değil, aynı zamanda kamu düzenini sağlama konusundaki yetersizlikleri bakımından da eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin belirginleştiği en önemli olaylardan biri, doğrudan İngiliz çıkarlarını etkileyen İbrahim Kubevar cinayetidir. Kubevar davası, yalnızca adaletin tesis edilememesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin taşrada güvenliği sağlama konusundaki eksikliklerini ve mahkemelerin etkin bir yargı süreci işletme konusundaki sınırlılıklarını ortaya koymuştur. Halep'teki hukuki işleyişin aksaklıklarını ve yerel yöneticilerin adalet mekanizmasını işletme biçimlerini değerlendirmek açısından bu dava önemli bir örnek teşkil etmektedir.

iii. İngiliz Kavas (Cavvaas)'ın Öldürülmesi ve Mahkeme Süreci: İbrahim Kubevar Olayı

İbrahim Kubevar cinayeti, İngiliz diplomasisi açısından yalnızca bireysel bir adaletsizlik meselesi değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki yönetim zafiyetlerinin ve Britanya'nın bölgedeki diplomatik varlığını koruma çabalarının sınırlı olduğu bir vaka olarak değerlendirilmiştir. Konsolosluk çalışanına yönelik bu saldırı, İngiliz himayesi altındaki kişilerin güvenliği sorununu gündeme taşımış ve Osmanlı idaresinin taşrada kamu düzenini sağlama konusundaki yetersizliklerini öne çıkarmıştır.

Kubevar'ın öldürülmesi ve sonrasında yürütülen hukuki süreç, Osmanlı yönetimi ile Britanya arasındaki diplomatik ilişkilerde gerginlik yaratmış, konsolosluk personelinin korunmasına yönelik daha sert tedbirlerin alınmasını gündeme getirmiştir.

⁷⁹⁶ FO 195, 1202, Henderson'dan Henry Layard'a Halep, 20 Ekim 1878.

İbrahim Kubevar olayı, Halep'te İngiliz Konsolosluğu'na bağlı bir Cavvas'ın⁷⁹⁷ öldürülmesi ve bu cinayetin mahkeme süreciyle Osmanlı adalet sistemine yönelik eleştirileri beraberinde getirmesiyle dikkat çekmektedir. Olay, Osmanlı yönetiminin konsolosluk çalışanlarını koruma konusundaki tutumunu ve adalet mekanizmasındaki aksaklıkları ortaya çıkarmıştır. İngiliz yetkililer, faillerin korunduğunu öne sürerken, mahkeme sürecinin uzaması ve adaletin sağlanamaması Osmanlı yönetimine yönelik güvensizliği daha da artırmıştır.

Halep'te İngiliz Konsolosluğu'nda görev yapan cavvaslardan İbrahim Kubevar, 15 Şubat 1877'de evine dönerken, altı Müslüman tarafından "kâfirlere hizmet eden bir kâfir" suçlamasıyla hedef alınmıştır.⁷⁹⁸ Kubevar, İngiliz Konsolosu'na hizmet etmekten gurur duyduğunu ifade edince, saldırganlar tarafından zorla atından indirilmiş, bıçaklanarak öldürülmüştür. Olayın ardından, saldırganların kimliği belirlenmiş ve tutuklanmaları talep edilmiştir. Ancak yerel yetkililerin, failleri korunmasında anlaşmaya vardığı iddiaları gündeme gelmiştir. Görgü tanıklarının varlığına rağmen tutuklamaların geciktirilmesi, bu iddiaları daha da güçlendirmiştir. Cinayete karıştığı belirtilen bir yedek asker ise askeri komutan tarafından sivil yetkililere teslim edilmiştir. Halep Konsolosu Skene, Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne konunun acilen ele alınması gerektiğini bildirmiştir.⁷⁹⁹

Katillerin hepsi adalete teslim edilmezse, ciddi sonuçlardan endişe etmek için neden olacaktır, çünkü öldürülen Cavvas'ın yaşadığı mahallenin sakinleri, bu durumda katillerin yaşadığı mahalleye saldırarak onun ölümünün intikamını alacaklarını beyan etmişlerdir. Babiali'nin, Polis Memurları görevlerini yapmaya zorlanırsa kolayca gerçekleştirilebilecek olan bu kişilerin derhal tutuklanmaları için en katı ifadelerle bir telgraf emri göndermesini rica ediyorum.

Skene, acil müdahale çağrısında bulunarak, katillerin adalete teslim edilmemesi halinde mahalleler arasında ciddi bir gerilimin tırmanabileceği ve kanlı çatışmaların yaşanabileceği uyarısında bulunmuştur. Babiali'nin bu konuda kararlı bir tutum sergilemesi gerektiğini vurgulayan Skene, Osmanlı yönetiminin olaya kayıtsız kalmasının yalnızca adaletin tesisini değil, aynı zamanda bölgedeki otoriteyi de zayıflatacağını ifade etmiştir. Ayrıca, merkezi hükümetin sert bir tepki göstermesinin, taşrada kamu düzenini sağlama ve benzer olayların önüne geçme açısından kritik bir adım olacağını dile getirmiştir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Kavas/Cavvas, Osmanlı döneminde özellikle yabancı elçilikler, konsolosluklar ve büyükelçiliklerde görev yapan silahlı muhafız veya koruma görevlisi olarak tanımlanabilir. Osmanlı idari sisteminde ve diplomatik ilişkilerde önemli bir yere sahip olan cavvaslar, genellikle konsolosluk ve elçilik mensuplarının güvenliğini sağlamakla görevliydi.

⁷⁹⁸ TNA, FO 195 1153, Skene'den Nasau Jocelyn'e, Halep 20 Şubat 1877.

⁷⁹⁹ TNA, FO 195 1153, Skene'den Nasau Jocelyn'e, Halep, 20 Şubat 1877.

⁸⁰⁰ TNA, FO 195 1153, Skene'den Nasau Jocelyn'e, Halep 20 Şubat 1877.

Skene, cinayet faillerinin yakınlarının mahkemeye rüşvet verdiğini ve bu durumun “tutuklamaların geciktirilmesi ve delil toplama sürecinin sekteye uğratılması” ile sonuçlandığını bildirmiştir. Konsolosluk Dragomanı huzurunda ifade veren iki görgü tanığı, Cavvas İbrahim Kubevar’ın saldırganlar tarafından bıçaklandığını doğrulamış olmasına rağmen, mahkemenin sanıkları beraat ettirmesi Osmanlı yargı sistemine duyulan güvensizliği daha da derinleştirmiştir. Dava sürecinde, Kubevar cinayetiyle doğrudan ilgisi olmayan ancak mahkemelerin işleyişindeki zaafı gösteren başka bir olay yaşanmıştır. Aynı mahallede işlenen bir başka cinayet, Kubevar’ın oğlu Halid’i hedef almıştır. Müslüman bir kızın öldürülmesi üzerine, cinayet zanlılarının akrabaları Halid’i suçlamış, mahkeme süreci ise daha önce beraat eden kişilerin ifadelerine dayanarak onun ölüme mahkûm edilmesiyle sonuçlanmıştır. Skene, Halid’in babasının katillerini adalete teslim etmek için çaba gösterdiğini, ancak bir komplo sonucu mahkûm edildiğini belirterek süreci şu sözlerle aktarmıştır: *Halid’e, babasının katillerinin akrabaları tarafından, kendilerine yöneltilen suçlamanın geri çekilmesi karşılığında kendi suçlamanın da düşürüleceği teklif edilmiş, ancak Halid bunu reddetmiştir.*⁸⁰¹

Genel Vali’nin bu süreçteki tutumu da Skene tarafından eleştirilmiştir. Başlangıçta valinin davada aktif bir rol üstlendiğini belirten Skene, ancak kısa süre içinde astlarının baskısı altında etkisiz hale geldiğini öne sürmüştür. Mahkeme sürecinin sonunda Skene’ye iletilen resmi yanıt, Halid’in suçlu bulunduğu, ancak babasının katillerinin masum olduğu yönünde olmuştur. Skene, bu sonucu şu sözlerle değerlendirmiştir: *Halep’teki herkesin aynı görüşte olduğuna inanıyorum; bu da Türk yetkililerine duyulması gereken saygıya büyük zarar veriyor.*⁸⁰²

Halep Konsolosu Skene’ye göre, mahkeme cinayetin faillerini serbest bırakırken Kubevar’ın oğlunu idama mahkûm etmiş ve bu karar, hukuki sürecin tarafsızlığına ilişkin ciddi soru işaretleri yaratmıştır. Olayın ardından Babıali, davayı yeniden ele almak üzere Reşhad Efendi’yi görevlendirmiş ve onu Halep’e göndermiştir. Ancak, yerel idarenin etkisi ve çıkar çatışmaları, soruşturmanın bağımsızlığına gölge düşürmüş, bu durum Osmanlı taşrasındaki yargı mekanizmasının işleyişine yönelik eleştirileri daha da derinleştirmiştir.⁸⁰³ Skene, mahkeme sürecinde bir İngiliz dragomanının hazır bulunmasına izin verilmemesini, Reglement’in 5. Maddesi’ne aykırı bir uygulama olarak değerlendirmiş ve bu durumu İstanbul’a bildirmiştir. Reşhad Efendi tarafından yürütülen soruşturma sırasında, sanıkları aklamak amacıyla düzenlenen sahte bir belge

⁸⁰¹ TNA, FO 195 1153, Skene’den Nasau Jocelyn’e, Halep 20 Şubat 1877.

⁸⁰² TNA, FO 195 1153, Skene’den Nasau Jocelyn’e, Halep 20 Şubat 1877.

⁸⁰³ TNA, FO 195 1154, Skene’den Henry Layard’a, Halep 30 Ekim 1877.

tespit edilmiş ve bu belgede tanıkların güvenilir olmadığı öne sürülmüştür. Ancak incelemeler sonucunda, belgede imzası bulunan kişilerin mahallenin önde gelen sakinleri değil, doğrudan sanıkların yakın çevresinden olduğu ortaya çıkmıştır.⁸⁰⁴ Dava süreci ilerledikçe, rüşvet iddiaları daha belirgin hale gelmiş, hatta Reşhad Efendi'nin de doğrudan rüşvet teklifine maruz kaldığı bildirilmiştir. Mahkemenin, cinayetin asıl faillerini koruyarak İbrahim Kubevar'ın oğlunu idama mahkûm etmesi, adaletin sağlanmasına yönelik ciddi soru işaretleri doğurmuştur. Bu karar, yalnızca bir yargı hatası değil, aynı zamanda faillerin korunmasına yönelik kasıtlı bir girişim olarak değerlendirilmiştir.⁸⁰⁵

1878 yılının ortalarına gelindiğinde Kubevar'ın katillerinin hâlâ yakalanmamış olması, soruşturmanın kasıtlı gecikmeler ve usulsüzlüklerle yürütüldüğüne dair şüpheleri artırmıştır. Henderson, Layard'a gönderdiği mektubunda Osmanlı yetkililerinin soruşturma sürecindeki yetersizliğini ele almış, özellikle Vali Kâmil Paşa'nın faillerin yakalanmasına yönelik kayıtsız tutumuna dikkat çekmiştir. Yerel makamların, soruşturmayı bilinçli olarak geciktirdiğini ve adaletin sağlanmasını engelleyen idari engellerin devam ettiğini vurgulamıştır. Henderson'a göre,⁸⁰⁶ *“Kamil Paşa, nüfuzlu bir grubu gücendirmekten çekinerek soruşturmayı kasıtlı olarak engellemiş, yapılan yüzeysel köy aramaları katillere kaçma imkanı tanımış ve böylece adaletin sağlanması geciktirilmiştir.”* Ayrıca, öldürülen Cavvas'ın oğluna yöneltilen cinayet suçlaması, süreci daha da karmaşık hale getirmiştir. Henderson, bu tür adaletsizliklerin yalnızca bireysel bir mağduriyet yaratmakla kalmayıp, İngiliz Konsoloslugu'nun taşradaki otoritesini ve güvenilirliğini zayıflatmış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, ilerleyen dönemde konsolosluk hizmetlerinde görev alacak güvenilir yerel çalışanlar bulmanın giderek daha zor hale gelebileceğini vurgulamıştır: *Bu olay Konsoloslugu, gelecek zamanlarda ve sadık hizmetin İngiliz tebaasının kişisel güvenliği için gerekli olabileceği acil durumlarda saygın ve sadık hizmetkarların hizmetlerini almaktan alıkoyacaktır.*⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ TNA, FO 195 1154, Skene'den Henry Layard'a, Halep 30 Ekim 1877.

⁸⁰⁵ TNA, FO 195 1154, Skene'den Henry Layard'a, Halep 12 Kasım 1877.

⁸⁰⁶ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Layard'a, Halep, 9 Haziran 1878. Henderson, Halep Valisi Kamil Paşa'nın Kubevar cinayeti soruşturmasını ilerletme konusundaki isteksizliğini eleştirerek, bu durumun yalnızca adaletin sağlanmasını engellemekle kalmayıp, aynı zamanda Britanya çıkarlarını ilgilendiren diğer meselelerde de çözümsüzlüğe yol açacağını vurgulamıştır. Henderson, Kamil Paşa'nın görevde kaldığı sürece davada ilerleme kaydedilemeyeceğini ve genel olarak Britanya'nın bölgedeki diplomatik etkisinin zayıflayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: *“Bu vali burada kaldığı sürece, bu veya Britanya çıkarlarını içeren herhangi bir başka konuda tatmin edici bir sonuç beklemek boşunadır.”* TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 21 Haziran 1878.

⁸⁰⁷ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Layard'a, Halep 9 Haziran 1878.

Henderson, Kubevar davasının yalnızca bir adalet sorunu değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki diplomatik otoritesini zayıflatan yapısal bir mesele olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, bu tür olaylar, İngiliz Konsolosluğu'nun taşradaki nüfuzunu ve güvenilirliğini sarsmakta, Osmanlı idaresinin ise yabancı temsilciliklere yönelik yükümlülüklerini yerine getirmekte başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Henderson, adaletin sağlanabilmesi için iki temel öneride bulunmuştur. İlk olarak, Kubevar cinayetinin faillerinin yargılanması ve uydurma suçlamaların soruşturulması için, Raşid Efendi gibi bağımsız bir yargıcın tam yetkiyle Halep'e gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. İkinci olarak, yerel güç dengelerinden bağımsız hareket edebilecek ve adaletin sağlanması konusunda merkezi otoritenin desteğini alacak yeni bir valinin atanmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Henderson'a göre, böyle bir vali, hukukun üstünlüğünü tesis ederek, yerel çıkar gruplarının etkisinden uzak bir yönetim sergileyebilecek ve Osmanlı taşrasında kamu düzenini sağlamada daha etkili bir rol oynayabilecektir.

Henderson, cinayet zanlılarının serbest kalmaya devam etmesi karşısında Osmanlı yetkililerinin süreci bilinçli olarak geciktirdiğini öne sürerek duruma sert bir şekilde itiraz etmiştir. Mektubunda, Vali Kâmil Paşa'nın suçluların başka bir vilayete kaçtığını iddia ederek olayı örtbas etmeye çalıştığını belirtmiştir. Ancak Henderson, yerel istihbarat ağını kullanarak faillerin hâlâ Halep'te bulunduğunu tespit etmiş ve Osmanlı makamlarını bu konuda harekete geçmeye zorlamıştır. Valinin isteksiz tutumuna rağmen, Henderson'un baskıları sonucunda tutuklamalar gerçekleştirilmiş ve cinayetle bağlantılı kişilerin yargılanması süreci başlatılmıştır.⁸⁰⁸

Henderson, Kubevar cinayeti faillerine mahkeme tarafından on iki yıl hapis cezası verildiğini ve bu cezanın kabul edilip edilmemesi konusunda kendisine danışıldığını⁸⁰⁹ bildirmiştir. Kadı, daha ağır bir ceza verilmesi gerektiğini savunmuş, ancak Henderson merkeze gönderdiği telgrafın yanıtını beklemeye karar vermiştir. Henderson, *"Ekselanslarınızdan herhangi bir cevap alamadığım için, on iki yıl hapis cezasının katiller için yeterli bir ceza olduğunu düşündüğünüz varsayımında bulundum"* ifadeleriyle,⁸¹⁰ cezayı kabul ettiğini belirtmiş, ancak imzasını atmaktan kaçınarak itiraz hakkını saklı tutmuştur. Mahkeme sürecinin nihai olarak İstanbul'dan gelen kesin

⁸⁰⁸ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 27 Temmuz 1878.

⁸⁰⁹ Henderson'a Kubevar cinayeti faillerine verilen cezanın miktarı konusunda danışılması, İngilizlerin Osmanlı mahkemeleri üzerindeki etkisini ve yargı süreçlerini yakından takip etme konusundaki kararlılığını göstermektedir. Bu örnekte görüldüğü üzere İngiliz konsoloslukları, yalnızca hukuki gözlemci olarak kalmayıp, mahkeme kararlarının şekillendirilmesinde de dolaylı bir nüfuz sahibi olmuştur.

⁸¹⁰ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 8 Kasım 1878.

emirler doğrultusunda tamamlandığını vurgulayan Henderson, bu davanın Osmanlı taşrasındaki hukuki işleyişin eksikliklerini bir kez daha ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

İbrahim Kubevar cinayeti ve mahkeme süreci, Osmanlı taşrasında adaletin sağlanmasına ilişkin zorlukları açığa çıkarırken, İngiliz konsolosluklarının yargı süreçlerine doğrudan müdahil olma eğilimini de göstermektedir. Henderson ve Skene'nin yazışmaları, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu artırma çabaları ile Osmanlı hukuk reformları arasındaki gerilimi yansıtmakta, aynı zamanda yabancı devletlerin Osmanlı taşrasındaki hukuki ayrıcalıklarını koruma stratejilerini ortaya koymaktadır. Benzer bir süreç, Eldridge'nin ajanı Bay Gale'in öldürülmesi ve ardından yürütülen yargı sürecinde de yaşanmıştır. Eldridge'nin yazışmaları, yalnızca cinayeti değil, Osmanlı yetkililerinin soruşturmayı yürütme biçimini de eleştirmiş, Britanya'nın bölgedeki adli mekanizmalara doğrudan müdahale etme girişimlerini açığa çıkarmıştır.

iv. Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin Ajanı Bay Gale'nin Öldürülmesi Olayı

Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin ajanı Bay Gale'in öldürülmesi, Osmanlı taşrasındaki güvenlik zafiyetlerini ve yargı sistemine yönelik eleştirileri derinleştiren bir vaka olarak öne çıkmıştır. Eldridge'nin yazışmalarında, cinayetin Osmanlı yetkilileri tarafından etkin bir şekilde soruşturulmadığı vurgulanırken, İngiliz konsolosluklarının adli süreçlere doğrudan müdahil olma çabaları da dikkat çekmektedir.

Eldridge'ye göre, Hayfa'da ikamet eden Bay Gale, Tiberya ve Nasıra bölgelerinde faaliyet gösteren Beni Sakr Arapları hakkında istihbarat toplamak amacıyla yola çıkmıştır. Mektuplarında, Gale'den bu topluluk hakkında bilgi sağlamasını talep ettiğini belirten Eldridge, onun bölgedeki hareketlilik konusunda kritik bir istihbarat kaynağı olduğunu düşünmektedir. Osmanlı otoriteleri açısından da güvenlik sorunu teşkil eden Beni Sakr Arapları, yağmacılık faaliyetleriyle tanınmış bir grup olarak bilinmektedir. Gale, Nasıra'dan Hayfa'ya tek başına yaya olarak gitmeye karar vermiş, ancak yolculuğu sırasında saldırıya uğrayarak öldürülmüştür. Cesedinin parçalar halinde bulunması ve saat ile tabanca gibi kişisel eşyalarının kaybolmuş olması, cinayetin soygun amaçlı işlenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmiştir. Eldridge, Gale'nin yolculuğu sırasında dinlenmek için mola verdiği bir noktada saldırıya uğradığını ve cinayetin planlı bir pusu olabileceğini öne sürmüştür.⁸¹¹

Cinayetin ardından, soruşturmayı desteklemek amacıyla Kaptan Austruther komutasındaki İngiliz gemisi “Bittern” olay yerine gönderilmiş, Osmanlı yerel yetkilileri de suçluların yakalanması için harekete geçmiştir. Ancak Shefa-Amr

⁸¹¹ TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 30 Eylül 1877.

Valisi'nin sürece yaklaşımı, soruşturmayı kasıtlı olarak engelleme girişimi şeklinde değerlendirilmiş ve bu durum şüphe uyandırmıştır. Eldridge, Vali'nin cinayete karışanları koruduğuna inandığını belirterek, gerekirse Osmanlı makamlarına baskı yaparak Vali'nin tutuklanmasını talep edeceğini bildirmiştir. Eldridge, Shefa-Amr Valisi'nin soruşturmaya yönelik tutumunu şu ifadelerle eleştirmiştir:⁸¹²

Kaptan Austruther'in telgrafında bildirildiği üzere, Shefa Omar Valisi'nin davranışları oldukça anlaşılabilir görünüyor ve bu durum, o köyün, genellikle huzursuz bir topluluk olan bazı sakinlerinin cinayetle bağlantılı olduğu ve Vali'nin onları suçlarının sonuçlarından korumak için çaba sarf ettiği sonucuna götürüyor. Soruşturmaya direnişini sürdürürse, izlediği engelleyici politika için bir motivasyonu olması gerektiğine dair varsayımsal kanıtlara dayanarak, Vali'nin suç ortağı olarak tutuklanması için Genel Vali'ye başvurmayı planlıyorum.

“Bittern” gemisinin kaptanı ise soruşturmaya katılmayı reddeden Shefa-Amr Valisi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *Shefa-Amr Valisi soruşturmaya karşı çıktı ve üç kez çağrılmasına rağmen kesin bir şekilde katılmayı reddetti; derhal cezalandırılmalı.*⁸¹³

Kaptan, Vali'nin bu tutumunun soruşturmanın başarısını ciddi şekilde engellediğini belirterek, derhal cezalandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bir İngiliz subayının Osmanlı idari yetkilisini bu kadar doğrudan eleştirebilmesi, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu ve Osmanlı yerel yönetimleri üzerindeki karar alma süreçlerine müdahale etme kapasitesini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Bay Gale'nin katilinin yargılanarak idama mahkûm edilmesinin ardından, kararın onaylanması ve infaz sürecinin hızlandırılması için Osmanlı yetkililerine baskı yapılmasını talep etmiştir.⁸¹⁴ Eldridge, “*yetkili mercilere bu kararı onaylamaları ve hızlı bir şekilde infaz emri vermeleri için çağrıda bulunmanızı talep ediyorum*” ifadeleriyle, infazın gecikmeden gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

29 Mart 1878 tarihli yazışmasında Eldridge, Şam'daki Meclis tarafından verilen idam kararının hızlı bir şekilde uygulanması gerektiğini belirtmiş, sürecin formaliteye indirgenmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, süreci hızlandırmak için Henry Layard'ın diplomatik girişimlerde bulunmasını önermiştir.⁸¹⁵ İbrahim Ebu Zeyd hakkında verilen idam cezası, Şam Yüksek Mahkemesi tarafından onaylanmış, ancak infazın gerçekleştirilmesi için İstanbul'daki üst makamların nihai onayı beklenmiştir. Eldridge, bu sürecin İngiliz diplomatik varlığı açısından önemini vurgulayarak, infaz

⁸¹² TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 30 Eylül 1877.

⁸¹³ TNA, FO 195 1154, Yüzbaşı Austruther'dan Başkonsolos Eldridge'ye, 26 Eylül 1877.

⁸¹⁴ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 20 Şubat 1878.

⁸¹⁵ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 29 Mart 1878.

sırasında Majestelerinin Hükümeti'nin temsil edilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:⁸¹⁶

Majestelerinin Suriye sahilinde bulunan gemisinin hazır bulunmasını ayarlayabilmem için bana zamanında bilgi verilmesini saygıyla talep ediyorum. Böylece, bu ülkenin halkına, bir Britanya tebaasının hayatının cezasız bir şekilde alınamayacağını, ancak idam sırasında Majestelerinin Hükümeti'nin tam anlamıyla temsil edilerek cezanın infaz edildiğini ve adaletin sağlandığını gösterebiliriz.

Eldridge, İstanbul'dan gelen talimatlarla İbrahim Ebu Zeid'e verilen idam cezasının, on beş yıl ağır iş cezasına çevrildiğini bildirmiştir.⁸¹⁷ Bu karar, Osmanlı yargı sisteminin işleyişine dair İngiliz yetkililer tarafından dile getirilen eleştirileri daha da artırmış ve Osmanlı mahkemelerinin yabancı baskılar karşısındaki konumunu tartışmaya açmıştır.

Osmanlı taşrasındaki yargı mekanizmasının işleyişi ve İngiliz konsolosluklarının mahkemelere müdahale girişimleri, Osmanlı yönetimi ile İngiltere arasında sürekli bir gerilim kaynağı olmuştur. İngiliz yetkililer, adaletin sağlanmadığını öne sürerek mahkeme süreçlerine doğrudan müdahil olmaya çalışırken, Osmanlı idaresi bu girişimlerin yargı bağımsızlığını zedelediğini ve hukuki egemenliğe müdahale teşkil ettiğini savunmuştur. Ancak Britanya'nın Osmanlı yargı sistemine müdahale çabaları yalnızca mahkemelerin işleyişiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda "Britanya Uyuğu" statüsü kapsamında himayesine aldığı kişilerin Osmanlı hukukunun dışında tutulmasını amaçlayan bir politika izlenmiştir. Osmanlı Devleti, bu ayrıcalıkların sınırlandırılması ve kapitülasyonların hukuki alan üzerindeki etkisinin azaltılması için çeşitli girişimlerde bulunurken, Britanya kendi vatandaşları ve himayesi altındaki bireylerin Osmanlı yasalarına tabi olmasını engellemek için diplomatik baskı uygulamaya devam etmiştir. Bu kısımda, Britanya'nın hukuki ayrıcalıklarını sürdürme politikası ve Osmanlı yönetimi ile yaşadığı gerilim, "Britanya Uyuğu" statüsü bağlamında ele alınacaktır.

4. Osmanlı Topraklarında Britanya Himayesine Alınan Kişiler: 'Britanya Uyuğu' Statüsü

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların hukuki statüsü, Osmanlı yönetimi ile İngiliz diplomatik temsilcilikleri arasında süregelen bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Britanya, kendi vatandaşlarının yanı sıra himayesi altındaki kişilerin de Osmanlı yasalarına tabi olmamasını sağlamaya çalışırken, Osmanlı yönetimi ise bu kişilerin hukuki denetim altında tutulması gerektiğini savunmuştur. İngiliz konsoloslukları, himayelerindeki kişilere "Britanya Uyuğu" statüsü vererek

⁸¹⁶ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 27 Nisan 1878.

⁸¹⁷ TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Edward B. Mallet'e, Beyrut 30 Mart 1879.

Osmanlı mahkemelerinin yetki alanı dışına çıkarmayı talep etmiş, Osmanlı yetkilileri ise bu statünün yalnızca resmi belgelerle kanıtlanması gerektiğini öne sürmüştür. Bu mesele, Osmanlı'nın egemenlik haklarını koruma çabası ile Britanya'nın kapitülasyonlardan doğan ayrıcalıklarını genişletme girişimi arasındaki mücadelenin bir parçasıydı. Osmanlı yönetimi, yabancıların mahkemelere tabi olmasını sağlayarak adli denetimini güçlendirmeye çalışırken, Britanya ise himayesi altındaki kişilerin Osmanlı hukuk sisteminin dışında tutulması için baskı yapmıştır. Bu durum, taşradaki yargı süreçlerinde sık sık diplomatik gerilimlere yol açmıştır.

Özellikle Britanya'nın Osmanlı vatandaşı bireylere “Britanya Uyuğu” statüsü kazandırması, Osmanlı makamlarınca hukuki ve siyasi açıdan tartışmalı bir uygulama olarak görülmüştür. İngiliz konsoloslukları, yalnızca kendi vatandaşlarını değil, himaye altındaki kişileri de Osmanlı yasalarından muaf tutmak amacıyla çeşitli belgeler düzenleyerek onları Britanya vatandaşlarıyla eşit statüde kabul etmiştir. Bu statü kapsamında askerlikten muafiyet, vergi kolaylıkları ve yargı süreçlerinde ayrıcalıklar sağlanmış, adli işlemlerde İngiliz konsolosluklarının müdahalesi zorunlu hale getirilmiştir. Ancak bu uygulamalar, Osmanlı taşrasında idari otorite ile İngiliz diplomatik temsilcilikleri arasında sürekli anlaşmazlıklara neden olmuştur.

Osmanlı yönetimi, bu tür ayrıcalıkların devletin adli yetkisini zayıflattığını savunarak, ilgili kişilerin Osmanlı vatandaşlığına dair hukuki prosedürleri tamamlamasını talep etmiştir. Britanya ise bu talepleri, kapitülasyonlarla güvence altına alınan haklarının ihlali olarak değerlendirmiş ve himaye altındaki kişilerin doğrudan İngiliz hukukunun koruması altında olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ortaya çıkan hukuki ve diplomatik uyuşmazlıklarda İngiliz konsoloslukları, meseleyi büyükelçilikleri aracılığıyla Babıali'ye taşıyarak Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurma yoluna gitmiştir.

Britanya Uyuğu statüsü, uluslararası hukuk açısından da önemli bir tartışma konusu haline gelmiş ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde merkezi bir mesele olarak öne çıkmıştır. Britanya, kapitülasyonlardan doğan haklarını kaybetmenin bölgedeki ticari ve siyasi nüfuzunu zayıflatacağına inanırken, Osmanlı Devleti, bu ayrıcalıkların sınırlandırılmasının yargı bağımsızlığı ve devlet egemenliği açısından kritik olduğunu savunmuştur.

a) Osmanlı'da “Britanya Uyuğu” Statüsünün Hukuki Çerçevesi ve Osmanlı-İngiliz Çatışması

19. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan İngiliz vatandaşları ve özellikle Hindistan kökenli olanların vatandaşlık statüleri, Osmanlı idaresi ve İngiliz Konsololar arasında tartışma konusu haline gelmiştir. Şam'daki

İngiliz Konsolosu tarafından Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine gönderilen bir mektupta⁸¹⁸ Osmanlı yetkililerinin, İngiliz vatandaşlarının hukuki statüsüne yeterince saygı göstermediği ve bu kişilerin yerel makamların keyfi uygulamalarına maruz kaldığı yönünde şikayetler dile getirilmiştir. Konsolosluk, özellikle Hindistan asıllı İngiliz vatandaşlarının Osmanlı yönetimi tarafından tanınmaması durumunda, vatandaşlık belgelerinin geçersiz sayılması ihtimalinden endişe duymaktadır.

1863 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Britanya vatandaşı Hintlilere, Britanya Konsolosluğu tarafından ilk kez "Kayıt Sertifikası" verilmiştir.⁸¹⁹ Bu sertifikalar, söz konusu kişilere Osmanlı topraklarında serbestçe ikamet etme ve seyahat etme hakkı tanımayı amaçlamaktaydı. Ancak Osmanlı yetkilileri zamanla bu Hintlileri, Afgan kökenli Müslümanlar olarak sınıflandırmaya başlamış ve bu durum, onların Britanya vatandaşlığı statüsünün sorgulanmasına yol açmıştır. Osmanlı yönetimi, bu kişileri yerel Osmanlı vatandaşı olarak kabul etmekte ısrar ederek, askerlik yükümlülüğü ve vergi mükellefiyeti gibi yerel sorumluluklara tabi olmaları gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, Osmanlı ve İngiltere arasında diplomatik gerilime neden olmuş, İngiltere ise Hintlilerin Britanya himaye statüsünün tanınması için Osmanlı Hükümeti'ne resmi açıklamalar ve diplomatik notalar göndermiştir.⁸²⁰

Osmanlı yönetimi, 17 Temmuz 1869 tarihli Milletlerarası İşler Komisyonu Tüzüğü'nün 9. maddesi doğrultusunda, vatandaşlık iddialarının İstanbul'daki merkezi makamlar tarafından onaylanması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Suriye Genel Valisi, bu tür meseleleri yerel düzeyde çözmeyi tercih etmiş, bu durum İngiliz Konsolosluğu tarafından kapitülasyonlara aykırı bir uygulama olarak değerlendirilmiştir. İngiliz Konsolosluğu, Osmanlı topraklarında Britanya vatandaşlarının haklarının korunması için Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tanınması ve İngiliz makamları tarafından verilen belgeleri geçerli kabul etmesi gerektiğini savunmuştur.

Britanya doğumlu vatandaşların Beyrut'taki mülkiyet ve ticari çıkarlarını koruma amacıyla yanlarında çalıştırdıkları yerli ajanlar, belirli durumlarda İngiliz koruması altına alınabiliyordu. Ancak bu koruma, yalnızca İngiliz vatandaşlarının ticari

⁸¹⁸ TNA, FO 195 1548, Dickson'dan William White'e, Şam 4 Aralık 1886.

⁸¹⁹ Dickson'a 1871 yılında Henry Elliot'tan gelen yazıya göre; Afganlar, Punjabiler ve diğer Hint kökenli kişiler, eğer belge kanıtı yoksa, dilleri, görünüşleri ve diğer kanıtlar taleplerinin doğruluğunu gösterirse, Britanya himayesine hak kazanırlar. TNA, FO 195 1480, Dickson'dan Wyndham'a Şam, 5 Kasım 1884. Bu ifade, Britanya'nın Osmanlı topraklarındaki Hint kökenli bireyler üzerindeki himaye politikasının esneklik gösterdiğini ve vatandaşlık statüsünün yalnızca resmi belgelerle değil, etnik ve kültürel unsurlar temelinde de belirlenebileceğini göstermektedir. Dickson'un yaklaşımı, Britanya'nın konsolosluk yetkisini geniş bir yorum çerçevesinde uyguladığını ve Osmanlı yönetiminin bu kişileri yerel halktan ayırma çabalarına karşı bir hukuki zemin oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Britanya bu tür taleplerle, Osmanlı yetkilileri üzerindeki diplomatik baskıyı artırarak, kendi konsolosluk ağını ve bölgedeki nüfuzunu güçlendirme stratejisi izlemektedir.

⁸²⁰ TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam 8 Temmuz 1885.

ve hukuki işlemleriyle sınırlı olup, ajanın şahsi mülk ve ticari faaliyetlerini kapsamıyordu. Ayrıca, eğer bu ajanların çalıştığı İngiliz vatandaşı Osmanlı doğumlu ise, bu durum Osmanlı topraklarında ne kendisine ne de ajana İngiliz koruması sağlama hakkı tanıyordu. Bu uygulama, Britanya'nın Osmanlı'daki hukuki ayrıcalıklarının genişletme girişimlerinin belirli kısıtlamalarla karşılaştığını ve kapitülasyonların uygulanmasında mutlak bir serbestiye sahip olmadığını göstermektedir.⁸²¹ Bu politika, Britanya'nın Osmanlı topraklarında yalnızca kendi vatandaşlarının çıkarlarını korumaya odaklanarak, doğrudan Osmanlı'nın iç işlerine müdahil olmaktan kaçındığını göstermektedir. Ancak, bu sınırlı koruma uygulamaları aynı zamanda İngiliz nüfuzunun Osmanlı'daki ekonomik ve ticari etkisini sürdürme stratejisinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir.

b) Osmanlı Suriyesi'nde Britanya Uyuğu Statüsüne Dair Hukuki ve Diplomatik Krizler

Britanya İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarında himayesine aldığı kişiler arasında Britanya'nın yerel çalışanları, Rus Yahudileri ve kendi isteğiyle Britanya himayesine girmek isteyen Osmanlı vatandaşları bulunmaktaydı. 19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı topluluklar arasında Britanya'nın korumasına yönelik taleplerin artması, Osmanlı yönetimi açısından hukuki ve diplomatik sorunlar doğurmuş, devletin egemenlik haklarını tehdit eden bir mesele haline gelmiştir.

Britanya Konsolosluğu, Britanya vatandaşı olduğunu iddia eden kişilerin yargı süreçlerini takip etmek için mahkemelere Dragoman (tercüman) göndermekteydi. Bu kişiler, yargılanma sürecinde veya hüküm giymiş haldeyken Britanya yetkilileri tarafından desteklenmekte ve Britanya vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklardan yararlanmaları talep edilmekteydi. Konsolosluk, bu şekilde vatandaşlık iddialarını güçlendirmeye ve bu kişilerin Britanya koruması altına alınmasını sağlamaya çalışıyordu.⁸²²

Osmanlı Devleti ise Britanya'nın bu taleplerine karşılık, vatandaşlık iddialarının resmî belgelerle kanıtlanmasını şart koşmaktaydı. Bu doğrultuda, İngiliz Konsolosluğu ile İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği arasında sıkça yazışmalar yapılmış, ilgili kişilerin Britanya vatandaşlığına dair pasaport veya sertifikalarının olup olmadığı araştırılmıştır. Büyükelçilik tarafından yapılan incelemelerde, geçerli bir belge

⁸²¹ TNA, FO 195 1202, Fitzgerald'dan Konsolos Moore'e, Londra 28 Ağustos; 31 Ağustos 1858; TNA, FO 195 1202, Fitzgerald'dan Schlemiel'a, Londra 31 Ağustos 1858.

⁸²² TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut 6 Mayıs 1881.

bulunması halinde bu bilgi Konsolosluk ile paylaşılmış ve talep edilen koruma statüsü için diplomatik girişimlerde bulunulmuştur.

Osmanlı topraklarında Britanya himayesine alınan kişilere yönelik koruma talepleri, Osmanlı Devleti ile Britanya arasında yargı yetkisi, vatandaşlık hakları ve diplomatik ayrıcalıklar bağlamında süregelen bir gerilim kaynağı olmuştur. Britanya, kendi vatandaşı olduğunu iddia eden kişilerin haklarını koruma konusunda ısrar ederken, Osmanlı yönetimi ise bu statünün keyfi şekilde genişletilmesini engellemek için yasal kanıtların sunulmasını zorunlu kılmıştır. Bu mesele, iki devlet arasındaki diplomatik yazışmalarda sürekli tartışma konusu olmuş ve uluslararası hukuk bağlamında da önemli bir sorun teşkil etmiştir.

İngiliz vatandaşlarının Osmanlı topraklarındaki hukuki statüsü, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde sürekli bir anlaşmazlık kaynağı olmuştur. Doktor Vartan, Alexander Meşhaka ve Ahmed İbn Ebu İdris gibi davalar, İngiliz konsolosluklarının Osmanlı adalet sistemine yönelik eleştirilerini artırmış, mahkemelerin tarafsızlığına dair şüphelerin öne sürülmesine neden olmuştur. İngiliz yetkililer, bu davaları Osmanlı yargısının keyfi ve yetersiz uygulamalarına birer örnek olarak sunarken, Osmanlı yönetimi yabancı devletlerin yargı süreçlerine müdahalesinin hukuki egemenliği zayıflattığını savunmuştur. Özellikle, Doktor Vartan Davası ve Hindistan'dan gelen bazı İngiliz vatandaşlarının tutuklanması gibi olaylar, İngiliz temsilciler ile Osmanlı mahkemelerini sık sık karşı karşıya getirmiştir.⁸²³

Doktor Vartan, Nasıra'da İngiliz misyonuna bağlı olarak çalışırken Osmanlı yetkilileriyle hukuki bir anlaşmazlığa girmiş ve Osmanlı mahkemelerinde yargılanmıştır. Eldridge'nin aktardığına göre, mahkeme sürecinde Osmanlı makamlarının önyargılı davrandığı iddia edilmiş, yargı sürecinin gereksiz yere uzatıldığı ve adil bir yargılama ortamının sağlanmadığı öne sürülmüştür. Doktor Vartan'a yöneltilen suçlamalar arasında, bir Müslüman kadına şiddet uygulayarak düşük yapmasına neden olduğu iddiası gibi, toplumsal ve dini açıdan hassasiyet uyandıran konular bulunmaktaydı. Dava, İngiliz Konsolosluk yetkilileri ile Osmanlı idaresi arasında ciddi bir diplomatik gerginliğe yol açmış, Osmanlı mahkemelerinin tarafsızlığı ve yabancılara yönelik tutumu tartışma konusu olmuştur.

Eldridge, dava sürecinin yerel güç odaklarının etkisi altında şekillendiğini ve tarafsız bir yargılama ortamının sağlanamayacağını öne sürerek, davanın Akka'ya taşınmasını talep etmiştir. Ancak, Şam Valisi bu talebi reddetmiş ve böyle bir değişiklik için İstanbul'un onayının gerekli olduğunu belirtmiştir. Eldridge, mahkemenin yavaş

⁸²³ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 13 Temmuz 1884.

işlemesini ve yerel yargı makamlarının taraflı tutum sergilediğini şu ifadelerle eleştirmiştir:⁸²⁴

Konsolos Yardımcısı Schmidt, yargıcın açıkça taraflı davranmasına rağmen, kanıtların sanıkların suçlu olduğunu net bir şekilde ortaya koyduğunu ve bu doğrultuda sanıkların derhal tutuklanmasının gerekli olduğunu bildirdi. Bu durum, bizzat savcı ve Kaymakam tarafından da kabul edildi. Ancak, Konsolos Yardımcısı Schmidt'in tüm girişimlerine rağmen bu tutuklama gerçekleşmedi.

Bu gelişmelerin ardından, Eldridge doğrudan Şam'a bir temsilci göndererek Şam Valisi ile doğrudan temas kurulmasını sağlamıştır. Görüşmeler sırasında Vali, sanıkların tutuklanması ve davanın sonuçlandırılması yönünde emir verdiğini belirtmiştir. Ancak, bu emirler yerel yetkililer tarafından uygulanmamış ve sanıklar serbest bırakılmıştır. Eldridge, bu durumu Osmanlı taşrasındaki adalet sisteminin işleyişine dair ciddi bir zafiyet olarak değerlendirmiş ve Osmanlı idaresinin hukuki egemenliğini koruma konusundaki yetersizliğini vurgulamıştır: *Akka ve Nasıra yetkilileri, Konsolos Yardımcısı Schmidt'e, sanıkların tutuklanması gerektiğine dair üst emirler aldıklarını ve yasaya göre tutuklanmalarının gerektiğini kabul ettiler, ancak nedenini bilmediğim bir sebepten dolayı vali generalin emirlerine uyulmuyor ve bu adamlar hâlâ serbest dolaşıyor.*⁸²⁵

Önceki dönemlerde valilerin müdahalesiyle Britanya vatandaşları ve himayesi altındaki kişiler yargı süreçlerinden kolayca muaf tutulabilirken, Osmanlı yönetiminin yeni düzenlemeleri bu durumu değiştirmiştir. Tutuklama ve hapis kararlarının artması, İngiliz yetkililerin Osmanlı makamlarına yönelik protestolarını da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, Alexander Meşhaka'nın davası, yargı reformlarının yabancılara tanınan ayrıcalıklar üzerindeki doğrudan etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Şam Mutasarrıfı, Meşhaka'nın ticari alacak talebiyle ilgili başvurusunu mahkemeye iletmeden doğrudan reddetmiştir. Bunun üzerine, Britanya'nın Şam Konsolosu Dickson, vatandaşlık statüsüne ilişkin meselelerin yerel makamlar tarafından tek taraflı olarak karara bağlanamayacağını savunmuş ve bu tür konuların İstanbul'daki Babiali ile yabancı diplomatik temsilciler arasında müzakere edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Dickson'a göre, Osmanlı taşrasındaki yöneticilerin bu tür davalarda yetki sahibi olması, yabancı devletlerin himayesindeki kişilerin hukuki statüsünü belirsiz hale getirecek ve Osmanlı'nın kapitülasyonları ihlal etmesine yol açabilecektir.⁸²⁶

Dickson, konsolosluk kayıtlarında Britanya vatandaşı olarak geçen kişilerin yalnızca Osmanlı yerel makamlarının kararıyla bu statülerini kaybetmesine izin verilmemesi gerektiğini vurgulamış ve Osmanlı'nın vatandaşlık konusundaki yeni

⁸²⁴ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 13 Temmuz 1884.

⁸²⁵ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 13 Temmuz 1884.

⁸²⁶ TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wyndham'a, Şam 7 Ocak 1885.

yaklaşımına karşı çıkmıştır. Meşhaka'nın dilekçesi sonunda mahkemeye iletilse de, Dickson, Osmanlı'nın bu yeni politikalarının daha büyük bir sorun teşkil edeceğini şu sözlerle dile getirmiştir:⁸²⁷

Dr. Meshaka'dan aldığıma göre dilekçesinin mahkemelerde olağan sürecine devam etmesine izin verilmiş, fakat Mutasarrıf'ın Britanya Vatandaşlarını, uygun gördüğü takdirde, Britanya vatandaşı olarak tanımayı reddetme niyetini sürdürdüğüne dair bilgim var. Şayet bu yola başvurursa, Britanya Vatandaşları ciddi rahatsızlıklarla karşılaşacak ve Majesteleri Konsolosluk Memurları tarafından düzenlenen Kayıt Belgeleri Şam'da geçersiz hale gelecektir.

Konuya dair önemli ayrıntılar veren Eldridge, Britanya Uyuğu konusunda koruma sağladığı kişilerin ayrıcalıklarının tanınmadığı durumlarda nüfuzunu kaybetmemek için İstanbul Büyükelçiliği üzerinden Babıaliye baskı yapmıştır:⁸²⁸

Yerel yetkililer, eğer Konsolosluk Sertifikaları Babıali'deki bir otorite tarafından imzalanmamışsa tanınmayacaklarını iddia ediyorlar. Bu iddialar sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz tebaasına verilen hak ve ayrıcalıklara aykırı değil, aynı zamanda 1869'da Vilayet Valilerine gönderilen Vezirial mektupla da çelişmektedir; bu mektup, o tarihten önce Yabancı Konsolosluklar tarafından Yabancı Koruması altında olarak kaydedilmiş kişilerle ilgili olarak herhangi bir soru sorulmaması gerektiğini belirtmektedir. Kaldı ki, bu prensibin kabul edilmesi, Antlaşma ve Kapitülasyonları işlevsiz hale getirecek ve İngiliz tebaası adına yapılan tüm temsilileri paralyze edecek, Konsolosluk memurlarının pozisyonlarını tehlikeye sokacaktır. Bir İngiliz tebaasına ait pasaportun geçerliliğini belirlemeye yetkili tek kişinin Konsolos olduğunu ve yerel makamların bir İngiliz tebaanın konsolosluk koruması taleplerini keyfi bir kararla reddetme hakkına sahip olmadığını her zaman savundum.

Bu gelişmeler, Osmanlı yönetiminin yabancıların hukuki ayrıcalıklarını sınırlandırmaya yönelik adımlarının, İngiliz diplomatik temsilcileri tarafından sert bir tepkiyle karşılandığını göstermektedir. Dickson'un girişimleri sonucunda Meşhaka'nın dilekçesi mahkemeye iletilmiş olsa da Mutasarrıf'ın Britanya vatandaşlarının statüsünü tanımama konusundaki ısrarı, Osmanlı yönetiminin kapitülasyon rejimine karşı daha katı bir tutum benimsediğine işaret etmektedir. Konsolosluk yazışmalarında vurguladığı üzere, Osmanlı yetkililerinin Britanya Uyuğu statüsüne yönelik sınırlamalar getirme çabası, Britanya açısından yalnızca bireysel hak ihlalleri bağlamında değil, aynı zamanda konsolosluk himayesi sistemi üzerinden sürdürülen diplomatik nüfuzun zayıflaması tehdidi olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yabancı himayesi altına giren bireylerin statüsünü denetleme çabası, İngiliz yetkilileri tarafından kapitülasyonların ihlali olarak görülmüş ve bu süreç, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde sürekli bir gerilim kaynağı haline gelmiştir. Bu bağlamda Şam Konsolosu Dickson, 3 Mart 1885 tarihli mektubu,⁸²⁹ Osmanlı yetkilileri ile İngiliz Konsolosluğu arasında sıkça yaşanan vatandaşlık ihtilaflarından birini ele almaktadır. Mektupta, Ahmed İbn Hac Muhammed Ebu İdris isimli bir kişinin Britanya Hintli olduğu iddiasıyla yargı sürecine dahil olduğu belirtilmektedir. İngiliz Konsolosluğu, bu kişinin Britanya Uyuğu statüsüne sahip olduğunu öne sürerek,

⁸²⁷ TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wydham'a, Şam 7 Ocak 1885.

⁸²⁸ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den William White'e, Aleih 30 Temmuz 1885.

⁸²⁹ TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam 3 Mart 1885.

yargılama sürecine doğrudan müdahil olmuş ve mahkemeden Britanya vatandaşlarına tanınan ayrıcalıkların uygulanmasını talep etmiştir. Osmanlı yetkilileri ise bu tür iddiaları hukuki egemenliğe müdahale olarak değerlendirmiş ve ilgili kişinin Britanya vatandaşlığını doğrulamak amacıyla İstanbul'daki Büyükelçilik ile yazışmalar yaparak resmi belgeler talep etmiştir. İngiliz makamları ise söz konusu kişinin pasaport veya Britanya hükümeti tarafından verilen bir sertifikaya sahip olup olmadığını araştırarak statüsünü netleştirmeye çalışmıştır.

Dickson, Ahmed İbn Ebu İdris'in bir yılı aşkın süredir yargılanmaksızın hapiste tutulduğunu belirterek bu durumu adaletsiz bulmuş ve doğrudan Şam Valisi'ne başvurmuştur. Şam Valisi Hamdi Paşa, Ahmed'in Britanya Uyuğu statüsüyle yargılanmasını kabul etmekle birlikte, bunun onun İngiliz vatandaşı olduğuna dair kesin bir kanıt teşkil etmeyeceğini özellikle vurgulamıştır. Bu gelişmenin ardından İngiliz Konsolosluğu, mahkeme sürecini takip etmek üzere bir dragoman görevlendirmiştir. Ancak yargılama devam ederken Osmanlı merkezi yönetimi devreye girmiş ve Babiali'den gönderilen bir telgraf ile Ahmed İbn Ebu İdris'in Britanyalı Hintli olarak tanınmaması gerektiği yönünde talimat verilmiştir. Bu müdahale üzerine İngiliz Konsolosluğu'nun temsilcisi mahkemeden çekilmiş, yargılama sonucunda ise Ahmed İbn Ebu İdris suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştır.

Dickson, Osmanlı yetkililerinin Ahmed'i Osmanlı vatandaşı olarak kabul ettiğini, ancak İngiliz hükümetinden gelecek resmi yanıt beklenirken onu hâlâ Britanyalı Hintli statüsünde değerlendirmek zorunda kaldığını belirtmektedir.⁸³⁰

Yerel yetkililerin Ahmed İbn Ebu İdris'in Babiali tarafından Osmanlı vatandaşı olarak değerlendirildiğini beyan etmelerine rağmen, talimatlarınızı beklerken kendisini Britanyalı Hintli olarak tanımaya devam etmek zorunda kaldım ve kendisiyle ilgili olarak nasıl bir yol izlemem gerektiği konusunda bilgilendirilmemi saygıyla rica ederim.

İngiliz Konsolosluğu, Ahmed İbn Ebu İdris'in Britanya vatandaşı olduğunu kanıtlamak amacıyla hukuki süreci yakından takip etmiş ve diplomatik destek sağlamıştır. Ancak Osmanlı yetkilileri, Ahmed'in Osmanlı vatandaşı olduğunu ileri sürerek İngiliz konsolosluk korumasını reddetmiş ve bu tür müdahalelerin Osmanlı'nın egemenlik haklarına aykırı olduğunu savunmuştur. Osmanlı yönetimi, yabancı devletlerin Osmanlı tebaası içinden belirli gruplara hukuki ayrıcalık sağlamasına karşı çıkarak, bu kişilerin yerel halktan farklı bir statüde değerlendirilemeyeceğini vurgulamıştır. Buna karşın İngiltere, Hintlilerin Britanya Uyuğu statüsünü uluslararası hukuk çerçevesinde garanti altına alma politikasını sürdürerek, Osmanlı yönetiminin vatandaşlık konusundaki yetki alanını sınırlamaya çalışmıştır.

⁸³⁰ TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam 3 Mart 1885.

1885 yılında Osmanlı yetkilileri, Afgan uyruklularla ilgili yaşanan kimlik karışıklıkları nedeniyle Suriye’de yaşayan Britanya vatandaşı Hintlileri Afgan topluluğunun bir parçası olarak değerlendirmiştir.⁸³¹ Bu yaklaşım, Osmanlı’nın bu kişileri kendi tebaası sayarak askerlik yükümlülüğüne tabi tutma girişimlerine ve Britanya’nın bu kişileri koruma altına alarak Osmanlı hukukunun yetki alanının dışında tutma çabasına yol açmıştır. Yaşanan gerilim üzerine, Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Fahri Bey, meseleyi netleştirmek adına Suriye Valisi Asım Paşa’ya, Afgan uyruklular haricindeki Britanya vatandaşlarının Osmanlı tebaası olarak kabul edilmemesi gerektiğini⁸³² bildirmiştir. İngiliz Konsolosluğu, vatandaşlık statüsüyle ilgili meselelerin yalnızca Osmanlı taşrasındaki yöneticiler tarafından belirlenemeyeceğini, bu tür konuların Londra ile Osmanlı merkezi hükümeti arasındaki diplomatik müzakereler yoluyla ele alınması gerektiğini savunmuştur. Osmanlı yönetimi ise bu talepleri, devletin egemenlik haklarına müdahale olarak değerlendirmiş ve vatandaşlık statüsünün belirlenmesi konusunda tek yetkili merciinin Osmanlı makamları olduğunu vurgulamıştır.

c) Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurumsallaşma Çabaları ve İngiliz Ayrıcalıkları: Hukuki Düzenlemeler Karşısında Britanya’nın Tepkisi

Osmanlı Devleti, hukuk mekanizmasını güçlendirme ve yargı reformlarını genişletme çabaları çerçevesinde, tüm Osmanlı tebaasını hukuki açıdan devletin yetki alanı içinde tanımlayan bir vatandaşlık anlayışını benimsemiştir. Ancak Britanya, Osmanlı’daki hukuki ayrıcalıklarını koruma ısrarını sürdürerek bu reformlara sert tepki göstermiş, yeni düzenlemeleri egemenlik haklarını sorgulayan bir müdahale olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı’nın kurumsallaşma süreci ile İngiltere’nin bu reformlara verdiği tepkiler, hukuki ve idari bağımsızlığı sağlamaya yönelik çabaların dış müdahalelerle nasıl karşılaştığını gösteren önemli bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı’nın “toprak esasına dayalı vatandaşlık” anlayışı doğrultusunda gerçekleştirdiği düzenlemeler, Britanya’nın himayesindeki Yahudi, Hintli ve Afgan topluluklar açısından hukuki statü belirsizliği yaratmıştır. Bu nedenle, İngiliz Konsolosluğu özellikle Beyrut, Şam ve Halep’te koruması altındaki kişilere pasaport ve sertifikalar düzenleyerek Osmanlı’nın reformlarını etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.⁸³³ Bu süreç, Osmanlı

⁸³¹ TNA, FO 195 1514, Dickson’dan William White’e, Şam 8 Temmuz 1885.

⁸³² Fahri Bey’in Asım Paşa’ya gönderdiği talimat, Osmanlı Hükümeti’nin yabancı devletlerin himaye sistemine karşı daha katı bir tutum benimsediğini gösterirken, İngiltere, bu tür meselelerin yerel yöneticiler tarafından tek taraflı çözülemeyeceğini öne sürerek Osmanlı’nın karar alma yetkisini sınırlandırmaya çalışmıştır. TNA, FO 195 1514, Dickson’dan William White’e Şam, 8 Temmuz 1885.

⁸³³ TNA, FO 195 1583, Dickson’dan William White’e, Şam 7 Mayıs 1887.

yönetiminin hukuki yetkisini genişletme girişimleri ile Britanya'nın ayrıcalıklarını sürdürme politikası arasındaki diplomatik mücadelenin yeni bir aşamasını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, reformlarla başlattığı kurumsal yapı düzenlemeleri kapsamında, yabancıların Osmanlı hukuk sistemine dâhil edilmesi ve vergi yükümlülükleri gibi konularda yerli halk ile aynı statüye getirilmesi için çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Ancak Britanya, bu düzenlemelerin İngiliz vatandaşları ve himayesindeki kişilerin ayrıcalıklarını sınırlandıracağını öne sürerek bu değişiklikleri tanımayacağını bildirmiştir.

Osmanlı'nın vatandaşlık ve pasaport yönetmelikleri ile mahkemelerdeki ayrıcalıkları kısıtlama çabaları, Britanya tarafından doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır.⁸³⁴ Yabancıların Osmanlı hukuk sistemine tabi olması, Britanya'nın himayesindeki kişilere tanınan ayrıcalıkları zayıflatmış ve bu durum İngiliz yetkililerinin tepkisine yol açmıştır. Konsolos Dickson ve Eldridge, Osmanlı'nın yabancı uyruklulara yönelik getirdiği kısıtlamaların, Britanya'nın Suriye ve diğer Osmanlı vilayetlerindeki stratejik çıkarlarını tehlikeye attığını belirtmiştir.

Şam Vali Yardımcısı Eşref Paşa'nın Dickson'a gönderdiği mektup,⁸³⁵ Osmanlı'nın kurumsallaşma sürecinde yabancı meslek mensuplarına yönelik düzenlemelerinin somut bir örneğidir. Osmanlı yönetimi, tıp ve eczacılık gibi alanlarda faaliyet gösterecek yabancıların Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den onay almasını ve yetki belgesi edinmesini zorunlu hale getirmiştir. Eşref Paşa'nın, Şam'da görev yapmak isteyen Dr. Mackinnon'a yazdığı mektupta, Osmanlı topraklarında tıbbi faaliyet gösterebilmesi için gerekli yetkilendirme sürecini tamamlaması gerektiği vurgulanmaktadır. Osmanlı yönetimi, Dr. Mackinnon'un gerekli izinleri almadan meslek faaliyetlerine devam etmesi halinde Nizami mahkemelerde yargılanacağını ve yasal yaptırımlarla karşı karşıya kalacağını açıkça bildirmiştir. Osmanlı Devleti, İngiliz vatandaşları da dahil olmak üzere tüm yabancıların mesleki ve ticari faaliyetlerinde Osmanlı kanunlarına uymasını zorunlu kılmıştır.

Osmanlı Devleti, İngiliz vatandaşları da dahil olmak üzere tüm yabancıların mesleki ve ticari faaliyetlerinde Osmanlı kanunlarına uymasını zorunlu kılmıştır. İngiliz vatandaşlığını kanıtlayamayan kişilerin Osmanlı tebaası olarak değerlendirilmesi, İngiliz konsolosluk yetkilileri ile Osmanlı makamları arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır. Konsolos Dickson, bu durumun yarattığı sıkıntıları ve olası riskleri üst

⁸³⁴ TNA, FO 195 1583, Dickson'dan William White'e, Şam 31 Mart 1887.

⁸³⁵ TNA, FO 195 1583, Eşref Paşa'dan Dickson'a, Şam 3 Mayıs 1887.

makamlara bildirerek Britanya tebaasının haklarını savunmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur.⁸³⁶

Yerel Yetkililerin, Britanya Tebaası'na gerek ceza gerekse sivil davalarda adalet sağlamayı, vatandaşlıklarını kanıtlamadıkları sürece reddetme şeklindeki bu davranışı, onları fiilen Osmanlı Vatandaşı olmaya zorlamaya yönelik bir girişim olmakla kalmamakta, aynı zamanda bir zulüm niteliği taşımaktadır; çünkü fanatik Müslüman nüfus, Yetkililerin vatandaşlıklarını şüpheye düşürdüğü Britanya Tebaası'na hakaret etmeye ve her türlü şiddet eylemini gerçekleştirmeye teşvik edilecektir ve aynı zamanda yasaların gücünden güvende hissedeceklerdir. Bu nedenle, Ekselanslarınızdan, Suriye'deki Yetkililere, Marco Leib'in maruz kaldığı kişisel yaralanmalar için hızlı bir şekilde adalet sağlanması yönünde emir verilmesini rica ediyorum.

Dickson'ın mektubunda vurguladığı üzere, Osmanlı makamlarının vatandaşlıklarını ispat edemeyen İngiliz tebaasına hukuki koruma sağlamaması, yalnızca onları Osmanlı vatandaşlığına geçmeye zorlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal baskıya maruz bırakmalarına da yol açmaktadır. Bu çerçevede Dickson, Osmanlı yetkililerinden, fiziksel saldırıya uğrayan İngiliz vatandaşı Marco Leib için adaletin sağlanmasını talep etmiştir. İngiliz diplomatik temsilcilerinin Osmanlı makamları üzerindeki baskısını artırma girişimlerinden biri olarak görülebilecek bu talep, aynı zamanda Osmanlı yönetimi ile Britanya Konsolosluğu arasında vatandaşlık statüsüne ilişkin süregelen anlaşmazlığı da yansıtmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsallaşma ve modernleşme süreci, ülkede geniş ayrıcalıklara sahip olan yabancı devletlerin, özellikle Britanya'nın çıkarlarını doğrudan etkilemiştir. Hukuki ve idari reformlar, yalnızca Osmanlı iç yönetimini dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda uluslararası dengeleri de sarsarak Batılı güçlerin tepkisine yol açmıştır.

B. BRİTANYA İMPARATORLUK POLİTİKALARI VE SURİYE: BRİTANYA'NIN ORTADOĞU STRATEJİSİ VE SURİYE'NİN İMPARATORLUK İÇİNDEKİ KONUMU

Lord Palmerston dönemi (1830-1865) boyunca Britanya'nın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası, Kıbrıs'a yerleşme, Berlin Anlaşması⁸³⁷ ve Mısır'ın işgali gibi gelişmelerle önemli ölçüde dönüşüme uğramıştır.

⁸³⁶ TNA, FO 195 1583, Dickson'dan William White'e Şam, 17 Haziran 1887.

⁸³⁷ İngiltere, 1878 yılında Berlin Antlaşması'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı anlaşma doğrultusunda Kıbrıs'ın yönetimini devralmış, ancak adayı askeri olarak işgal etmemiştir. Bu süreçte Kıbrıs, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi bir parçası olmaya devam etmiş, ancak fiili yönetimi İngiltere'ye bırakılmıştır. Adanın stratejik konumu, özellikle Doğu Akdeniz'deki İngiliz çıkarları açısından büyük önem taşımış, Osmanlı ise Rusya'ya karşı bir güvence sağlamak amacıyla Kıbrıs'ın yönetimini İngiltere'ye devretmiştir. Bu düzenleme 1914 yılına kadar devam etmiş, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak Devletleri safında yer alması üzerine İngiltere, Kıbrıs'ı resmi olarak topraklarına kattığını ilan etmiştir. 1925 yılında ise ada, İngiliz Kraliyet Kolonisi statüsüne geçmiştir. İngiltere'nin 1878'de Kıbrıs'ı devralması, Berlin Antlaşması çerçevesinde gerçekleşmiş olup, bu süreç askeri bir işgalden ziyade yönetim hakkının devri şeklinde gelişmiştir.

Bu değişim, Britanya'nın Osmanlı politikasını tamamen terk ettiği anlamına gelmemekte; aksine, stratejik çıkarlarını farklı yöntemlerle sürdürme süreci olarak değerlendirilmelidir.

Britanya'nın 19. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarına yönelik yaklaşımının evrimi, dönemin büyük güçler arasındaki rekabet dinamiklerini anlamak açısından kritik bir çerçeve sunmaktadır. Britanya, Osmanlı topraklarını doğrudan işgal etmekten kaçınarak diplomatik, ekonomik ve askeri nüfuzunu genişletme stratejisini benimsemiştir. Ancak Mısır'ın işgali, bu politikanın giderek daha doğrudan müdahalelere evrildiğini göstermektedir. Aynı dönemde, Rusya'nın Osmanlı'nın Asya'daki topraklarına yönelik yayılma girişimlerine karşı önlemler alınmış, Hindistan'a uzanan yolların güvenliği Britanya'nın temel önceliklerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, Britanya'nın küresel çıkarlarını koruma stratejisi, yalnızca Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü desteklemekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgesel nüfuz mücadelesi içinde şekillenmiştir.

Mısır'a yönelik müdahale, Britanya'nın Osmanlı üzerindeki etkisini güçlendiren en önemli adımlardan biri olmuştur. Süveyş Kanalı'nın kontrolü, İngiltere'nin ticaret yollarını güvence altına almasının ötesinde, Hindistan'a giden ana deniz rotasını koruyarak Britanya İmparatorluğu'nun küresel üstünlüğünü pekiştirmiştir. Bu süreçte Suriye, Akdeniz'deki stratejik konumu nedeniyle Britanya'nın bölgesel çıkarları açısından daha fazla önem kazanmış ve askeri ile ticari varlığını destekleyen bir merkez haline gelmiştir.

Britanya'nın Osmanlı topraklarındaki politikaları, başlangıçtaki toprak bütünlüğünü koruma hedefinden uzaklaşarak küresel jeopolitik dengeleri gözetten bir çerçeveye evrilmiştir. Britanya'nın Kıbrıs'a yerleşmesi, Akdeniz'de askeri bir üs edinme amacına hizmet ederken, Mısır'ın işgali Britanya'nın bölgedeki hâkimiyetini pekiştirerek Osmanlı üzerindeki baskısını artırmıştır. Suriye ise, ticari ve askeri çıkarları genişletmek için lojistik bir üs olarak konumlandırılmıştır. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinden ziyade, Avrupa'daki güç dengeleri ve Britanya'nın imparatorluk politikaları çerçevesinde şekillenmiştir.

Sonuç olarak, Britanya'nın Osmanlı politikası, yalnızca toprak bütünlüğünü koruma stratejisinden uzaklaşmakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki nüfuzunu farklı araçlarla artırma yönünde bir dönüşüm geçirmiştir. Bu değişim, Osmanlı Devleti'ni koruma çabasının sona erip ermediği sorusundan öte, büyük güçler arasındaki bölgesel nüfuz mücadelesi bağlamında ele alınmalıdır. Britanya'nın politikalarındaki bu evrim,

imparatorluk çıkarlarının küresel ölçekte nasıl yeniden tanımlandığını ve Osmanlı topraklarının bu süreçte nasıl bir rol oynadığını göstermektedir.

1. Britanya'nın Kıbrıs'ı Kontrol Altına Almasının Suriye'ye Etkileri⁸³⁸

Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığı,⁸³⁹ Osmanlı'nın Doğu Akdeniz'deki egemenliğini zayıflatırken, bölgedeki güç dengelerinde önemli bir değişime yol açmıştır. Bu gelişme, Suriye'de Britanya'nın bölgeye daha geniş çaplı bir müdahalede bulunabileceğine dair söylentilerin yayılmasına neden olmuş ve yerel halk arasında İngiliz yönetimine dair beklentileri artırmıştır.

Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığı, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuş ve Suriye'de önemli yankılar uyandırmıştır. 4 Haziran 1878 Konvansiyonu⁸⁴⁰ ile Osmanlı, adanın idari kontrolünü Britanya'ya devretmiş, karşılığında Britanya Osmanlı'ya Rusya'nın Asya'daki ilerlemesine karşı askeri destek taahhüdünde bulunmuştur. Ancak Kıbrıs hukuken Osmanlı toprağı olarak kalmıştır. İngiliz konsolosları Eldridge ve Henderson'ın yazışmaları, bu gelişmenin Suriye'de nasıl algılandığını ortaya koymaktadır. Hristiyan topluluklar, Britanya'nın bölgede güç kazanmasını memnuniyetle karşılarken, Osmanlı yönetiminin zayıflığını gören bazı Müslümanlar da İngiliz idaresinin Suriye'ye genişleyebileceği umuduna kapılmıştır. Ancak Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığının geçici olabileceği söylentileri bu beklentileri zayıflatmış ve halk arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Britanya, Kıbrıs'taki varlığını güçlendirmek için Suriye'yi askeri ve lojistik bir destek alanı olarak değerlendirmeyi planlamış, ancak bu yaklaşım Osmanlı yönetimiyle diplomatik gerilimlere sebep olmuştur. Özellikle Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'ın Suriye ziyareti, Britanya'nın bölgedeki niyetlerine ilişkin çeşitli spekülasyonları beraberinde getirmiş, hatta Kıbrıs'ın Suriye kıyılarının bir parçası olarak görülmesi önerisini gündeme taşımıştır.

⁸³⁸ Midhat Paşa'nın Suriye'de Emniyet ve Jandarma'ya yönelik reformları başlığı altında Kıbrıs ve Suriye'de güvenlik konusu ele alınmıştır. Bu başlıkta Britanya'nın Kıbrıs'a yerleşmesi ile adanın Suriye ile olan ilişkisi hem diplomatik hem de askeri açıdan değerlendirilmiştir.

⁸³⁹ Konsolosluk yazışmalarında Britanya'nın Kıbrıs'ı işgal ettiği ve bu işgalin Suriye'ye uzanmasına yönelik beklentiler ve talepler dile getirilmiştir. Britanya'nın Kıbrıs'daki varlığını "işgal" olarak (*Occupation*) gören konsolosluk yazışmaları, Osmanlı Sultanı'nın zayıflığına ve Britanya'nın gücüne dikkat çekmektedir.

⁸⁴⁰ 4 Haziran 1878 Konvansiyonu, Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında gizli olarak imzalanan bir savunma anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya göre Osmanlılar, Kıbrıs Adası'nın idari kontrolünü Britanya'ya devretmiştir. Karşılığında Britanya, Osmanlılara Rusya'nın Asya'daki topraklarına yönelik olası saldırılara karşı askeri destek sağlayacağı taahhüdünde bulunmuştur. Bu anlaşma, Osmanlıların Berlin Kongresi sırasında zor durumda kalması nedeniyle şekillendirilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus baskısına karşı kendini savunmasını amaçlamıştır.

Bu başlıkta, Britanya'nın Kıbrıs'ın güvenliğini sağlama çabaları çerçevesinde Suriye ile olan bağlantısı ele alınacaktır. Özellikle Britanya'nın Suriye'den asker temin etme girişimi ve Layard'ın ziyareti ekseninde Osmanlı yönetimiyle yaşanan diplomatik gerilimler değerlendirilecektir. Britanya'nın Suriye'deki askeri ve stratejik hesaplarının Osmanlı yönetimi ve yerel halk üzerindeki etkileri incelenecek, bu süreçte bölgesel dengelerin nasıl şekillendiği tartışılacaktır.

a) Kıbrıs'ın İngiliz Yönetimine Geçmesi ve Suriye'de İngiliz Yönetimi Beklentisi

Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığı, bölge halkı arasında Britanya'nın yönetim anlayışının Osmanlı'dan daha üstün olabileceği düşüncesini güçlendirmiştir. İngiliz Başkonsolosu Eldridge'nin mektubuna göre, 7 Temmuz 1878'de Beyrut'ta, İngiliz Channel Squadron filosunun Kıbrıs'a ulaştığına dair söylentiler yayılmış ve bu bilgi 9 Temmuz'da doğrulanmıştır. Aynı dönemde, İskenderiye'den gelen bir telgrafta Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredildiğine dair haberler yer almış, bu gelişme bölgedeki Osmanlı yetkilileri ve yerel halk arasında büyük yankı uyandırmıştır: *Babiali, Kıbrıs'ı İngiltere'ye, Asya'daki Osmanlı vilayetlerinin her türlü saldırıya karşı savunulması şartıyla devrediyor. İngiliz askerleri kısa süre içinde adayı işgal edecek. Wolseley, Kıbrıs'ın yöneticisi olarak atanmıştır.*⁸⁴¹

Bu haber, özellikle Beyrut'taki Hristiyan topluluklar arasında büyük heyecan yaratmıştır. Eldridge, “Özellikle Hristiyanlar arasında, Britanya'nın bu kadar yakınında bir toprağa sahip olma düşüncesi büyük bir memnuniyetle karşılandı” ifadesiyle, Kıbrıs'ın Britanya'nın kontrolüne geçmesinin Suriye'de olumlu bir algı yarattığını⁸⁴² vurgulamaktadır. Hristiyan topluluklar, Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığının Suriye yönetimi üzerinde olumlu bir etkisi olacağına inanırken, Suriye'nin bu sürece dahil edilmemesi hayal kırıklığı yaratmıştır. Halk arasında, Britanya'nın Suriye'yi de yöneterek mevcut idari yapıyı iyileştirebileceğine dair bir beklenti oluşmuştur. Eldridge, bu gelişmenin yarattığı etkinin zamanla azalmak yerine artacağını öngörmektedir. Ona göre, Osmanlı yönetiminden memnun olmayan halk, Britanya'nın idari modelinin Suriye'de uygulanmasını arzu etmektedir.

Henderson, konuya ilişkin olarak yaptığı yazışmalarda, Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığının Suriye'deki yerel halk tarafından desteklendiğini belirtmiştir. Henderson,

⁸⁴¹ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 11 Temmuz 1878.

⁸⁴² TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 11 Temmuz 1878.

mektubunda, Sultan'ın otoritesinin zayıfladığını ve Osmanlı yönetiminin Suriye'de halk üzerindeki kontrolünü sürdüremediğini ifade etmiştir.⁸⁴³

Majestelerine, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgal edildiğine dair alınan haberlerin, bu Konsolosluk bölgesindeki tüm halk kesimleri tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığını bildirmekten onur duyuyorum. Türk yetkililerinin gösterdiği zayıflık ve yetersizlik o kadar aşikâr ki, halk arasında hem ana karada hem de Sultan tarafından devredilen adada, İngiliz işgal ordusunun varlığıyla umutlar yeniden canlanmış ve korunmaktadır.

Eldridge, Kıbrıs'ın Britanya'nın kontrolüne geçmesinin bölgedeki etkisinin yalnızca ada ile sınırlı kalmaması gerektiğini savunmuştur. Osmanlı yönetiminin Suriye üzerindeki otoritesinin zayıfladığını gözlemleyen Eldridge, bölgedeki siyasi ve idari istikrarsızlığın Britanya'nın müdahalesiyle giderilebileceğini düşünmüştür. 11 Temmuz 1878 tarihli mektubunda bu görüşünü şu sözlerle dile getirmiştir: Britanya'nın bu kadar yakınında bir toprağa sahip olma düşüncesi büyük bir memnuniyetle karşılandı. Genel kanı, İngiliz idaresinin yakınlığı ve örnek teşkil etmesinin, Suriye'deki yönetimin iyileşmesini sağlayacağı yönünde güçlü bir umut olduğu şeklindedir.⁸⁴⁴

Henderson ve Eldridge'nin yazışmaları, Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığının Suriye'de Osmanlı yönetiminin zayıfladığı yönünde bir algı oluşturduğunu ve halk arasında İngiliz idaresine yönelik bir beklenti yarattığını ortaya koymaktadır. Henderson, Osmanlı yönetiminin bölgedeki otoritesini kaybettiğini vurgularken, Eldridge, Britanya'nın Suriye'de daha etkili bir yönetim sağlayabileceği düşüncesinin halk arasında giderek güçlendiğini belirtmiştir. Eldridge, 17 Temmuz 1878 tarihli mektubunda, Britanya'nın Kıbrıs'ı işgalinin Suriye'de yarattığı etkileri değerlendirmektedir. Eldridge, Hristiyanlar arasında işgale yönelik memnuniyetin yaygın olduğunu, ancak işgalin Suriye'ye genişletilmemesi nedeniyle hayal kırıklığı yaşandığını belirtmiştir. Bu hayal kırıklığının yalnızca Hristiyanlar arasında değil, yerli Müslümanların önemli bir kısmı tarafından da paylaşıldığını vurgulamıştır. İşgalin geçici olabileceğine dair endişeleri dile getiren Eldridge, *“Hristiyanlar arasında memnuniyet yaygın olmakla birlikte, işgalin Suriye'ye genişletilmemesi yönünde bir üzüntü de dile getirilmektedir ve bu duyguya yerli Müslümanların birçoğu da katılmaktadır”* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁴⁵

Berlin Kongresi'nin bir antlaşmayla sonuçlandığı haberinin yayılması, Kıbrıs işgalinin geçici olabileceği endişesini doğurmuş ve Britanya'nın Suriye'ye daha geniş çapta müdahil olacağına dair beklentileri zayıflatmıştır. Eldridge, bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: *Eğer Majestelerinin kuvvetleri adadan geri çekilirse, Suriye'de büyük*

⁸⁴³ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Layard'a, Halep 29 Temmuz 1878.

⁸⁴⁴ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, Aleih, 11 Temmuz 1878.

⁸⁴⁵ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Aleih, 17 Temmuz 1878.

*bir hayal kırıklığı yaşanacaktır. Zira Britanya yönetiminin bir gün ana karaya da yayılacağına dair umutlar beslenmektedir.*⁸⁴⁶

Eldridge, 22 Temmuz 1878 tarihli mektubunda, Kıbrıs işgalinin Suriye’de yarattığı etkileri değerlendirerek kendisine aktarılan bilgileri paylaşmaktadır. Müslümanların temkinli bir tavır sergilediğini, ancak çoğunluğun Kıbrıs’ın durumuna imrenerek daha az asker, makul vergiler ve düzenli bir yönetim beklentisi taşıdığını belirten Eldridge, “*Eminim ki birçok kişi içten içe Suriye’nin de Kıbrıs’ın kaderine kavuşması için dua ediyor*” ifadeleriyle, bu beklentinin halk arasında yaygın olduğunu vurgulamaktadır. Hristiyanlar açısından ise işgal (*occupation*) büyük bir memnuniyetle karşılanmış, “*Onlar da, ülkeye yabancı bir gücün elinin uzanması için coşkuyla dua ediyorlar*” sözleriyle, Britanya’nın müdahalesine yönelik olumlu tutumu ortaya koymuştur.⁸⁴⁷

Britanya’nın Kıbrıs’ı işgali, yalnızca siyasi ve diplomatik sonuçlar doğurmakla kalmamış, bölgedeki ekonomik dinamikleri de doğrudan etkilemiştir. Eldridge, mektubunda, Kıbrıs’ın Britanya tarafından işgal edileceğine dair söylentilerin Beyrut’taki yerel sermayedarlar arasında emlak piyasasında hareketlilik yarattığını aktarmaktadır:⁸⁴⁸

Adadaki mülklerin değerinin aniden yükseldiğine dair bir kanıt olarak, Suriye’de ikamet eden Kıbrıslı bir yerlinin küçük bir ev ve bahçeye sahip olduğu ve bu mülkü bir süredir 6000 frank gibi mütevazı bir fiyata satmaya çalıştığı, ancak alıcı bulmakta başarısız olduğu bilgisi tarafıma iletilmiştir. Adanın İngilizlerin eline geçmek üzere olduğu tahmin edilir edilmez, kendisine telgrafla 25.000 franklık bir teklif yapıldı. İşgalin kesinleştiği öğrenildiğinde ise, bu teklif iki ya da üç gün içinde 120.000 franka kadar yükseldi.

Eldridge, yerli yatırımcıların Larnaka’da emlak satın almak için harekete geçtiğini ve bunun mülk değerlerinde artışa neden olduğunu belirtmiştir. Kıbrıs’ın daha iyi yönetildiğine dair halk arasında yaygın bir algı bulunduğunu ve İngiliz nüfuzunun genişletilmesi fikrine duyulan desteği vurgulayan Eldridge, Britanya’nın Kıbrıs işgalinin sadece adada değil, çevredeki Osmanlı topraklarında da siyasi ve sosyal etkiler yarattığına dikkat çekmektedir.

Bu etkinin Suriye’de nasıl hissedildiğine dair en somut örneklerden biri, Sayda Konsolos Yardımcısı Habib Abela’nın Eldridge’ye gönderdiği mektupta yer almaktadır. Abela, Kıbrıs’ın Britanya tarafından işgal edilmesinin ardından Suriye’de halk arasında oluşan beklentileri ve yaşanan gelişmeleri aktarmıştır. Eldridge, bu gözlemleri detaylandırarak Henry Layard’a iletmiştir. Söz konusu yazışmalarda halkın Suriye’nin

⁸⁴⁶ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Salisbury Markisi’ne, Aleih, 17 Temmuz 1878.

⁸⁴⁷ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Henry Layard’a, Aleih 22 Temmuz 1878.

⁸⁴⁸ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Henry Layard’a, Aleih, 22 Temmuz 1878.

daha iyi yönetilmesi talebi paylaşılmaktadır. Abela'nın bu konudaki ifadeleri ise dikkat çekici bir nitelik taşımaktadır.⁸⁴⁹

Bazı kişilerin, hatta Müslümanların bile Kıbrıs'ın durumuna imrenerek bir gün Suriye'nin de benzer bir dokunulmazlık kazanmasını arzuladıklarını fark ettim. Başkaları ise, Britanya'nın himayesi altında Suriye'nin daha iyi yönetileceğini ve her gün işlenen bunca haksızlık ve suiistimalin sona ereceğine dair umutlarını dile getirdiler.

Yukarıdaki ifadeler, ifadeler, yerel halkın İngiliz yönetimini bir kurtuluş olarak gördüğünü ve Suriye'deki adaletsizlik ile yolsuzlukların sona ermesi umuduyla Britanya'nın müdahalesine olumlu yaklaştığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, Britanya'nın askeri ve lojistik ihtiyaçları doğrultusunda Suriye, önemli bir insan kaynağı ve stratejik bir lojistik merkez olarak değerlendirilmiştir. Kıbrıs'ın işgaliyle birlikte, adada düzenin sağlanması ve güvenliğin artırılması amacıyla Suriye'den asker kaynaklarının kullanılabileceği düşüncesi gündeme gelmiştir.

b) Kıbrıs'ın Güvenliği ve Britanya'nın Suriye'den Asker Temin Etme Girişimi

Britanya, Kıbrıs'ta düzeni sağlamak ve güvenliği artırmak amacıyla yerel bir askeri gücün oluşturulmasını gündeme getirdiğinde, Suriye'nin bu güç için önemli bir kaynak olabileceği değerlendirilmiştir. Bölge, yalnızca askeri personel sağlamak açısından değil, aynı zamanda yiyecek, at, katır ve kömür gibi lojistik ihtiyaçların temini açısından da kritik bir konumdaydı. Bu kaynakların Kıbrıs'a sevki, Suriye'nin stratejik önemini daha da artırmış ve Osmanlı yönetimi ile Britanya arasındaki diplomatik dengeleri etkilemiştir.

Eldridge'nin yazışmalarında, Lübnan'daki Dürziler arasından bir askeri birlik oluşturulmasının mümkün olup olmadığı tartışılmış, ancak bu fikrin hem pratik hem de diplomatik açıdan riskler taşıdığı vurgulanmıştır. Britanya, bölgedeki stratejik çıkarlarını güçlendirmek amacıyla yerel kaynakları kullanmayı hedeflerken, Osmanlı yönetimiyle yaşanabilecek gerilimleri ve mezhepsel dengeleri de dikkate almak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede, Kıbrıs'ın işgali yalnızca adada değil, Osmanlı Suriyesi'nde de askeri ve siyasi dinamikleri doğrudan etkileyen bir gelişme olmuştur. Eldridge'nin 30 Ağustos 1878 tarihli yazışması, Lübnan'daki Dürziler arasından bir kuvvet toplanarak Kıbrıs'ta kullanılması yönündeki önerileri ve bu önerilere yönelik eleştirileri ele almaktadır.

Dönemin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, Eldridge'den, Kurmay Başkanı Albay Greaves'in talebi doğrultusunda, adanın komutanı Sir Garnet Wolseley'e bilgi sağlamak amacıyla Lübnan'da bir Şeyh olan Nesib Abd el Melek'in bir Dürzi gücü oluşturup oluşturamayacağına dair görüşlerini iletmesini istemiştir. Ancak Eldridge, bu

⁸⁴⁹ TNA, FO 195 1202, Abela'dan Eldridge'ye, Sayda 27 Temmuz 1878.

konunun son derece hassas olduğunu vurgulayarak, diplomatik ve yerel dengeleri göz önünde bulundurmuş ve herhangi bir resmi görüş bildirmekten kaçınmıştır: *Bir Türk vilayetinde bir kuvvetin toplanıp yurt dışında hizmet vermesi konusu son derece hassastır. Osmanlı Hükümeti ile önceden bir uzlaşma sağlanmadan, Lübnan'da bir kuvvetin toplanarak yurt dışında bir yabancı bayrak altında hizmet vermesi fikrine güçlü bir şekilde karşı çıkıyorum.*⁸⁵⁰

Eldridge, yalnızca Dürzilerden oluşturulacak bir gücün, mezhepler arası rekabet ve düşmanlıkları yeniden canlandırabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, “*Sadece Dürziler arasından seçilecek bir kuvvetin, geçmişteki mezhepler arası rekabeti ve kötü hisleri yeniden canlandıracak ayrımcı bir uygulama sergileyeceğine inanıyorum*” sözleriyle dini inanç farkı gözetmeksizin, tüm topluluklardan seçilecek bir gücün daha etkili olacağını ifade etmiştir.⁸⁵¹

Eldridge ayrıca, Dürziler arasından seçilecek liderlerin niteliği konusunda da dikkatli olunması gerektiğine işaret etmiş ve Şeyh Nesib Abd el Melek’in verimli bir lider olmayacağını belirtmiştir. Eldridge, Şeyh Nesib’in, “*aillesinin itibarı ve etkinliği göz önüne alındığında, Dürziler arasında saygın bir lider olarak görülmediğini*” ifade etmiştir: *Şeyh Nesib’in en verimli asker toplama görevlisi olacağına inanmıyorum. Dağda, Abd el Melek ailesinden çok daha fazla saygı gören ve daha etkili olan başka Dürzi aileler de bulunmaktadır.*⁸⁵²

Eldridge, önerilen gücün Kıbrıs’ta kullanılmasında dil sorunlarına da dikkat çekmiş ve bölgedeki dil farklılıklarının işleyişi zorlaştıracığını ifade etmiştir: *Lübnanlıların Kıbrıs’ta polislik görevlerinde çalıştırılmasında dil sorunu ortaya çıkabilir. Dağ halkı genellikle yalnızca Arapça konuşur, oysa Kıbrıs’ta yaygın olan diller Yunanca ve Türkçedir; Arapça ise neredeyse hiç bilinmeyen bir dildir.*⁸⁵³

Layard ile yapılan yazışmalarda yer alan bu değerlendirmeler, Kıbrıs’ın İngiliz yönetimi altına girmesiyle birlikte, bölge halkının beklentileri ve olası yönetsel sorunlar üzerine önemli bilgiler sunmaktadır. Eldridge, Dürzi gücü oluşturma fikrinin mezhepsel gerilimleri artırabileceği ve Osmanlı ile diplomatik sorunlara yol açabileceği konusundaki endişelerini açıkça ifade etmiştir. Britanya’nın, yerel halkın duygularını ve Osmanlı yönetimiyle ilişkileri göz önüne alarak, bu tür girişimlere karşı hassasiyet göstermesi gerektiği vurgulanmıştır.

⁸⁵⁰ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Henry Layard’a, Aleih 30 Ağustos 1878.

⁸⁵¹ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Henry Layard’a, Aleih 30 Ağustos 1878.

⁸⁵² TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Layard’a, Aleih 30 Ağustos 1878.

⁸⁵³ TNA, FO 195 1202, Eldridge’dan Layard’a, Aleih, 30 Ağustos 1878.

Eldridge'nin karşı görüş bildirmesine rağmen Şeyh Nesib Abd El Melek, Britanya Hükümeti'ne hizmetlerini sunmak için bir teklifle Owen Phibbs'i ziyaret etmiştir.⁸⁵⁴ Şeyh, Lübnan'daki beş Dürzi soylu ailesinden birine mensup olduğunu belirterek, oluşturulacak bir İngiliz yerel alayında yer almayı teklif etmiştir. Şeyh, "*Emri altında hizmet etmek üzere 50 ila 100 adamdan oluşan bir birlik getirmeye hazır olduğunu*" ifade etmiş; eğer bir alay kurulacak olursa, "*Hint yerli alayları modelinde düzenlenmesi durumunda teğmen veya yüzbaşı rütbesi talep ettiğini*" belirtmiştir.⁸⁵⁵

İlgili yazışmalarda Dürzilerin İngiliz yanlısı tutumları tarihsel olarak vurgulanmış, Dürzilerin "*İbrahim Paşa döneminde ve o zamandan beri, bir İngiliz işgali veya Rusya ile savaş olması durumunda topluca ayaklanmaya hazır oldukları*" ifade edilmiştir. Phibbs, Dürzilerin karakterini şu şekilde tanımlamıştır:⁸⁵⁶ "*Dini önyargıları yoktur ve çoğunluğu alkollü içkilere hiç dokunmaz. Cesur ve dayanıklı bir topluluktur.*" Phibbs, Dürzilerin bu teklifini değerlendirerek, "*yardımcı birlikler oluşturulacaksa, bölgedeki en iyi insan kaynağının Dürziler olduğuna*" dair görüş bildirmiştir.

Britanya'nın Kıbrıs'taki askeri varlığını güçlendirmek için Suriye'yi bir asker ve lojistik kaynağı olarak değerlendirme girişimleri, bölgedeki stratejik dengeleri etkilemiş ve Osmanlı yönetimiyle diplomatik gerilimlere yol açabilecek bir konu haline gelmiştir. Bu süreçte, Britanya'nın bölgedeki varlığı ve niyetleriyle ilgili tartışmalar yalnızca askeri düzenlemelerle sınırlı kalmamış, Kıbrıs'ın Suriye ile olan bağları konusunda daha geniş çaplı değerlendirmeleri de gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, İngiltere Büyükelçisi Henry Layard'ın Suriye ziyareti ve ardından ortaya çıkan söylentiler, Britanya'nın bölgedeki gelecekteki rolüne dair spekülasyonları artırmıştır. Britanya'nın Kıbrıs'ı işgal etmesinin ardından halk arasında yeni bir işgal beklentisi oluşurken, Layard'ın ziyaretinin bu beklentileri güçlendirdiği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Özellikle Amiral Hornby'nin Suriye kıyılarına gerçekleştirdiği ziyaret, bölgedeki belirsizliği daha da artırmış ve Kıbrıs'ın Suriye kıyılarının bir parçası olarak değerlendirilmesi fikrini gündeme getirmiştir.

c) Henry Layard'ın Suriye'yi Ziyareti: Kıbrıs'ın Suriye Kıyılarının Bir Parçası Olması Önerisi

Eldridge, Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığının ardından yetki konusunda doğabilecek anlaşmazlıkları önlemek amacıyla adayı ziyaret etmeyi istemiştir. General

⁸⁵⁴ Kıbrıs'ta bir Dürzi gücü oluşturulması için görevlendirilen kişi.

⁸⁵⁵ TNA, FO 195 1202, Owen Phibbs'den Henry Brackenbury'ye, Beyrut 13 Ağustos 1878.

⁸⁵⁶ TNA, FO 195 1202, Owen Phibbs'den Henry Brackenbury'ye, Beyrut 13 Ağustos 1878.

Wolseley'in adanın komutanı olarak atanmasının ardından, Larnaka'ya giderek kendisiyle görüşmeyi planlamış ve böylece ileride ortaya çıkabilecek yönetimsel sorunlara çözüm bulmayı hedeflemiştir. Eldridge, 10 Ekim 1878 tarihli mektubunda⁸⁵⁷, Kıbrıs Yüksek Komiseri ve Başkomutanı Sir Garnet Wolseley'in talimatları doğrultusunda, Kıbrıslı yerlilerin statüsüyle ilgili meseleleri ele almıştır. Mektubunda, Kıbrıs halkının Osmanlı vilayetlerinde seyahat ederken veya ikamet ederken İngiliz konsolosluk koruması talep ettiğini, ancak bu talepleri reddettiğini belirtmiştir. Kıbrıs'ın Suriye'ye olan yakınlığı nedeniyle bu tür taleplerin artabileceğini öngören Eldridge, bu durumun Osmanlı makamlarıyla yetki çatışmalarına yol açabileceği konusundaki endişelerini dile getirmiştir. Eldridge, Kıbrıs Yüksek Komiseri ve Başkomutanı Sir Garnet Wolseley'in talimatları doğrultusunda, Kıbrıslı yerlilerin statüsüyle ilgili meseleleri değerlendirmiştir. Mektubunda, Kıbrıs halkının Osmanlı vilayetlerinde seyahat ederken veya ikamet ederken İngiliz konsolosluk koruması talep ettiğini, ancak bu talepleri reddettiğini ifade etmiştir. Kıbrıs'ın Suriye'ye olan yakınlığı nedeniyle bu tür taleplerin artabileceğini öngören Eldridge, bu durumun Osmanlı makamlarıyla yetki çatışmalarına yol açabileceği konusunda endişelerini dile getirmiştir.

Eldridge, İngiltere Büyükelçisi'nin Suriye ziyareti sonrasında yerel halk arasında çeşitli söylentilerin hızla yayıldığını belirtmiştir. Bu söylentiler, İngiltere ve Fransa'nın Suriye'yi işgal etmeye hazırlandığı iddialarını içermekte ve Henry Layard'ın bu planları kışkırttığı yönünde spekülasyonlara yol açmaktadır. Eldridge, bölgedeki gelişmelerin Osmanlı yönetimi ve halk üzerindeki etkisini değerlendirerek durumu şu ifadelerle aktarmaktadır:⁸⁵⁸

Bazıları, bu ziyaretin Britanya'nın Kıbrıs'ın işgaline benzer bir şekilde Suriye'yi ele geçirmeye hazırlandığı anlamına geldiğini düşünüyor ve çoğu kesim, bu görüşün doğru olmasını arzuluyor. Diğerleri ise İngiltere ve Fransa arasında bir anlaşma olduğunu, Britanya'nın Suriye'yi, Fransa'nın ise Filistin'i işgal edeceğini iddia ediyorlar. Hatta kuzeydeki bazı şehirlerde Müslümanlar arasında, Fransız filosunun askerlerle birlikte Akka'ya gelerek Filistin'i ele geçirdiği ve Britanya'nın Suriye'yi işgal etmesinden önce harekete geçtiği söylentileri bile yayıldı.

Britanya'nın Suriye'yi işgal edeceği yönündeki söylentiler, bölgedeki halk arasında büyük bir heyecan ve endişe yaratmıştır. Ancak Eldridge böyle bir iddianın saçma olduğuna dikkat çekerken Majestelerinin gemisinin Suriye kıyılarına yaptığı gizli ziyaretin bu söylentileri haklı çıkarmaya yettiğini belirtmektedir.⁸⁵⁹

Amiral Sir S. Hornby'nin, Sir Henry Layard'ın ayrılmasından hemen sonra Helicon gemisiyle Suriye'nin kuzey limanlarına yaptığı gizli ziyaret, halk arasında bu söylentileri güçlendirmiş ve Britanya'nın gerçekten bir işgal planı içerisinde olduğuna dair şüpheleri artırmıştır. Bu ziyaret, yerel halkın Britanya'nın bölgedeki niyetleriyle ilgili duyduğu güvensizliği daha da derinleştirmiştir.

⁸⁵⁷ TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne Aleih, 10 Ekim 1878.

⁸⁵⁸ TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Salibury Markisi'ne Beyrut, 29 Ekim 1879.

⁸⁵⁹ TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Salibury Markisi'ne, Beyrut 29 Ekim 1879.

Layard'ın Suriye'den ayrılışının ardından, ona eşlik eden Amiral Hornby'nin Suriye kıyılarına gerçekleştirdiği 'gizli' ziyaret, Britanya'nın Kıbrıs'taki varlığıyla birlikte Suriye'nin stratejik önemini yeniden gündeme getirmiştir: *Condor'un komutanı Bay Day'in bana bildirdiğine göre, Sir E. P. Hornby tarafından kendisine, savaş gemisinin genellikle Kıbrıs'ta konuşlanmış olmasına rağmen geri çekildiği ve Kıbrıs'ın gelecekte Suriye kıyılarının bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiği talimatı verilmiştir.*⁸⁶⁰

Yukarıdaki yazışmalara göre, Majestelerinin Condor isimli gemisinin zaman zaman Kıbrıs'ta, zaman zaman ise Suriye'de demirlediği belirtilmekte olup, geminin komutanı Bay Day'a Kıbrıs'ın gelecekte Suriye'nin bir parçası olarak değerlendirilmesi yönünde talimat verildiği aktarılmaktadır. Kıbrıs'ın, Berlin Anlaşması ile fiili yönetiminin Osmanlı İmparatorluğu'nda, askeri yönetiminin ise İngiltere'de kaldığı göz önüne alındığında, bu talimatın anlamı daha da dikkat çekicidir.

Eldridge'nin 8 Kasım 1879 tarihli mektubunda,⁸⁶¹ Komutan Day'a verilen bu talimatın oldukça önemli bir gelişme olduğu ifade edilmektedir. Akdeniz Donanması Komutanı Sir Hornby'nin, Kıbrıs'ın Suriye'nin bir parçası olarak değerlendirilmesi fikrini sunmuş olması, Eldridge tarafından şaşırtıcı bulunmuş ve bu öneri, Britanya'nın İstanbul Büyükelçisine danışılmıştır. Ancak Eldridge, kendi değerlendirmesi doğrultusunda, bu düzenlemeyi gereksiz bir öneri olarak nitelendirmiştir.

Henry Layard'ın Suriye ziyareti ve ardından yaşanan gelişmeler, Britanya'nın Osmanlı topraklarındaki varlığına ilişkin tartışmaları beraberinde getirmiştir. Kıbrıs'ın işgalinin ardından Suriye kıyılarının geleceği konusunda belirsizlikler sürerken, Britanya'nın bölgedeki askeri varlığını genişleterek Mısır'ı işgal etmesi, Doğu Akdeniz'deki güç dengelerini daha da değiştirmiştir. Bu süreçte, Mısır'daki gelişmelerin Suriye üzerindeki etkileri tartışılmış ve Britanya'nın bölgedeki stratejik hamleleri, Suriye'de de çeşitli beklentilere ve tepkilere yol açmıştır.

2. Britanya'nın Mısır İşgalinin Öncesi ve Sonrasında Suriye'de Yaşanan Gelişmeler ve Suriye'nin Mısır'a İlhakı Meselesi

Suriye'de Mısır'a ilhak fikrinin ortaya çıkışı ve Britanya'nın bu sürece yönelik stratejik yaklaşımları, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin dönüşümünde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Osmanlı yönetimine duyulan halk hoşnutsuzluğunun artması ve Britanya'nın bölgedeki nüfuzunun güçlenmesi, Mısır'a bağlanma düşüncesinin

⁸⁶⁰ TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 8 Kasım 1879.

⁸⁶¹ TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 8 Kasım 1879.

yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Bu süreçte, Mısır ve Suriye'nin Britanya'nın Hindistan yolunu güvence altına alma stratejisindeki rolleri giderek belirginleşmiş, Suriye lojistik destek sağlama ve Osmanlı-İngiliz işbirliği bağlamında kritik bir konuma yükselmiştir.

Mısır'ın 1882'de Britanya tarafından işgal edilmesi, Suriye'de önemli siyasi ve toplumsal yankılar uyandırmıştır. Bu işgal, Mısır'da İngiliz hâkimiyetine karşı Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine yol açarken, Suriye'de Osmanlı yönetimine yönelik memnuniyetsizliği daha da derinleştirmiş, yeni bir siyasi bilinç oluşturarak Arap milliyetçiliğini teşvik eden gelişmelere zemin hazırlamıştır. Britanya'nın Mısır'daki varlığının kalıcı hale gelmesiyle birlikte, Osmanlı-İngiliz iş birliğinin Suriye üzerindeki etkileri yeniden şekillenmiş ve Osmanlı yönetimi, İngiltere ile bölgesel dengeyi koruma çabası içine girmiştir. Bu çerçevede, Suriye'deki toplumsal, siyasi ve diplomatik gelişmeler, Britanya'nın bölgedeki uzun vadeli stratejileriyle uyumlu bir biçimde evrilmiştir.

a) 1875-1878 Arasında Suriye'de Mısır'a İlhak Eğilimleri ve Britanya'nın Stratejik Yaklaşımları

1876 yılının başlarında Halep Konsolosu James Henry Skene, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu, halkın reform çağrılarına ilgisizliği ve Hersek isyanı için toplanan yardımlar bağlamında değerlendirmiştir. Skene'e göre,⁸⁶² yaklaşık yirmi yıl önce Kırım Savaşı sırasında Osmanlı'ya gösterilen coşkulu destek tamamen kaybolmuş, halk yönetim karşısında giderek kayıtsız bir tutum benimsemiştir. Osmanlı ordusuna asker tedariki konusunda ciddi bir memnuniyetsizlik olduğu gibi, özellikle askerlerin kıyafet ihtiyacını karşılamak amacıyla zorla toplanan yardımlar halk arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Skene, Osmanlı'nın zayıflayan otoritesinin bir sonucu olarak, Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılarak başka bir güç tarafından ilhak edilmesi meselesinin Halep'te ilk kez tüm toplumsal kesimler arasında bir tartışma konusu haline geldiğini belirtmektedir. Skene'ye göre,⁸⁶³ *“her ne kadar bu fikirlerin kimler tarafından yayıldığını tespit etmek zor olsa da, Halep'te Mısır'a bağlanma yönünde güçlü bir kamuoyu eğiliminin oluşmuştur.”* Halep'te gözlemlenen bu eğilim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye üzerindeki kontrolünün yalnızca iç yönetim sorunları nedeniyle değil, aynı zamanda dış etkilere bağlı olarak da giderek zayıfladığını göstermektedir. Skene'nin değerlendirmeleri, Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin yazışmalarıyla örtüşmekte ve

⁸⁶² TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 11 Şubat 1876.

⁸⁶³ TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 11 Şubat 1876.

Britanya'nın bölgedeki gelişmelere nasıl bir yaklaşım geliştirdiğini anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Eldridge tarafından Henry Elliot'a yazılan bir mektup,⁸⁶⁴ Suriye vilayetlerinde Mısır'a bağlanma eğilimlerini ve Britanya'nın bölgedeki planlarını anlamak açısından önemli bir belge olarak öne çıkmaktadır. Eldridge'nin değerlendirmeleri, Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluğun Suriye halkı arasında giderek arttığını ve Mısır'a bağlanma fikrinin belirli çevrelerde güç kazandığını göstermektedir. Bu çerçevede, İngiliz hükümetinin bölgedeki gelişmelere nasıl yaklaşması gerektiği konusunda net bir pozisyon belirleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Eldridge'nin Sir Henry Elliot ile yaptığı 'gizli' ibareli yazışmasında, *"Geçtiğimiz birkaç yıl boyunca bazı sınıflar arasında, özellikle de Suriye'deki Müslüman nüfus arasında, Mısır'a bağlanma arzusuna yönelik gizli bir eğilim vardı ve bu eğilim giderek arttı,"* ifadesiyle bölgedeki siyasi eğilimlere dikkat çekilmiştir. Eldridge, bu eğilimin iki temel nedene dayandığını belirtmektedir: *Suriye'nin 1840'a kadar Mısır Yönetimi altında sahip olduğu avantajlar hatırlanırken, kötülüklerin hepsi unutulmuştur. Özellikle 1868 yılından bu yana aktif bir şekilde çalışan Mısır Hükümeti'nin gizli ajanları tarafından sürdürülen entrikalar, gözle görülür önemli bir sonuç doğurmadi.*⁸⁶⁵

Eldridge, Suriye'deki Mısır'a bağlanma eğilimini mümkün olduğunca caydırmayı görev edindiğini vurgulamış ve *"bu eğilimin hiçbir zaman açık bir deklarasyona yol açacak ya da ciddi bir hoşnutsuzluk tehlikesi yaratacak kadar önemli olmadığını"* ifade etmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son gelişmelerin bu durumu değiştirdiğine dikkat çekerek, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen son olaylar, Mısır Hükümeti'nin gizli ajanları aracılığıyla yararlanmakta gecikmeyeceğinden şüphe duyulmayan bu duyguyu önemli ölçüde yoğunlaştırmıştır,"* ifadeleriyle sürecin daha ciddi bir boyut kazandığını belirtmiştir. Eldridge ayrıca 1840'ta Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı başarısız isyanının ardından Suriye'deki etkisinin halk arasında hâlâ hatırlandığını vurgulamıştır. Osmanlı yönetiminin bölgede istikrar sağlayamaması, buna karşılık Mısır'ın idari başarısına dair algının güçlenmesi, bu hatıranın canlı kalmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, Britanya'nın Süveyş Kanalı hisselerini satın alması, Suriye halkı arasında Britanya'nın Mısır yönetiminde daha aktif bir rol üstleneceği yönünde beklentiler yaratmıştır. Bu durum, yalnızca Mısır'daki gelişmeleri değil, Osmanlı Suriyesi'ndeki siyasi dengeleri

⁸⁶⁴ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 28 Aralık 1875.

⁸⁶⁵ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a Beyrut, 28 Aralık 1875.

de etkilemiş ve İngiliz nüfuzunun bölgeye yayılmasına zemin hazırlamıştır. Britanya'nın Süveyş üzerindeki hâkimiyeti, Osmanlı Suriyesi'nde de bir nüfuz aracı haline gelerek, bölgedeki güç dengelerinin yeniden şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Eldridge'nin yazışmaları, Mısır'a bağlı ajanların Suriye halkı arasında Osmanlı karşıtı duyguları körüklemeye yönelik faaliyetlerini açıkça ortaya koymaktadır. İngiliz hükümetinin bu girişimlere nasıl yaklaşması gerektiği konusunda net bir tutum belirlemesi gerektiğini vurgulayan Eldridge, Suriyeliler arasında Mısır'a bağlanma eğiliminin boyutlarını değerlendirirken Britanya'nın izlemesi gereken politika konusundaki kararsızlığını dile getirmiştir: *Kural olarak Majestelerinin Hükümetinin görüşlerini bilmediğim için bu konuda tartışmaktan kaçınıyorum, ancak çok ileri gitmeyeceksem, bu konuda izlememin arzu edildiği yolla ilgili gizli Talimatlar almaktan memnuniyet duyarım.*⁸⁶⁶

Eldridge, bu eğilimi yönlendirmek için “çok küçük gizli bir teşvikin” bile yeterli olabileceğini belirtirken böyle bir teşvikin büyük güçlerin desteği olmaksızın, kendiliğinden gelişmesi halinde ortaya çıkabilecek olası sorunlara da dikkat çekmiştir:⁸⁶⁷

Suriyeliler arasında Mısır'a bağlanma yönünde genel bir arzu uyandırmak için çok küçük bir gizli teşvikin yeterli olacağına inanıyorum. Bu amaca, fikrin büyük Güçlerden biri tarafından desteklendiği önceden anlaşılmadan kendi kendine işlemesine izin verilirse muhtemelen ortaya çıkacak ciddi rahatsızlıklar olmadan ulaşabilirler.

Eldridge'nin değerlendirmesi, Suriyeliler arasında var olan hoşnutsuzluğu yönlendirmek için ince bir diplomatik stratejiye ihtiyaç duyulduğunu ve bu süreçte Majestelerinin Hükümeti'nin net bir tutum sergilemesinin kritik önem taşıdığını vurgulamaktadır. Eldridge, aynı şekilde, Britanya Hükümeti'nin Suriye politikasında belirgin bir duruş ortaya koyması gerektiğini tekrarlayarak, Britanya'nın Suriye'nin Mısır'a ilhakı konusundaki tavrını netleştirmek için şu hususları dile getirmiş ve talimat beklediğini ifade etmiştir:⁸⁶⁸

Eğer Majestelerinin Hükümeti Suriye'nin her halükarda Majesteleri Sultan'ın egemenliğinin ayrılmaz bir parçası olarak kalmasına karar verirse, Britanya'nın bu vilayetin Mısır'a ilhakına karşı çıkmayacağı izlenimini daha etkili bir şekilde kontrol edebilmek için böyle bir karardan haberdar edilirse çok memnun olurum.

Majestelerinin hükümetinin istekleri doğrultusunda davranışlarımı düzenlemek için duyduğum samimi arzunun beni yönlendirdiği bu konuyu dikkatinize sunarken ve bu konuda talimatlar talep ederken sağduyunun temellerini aşıtıysam, Ekselanslarının beni bağışlayacağına inanıyorum.

Söz konusu yazışmalar, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma çabası ile Suriye'de nüfuzunu genişletme isteği arasında denge kurmaya çalıştığını açıkça göstermektedir. Yazışmalarda, Britanya'nın Suriye'yi Osmanlı'nın ayrılmaz bir parçası olarak görmesi halinde bu tutumun net bir şekilde ortaya konması

⁸⁶⁶ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 28 Aralık 1875.

⁸⁶⁷ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 28 Aralık 1875.

⁸⁶⁸ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 28 Aralık 1875.

gerektiği belirtilmiştir. Bu yaklaşım, Britanya'nın Osmanlı'nın istikrarını desteklerken aynı zamanda bölgesel çıkarlarını güvence altına alma hedefini yansıtmaktadır. Başkonsolos Eldridge'nin Suriye halkının eğilimlerini bizzat gözlemleyip raporlaması, İngiliz diplomatik misyonlarının Osmanlı topraklarındaki kritik rolünü ortaya koymaktadır. Britanya, Osmanlı'nın iç istikrarını riske atma pahasına bölgedeki stratejik çıkarlarını korumayı amaçlamıştır. Eldridge'nin yazışmaları, Britanya'nın Suriye'deki gelişmelere kayıtsız kalamayacağını ve diplomatik stratejisini buna göre şekillendirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

b) Mısır ve Suriye Üzerinden Hindistan Yolunun Güvence Altına Alınması

1878 yılında Beyrut Başkonsolosu J. Jackson Eldridge'nin Henry Layard'a yazdığı mektup, Suriye'de Mısır'a bağlanma eğiliminin oluşumunu ve bu sürecin Britanya'nın bölgedeki stratejik hedefleriyle uyumunu açıkça ortaya koymaktadır. Eldridge, daha önce de değinildiği üzere, Mısır Hükümeti'nin gizli ajanlarının çabalarıyla desteklenen bir "Mısır'a ilhak" eğilimi tespit etmiştir. Bu eğilim, özellikle Hidiv'in Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki hisselerinin İngiltere Hükümeti tarafından satın alınmasıyla belirgin bir ivme kazanmıştır. Eldridge, bu gelişmeleri mektubunda şu şekilde aktarmaktadır:⁸⁶⁹

Geçtiğimiz yıllardan beri, ama özellikle 1868'den itibaren Suriye'de, Mısır Hükümeti'nin gizli ajanları tarafından teşvik edildiğine inandığım Mısır'a ilhak yönünde bir eğilim vardı; bu eğilim, Majesteleri Hükümeti'nin 1875'in sonlarına doğru Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki Hidiv hisselerini satın almasıyla önemli ölçüde arttı.

Eldridge'ye göre, "Mısır'a ilhak" süreci Britanya'nın Hindistan yolunu güvence altına almak amacıyla Mısır üzerinde bir tür koruyuculuk uygulamak zorunda kalacağı inancını güçlendirmiştir:⁸⁷⁰

O zamandan beri yaşananlar, Majestelerinin Hükümeti'nin, Hindistan yolunu güvence altına almak amacıyla, Hidiv'in devletleri üzerinde bir tür koruyuculuk uygulamak zorunda kalacağına veya onları ele geçireceğine dair inancı pekiştirmiştir ve bu inanç, ilhak arzusunu büyük ölçüde artırmaktadır. Bu durum Suriye halkının, Britanya'nın sonunda ülkeyi işgal etmese bile, Suriye işleri üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olacağı beklentisine kapılmasına yol açtı.

Yukarıdaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Suriye halkı, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunun giderek artacağına dair bir beklenti içindedir. Eldridge, Suriye'de Mısır'a ilhak düşüncesinin, Britanya'nın bölgedeki artan etkisiyle şekillendiğini ve bu konunun toplumun geniş kesimleri tarafından tartışıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte, bu tartışmaların resmi bir direnişe dönüşmediğini vurgulayan Eldridge, durumu Britanya'nın bölgedeki etkisini güçlendirmek için bir fırsat olarak görmektedir. Eldridge'e göre, Suriye halkı arasında Mısır'a ilhak arzusunun temelinde, Hidiv

⁸⁶⁹ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 26 Mart 1878.

⁸⁷⁰ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 26 Mart 1878.

hükümetine duyulan gerçek bir bağlılıktan çok, Britanya'nın bölgedeki artan nüfuzuna yönelik umutlar yatmaktadır: *Şahsi kanaatim, Suriye halkı arasında Mısır'a ilhak arzusunun, Hidiv Hazretleri'nin hükümetine olan gerçek bir bağlılıktan ziyade, Britanya'nın er ya da geç o ülkeye sahip olacağı umudundan kaynaklandığı yönündedir ve çok az bir teşvik, bu yönde açık bir harekete yol açacaktır.*⁸⁷¹

Eldridge, İngiliz yönetiminin Hindistan'daki geniş Müslüman nüfus üzerinde yarattığı olumlu etkilerin bilinmesinin, Suriye'nin Müslüman halkı arasında İngiltere'ye yönelik olumlu bir algı oluşturduğunu belirtmiştir. Bu algının, Suriye halkının Hindistan'daki Müslümanların elde ettiği avantajlardan faydalanma beklentisiyle birleştiğini ve bunun Mısır'a ilhak arzusunu güçlendirdiğini vurgulamıştır.⁸⁷²

İngiliz yönetiminin Hindistan'daki geniş bir Müslüman nüfus üzerindeki yararlı etkilerinin bilinmesi, Suriye'nin Müslüman halkını İngiliz yönetimine karşı olumlu bir tutuma yönlendirmiştir ve bu faydalardan yararlanma umutları, Hindistan'daki dindashlarının sahip olduğu gibi, bir ölçüde mevcut ilhak arzusunun nedenidir.

Eldridge'nin yazışmaları, Suriye'de Mısır'a bağlanma eğiliminin, Osmanlı yönetimine duyulan hoşnutsuzluktan çok, Britanya'nın bölgedeki artan etkisine yönelik beklentilerle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Britanya'nın Hindistan'daki Müslüman nüfus üzerindeki yönetim deneyiminin Suriye halkı arasında olumlu bir algı oluşturduğunu belirten Eldridge, bu eğilimin doğru yönetilmesi durumunda Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu güçlendirebileceğini öngörmektedir. Bu bağlamda, Suriye'nin Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde stratejik bir konuma sahip olduğu ve bölgedeki güç dengelerinin Britanya'nın politikalarına bağlı olarak şekillenebileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca Eldridge, Britanya'nın bölgedeki etkisini artırma potansiyeline dikkat çekerek, Mısır'a yönelik ilhak isteğinin, etkin bir politika izlenmesi halinde daha da güçlenebileceğini ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, Britanya'nın Mısır'ı işgalini meşrulaştıracak gerekçelere dair tartışmalar, yazışmalarda sıkça yer alan ve Mısır'daki İngiliz nüfuzuyla bağlantılı önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır. Suriye ise bu işgal sürecinde, Osmanlı-İngiliz işbirliğinin yürütüldüğü stratejik bir lojistik ve komuta merkezi işlevi görmüştür.

c) Mısır'ın İşgalinde Lojistik Kaynak Olarak Suriye: Osmanlı-İngiliz İş Birliği

Britanya'nın Mısır'ı işgali, Osmanlı topraklarındaki güç dengelerini derinden etkilemiş ve Suriye'yi İngiliz operasyonları için stratejik bir lojistik merkez haline getirmiştir. Suriye'den sağlanan atlar, katırlar, kömür ve erzak, İngiliz ordusunun ikmal hatlarında kritik bir rol oynamıştır. Konsolosluk yazışmaları, Britanya'nın lojistik

⁸⁷¹ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 26 Mart 1878.

⁸⁷² TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 26 Mart 1878.

planlamasını, Osmanlı yönetimiyle yürüttüğü işbirliğini ve bu süreçte yaşanan gerilimleri ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın İngiltere'ye desteği yerel halk arasında tepkiye yol açarken, Fransızların bölgedeki faaliyetleri rekabeti daha da artırmıştır.

Britanya, Suriye'de siyasi nüfuzunu genişletirken, Akdeniz'deki donanma gücüyle Hindistan'daki çıkarlarını güvence altına almıştır. Kıbrıs'ın kontrol altına alınmasıyla Suriye'nin stratejik önemi daha da artmış, Kıbrıs bir üs olarak kullanılırken, Britanya'nın temel ikmal kaynakları Suriye'den sağlanmıştır. Ana karanın bölgeye olan uzaklığı, Mısır'ın işgali sırasında da devam eden bu süreci daha da pekiştirmiş ve Suriye'yi vazgeçilmez bir lojistik merkez haline getirmiştir.

1880 yılında, Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, Eldridge'den Suriye'deki yük ve nakliye araçlarına dair bir liste⁸⁷³ hazırlamasını talep etmiştir. At, katır ve deve gibi taşıma hayvanlarına yönelik acil bilgi talebi üzerine Eldridge, durumun önemini şu ifadelerle açıklamıştır:⁸⁷⁴

Yük hayvanlarının temini, eğer uygun tedbirler alınır, yeterince zaman tanınır ve sahiplerine ile sürücülerine düzenli ödeme ve iyi muamele sağlanacağı garantisi verilirse, neredeyse sınırsız olarak kabul edilebilir. Şunu akılda tutmak gerekir ki, olağanüstü herhangi bir talep doğal olarak satın alma ve kiralama fiyatlarında bir artışa neden olacaktır.

Aynı mektupta Suriye'deki taşımacılık amacıyla kullanılan yolların durumu da detaylı bir şekilde ele değerlendirilmektedir:⁸⁷⁵

Tekerlekli trafik yalnızca Beyrut ve Şam arasındaki yolda vardır. Bu yol, Babiali tarafından elli yıl süreyle verilen bir imtiyazla tüm trafiği yürüten bir Fransız Şirketi tarafından inşa edilmiştir ve bu sürenin yaklaşık otuz yılı hala geçerlidir. Bu imtiyaz, Şirkete bu yoldaki tüm tekerlekli trafik üzerinde tam bir tekel sağlamaktadır. Bu yoldan Lübnan'a ve güzergâhtaki diğer yerlere birkaç kısa yan yol uzanır ve bu yan yollar da fiilen Şirketin kontrolü altındadır ve yalnızca yerel amaçlar için kullanılmaktadır.

Söz konusu yazışma, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki lojistik altyapıyı dikkatle izlediğini ve bu altyapıyı stratejik çıkarları için nasıl kullandığını ortaya koymaktadır. Suriye'den yük hayvanlarının sağlanması ve ulaşım yollarının Fransızların etkisi altında olması, Britanya'nın bölgedeki ekonomik ve askeri planları açısından önemli engeller ve fırsatlar sunmaktadır. Britanya'nın Mısır'ı işgali öncesinde bölgeden gelecek lojistik desteğin organize edilmesinde bu dinamikler kilit bir rol oynamıştır.

Mısır'ın işgali ile birlikte Suriye lojistik bir üs olarak kullanılmaya devam etmiştir. Eldridge'nin İstanbul Büyükelçiliği'ne gönderdiği telgrafta, Mısır'dan temsilcilerin Suriye'de katır satın almak üzere bulunduğu ve ihracat sürecinin kolaylaştırılması gerektiği belirtilmektedir. Eldridge, Suriye'den Mısır'a acil katır sevkiyatının sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılmasını talep etmiştir:

⁸⁷³ Konsolosluk yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla yük hayvanlarına dair her yıl düzenli olarak form gönderilmekte ve bunun konsoloslar tarafından doldurularak Savaş Bakanlığı'na gönderilmesi talep edilmektedir.

⁸⁷⁴ TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 29 Ocak 1880.

⁸⁷⁵ TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 29 Ocak 1880.

*Müteahhit, yetkililerin katır alımında ajanlarına gerekli yardımı yapmadığından şikayet ediyor. Lütfen 16'sı tarihli telgrafımda talep edilen emirleri en kısa sürede alınız ve beni bilgilendiriniz. Teslim edilmeye hazır birkaç yüz hayvan var ve bunların Mısır'da acilen gerekli olduğuna inanıyorum.*⁸⁷⁶

Eldridge, Suriye'den Mısır'a gönderilecek katırlarla ilgili Beyrut'ta Rüstem Paşa'nın gerekli kolaylıkları sağladığını belirtirken, katırları teslim edecek kişilere orduda ihtiyaç duyulabileceği konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemektedir.⁸⁷⁷ Eldridge, *"Hayvanlarla birlikte kalan adamlarla ilgili bir sorun ortaya çıkabilir, zira bu adamların kendi ordumuz için gerekli olduğuna dair bir düşünce var"* sözleriyle katırcıların Mısır'a gitmesi ve orada Britanya adına Müslümanlara karşı savaşıması durumunun katırcılarda tedirginlik yarattığını belirtmiştir.

İngilizlerin Mısır'ı işgal sürecinde Suriye'nin iç kesimlerinde *"İngilizlerin emrine girmeyin"* pankartlarının asıldığına dair bilgiler geldiğini belirten Eldridge yazışmalarında konuyu araştıracağını belirtmiştir: *Hükümet tarafından iç kesimlerdeki çeşitli kasabalara asılan ve halkı Britanya'nın hizmetine katılmaktan meneden bir duyurunun kopyasını aldım. Bu durumu Babıali'nin dikkatine sunacak ve açıklama talep edeceğim.*⁸⁷⁸

Osmanlı yetkililerinin, halkı İngilizlerin hizmetine katılmaktan meneden duyurular yayımlaması, İngilizlerin Mısır'daki askeri operasyonları için gerekli lojistik desteğin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Eldridge, Osmanlı yetkililerine baskı yaparak, Suriye'den Mısır'a katır sevkiyatının kesintiye uğramaması ve lojistik desteğin sürdürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Suriye'deki yetkililer, bölgeden gönderilecek katırcıların İngiliz ordusunun bir parçası haline geleceği ve bu savaşın içine çekileceği endişesiyle bu talebe karşı çıkmıştır. Aynı şekilde, Mısır'a sevk edilmesi gereken katırcılar da Britanya ordusuna hizmet etme ve doğrudan savaşa dahil olma konusunda isteksiz davranmıştır: *Kıbrıs'tan bir subay katırları teslim almak için geldi ve siz beni Türk Hükümeti'nin ihracata itiraz etmeyeceğini bilgilendirir bilgilendirmez, nakliye gönderilecektir. Yetkililer, yüz elli katırcının Kıbrıs'a gönderilmesine, ordunun yeni askerleri olabilecekleri bahanesiyle zorluk çıkarıyorlar.*⁸⁷⁹

⁸⁷⁶ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 24 Ağustos 1882.

⁸⁷⁷ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 24 Ağustos 1882.

⁸⁷⁸ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 31 Ağustos 1882.

⁸⁷⁹ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Aleih, 31 Ağustos 1882. Eldridge'nin 20 Ekim 1882 tarihli yazışmasında katırları teslim eden katırcıların, yeniden Suriye'ye dönüşü bildirilmiştir: *"Suriye'de Majesteleri'nin Mısır'daki Kuvvetleriyle hizmet etmek üzere işe alınan 260 katırcı Beyrut'a geri döndü."* TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 20 Ekim 1882.

Mısır'daki İngiliz birlikleri için yalnızca katır değil, aynı zamanda at ve koyun ihtiyacı da doğmuştur. Bu kapsamda, Beyrut limanında bekleyen Amiral Sengmon'un gemisine yaklaşık yüz at yüklenmiş ve katırlarla birlikte sevkiyat gerçekleştirilmiştir. Katır ve atların nakliyesi için katırcılar da gemiye eşlik etmiştir.⁸⁸⁰ Öte yandan, bir başka geminin kaptanı Amiral Lengmon, at, öküz ve koyun almak üzere Beyrut limanına gelmiştir. İngilizlerin lojistik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan bu hazırlıklara ilişkin yazışmalarda şu ifadeler yer almaktadır: *Dünkü telgrafımda bahsedilen 100 ata ek olarak, bugün 100 at için yeni bir sözleşme yapıldı. Albay Lengmon'un altı öküzü ve koyunu da gemiye yüklenecek. Lütfen bunların Mısır'daki Babiali'den ihracat iznini sağlayın.*⁸⁸¹

Eldridge başka bir yazışmasında ihtiyaç duyulan kaynakların Suriye'den Mısır'a nakliyesinin devam ettiğini "500 katır, 100 at ve 250 katırcı ile bir nakliye gemisi, yetkililer tarafından herhangi bir zorluk çıkarılmadan Port Said'e doğru hareket etti" sözleriyle bildirmiştir.⁸⁸² Eldridge, Mısır operasyonu sırasında Hindistan'dan ek birliklerin geleceğini ve bu birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Suriye'den at ve katır temini için çeşitli kişilerle sözleşmeler⁸⁸³ yaptığını bildirmiştir. Bu alımların karşılığında toplam 23.000 pound tutarında bir çek düzenlemiştir. Lojistik ihtiyaçların karşılanması doğrultusunda yapılan sözleşmelerin uygulanması için Osmanlı yetkilileriyle iş birliği içinde hareket etmeye çalışmış ve sevkiyat sürecinin sorunsuz ilerlemesi için diplomatik girişimlerde⁸⁸⁴ bulunmuştur. İlerleyen yıllarda sayısının iç talebe yetmeyecek düzeye inmesi nedeniyle Osmanlı yönetimi Mısır'a at ihracatını yasaklamıştır.⁸⁸⁵ Eldridge, Suriye üzerinden gerekli izinlerin alarak⁸⁸⁶ Mısır'a yeniden ihracat yapıldığını bildirmiştir.⁸⁸⁷ Henderson ise Halep'te uygulanan ihracat yasağının

⁸⁸⁰ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 4 Eylül 1882.

⁸⁸¹ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 4 Eylül 1882.

⁸⁸² TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 8 Eylül 1882.

⁸⁸³ İngiliz yetkililer, Mısır'daki askeri operasyonlar için gerekli lojistik desteği sağlamak amacıyla çeşitli sözleşmeler yapmıştır. Sir R. Biddulph ile W.C. Christian arasında yapılan sözleşme kapsamında 100 at ve 800 katır temin edilmiş, hayvanların birim fiyatları her at için 25 £, her katır için ise 23 £ olarak belirlenmiştir. Benzer şekilde, Lord W. Seymour ile Bay Nixon arasındaki sözleşme kapsamında 100 at satın alınmıştır. Ayrıca, General Macpherson ile Bay Stringer arasında yapılan anlaşma çerçevesinde Hindistan'dan gelen birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 300 katır tedarik edilmiştir. TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 16 Eylül 1882.

⁸⁸⁴ Eldridge, hayvanların taşınmasında ciddi lojistik sorunlarla karşılaştığını ancak Osmanlı yetkililerinin desteğiyle bu engellerin büyük ölçüde aşıldığını belirtmiştir. Nakliye sürecinde çeşitli gemiler kullanılmış, *Asyrian Monarch* 104 at, 500 katır ve 205 katırcıyı *İsmailiye*'ye, *Greece* 21 at, 215 katır ve 34 katırcıyı *Port Said*'e, Hindistan hükümetine ait askeri nakliye gemisi *Tenaserim* ise 800 katır ve 100 atı Yafa'ya taşımıştır. TNA FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 16 Eylül 1882.

⁸⁸⁵ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 7 Nisan 1883.

⁸⁸⁶ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 14 Ekim 1883.

⁸⁸⁷ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 22 Ekim 1883.

özel izinler aracılığıyla Şam üzerinden serbest bırakıldığını⁸⁸⁸ ve bu yolla Beyrut'a develerin gönderildiğini belirtmiştir.⁸⁸⁹

Eldridge'nin yukarıdaki yazışmaları, Britanya'nın Mısır'daki askeri operasyonlarını desteklemek amacıyla Suriye'den sağlanan lojistik kaynakların ne kadar hayati bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin izin süreçlerindeki iş birliği ve Eldridge'nin yerel bürokratik engelleri aşma çabası, Britanya'nın bölgedeki operasyonel etkinliğini artırmada kritik bir rol oynamıştır.

Britanya'nın Mısır'ı işgal sürecinde İngiliz-Osmanlı işbirliğini gösteren diğer önemli gelişmelerden birisi de Mısır için yapılan erzak ihaleleridir. Eldridge, 13 Ağustos 1882 tarihinde Osmanlı'nın Mısır'daki askerler için et alım ihalesine çıktığına yönelik bir haber⁸⁹⁰ aldığını “*Osmanlı Hükümeti'nin, Mısır'daki 30.000 asker için bir yıl süreyle Suriye'den et tedariki sağlanması için teklif almaya hazırlandığını memnuniyetle bildiririm*” sözleriyle ifade etmiştir. 21 Eylül 1882 tarihli yazışmasında ise Eldridge, Mısır'da bulunan dört bin asker için koyun eti tedarik edilmesine ilişkin sözleşmelerin imzalandığını belirtmiştir.⁸⁹¹

İngiltere, Mısır'da Arabi Paşa ile savaşmaya devam ederken, Osmanlı yönetiminin İngiliz askerlerine ve İngiltere'ye sağladığı destek, yerel halk tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum, özellikle Müslüman halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Osmanlı'nın Mısır'daki isyanları bastırmak için İngiltere ile iş birliği yapma girişimi ise Müslüman halkın dini hassasiyetlerini derinden etkilemiştir. Eldridge, Müslümanların İngiltere'ye karşı artan düşmanlık duygularını ve Arabi Paşa'ya duydukları sempatiyi şu şekilde dile getirmiştir.⁸⁹²

Sultan'ın, Mısır'da itaatsizliği bastırmak için güçlerini İngiltere ile birleştirme fikri, yerel Müslüman zihniyetine ters düşmektedir; bu, Suriyelilerin dine olan bağlılıkları göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir.

Müslümanların, İslam'ın Şampiyonu olarak görülen Arabi Paşa'nın davasına olan sempatisi her zamankinden daha açık ve kararlı bir şekilde ifade edilmektedir. İngiltere'ye karşı düşmanlık duygusu da artmaktadır.

Yukarıdaki ifadeler, Britanya'nın Mısır'daki politikalarının ve Osmanlı yönetiminin sağladığı desteğin, halk arasında tepkiyle karşılanarak İngiltere karşıtı bir tutumun güçlenmesine yol açtığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Arabi Paşa'nın dini bir

⁸⁸⁸ 1885 yılında ise hayvan stoğunun arttığı gerekçesiyle genel yasağın kaldırılması yönünde girişimlerde bulunulmuş ve ilk olarak Mısır'a öküz ihracatına izin verilmiştir TNA, FO 195 1518, Henderson'dan, Wyndham'a, Halep 3 Nisan 1885.

⁸⁸⁹ 1886 yılına ait yazışmalarda, Suriye'deki at sayısının oldukça yüksek olduğu belirtilmekte ve dört ila beş bin atın ihraç edilebileceğinden bahsedilmekte, ihracat sürecinde herhangi bir sıkıntının yaşanmadığı vurgulanmaktadır. TNA, FO 195 1548, Dickson'dan W. Thornton'a, Beyrut 28 Haziran 1886.

⁸⁹⁰ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 13 Ağustos 1882-22 Ağustos 1882.

⁸⁹¹ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 21 Eylül 1882.

⁸⁹² TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Aleih, 22 Ağustos 1882.

lider olarak algılanması, özellikle Müslümanlar arasında ona yönelik desteği daha da artırmış ve Osmanlı topraklarında İngiliz karşıtı duyguların yayılmasını artırmıştır.

Osmanlı yönetimi, İngilizlere verdiği destek çerçevesinde, Suriye kıyılarında silah ve barut kaçakçılığını engellemeye yönelik yoğun tedbirler almıştır. Bu girişimler, özellikle Suriye'den Mısır'a yasa dışı yollarla mühimmat sevkiyatını durdurma amacı taşımıştır. Beyrut limanında gerçekleşen kaçakçılık girişimlerine ilişkin Eldridge'nin yazışmalarında yer alan ifadeler, Osmanlı yetkililerinin bu konudaki müdahalelerini ve alınan önlemleri anlamak açısından dikkat çekicidir.⁸⁹³

Birkaç gün önce Beyrut'taki yetkililer, bir ton civarında barut kaçırmaya çalışan küçük bir sahil gemisini ele geçirdi. Bu barutun Kıbrıs'tan getirildiği ve Beyrut'taki bazı Müslümanlara gönderildiği söyleniyor. Başarılı olsalardı, bu spekülasyonla büyük bir kâr elde edeceklerdi, zira silah ve mühimmat tüm halk tarafından büyük bir ilgiyle satın alınmaktadır.

Eldridge, Akka'dan Gazze'ye Mısır ordusunun kullanımı için gönderildiği iddia edilen mühimmat hakkında ise şu bilgiyi aktarmıştır:⁸⁹⁴

Yaklaşık on gün önce, askeri yetkililerin bir yelkenli gemi ile Akka'dan Gazze'ye, Mısır ordusu için olduğu iddia edilen 250 varil barut gönderdiği yönünde bir söylenti bana ulaştı. İlk başta bu söylentiye fazla dikkat etmedim, ancak çeşitli kaynaklardan tekrar edilince, bunu rapor etme görevim olduğunu düşündüm ancak bilgilerin doğruluğunu garanti etmediğimi belirtmek isterim.

Eldridge'nin yazışmaları, İngilizlerin Osmanlı yetkilileri üzerinde kıyı limanlarını sıkı bir şekilde denetleme ve kaçakçılığı önleme yönünde baskı kurduğunu göstermektedir. Bu baskıların temel amacı, kaçak yollarla Suriye'den Mısır'a silah ve mühimmat sevkiyatını engelleyerek, İngilizlerin Mısır'daki askeri varlığına yönelik tehditleri azaltmaktır. Dolayısıyla, İngiltere bu süreçte Osmanlı yönetimi ile yakın bir işbirliği yürütmüş, Osmanlı makamlarını kaçakçılığa karşı daha etkin tedbirler almaya zorlamıştır.

Arabi Paşa ile savaşmaya devam eden İngilizler, Osmanlı yönetiminden yalnızca lojistik ve askeri destek değil, aynı zamanda Arabi Paşa'nın propaganda faaliyetlerine karşı da iş birliği talep etmiştir. Bu kapsamda, Osmanlı yönetiminden beklenen desteklerden biri, Arabi Paşa'nın Taif gazetesinde yayımlanan ve İngiliz ordusunun ağır kayıplar verdiğini öne süren haberlerin sansürlenmesi ve yalanlanması olmuştur. Eldridge, bu tür haberlerin etkisini azaltmak için Osmanlı'nın resmî bir müdahalede bulunmasının önemini şu sözlerle vurgulamıştır: *Taif, İngiliz ordusunun Dimyat, Port Said ve Kafr Dawar'da kayıplar verdiğini ve yakında tamamen yok edileceğini öne süren bir rapor yayınladı. Bu şekilde konunun ele alınışı oldukça olumsuz bir etki yaratıyor ve bu haberler hızla ve resmî olarak yalanlanmazsa, sonuçlar felaket olabilir.*

895

⁸⁹³ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 27 Ağustos 1882.

⁸⁹⁴ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 27 Ağustos 1882.

⁸⁹⁵ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 9 Eylül 1882.

Eldridge ayrıca, Hamdi Paşa ve Rüstem Paşa gibi Osmanlı yöneticilerinin “*bu tür yalan haberleri engellemek ve doğru bilgileri yaymak*” konusundaki yetkinliğine olan güvenini şu sözlerle vurgulamıştır: *Bu iki seçkin ve saygıdeğer devlet adamı, Arabi’nin isyancı organında yer alan yanlış haberleri resmî olarak yalanlama talimatı aldıkları takdirde, bu haberlere inanan çok az kişi kalacağına inanıyorum.*⁸⁹⁶

Bu bağlamda, Osmanlı yönetimi yalnızca lojistik ve askeri destek sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İngilizlerin Mısır’daki varlığını güçlendirmek amacıyla haber akışı konusunda da işbirliği yapmıştır. Eldridge, Hamdi Paşa’dan aldığı bir telgrafta Paşa’nın kendisine gelen talimatlar dorğrultusunda İngiltere’ye yardım edilmesi hususunda yerel yetkililere de emir verdiğini belirtmiştir: *Hamdi Paşa, Majesteleri Hükümeti için hayvan satın alma ve ihraç edilmesine veya katırcıların ve diğerlerinin Mısır’a gitmek üzere teçhizatlandırılmasına engel olunmaması talimatını aldığını ve bu yönde Vilayet teki tüm yürütme yetkililerine emir verdiğini bildirdi.*⁸⁹⁷

Britanya’nın Tell-el-Kebir’deki zaferi ve Arabi Paşa’nın yakalanmasının duyurulması, Britanya’nın bölgedeki prestiji açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Eldridge, bu haberleri hızla kamuoyuna duyurmuş ve haberin etkilerini şu şekilde aktarmıştır: *Kahire Kalesi’nin ele geçirilmesi ve Arabi’nin yakalanması haberleri, Müslümanların Arabi’nin başarısızlığını kabul etmesine neden oldu. Ancak bazıları hala onun ihanete uğradığını iddia ediyor.*⁸⁹⁸

Hristiyan halk ise bu haberleri büyük bir coşkuyla karşılamış, zafer kutlamaları halk şarkıları, geçit törenleri ve tüfek atışlarıyla gerçekleştirilmiştir. Eldridge, Britanya’nın zaferinin Suriye’deki prestijini ve Doğu’daki etkisini büyük ölçüde artırdığını vurgulamıştır: *Son on gündeki olaylar, Britanya’nın Suriye’deki prestijini ve etkisini, ayrıca genel olarak Doğu’daki etkisini büyük ölçüde artırmıştır.*⁸⁹⁹

Eldridge, Britanya’nın Mısır’daki başarısının yabancı devletler ve temsilcileri arasında kıskançlıkla karşılandığını belirtmiştir. Ona göre, bu zafer yalnızca askeri bir başarı değil, aynı zamanda Suriye ve Doğu’daki siyasi ve sosyal dengeleri derinden etkilemiştir. Britanya’nın artan prestiji, Osmanlı topraklarındaki etkisini güçlendirmiş, Hristiyanlar arasında güveni pekiştirirken, Müslümanlar arasında direnişi zayıflatmış ve yerel çatışma riskini azaltmıştır. Eldridge’nin yazışmaları, Britanya’nın bölgedeki varlığının yalnızca askeri sonuçlarla değil, halk üzerindeki etkisi ve algı yönetimiyle de

⁸⁹⁶ TNA, FO 195 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih, 9 Eylül 1882.

⁸⁹⁷ TNA, FO 195, 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih 10 Eylül 1882.

⁸⁹⁸ TNA, FO 195 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih 24 Eylül 1882.

⁸⁹⁹ TNA, FO 195 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih 24 Eylül 1882.

şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu zaferle elde edilen prestij, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu kalıcı hale getirmede kritik bir rol oynamıştır.

Eldridge, Britanya'nın Mısır'ı işgal etmesinin ardından Suriye'de, özellikle Maruni halkı arasında Fransa'nın Suriye'yi ele geçireceği yönünde söylentilerin yayıldığını bildirmiştir. Bu söylentiler, Fransız savaş gemilerinin Suriye kıyılarında sürekli olarak bulunmasıyla daha da güçlenmiştir: *Bu ülkede, özellikle Maruniler arasında, Britanya'nın Mısır'ı işgaline karşılık olarak Fransa'nın yakında Suriye'yi ele geçireceği yönünde genel bir izlenim son zamanlarda yaygın olduğunu bildirmekten onur duyarım.*⁹⁰⁰

Eldridge, bu izlenimin herhangi bir temele dayanıp dayanmadığını henüz tespit edemediğini belirtmiş, ancak Fransız gemilerinin halk üzerindeki psikolojik etkisini *“Fransız savaş gemilerinin kıyılardaki sürekli varlığı, halkın gözünde bu izlenimi daha da pekiştirdi”* sözleriyle vurgulamıştır.⁹⁰¹ İngilizlerin Mısır işgali ile birlikte Fransızların bu işgal karşısında yerel dinamikleri harekete geçirici eylemlerde bulunduğu dair çeşitli şüpheler uyanmış ve bunları destekleyici faaliyetler de bildirilmiştir. Eldridge, bu olaylardan şu şekilde bahsetmektedir:⁹⁰²

Son aylarda, Beyrut'tan yapılan çeşitli yazışmalarda ve özellikle “Journal des Debats” ve diğer Fransız gazetelerinde, Suriye'deki Fransız ajanlarının, Mısır'daki olaylar bağlamında her şeyin İngiliz karşıtı olduğu yönünde kesin bir tavır sergilediklerine dair makaleler çıkmıştır. Bu makalelerin, eğer bizzat yazılmamışsa, Fransız meslektaşım tarafından teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Britanya'nın ajanlarının Fransız etkisini yok edecek şekilde hareket ettiğine dair büyük şikayetler dile getirilmiş, Rüstem Paşa ise İngiliz politikasına Fransız politikası aleyhine destek verdiği suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Britanya'nın Mısır'ı işgali ve Osmanlı'nın sağladığı lojistik destek, Suriye'de diplomatik ve toplumsal dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı yönetimi, Britanya ile iş birliği yaparak bölgedeki siyasi istikrarı korumaya çalışsa da Müslüman halk arasında İngiltere karşıtı söylemler güçlenmiş ve Arabi Paşa'ya yönelik sempati artmıştır. Öte yandan, Fransızların bölgedeki etkisi ve Maruni toplumu arasındaki söylentiler, Suriye'nin Avrupa güçleri arasındaki rekabette stratejik bir alan haline geldiğini göstermektedir. Eldridge'nin yazışmaları, Britanya'nın Suriye'deki varlığının yalnızca askeri operasyonlarla sınırlı kalmadığını, bölgedeki siyasi ve toplumsal dengeleri şekillendirmede de belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Mısır'daki İngiliz hâkimiyetinin kalıcı hale gelmesiyle birlikte, Suriye üzerindeki İngiliz etkisi de daha görünür olmuş ve bu süreç Osmanlı-İngiliz işbirliğinin geleceğini doğrudan etkilemiştir.

⁹⁰⁰ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Aleih, 23 Ekim 1882.

⁹⁰¹ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Aleih, 23 Ekim 1882.

⁹⁰² TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 31 Ocak 1883.

3. Mısır'ın İşgalinin Suriye'deki Etkileri

Britanya'nın Mısır'ı işgali, Suriye'deki siyasi ve toplumsal dengeleri değiştirmiştir. Arabi Paşa'nın mücadelesi, Suriye'de İngiliz karşıtı hareketleri tetiklerken, Osmanlı yönetimi İngiltere ile iş birliği içinde bu etkinin yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Öte yandan, Sudan'daki Mehdi hareketinin güç kazanması, Osmanlı ve Britanya açısından yeni bir tehdit oluşturmuştur. Arabi Paşa'nın Osmanlı yönetimine karşı verdiği mücadele, Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine zemin hazırlamış ve Suriye'deki siyasi hareketleri doğrudan etkilemiştir. Osmanlı yönetimi, Arabi Paşa'ya yönelik desteği azaltmak için İngiltere ile iş birliği yapmış, ancak bu durum Müslüman halk arasında hoşnutsuzluğu artırmıştır. Diğer taraftan Sudan'daki Mehdi hareketi, Suriye'de de yankı uyandırmış ve bölgedeki Osmanlı karşıtı unsurlar için bir ilham kaynağı olmuştur. Mehdi'nin başarısı, Osmanlı yönetiminin İslam dünyasındaki otoritesine meydan okurken, Britanya için de bölgedeki istikrarı tehdit eden bir unsur olarak görülmüştür. Bu gelişmeler, Osmanlı ve Britanya arasındaki iş birliğini kaçınılmaz hale getirmiştir. Britanya'nın Mısır'da kalıcı hale gelmesi, Osmanlı'yı reform baskısıyla karşı karşıya bırakmış ve Suriye'deki dengeleri Britanya lehine değiştirmiştir.

a) Mısır İşgali Sonrası Arap Milliyetçiliğinin Suriye Üzerindeki Etkileri

Mısır'ın işgali sürecinde Suriye, hem Osmanlı-İngiliz işbirliği hem de Arap milliyetçiliğinin yükselişi açısından önemli bir bölge haline gelmiştir. Konsolosluk yazışmaları ise Britanya'nın Osmanlı ile işbirliği içinde Suriye'deki tepkileri nasıl bastırmaya çalıştığını ortaya koyması bakımından bu sürece ışık tutan önemli belgelerdir.

Eldridge, 11 Haizran olayları olarak ifade ettiği Arabi Paşa ile İngilizler arasında yaşanan (İskenderiye) çatışmanın ardından Mısır'dan Suriye'ye kitleler halinde göçlerin yaşandığını belirtmiştir.⁹⁰³ Göç eden kişileri “*Mısır'daki varlıklı Suriyeli aileler*” olarak nitelendiren Eldridge birer hafta arayla yaklaşık on iki bin kişinin Suriye kıyılarına ulaştığını belirtmiştir.⁹⁰⁴

Eldridge, Suriye'de herhangi bir kargaşa çıkmasını önlemek için elinden geleni yapacağını belirtmiş ve bu çabaların bir parçası olarak, Suriye kıyılarında İngiliz

⁹⁰³ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 17 Haziran 1882.

⁹⁰⁴ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na Aleih, 17 Haziran 1882; TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 2 Temmuz 1882; TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 16 Temmuz 1882. Eldridge, “Britanya'nın Mısır'daki başarısının ardından ülkede düzenin yeniden sağlanması ile birlikte mültecilerin buharlı gemilerle Mısır'a yeniden dönüşünü” bildirmiştir. TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 9 Ekim 1882.

bayrağını gösterecek bir savaş gemisi talep etmiştir. Eldridge, bu tür bir deniz varlığının, “huzursuz grupları sindirip istikrarı sağlarken, İngiltere’ye sadık unsurları cesaretlendireceğini”⁹⁰⁵ vurgulamıştır. Arabi Paşa’nın Suriye’de “İslam’ın Şampiyonu” olarak nitelendirilmesi ve kendisine taraftar bulması, bölgede İngiliz çıkarlarına yönelik potansiyel bir tehdit olarak algılanmıştır.

İngilizler, Mısır’daki Arap Milliyetçiliğinin Suriye’de de yayılmasını önlemek amacıyla Osmanlı’ya bir dizi öneri sunmuş ve bu politikaları Suriye Valisi Hamdi Paşa aracılığıyla uygulamaya koymuştur. Eldridge, Arabi Paşa’ya karşı yürütülen İngiliz harekâtı sırasında Hamdi Paşa’nın lojistik destek sağladığını ve Suriye’de fanatizmi körüklemeye çalışan unsurlara karşı sert önlemler aldığını belirtmiştir. Eldridge, Hamdi Paşa’ya olan vefasını ifade ederken, Osmanlı’nın sağladığı desteğe duyduğu minnettarlığı ve dostane ilişkilerin önemini şu sözlerle dile getirmektedir.⁹⁰⁶

1882 yılında Arabi Paşa’ya karşı Mısır’da yürütülen askerî harekât sırasında, Ekselansları, kendi hükümetine olan bağlılığı ölçüsünde Majesteleri Hükümeti için at ve katır alımı ve sevkıyatı konusunda bana mümkün olan her türlü yardımı sağlamıştır. Ayrıca, önerim üzerine, Arabi taraftarlarının dolaşıma soktuğu asılsız ve abartılı söylentilerle kışkırtılan bazı kamu görevlileri dahil kişilere karşı sert önlemler almıştır. Bu kişiler, o dönemde İngiliz Hükümeti ile Sultan’ın Hükümeti arasındaki ilişkilerin bir hayli gergin olmasına rağmen, Suriye’nin çeşitli yerlerinde Müslüman halk arasında fanatizm duygusunu kışkırtmaya çalışmışlardır. Ekselansları daha sonra bana, bu şekilde hareket etmesinin deneyimime olan güveninden ve şahsi saygısından kaynaklandığını ifade etmiştir. Bu duyguların karşılıklı olduğunu ifade edebilirim ve kendisini yakından tanıyan herkes gibi ben de onun vefatıyla eski ve değerli bir dostumuzu kaybetmiş olduğumuzu hissetmekteyim.

Mısır’a yapılan müdahale Müslümanlar tarafından yabancı bir işgal olarak görülmüş ve bu durum, Suriye’deki Müslümanların İngiliz karşıtı eylemleri desteklemesine neden olmuştur. Özellikle Arabi Paşa’nın bölgedeki etkisi, Suriye’deki Müslüman toplulukları etkileyerek, Hristiyanlar üzerinde baskıya dönüşen gerilimlere yol açmıştır. Bu baskılar, bazı Hristiyanların evlerini terk etmeleriyle sonuçlanmıştır. Britanya ile iş birliği yapan Osmanlı yönetimi, İngiliz karşıtı eylemleri bastırmak için çeşitli önlemler almıştır. Dickson’a göre bu durum hem Osmanlı’nın iç istikrarını sağlama hem de Britanya’nın bölgede nüfuzunu koruma çabalarını yansıtmaktadır.⁹⁰⁷

Yetkililer bu ajanları bulmak için dikkatli hareket etmektedir ve bir toplantı izlenimi verebilecek kişi gruplarının toplanmasını engellemeye çalışmaktadır. Mısır’dan birkaç gün önce gelen ve hitabet yeteneğiyle tanınan, halka açık bir hatip olan Muhammedin el Nebhani adında bir Şeyh, Mısır Milli Partisi’ne mensup olduğu bilindiği için, 11 Temmuz’da polis tarafından aniden tutuklanarak hapse atılmıştır. Bu tutuklama, söylendiğine göre İstanbul’dan gelen emirlerle yapılmıştır. Suriye’deki yetkililerin amacı, halk arasında var olabilecek herhangi bir vatansever duyguyu hemen bastırmaktır.

Suriye’deki Müslümanların Mısır’daki direnişi desteklemesi ve Britanya karşıtı bir tutum benimsemesi, Britanya’yı daha temkinli bir politika izlemeye yöneltmiştir. Bölgedeki nüfuzunu kaybetmemek ve Müslüman halkın tepkisini artırmamak için askeri

⁹⁰⁵ TNA, FO 195 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih 2 Temmuz 1882.

⁹⁰⁶ TNA, FO 195 1510, Eldridge’dan William White’e, Aleih 2 Eylül 1885.

⁹⁰⁷ TNA, FO 195 1412, Dickson’dan Dufferin Kontu’na, Şam 14 Temmuz 1882.

müdahaleden kaçınan Britanya, diplomasi ve ekonomik nüfuz yoluyla etkisini sürdürmeye çalışmıştır. Britanya'nın bu politikası, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne yönelik desteğini devam ettirerek, bölgedeki diğer güçlerin nüfuz kazanma çabalarını dengeleme amacını taşımaktadır.

Ancak Dickson, Arabi Paşa'nın sahip olduğu karizmayı ve Müslüman dünyasındaki etkisini şu sözlerle dile getirmiştir: “*Arabi Paşa her zaman tüm Müslüman mezhebinin sempatisini kazanmış biri olarak görülmüş ve bazıları tarafından neredeyse Hz. Muhammed'e eşdeğer bir peygamber olarak kabul edilmiştir.*” Dolayısıyla bu durum Arabi Paşa'nın kişisel etkisinin yalnızca siyasi bir figür olarak değil, aynı zamanda dini bir sembol olarak da algılandığını ortaya koymakta ve Britanya'nın bu dengeyi sağlama çabasını daha da zorlaştırmaktadır. Dickson, Britanya'nın Mısır'a yönelik askeri harekâtının sadece tek bir amaca hizmet etmediğini, farklı etkilere de yol açtığını şu sözleriyle ifade etmektedir:⁹⁰⁸

Ancak, İngiliz kuvvetlerinin Mısır'daki parlak başarısı ve kampanyayı bu kadar hızlı tamamlaması, Şam'daki halkı genel anlamda rahatlatmıştır ve Hristiyanlar sevinçlerini açıkça ifade etmektedirler. Doğuda güvende olmalarını, Majesteleri Hükümeti'nin Mısır'da aldığı kararlı önlemlere borçlu olduklarını kabul etmekte tereddüt etmiyorlar.

Britanya'nın Mısır'ı işgali, Suriye'de farklı toplumsal kesimler üzerinde zıt etkiler yaratmıştır. Osmanlı yönetimi, Arabi Paşa yanlılarını bastırarak Britanya'ya destek vermiş, ancak bu durum Müslüman halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. İngiliz karşıtı hareketler güçlenirken, Mısır'daki hızlı askeri başarı, Suriye'deki Hristiyanlar arasında güven duygusunu artırmış ve Britanya'ya duyulan sempatiyi artırmıştır. Bu bağlamda Britanya'nın bölgedeki askeri varlığı yalnızca ticari kaygılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kendisini Hristiyan nüfusun hamisi olarak konumlandırma iddiasını da güçlendirmiştir. ‘Güneş Batmayan İmparatorluk’ ideali doğrultusunda, Britanya, bölgedeki nüfuzunu yalnızca siyasi ve ekonomik araçlarla değil, aynı zamanda dini ve toplumsal dinamikler üzerinden de artırmaya çalışmıştır.

b) Britanya'nın Mısır'da Kalıcılığı ve Osmanlı-Britanya İş Birliğinin Güçlendirilmesi

Britanya'nın Mısır'ı işgali, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni bir döneme geçilmesine neden olmuştur. Britanya, Mısır'daki varlığını kalıcı hale getirirken, Osmanlı'nın bu durumu kabullenmesini ve stratejik iş birliğini sürdürmesini beklemiştir. Bu süreçte, Süveyş Kanalı'nın Hindistan'a ulaşım açısından hayati bir konuma sahip olması, Britanya'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne yönelik tutumunu pragmatik bir temele oturtmuştur. İngiliz konsoloslarının yazışmaları ve Osmanlı

⁹⁰⁸ TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Şam 23 Eylül 1882.

yetkilileriyle yapılan görüşmeler, Britanya'nın Mısır'daki hâkimiyetini güçlendirirken Osmanlı ile dostane ilişkileri sürdürme çabalarını da ortaya koymaktadır

1892 yılında İngiliz konsoloslarının yazışmalarında ortaya çıkan bilgiler, Britanya'nın Mısır üzerindeki kontrolünü kalıcı hale getirdiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu kabullenmek zorunda olduğunu göstermektedir. Görüşmelerde, Britanya'nın Mısır'da kalmasının stratejik bir zorunluluk olduğu ve Süveyş Kanalı üzerinden Hindistan'a ulaşım açısından hayati önem taşıdığı vurgulanmıştır. Britanya, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleme politikasını sürdürürken, Osmanlı'nın bu yeni durumu tanınması ve stratejik iş birliğini devam ettirmesi gerektiğini açıkça ortaya koymuştur. Bu çerçevede, Osmanlı'ya yönelik reform çağrıları ve yönetim mekanizmalarının iyileştirilmesi gerekliliği, görüşmelerin önemli başlıklarından biri haline gelmiştir.

Beyrut Valisi İsmail Kemal Bey ile Beyrut BaşKonsolos Yardımcısı Hallward arasındaki görüşme,⁹⁰⁹ dönemin Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin stratejik boyutlarına ışık tutmaktadır. Hallward'ın aktardığına göre, Kemal Bey, Britanya'nın Mısır üzerindeki hâkimiyetinin yalnızca bölgesel değil, Hindistan ve Süveyş Kanalı bağlantısı nedeniyle küresel çıkarlarının bir uzantısı olduğunu vurgulamış ve Osmanlı'nın bu gerçeği kabullenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kemal Bey'e göre; Britanya, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü desteklemekle birlikte, bu desteğin stratejik çıkarlarla örtüştüğünü de açıkça belirtmektedir.⁹¹⁰

Kemal Bey'e göre, Türkiye dostane bir yaklaşımla Britanya'nın ilerlemelerine karşılık verdiği sürece, İngiltere Türkiye'nin varlığını sürdürmesiyle gerçekten ilgilenen tek güçtür; ancak İngiltere, düşmanca bir Türkiye'nin varlığına müsamaha gösteremez. Şu anda iki güç arasında dostane ilişkilere engel teşkil eden tek mesele Mısır'dır, ancak bunun aşılabilir bir engel olduğunu düşünmemektedir. Britanya'nın arzuladığı şey, topraklarını genişletmek değil, çeşitli mülkleri arasındaki bağları güçlendirmektir ve bu amaç doğrultusunda Mısır hayati öneme sahiptir; Britanya'nın bu ülkenin düşman ellere geçmesine izin vermesi aptallık olurdu. Bu nedenle, Türk politikasının amacı, Sultan'ın egemenlik haklarının kabul edilmesi şartıyla, Britanya'nın Mısır üzerinden Hindistan'a geçiş hakkını güvence altına alacak bir düzenlemeye varmaktır.

İsmail Kemal Bey ayrıca Osmanlı'nın iç yönetimindeki zaaflara dikkat çekmiş ve merkezi idarenin aşırı yetkili olmasının yerel yönetimleri zayıflattığını ifade etmiştir. Ona göre, Osmanlı'nın reform yaparak bu yapısal sorunları gidermesi, Britanya'nın desteğini pekiştirecek ve Osmanlı'nın bağımsız bir stratejik ortak olarak konumlanmasını sağlayacaktır. Hallward, Osmanlı'nın kendi yönetim sistemindeki reform ihtiyacını destekler bir tutum sergilemiş ve istikrarlı bir idareye sahip olmanın, Britanya ile olan ilişkilerde hayati bir rol oynayacağını dile getirmiştir.⁹¹¹

⁹⁰⁹ TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 1 Ağustos 1892.

⁹¹⁰ TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 1 Ağustos 1892.

⁹¹¹ TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 1 Ağustos 1892.

Hallward'ın aktardığına göre; Osmanlı'nın iç reformlarını gerçekleştirmesi durumunda İngiltere ile daha güçlü bir ortaklık geliştirebileceğini vurgulamış ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin bu doğrultuda yeniden şekillenebileceğini öne sürmüştür.

Hallward, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut politikalarının Britanya ile ilişkiler açısından ciddi eksiklikler barındırdığını ve bu durumun İngiliz desteğini teşvik etmekten uzak olduğunu Kemal Bey'in ifadeleriyle aktarmaktadır. Hallward'a göre, Kemal Bey, Osmanlı'nın mevcut iç ve dış politikalarını “yıkıcı” olarak nitelendirmiş ve Britanya'nın bu süreçte yapabileceği tek şeyin, Osmanlı yönetiminde bir değişim beklemek olduğunu ifade etmiştir.⁹¹²

Britanya'nın Mısır'daki kalıcılığı, Osmanlı yönetiminin bu yeni gerçekliği kabul etmesiyle daha belirgin hale gelmiştir. Osmanlı yetkilileri, Britanya'nın Mısır'daki varlığını yalnızca bölgesel bir mesele olarak değil, küresel çıkarlarının bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Britanya, Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne yönelik desteğini sürdürse de bu desteğin Osmanlı'nın yönetiminde reformlar gerçekleştirmesine bağlı olduğu açıkça ifade edilmiştir. Britanya, reformları kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışırken, özellikle borç yönetimi, gümrük politikaları ve ticari ayrıcalıklar üzerinden Osmanlı ekonomisi üzerinde doğrudan nüfuz kurmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı'nın mali reform çabaları ile Britanya'nın ekonomik çıkarlarını koruma stratejileri, iki devlet arasındaki ilişkilerin belirleyici unsurlarından biri haline gelmiştir.

⁹¹² TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 1 Ağustos 1892.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

BELGELERDE OSMANLI SURIYESİ'NDE BRİTANYA NÜFUZUNUN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASAL BOYUTLARI (1875-1896)

Tezin bu bölümünde, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki nüfuzu ekonomik çıkarlar, toplumsal ilişkiler ve siyasal rekabet çerçevesinde ele alınmaktadır. İngiliz konsolosluk yazışmaları, Beyrut, Şam ve Halep gibi merkezlerde yaşanan mali krizler, ticaret, gümrük uygulamaları, karantina tedbirleri, limanlar, posta hizmetleri ve ulaşım hatları gibi meselelerin Britanya açısından yalnızca iktisadi sonuçlar doğuran konular olarak değerlendirilmediğini ortaya koymaktadır. Söz konusu yazışmalar, bu başlıkların Doğu Akdeniz'deki güç dengesi, Fransız nüfuzu, Osmanlı idaresinin kararları ve Britanya'nın Suriye'ye ilişkin çıkarlarıyla birlikte ele alındığını göstermektedir. Bu nedenle ekonomik ve ticari faaliyetler, dönemin siyasal rekabetinden ve nüfuz mücadelelerinden ayrı düşünülemez.

Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki nüfuzu, yalnızca ticaret, maliye ve ulaşım gibi meseleler üzerinden kurulmamış, bölgedeki toplumsal gruplarla geliştirilen ilişkilerle de güç kazanmıştır. İngiliz konsolosluk yazışmalarında Dürziler, Çerkesler, Nusayriler, Bedeviler, Ermeniler ve diğer unsurlar, Osmanlı taşrasındaki gelişmeler, büyük güçler arasındaki rekabet ve Britanya'nın Suriye siyasetiyle bağlantılı biçimde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu başlıkta, ekonomik ve ticari faaliyetlerle büyük güç rekabeti ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağ İngiliz konsolosluk yazışmaları esas alınarak incelenmektedir.

A. EKONOMİK VE TİCARİ FAALİYETLER

Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki stratejileri, yalnızca siyasi ve askeri nüfuz arayışlarıyla sınırlı kalmamış, ekonomik araçlarla da güçlenmiştir. Osmanlı'nın mali krizleri ve yabancı tahvil sahiplerine olan borçları, Britanya'nın iç işlerine müdahalesinde önemli bir araç haline gelmiştir. İngiliz finans çevreleri, Osmanlı'nın mali reformlarını dikkatle izlemiş ve gümrük politikalarının kendi ticari çıkarlarını zedelememesi için baskı uygulamıştır. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz tüccarlar, yerel ekonomik düzenlemelerden ve vergi politikalarından doğrudan etkilenmiştir. Böylece Britanya'nın Osmanlı ile ilişkileri, siyasi ve askeri hamlelerin ötesinde, ekonomik bağımlılık mekanizmalarıyla da derinleşmiş; özellikle Suriye gibi ticari açıdan stratejik bölgelerde bu etkileşim daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali Sıkıntıları, İngiliz Tahvil Sahipleri ve Suriye'deki Mali Krizler

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında derinleşen mali sıkıntıları, devletin dış borçlara bağımlılığını artırarak Britanya'nın mali yapı üzerindeki etkisini güçlendirmiştir. İngiliz tahvil sahipleri ve bankerler, borç tahsilatı ve mali düzenlemeler için Osmanlı yönetimine baskı uygularken, İngiliz konsoloslukları yerel mali politikaların şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı parasının değer kaybı ve kamu harcamalarındaki kısıtlamalar, taşra yönetiminde rüşvet ve yolsuzluğun artmasına yol açmış; bu durum, yerel idareye duyulan güveni aşındırmıştır. Vergi tahsilatındaki aksamalar ve devletin alacaklılara ödeme yapamaması, mali reform çabalarını baltalamış ve Osmanlı'nın ekonomik bağımsızlığını zayıflatmıştır.

Bu başlıkta, Osmanlı Suriyesi'ndeki mali krizin nedenleri ve sonuçları incelenmiş; konsolosluk yazışmaları üzerinden Britanya'nın Osmanlı mali yönetimi üzerindeki nüfuzu değerlendirilmiştir. Şam'daki tahvil sahiplerinin alacaklarını İngiliz konsolosları aracılığıyla Osmanlı yönetiminden talep etmesi, konsolosların bürokrasi üzerindeki baskıları ve kamu görevlilerinin yolsuzluklarına İngilizlerin ilgisi, bu yazışmalar ışığında ele alınmıştır. Ayrıca, vergi tahsilatındaki sorunların halkın kamu görevlilerine yönelik güvensizliğini nasıl artırdığı, konsolosluk belgelerine dayanılarak analiz edilmiştir.

a) Şam Tahvil Sahiplerinin Osmanlı'dan Alacakları Konusu

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, artan savaş harcamaları, vergi tahsilatındaki aksaklıklar ve iç borçlanma nedeniyle ciddi bir mali bunalıma sürüklenmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından dış borç yükü ağırlaşmış, mali istikrarı sağlama çabaları ise genellikle yeni sorunlar doğurmuştur. 1881'de kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi⁹¹³ Osmanlı vergi gelirlerini yabancı alacaklılara yönlendirerek devletin ekonomik özerkliğini büyük ölçüde kısıtlamış; İngiliz tahvil sahipleri ve Londra merkezli bankerler, mali yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda şekillendiren başlıca aktörler haline gelmiştir. Bu durum,

⁹¹³ Düyûn-ı Umumiye (Genel Borçlar İdaresi), Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarını ödemek amacıyla oluşturulan bir kurumdur. 20 Aralık 1881 tarihinde, Muharrem Kararnamesi ile resmi olarak kurulmuştur. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki kredi kuruluşlarına büyük miktarda borçlanmış ve bu borçları ödeyememiştir. Bu nedenle, Osmanlı'nın mali kaynaklarını daha etkin şekilde yönetmek ve borçları geri ödeyebilmek amacıyla Düyûn-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Düyûn-ı Umumiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli gelir kaynaklarını (tuz, tütün, alkollü içkiler, damga vergisi, ipek) doğrudan kontrol etmiş ve bu gelirleri borçların ödenmesi için kullanmıştır. Bu idare, borçları tahsil eden uluslararası bir kurum olarak, alacaklı ülkelerin ve kurumların temsilcilerinden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali yönetiminde büyük bir etki yaratmış ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı'yı ekonomik olduğu kadar diplomatik ve siyasi baskılara da açık hale getirmiştir. 1883 yılında yabancı paraların dolaşımdan kaldırılması kararı, mali dengeyi sağlama hedefiyle alınmışsa da yerel ve uluslararası piyasalarda belirsizlik yaratarak İngiliz tüccar ve yatırımcılar nezdinde Osmanlı'nın kırılganlığını daha da görünür kılmıştır.

Osmanlı'nın mali krizi, taşra yönetiminde derin yapısal sorunlara yol açmıştır. 1882'de Şam Hazinesi, tahvil sahiplerine olan borçlarını ödeyemez duruma gelmiş; vergi tahsilatındaki düzensizlikler ve yerel idarenin mali yükümlülüklerini yerine getirememesi, devletin uluslararası borçlarını karşılamasını zorlaştırmıştır. Bu başarısızlık, Osmanlı yönetimine duyulan güveni sarsmış ve mali reformların etkisini zayıflatmıştır. Britanya'nın baskısıyla Messr. Cuppa gibi alacaklılara⁹¹⁴ ödeme yapılması, Osmanlı'nın uluslararası mali sistemdeki hassas konumunu gözler önüne sermiştir. Suriye'de mali kriz, vergi gelirlerindeki istikrarsızlık ve borç ödeme güçlükleriyle kendini göstermiş; merkezi yönetimin kısıtlı kaynakları, Midhat Paşa'nın reform çabalarını başarısızlığa uğratmış ve Lübnan'da özerk bir idari yapı kurma girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Şam'daki tahvil sahiplerinin (Damascus Serghi) Osmanlı'dan alacak talepleri, devletin borç yönetimindeki yapısal sorunların çarpıcı bir örneğini oluşturmuştur. Şam Yardımcı Konsolosu Jago'nun 1 Mart 1879 tarihli yazışmasına göre, yerel hazine bonusu sahipleri toplamda 700.000 £'luk birikmiş alacaklarının ödenmesini talep etmiş, bu miktarın 170.000 £'u Britanya vatandaşlarına ödenmesi gereken borçlar arasında yer almıştır.⁹¹⁵ Borçların genel dış borçlarla birleştirileceğine dair söylentiler, alacaklılar arasında endişe yaratmış; bunun üzerine oluşturulan bir heyet, İstanbul Büyükelçiliği'nden alacaklarının güvence altına alınması ve taleplerinin Babıali'ye iletilmesi konusunda destek talep etmiştir. Ancak Osmanlı yönetimi, artan mali yükler ve derinleşen bütçe açıkları nedeniyle bu borçları uzun süre ödemekte zorlanmıştır.⁹¹⁶

1882 yılı itibarıyla Şam Hazinesi, ödenmeyen borçlar nedeniyle ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Cuppa Kardeşler ve Levy Stambouly gibi önemli tüccarlar ile yerel tahvil sahipleri, alacaklarını tahsil edemedikleri için Osmanlı yönetimine baskı yapmaya başlamışlardır. Ancak Hac Kervanı'nın organizasyonu için yapılan harcamalar ve Beşinci Ordu'nun masraflarının Şam Hazinesi tarafından karşılanması, bu mali

⁹¹⁴ Havale, bu dönemde bir para transferi yöntemi olarak kullanılıyordu. Bir kişi ya da kurum, belirli bir bölgeden (örneğin, bir sancaktan) başka bir yere para gönderiyor veya para almak için yetki veriyordu. Ancak, bu dönemde Şam'daki yetkililer, nakit ödeme yapmaktan kaçınıyor ve bu havale belgelerini özel spekülâtlörlere (borsacılar gibi) indirimli fiyatlarla satıyorlardı.

⁹¹⁵ TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam 1 Mart 1879.

⁹¹⁶ TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam 3 Şubat 1882.

sıkıntıları daha da derinleştirmiştir.⁹¹⁷ Nakit sıkıntısının artmasıyla birlikte, havale sistemi yaygınlaşmış ve borçların ödenememesi durumunda tahvillerin düşük fiyattan kırdırılması yaygın bir uygulamaya dönüşmüştür. Ancak bu sistem, yalnızca devlet hazinesinin itibarını zedelemekle kalmamış, ekonomik belirsizliği de derinleştirmiştir. Jago, yetkililerin bu uygulamayı nasıl suistimal ettiğini şu sözlerle aktarmaktadır:⁹¹⁸

Vali ve Defterdar ile yaptığım birçok görüşmeden edindiğim bilgiye göre, doğrudan ödeme almak neredeyse imkansız. Bu nedenle, Messrs. Cuppa'nın onayı olmadan, havaleleri bankaya teslim edip özel spekülâtlörlere %23 indirimle satma yetkim olduğunu düşünmüyorum. Kendim de bu havaleleri spekülâtlörlere satma konusunda tereddüt ediyorum, çünkü bu işte bazı riskler var. Yine de Vali ve Defterdar'a baskı yapmaya devam edeceğim, ancak Defterdar'ın departmanında geçerli olan mevcut sistemi değiştirme umudum yok. Bu sistem, nakit ödeme yapılmaması ve havalelerin büyük indirimle özel spekülâtlörlere satılmasından ibaret gibi görünüyor.

Şam'daki mali kriz derinleştikçe, J. Camondo & Co. gibi büyük finansörler de alacaklarını tahsil edememiştir. Şam Konsolos Yardımcısı Dickson'ın yazışmasına göre, J. Camondo'nun elindeki 4.216.104 sterlin ve 1.711.610 sterlin değerindeki tahviller ile 25.799 sterlin ve 856 Napolyon tutarındaki tahviller Osmanlı yönetimi tarafından ödenmemiştir.⁹¹⁹ Britanyalı tahvil sahiplerinin 170.000 sterlinlik hak talepleri, Osmanlı'nın mali sıkışıklığını daha da ağırlaştırarak Britanya'nın baskısını artırmıştır. Şam'daki mali sorunlar, Osmanlı'nın geniş borç yükünün taşradaki yansımalarından biri olarak ortaya çıkmış; bireysel alacaklıların taleplerinin karşılanamaması, taşra idaresinin mali kapasitesini iyice zayıflatmıştır.

Osmanlı'nın merkezden uyguladığı mali politikalar, etkin bir tahsilat sistemi kurmakta yetersiz kalmış; bu durum, büyük tahvil sahipleriyle ilişkilerin yanı sıra taşra ekonomisinin sürdürülebilirliğini de tehdit eden yapısal kırılganlıklar yaratmıştır. Bu bağlamda, Bay Stambouly'nin alacaklarını tahsil etmek için köylerin satışını talep etmesi, ekonomik ve toplumsal açıdan ciddi sonuçlar doğurma potansiyeli taşıyan bir gelişme olarak öne çıkmıştır. Yaklaşık on dört Dürzi köyünü ilgilendiren bu mesele, yalnızca bireysel bir borç sorunu olmaktan öte, Osmanlı taşrasındaki sosyo-ekonomik dengeleri ve merkezi otoriteyi etkileyebilecek bir krize dönüşmüştür. Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nden gelen yazışmalarda, Stambouly'nin alacakları için askeri güç kullanılması önerilmişse de Midhat Paşa bu müdahaleye karşı çıkmıştır. Şam Konsolosu Jago ise borcun köylerin satışı yerine Osmanlı yönetimi tarafından doğrudan ödenmesi gerektiğini savunmuş; bu yöntemin köylülerin mağduriyetini önleyeceğini ve devletin itibarını koruyacağını vurgulamıştır.⁹²⁰

⁹¹⁷ TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam 28 Ocak 1882. TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Şam 23 Eylül 1882.

⁹¹⁸ TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam 16 Ocak 1882.

⁹¹⁹ TNA, FO 195 1648, Dickson'dan William White'e, Şam 21 Mayıs 1889.

⁹²⁰ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edaward B. Malet'e, Şam 8 Mayıs 1879.

Stambouly'nin alacakları, Osmanlı Hazinesi'ne sağladığı kredilerden kaynaklanmakta olup, Osmanlı yönetimi bu borcun ödeme sorumluluğunu yerel idarecilere devrederek yükümlülüğünden kaçınmıştır. Şam Konsolosu Jago'nun değerlendirmesine göre, bu sorunun çözümü, ancak Osmanlı merkezi hükümetinin doğrudan müdahalesiyle mümkün görülmektedir; bu bağlamda, Suriye Hazinesi'nden bir havale çıkarılmasıyla yerel yöneticiler üzerindeki mali baskının azaltılması önerilmiştir. Ancak Midhat Paşa, borç belgelerinin eksikliği ve güvenilirliğine dair şüphelerini gerekçe göstererek ödeme sürecini ertelemiştir.⁹²¹

Bölgedeki ekonomik kriz, yalnızca dış borçlara yönelik baskılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda taşra idaresinde derin etkiler yaratmıştır. Konsolosluk yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla mali kriz, taşra idaresinde yönetim zaaflarını açığa çıkararak yolsuzluğun, vergi adaletsizliğinin ve halkın devlete olan güven kaybının artmasına yol açmıştır.

b) Osmanlı Suriyesi'nde Mali Krizlerin Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın sonlarında yaşadığı mali kriz, dış borç yükünün artmasının ötesinde, taşra yönetiminde ciddi yapısal sorunlara yol açmıştır. Vergi tahsilatındaki düzensizlikler, kamu görevlilerinin maaşlarında kesintilere gidilmesi ve taşradaki ekonomik düzenin etkin bir şekilde denetlenememesi, yerel idarelerde rüşvet ve yolsuzluğun yaygınlaşmasına neden olmuştur. Paranın değer kaybı, sahte para dolaşımı ve ticari belirsizlikler, ekonomik istikrarsızlığı derinleştiren temel faktörler olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, Trablus'ta ortaya çıkan sahte para basımı olayı, taşradaki mali denetim eksikliğini açıkça ortaya koymuş ve bu tür usulsüzlüklerin artmasına neden olmuştur. Eldridge, bu gelişmelerin Osmanlı yönetimine yönelik güven kaybını derinleştirdiğini ve ekonomik istikrarsızlığı daha da artırdığını belirtmektedir.⁹²²

Bir süredir kasaba, sahte gümüş Mecidiye ve altın on ve yetmiş franklık madeni paralarla dolup taşmaktaydı. Polis Şefi Murad Bey'in operasyonu ile belirlenen eve baskın düzenlenmiş cüzdanında sahte para bulunan kadının kocası, Mustafa Efendi Amana'nın oğlu Abdel Latif Amana ile birlikte sahte para basarken yakalanmıştır.

Sahte para basımına ilişkin olayların yanı sıra, İstanbul'dan gelen emirlerle Osmanlı sikkelerinin değerinde yaşanan keskin düşüşler, ticari işlemleri neredeyse durma noktasına getirmiştir.⁹²³ Eldridge, devalüasyon kararlarının halk üzerindeki etkisini şu şekilde aktarmaktadır: *Bundan böyle 20 kuruş olarak kabul edilen Gümüş Mecidiye'nin 19 kuruş olarak kabul edileceği, 6 kuruşluk "altılık" madeni paranın 5*

⁹²¹ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 9 Mayıs 1879.

⁹²² TNA, FO 195 1305 Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 17 Ocak 1880.

⁹²³ TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 16 Mart 1880.

*kuruş olarak ve 5 kuruşluk “beşlik” madeni paranın 2,5 kuruş olarak kabul edileceği duyuruluyordu.*⁹²⁴

Bu kararın sonucunda, erzak satıcıları ve tüccarlar, paranın değerindeki belirsizlik nedeniyle ticari faaliyetlerini durdurmuş; bu durum, halkın temel gıda maddelerine erişimini zorlaştırmış ve bazı bölgelerde ekmek isyanlarına yol açmıştır.⁹²⁵ Osmanlı yönetimi krizi kontrol altına almaya çalışmış, ancak uygulanan tedbirler piyasalardaki belirsizliği ortadan kaldırmada yetersiz kalmıştır. Beyrut’taki İngiliz tüccarlar, devalüasyonun yalnızca yerel halkı değil, Osmanlı ile ticaret yapan yabancı tüccarları da olumsuz etkilediğini bildirmiştir. Osmanlı’nın mali politikalarındaki bu sorunlar, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi sonuçlar doğurmuştur. Devalüasyon ve borç krizinin tetiklediği hoşnutsuzluk, Midhat Paşa’nın istifasına giden süreci hızlandıran faktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. Vekil Konsolos Dickson, Beyrut Valisi Raif Efendi’den edindiği ‘gizli’ bilgilere dayanarak, yaşanan huzursuzluğu şu ifadelerle aktarmıştır: *Beyrut Valisi Raif Efendi’nin gizli bilgisine göre, Midhat Paşa, Babı-ı Ali’nin ordu ve para birimiyle ilgili aldığı tedbirlerden doğan memnuniyetsizlik nedeniyle görevinden istifa ediyor ve bu durum onu oldukça rahatsız ediyor.*⁹²⁶

Beyrut’taki İngiliz tüccarlar, Osmanlı yönetiminin belirli madeni paraların değerini düşürmesine karşı Londra’ya ticari itirazlarını iletmış ve İngiliz çıkarlarını korumak amacıyla diplomatik baskı kurmaya çalışmıştır.⁹²⁷ Osmanlı’nın mali sıkıntıları, Suriye’de memur maaşlarının düzensiz ödenmesine ve iltizam sisteminin ağırlaştırılmasına yol açmış, bu durum rüşvet ve yolsuzluğu artırmıştır. Vergi tahsilatındaki keyfi uygulamalar halkın tepkisini çekerken, idari görevlerin para karşılığı satılması Osmanlı yönetimine duyulan güveni daha da zayıflatmıştır. Eldridge’nin bir mektubunda memurların ve emeklilerin maaşlarında yaşanan düşüş şu şekilde ifade edilmektedir:⁹²⁸

18 Temmuz 1877’de Miss Graham’ın maaşı da dahil olmak üzere bazı emekli maaşlarının %25 oranında azaltılmasına ilişkin bir emir İstanbul’dan alınmıştır. 1 Eylül 1879’da Türk hükümeti tarafından ödenen tüm maaş ve emeklilik maaşlarının %10 oranında daha genel bir kesinti yapılmıştır. 1 Mart 1880’de, tüm maaş ve emeklilik maaşlarında %20 oranında başka bir genel indirim yapılmıştır. Bu hesaplama göre başlangıçtaki aylık 1000 kuruşluk maaş, 513 kuruşa düşmüştür.

1879, 1880, 1881 ve 1882 yıllarında Osmanlı Devleti’nde uygulanan maaş kesintileri, toplamda %60’a ulaşarak kamu görevlilerinin gelirlerinde ciddi bir istikrarsızlık yaratmıştır. Sırasıyla %25, %20, %10 ve %5 oranlarında gerçekleştirilen

⁹²⁴ TNA, FO 195 1305, Beaman’dan Eldridge’ye Beyrut, 11 Mart 1880.

⁹²⁵ TNA, FO 195 1305, Eldridge’dan Henry Layard’a, Beyrut 16 Mart 1880.

⁹²⁶ TNA, FO 195 1305, Dickson’dan Henry Layard’a, Beyrut 14 Nisan 1880.

⁹²⁷ TNA, FO 195 1305, Dickson’dan Henry Layard’a, Beyrut 10 Nisan 1880.

⁹²⁸ TNA, FO 195 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Beyrut 20 Nisan 1882.

bu kesintiler, memurların geçim sıkıntılarını artırmış, yolsuzluk ve kötü yönetimin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Eldridge'nin yazışmalarında da belirtildiği üzere, memurların düşük maaşlarla çalışmaya zorlanması, rüşvetin yaygınlaşmasına ve devlet yönetimine duyulan güvenin zedelenmesine neden olmuştur. Yüksek rütbeli yöneticiler, özellikle valiler ve kaymakamlar, düşük maaşlarını gerekçe göstererek usulsüzlüklerle anılmaya başlanmış, taşra idaresinde kişisel servet edinme yollarını artırmıştır. Örneğin, Halep Konsolosu Henderson, Cemil Paşa'nın Halep Valisi olarak atanmasının ardından kısa sürede himaye ilişkilerinden elde ettiği büyük bir servet biriktirdiğine işaret etmiş; Paşa'nın yalnızca bir yıl içinde maaşını kat kat aşan bir mal varlığına ulaştığını⁹²⁹ belirtmiştir. Bu tür yolsuzluklar, Osmanlı taşrasındaki mali krizle doğrudan bağlantılı olmuş ve İngiliz yetkililer tarafından Osmanlı yönetiminin zayıflığının kanıtı olarak sunulmuştur.

Eldridge, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu görevlerinin açıkça para karşılığında alınıp satılmasını eleştirel bir dille değerlendirdiği bir mektubunda, bu durumun idari yapıyı nasıl zayıflattığını vurgulamıştır.⁹³⁰

Geçen sonbaharda eski Valinin vefatından bu yana, çeşitli kaynaklardan aldığım bilgilere göre, Hamdi Paşa'nın sona erdirmeye çalıştığı rüşvet ve yolsuzlukların, Babiali memurları arasında tekrar yaygın hale geldiğini üzülerek bildiririm. Mevcut Vali Reşid Paşa'nın da bu durumu kendi çıkarı doğrultusunda teşvik ettiğine inanmak için nedenlerim var.

Daha da üzücü olanı, bu durumun bir süredir Lübnan'da da yaşanmakta olmasıdır; burada kamu hizmetindeki görevler açıkça alınıp satılmaktadır. Geçen sonbaharda çocukluğumdan beri tanıdığım bir dostum, kendisine yönetimde küçük bir görev teklif edildiğini ancak bir yıllık maaşından fazla bir miktar ödemesi gerektiğini söyledi; bu görevi kabul etmekten temkinli bir şekilde vazgeçti, çünkü yeni görevinde herhangi bir avantaj sağlamadan önce, daha yüksek bir teklif veren biri için yerini bırakmak zorunda kalabileceğini düşündü.

Eldridge, özellikle üst düzey kamu görevlisi pozisyonlarının düzenli olarak rüşvetle el değiştirdiğini, bunun da Osmanlı idaresindeki reformların etkinliğini büyük ölçüde engellediğini belirtmiştir. Bu tür yozlaşmanın, aynı zamanda İngilizlerin ve diğer yabancı devletlerin bölgedeki nüfuzlarını koruma stratejileri açısından da risk oluşturduğunu dile getirmiştir.

Osmanlı yönetiminin mali zorlukları ile taşra idaresindeki yozlaşma, birbirini karşılıklı olarak besleyen iki temel mesele olarak öne çıkmıştır. Artan dış borç yükü ve bütçe açıkları, Osmanlı yönetimini gelir kaynaklarını artırmaya itmiş; ancak vergi tahsilatındaki adaletsizlikler ve iltizam sisteminin keyfi uygulamaları, halkın devlete olan güvenini zayıflatmıştır. Bu mali istikrarsızlık, taşradaki ekonomik yapıyı olumsuz etkilemekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda Osmanlı idaresinde rüşvet ve yolsuzluk mekanizmalarını yaygınlaştırmıştır. Konsolosluk yazışmalarında, Osmanlı taşrasındaki vergi görevlilerinin resmi oranların çok üzerinde tahsilat yaptığı, mükelleflerin ağır mali

⁹²⁹ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Goschen'e, Halep 24 Şubat 1881.

⁹³⁰ TNA, FO 195 1548, Eldridge'den Sir W. Thornton'a, Beyrut 16 Nisan 1886.

baskı altına alındığı ve keyfi uygulamalar nedeniyle Osmanlı idaresine yönelik hoşnutsuzluğun arttığı bildirilmiştir. Halep Konsolos Vekili Yüzbaşı Stewart, bu tür vakaların taşrada yaygın olduğunu ve halkın merkezi yönetime duyduğu güveni ciddi biçimde zedelediğini belirtmiştir.⁹³¹

1880 yılında Baalbek'te ortaya çıkan arazi vergisi dolandırıcılığı, Osmanlı taşra yönetimindeki yolsuzluk sorunlarını ve yargı sürecinin etkinliğini sorgulatan önemli bir vaka olmuştur. Şam Konsolosu Jago'ya göre,⁹³² arazi vergisi memurları ve yerel yetkililerin bu dolandırıcılığa karıştığı iddiaları üzerine başlatılan soruşturma, Özel Komiser Mohamed Said Efendi'nin liderliğinde titizlikle yürütülmüş ve sanıklar yargılanmak üzere Şam'a sevk edilmiştir. Soruşturmayı yürüten Muhammed Said Efendi, titiz bir inceleme sonucu yeterli delil toplandığını belirterek, bölgedeki Kaymakam, Arazi Vergisi Memuru, Hazine Memuru ve bazı diğer yetkilileri tutuklatmış ve Şam'a sevk ettirmiştir. Ancak, Şam'daki yargılama sürecinde, sanıklar delil yetersizliği gerekçesiyle beraat etmiştir.⁹³³ Jago'ya göre,⁹³⁴ tanıkların tehdit edilmesi ve mahkeme üyelerinin tarafgirliği, adil bir yargılamayı imkânsız kılmıştır.

Mali kriz, yalnızca Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını zayıflatmakla kalmamış, taşra yönetiminde liyakatsiz ve çıkar odaklı bir kadrolaşmayı teşvik ederek idari ve mali reformların etkinliğini büyük ölçüde engellemiştir. Rüşvetin ve yolsuzluğun yaygınlaşması, keyfi vergi tahsilatıyla birleşerek Osmanlı'nın yönetim kapasitesini zayıflatırken, büyük güçlerin bölgedeki siyasi ve ekonomik nüfuzunu artırmasına da uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin mali istikrarsızlığı yalnızca iç yönetimde otorite boşluğu yaratmakla kalmamış, aynı zamanda dış ticaretin ve gümrük politikalarının büyük güçlerin etkisine daha açık hale gelmesine neden olmuştur. Beyrut'taki İngiliz ticaret firmaları, paranın değerinin düşmesi ve mali istikrarsızlığın yarattığı belirsizliklerden doğrudan etkilenmiş, Osmanlı yetkililerinin mali düzenlemeleri karşısında diplomatik baskı mekanizmalarını devreye sokmuştur.

2. Osmanlı Ticaret ve Gümrük Politikalarının İngiliz Ticari Çıkarlarına Etkisi

Britanya'nın küresel ticaret ağı, yalnızca yeni pazarların kazanılmasına değil, aynı zamanda bu pazarların güvenliğinin ve sürekliliğinin sağlanmasına dayanmıştır. Osmanlı Suriyesi, Britanya için yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda Doğu Akdeniz'deki stratejik çıkarlarını korumak açısından kritik bir bölge olarak öne

⁹³¹ TNA, FO 195 1368, Yüzbaşı Stewart'tan Dufferin Kontu'na, Halep 29 Haziran 1881.

⁹³² TNA, FO 195 1305, Jago'dan Dickson'a, Şam 5 Mayıs 1880.

⁹³³ TNA, FO 195 1305, Dickson'dan Henry Layard'a, Beyrut 23 Nisan 1880.

⁹³⁴ TNA, FO 195 1305, Jago'dan Dickson'a, Şam 5 Mayıs 1880.

çıkıştır. Bu nedenle İngiliz diplomasisi, bölgedeki ekonomik ve siyasi dengeleri şekillendirmiş ve Osmanlı yönetimiyle sürekli müzakereleri zorunlu kılmıştır. Osmanlı gümrük politikaları, özellikle ad valorem vergilendirme sistemi, İngiliz tüccarları için en büyük engellerden biri olmuş ve taraflar arasında ticari gerilimlere yol açmıştır. Britanya, ticaretin serbestçe işlemlerini sağlamak için Osmanlı yetkilileriyle pazarlıklar yürütmüş, vergi politikalarının kendi çıkarlarına uygun hale getirilmesi için diplomatik baskı uygulamıştır. Bu bağlamda tütün ticareti, İngiliz tüccarların faaliyetlerini sınırlayan en önemli düzenlemelerden biri olarak dikkat çekmiştir. Osmanlı Tütün Rejisi'nin kurulması ve tütün ticaretine getirilen sınırlamalar, Britanya'nın bölgedeki ekonomik nüfuzunu kısıtlarken, Osmanlı'ya yönelik ekonomik baskılarının artmasına neden olmuştur.

Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki varlığı, yalnızca ekonomik politikalarla sınırlı kalmamış; halk sağlığı ve köle ticareti gibi konular üzerinden de nüfuzunu sistematik bir şekilde genişletmiştir. İngiliz konsoloslukları, Osmanlı taşrasındaki idari zayıflıkları ve yerel krizleri birer baskı aracı olarak kullanarak Britanya'nın bölgesel etkisini artırmıştır. Osmanlı yönetimi, salgın hastalıklarla mücadelede çeşitli karantina ve sağlık koridoru önlemleri uygulamaya koyarken, İngiliz konsoloslukları bu tedbirlerin ticarete zarar verdiğini öne sürerek Osmanlı yönetimini eleştirmiştir. Bununla birlikte, köle ticareti, Britanya'nın Osmanlı üzerindeki en büyük diplomatik baskı alanlarından biri olmuştur. İngiliz konsoloslukları, bireysel vakaları öne çıkararak Osmanlı yönetimini köle ticaretine karşı daha sert önlemler almaya zorlamış ve bu süreçte taşradaki idari mekanizmalar üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Britanya, uluslararası anlaşmalar çerçevesinde Osmanlı Devleti'ni köle ticaretini yasaklama sözleşmelerine tam olarak uymaya zorlamış ve konsolosluklar aracılığıyla Osmanlı yönetimi üzerindeki diplomatik baskıyı artırmıştır. Sonuç olarak, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki çıkarları, yalnızca ticari faaliyetlerin korunmasıyla sınırlı kalmamış, vergi düzenlemelerinden halk sağlığı krizlerine, köle ticaretinden yerel güvenlik sorunlarına kadar geniş bir alanda Osmanlı yönetimi üzerinde nüfuz kurmasına neden olmuştur. İngiliz konsoloslukları, Osmanlı taşrasındaki yönetim süreçlerine doğrudan müdahil olarak bölgedeki İngiliz etkisini pekiştirmiş ve Osmanlı'nın iç işleyişi üzerinde sürekli bir baskı unsuru haline gelmiştir.

a) Genel Olarak Osmanlı Suriyesi'nde İngiliz Ticareti

Britanya'nın küresel ticaret politikalarının temel unsurlarından biri, 19. yüzyılda pamuklu tekstil ürünleriyle öne çıkan Manchester malları olmuştur. Bu ürünler, İngiliz

ticaretinin belkemiğini oluşturmuş ve bu ürünlerin Osmanlı yaygınlaşması, Britanya'ya hem ekonomik kazanç hem de bölgesel nüfuz sağlamıştır. Özellikle Halep, Antep ve Urfa gibi şehirler, Manchester mallarının önemli ticaret merkezleri haline gelmiş; bu bölgelerde ticaret yollarının güvenliği, İngiltere açısından hayati bir öneme sahip olmuştur. Britanya'nın bu stratejisi, yalnızca ekonomik çıkarlarını güvence altına almakla kalmamış, aynı zamanda Fransa ve İtalya gibi rakip güçlerin bölgedeki etkisini sınırlandırarak Suriye ve çevresinde siyasi nüfuzunu güçlendirmesine de katkıda bulunmuştur. Bu süreçte, yerel yönetimlerle ilişkiler ticaret ekseninde şekillenmiş, İngiliz konsoloslarının bölgedeki faaliyetleri ve yazışmaları, ticari stratejilerin bölgesel dinamikleri üzerindeki etkisini anlamada kritik bir kaynak oluşturmuştur.

Britanya'nın Suriye'deki ticari faaliyetleri, İngiliz konsolosları aracılığıyla yönlendirilmiş ve şekillendirilmiştir. Konsolosluk yazışmaları, Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarların korunmasında kritik bir araç olmuş, ticaretin işleyişi ve bölgedeki gelişmeler hakkında düzenli bilgiler sunulmasını sağlamıştır. İngiliz yetkililer, bölgedeki ekonomik dengeleri anlamak ve Britanya'nın ticari çıkarlarını güvence altına almak amacıyla konsolosluklardan sürekli bilgi talep etmiştir. Bu doğrultuda, İstanbul Büyükelçisi Henry Layard, Halep ve Adana'daki ticaret hacmini analiz etmek ve bölgedeki ekonomik eğilimleri değerlendirmek amacıyla Konsolos Henderson'dan ithalat ve ihracat verilerini istemiştir. Henderson'ın 20 Ekim 1878 tarihli mektubu,⁹³⁵ Halep ve Adana konsolosluk bölgelerindeki İngiliz ticari faaliyetleri ve yerel yönetimin ekonomi politikalarına dair önemli bilgiler içermektedir. İstanbul Büyükelçisi Layard'ın talebi üzerine hazırlanan raporda, İngiliz çıkarlarının korunması ve geliştirilmesi için çeşitli öneriler sunulmuştur.

Henderson, “*Manchester mallarına yönelik büyük bir talep, Antep, Maraş ve Güney Anadolu'nun diğer şehirlerinde, ayrıca Mezopotamya'daki Urfa'da geliştirilebilir,*” diyerek bu bölgelerin İngiliz tekstil ürünleri için önemli bir pazar potansiyeli taşıdığını vurgulamaktadır. Özellikle Antep, Maraş ve Urfa, ticaretin daha fazla geliştirilmesi gereken merkezler arasında gösterilmektedir. Mektupta, mevcut gümrük tarifelerinin düşük olduğu, ancak uygulamada yaygın yolsuzluk nedeniyle devlet gelirlerinin büyük ölçüde kayba uğradığı belirtilmektedir. Henderson, “*Gümrük yetkilileri ile ithalatçılar arasında yapılan anlaşmalar yoluyla tam ödeme önlenmekte ve bu nedenle gümrük gelirlerinin en az %25'i kaybedilmektedir,*” diyerek, Osmanlı gümrük sistemindeki suistimalleri eleştirmiştir.⁹³⁶

⁹³⁵ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 20 Ekim 1878.

⁹³⁶ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 20 Ekim 1878.

Henderson, “İskenderun ile Halep arasındaki katır yolu o kadar kötü bir hâle gelmiştir ki kışın geçilmesi imkânsız hâle gelmektedir,” sözleriyle bölgedeki altyapı eksikliklerinin ticareti nasıl sekteye uğrattığını vurgulamıştır. İskenderun-Halep güzergâhında modern bir yolun kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğunu belirten Henderson, ayrıca Antep ile Halep arasındaki ulaşım ağının da iyileştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Henderson’un mektubu yalnızca altyapı sorunlarına değil, Osmanlı idari sistemindeki aksaklıklara da dikkat çekmiştir. “Mahkeme başkanının maaşının hazine fonundan ödenmesini ve aylık 7 £’dan 20 £’a çıkarılmasını öneririm,” diyerek, adli sistemdeki yapısal eksikliklerin giderilmesine yönelik bir çözüm sunar⁹³⁷ Henderson, ticaretin daha iyi yönetilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla Antep, Maraş, Urfa, Adana ve Deyr gibi şehirlere fahri konsolosların atanmasını önermiştir. Henderson, “Bağımsız bir konsolosluk memurunun varlığı, yerel yönetimin düşmanlığı ve cehaletinden kaynaklanan ticaret engellerini azaltır,” diyerek, bu tür atamaların İngiliz tüccarlarının karşılaştığı idari engelleri aşmada kritik bir rol oynayacağını vurgulamıştır. Henderson’un yazışmaları, Britanya’nın Osmanlı Suriyesi’ndeki ticari çıkarlarını koruyabilmesi ve genişletebilmesi için yalnızca altyapı yatırımlarına değil, idari reformlara da ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Gümrük reformları, altyapı iyileştirmeleri, konsolosluk faaliyetlerinin genişletilmesi ve adalet mekanizmasının güçlendirilmesi gibi öneriler içeren bu yazışma, Britanya’nın bölgedeki ticari stratejilerini belirlemede önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

2 Aralık 1878 tarihli yazışmasında ise Henderson, Antep’in İngiliz ve Fransızlarla yürüttüğü ticaretin, Halep’i dışarıda bırakan bir ithalat ve ihracat ağı üzerinden şekillendiğini belirtmektedir. Henderson, halkın Osmanlı yönetiminin zayıflığı karşısında İngiltere’ye büyük bir umut beslediğini ifade ederek, “İnsanlar, mevcut heyecan verici durumdan daha iyi olacak her türlü değişimi tercih edecekleri hissine kapılmışlardır,” sözleriyle halkın mevcut yönetime duyduğu memnuniyetsizliği vurgulamaktadır. Ayrıca, “Genel bir kanaat olarak, İngiltere’den doğrudan yardımın kendilerine uzatılmak üzere olduğu düşünülmektedir,” diyerek bu beklentinin, halkın huzurunu koruma noktasında etkili bir faktör olduğunu belirtmiştir.

Henderson, Antep’te Halep’te olmayan bir refah havası bulunduğunu ve bu refahı oluşturan Ermeni ve Müslüman tüccarların zihnini meşgul eden tek düşüncenin İngiliz himayesi altında sağlanacak olası faydalar olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir: *Anadolu’da İngiliz himayesinin tesis edilmesi ve bundan elde etmeyi*

⁹³⁷ TNA, FO 195 1202, Henderson’dan Henry Layard’a, Halep 20 Ekim 1878.

*umdukları faydalar. Ülkenin mevcut istikrarsız durumu ve yerel idarenin bozulması, Sultan'ın hükümetinin itibarını zedelemiş ve düzeni yeniden sağlamak için bir İngiliz ordusunun geleceğine dair abartılı umutlar beslenmiştir.*⁹³⁸

İngiliz tüccarlarının Suriye'deki ticari faaliyetleri, üretim ve pazarlama ağlarının yanı sıra Osmanlı'nın gümrük politikaları tarafından şekillendirilmiştir. Bu politikalar, özellikle ad valorem (değer üzerinden belirlenen) vergi sistemi, İngiliz tüccarlarının en çok eleştirdiği unsurlardan biri olmuştur. Britanya, sabit tarifelerin uygulanmasını savunurken, Osmanlı yetkilileri malların beyan edilen değerine göre değişken vergi oranları belirlemiş; bu durum, gümrük yetkilileri ile ithalatçılar arasında sıkça anlaşmazlıklara yol açarak ticari maliyetleri artırmış ve İngiliz tüccarların rekabet gücünü olumsuz etkilemiştir.

Ad valorem vergilendirme, özellikle Manchester malları ve pamuklu dokuma ürünleri gibi İngiliz ithalatının temel kalemlerini hedef almıştır. Bu ürünler, yüksek vergi oranlarına tabi tutularak ithalatçıların mali yükünü artırmış; sonuç olarak, fiyatların yükselmesiyle İngiliz mallarının pazardaki rekabet avantajı zayıflamıştır. İngiliz konsoloslukları, bu sorunu Osmanlı Hükümeti'ne ileterek daha adil ve öngörülebilir bir gümrük sistemi için diplomatik baskı uygulamış; ancak, Osmanlı Devleti'nin mali zorlukları ve gelir artırma ihtiyacı, gümrük politikalarında esneklik sağlanmasını engellemiş ve İngiliz tüccarları üzerindeki vergi baskısını sürdürmüştür.

b) Gümrük Politikaları ve Ad Valorem Vergi Hususu

İngiliz tüccarlarının Osmanlı Gümrük İdaresi ile yaşadığı temel sorunlar, özellikle ithal edilen malların değerlemesi ve vergilendirme yöntemleri etrafında şekillenmiştir. İngiliz tüccarları, mallarının sabit oranlı bir tarife üzerinden vergilendirilmesini talep ederken, Osmanlı yetkilileri sıklıkla ad valorem yöntemini uygulamıştır.

İngiliz tüccarlarının Osmanlı gümrük uygulamalarına yönelik şikâyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali reform ve gelir artırma çabalarıyla doğrudan bağlantılıdır. İngiliz konsoloslar, bu tür sorunları hem yerel gümrük müdürleriyle çözmeye çalışmış hem de İstanbul'daki Büyükelçilik aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmıştır. Gümrükten fazla tahsil edilen vergilerin iadesine ilişkin birçok talep yapılmış, ancak bu talepler genellikle uzun süren yazışmalar ve Babıâli'ye yapılan baskılar sonucunda çözülebilmıştır.

⁹³⁸ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 2 Aralık 1878.

Örneğin, Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin 28 Mayıs 1875 tarihli telgrafı, Messr. Black isimli İngiliz firmasının Beyrut Gümrük İdaresi'ne karşı yaptığı şikâyeti konu edinmektedir. Gümrük yetkilileri, pamuklu ince kumaşlar için ad valorem yöntemiyle yüksek oranlı vergi talep etmiş, ancak tarifeye uygun düşük vergilendirme uygulamasını reddetmiştir.⁹³⁹ Eldridge, daha önce 1 Nisan 1871'de yayımlanan düzenlemeye atıfta bulunarak, kumaşların tarifeye göre vergilendirilmesi gerektiğini vurgulamış ve Osmanlı yetkililerinin bu kurala uyması için yeniden talimat verilmesini istemiştir.⁹⁴⁰

İngilizlerin Osmanlı yönetimiyle yaşadığı sorunlardan biri de Messr. Black & Co. isimli İngiliz firmasının petrol ithalatı konusundaki şikayetleridir. Firma, Amerikan şirketiyle ortaklık kurarak Osmanlı topraklarına petrol ithal etmiş; ancak Osmanlı gümrük yetkililerinin ad valorem yöntemiyle mallarına yüksek değer biçtiğini belirterek bu duruma itiraz etmiştir. Başkonsolos Eldridge bu talepleri desteklemiş ve durumu İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla Babıâli'ye iletmiştir.⁹⁴¹ Başka bir örnek ise İngiliz tüccarı Bay Somerville'nin, ithal ettiği demir çubuklar⁹⁴² için tarifede belirtilen %8'lik vergi oranından çok daha yüksek bir tutar ödemek zorunda bırakılmasıdır. Gümrük yetkilileri demir çubukları daha yüksek bir değere sahip olan demir tel olarak sınıflandırmıştır. Somerville, keyfi sınıflandırmaya itiraz etmiş ancak başarılı olamayınca fazla vergiyi ödemek zorunda kalmıştır. Eldridge, bu durumu İstanbul'a bildirerek gümrük idaresinin keyfi kararlarını eleştirmiştir.⁹⁴³

Eldridge, Osmanlı gümrük sisteminin özellikle ad valorem bazlı vergilendirme yöntemine ilişkin sorunlarına dikkat çekmiştir. Bu yöntem, ithalatçılar ile gümrük yetkilileri arasında sürekli anlaşmazlıklara yol açmakta, ithalatçılar için ek maliyetler yaratmakta ve hazineye ciddi gelir kayıpları doğurmaktadır. Eldridge, pamuklu kumaş gibi malların sınıflandırılmasında renk ve kalite gibi unsurların değerlendirilmesinin hem zaman kaybına hem de ticari ürünlerin zarar görmesine neden olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, bu yöntemin gümrük yetkilileri ile ithalatçılar arasında gizli anlaşmalara zemin hazırladığı ve adaletli bir vergilendirme sistemini baltaladığına

⁹³⁹ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 28 Mayıs 1875.

⁹⁴⁰ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 9 Haziran 1875

⁹⁴¹ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 3 Nisan 1875.

⁹⁴² Beyrut'taki İngiliz Konsolosluğu, demir çubuk ve levhalara yönelik gümrük vergilerindeki usulsüzlükler konusunda çeşitli şikayetler almıştır. Bu bağlamda, 19 Mayıs 1882 tarihli yazışmada Bay T. G. Bowden'ın, Beyrut Gümrük yetkililerinin belirli çubuk demir türleri için tarife ile belirtilenden daha yüksek bir gümrük vergisi talep ettiğini bildirdiği bir mektup, Başkonsolos Eldridge'ye iletilmiştir. TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 19 Mayıs 1882.

⁹⁴³ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 17 Şubat 1875.

vurgu yapmıştır.⁹⁴⁴ Bu sorunlara çözüm olarak sabit tarife oranına dayalı bir sistemin benimsenmesi gerektiğini öne süren Eldridge, bu uygulamanın ithalatçıların karşılaştığı belirsizlikleri azaltacağını ve işlemleri kolaylaştırarak ticareti teşvik edeceğini belirtmiştir.

Eldridge, Osmanlı gümrük sisteminde şeffaflığın artırılması için denetim mekanizmalarının güçlendirilmesi ve gümrük yetkililerinin daha yüksek maaşlarla istihdam edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu reformların hayata geçirilmesiyle, İngiliz ticaretinin karşılaştığı engellerin büyük ölçüde azalacağı ve Osmanlı ekonomisinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşacağı öngörülmektedir.⁹⁴⁵

Beyrut Başkonsolos Vekili John Dickson'un 30 Temmuz 1881 tarihli mektubu,⁹⁴⁶ Beyrut'taki İngiliz tüccarlarının gümrük tarifelerindeki değişikliklere dair şikayetlerini ve bu değişikliklerin İngiliz ticareti üzerindeki olumsuz etkilerini Babıali'ye iletmek amacıyla kaleme alınmıştır. Dickson mektubunda Beyrut'taki İngiliz tüccarlarından Heath ve Co. firmasının 1861 Antlaşması kapsamında "tarife malları" olarak sınıflandırılan bazı balyalar üzerinde Gümrük Dairesi yetkililerinin "ad valorem" vergisi uygulamasını değiştirdiğini şikâyet etmektedir. Bu değişikliğin haksız olduğunu belirten Heath ve Co. firması ve diğer İngiliz tüccarlar, resmî bir protesto sunmuşlardır. Dickson, tüccarların bu protestolarını yerel yetkililere iletmış, ancak Gümrük Dairesi yetkilileri, bu değişikliklerin İstanbul'da çözüme kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle, Dickson, tüccarların şikayetlerini Babıali'ye sunmak üzere Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nden destek talep etmiştir. Şikâyet dilekçesinde, İngiliz tüccarları, uygulanan yeni tarifelerin ticaretlerini olumsuz etkilediğini ve mevcut düzenlemelerin 1861 Antlaşması'na aykırı olduğunu dile getirmiştir.⁹⁴⁷ Dickson, bu durumun çözülmesi için Babıali nezdinde girişimde bulunulmasını istemiştir. Babıali'ye yapılan baskılar sonuç vermiş ve ad valorem vergisi kaldırıldığı gibi daha önce alınan vergiler de tüccarlara iade edilmiştir. Eldridge, Beyrut Gümrük Dairesi'nin Osmanlı Hükümeti'nden aldığı talimat doğrultusunda bazı basılı patiskalar/balyalar üzerindeki ad valorem vergisinin kaldırıldığını bildirmiştir.⁹⁴⁸

c) Tütün Ticaretine İlişkin Düzenlemelerin İngiliz Çıkarlarına Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretimi ve ticareti, 19. yüzyıl boyunca devletin mali krizleriyle bağlantılı olarak giderek daha fazla yabancı sermayenin kontrolüne

⁹⁴⁴ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 17 Ocak 1876.

⁹⁴⁵ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 17 Ocak 1876.

⁹⁴⁶ TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut 28 Temmuz 1881.

⁹⁴⁷ TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut 28 Temmuz 1881.

⁹⁴⁸ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 12 Ocak 1882.

girmiştir. Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi için kurulan Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, vergi gelirlerinin önemli bir kısmını yabancı alacaklılara devretmiştir. Bu çerçevede, 1884 yılında Fransız ve Avrupalı sermayedarların oluşturduğu *Regie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman* (Osmanlı Tütün Rejisi) kurulmuştur.⁹⁴⁹ Osmanlı Devleti açısından Reji, mali bir zorunluluk olarak görülse de ekonomik bağımsızlığın ciddi şekilde zedelenmesi ve kırsal kesimde sosyal huzursuzluğa yol açması bakımından büyük eleştirilere neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yürürlüğe koyduğu düzenlemeler, özellikle tütün ticaretinde önemli değişiklikler yaratmış ve yabancı tüccarların faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz tütün tüccarlarının karşılaştığı zorlukları detaylı bir şekilde bildirerek, bu konuda Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği ve ilgili Osmanlı makamlarıyla yazışmalar yürütmüştür. Konsolosluk yazışmalarında öne çıkan en önemli hususlardan biri, Osmanlı Tütün Rejisi'nin sıkı denetimleri ve yüksek vergilendirme politikalarının yalnızca İngiliz tüccarlarını değil, aynı zamanda Osmanlı ekonomisini de olumsuz etkilemesidir. Tütün üretiminin azalması ve ihracattaki kısıtlamalar, bölgedeki ekonomik dinamikleri değiştirerek yerel halkı ciddi ekonomik sıkıntılara sürüklemiştir.

Eldridge, tütün ihracatına yönelik Osmanlı düzenlemelerinin İngiliz ticari çıkarları üzerindeki etkilerini ve geçmişte yaşanan sorunları⁹⁵⁰ ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Osmanlı'nın yeni düzenlemelerinin İngiliz ticaretine olası zararlarını değerlendirmek amacıyla Beyrut ve Lazkiye'deki tüccarlardan bilgi toplamış ve elde ettiği bulgular doğrultusunda çeşitli sorunlara⁹⁵¹ dikkat çekmiştir. Tütün ihracatına

⁹⁴⁹ Bu şirket, Osmanlı topraklarında tütün üretimi, işlenmesi ve ticareti üzerinde tekel hakkına sahip olmuştur. Tütün Rejisi, yerel üreticileri sıkı denetim altına alırken, kaçakçılıkla mücadele amacıyla "kolcu" adı verilen silahlı birlikler oluşturmuştur. Reji'nin sert uygulamaları ve ağır vergi yükü, yerli üreticiler arasında büyük bir tepkiye neden olmuş, özellikle Balkanlar ve Anadolu'da geniş çaplı kaçakçılık faaliyetlerine yol açmıştır. Henderson, bir yazışmasında Reji İdaresi ile yaşadığı bir sorundan bahsederken, idarenin sorumlularının Yunanlılar olduğunu belirtmiştir. Bu konuda Halep Valisi Cemil Paşa ile görüşen Henderson, sorunun Halep Valiliği'nin yetki alanı dışında olduğunu öğrenmiş ve çözüm için doğrudan İstanbul ile temas kurması gerektiği ifade edilmiştir. TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wyndham'a, Halep 26 Mayıs 1885.

⁹⁵⁰ Bu çerçevede, Black & Co., 21 Aralık 1866 tarihli mektubunda, Osmanlı'nın tütün ihracat düzenlemelerinin İngiliz ticaretini zorlaştırdığını ve sürdürülemez hale getirdiğini Eldridge'ye bildirmiştir. Şirket, Lazkiye'den İngiltere'ye ihraç edilen tütünle ilgili Osmanlı gümrük yetkililerinin teminat taleplerinin, İngiltere'deki gümrük sistemiyle uyumsuz olduğunu vurgulamıştır. İngiltere'de tütün rehinli olarak satıldığından, verginin yalnızca iç tüketime sunulması halinde ödendiğini, dolayısıyla Osmanlı'nın talep ettiği sertifikaların sağlanmasının pratikte imkânsız olduğunu ifade etmiştir. TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 25 Mart 1878.

⁹⁵¹ Şirket, mevcut teminat sorunlarının çözülmesini ve İngiliz Gümrük Sertifikalarının Osmanlı düzenlemelerine uygun hale getirilmesini talep etmiştir. Ayrıca, Lord Lyons'un ilettiği yeni Sertifika Formu'na rağmen, Arnalia-Amalia gemisiyle gelen elli altı balya tütünün vergisinin, dokuz balyanın hâlâ teminat altında olması nedeniyle tam olarak ödendiğine dair bir sertifika alınmadığını bildirmiştir. Bu belirsizliğin ihracatı sürdürülemez hale getirdiğini vurgulamış ve düzenlemelerin gözden geçirilmesini talep etmiştir. Black & Co. şirketi Osmanlı tütün düzenlemelerinin ihracatı zorlaştırdığını, ticareti

ilişkin tartışmalara, Lazkiye'deki Konsolos Yardımcısı N. Vitale de katılmış ve Babialı tarafından yayımlanan 28 Haziran 1877 tarihli notaya dair görüşlerini dile getirmiştir. Söz konusu notada, tütün ihracatına yönelik ek bir düzenleme önerilmiş, ancak Vitale, “*bu önlemin yürürlüğe girmesinin, bu şehirden Birleşik Krallık’a yapılan tütün ihracatının gelişimine büyük bir engel teşkil edeceğini*” belirterek, düzenlemenin ticareti olumsuz yönde etkileyeceğini vurgulamıştır.⁹⁵²

Eldridge, Osmanlı topraklarında tütün ticareti yapan İngiliz firmalar ile yaptığı görüşmeler sonrasında onlardan gelen talepleri Britanya’nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard’a sunmuştur. Bu bağlamda Black & Co firmasından James Nixon’un 28 Aralık 1877 tarihli mektubunda, Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya tütün ihracatına yönelik ek düzenlemelerinin, İngiliz ticari çıkarlarına ciddi zarar verdiği belirtilmiştir.⁹⁵³

Mevcut düzenlemelerin gevşetilmesiyle sınırlı bir şekilde devam eden tütün ticareti, yeni düzenlemelerle neredeyse imkânsız hale gelecektir”. Mourourié ve tüketim vergilerinin nakit olarak yatırılması veya Osmanlı tebaasından teminat gösterilmesi gibi şartlar, ihracatçıları tamamen Osmanlı memurlarının insafına bırakmaktadır. Bunun yanı sıra, Tütün Rejisi’nin etkisiyle üretimin hızla azalması, uzun vadede ihraç edilecek tütün kalmayacağı anlamına gelmektedir. Bu durum, yalnızca İngiliz çıkarlarını değil, Osmanlı ekonomisini de olumsuz etkilemektedir.

Eldridge, yapılan düzenlemelerin tütün ihracatını önemli ölçüde azalttığını ve bu durumun sadece İngiliz tüccarlarını değil, Osmanlı tebaasının da ekonomik refahını etkilediğini belirtmiştir: *Osmanlı Hükümeti’nin gelirlerini korumak için uygulamaya koyduğu katı düzenlemeler, tebaasının bir kısmını önemli bir refah kaynağından mahrum bırakarak, onları kendilerine yüklenen diğer vergilerin yükünü taşıyamaz hale getirmiştir.*⁹⁵⁴

Bu süreçte, Osmanlı’nın tütün ticaretine yönelik sıkı düzenlemeleri devam etmiş ve tütün kaçakçılığına karşı önlemler sertleşmiştir. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, 9 Ocak 1886 tarihli mektubunda, Osmanlı Reji İdaresi’nin tütün kaçakçılığına karşı uyguladığı düzenlemelerin, Birleşik Krallık’a tütün ihracatını zorlaştırdığını ifade etmiştir. Eldridge, Lazkiye’den Birleşik Krallık’a yapılan tütün ihracatında karşılaşılan

neredeyse imkânsız hale getirdiğini belirtmektedir. “Osmanlı düzenlemelerine tamamen uyulana kadar mevcut taleplerin askıda kalacaktır. Gelecekte, Suriye tütününü gümrük vergisinden muaf olarak ihraç edilebilecektir, ancak bunun için aylık yüzde bir faiz oranıyla bir bono verilmesi ve tütünün Osmanlı egemenliği dışındaki bir ülkede tüketildiğini ve vergisinin ödendiğini kanıtlayan belgelerin sunulması gerekecektir.” TNA, FO 195 1201, Black and Co.’dan Eldridge’ye, 21 Aralık 1866.

⁹⁵² TNA, FO 195 1201, Vitale’dan Eldridge’ye, Lazkiye, 13 Şubat 1878.

⁹⁵³ TNA, FO 195 1201, James Nixon’dan Eldridge’ye, 28 Aralık 1877.

⁹⁵⁴ Eldridge, geçmişte Cabouli Paşa ile yapılan düzenleme sayesinde, Britanya’daki Gümrük Daireleri tarafından verilen sertifikaların kabul edilmesiyle tütün ihracatının bir dönem sorunsuz şekilde devam ettiğini vurgulamıştır. Ancak, hükümet değişiklikleri sonucunda bu anlaşma göz ardı edilmiş ve eski düzenlemeler yeniden yürürlüğe girmiştir. Bu durum, tütün yetiştiriciliğini ve ihracatını büyük ölçüde zayıflatarak bölgedeki ekonomik dengeleri olumsuz etkilemiştir. Eldridge, Nusayri Dağları’ndan Lazkiye’nin doğusuna gerçekleşen göçlerin tütün yetiştiriciliği üzerindeki etkisine de değinmiş ve bu göçlerin, azalan talep nedeniyle ortaya çıktığını belirtmiştir. Osmanlı yasalarındaki değişikliği değerlendiren Eldridge, bu durumu “*bana altın yumurtlayan kaz hikayesini güçlü bir şekilde hatırlattı*” sözleriyle yorumlamıştır. TNA, FO 195 1201, Eldridge’dan Henry Layard’a, Beyrut, 25 Mart 1878.

zorluklara dair Başkonsolos Yardımcısı Vitale'nin yazışmalarını aldığını ve konuyla ilgili olarak Suriye Tütün Reji Müdürü ile görüştüğünü bildirmiştir. Reji Müdürü, tütün kaçakçılığını önlemek amacıyla uygulanan sert düzenlemeleri savunarak şu noktaları dile getirmiştir:⁹⁵⁵

Nazik bir şekilde detaylara girerek bana, bazı kontroller olmadan tütünün Birleşik Krallık'a sevk edilip, orada depoya boşaltılarak gümrükten uygun şekilde indiğine dair bir belge alınarak ardından İskenderiye'ye yeniden sevk edilmesinin ne kadar kolay olduğunu, böylece Reji'ye ödenmesi gereken verginin ödenmesinden kaçınılabileceğini anlattı.

Osmanlı Reji Müdürü'nün açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla, İngiltere'ye ihraç edilen tütünlerin Mısır'a tekrar gönderilerek Osmanlı'nın tütün vergisinden kaçınılması söz konusudur. Reji Müdürü, Mısır'daki yüksek tütün talebi nedeniyle bu tür kaçakçılık girişimlerinin oldukça kârlı olduğunu ve sıkı denetimlerin bu nedenle zorunlu hale geldiğini ifade etmiştir. Eldridge, 1863-1868 yılları arasında Osmanlı ile benzer bir tütün ihracatı sorununu Britanya'nın nasıl çözdüğünü hatırlatarak, bu konuda geçmişte sağlanan çözümleri gündeme getirmiştir: *1868 baharında İstanbul'dan geçerken, Ekselansları Sir Henry Elliot'a tüm bu zorlukları ve İngiliz ticaretine verdikleri zararı açıkladım; kendisi bana o sırada Ticaret Bakanı olan merhum Cabouli Paşa ve Türkiye'deki Gümrük Genel Müdürü Kiani Paşa ile konuyu görüşme yetkisi verdi.*⁹⁵⁶

Eldridge, sıkı önlemler nedeniyle İngiltere'ye tütün ihracatı yapan tüccarların zor durumda kaldığını ve İngiliz hükümetinin konuya müdahale etmesi gerektiğini belirtmiştir:⁹⁵⁷

Gerçek ihracatçıların çıkarlarının, Reji idaresinin gelir kaybı riskine maruz kalmaksızın nasıl korunabileceğine dair öneri sunmakta güçlük çektiğimi itiraf ediyorum; bu nedenle, konuyu Ekselanslarınızın dikkatli değerlendirmesine sunuyor ve Britanya Ticaretinin çıkarlarına uygun olarak alınması gereken tedbirleri belirlemenizi tavsiye ediyorum.

Eldridge, 1863-1868 yılları arasında yapılan anlaşmaların tütün ihracatını bir süre rahatlattığını, ancak Reji İdaresi'nin kurulmasıyla bu düzenlemelerin yeniden sıkılaştırıldığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, Britanya'nın geçmiş müzakereler temelinde Osmanlı ile yeni bir diplomatik girişimde bulunması gerektiğini savunmaktadır. Osmanlı ticaret politikalarının İngiliz tüccarları zarara uğrattığını ve bu durumun uzun vadede Osmanlı ekonomisine de olumsuz yansyacağını belirten Eldridge, daha esnek bir ticaret anlaşmasının ekonomik istikrar için elzem olduğunu ifade etmektedir.

Osmanlı taşrasındaki istikrarsızlıkların İngiliz ticaretine zarar vermesi, İngiltere'yi Osmanlı politikalarına daha doğrudan müdahil olmaya itmiştir. İngiltere,

⁹⁵⁵ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den William White'e, Beyrut 9 Ocak 1886.

⁹⁵⁶ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den William White'e, Beyrut 9 Ocak 1886.

⁹⁵⁷ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den William White'e, Beyrut 9 Ocak 1886.

ticaret yolları ve limanlarını güvence altına almak için Osmanlı yönetimine baskı yaparak diplomatik girişimlerini sürdürmüştür. Ancak, bölgede İngiliz ticaretini sekteye uğratan tek tehdit güvenlik sorunlarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kolera salgını gibi halk sağlığı krizleri de ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemiştir.

d) Kolera Salgını ve Karantina Politikalarının İngiliz Ticaretine Etkileri

Suriye’de kolera vakalarının artışı, yerel yönetimleri bir dizi önlem almaya sevk etmiştir. Öne çıkan uygulamalardan biri, halkın köylere çekilmesi olurken, şehirlerde ise temizlik çalışmaları yürütülmüş ve hijyen koşullarının sağlanması için çaba gösterilmiştir. Kolera yayılımını engellemek amacıyla “kolera koridorları” oluşturulmuş ve ticaret kervanlarının geçişi sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda, oluşturulan kordonlar, askeri birlikler tarafından şehrin ana ulaşım güzergâhlarında uygulanmıştır.⁹⁵⁸ Beyrut Başkonsolosu Eldridge sağlık koridorlarının etkisiz olduğunu belirterek alınan önlemleri eleştirmiştir. Eldridge’ye göre, “*bu tür kısıtlamalar yalnızca hastalığın yayılımını önlemede başarısız olmakla kalmamış, aynı zamanda ticaretin sekteye uğramasına ve bölgedeki ekonomik faaliyetlerin duraksamasına*” neden olmuştur.⁹⁵⁹

1865 ve 1875 salgınları sırasında edindiğim deneyime dayalı olarak, bu tür önlemlerin kolerayı yok etmekten çok salgının yayılmasına yol açabileceğini düşünüyorum. Şehirde kalan insanlar güvenli bir sığınaktan mahrum bırakılarak panik ve korku içinde yaşıyorlar ve bu da hastalığın salgın haline gelmesi durumunda onu daha da yayacak en elverişli koşulları yaratıyor. Enfeksiyonun kıyı boyunca ve iç bölgelere yayılması kaçınılmaz olacak, çünkü askeri kordonun gizlice aşılması şu anda bile çok kolay gerçekleşiyor ve bu önlemler daha da sertleşirse, kaçışlar daha da artacaktır.

Alınan önlemler, salgının halk sağlığı üzerindeki etkilerinin yanı sıra ticari faaliyetleri de ciddi şekilde sekteye uğratmıştır. Kolera salgını hem iç ticareti hem de uluslararası ticareti aksatarak ekonomik durgunluğa neden olmuştur. Alınan önlemler nedeniyle gemilerin limanlarda yirmi bir gün bekletilmesi kararı alınmış, bu durum deniz ticaretini büyük ölçüde yavaşlatmıştır. Kamu sağlığını tehdit eden bu durum karşısında, Suriye Sağlık Müfettişi Dr. Castaldi, Beyrut’taki Konsolosluk Heyetine bir genelge göndermiştir. Eldridge ise kendisine ulaştırılan bir telgrafta, veba salgınıyla birlikte alınan önlemlere de dikkat çekerek, bu tür sağlık tedbirlerinin ticarete etkileri konusunda endişelerini dile getirmiştir: *Karadeniz, Azak Denizi, Rus Limanları, Avrupa’da Türkiye, Küçük Asya, Suriye, Trablus, Tunus Limanları, Yunan Limanları ve Karadağ’dan gelen tüm gemilere burada yirmi bir günlük karantina uygulanıyor.*⁹⁶⁰

⁹⁵⁸ TNA, FO 195 1448, Eldridge’dan Wyndham’a, Beyrut 5 Ağustos 1883.

⁹⁵⁹ TNA, FO 195 1448, Eldridge’dan Wyndham’a, Beyrut, 12 Ağustos 1883.

⁹⁶⁰ TNA, FO 195 1262, Eldridge’dan Henry Layard’a, Beyrut 15 Şubat 1879.

Eldridge, konuyla ilgili yazışmalarında Kıbrıs'a uygulanan karantina süresinin yedi güne indirildiğini belirtmiştir.⁹⁶¹ Bu karar doğrultusunda, Suriye'den Kıbrıs'a gidecek gemilerin limanda bekleme süresi bir haftaya düşürülmüştür. Benzer şekilde, Mısır'da da karantina süresi yedi güne indirilmiştir. Ancak, Kıbrıs ve Suriye'de beklenen yağış miktarının düşük olması tahıl fiyatlarının yükselmesine ve kıtlık endişesine yol açmıştır. Bu durum, bölgedeki ekonomik dengeleri etkileyerek, salgının neden olduğu ticari durgunluğu daha da derinleştirmiştir.⁹⁶²

Şam Konsolosu Jago, Mezopotamya'da yayılan salgın hastalıktan bahsederek, Şam'ın doğusundan gelen kişiler için on beş günlük bir karantina uygulandığını bildirmiştir.⁹⁶³ Salgının yayılmasını önlemek amacıyla alınan bu önlemlerin, ticaret ve seyahat faaliyetlerini de doğrudan etkilediğini belirtmiştir. 1883 yılında kolera yeniden ortaya çıkmış, Eldridge halkın alınan önlemler nedeniyle çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldığını bildirmiştir. Beyrut'ta salgın şüphesiyle uygulanan karantina ve sağlık kordonu önlemleri, şehrin ekonomik hayatını durma noktasına getirmiştir. Eldridge'nin yazışmalarına göre, alınan tedbirler nedeniyle çevredeki köylerden günlük olarak tedarik edilen bozulabilir gıda maddeleri (sebze, tereyağı, süt ve yumurta gibi) pazara getirilmemiş, bu durum tedarik zincirinde ciddi aksamalara neden olmuştur. Eldridge yazışmalarında⁹⁶⁴ “*Un ve at yemi stoklarının hızla azaldığı, fiyatların yoksul sınıfların satın alma gücünün çok üzerinde seviyelere çıktığını*” belirtmiştir. Diğer taraftan deniz yolu üzerinde karantina önlemlerinin alınması için Osmanlı donanmasının gerekli kontrolleri yaptığı ve kurallara uyulmaması durumunda gerekli yaptırımların uygulanacağı da bildirilmiştir.⁹⁶⁵

Karantina ve kordon uygulamalarının uzamasının şehri büyük bir kıtlık riskiyle karşı karşıya bırakacağını vurgulayan Eldridge, İstanbul Büyükelçiliği ile önlemlerin gevşetilmesi konusunda yazışmalar yapmıştır. Bu süreçte, sağlık görevlilerinin “lazaret” adı verilen karantina çadırları kurarak şehre gelenleri burada bekletmesi çeşitli huzursuzluklara yol açmıştır. Eldridge, bu uygulamayı hastalığın yayılmasına neden olabilecek yanlış bir önlem olarak tanımlayarak sert şekilde eleştirmiştir:⁹⁶⁶

Eğer Beyrut ve Suriye, kolera salgınından kurtulduysa, bu daha çok Tanrı'nın merhametli müdahalesine bağlıdır. Lazaret'in sağlık yetkilileri tarafından yönetilmesi ya da kurulan kordon ve karantinalardan ziyade, bu önlemler benim görüşüme göre bu korkunç hastalığı önlemekten çok, onu üretmeye, geliştirmeye ve yaymaya daha elverişliydi.

⁹⁶¹ TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 27 Şubat 1879.

⁹⁶² TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 27 Şubat 1879.

⁹⁶³ TNA, FO 195 1369, Jago'dan R.J. John'a, Şam 27 Şubat 1879.

⁹⁶⁴ TNA, FO 195 1447, Eldridgeden Wyndham'a, Beyrut 18 Ağustos 1883.

⁹⁶⁵ TNA, FO 195, 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 24 Ağustos 1883.

⁹⁶⁶ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 18 Ağustos 1883.

Eldridge, Beirut'taki kolera salgınıyla mücadelede şehrin temiz tutulmasının önemini vurgulayarak, İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı yönetimine çeşitli öneriler sunmuştur. Yazışmalarında, Babıali ile temas kurularak, Osmanlı'nın Suriye'deki yöneticilerine hijyen ve salgın kontrolü konusunda gerekli talimatların verilmesini önermiştir. Aşağıda yer alan yazışmalardan da anlaşıldığı üzere Britanya, bölgedeki sağlık krizine karşı Osmanlı yönetimi üzerinde diplomatik nüfuzunu kullanarak etkili bir müdahalede bulunmaya çalışmıştır.⁹⁶⁷

1875 yılında Hama'da gizemli bir şekilde ortaya çıkıp tüm Suriye'ye yayılan kolera salgınına hatırladığımda, Vilayet yetkililerine tüm şehirlerin titizlikle temiz tutulması için sıkı emirler verilmesi gerektiğini önermek cüretinde bulunuyorum. Zira kolera tohumlarının ülkenin bir yerlerinde bulunduğu ve önümüzdeki yıl sıcak mevsimin başlangıcında bir salgına dönüşme olasılığı olduğu muhtemeldir.

Konsolosluk yazışmalarından anlaşıldığı üzere, kolera salgınına karşı alınan önlemler yalnızca halk sağlığını koruma amacı taşımakla kalmamış, aynı zamanda ekonomik ve sosyal dengeler üzerinde de ciddi etkiler yaratmıştır. Karantina ve sağlık kordonları, ticaret yollarının kesintiye uğramasına ve temel ihtiyaç maddelerinin tedarikinde aksamalara yol açarak bölgedeki ekonomik istikrarı sarsmıştır. Beirut gibi büyük şehirlerde pazarlara erişimin sınırlandırılması, gıda fiyatlarının yükselmesine ve yoksul kesimler arasında huzursuzluğun artmasına neden olmuştur. Ayrıca, sağlık önlemlerinin uygulanış biçimi, halk arasında güven sorunlarına yol açmış ve yerel yönetimlere yönelik eleştirileri artırmıştır.

Osmanlı taşrasındaki ekonomik ve toplumsal sıkıntılar, yalnızca salgınlar ve karantina uygulamalarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yasadışı ticaret ağlarının varlığını sürdürmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle köle ticareti, Osmanlı topraklarında yasaklanmış olmasına rağmen, İngiliz konsolosluk yazışmalarında açıkça görüldüğü üzere uygulamada devam etmiş ve bu durum Britanya ile Osmanlı arasında diplomatik gerilimlere neden olmuştur.

e) Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi: İngiliz Diplomasisi ve Osmanlı Yönetiminin Tutumu

Osmanlı İmparatorluğu'nda köle ticareti, resmen yasaklanmış olmasına rağmen, 19. yüzyılın sonlarında fiili olarak devam etmiştir. Britanya, köle ticaretini sona erdirmeye yönelik uluslararası çabaları kapsamında, Osmanlı üzerindeki diplomatik baskıyı artırmıştır. Britanya'nın amacı, yalnızca ahlaki bir duruş sergilemek değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki idari mekanizmaları etkileyerek köleliğin tamamen ortadan kaldırılmasını sağlamaktır.

⁹⁶⁷ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beirut 18 Ağustos 1883.

Şam Konsolos Yardımcısı Jago'nun yazışmaları, bu uygulamanın sistematik bir şekilde sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Yazışmalara göre köleler, Mekke'den dönen hac kervanları aracılığıyla getirilmiş ve bu ticaret düzenli olarak devam etmiştir. Genç erkek ve kızlardan oluşan yüz ila iki yüz köle bölgeye ulaştırılmış; önceki yıllarda bu sayının dört yüz ila beş yüze kadar çıktığı belirtilmiştir. Jago, Şam'daki Müslüman ailelerin büyük bir kısmının en az bir köleye sahip olduğunu vurgulamış ve köle ticaretinin resmi yasaklara rağmen sürdüğünü ifade etmiştir.⁹⁶⁸

Jago, Midhat Paşa ile gerçekleştirdiği görüşmede, köle ticaretini Osmanlı yetkililerinin dikkatine sunarak bu insanlık dışı uygulamanın engellenmesi için daha etkin önlemler alınmasını savunmuştur. Şubat 1879'da hac kervanıyla yaklaşık yüz Afrikalı kölenin Şam'a ulaştığını doğrulayan Vali Midhat Paşa, bu ticaretin varlığını kabul etmiş ve bazı genç Afrikalıları bizzat gözlemlediğini ifade etmiştir.⁹⁶⁹

Midhat Paşa, köle ticaretini durdurma konusunda irade beyan etmiş; ancak, ticaretin tamamen sona erdirilmesinin zor olduğunu ve kaynağında, yani Afrika'da kontrol edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, hac yolunun düzenlenmesine yönelik kapsamlı bir reform önerisi sunmuştur. Paşa, mevcut kara yolunun yolsuzluk ve köle ticaretini kolaylaştırdığını belirterek, bu yolun kaldırılarak hacıların İstanbul'dan Cidde'ye iki buharlı gemiyle doğrudan deniz yoluyla taşınmasını teklif etmiştir. Bu öneri, lojistik düzenlemeler ve idari reformlarla hem maliyetleri düşürmeyi hem de köle ticaretini engellemeyi amaçlamaktadır. Kara yolunun dini gerekçelerle savunulmasına karşın, Paşa bu gerekçelerin suistimalleri gizlediğini öne sürmüştür. Jago, Salisbury Markisi'ne yazdığı mektupta, bu reformların uygulanması için Babiali ve yerel yetkililerden güçlü bir destek gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁷⁰

10 Şubat 1880 tarihli mektubunda Jago, Mekke ve Medine'den hac kervanları yoluyla Suriye'ye yapılan Afrikalı köle ithalatında önemli bir azalma olduğunu bildirmiştir. Bu azalma, Mekke ve Medine'deki köle pazarlarının kapatılması ve Babiali'nin, Britanya hükümetinin talebi üzerine kamuya açık köle satışını yasaklayan emirlerine bağlanmıştır. Jago, önceki yıllarda Şam'a yıllık yüz ila yüz kırk köle getirilirken, 1880'de bu sayının on altıya düştüğünü bildirmiştir. Ancak, yasaklara rağmen gizli satışların devam ettiği ve köle ithalatının tamamen durdurulamadığı belirtilmiştir. Bu kölelerin çoğunluğu, yüksek rütbeli yetkililerin evlerinde hizmet için kullanıldığından polis müdahalesinden muaf tutulmuş; diğerlerine ise yerel yetkililer tarafından el konulmuştur. Havran gibi bölgelerde yerel satışlar için ayrılan köleler

⁹⁶⁸ TNA, FO 195 1306, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 10 Şubat 1880.

⁹⁶⁹ TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam 15 Şubat 1879.

⁹⁷⁰ TNA, FO 195 1263, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam 10 Nisan 1879.

arasında genellikle 10-14 yaş arası kızlar ve 8-10 yaş arası erkek çocuklar bulunmakta, erkeklerin ise yetişkinlik çağına ulaştıklarında özgürlüklerini kazanarak tarım veya sanayi sektöründe çalışmaya başladıkları belirtilmektedir. Jago, köle sahipliğinin artık yalnızca varlıklı ailelerle sınırlı hale geldiğini ifade etmiştir.⁹⁷¹

Şam Konsolosu Dickson, Hac kervanlarının dönüşüyle birlikte Şam ve çevresine köle getirilip getirilmediğini araştırmış ve otuz iki kölenin Osmanlı topraklarına girdiğini tespit etmiştir.⁹⁷² Bu kölelerden yirmisi deniz yoluyla Süveyş üzerinden getirilirken, on ikisi kara yoluyla taşınmıştır. Şam'a getirilen dokuz kölenin ise sivil ve askeri yetkililere ait olduğu belirlenmiştir. Dickson, elde ettiği bilgileri Osmanlı yetkilileriyle paylaşarak, Osmanlı ile Britanya arasında imzalanan ve köle ticaretini yasaklayan sözleşmeler uyarınca bu kişilerin derhal serbest bırakılmasını talep etmiştir. Ancak, Dickson'un yazışmalarına göre, Suriye Genel Valisi Nashid Paşa köle ticaretinin yasak olduğunu kabul etmekle birlikte, Hac kervanlarıyla gelen kölelerin "ev içi kullanım" amacıyla getirildiğini ve bunun Osmanlı yasalarına aykırı olmadığını öne sürmüştür. Nashid Paşa, köle ithalatını yasaklayan 25 Kasım 1879 tarihli Osmanlı genelgesine rağmen, Osmanlı Anayasası'nda kölelerin "ev içi kullanım" amacıyla bulundurulmasını doğrudan yasaklayan açık bir hüküm bulunmadığını savunmuştur: *Ekselansları, köle ticaretinin yapılmadığını inkar etmiş, ancak Hac Kervanı tarafından bazı kölelerin ithal edildiğini açıkça kabul etmiştir. Ayrıca, 22 Mart 1850 tarihli Osmanlı Anayasası gereği, ev içi kullanım için köle ithalatının yasaklanmadığını belirtmiştir.*⁹⁷³

Yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, 1886 yılı itibarıyla Osmanlı yetkilileri, köle ticaretini yasaklayan düzenlemelere rağmen, "ev içi kullanım" gerekçesiyle köle ithalatını fiilen sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum, İngiliz konsolosluklarının bireysel vakaları öne çıkararak Osmanlı yetkililerini kölelik karşıtı adımlar atmaya zorlamasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Beyrut'ta genç bir Habeşli köle olan Yakub İbn Abdullah El Habeşi'nin özgürlüğüne kavuşması, Britanya'nın bu politikasını yönelik örneklerden biridir. Eldridge'nin yazışmalarına göre,⁹⁷⁴ Yakub küçük yaşta memleketinden alınarak Cidde'de köle olarak satılmış ve yıllarca Yemen'de bir Osmanlı subayına hizmet etmiştir. Hristiyan olan Yakub, efendisiyle birlikte Beyrut'a geldikten sonra kaçmaya karar vermiş ve Amerikan Misyonerleri aracılığıyla İngiliz Konsolosluğu'na ulaşmıştır. İngiliz yetkililer, Yakub'un durumunu Osmanlı

⁹⁷¹ TNA, FO 195 1306, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 10 Şubat 1880.

⁹⁷² TNA, FO 195 1548, Dickson'dan Iddesleigh Kont'una, Şam, 24 Kasım 1886.

⁹⁷³ TNA, FO 195 1548, Dickson'dan Iddesleigh Kont'una, Şam 24 Kasım 1886.

⁹⁷⁴ TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 13 Aralık 1877.

makamlarına bildirerek onun özgürlüğünün resmen tanınmasını sağlamış, böylece bireysel vakalar üzerinden Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurma stratejisini sürdürmüştür.

Beyrut'taki İngiliz konsolosluk yetkililerinin kölelik karşıtı müdahaleleri yalnızca Yakub'un vakasıyla sınırlı kalmamış, bölgedeki diğer köle ticareti olaylarına da doğrudan müdahale edilmiştir. 22 Mart 1878 tarihli bir yazışmada,⁹⁷⁵ Başkonsolos Eldridge, Lazkiye'den getirilen ve Kıbrıs'ın Larnaka limanında satılmaya çalışılan genç bir kızı bildirmiştir. Bay Watkins tarafından Eldridge'ye aktarılan bilgilere göre, Mehemet Ben Arif adlı bir kişi, Suriye dağlarından Habka isimli genç bir kızı, annesiyle yaptığı anlaşmaya dayanarak satmaya çalışmıştır. Watkins'in olaya müdahalesiyle, Larnaka Valisi Mehemet Ben Arif'i tutuklamış ve kızı ailesine iade edilmek üzere Beyrut yetkililerine teslim etmiştir.⁹⁷⁶

3. Britanya'nın Nüfuz Alanı Olarak Postane Hizmetleri, Karayolu, Demiryolu ve Limanlar

Osmanlı Suriyesi, Britanya ve Fransa arasında yoğun bir nüfuz mücadelesine sahne olmuş; bu rekabet, yalnızca ticari çıkarların korunmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ulaşım ve haberleşme altyapıları üzerinde de etkili olmuştur. Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf iletişim ve ulaşım sistemlerinden yararlanarak, bölgedeki postane hizmetleri, karayolları, demiryolları ve limanlar gibi kritik alanlarda etkinlik göstermiş; bu çabalar, ekonomik ve stratejik çıkarlarını güçlendirmenin yanı sıra Fransa'nın artan etkisine karşı bir denge oluşturmayı amaçlamıştır.

Britanya, Suriye'deki postane hizmetlerinde nüfuzunu artırmak için Osmanlı'nın altyapısını bir fırsat olarak değerlendirmiştir. İngiliz konsoloslukları, haberleşme ağını geliştirme gerekçesiyle bölgedeki iletişim kanallarını denetlemiş; bu, hem ticari güvenliğini sağlamış hem de İngiliz varlığını yerel düzeyde güçlendirmiştir. Karayolu ve demiryolu projeleri ise bu çabaları tamamlayıcı bir rol üstlenmiştir. Britanya, ulaşım yollarını modernize ederek yerel ticaretin sürekliliğini desteklemiş; aynı zamanda, özellikle demiryolu yatırımlarıyla, ekonomik hareketliliği artırarak İngiliz ticaret ağını Akdeniz limanlarına bağlamayı hedeflemiştir. Bu projeler, Hindistan'a uzanan ticaret yollarının güvenliğini sağlama stratejisinin bir parçası olarak, Britanya'nın bölgedeki ekonomik çıkarlarını güçlendirmiştir.

⁹⁷⁵ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 22 Mart 1878.

⁹⁷⁶ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 22 Mart 1878.

Fransa ise özellikle limanlar üzerinden nüfuzunu genişletmeye odaklanmıştır. Akdeniz ticaretinin merkezleri olan limanlar, büyük güçler için stratejik bir rekabet alanı haline gelmiş; Fransa, Beyrut limanına yaptığı yatırımlarla bu alanda üstünlük sağlamayı amaçlamıştır. 1893'te Beyrut Limanı'nın modernizasyonunda Fransız mühendisler ve şirketlerin öncü rol oynaması, Fransa'nın buradaki ekonomik ve siyasi etkisini göstermiştir. Osmanlı yönetimiyle elde edilen imtiyazlar, liman altyapısını Fransız kontrolüne açarken; Maronit toplumu ve Katolik misyonerlik faaliyetleri, Fransa'nın bölgedeki toplumsal nüfuzunu desteklemiştir.

Britanya, Fransızların limanlardaki hakimiyetine karşı denge kurmak için Osmanlı yetkilileriyle müzakerelere girişmiş; liman yönetiminde daha şeffaf ve uluslararası ticarete açık bir sistemin benimsenmesi için baskı uygulamıştır. İngiliz tüccarlar, Fransız tekeline itiraz ederken, Britanya hükümeti, Hindistan ticaret yollarının güvenliğini garanti altına almak amacıyla Osmanlı liman politikalarına doğrudan müdahil olmuştur. Bu bağlamda, karayolu ve demiryolu yatırımları, Fransız liman üstünlüğüne karşı bir alternatif oluşturmuş; demiryolu projeleri, İngiliz ticaretini doğrudan Akdeniz'e bağlayacak bir unsur olarak öngörülmüştür.

a) Osmanlı Suriyesi'nde Haberleşme Politikaları: Basın Sansürü, Posta Hizmetleri ve Diplomatik Müdahaleler

Britanya, Osmanlı Suriyesi'ndeki çıkarlarını yalnızca ticaret ve ulaşım ağları üzerinden değil, aynı zamanda haberleşme politikaları aracılığıyla da koruma stratejisi izlemiştir. Osmanlı yönetimi, iç istikrarı sağlamak ve muhalif unsurları kontrol altına almak amacıyla sansür uygulamalarını sıkılaştırırken, İngiltere de bu sürece çeşitli şekillerde müdahil olmuş ve kendi çıkarlarını koruyacak şekilde bölgedeki haber akışını yönlendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede, Britanya'nın Osmanlı yönetimiyle iş birliği ve çatışma alanlarından biri de haberleşme araçlarının kontrolü olmuştur. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, 13 Kasım 1876 tarihli mektubunda,⁹⁷⁷ Osmanlı'nın sansür politikaları kapsamında Londra'da yayımlanan ve Osmanlı karşıtı içerikleriyle bilinen *Merat el-Ahval* gazetesinin Suriye'ye ulaşan nüshalarının yasaklanması talebine dair önemli bir gelişmeyi bildirmiştir. Osmanlı yetkilileri, bu yayının dağıtımını engellemek için İngiliz makamlarından destek talep etmiş, böylece iki ülke arasındaki siyasi ve diplomatik müzakerelerde basın kontrolü önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Eldridge, *Merat el-Ahval* gazetesinin Suriye'ye ulaşan nüshalarına el konulması

⁹⁷⁷ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 13 Kasım 1876.

talebinin, Kamil Paşa tarafından kendisine iletildiğini⁹⁷⁸ belirtmiştir. Gazetenin Osmanlı karşıtı sert makaleler içermesi nedeniyle, Osmanlı yetkililerinin bu yayının dağıtılmasını önlemek için harekete geçtiği anlaşılmaktadır.

Eldridge, Osmanlı yönetiminin *Merat el-Ahwal* gazetesine yönelik sansür taleplerini değerlendirirken, Britanya'nın resmi posta politikası ile Osmanlı yetkililerinin beklentileri arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.⁹⁷⁹ İngiliz Postanesi'ne, *Merat el-Ahwal* nüshalarının yalnızca talep edilmesi halinde Beyrut'ta teslim edilmesi, ancak şehir içinde dağıtılmaması ve Osmanlı Postanesi'ne teslim edilmesi talimatını vermiştir. Eldridge, Sir Henry Elliot'a yazdığı ikinci bir mektubunda, alınan ek önlemleri detaylandırarak, Osmanlı yetkililerinin gazetenin Osmanlı topraklarında dağıtımını engelleme taleplerine karşı şu ifadeleri kullanmıştır: *Merateul-Ahwal nüshalarının teslim edilmeyeceğine dair bir bildiri yayınlanmasını sağladım; ayrıca bundan sonra gelecek tüm nüshaların, imha edilmelerine ilişkin yeni talimatlar alınca kadar güvenli bir şekilde saklanmak üzere bana teslim edilmesini emrettim.*⁹⁸⁰

Eldridge'nin yukarıdaki yazışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sansür politikalarının uygulanışı sırasında Britanya ile Osmanlı yönetimi arasındaki iş birliğini ortaya koymaktadır. Osmanlı yönetiminin basın üzerindeki denetimini artırmaya yönelik talepleri, farklı tarihlerde benzer vakalarla gündeme gelmiş ve Britanya ile Osmanlı arasındaki diplomatik müzakerelerde önemli bir yer tutmuştur. Örneğin, 1880 yılında Eldridge, Kıbrıs'ta yayımlanan *Umid* adlı Türk gazetesinin dağıtımının engellenmesine yönelik Osmanlı taleplerini aktarmaktadır. Suriye yetkilileri, bu gazetenin Beyrut postasında el konulmasını talep etmiş ve Eldridge'den yetkisi dâhilinde bu konuda harekete geçmesini istemiştir: *Suriye yetkilileri, Kıbrıs'ta yayımlanan, tahrik edici eğilimdeki Türk gazetesi Umid'in Beyrut postasında el konulmasını talep ediyor. Gerekli yetkiyi bulmanız halinde başvurmam isteniyor.*⁹⁸¹

⁹⁷⁸ "...Son zamanlarda şehirde Londra'dan gelen ve "Merat ul-Ahwal" başlıklı Arapça bir gazete ortaya çıkmıştır. Bu gazetenin İmparatorluk şehirlerine girişi kesinlikle yasaktır. Yardımaınıza güveniyorum Sayın Başkonsolos, bu nedenle İngiliz posta yetkililerine söz konusu gazetelere ulaştıklarında el koymaları ve yerel makamlara teslim etmeleri talimatını vermenizi rica ediyorum." TNA, FO 195 1113, Kamil Paşa'dan Eldridge'ye, Beyrut 28 Ekim 1876.

⁹⁷⁹ Eldridge, Postane Yönetmeliklerine göre tüm postaların alıcılara teslim edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte, Osmanlı makamlarının taleplerini tamamen göz ardı etmenin diplomatik açıdan uygun olmayacağını belirterek İngiliz Büyükelçiliği'nden talimat istemiştir. Büyükelçiliğin yanıtını beklerken, Eldridge, gazetenin Suriye'de yayılmasını engellemek adına geçici önlemler almıştır. Henry Elliot, bu talebe 16 Kasım 1876 tarihinde telgraf ile şu yanıtı vermiştir: "Yedinci telgrafınızda bahsi geçen Arapça gazeteyi dağıtmayınız." TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 25 Kasım 1876.

⁹⁸⁰ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 25 Kasım 1876.

⁹⁸¹ TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut Ocak 1880.

Bunun üzerine, 6 Şubat 1880’de Eldridge, Osmanlı yetkililerinden gazeteye yönelik açık talimat almıştır: *27 Ocak tarihli telgrafınızda belirtilen gazeteyi arayıp durdurun. Kıbrıs talimatları geçerlidir.*⁹⁸²

Eldridge, bu talimat doğrultusunda İngiliz postasıyla gelen tüm *Umid* gazetelerine el konulmasını sağlamış ve alınan önlemleri Beyrut Valisi ile paylaşmıştır. Benzer bir örnekte, Mısır’daki Arapça gazetelerin Suriye’ye girişinin yasaklanması kararı, Britanya’nın Suriye’deki postane hizmetlerine de iletilmiştir. İngiltere Postanesi’ne gönderilen talimatla, Mısır’dan gelen Arapça gazetelerin Suriye’ye sokulmaması istenmiştir. Bu yasak, bölgedeki bilgi akışını kontrol etme ve Osmanlı yetkililerinin Arap milliyetçiliğinin yayılmasını önleme çabasının bir parçasıdır.⁹⁸³

29 Kasım tarihinde, Beyrut Valisi’nden bir mektup aldığımı bildirmekten onur duyarım. Mektupta, İçişleri Bakanlığı’ndan, içerikleri kamu huzurunu bozma niteliğinde olan Mısır’da yayımlanan tüm Arapça gazetelerin bu yere ulaştıklarında imha edilmesi yönünde emir alındığı ve bu tür gazetelerin yerel yetkililere doğrudan iletilmesi ve alıcılarına teslim edilmemesi konusunda İngiliz Postanesine talimat vermemi istemiştir.

Mehdi’nin Sudan’ın başkentini ele geçirmesi üzerine, Suriye’de yayımlanan *Semarat El-Funoun* gazetesinde İngiltere ve İngilizlerin Mısır’daki politikalarına yönelik eleştiriler artmıştır. Eldridge, bu durumdan rahatsızlık duyarak Osmanlı yönetimine müdahale edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁹⁸⁴

Britanya’nın Osmanlı basın politikalarına yaklaşımı, Osmanlı yönetimi ile iş birliği ve çıkar çatışmalarını bir arada barındırmıştır. Eldridge’nin *Merat el-Ahval*, *Umid* ve *Semarat El-Funoun* ile ilgili girişimleri, Britanya’nın Osmanlı sansür politikalarına verdiği desteği göstermektedir. Bu bağlamda, Britanya, bölgedeki siyasi istikrarı koruma ve kendi ticari çıkarlarını güvence altına alma hedefiyle, Osmanlı sansür politikalarına zaman zaman destek verirken, aynı zamanda bilgi akışı üzerindeki kontrolünü bu iş birliği için kullanmıştır.

b) Osmanlı Suriyesi’nde İngiliz ve Fransız Ulaşım Stratejileri: Karayolları, Demiryolları ve Limanlar Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi

Britanya, Osmanlı Suriyesi’nde ulaşım ağlarını, yalnızca ticari çıkarlarını desteklemek değil, aynı zamanda stratejik ve siyasi nüfuzunu genişletmek amacıyla geliştirmiştir. Osmanlı’nın zayıf iletişim ve ulaşım altyapısından yararlanarak, İngilizler

⁹⁸² TNA, FO 195 1305, Eldridge’den Henry Layard’a, Beyrut Ocak 1880.

⁹⁸³ TNA, FO 195 1480, Eldridge’den Wydham’a, Beyrut, 10 Aralık 1884.

⁹⁸⁴ Eldridge, Mısır’dan gelen Arapça gazetelerin Suriye’ye sokulmaması talebine karşı, bu isteğin basın özgürlüğüne aykırı olduğunu belirtmiştir. Talebin yalnızca belirli gazetelerle sınırlı olması durumunda kendi inisiyatifiyle kabul edebileceğini ifade etmiş, ancak Mısır’da yayımlanan tüm yerel gazetelerin yasaklanmasının basın özgürlüğüne zarar vereceğini düşündüğünden, bu konuda Büyükelçi Wydham’dan özel talimat talep etmiştir. Eldridge, Britanya’nın basın özgürlüğünü temsil eden bir ülke olarak hareket ettiğini vurgulamıştır. TNA, FO 195 1510, Eldridge’den Wydham’a, Beyrut 21 Şubat 1885.

posta hizmetleri, karayolları ve demiryolları gibi alanlarda etkinlik göstermiştir. Bu stratejiler, bölgedeki ekonomik hareketliliği artırmanın yanı sıra, Fransız nüfuzuna karşı bir denge unsuru oluşturmayı ve Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını korumayı hedeflemiştir.

Posta hizmetleri, Britanya'nın haberleşme ağını güçlendirmede kilit bir rol oynamıştır. İngilizler, Osmanlı'nın düzensiz posta hizmetlerine karşılık, daha güvenilir bir sistem inşa ederek Beyrut'taki Genel Konsolosluk ile Suriye'nin diğer bölgeleri arasında kesintisiz bilgi akışı sağlamıştır. Bu ağ, ticaretin koordinasyonunu kolaylaştırmış, aynı zamanda istihbarat faaliyetlerini destekleyerek İngiliz diplomatik girişimlerine zemin hazırlamıştır. Britanya, böylece bölgedeki zayıf idari kontrolü bir avantaja çevirmiştir.

Suriye'nin zengin hammadde kaynakları ve ticaret yolları üzerindeki konumu, Britanya için stratejik bir değer taşımaktaydı. Bu bağlamda, karayolu ve demiryolu projeleri, İngiliz ticaret ağını modernize etme ve ekonomik nüfuzu artırma çabalarının temelini oluşturmuştur. Buharlı trenlerin devreye girmesiyle demiryolları, İngiliz ticari çıkarlarıyla uyumlu hale gelmiş; ulaşım sürelerini kısaltarak bölgedeki mal dolaşımını hızlandırmıştır. Karayolları ise Osmanlı'nın vergi toplama ve asayiş sağlama konusundaki eksikliklerinden yararlanılarak geliştirilmiştir. İngilizler, yol yapım girişimlerini destekleyerek hem yerel ticareti canlandırmış hem de Osmanlı taşrasında daha geniş bir idari erişim sağlamıştır. Eldridge'nin bir yazışmasında değindiği karayolu yapımına ilişkin oylama, bu projelerin yerel unsurların çıkarlarını koruma çabasını da yansıtmaktadır.

Britanya'nın Suriye'deki ulaşım stratejisi, yalnızca ekonomik kazanç sağlamayı değil, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin zayıflıklarından yararlanarak dolaylı bir hâkimiyet kurmayı amaçlamıştır. Karayolu ve demiryolu yatırımları, Fransızların özellikle limanlardaki artan etkisine karşı bir denge unsuru olarak işlev görmüş; doğrudan askeri müdahale yerine altyapı aracılığıyla kontrol politikası izlenmiştir. Bu çabalar, hem ticaretin güvenliğini ve gelişimini desteklemiş hem de Britanya'nın bölgedeki stratejik varlığını güçlendirmiştir.⁹⁸⁵

Bay Patromonis'in Suriye'de okullara yapılan yardımlar ve dini kurumlara verilen sübvansiyonlar konusunda geniş bir nüfuz alanına sahip olması nedeniyle, Fransız Cumhuriyeti'nin buralara sağladığı cömert bağışlar kabaca on bin pound olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfuzu doğal olarak halk arasında ve özellikle de Maruniler ve Roma Kilisesi ile bir şekilde bağlantılı olanlar arasında güçlüdür.

Fransız meslektaşım, bu cömert bağışları tamamen kendi takdirine göre dağıttığından, bu duruma bağlı kişiler doğrudan onun etkisi altına girmektedir. Bu da ona diğer Büyük Güçlerin temsilcilerinden, hatta belki hepimizden daha fazla güç vermektedir; zira Suriyeliler kendi çıkarlarını anlamada dünyada belki de en başarılı topluluklardan biridir.

⁹⁸⁵ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Wydham'a, Beyrut 10 Aralık 1884.

Eldridge'nin yazışmalarına göre, Fransız Konsolosu Bay Patromonis'in Suriye'de yerel halka sağladığı mali destek ve sübvansiyonlar, bölgedeki siyasi ve idari süreçleri doğrudan etkilemiştir. Özellikle karayolu inşasına ilişkin İdare Meclisi oylamasında, Patromonis'in Maruni üyeler üzerindeki nüfuzu belirgin olmuş; bu durum üyelerin oylarını Fransa'nın çıkarları doğrultusunda yönlendirmesine neden olmuştur. Fransa'nın yol inşasına karşı çıkışı, İngiltere ile bölgedeki stratejik ve ekonomik çıkarlarının çatışmasından kaynaklanmıştır. Eldridge, yerel halkın yol inşasını desteklediğini, ancak buna bağlı mali yükümlülükleri üstlenmek istemediğini belirtmektedir.

Fransız Konsolosu'nun girişimleri, projenin iptali yönünde somut adımlara dönüşmüştür. Valiliğe sunulan çeşitli dilekçeler ve resmi taleplerle, Patromonis karayolu inşasını engellemeye çalışmış; bu çabalar, Fransız nüfuzunu yerel yönetim üzerinde pekiştirme amacı taşımıştır. Buna karşılık, söz konusu yol projesi, İngiliz ve Fransız konsolosları arasında bir rekabet alanına dönüşmüştür. Her iki taraf da İdare Meclisi üyelerini etkilemeye çalışarak, projeyi kendi lehlerine sonuçlandırma gayreti göstermiştir. İngiltere, ulaşım altyapısını güçlendirerek ticari ve stratejik avantaj elde etmeyi hedeflerken, Fransa bu girişimi kendi bölgesel hâkimiyetine bir tehdit olarak değerlendirmiştir.

Eldridge, "gizli" ibareli bir mektubunda, Lübnan yöneticileri Vali Wassa Paşa ve Kaymakam Nasuh Bey'in tutumlarının değerlendirilmesi gerektiğini belirterek, gelişmelerin İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne iletilmesini önermiştir:⁹⁸⁶

Proje, Ekselansları Wassa Paşa tarafından Lübnan İdari Meclisi'ne sunulduğunda (ki bu meclis bildiğiniz üzere farklı toplulukları temsil eden on iki üyeden oluşmaktadır ve bunlardan dördü Marunilerdir), meclis oybirliğiyle projeyi destekledi. Ancak, Bay Patromonis üç Marunili üye üzerinde nüfuzunu kullanarak (dördüncü üye benim etkim altındadır), daha önce üzerinde anlaştıkları Mazbata'yı imzalamayı reddetmelerine neden oldu. Yine de Wassa Paşa meclisin çoğunluğunun projeyi desteklemesi nedeniyle bu itirazlara fazla önem vermedi. Ancak, Fransız meslektaşım hala karşıtlığını sürdürmekte ve hem Wassa Paşa hem de Nessauhy Bey, Yüce Ekselanslarını bu durumu rapor etmemi talep ettiler; böylece Majesteleriniz bu kadar önemli ve gerçekten faydalı bir kamu çalışmasının önündeki engellerin aşılması için gerekli gördüğü adımları atabilir.

Eldridge'nin değerlendirmeleri, karayolu inşasının yalnızca bir altyapı meselesi olmadığını, aynı zamanda İngiliz ve Fransız nüfuz mücadelesinin somut bir yansıması olduğunu ortaya koymaktadır. Fransa ve İngiltere arasındaki bu rekabetin yalnızca karayolu projeleriyle sınırlı kalmadığı, Osmanlı'nın ulaşım altyapısını modernize etmeye yönelik daha büyük ölçekli girişimlerde de kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 18 Ocak 1879 tarihli mektubunda Eldridge, Suriye'deki kamu işlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar kapsamında bir demiryolu hattı projesine dair bilgi

⁹⁸⁶ TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 2 Aralık 1884.

aktarmaktadır. Bu girişim, Midhat Paşa'nın reform çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.⁹⁸⁷

Bay Charles E. Austin, Suriye'nin kamu işleri açısından durumunu iyileştirme çabalarında Yüce Paşa'ya tavsiyeleriyle yardımcı olmak üzere İngiltere'den gelmiştir. Austin, bir demiryolu hattının bu yönde geçme olasılığını araştırmak amacıyla 16 Ocak'ta Sayda ve Bekaa üzerinden Şam'a gitmek üzere yola çıkmıştır.

Eldridge Midhat Paşa'nın demiryolu projesine yönelik görüşlerini dile getirirken Lübnan'ın bunun önünde büyük bir engel oluşturduğunu ifade etmektedir.⁹⁸⁸

Midhat Paşa, Beyrut ile Şam'ı bir demiryolu vasıtasıyla birleştirmenin uygulanabilir bir yolunu bulmaya çalışmakla meşgul; ancak bu projeye Lübnan neredeyse aşılmaz bir engel teşkil ediyor. Ünlü bir İngiliz sivil mühendis, bu engelin nasıl aşılabileceğini araştırırsa da bunun, demiryolunun tamamlanmasından sonra bir süre için yeterli bir getiri sağlama olasılığı olmayan çok büyük bir sermaye harcaması gerektireceğinden endişe ediyorum.

1884 yılında Şam Valisi Hamdi Paşa ile Beyrut Başkonsolos Vekili Dickson arasında gerçekleştirilen görüşmede ise Dickson, demiryolu projesine ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmuştur:⁹⁸⁹

Ekselansları, Suriye Demiryolları'nın inşası konusunda büyük ilgi göstermektedir. Akka'dan Şam'a, Tiberias Gölü'nün güneyi üzerinden yapılacak demiryolu konusunda herhangi bir ilerleme kaydedilmemiştir, ancak Hamdi Paşa, Şam'dan Halep'e ve oradan Anadolu üzerinden İstanbul'a uzanan bir demiryolu yapımı planını desteklemektedir. Bu demiryolunun bir kolunun Tripoli ile Homs arasında kolayca yapılabileceğini düşünmekte olup, son zamanlarda bu iki yeri birbirine bağlayacak olan kara yolunun bitirilmesi için çaba göstermektedir.

Şam-Beyrut Demiryolu Projesi, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının bir parçası olarak gündeme gelmiş, ancak coğrafi engeller ve mali yetersizlikler nedeniyle uygulanabilirliği tartışmalı bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Eldridge ve Dickson'un yazışmaları, Osmanlı yetkililerinin demiryolu projelerine olan ilgisini ve bu projelerin bölgesel kalkınma ile siyasi stratejiler açısından taşıdığı önemi vurgulamaktadır. Midhat Paşa'nın, Lübnan'ın coğrafi yapısının projeye oluşturduğu engellere dikkat çekmesi ve Dickson'un Osmanlı yönetiminin demiryolu ağını daha geniş bir çerçevede değerlendirme çabalarına dair aktardıkları bilgiler, Osmanlı'nın altyapı projelerinde karşılaştığı zorlukları ve Britanya'nın bu projelere duyduğu ilgiyi ortaya koymaktadır.

19. yüzyılın son çeyreği, Britanya'nın Osmanlı topraklarında yürüttüğü demiryolu projeleri açısından büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu Projesi kapsamında, Henderson, Osmanlı yetkilileri ile İngiliz mühendisler arasındaki görüşmelerin ciddi bir şekilde sürdüğünü ve projede görev alacak mühendislerin geliş tarihinin belirlendiğini bildirmiştir.⁹⁹⁰ Henderson, Demiryolu Şirketi yetkilisi Bay Dawson'ın, Londra'da kurduğu şirketin Osmanlı'nın ulaşım altyapısını

⁹⁸⁷ TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 18 Ocak 1879.

⁹⁸⁸ TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 1 Mart 1879.

⁹⁸⁹ TNA, FO 195 1480, Dickson'dan Wyndham'a, Beyrut 16 Aralık 1884.

⁹⁹⁰ TNA, FO 195 1518, Christianman'dan Henderson'a, Adana 18 Ocak 1885; TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wyndham'a, Halep 20 Ocak 1885.

modernleştirme çabalarına Britanya'nın doğrudan dahil olmasını sağladığını ifade etmiştir.⁹⁹¹

1890 yılında gündeme gelen ve Suriye'de inşa edilmesi planlanan İngiliz demiryolu projesi, bölgedeki İngiliz-Fransız rekabetini yansıtan bir girişim olarak öne çıkmaktadır. Hayfa-Şam-Havran hattı, Britanya'nın bölgedeki ulaşım ağını güçlendirme ve stratejik üstünlük sağlama hedeflerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu proje, yalnızca Britanya'nın ekonomik ve askeri çıkarlarını desteklemekle kalmayacak, aynı zamanda bölgenin ticari potansiyelini artırarak Osmanlı taşrasındaki İngiliz etkisini de güçlendirecektir. Ancak, demiryolu projesinin Fransız çıkarlarını doğrudan etkileme ihtimali, bölgedeki güç dengelerini daha da karmaşık hale getirmiştir. Britanya'nın projesinin Fransızların Suriye'de kontrol ettiği posta taşımacılığı sistemini tehdit etme ihtimali, İngiliz konsoloslar arasında tartışılmış ve Fransa'nın buna karşılık bölgede bir demiryolu ağı kurma girişiminde bulunabileceği üzerine çeşitli yazışmalar yapılmıştır.

İngiliz konsoloslarının gizli yazışmalarında projeye dair sundukları değerlendirmeler, bölgedeki ekonomik çıkarlarla siyasi stratejilerin nasıl kesiştiğini göstermektedir. Şam Konsolosu Dickson, demiryolu projesinin başarılı bir şekilde tamamlanması durumunda, ilerleyen süreçte Fransa'nın Suriye'yi işgal etme senaryosunun gerçekleşmesi halinde İngiliz sermayesinin büyük zarar göreceğini⁹⁹² vurgulamaktadır. Britanya hükümetinin Suriye'yi işgal etme gibi bir planının olmadığı varsayımıyla hareket eden Dickson, Akka'dan iç bölgelere uzanacak bir demiryolunun Fransa ve Rusya gibi diğer Avrupa güçlerinin işgal girişimlerini kolaylaştırabileceğini belirtmektedir. Ona göre, Fransa bölgede yaşanacak herhangi bir karışıklığı işgal için bir gerekçe olarak kullanmaya hazır görünürken, Rusya da yerel Ortodoks toplumunu Osmanlı yönetimine karşı kışkırtmaya çalışmaktadır.⁹⁹³ Bu bağlamda, İngiliz sermayesiyle inşa edilecek bir demiryolunun ilerleyen süreçte başka bir yabancı gücün eline geçme ihtimali, projenin ertelenmesini Britanya açısından daha mantıklı kılmaktadır. Dickson'un bu değerlendirmeleri, Britanya'nın Suriye üzerindeki stratejik çıkarlarını koruma kaygısıyla altyapı projelerine temkinli yaklaştığını ortaya koymaktadır.

⁹⁹¹ TNA, FO 195 1518, Christianman'dan Henderson'a, Adana 18 Ocak 1885; TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wydham'a, Halep 20 Ocak 1885.

⁹⁹² TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam 26 Ekim 1890.

⁹⁹³ TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam 26 Ekim 1890.

Diğer taraftan, Beyrut Konsolos Vekili Eyres ise demiryolu inşasının Britanya çıkarlarına uygun olduğunu, bu projenin İngilizlerin deniz ticaretini artıracığını ifade etmiştir. Eyres.⁹⁹⁴

Eğer demiryolu projesi Basra'ya kadar uzanırsa, Britanya'nın ileride Suriye'yi işgal planları varsa bu proje stratejik bir avantaj sağlayacaktır. Buna karşılık, Rusların Ortodokslar aracılığıyla Suriye'de bir işgal planı olduğu da göz ardı edilmemelidir, ancak bu durumun yakın bir zamanda gerçekleşmesi beklenmemektedir. Eğer Fransa Suriye'yi işgal ederse, İngiliz demiryolları için bir tazminat ödeyerek İngiliz şirketlerinin zarar etmemesini sağlayabilir.

Sonuç olarak, Britanya'nın Suriye'ye demiryolu inşa etme girişimi, Britanya'nın bölgedeki stratejik çıkarları açısından önemli bir avantaj sunmakta olup, bu durum, Suriye'nin jeopolitik dinamiklerini şekillendirme potansiyeline sahiptir.⁹⁹⁵ Eyres, demiryolu projesinin sadece ticari değil, aynı zamanda siyasi bir anlam taşıdığını vurgulamaktadır. Proje tamamlandığında, Fransızların mevcut posta taşımacılığı sisteminin zarar göreceği ve bu durumun Fransız nüfuzunu tehdit edeceği öngörülmektedir. Bu bağlamda, Fransız hükümetinin projeye karşı duyduğu endişe, yalnızca ticari bir kaygıdan değil, aynı zamanda bölgedeki siyasi çıkarların korunmasına yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Eyres'in mektubunda öne çıkan diğer bir husus, demiryolunun Basra'ya kadar uzatılması halinde Britanya'nın askeri operasyonlar açısından büyük avantajlar elde edebileceğidir. Suriye'de Rusya'nın Ortodoks toplulukları üzerinden gizli ilişkiler geliştirdiği ve olası bir müdahaleye hazırlık yaptığı öngörülse de bu tür bir müdahalenin kısa vadede gerçekleşmesi beklenmemektedir.

Suriye'deki demiryolu projeleri, Britanya ve Fransa arasındaki çıkar çatışmalarını ortaya koyarken Beyrut Limanı da bu rekabetinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonlarına doğru Beyrut'un ticari potansiyelini artırmak ve bölgenin uluslararası ticaret ağlarına entegrasyonunu güçlendirmek amacıyla bir liman inşası girişiminde bulunmuştur. 1888 yılına ait Beyrut ticaret raporlarında yer alan bu proje, Osmanlı yönetiminin modernleşme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Liman inşası, Osmanlı Devleti tarafından yerel bir

⁹⁹⁴ TNA, FO 195 1683, Eyres'den William White'e, Beyrut 29 Ekim 1890.

⁹⁹⁵ Bu dönemde Osmanlı topraklarında demiryolu projeleri hem ekonomik büyüme hem de büyük güçlerin stratejik etkisi açısından büyük önem taşımaktaydı. Akka-Şam Demiryolu Projesi'nin Hayfa kolera salgını gibi beklenmedik sebeplerden dolayı ertelenmesi, projenin başındaki Bay Pilling ve Başmühendis Bay Cottrell tarafından dile getirilen çeşitli zorluklarla daha da karmaşık hale gelmiştir. Bay Cottrell, projeyi yavaşlatan temel etmenlerden birinin, Suriye Osmanlı Demiryolu Şirketi'nin kuruluş aşamasında karşılaştığı mali sıkıntılar olduğunu ifade etmiştir. Bu proje, aslında, Türkiye'de demiryolu imtiyazları elde etmek amacıyla kurulan daha büyük bir girişim olan Asia Limited'in bir parçası olarak, Osmanlı topraklarındaki İngiliz çıkarlarını temsil etmektedir. TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Francis Clara Ford'a, Beyrut 25 Temmuz 1892, TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Francis Clara Ford'a, Beyrut 31 Ağustos 1892.

şirket üzerinden yürütülmekle birlikte, projenin fiili yönetimi ve sermayesi büyük ölçüde Fransız menfaatleri doğrultusunda şekillenmiştir.⁹⁹⁶

İngiliz tüccarların Beyrut'taki yatırımları sınırlı kalsa da bölgedeki İngiliz mallarının ithalatı yıllık yaklaşık bir milyon sterlin değerindeydi. Yeni gümrük tarifesinin bu ithalat hacmini doğrudan azaltması beklenmezken, yerel tüketiciler için fiyatları artırabileceği öngörülmüştür. Ancak, Beyrut Limanı'nın altyapısı, büyük gemilerin girişine olanak sağlayacak şekilde tamamlanmamış olması, limanın etkin işleyişine dair soru işaretlerini artırmıştır.⁹⁹⁷ Diğer taraftan Yeni gümrük tarifesinin, İngiltere ve diğer büyük güçlerin onayı alınmadan uygulanması, Osmanlı yönetimi ile Avrupa devletleri arasında diplomatik gerilim⁹⁹⁸ yaratmıştır. Beyrut Konsolosu Trotter, liman düzenlemelerinin Fransız çıkarlarına hizmet ettiğini belirterek, Britanya'nın ekonomik menfaatlerinin korunması gerektiğini vurgulamış; bu konuda Büyükelçiliğe danışarak bir protesto sürecinin başlatılmasını önermiştir.⁹⁹⁹

Fransa, 19. yüzyıl boyunca Beyrut ve Lübnan'da güçlü bir nüfuz tesis etmiş; özellikle Maronit Hristiyanlarla tarihsel bağlarını kullanarak bölgedeki etkisini pekiştirmiştir. Beyrut Limanı, Fransızlar için yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ve kültürel nüfuzun yayılma alanı olmuştur. 6 Haziran 1893'te Fransız donanmasının 22 gemilik bir filoyla Beyrut'a gelmesi, bu nüfuzu somut bir şekilde ortaya koymuştur. Trotter'in mektubuna göre,¹⁰⁰⁰ Fransız filosu limanın açılışına katılmış; resmi olarak bir "ziyaret" şeklinde tanımlansa da bu etkinlik askeri varlık ve diplomatik mesajlarla yüklenmiştir. Donanma komutanı Amiral Vignes, Osmanlı yetkilileri ve Lübnan'daki Maronit Patriği gibi dini liderlerle temas kurmuş; Fransız Konsoloslugu'nun himayesindeki sosyal etkinlikler, özellikle Yeni Gümrük Binası'ndaki büyük balo, Fransa'nın ekonomik ve siyasi etkisini sergilemiştir.¹⁰⁰¹ Limanda Fransızlara tanınan imtiyazlar, bu ziyaretin stratejik önemini daha da artırmış; Maruni toplumu ile bağları güçlendirirken, Osmanlı yetkililerine Fransız varlığını hissettirmiştir.

⁹⁹⁶ TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 27 Şubat 1893.

⁹⁹⁷ TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 27 Şubat 1893.

⁹⁹⁸ Liman vergileri, yük taşıma düzenlemeleri ve liman yönetimi, bu rekabetin temel unsurlarını oluşturmuştur. İngiliz gemi acenteleri, liman işletmecilerinin yüksek vergiler ve altyapı eksiklikleri nedeniyle İngiliz ticaretini engellediğini öne sürerken, Fransızlar limandaki etkilerini artırmak için çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Limanın yönetimi ve işletilmesi konusundaki anlaşmazlıklar, İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki nüfuz mücadelesinin bir yansıması haline gelmiş, her iki taraf da liman üzerindeki etkinliğini artırmaya yönelik diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Limanın işletme haklarının büyük ölçüde Fransız sermayesi tarafından kontrol edilmesi, yerel halk ve tüccarlar arasında ciddi tepkilere yol açmıştır. TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Nicolson'a, Beyrut, 11 Temmuz 1893.

⁹⁹⁹ TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 27 Şubat 1893.

¹⁰⁰⁰ TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 19 Mayıs 1893.

¹⁰⁰¹ TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 19 Mayıs 1893.

Britanya, Fransa'nın Beyrut Limanı üzerindeki kontrolünü dengelemek için Osmanlı yetkilileriyle müzakereler yürütmüş; limanın modernizasyonu ve ticari kolaylıkların artırılması yönünde baskı uygulamıştır. İngiltere'nin temel amacı, liman üzerinden gerçekleşen ticareti güvence altına almak, Hindistan'a uzanan deniz yollarını korumak ve Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarını sürdürerek Fransız etkisini sınırlamaktır. Beyrut Limanı, bu bağlamda İngiltere ve Fransa arasındaki rekabetin en belirgin alanlarından biri haline gelmiş; iki büyük Avrupa gücünün Doğu Akdeniz'deki ticari ve stratejik çıkarlarının kesişme noktası olmuştur. Britanya, Fransa'nın artan nüfuzunu dikkatle izlemiş ve bölgedeki dengeyi sağlamak için diplomatik girişimlerini yoğunlaştırmıştır.¹⁰⁰²

B. BÜYÜK GÜÇLERİN OSMANLI SURİYESİ'NDE NÜFUZ MÜCADELESİ

1. Suriye'de Gayrimüslim Nüfus ve Büyük Güçlerin Koruma Politikası: Göndere Bayrak Çekme

19. yüzyılda Britanya ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını artırmak için yoğun bir rekabet içerisine girmiştir. Fransa, Katolik misyonerlik faaliyetleri ve Maruni Hristiyanlar gibi topluluklarla kültürel ve eğitimsel bağlar kurarak etkisini derinleştirmeyi amaçlarken; Britanya, Osmanlı'nın ekonomik kırılganlıklarından yararlanarak ticari ayrıcalıklar elde etmeyi ve Süveyş Kanalı ile Doğu Akdeniz ticaret yollarının güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Britanya ve Fransa arasındaki bu rekabet, bölgedeki toplumsal yapıyı doğrudan etkilemiş; yerel toplulukların büyük güçlere yönelik bağılıklarını ve siyasi yönelimlerini şekillendirmiştir. Fransa, özellikle Marunileri destekleyerek Osmanlı yönetimine karşı bir baskı unsuru oluşturmuş; Britanya ise Dürzilerle yakın ilişkiler geliştirerek Fransız etkisini dengelemeyi amaçlamıştır. Dürziler, Osmanlı Devleti ile iş birliği yaparak Marunilere karşı bir karşı ağırlık işlevi görmüş; bu durum, her iki gücün etnik ve dini ayrılıkları stratejik çıkarları doğrultusunda kullanmasına olanak tanımıştır. Osmanlı'nın zayıflayan merkezi otoritesi, bu toplulukların büyük güçlerle ilişkilerini daha belirgin hale getirmiş ve bölgedeki siyasi istikrarsızlığı artırmıştır. Bölgedeki Hristiyan toplulukları koruma söylemi çerçevesinde hareket eden büyük güçler, Osmanlı yönetimi üzerinde baskı kurmak amacıyla askeri güçlerini de devreye sokmuştur. Suriye

¹⁰⁰² İngiliz konsolsolsuk yazışmaları, Beyrut Valisi'nin donanma ziyareti sırasında ortalıkta görünmemesini, Osmanlı yönetiminin bu durumu engelleme kapasitesinden yoksun olduğu şeklinde yorumlamış; Fransızların bu ziyaretle bölgedeki etkilerini pekiştirme gayretlerini stratejik bir meydan okuma olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, Fransızların askeri varlıklarını kullanarak diplomatik ve ekonomik nüfuzlarını artırma çabaları, İngiltere ve diğer büyük güçler tarafından yakından izlenen bir hamle olarak tarihe geçmiştir. TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut 19 Mayıs 1893.

kıyılarına savaş gemileri gönderilmesi ve bu gemilerin ulusal bayraklarını dalgalandırması, yalnızca sembolik bir mesaj değil, aynı zamanda fiili bir müdahale kapasitesi sunmuştur. Bu bağlamda “bayrak gösterme” politikası, büyük güçlerin hem Hristiyan nüfusu koruma iddiasını güçlendirmiş hem de Osmanlı yönetimine karşı bir baskı aracı olarak işlev görmüştür. Yerel halk, gemilerin hareketlerini dikkatle izlemiş; mezhepsel çatışmalar veya isyan durumlarında bu askeri varlığın bir güvence sunduğuna inanmıştır. Büyük güçlerin bayraklarının dalgalandığı alanlar, güvenli bölgeler olarak algılanmış; bu durum, Osmanlı otoritesine karşı alternatif bir güç algısını beslemiştir.

Büyük güçlerin savaş gemilerini bölgeye konuşlandırması, yalnızca yerel gerilimleri yönetmekle sınırlı kalmamış; aynı zamanda Osmanlı taşrasındaki güvenlik krizlerini ve mezhepsel çatışmaları bir meşruiyet zemini olarak kullanmıştır. Bu askeri varlık, Osmanlı yönetimine doğrudan bir mesaj ileterek merkezi otoritenin zayıflığını vurgulamış; dış müdahalelere olanak tanıyan bir ortam yaratmıştır. Böylece, Suriye kıyılarındaki bayrak gösterme politikası, büyük güçlerin hem diplomatik baskısını hem de bölgedeki stratejik etkisini artırmış; Osmanlı egemenlik sahasını sınırlayan bir unsur olarak öne çıkmıştır.

Beyrut Başkonsolosu Eldridge’nin 4 Nisan 1876 tarihli mektubu,¹⁰⁰³ bu dinamiklerin nasıl işlediğine dair önemli bir örnek sunmaktadır. Lazkiye’de yaşanan bir olay, büyük güçlerin diplomatik girişimlerini hızlandırmıştır. Bir Hristiyan mahkûmun Lazkiye’den Trablus’a nakli sırasında, Rus vapurundan denize atıldığına dair ortaya çıkan şüpheler, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında yeni bir kriz yaratmıştır. Eldridge, olayın intihar mı yoksa cinayet mi olduğunun netleşmediğini belirtse de gemideki yolcuların ve mürettebatın varlığı göz önüne alındığında kasıtlı bir cinayet ihtimalinin düşük olduğunu vurgulamıştır. Ancak, bu trajik olayın ardından bölgede tansiyon yükselmiş, Hristiyan topluluklar arasında tedirginlik artmış ve Fransız Başkonsolosluğu, bölgedeki dengeyi sağlamak amacıyla bir savaş gemisinin gönderilmesini talep eden bir telgraf çekmiştir.

Eldridge, daha ciddi bir tehdit durumunda Malta’daki İngiliz donanmasına bağlı bir geminin Suriye kıyılarına sevk edilmesini sağlamak için hazır olduğunu bildirmiştir. Ona göre, İngiliz savaş gemilerinin Suriye kıyılarındaki varlığı, Hristiyan topluluklara güven sağlarken, potansiyel huzursuzlukları önlemede caydırıcı bir güç olarak işlev görmektedir.¹⁰⁰⁴ Bu bağlamda, İngiliz savaş gemisi Torch’un Trablus, Lazkiye ve diğer

¹⁰⁰³ TNA, FO 195 1113, Eldridge’dan Henry Elliot’a, Beyrut 4 Nisan 1876.

¹⁰⁰⁴ TNA, FO 195 1113, Eldridge’dan Henry Elliot’a, Beyrut 30 Mayıs 1876.

küçük limanlara gerçekleştirdiği ziyaretler, yerel halkın güven duygusunu artırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra üzerindeki kontrolünü doğrudan etkilemiştir. Eldridge, İngiliz gemilerinin bölgede sürekli olarak varlık göstermesinin gerekliliğini vurgulamış ve Fransız korveti Chatean Renand ile koordinasyon sağlandığını ifade etmiştir. Fransız ve İngiliz gemilerinin dönüşümlü olarak Beyrut'ta bulunması, olası bir kriz anında müdahale imkânı sunarak bölgedeki Hristiyan nüfusun güvenliğini garanti altına alan bir unsur haline gelmiştir.

1877 yılında yaşanan bir diğer olayda, Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı'ndan gelen acil bir telgraf üzerine Halep Konsolosu Skene, İngiliz savaş gemilerinin Mersin'e gönderilmesi talimatını¹⁰⁰⁵ vermiştir. Mersin Konsolos Yardımcısı, Osmanlı askerlerinin evine girdiğini ve ancak ödeme yaparak kurtulabildiğini bildirmiştir. Ayrıca, bölgedeki güvenlik tehditlerinin arttığını belirterek acil yardım talebinde bulunmuştur. Bu gelişmelerin ardından, İngiliz vatandaşlarının maruz kaldığı tehditleri bertaraf etmek amacıyla savaş gemisi Torch bölgeye sevk edilmiştir.¹⁰⁰⁶ Benzer şekilde, İskenderun'da bir polis memurunun Hristiyan bir çocuğu dövmesi üzerine başlayan gerginlik, halkın sokaklara dökülmesine ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yeni bir çatışma ortamının doğmasına yol açmıştır. İskenderun'daki gelişmeler üzerine, Yardımcı Konsolos Catoni, Halep Konsolosu Skene'den bölgeye bir gemi gönderilmesini talep etmiştir. Skene, Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne yazdığı mektubunda, gönderilecek bir savaş gemisinin hem İskenderun hem de Mersin'deki Hristiyan nüfusun güvenliğini sağlayacağını ve bölgedeki gerilimi yatıştıracağını ifade etmiştir.¹⁰⁰⁷

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, redif birliklerinin lojistik yetersizlikleri, yerel halk üzerinde ekonomik ve sosyal baskılar yaratmış ve özellikle Hristiyan nüfus arasında tedirginlik oluşturmıştır. Askerlerin maaş olarak aldıkları kaimeleri yerel tüccarlara bozdurma taleplerinin karşılık bulmaması, güvenlik zafiyetine yol açmıştır. Konsolosluk yetkilileri,¹⁰⁰⁸ Osmanlı idaresinin önlem almaktaki yetersizliğini

¹⁰⁰⁵ Olayların sebebi olarak Osmanlı Devleti'nin kâğıt para olan Kaime'yi kullanması ile birlikte Yahudi sarraflardan Kaime'nin nominal karşılığı olarak bu paranın çevrilmesi taleplerine karşı gelmeleri ve şikâyet edilmeleri üzerine askerlerin olaya müdahale etmeleri ile başlamıştır. Yahudi sarraflar Avusturya Konsolosluğuna sığınmış askerler de onları takip etmiştir. Bu sırada Müslüman bir kalabalık konsolosluğun etrafında toplanmıştır. TNA, FO 195 1153, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 8 Ocak 1877.

¹⁰⁰⁶ TNA, FO 195 1153, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 8 Ocak 1877.

¹⁰⁰⁷ TNA, FO 195 1153, Skene'den Henry Layard'a, Halep 9 Mayıs 1877.

¹⁰⁰⁸ Bölgedeki konsoloslar Adana Valiliğine bir dilekçe yazmışlardır: Dilekçede "Mersin'deki rediflerin uzun süreli varlığının bazı önlemlerin alınmasını gerektirdiğini düşünüyoruz" ifadelerine yer veren kişiler Avusturya-Fransa-İspanya-Britanya yardımcı konsoloslarıdır. TNA, FO 195 1153, Avusturya-Fransa-İspanya-İngiltere Yardımcı Konsoloslarından Adana Valiliği'ne, Mersin 5 Ocak 1877.

eleştirerek, sivil ve askeri yetkililerin cezalandırılmasını talep etmiş ve bölgeye bir İngiliz Savaş Gemisi göndermiştir.¹⁰⁰⁹

Bu tür kriz dönemlerinde, gayrimüslimlerin büyük güçler tarafından korunma talepleri artmış, bu da Osmanlı yönetimi üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmıştır. Özellikle savaş ve isyan koşullarında, Müslüman topluluklar ile Hristiyanlar arasındaki gerilimler derinleşmiş, büyük güçler ise bu durumu kendi müdahale politikaları için kullanmıştır. Büyük güçler, “1860 Lübnan Olayları” benzeri bir çatışma ihtimalini Osmanlı yönetimi üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmış ve bu doğrultuda diplomatik girişimlerini yoğunlaştırmıştır.¹⁰¹⁰

Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Suriye kıyıları yoğun bir Çerkes ve Tatar mülteci akınına uğramış, bu durum bölgedeki demografik dengeleri ve yerel halk arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Özellikle Trablusşam, Akka ve Lazkiye gibi kentlere ulaşan göçmenler, mevcut altyapının ötesinde bir yük oluşturmuş, yiyecek ve barınma krizine neden olmuştur. Çerkeslerin silahlı olarak gemilerle bölgeye ulaşması, Osmanlı’nın mülteciler üzerindeki denetimini sağlayıp sağlayamayacağı konusunda şüpheler doğurmuştur. Eldridge, Trablusşam ve Lazkiye’ye gelen çok sayıda Çerkes ve Müslüman mültecinin yarattığı huzursuzluklara dikkat çekerek, “*Kaptan Festing’den, emrindeki gemi denize açılmaya hazır olur olmaz bu limanları ziyaret etmesini rica ettim*” ifadeleriyle, mülteci akınının bir İngiliz gemisi aracılığıyla yerinde değerlendirilmesini talep etmiştir.¹⁰¹¹

İngiliz bayrağının Suriye’nin küçük limanlarında gösterilmesinin, Beyrut’ta gösterilmesinden çok daha önemli olduğunu düşündüğünü belirten Eldridge, mülteci akınının yarattığı istikrarsızlığın Osmanlı’nın kontrolünü zorlaştırdığını ve bu durumun büyük güçlerin müdahaleleri için bir gerekçe oluşturabileceğini belirtmiştir.¹⁰¹²

Komutası altındaki ‘Coquette’ gemisiyle birlikte, Suriye’nin güney limanlarını ziyaret etmesini rica edeceğim. Zira, Majestelerinin ‘Condor’ gemisinin geçen aralık ayında Akka’da birkaç saat kalması dışında, bayrak aylardır gösterilmedi. Ne kadar küçük bir gemi olursa olsun, herkesçe bilinen İngiliz sancağının gösterilmesinin moral etkisi her zaman faydalıdır.

Eldridge, ‘Coquette’ gemisinin Lazkiye’de kalmasının halkı rahatlatıldığını ve Çerkesler üzerinde olumlu bir etki yarattığını¹⁰¹³ belirtmiştir. Büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki nüfuzlarını artırma stratejileri, yalnızca savaş gemilerinin varlığıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgesel yönetim yapılarının şekillendirilmesine yönelik

¹⁰⁰⁹ Torch savaş gemisinin kaptanı, Mersin’de yalnızca birkaç İngiliz tebaasının bulunduğunu, ancak bölgedeki Hristiyanların büyük çoğunluğunun Rum olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte, Mersin’de yaşayan otuz altı Avrupa vatandaşı, Britanya’nın gönderdiği savaş gemisi için minnettarlıklarını dile getirmiştir. TNA, FO 195 1153, Eldridge’den Henry Elliot’a, Beyrut 20 Ocak 1877.

¹⁰¹⁰ TNA, FO 195 1153, Habib Abela’dan Eldridge’ye, Sayda 19 Ocak 1877.

¹⁰¹¹ TNA, FO 195 1201, Eldridge’den Henry Layard’a, Beyrut 4 Mart 1878.

¹⁰¹² TNA, FO 195 1201, Eldridge’den Henry Layard’a Beyrut, 31 Mart 1878.

¹⁰¹³ TNA, FO 195 1201, Eldridge’den Henry Layard’a Beyrut, 12 Nisan 1878.

diplomatik müdahalelerle de pekiştirilmiştir. Bu bağlamda, Lübnan, 19. yüzyılda büyük güçlerin Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisinin kurumsallaşmasına en açık örneklerden biri olmuştur. Osmanlı, bölgedeki otoritesini korumaya çalışırken, Avrupa devletleri Lübnan üzerindeki çıkarlarını garanti altına alma stratejileri geliştirmiştir. Bu çerçevede, bölgedeki yönetim yapısını düzenlemek ve uluslararası güçler arasında bir denge sağlamak amacıyla *Règlement Organique* yürürlüğe konulmuş; Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı adı altında özel bir idari sistem tesis edilmiştir.

2. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı: *Reglement Organique*¹⁰¹⁴

Lübnan'daki idari yapı, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda bölgede artan mezhepsel çatışmaları kontrol altına alma çabalarının bir sonucu olarak şekillenmiştir. 1861 yılında yürürlüğe konulan *Règlement Organique* (Düzenleyici Yasa), Osmanlı yönetimi ile büyük güçlerin ortak bir uzlaşısı olarak Lübnan Mutasarrıflığı'nı oluşturmuş ve bölgeye özel bir yönetim statüsü tanımıştır. Bu düzenleme ile özellikle Dürzi ve Maruni toplulukları arasındaki gerilimi azaltma, siyasi istikrarı sağlama ve büyük güçlerin Lübnan üzerindeki müdahalesini sistematik hale getirme amaçlanmıştır. *Règlement Organique* çerçevesinde, Lübnan Valisi (Mutasarrıf), Osmanlı yönetimi tarafından atanmasına rağmen, yalnızca Hristiyan kökenli bir kişinin bu göreve getirilmesi zorunlu tutulmuş ve atanma süreci büyük güçlerin onayına bağlanmıştır. Osmanlı'nın Lübnan üzerindeki doğrudan kontrolünü kısıtlayan bu sistemde, valinin görev süresi yedi yıl ile sınırlandırılmış ve herhangi bir değişikliğin yalnızca Osmanlı'nın değil, aynı zamanda altı büyük devletin (Britanya, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Prusya ve İtalya) onayıyla gerçekleşmesi şart koşulmuştur.¹⁰¹⁵ Böylece, Osmanlı yönetimi Lübnan'daki iç düzeni sağlama konusunda yetkisini korurken, büyük güçler de bölgedeki siyasi ve idari yapı üzerinde doğrudan söz sahibi olmuş ve Osmanlı'nın Lübnan üzerindeki egemenliği fiilen zayıflatılmıştır.

Birinci Bölümde ayrıntılı bir şekilde gösterildiği gibi 1860 Suriye olayları ve neticesinde yaşananlar Britanya ve Fransa'nın bölgede nüfuz kazanma mücadelesinin dramatik bir sahnesi olmuştur. Dürzi ve Maruni çatışmaları, bölgedeki etnik ve dini gerilimlerin yanı sıra, iki büyük güç arasındaki rekabeti de gün yüzüne çıkarmıştır. Fransa, özellikle Maruni Hristiyanları koruma bahanesiyle Suriye'ye askeri müdahalede

¹⁰¹⁴ Lübnan Dağ İdaresinin yönetimine ilişkin olarak Osmanlı Devleti ve büyük güçler tarafından 1861 yılında yapılan düzenlemeler 1864 yılında yürürlüğe girmiştir. Davud Paşa *Reglement* uyarınca Lübnan'ın ilk Genel Valisi olmuştur. TNA, FO 195 1581, Eldridge'den William White'e, Beyrut 20 Ekim 1887.

¹⁰¹⁵ Usama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Pres, Berkeley, 2000.

bulunarak Lübnan ve Suriye'deki etkisini artırmaya çalışmıştır. Britanya, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasına bağlı kalsa da Fransa'nın müdahalesi karşısında temkinli davranarak bölgedeki doğrudan askeri girişimlerden çekinmiştir. Bu süreç, Osmanlı yönetiminin Suriye ve Lübnan üzerindeki otoritesini yeniden yapılandırma çabalarını zorunlu kılmıştır. Osmanlı yönetimi, Lübnan'ı siyasi olarak kontrol etmeye devam etmiş olsa da bölge artık büyük devletlerin diplomatik gözetiminde yarı özerk bir yapıya kavuşmuştur.

Eldridge, Lübnan Dağ İdaresi'nin yönetimiyle ilgili olarak Osmanlı Devleti ve büyük güçler tarafından 1861 yılında kabul edilen düzenlemelerin 1864 yılında yürürlüğe girdiğini belirtmektedir. *Règlement Organique* çerçevesinde Lübnan'ın ilk Genel Valisi olarak¹⁰¹⁶ atanan Davud Paşa, yönetiminde mezhepsel ve toplumsal dengeyi sağlamak amacıyla kamu hizmetlerinde görevlendirilecek memurların sayısını, toplulukların nüfus oranlarına ve ödedikleri vergilere göre belirlemiştir.¹⁰¹⁷ 1861 Nizamnamesi ile özerklik kazanan Lübnan Dağ İdaresi'nin mali açıdan Osmanlı Devleti'nden düzenli sübvansiyon alması öngörülmüş, ancak bu mali desteğin Osmanlı hazinesi yerine Suriye Gümrük gelirlerinden karşılanması planlanmıştır.¹⁰¹⁸

Eldridge, Osmanlı yönetiminin Lübnan Dağ İdaresi'ne yönelik ekonomik ve idari yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmasının, yerel halk ve yöneticiler arasında ciddi bir hoşnutsuzluk yarattığını¹⁰¹⁹ ifade etmiştir. Osmanlı'nın Lübnan'a sağladığı sübvansiyon ödemesini kesmesi, yönetim üzerinde doğrudan etkiler yaratmış ve idarenin finansal istikrarını sarsmıştır. 1883 yılında Lübnan Dağ İdaresi'nin başına geçen Wassa Paşa, *Règlement Organique* çerçevesinde bir dizi ekonomik önlem uygulamak zorunda kalmıştır. Bu önlemler kapsamında, jandarma kuvvetlerinde önemli ölçüde azaltmaya gidilmiş, subay maaşları yaklaşık %20 oranında düşürülmüş, sivil memurların maaşlarında genel bir kesinti yapılmış ve ceza mahkemesi kaldırılarak medeni ve ceza davalarının tek bir mahkemede birleştirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın son çeyreğinde artan mali sorunları, taşra yönetiminde ciddi aksamalara neden olmuş ve özellikle Lübnan Dağ İdaresi gibi özerk bölgelerde yönetsel krizi derinleştirmiştir. Devletin artan savaş harcamaları, dış borç yükü ve gelir kaynaklarındaki azalma, merkezi hükümetin taşradaki ekonomik yükümlülüklerini yerine getirmesini zorlaştırmış, bu durum da yerel yönetimlerin işleyişini doğrudan etkilemiştir. Lübnan Dağ İdaresi'nin Osmanlı merkezi yönetiminden

¹⁰¹⁶ TNA, FO 195 1581, Eldridge'den William White'e, Beyrut 20 Ekim 1887.

¹⁰¹⁷ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nasau Jocelyn'e, Beyrut 30 Mart 1877.

¹⁰¹⁸ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nasau Jocelyn'e, Beyrut 17 Şubat 1877.

¹⁰¹⁹ TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nasau Jocelyn'e, Beyrut, 16 Mart 1877.

¹⁰²⁰ FO 195, 1447, Eldridge'den Wyndham'a Beyrut, 22 Eylül 1883.

aldığı sübvansiyon ödemelerinin kesintiye uğraması, sadece idari mekanizmanın zayıflamasıyla sonuçlanmamış, aynı zamanda bölgedeki güç dengelerini de değiştirmiştir. Eldridge bu durumu şöyle ifade etmektedir:¹⁰²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut durumunda, maalesef, şu anda ödenmesi gereken gecikmiş borçların ödenmeyeceği varsayılmak zorundadır ve büyük olasılıkla, hükümetin önemli ölçüde azalmış gelirinden daha acil talepleri karşılamak zorunda kalması nedeniyle, gelecekte bu sübvansiyon tamamen duracaktır.

Eldridge, sübvansiyon ödemelerinin yapılmamasının Lübnan idaresi üzerinde büyük bir ekonomik baskı yarattığını ve bu ödemelerin tamamen sona ermesi durumunda idari düzenlemelerin kaçınılmaz hale geleceğini ifade etmiştir.¹⁰²² Tasarruf tedbirleri arasında, bazı görevlerin kaldırılması, memur maaşlarının azaltılması ve yerel milislerin bir kısmının dağıtılması bulunmaktadır. Eldridge'ye göre bu önlemler, “*idarenin etkinliğini büyük ölçüde azaltacaktır.*”

Eldridge'nin de vurguladığı gibi, Osmanlı yönetiminin Lübnan'daki finansal yükümlülüklerini yerine getirememesi, yerel yöneticilerin merkezi hükümete olan güvenini sarsarken, büyük güçlerin de bölgedeki etkisini artırma fırsatı yaratmıştır. Osmanlı yönetiminin Lübnan'daki mali krizini fırsat bilen büyük güçler, özellikle dini ve etnik gruplar üzerinden nüfuzlarını artırma yoluna gitmiştir. Fransa, Katolik misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla Maruniler üzerindeki etkisini genişletirken, Britanya Dürzilerle olan ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin Lübnan üzerindeki zayıflayan hâkimiyeti, yalnızca bölgedeki iç dengeleri değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda büyük devletlerin diplomatik müdahalelerini de daha belirgin hale getirmiştir. Böylece, Osmanlı'nın taşra yönetiminde yaşadığı ekonomik kriz, Lübnan'da büyük güçlerin rekabetini kızıştırarak Osmanlı'nın bölgedeki etkisini azaltan bir faktör haline gelmiştir.

a) Cebel-i Lübnan'da Yerel Topluluklar Üzerinde İngiliz-Fransız Nüfuz Mücadelesi

19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı Suriyesi'nde büyük güçlerin etkisi giderek belirginleşmiş, yerel topluluklar bu rekabetin bir parçası haline gelmiştir. Özellikle Cebel-i Lübnan, Osmanlı yönetimi, Britanya ve Fransa arasındaki nüfuz mücadelesinin önemli bir sahnesi haline gelmiştir. Fransa, Maruniler ve Metualiler aracılığıyla Osmanlı karşıtı bir pozisyon geliştirirken, İngiltere Dürzileri destekleyerek Osmanlı'nın yanında yer almıştır. Beyrut Konsolosu Henry Trotter'in Büyükelçi William White'a

¹⁰²¹ FO 195, 1201, Eldridge'den Henry Layard'a Beyrut, 16 Mart 1878.

¹⁰²² FO 195, 1201, Eldridge'den Henry Layard'a Beyrut, 16 Mart 1878.

yazdığı mektup,¹⁰²³ bu rekabetin yansımaları ortaya koyması bakımından önemlidir. Trotter'e göre, Dürziler, Fransızların desteklediği Marunilere karşı Osmanlı yönetimi lehine bir denge unsuru oluşturmaktadır. Osmanlı ile geçmişte kurdukları iş birliği ve İngilizlere duydukları güven, Britanya'nın bölgedeki etkisini artırmasına katkı sağlamıştır.

Fransızların Maruniler aracılığıyla Suriye'deki nüfuzlarını genişletmeye çalıştığı bu dönemde, Dürzilerin Osmanlı yanlısı bir pozisyon alması, bölgedeki siyasi dengeleri doğrudan etkilemiştir. Dürziler, yalnızca askeri bir güç olarak değil, aynı zamanda bölgedeki mezhepsel rekabetin şekillenmesinde önemli bir aktör olarak görülmüştür. Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluk duyan gruplar, Fransız etkisini genişletme çabalarının doğrudan hedefi haline gelmiştir. Bu doğrultuda Fransızlar, yalnızca Marunilerle değil, Güney Lübnan'daki Şii Metuali topluluğuyla da yakın ilişkiler kurarak Osmanlı'ya karşı yeni bir güç dengesi yaratmayı amaçlamıştır. Eldridge'nin yazışmalarına göre, Fransız ajanlarının teşvikiyle hareket eden Metuali liderleri, Fransız Cumhurbaşkanı'na hitaben bir dilekçe kaleme alarak Osmanlı yönetiminin baskılarından şikâyet etmiş ve Fransa'nın himayesine girmeyi talep etmiştir: *Bu dilekçenin, bu mezhebin reisleriyle sık sık iletişim halinde olan bazı etkili Fransız ajanları tarafından gizlice teşvik edildiği bildirilmiştir. Söylendiğine göre, onlara bir gün 'les enfants de la France' (Fransa'nın evlatları) ile yan yana ortak düşmana karşı savaşma onuruna sahip olacakları söylenmiş.*¹⁰²⁴

Eldridge, bu dilekçenin Fransızlar tarafından yönlendirildiğini belirterek, bu girişimin Osmanlı yönetimi açısından ciddi bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Metuali nüfusunun bölgedeki önemine vurgu yaparak, Fransızların bu topluluğu Osmanlı otoritesine karşı harekete geçirebilecek bir unsur olarak değerlendirdiğini ifade etmiştir. Eldridge, Metualiler üzerinde yürütülen bu faaliyetlerin yalnızca yerel bir girişim olmadığını, Fransızların benzer politikaları farklı topluluklar üzerinde de sürdürdüğünü belirtmiştir. Bu bağlamda, mektubunda şu ifadelere yer vermektedir: *Kuzey'deki Nusayriler arasındaki bazı entrikaların bir yabancı gücün temsilcisi tarafından kışkırtıldığını bildiriyor ki, bu gücün Fransa olduğunu düşünüyorum. Eğer tahminim doğruysa, bu durum, Metualilerle ilgili olarak bildirdiğim hususların önemini artırıyor.*¹⁰²⁵

¹⁰²³ Trotter, Dürzilerin toplamda 18.500 kişilik bir silahlı güce sahip olduğunu, bunun 7.500'ünün M. Hasan, 3.000'inin Hasbaya ve Reşeya, 8.000'inin ise Lübnan'dan geldiğini aktarmaktadır. TNA, FO 195 1683, Trotter'dan William White'e, Beyrut 2 Temmuz 1890.

¹⁰²⁴ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 31 Ocak 1882.

¹⁰²⁵ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 31 Ocak 1882.

Benzer şekilde, 1885 yılında Şam halkı da Osmanlı yönetiminin ağır vergi politikalarına duydukları tepki nedeniyle Fransız makamlarına başvurarak himaye talebinde bulunmuştur. Şam Konsolosu Dickson, Fransız himayesi talebinin temelinde Osmanlı yönetiminin vergi politikalarının yattığını belirtmektedir. Özellikle köylüler ve küçük toprak sahipleri, yeni öşür vergisi sisteminden büyük zarar görmüş ve bu uygulamayı baskıcı olarak değerlendirmiştir: *El Ahram'daki makalenin, Vali tarafından kısa bir süre önce yürürlüğe konulan ve değiştirilmezse baskıcı olarak görülen öşür vergisi uygulaması nedeniyle köylüler ve küçük toprak sahipleri arasında mevcut olan memnuniyetsizlik duygusundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.*¹⁰²⁶

Şam'daki bu gelişmeler, Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluğun Fransızlar tarafından yönlendirilerek bir baskı aracına dönüştürüldüğünü göstermektedir. Osmanlı yönetiminin vergi düzenlemeleri, özellikle köylüler ve küçük toprak sahipleri arasında ciddi tepkilere yol açmış, bu durum Fransız himayesi talebini güçlendirmiştir. Ancak, Osmanlı yönetimiyle doğrudan ilişkide olan Rum Katolik ve Rum Ortodoks patrikleri dilekçeyi imzalamaktan kaçınırken, Maruni Piskoposu tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Aynı dönemde, İngiltere ise Osmanlı otoritesini destekleyen Dürzi toplulukları üzerinden bölgedeki gücünü göstermeye çalışmış, bu amaç doğrultusunda Dürzi ileri gelenleri arasındaki rekabete doğrudan etki etmiştir. Bu doğrultuda Cebel-i Lübnan'daki Dürziler arasındaki görev talepleri, İngiliz nüfuzunun yerel siyasetteki etkisini göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin yazışmaları,¹⁰²⁷ Şuf Kaymakamlık makamının hangi Dürzi ailesi tarafından sürdürüleceğine dair bir çekişmeyi ortaya koymaktadır. Bu mesele, yerel güç dengelerini ve Osmanlı yönetiminin taşradaki otoritesini etkileyen önemli bir anlaşmazlık olarak öne çıkmıştır. Çatışmanın temelinde, Ruslan ailesinin Kaymakamlık üzerindeki hak iddiası ile Canbolat ailesinden Nessib Bey'in potansiyel adaylığı yatmaktadır. Ruslan ailesi, Kaymakamlık makamını kalıcı bir hak olarak sahiplenmiştir. Emir Mustafa Ruslan, kuzeni Emir Milhem Ruslan'ın ölümünden sonra bu görevin ailelerine ait olduğunu savunmuş; bu iddia, 1861 Nizamnamesi ile resmileşen düzenlemelerden beri Ruslan ailesinin Kaymakamlık görevini üstlendiği gerçeğine dayanmıştır. Buna karşın, Canbolat ailesinden Nessib Bey'in bazı Dürzi grupları tarafından daha uygun bir aday olarak görülmesi, makam üzerindeki rekabeti kızıştırmıştır. Ancak, bazı Dürzi grupları, Canbolat ailesinden Nessib Bey'in daha uygun bir aday olabileceğini ifade etmiş ve bu durum Dürzi toplumu içinde

¹⁰²⁶ TNA, FO 195 1514 Dickson'dan Wyndham'a, Şam 19 Ocak 1885.

¹⁰²⁷ TNA, FO 195 1263, Eldridge'den B. Malet'a, Beyrut 26 Nisan 1879.

bölünmelere yol açmıştır. Beyrut Başkonsolosu Eldridge ise Canbolat ailesinden bir adayın Kaymakamlığa atanması hususunda kendisine danışıldığını şu sözlerle belirtmiştir: Bazı Dürziler, Canbolat ailesinden Nessib Bey’i Kaymakamlık için uygun bir aday olarak görmüşlerdir. Daha sonra bana, Canbolat ailesinden birinin bu görev için uygun olup olmayacağı soruldu; özellikle merhum Said Bey Canbolat’ın küçük oğlu Nessib Bey’den bahsedildi.¹⁰²⁸

Eldridge, Canbolat ailesinin Ruslan’ı desteklemediğini ve bu çekişmenin Dürzi toplumu içinde tehlikeli bir bölünmeye yol açabileceğini vurgulamıştır. Eldridge’ye göre,¹⁰²⁹ “*bazı Hristiyan unsurlar, bu bölünmeyi körükleyerek Dürzi toplumu içindeki gerilimi artırmaya*” çalışmıştır. Bu gerilimi yatıştırmak için Eldridge, Şuf bölgesine bir ziyaret düzenlemiş ve her iki tarafla da görüşmeler gerçekleştirmiştir. Diplomatik girişimlerinin ardından Eldridge, Kaymakamlık makamının herhangi bir aileye veya bireye ait olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: *Kendilerine Nizamname’ye göre gerekli yeteneklere sahip her Dürzi’nin bu görev için uygun olabileceğini, görevin ne bir kişiye ne de bir aileye mahsus olmadığını; Valinin, görevi yerine getirebilecek en uygun kişiyi Dürziler arasından seçebileceğini belirttim.*¹⁰³⁰

Bu girişim, geçici bir uzlaşma sağlamış ve her iki taraf da doğrudan çatışmadan kaçınmıştır. Eldridge, Ruslan ailesinin en azından kısa vadede Kaymakamlık makamından uzaklaştırılmayacağına dair güvence alması nedeniyle gerilimin yatıştığını, diğer taraftan Canbolat ailesinin de makamın kalıcı olarak Ruslanlara ait olmadığı konusunda bilgilendirildiğini belirtmiştir. Bu olay, Dürzi toplumu içindeki liderlik mücadelesinin yalnızca yerel bir mesele olmadığını, aynı zamanda Osmanlı yönetimi¹⁰³¹ ve büyük güçler tarafından dikkatle takip edilen bir konu olduğunu göstermektedir. Şuf Kaymakamlığı için yürütülen rekabet, Britanya’nın bölgedeki nüfuz alanlarını belirleme çabalarını bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Britanya, Osmanlı yönetimiyle iş birliği yapan grupları destekleyerek Fransız etkisini sınırlandırmaya çalışırken, bölgedeki diplomatik rekabet giderek mezhepsel bir boyut kazanmıştır. Bu rekabetin en belirgin yansımalarından biri, Fransa’nın Ermeni

¹⁰²⁸ TNA, FO 195 1263, Eldridge’den B. Malet’a, Beyrut 26 Nisan 1879.

¹⁰²⁹ TNA, FO 195 1263, Eldridge’den B. Malet’a, Beyrut 26 Nisan 1879.

¹⁰³⁰ TNA, FO 195 1263, Eldridge’den B. Malet’a, Beyrut 26 Nisan 1879.

¹⁰³¹ Eldridge’nin aktardığına göre, Lübnan Dağı’ndaki Dürzi toplumu içinde Rüstem Paşa’nın görev süresine ilişkin görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Dürzilerin çoğunluğunu oluşturan Canbolat ailesi, Rüstem Paşa’nın görevde kalmasını desteklerken, Kaymakam Emir Mustafa Ruslan, Osmanlı yönetimi içinde bu durumu engellemek için girişimlerde bulunmuştur. İstanbul’da yürüttüğü lobi faaliyetleriyle Paşa’nın görev süresinin yenilenmemesi için çaba sarf eden Ruslan’ın girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve Dürzi liderler, Osmanlı yönetimine Rüstem Paşa’nın görevde kalması yönünde bir mektup göndermiştir. Bu gelişme, Canbolat ailesinin Osmanlı idaresiyle uyumlu bir çizgide hareket ettiğini, buna karşılık Ruslanların Paşa’nın yönetimine karşı durduğunu göstermektedir. TNA, FO 195 1410, Eldridge’den Dufferin Kontu’na, Beyrut 22 Mayıs 1882.

toplulukları Katolikleştirme çabalarına karşı Britanya'nın gösterdiği diplomatik tepki olmuştur. Osmanlı'daki Katolik nüfus üzerinde artan Fransız etkisi, İngilizlerin bölgede Protestan ve Gregoryen Ermenileri destekleyerek denge kurma politikasını güçlendirmiştir. Bu bağlamda, Britanya ve Fransa arasındaki rekabet, yalnızca siyasi ve ekonomik boyutta değil, dini ve kültürel alanlarda da kendini göstermeye başlamıştır.

b) Fransızların Ermenileri Katolikleştirme Faaliyetleri Karşısında Britanya'nın Diplomatik Hamleleri

Fransa'nın Osmanlı'daki Katolik topluluklar üzerindeki koruyucu güç statüsü, İngilizler için bir rekabet unsuru olmuştur. Fransa, Katolik misyonerler aracılığıyla Osmanlı taşrasındaki Hristiyan topluluklar üzerinde etkisini artırmaya çalışırken, İngiltere genellikle yerel Protestan topluluklarını ve Gregoryen Ermenileri gibi bağımsız hareket eden Hristiyan grupları desteklemeyi tercih etmiştir.

Henderson, Osmanlı idaresindeki Gregoryen Ermenilere yönelik zorla Katolikliğe geçiş baskılarını aktardığı mektubunda¹⁰³² Osmanlı'nın idari sistemine yönelik çeşitli önerilerde bulunmaktadır. 1881 yılında Cemil Paşa'nın Halep Valisi olarak ataması¹⁰³³ ile birlikte Henderson, Cemil Paşa'yı "Fransızların gözdesi"¹⁰³⁴ olarak nitelendirmiştir. Cemil Paşa göreve geldikten sonra İngilizlere yakınlığı ile bilinen bürokratları görevden almaya çalışmış ve Fransız etkisindeki kişileri göreve getirmeye çalışmıştır. İngilizlere yakınlığıyla bilinen Deyr Valisi Ali Paşa'yı görevden alma girişimi de bu çabalardan bir tanesidir. Henderson, Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile yaptığı yazışmalarda bu duruma karşı çıkarak, Ali Paşa'nın Henry Layard'ın tavsiyesiyle bu makama getirildiğini ve Paşa'nın çöl yönetimindeki başarılarına dikkat çekmiştir. Henderson yaptığı yazışmalarda, "*Babıali nezdinde Ali Paşa lehine destek olunmasını*" talep etmiştir.¹⁰³⁵

1881 yılında Henderson'un Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'ne yazdığı bir mektup,¹⁰³⁶ Cemil Paşa'nın valilik döneminde Fransız desteğiyle İngiliz tebaasının haklarını çiğnediğine ilişkin iddialara yer vermektedir. Henderson, İngiliz tebaasının haklarının Osmanlı mahkemelerince düzenli olarak korunduğunu, ancak Cemil Paşa'nın, Fransız etkisiyle bu kararları geçersiz kılmaya çalıştığını ifade etmiştir. "*Türk*

¹⁰³² TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 20 Ekim 1883.

¹⁰³³ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep 29 Ocak 1881.

¹⁰³⁴ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep 3 Şubat 1881.

¹⁰³⁵ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R. J. John'a, Halep 10 Şubat 1881. 1882 yılında Deyr Mutasarrıflığı Halep'ten ayrılmış ve bir eyalet haline getirilmiştir. Eyaletin yönetimine ise Ferik Hasan Paşa Vali olarak tayin edilmiştir. Dickson yazışmalarında bölgenin artan siyasi önemi nedeniyle buraya dikkat çekmektedir. TNA, FO 195 1412, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 25 Temmuz 1882.

¹⁰³⁶ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep 23 Şubat 1881.

makamlarının kendi mahkemelerinin kararlarını uygulamak zorunda kalmalarından daha makul bir talep ileri sürülemez” diyen Henderson, bu konuda Britanya’nın desteğini istemiştir.¹⁰³⁷

Henderson, Havran’daki Dürzi-Müslüman çatışmaları ve bu karışıklıklardan İngilizleri sorumlu tutan Cemil Paşa’nın Fransa ile işbirliği halinde olduğunu iddia etmiştir. Cemil Paşa’nın bu olaylardan Britanya’yı sorumlu tuttuğunu belirten Henderson, Vali’nin “*Bu karışıklıkların İngiliz ajanları tarafından çıkarıldığı ve Sir Henry Layard’ın geçen yıl Dürzilere yaptığı ziyaretin sonuçları olduğu*” yönünde söylentiler yaydığını bildirmiştir. Henderson ayrıca, Fransız Konsolosu’nun da bu söylentilerin yayılmasında rol oynadığını belirtmiş ve “*Fransız meslektaşımı, bu söylentilerin yayılmasına katkıda bulunmasından dolayı eleştiriyorum*” ifadesini kullanmıştır. Henderson mektubunun sonunda:¹⁰³⁸ “*Böylesine acımasız bir Genel Vali’nin sürekli çabalarının devam etmesine izin verilirse, bunun Britanya’nın bu eyalette sahip olduğu meşru etki üzerinde zararlı bir etki yaratacağına inanıyorum.*” ifadelerine yer vererek Cemil Paşa’nın uygulamalarının Suriye’deki İngiliz çıkarlarına verdiği zarara dikkat çekmiştir.

1883 yılında Halep Konsolosu Henderson, Gissr bölgesinde Ermenilere yönelik Roma Katolik Rahplerinin¹⁰³⁹ kötü muamele ve baskıları hakkında İstanbul Büyükelçiliğine önemli bilgiler aktarmıştır. Henderson, bu girişimlerin bölgedeki Vali Cemil Paşa’nın kişisel tutumları ve karakteriyle yakından ilgili olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴⁰

Gissr Kaymakamı bana gizlice, Cemil Paşa’dan Ermenilere baskı yapması ve özellikle liderleri olan Şeyh Hama’yı tutuklayıp Kneya köyünden sürmek için bir bahane bulması yönünde gizli emirler aldığını söyledi. Kaymakam Murad Efendi, vicdanlı ve saygın bir insandır ve doğasına aykırı olan bu emirleri yerine getirmek yerine, görevinden istifa etmiş ve Halep’te daha düşük bir görevi kabul etmiştir.

Henderson, Cemil Paşa ile bu durumu görüştüğünü ve Ermenilere yönelik adalet taleplerini dile getirdiğini İstanbul Büyükelçiliğine iletmiştir. Ancak Cemil Paşa’nın verdiği yanıt, Ermenilere yönelik tutumunun sertliğini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁴¹

Ekselansları, Ermenileri Küçük Asya’nın Bulgarları olarak gördüğünü ifade etti ve Bulgarların Edirne’deki Rus savaşının son günlerinden kalma yönetim anılarını hâlâ canlı bir şekilde hatırladığını belirtti. Parmaklarının, Ermenilerin reformlar ve daha iyi muamele taleplerine benzer bir fırsat karşısında aynı şekilde harekete geçmek için kaşındığını söyledi.

Henderson’un Cemil Paşa’nın karakterine yönelik değerlendirmeleri, hem Osmanlı bürokrasisinin iç dinamiklerine hem de Ermenilere yönelik tutumun arka planına ışık tutmaktadır. Henderson, Ermenilerin gördüğü baskılardan doğrudan Suriye

¹⁰³⁷ TNA, FO 195 1368, Henderson’dan G.J. Goschen’e, Halep 23 Şubat 1881.

¹⁰³⁸ TNA, FO 195 1368, Henderson’dan G.J. Goschen’e, Halep 23 Şubat 1881.

¹⁰³⁹ TNA, FO 195 1448, Henderson’dan Dufferin Kontu’na, Halep 30 Eylül 1883.

¹⁰⁴⁰ TNA, FO 195 1448, Henderson’dan Wydham’a, Halep 21 Mayıs 1883.

¹⁰⁴¹ TNA, FO 195 1448, Henderson’dan Wydham’a, Halep 21 Mayıs 1883.

Genel Valisi'ni sorumlu tutmaktadır. Henderson, Maraş'daki Ermeniler üzerinde Cemil Paşa'nın tasarruf yetkisinin kaldırılmasını Maraş'ın Halepten ayrı bir idari sancağa dönüşmesini veyahut Cemil Paşa'nın görevden alınmasının talep etmiştir. Ancak burada dikkat çeken husus Ermenilerin Katolikleştirme çabalarının Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu artıracaktır.

Fransızlar, Ortodoks Hristiyanlarını Katolikleştirme faaliyetlerini sürdürmek ve bölgedeki nüfuzlarını artırmak amacıyla Halep'e Konsolos olarak Bay Perchié'yi atamıştır. Henderson'un aktardığına göre,¹⁰⁴² “*Bay Perchié'nin geçmişi ve bölgedeki faaliyetleri dikkate alındığında, onun Fransız çıkarları doğrultusunda Roma Katolik propagandasını güçlü bir şekilde destekleyen bir figür olduğu*” anlaşılmaktadır. Henderson, Perchié'nin daha önce Musul'da görev yaptığı dönemde yerli Katolikler için özel ayrıcalıklar elde etmede oldukça başarılı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁴³

Mösyö Perchié, Musul'da Vekil Konsolos olarak görev yaptığı dönemde, Roma Katolik propagandasını güçlü bir şekilde destekleyen ve o bölgedeki yerli Katolikler için özel ayrıcalıklar elde etmede oldukça başarılı olan kişi olarak, muhtemelen Musul'daki Vekil Konsolos tarafından tanınmaktadır.

Fransa'nın Osmanlı topraklarında Katolik nüfuzunu artırma stratejisi doğrultusunda Halep'e Konsolos olarak atanan Perchié, bu politikanın önemli bir aktörü olarak öne çıkmaktadır. Fransız konsoloslukları, Osmanlı taşrasındaki Hristiyan topluluklar üzerindeki etkilerini genişletmek amacıyla misyoner faaliyetlerini desteklerken, Britanya da bu gelişmeleri yakından takip etmiş ve Suriye'de olası bir Fransız işgalini engelleme adına diplomatik girişimlerde bulunmuştur.

c) Fransızların Maruniler Üzerinden Suriye'de Nüfuz Kurma Çabaları ve İngilizlerin İşgal Endişesi

Fransa'nın Suriye'de Maruniler¹⁰⁴⁴ aracılığıyla nüfuzunu artırma çabaları, Osmanlı yönetimi tarafından dikkatle izlenmiş ve bu girişimler bölgedeki güç dengelerini doğrudan etkilemiştir. Konuya ilişkin olarak Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin 24 Nisan 1876 tarihli mektubu,¹⁰⁴⁵ Fransızların Maruniler üzerindeki etkisini ve bölgedeki gerilimi nasıl körüklediğini açıkça ortaya koymaktadır. Eldridge,

¹⁰⁴² TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 20 Ekim 1883. TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 8 Kasım 1883.

¹⁰⁴³ TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 8 Kasım 1883.

¹⁰⁴⁴ Henderson, Marunilerin dini inancına yönelik olarak şu tarihsel bilgileri aktarmaktadır: “Maronit Kilisesi, seküler din adamlarının bekarlığı (celibiyet) dışında Roma Kilisesi ile aynı inançlara sahiptir ve adımı 5. yüzyılda Lübnan Dağı'nda birçok manastır kuran Keşiş Maro'dan alır. 7. yüzyılda Monothelit sapkınlığını kabul etmeyen birçok Suriyeli Hristiyan, bu manastırların etrafında toplanmış ve böylece Maronitler olarak adlandırılmışlardır. Halep'te büyük bir Maronit cemaati bulunmaktadır ve 170 erkek çocuğuna Arapça, Türkçe ve Fransızca dillerinin öğretildiği bir okulları vardır.” TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹⁰⁴⁵ TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 24 Nisan 1876.

bir Dürzi kaynağından edindiği bilgilere dayanarak, Fransız meslektaş M. Tricon'un Deyr el-Kamer'deki baş Maruni rahibine silah ve mühimmat hazırlamaları konusunda tavsiyede bulunduğunu belirtmiştir. Tricon'un, Dürzilerin Lübnan'daki Hristiyanlara karşı bir ayaklanma başlatacağı yönündeki iddiaları, Maruni cemaatini olası bir çatışmaya hazırlamak amacıyla yapılan bir girişim olarak değerlendirilmiştir.

Benzer şekilde, Şam Konsolosu Dickson'un Layard'a yazdığı bir mektupta,¹⁰⁴⁶ Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği Askeri Ataşesi Marki de Torcy'nin 27 Nisan 1880'de Trablus'tan Beyrut'a ulaştığını ve bu süreçte Halep ve Hama gibi önemli merkezleri ziyaret ettiğini bildirmiştir. Marki de Torcy'nin Sayda, Nabatiye ve Kudüs'e yaptığı ziyaretler, resmi olarak kişisel bir gezi olarak sunulsa da, sonraki yazışmalar bu seyahatlerin Fransa'nın bölgedeki Marunilerle ilişkilerini güçlendirmek ve Osmanlı yönetimine karşı bir hareketlilik yaratmak amacı taşıdığını ortaya koymuştur. Dickson'a göre,¹⁰⁴⁷ Tunus'un işgali öncesinde Suriye'de karışıklık yaratma ve Maruni desteğini pekiştirme çabalarının, Fransızların genişletici nüfuz stratejisinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Dickson'ın aktardığı bilgilere göre, Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki stratejik faaliyetleri yalnızca diplomatik girişimlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda altyapı projeleri ve yerel topluluklarla kurulan ilişkiler aracılığıyla genişletilmeye çalışılmıştır. Marki de Torcy'nin Suriye ziyareti, bu genişleme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiş ve bu ziyaret sırasında Torcy'ye eşlik eden Fransız mühendis, bölgedeki karayolu ve demiryolu hatları için haritalar hazırlamakla görevlendirilmiştir.¹⁰⁴⁸ Dickson, Torcy'nin Osmanlı yetkililerinin dikkatini çeken bu faaliyetleriyle ilgili olarak, Fransa'nın bölgedeki ulaşım altyapısını şekillendirme niyetinde olduğunu ve bunun Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki ticari ve stratejik çıkarlarını tehdit edebileceğini vurgulamıştır.

Dickson, Torcy'nin ziyaretinin yalnızca teknik bir araştırma olmadığını, aynı zamanda Fransa'nın Britanya'nın bölgedeki ulaşım projelerine karşı stratejik bir hamle geliştirme çabasının bir parçası olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴⁹ Osmanlı yetkililerinin de dikkatini çeken bu ziyaret, özellikle Fransa'nın Tunus üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmesinin ardından, Suriye'de olası bir müdahale senaryosu üzerine çeşitli spekülasyonlara yol açmıştır. Torcy'nin Nusayri ve Dürzi topluluklarının Osmanlı'ya karşı tutumlarını incelemesi, Fransa'nın bu grupları destekleyerek etkisini artırma

¹⁰⁴⁶ TNA, FO 195 1306, Dickson'dan Henry Layard'a, 14 Mayıs 1880.

¹⁰⁴⁷ TNA, FO 195 1306, Dickson'dan Henry Layard'a, 14 Mayıs 1880.

¹⁰⁴⁸ TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut 23 Mayıs 1881.

¹⁰⁴⁹ TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut 23 Mayıs 1881.

stratejisini yansıtırken; Dickson, Tunus'taki gelişmelerin Suriye'de benzer bir müdahale riski taşıdığını belirtmiş, Fransa'nın askeri ve siyasi hazırlıklarının izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır:¹⁰⁵⁰

Birinci olarak, Yüzbaşı de Torcy'in bu ülkeye dikkatleri Suriye'deki Fransız faaliyetlerine çekmek amacıyla gönderildiği ve Tunus'la ilgili daha ciddi planların yapıldığı düşünülmektedir. Neredeyse tüm yolculuğu boyunca tam üniforma giymesi ve bir muhafız tarafından eşlik edilmesi, merak uyandırmak amacıyla bilerek yapılmış gibi görülmektedir. İkinci olarak, Yüzbaşı de Torcy'nin ziyaretinin, Suriye halkının- özellikle Ansariye ve Dürziler'in- Türk Hükümeti'ne karşı olan tutumlarını öğrenmek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Fransızlarla Türkiye arasında Tunus'taki zorluklar nedeniyle sorunlar çıkması durumunda, Fransız birliklerinin Suriye'yi işgal etmesi gerekebileceği ve bu ülkenin daha bağımsız insanların Babiali'ye karşı harekete geçirilmesinin arzu edilen bir hedef olabileceği düşünülmektedir. Bu çıkarımların ne kadar doğru olduğunu söylemek zor, ancak Suriye'deki Türk Yetkilileri tarafından dikkatlice ele alındıkları ve Yüzbaşı de Torcy'nin ziyaretinin politik bir amaç taşıdığı inancında oldukları kesindir.

Dickson, Fransızların Marunilerle kurduğu yakın ilişkinin Britanya açısından endişe verici olduğunu ifade etmektedir. Bir başka yazışmasında ise, Fransa'nın bu etkisinin, Britanya'nın bölgedeki stratejik çıkarlarını tehdit ettiğini belirtmektedir:¹⁰⁵¹

Fransız etkisinin Suriye'deki Maruniler üzerinde arttığını gösterdiğini bildirmem yerinde olacaktır. Bu mezhebin çoğunluğu, özellikle de din adamları, Fransa'ya tam bir bağlılık hissetmekte ve Fransız otoritesinin her türlü gösterisinden memnuniyet duymaktadırlar. Geçen yıl boyunca, Fransa tarafından Marunî eğitimi teşvik edilmiş, Beyrut ve Lübnan'daki Marunî Koleji'nde belirli burslar sağlanmıştır ve son zamanlarda Beyrut ve Şam'daki Fransız temsilcilerinin eylemleri, Fransız etkisinin canlandırılmak istendiğini göstermektedir.

Bu bağlamda, Suriye'deki bürokrat atamaları da Britanya ve Fransa arasındaki rekabetin somut bir yansıması haline gelmiştir. Eldridge'nin yazışmaları, Fransa'nın desteklediği bir valinin atanması halinde Marunilerin yönetimde daha fazla söz sahibi olacağını ve bunun Osmanlı taşrasındaki istikrarı tehdit edebileceğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁵² Eldridge, “Eğer İngiltere müdahale etmezse, Maruniler tüm yönetim kademesine nüfuz edecek ve bu durum kargaşa ile kan dökülmesine yol açacaktır” sözleriyle bu gelişmenin doğurabileceği riskleri vurgulayan Eldridge, Britanya'nın kararsız kalmaması gerektiğini belirtmiş; ya durumu yalnızca gözlemleyerek gelişmeleri izlemesi ya da doğrudan müdahale ederek olası krizleri önceden engellemesi gerektiğini savunmuştur:¹⁰⁵³

Fransa Hükümeti'nin Suriye ile ilgili gelecekteki niyetlerine dair yaygın kanaat doğru çıkarsa, bu şartlar altında nasıl bir tutum izlemem gerektiği konusunda bana talimat verilmesini isteme cüretini gösteriyorum. Ve eğer Majestelerinin Hükümeti, Fransa'ya atfedilen projelere karşı çıkmaya kararlıysa, bu karşı çıkışın net bir şekilde belirtilmesi gerektiğini saygıyla öneriyorum. Eğer Fransa'nın etki ve işgal (occupation) planlarına karşı bir muhalefet olmayacaksa, kamu düzeni açısından, bu durumun açık ve dürüst bir şekilde ilan edilmesinin büyük yarar sağlayacağını düşünüyorum.

Suriye'deki Britanya-Fransa rekabeti, Fransızların Suriye'yi işgal edeceği endişesinden kaynaklanmış ve Britanya'nın, Osmanlı topraklarının büyük bir güç tarafından kontrol altına alınmasını engelleme stratejisi doğrultusunda sürekli

¹⁰⁵⁰ TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut 16 Temmuz 1881.

¹⁰⁵¹ TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut 28 Temmuz 1881.

¹⁰⁵² TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 29 Mart 1883.

¹⁰⁵³ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 29 Mart 1883.

teyakkuzda olmasını sağlamıştır. Eldridge, Britanya'nın Suriye'deki Fransız etkisine karşı nasıl bir strateji izlemesi gerektiği konusunda net bir karar verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Eldridge, Britanya'nın pasif kalması durumunda Marunilerin Osmanlı yönetiminde daha fazla söz sahibi olacağını ve bu durumun bölgesel istikrarı tehdit edebileceğini öne sürmektedir. Eldridge, Fransızların Suriye'deki entrikalarına ilişkin olarak şu ifadeleri kullanmıştır:¹⁰⁵⁴

11 Ocak 1882 tarihli ve 2 numaralı yazımda, Sidon bölgesindeki Metualiler arasında Fransız entrikalarını rapor etmiştim. Yakın zamanda Merj Ayoun'da seyahat eden bir arkadaşım, oradaki Metualilerin, Fransızların himayesini kazandıklarını övünerek anlattıklarını ve yakında Suriye'yi işgal edeceklerini umduklarını aktardı. Bu, ülke halkının, ülkenin el değiştirmesinin kaçınılmaz bir sonuç olduğuna dair iyi hazırlandıklarının bir kanıtıdır.

Eldridge'nin Suriye'deki Fransız etkisine karşı sürekli bir stratejik mücadele yürüttüğü ve Fransızların olası işgal planlarını gündemde tutarak Britanya'nın dikkatini bu meseleye çektiği ifade edilebilir. Lazkiye'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Vitale ise Eldridge'ye gönderdiği "gizli" bir mektupta, Fransız meslektaşının yazdığı bir metni doğrularak paylaşmıştır. Eldridge, bu gelişmeyi hemen İstanbul Büyükelçiliği'ne iletmiş ve durumu Fransızların Suriye'yi işgal etmeye yönelik bir hazırlığı olarak yorumlamıştır.

Vitale, Fransız meslektaşının Lazkiye'de köylülerle gerçekleştirdiği gizli toplantıyı ve burada dile getirilen Fransız planlarını ele geçirdiği bir metin üzerinden aktarmaktadır. Bu belge, Fransa'nın Suriye'de gelecekteki nüfuzunu güvence altına alma stratejisinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Fransız temsilci, Suriyeli köylülere hitaben yaptığı konuşmada, Fransa'nın bölgedeki ticari ve siyasi varlığını sürdürebilmesi için Suriye'de etkin bir rol oynaması gerektiğini vurgulamıştır:¹⁰⁵⁵

Fransa burada mutlaka payını almalıdır, çünkü Suriyeliler olmadan, en büyük nüfuzunu ve ticari faaliyetlerini kaybedecektir. Bunu içtenlikle arzuluyoruz, çünkü bu çelişkili dönem yalnızca Fransızların çabalarına değil, aynı zamanda fellahların (köylülerin) özgürleşmesini destekleyen yasaların Suriye'nin kuzeyine, Homs'a kadar uzanan bölgelerde karşılaştığı zorluklara da işaret etmektedir.

İngiliz konsoloslar, Fransa'nın Maruniler ve diğer gruplarla ilişkilerinin Suriye'de Osmanlı otoritesini zayıflatarak Fransız müdahalesine zemin hazırlayabileceğine yönelik değerlendirmede bulunmuşlardır. Bu durum hem bölgedeki askeri ve diplomatik faaliyetlerin hem de yerel toplulukların siyasi yönelimlerini şekillendirmiştir. Suriye'nin büyük güçler arası rekabet alanına dönüşmesinde önemli bir dönüm noktası olan bu süreç, özellikle misyonerlik faaliyetlerinde kendini göstermiştir. Britanya ve Fransa, eğitim ve dini kurumlar yoluyla nüfuzlarını artırmış, bu faaliyetler dini yayılmanın ötesinde bir güç mücadelesine dönüşmüştür. Osmanlı

¹⁰⁵⁴ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 20 Mayıs 1883.

¹⁰⁵⁵ TNA, FO 195 1447, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye 16 Mayıs, 1883.

yönetimi ise eğitimi modernleştirme çabalarını sürdürürken, Batılı devletlerin misyoner okullarındaki etkinliklerini izlemiş ve bunları sınırlamak için çeşitli düzenlemeler yapmıştır.

3. Suriye’de İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, Batılı güçlerin siyasi, ticari ve kültürel nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Britanya ve Fransa, Osmanlı topraklarında özellikle eğitim ve misyonerlik faaliyetleri yoluyla etkilerini artırmaya çalışmış, bu rekabet yoğun biçimde hissedilmiştir. Osmanlı yönetimi, eğitim sistemini modernize etmeye yönelik reformlar gerçekleştirirken, Büyük güçlerin misyoner teşkilatları da kendi dini ve kültürel etkilerini pekiştirmek amacıyla eğitim kurumlarını yaygınlaştırmıştır.

Şam, Osmanlı Devleti’nin önemli dini ve idari merkezlerinden biri olarak, farklı Hristiyan mezheplerinin ruhani liderlerine ev sahipliği yapmıştır. Batılı misyoner teşkilatları, bu dinî çeşitliliği dikkate alarak farklı stratejiler geliştirmiştir. İngiliz misyonerler özellikle Protestan cemaatler üzerinde yoğunlaşırken, Fransız misyonları Katolik nüfuzu güçlendirmeye çalışmıştır. Fransiskanlar, Lazaristler, Cizvitler ve Fransız Hayırseverler Cemiyeti’ne bağlı rahibeler Katolik eğitim sistemini desteklerken, Britanya İrlanda Presbiteryen Misyonu ve Londra Kilise Misyonerlik Derneği vasıtasıyla Protestan eğitiminin yaygınlaşmasına öncülük etmiştir.¹⁰⁵⁶ Bu eğitim faaliyetleri yalnızca dini yayılmacılıkla sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasi bir güç mücadelesinin parçası haline gelmiştir.

a) Osmanlı Devleti’nin Yabancıların Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Önlemleri

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda eğitim alanını düzenlemeye çalışsa da, Suriye’de ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Altyapı eksiklikleri ve halkın ilgisizliği nedeniyle Hristiyan ve Yahudi topluluklar Maarif Nezareti okullarından yeterince yararlanamamış, eğitim büyük ölçüde yerel dini liderler ile misyonerlerin kontrolüne kalmıştır. Midhat Paşa’nın 1878’de Suriye Genel Valiliği’ne atanmasına dek Şam’daki eğitim sistemi yetersiz¹⁰⁵⁷ olarak görülmüştür. Osmanlı’nın eğitimi yaygınlaştırma girişimleri, bu eksiklikler nedeniyle işlerlik kazanamamış ve Batılı misyonerlerin bölgedeki eğitim kurumları için elverişli bir ortam oluşmuştur. Şam ve çevresinde misyoner okullarının etkinliği giderek artarken, İngiliz ve Fransız misyonları kendi eğitim sistemlerini

¹⁰⁵⁶ TNA, FO 195 1514, Dickson’dan William White’e, Şam 13 Kasım 1885.

¹⁰⁵⁷ TNA, FO 195 1514, Dickson’dan William White’a, Şam 13 Kasım 1885.

bölgeye taşımaya çalışmıştır. İngiliz misyoner teşkilatları arasında İrlanda Presbiteryen Misyonu, Suriyeli Kadınlar İçin Britanya Okulları, Londra Kilise Misyonerlik Derneği, Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Derneği ve Edinburgh Tıp Misyonu öne çıkarken, Fransız misyonları arasında Hayırseverler Rahibeleri, Cizvitler, Lazaristler ve Fransiskanlar yer almıştır. Ayrıca, Rum Katolikler, Rum Ortodokslar, Süryani Katolikler ve Maruniler gibi çeşitli yerel Hristiyan toplulukları da kendi eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Dolayısıyla Suriye, yalnızca Osmanlı eğitim reformlarının değil, aynı zamanda büyük güçlerin kültürel ve dini nüfuz mücadelesinin de bir sahnesi haline gelmiştir.¹⁰⁵⁸

Osmanlı yönetimi, Suriye’de açılan yabancı okulların halk üzerinde ayrıştırıcı etkiler yaratabileceği endişesiyle bu faaliyetleri sıkı bir denetim altına almıştır. Dahiliye Nezareti tarafından 1885’te yayımlanan bir genelge ile yabancı okul ve derneklerin valilik onayına tabi olması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁵⁹

Gayrimüslim topluluklar arasında, Avrupalılardan gelen maddi destekle kurulan okullar, kiliseler, ibadet yerleri ve hayır derneklerinin olduğu bilinmektedir. Bu kişilerin, halkımız arasında bölünmeler yaratmak amacıyla, okullar veya yardım kuruluşları gibi isimler altında paralarını gönderip fırsat bulduklarında nüfuz etmeye çalıştıkları ve bu yolla sadık tebaamıza zarar verdikleri aşikârdır.

Bazı yabancılar, “yardım etme” ve “iyilik yapma” adı altında bu bölünmelere önayak olmaktadır. Bu tehlike fark edilip titiz bir inceleme yapıldıktan sonra, bu durumun sürmesine asla izin verilmemesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu nedenle, biri okul veya kolej inşa etmek ya da herhangi bir hayır kurumu adı altında insanları bir araya getirmek isterse, önce yerel valiye dilekçe vermek zorundadır. Vali, gerekli incelemeleri yaptıktan sonra durumu üstlerine bildirir; bu bildirimler İstanbul’daki devletin en yüksek makamlarına (Babıali) ulaşır ve burada nihai karar alınır.

Majestelerimizin başka emirleri de vardır; bu bilgiler tüm valilere duyurulmalıdır. Suriye Genel Valisinin Emri: Tüm yetkililer bu emirleri görmeli ve gereken özeni göstermelidir.

Dahiliye Nezareti’nin yabancı okullar ve hastanelere getirdiği izin zorunluluğu, özellikle Fransa destekli Cizvit okulları ve Rusya bağlantılı Ortodoks okulları üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁰⁶⁰ 1887 yılında ise bayrak veya simge kullanarak devletin egemenliğini ihlal etme potansiyeli taşıyan kurumlar da bu karara dahil edilmiştir.¹⁰⁶¹ Suriye’deki İngiliz Konsolos Vekili Eyres ise Osmanlı yetkililerinin aldığı kararları desteklediğini ve

¹⁰⁵⁸ Şam’daki en eski Protestan misyonu, 1843 yılında kurulan İrlanda Presbiteryen Misyonu olup, 1877’ye kadar Amerikan Presbiteryen Misyonu ile iş birliği içinde faaliyet göstermiştir. Bu misyon, 1847’de ilk erkek okulunu, 1855’te ise ilk kız okulunu açarak eğitim faaliyetlerini genişletmiştir. Benzer şekilde, 1860’ta Beyrut’ta kurulan Suriyeli Kadınlar İçin Britanya Okulları, 1868’de Şam’da bir şube açarak Hristiyan, Müslüman ve Yahudi öğrencilerin eğitimini üstlenmiştir. Fransız misyonları ise Katolik eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla Cizvitler ve Lazaristler öncülüğünde Havran ve çevresinde okullar açmıştır. Cizvitler özellikle Bedevi nüfusa yönelerek eğitim faaliyetlerini genişletmiş, Fransız okullarında verilen eğitim, yalnızca Katolik inancını güçlendirmeyi değil, aynı zamanda Fransız kültürel etkisini artırmayı da amaçlamıştır. TNA, FO 195 1514, Dickson’dan William White’a, Şam 13 Kasım 1885.

¹⁰⁵⁹ TNA, FO 195 1548, Dahiliye Nezareti, Çeviri, Dickson’dan William White’a, 16 Aralık 1885.

¹⁰⁶⁰ Bulgaristan’daki Rus öğretmenlerin isyanlardaki rolü dolayısıyla benzer durumların Suriye’deki okullarda da tekrarlanabileceği ihtimali bu kararların alınmasında etkili olmuştur. TNA, FO 195 1581, Eldridge’dan William White’a, Aleh 22 Temmuz 1887.

¹⁰⁶¹ TNA, FO 195 1581, Eyres’dan Eldridge’ye, Beyrut, 5 Ağustos 1887.

bu önlemleri Cizvit ve Amerikan okulları gibi tüm yabancı eğitim kurumlarına uygulanacak bir politika olarak gördüğünü bildirmiştir.

Osmanlı Dahiliye Nezareti, eğitim faaliyetinde bulunan yerlerin yanı sıra kiliseler için de bir karar almıştır.¹⁰⁶² Alınan kararda izin alınmadan kilise, ibadet yeri ve hayır amaçlı kurumların inşa edilmeyeceği veya onarılamayacağı, izin olmaksızın inşa edilmiş veya onarılmış olanların ise kapatılacağı belirtilmiştir. Kiliselerin özel izin olmaksızın çan bulunduramayacağı veya kullanılmayacağı da alınan kararlar arasındadır.

Osmanlı, yabancı devletlerin kültürel ve dini etkilerini sınırlamak için tüm yabancı okullara düzenleme şartı getirerek, uygun izin almayan tüm okulların kapatılması yönünde bir politika benimsemiştir.¹⁰⁶³ Bu önlemler, yalnızca yasadışı faaliyetleri engellemeyi değil, aynı zamanda eğitimde devletin denetim rolünü güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı, bu düzenlemeyle yabancı güçlerin, eğitim alanındaki nüfuzunu sınırlamaya çalışmış, böylece devletin işleyişinde bağımsız hareket eden unsurların etkisini en aza indirmeyi hedeflemiştir.

b) İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri ve Osmanlı'nın Güvenlik Endişeleri

Suriye'deki İngiliz okullarının kuruluşu, Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu eğitim yoluyla pekiştirme çabalarının bir parçası olarak 1860'larda başlamıştır. İlk olarak, Bay Bowen Thompson tarafından 1860 olaylarının ardından kurulan Britanya Suriye Misyonu, 1868 yılında Osmanlı Sultanı tarafından verilen bir İmparatorluk Fermanı ile resmiyet kazanmıştır. Bu ferman, Galler Prensi'nin ricası üzerine verilerek, Lübnan ve çevresinde çocukların eğitimi için açılan on dört okulu İmparatorluk koruması altına almıştır. Beyrut, Cebel-i Lübnan, Muzeyrul ve Sehrak gibi yerlerde kurulan okulların yanı sıra, daha sonra hükümet izniyle açılan Şam ve Sur'daki okullar da bu kapsama dahil edilmiştir. İzin alınarak açılan okullara vergi muafiyeti tanınmıştır. Bu okullara yönelik vergi talepleri, Osmanlı yönetimiyle diplomatik sorunlara yol açmış ve İngiliz yetkililer, okulların muafiyet haklarını yeniden almaya çalışmıştır.¹⁰⁶⁴

Britanya, İngiliz Suriye Okulları Derneği aracılığıyla Şam ve Beyrut'ta okullar açarak hem Hristiyan hem de Müslüman topluluklara ulaşmaya çalışmış, ancak özellikle Müslüman kız çocuklarına yönelik eğitim girişimleri, yerel halktan ve ulema sınıfından yoğun tepki çekmiştir. Bu durum, fanatik grupların baskısıyla bazı okulların kapanmasına yol açsa da, Britanya eğitim faaliyetlerini sürdürmüş ve daha az direnç

¹⁰⁶² TNA, FO 195 1548, Dahiliye Nezareti, Çeviri, Dickson'dan William White'a, 31 Aralık 1885.

¹⁰⁶³ TNA, FO 195 1581, Eldridge'den William White'a, Beyrut, Aleih, 22 Temmuz 1887.

¹⁰⁶⁴ TNA, FO 195 1683, Trotter'dan William White'a, Beyrut 25 Haziran 1890.

gösterilen bölgelerde okullarını yeniden açma stratejisini benimsemiştir. İngiliz yetkililer, Osmanlı yönetimiyle diplomatik ilişkileri geliştirerek bu engelleri aşmaya çalışmış ve eğitim alanındaki varlıklarını güçlendirmek için Osmanlı taşrasındaki reform süreçlerinden yararlanmıştır.¹⁰⁶⁵

Bu süreçte, Midhat Paşa'nın, Suriye'deki reform politikası önemli bir rol oynamıştır. Midhat Paşa, yabancı okullara yönelik tepkileri göz önünde bulundurarak eğitim girişimlerine doğrudan karşı çıkmamış, ancak bu okulların yerel halk tarafından kabul görmesi için zamana ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır. Şam Konsolosu Jago, Midhat Paşa'nın halkı bu okulların açılmasına hazırlamak için gösterdiği çabalara dikkat çekerek, bu desteğin İngiliz eğitim faaliyetlerinin gelecekteki başarısı için kritik olduğunu vurgulamıştır: *Beyrut ve Lübnan'ın bu konuda bugün sahip olduğu ayrıcalıklı konum, Şam'ın durumundan oldukça farklıdır ve bu başarılar, büyük zorluklarla, ancak sabır ve diplomasi sayesinde elde edilmiştir.*¹⁰⁶⁶

Jago, bu mektubunda on yıl önce Şam'da bir okul açmanın mümkün olmadığını, ancak artık durumun değiştiğini ve Şam'ın daha özgür bir ülke haline geldiğini belirtmektedir. Ayrıca, Midhat Paşa'nın İngiliz okullarının gelişiminde etkin bir rol oynayacağını, ancak halkın buna henüz tam olarak hazır olmadığını ifade etmiş ve bu durumu Midhat Paşa'nın liderliği üzerinden çözmeyi planladıklarını dile getirmiştir. Jago, Midhat Paşa için “*kendisi, halkı okul açmaya ikna etmek için ciddi bir çaba gösteriyor*” ifadesini kullanarak, Midhat Paşa'nın eğitim projelerini halk nezdinde kabul ettirmedeki başarısına ve İngiliz okullarının açılmasında siyasi ve diplomatik stratejilerin önemine dikkat çekmektedir.

İngiliz misyoner örgütlerinin Osmanlı topraklarında okul ve ibadet alanı kurma girişimleri, merkezi yönetimin onayına tabi olmuştur. Örneğin, Kudüs'te faaliyet gösteren Kilise Misyonerleri Derneği'nin Nablus'taki okul açma talebi, Osmanlı yönetimi ile misyonerler arasındaki gerilimi ortaya koymaktadır. Eğitim reformlarını destekleyen bir yönetici olmasına rağmen, Midhat Paşa yabancı misyoner faaliyetlerine temkinli yaklaşmış ve bu tür projelerin İstanbul'un izni olmadan hayata geçirilemeyeceğini vurgulamıştır.¹⁰⁶⁷

Nablus'taki okulun inşası için gerekli iznin alınması sürecinde, Midhat Paşa ve yerel yöneticilere yönelik baskıların artırılması amacıyla çeşitli yazışmalar yapılmıştır. Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard ile Konsolos Dickson arasında yapılan

¹⁰⁶⁵ TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam 27 Ocak 1879.

¹⁰⁶⁶ TNA, FO 195 1262, Jago'dan Bayan Lloyd'a, Şam 16 Ocak 1879.

¹⁰⁶⁷ TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Henry Layard'a, Aleih 19 Kasım 1879.

yazışmada¹⁰⁶⁸ yer alan, “*Midhat Paşa’yı ve yerel yetkilileri, işin sonuçlandırılabilmesi için gecikmeden yanıt vermeye zorlayın*” ifadesi, sürecin hızlandırılmasına yönelik talimatları açıkça göstermektedir.

Dickson, Layard’dan aldığı talimat doğrultusunda Midhat Paşa ile gerekli görüşmeleri gerçekleştirdiğini ve sürecin ilerlemesi için baskıların sürdüğünü bildirmiştir. Suriye Genel Valiliği’ne Hamdi Paşa’nın atanmasının ardından, Nablus’taki okulun açılış izni konusunda da baskılar devam etmiştir. Dickson, İstanbul’dan aldığı talimatlarda Hamdi Paşa üzerinde baskı kurulmasının istendiğini belirtmiş ve gerekli diplomatik girişimlerde bulunmak üzere hazırlık yaptığını şu şekilde ifade etmiştir:¹⁰⁶⁹ “*Hamdi Paşa, Nablous kilisesi ile ilgili olarak cevap vermek için derhal adım atacağına söz veriyor ve size rapor verebilmem için cevabı gönderildiğinde beni bilgilendirecek*”. Hamdi Paşa’nın ilgili mercilerle yaptığı yazışmaların ardından İdare Konseyi, Nablus’taki kilise ve okulla ilgili olumlu bir karar almıştır.¹⁰⁷⁰ Ancak Hamdi Paşa’nın bu kararı Babıaliye iletmemesi sürecin uzamasına neden olmuş ve Dickson baskılarını artırmaya devam etmiştir.¹⁰⁷¹ Sonunda, artan diplomatik baskılar netice vermiş ve okulların açılmasına karar verilmiştir. Suriye’deki İngiliz okullarının yeniden açılma sürecine ilişkin Dickson’un mektubu, bu girişimlerin diplomatik müzakerelerin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁷²

Geçtiğimiz 3 Aralık tarihli yazışmanızı alır almaz Vekil Vali Ekselansları ile görüştüğümü ve kendisinden İrlanda Presbiteryen Misyonu’na ait Nebk’teki okulun yeniden açılması için talimat vermesini rica ettiğimi ve her ne kadar bu konuda biraz isteksiz olsa da kendisini gerekli talimatları vermeye ikna etmeyi başardığımı Yüce Makamınıza bildirmekten onur duyuyum.

İngiliz misyoner okulları, Osmanlı yönetimi ile Britanya arasındaki diplomatik ilişkilerde sürekli bir gerilim unsuru olmuş, özellikle vergi muafiyeti ve faaliyet izinleri konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Suriye’deki İngiliz Okulları’nın yöneticisi Bayan Mott’un, vergi muafiyeti ve tadilat sorunlarını çözmek için İngiliz konsoloslarla yaptığı yazışmalar,¹⁰⁷³ bu sorunların siyasi ve diplomatik müzakereler sonucu nasıl çözüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bayan Mott’un satın aldığı bir evi okula dönüştürmesi ile başlayan İngiliz-Osmanlı yetkilileri arasındaki anlaşmazlıklar Osmanlı yetkililerinin okula vergi muafiyeti sağlamasının ardından çözüme kavuşmuştur.¹⁰⁷⁴

İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri, yalnızca dini öğretilerin yayılmasını amaçlamakla kalmayıp, aynı zamanda Britanya’nın bölgedeki

¹⁰⁶⁸ TNA, FO 195 1305, Dickson’dan Henry Layard’a, Beyrut 23 Nisan 1880.

¹⁰⁶⁹ TNA, FO 195 1368, Dickson’dan R. John’a, Beyrut 31 Ocak 1881.

¹⁰⁷⁰ TNA, FO 195 1368, Dickson’dan R. John’a, Beyrut 11 Şubat 1881.

¹⁰⁷¹ TNA, FO 195 1368, Dickson’dan R. John’a, Beyrut 25 Mart 1881.

¹⁰⁷² TNA, FO 195 1687, Dickson’dan William White’a, Şam 3 Mayıs 1890.

¹⁰⁷³ TNA, FO 195 1687 Dickson’dan William White’a, Şam 3 Mart 1890; 11 Nisan 1890.

¹⁰⁷⁴ TNA, FO 195 1687, Dickson’dan William White’a, Şam 30 Ağustos 1890.

stratejik çıkarlarını koruma aracı olarak da önemli bir rol oynamaktaydı. Ancak, Osmanlı Devleti bu faaliyetleri çoğunlukla casusluk girişimi ve kendi egemenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Örneğin, Homs'ta görev yapmak isteyen İngiliz vatandaşı Bay Oliver, çöl Arapları arasında Hristiyanlık propagandası yapmak amacıyla bir gezi düzenlemeyi planlamıştır. Ancak Osmanlı yetkilileri, misyonerlerin yürüttüğü dini propagandayı potansiyel bir tehdit olarak değerlendirmektedir. Beyrut Konsolosu Henry Trotter, 15 Ocak 1892 tarihli mektubunda Osmanlı Devleti'nin çöl Arapları arasında misyonerlik faaliyetlerini yasakladığını belirtmiş ve Bay Oliver'ı, bu girişimlerin Osmanlı yasalarını ihlal etmesi durumunda kendisinin ciddi risklerle karşı karşıya kalabileceği konusunda uyarmıştır.¹⁰⁷⁵

Osmanlı Devleti, bu faaliyetlerin¹⁰⁷⁶ bölgedeki dini ve etnik yapıyı istikrarsızlaştırabileceği ve halkı Osmanlı yönetimine karşı kışkırtabileceği endişesini taşımaktadır. Bu durumu Trotter mektubunda şu şekilde ifade etmiştir: *Ayrıca, Bedevilere Hristiyanlık öğretmenin, takipçilerin inançlarını incelemek için bir masraf yapılmadan mümkün olup olmadığını anlamıyorum. Herhangi bir referans, görüşümce, ülkenin yasalarına aykırıdır çünkü devletin dinini itibarsızlaştırmaya yol açar.*¹⁰⁷⁷

Bu noktada, İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı yönetimi tarafından yalnızca dini bir mesele olarak değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bir tehdit olarak algılandığı¹⁰⁷⁸ görülmektedir. Osmanlı Devleti, misyonerlerin özellikle Arap vilayetlerinde yürüttüğü faaliyetleri, bölgesel istikrara zarar verebilecek unsurlar olarak değerlendirmiş ve bu nedenle denetim mekanizmalarını sıkılaştırmıştır.

Osmanlı yönetimi, misyonerlerin yalnızca dini faaliyetlerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda eğitim ve sağlık hizmetleri yoluyla bölgedeki nüfuzlarını artırmaya çalıştıklarını düşünerek bu tür girişimlere temkinli yaklaşmıştır. Bu bağlamda, Edinburgh Tıp Misyonu'nun Nasıra'daki hastane inşa girişimi yalnızca tıbbi bir ihtiyaçtan doğmamış, aynı zamanda misyoner faaliyetlerinin genişletilmesine yönelik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Bu tür misyoner hastaneleri, Osmanlı taşrasındaki halkla doğrudan temas kurarak yalnızca sağlık hizmeti sağlamakla kalmamış, aynı zamanda misyonerlerin bölgedeki etkinliğini artıran merkezler haline gelmiştir.

¹⁰⁷⁵ TNA, FO 195 1761, Trotter'den Daniel Oliver'a, Humus, 17 Ocak 1892.

¹⁰⁷⁶ TNA, FO 195 1761, Vali Osman Nuri'den Trotter'a, Şam 17 Aralık 1891.

¹⁰⁷⁷ TNA, FO 195 1761, Trotter'dan Daniel Oliver'a, Humus, 17 Ocak 1892.

¹⁰⁷⁸ Yemen isyanlarında İngiliz ajanlarının rol oynadığına dair iddialar, Osmanlı'nın İngiliz misyonerlerine yönelik şüphelerini daha da derinleştirmiştir. TNA, FO 195 1761, Trotter'dan E. Fane'ye, Beyrut 15 Ocak 1892.

Dickson, Osmanlı yönetimindeki “gevşeklik ve etkinlik eksikliğinin” İngiliz girişimlerini yavaşlattığını vurgulamış,¹⁰⁷⁹ hastane inşaatına yönelik izin verilmemesi üzerine Hamdi Paşa’ya baskılarını artırmış, ancak olumlu bir sonuç alamamıştır. Osmanlı bürokrasisinin tutumu, İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin önünde en büyük engellerden biri olarak görülmüştür.¹⁰⁸⁰

Hastane inşaatına izin verilmemesinin gerekçesi ise arazinin statüsü konusundaki belirsizlik olmuştur. Dr. Vartan’ın girişiyle satın alınan arazide, önce ortak mülk daha sonra devlet mülkü olduğu gerekçesiyle inşaatı izin verilmemiş,¹⁰⁸¹ bu durum Eldridge tarafından Osmanlı yönetiminin “*keyfi ve inandırıcılıktan uzak*” politikalarının bir örneği olarak nitelendirilmiştir. Eldridge’ye göre, Osmanlı yetkilileri, bu tür bürokratik engellerle yalnızca İngiliz misyonerleri hedef almakta ve bu projeyi kasıtlı olarak engellemektedir. Edinburgh Tıp Misyonu’nun Nasıra ve çevresinde büyük bir sağlık hizmeti ihtiyacını karşılayacağını belirten Eldridge, Osmanlı yönetiminin, bu projeye siyasi ve dini gerekçelerle karşı çıkmasının halkın temel sağlık hizmetlerine erişimini de geciktirdiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁸²

Ancak, İngiliz diplomatik baskısı ve Osmanlı merkezi yönetimi nezdinde yürütülen girişimler sonucunda, 1885 yılında Osmanlı yönetimi daha önce verdiği “devlet mülkü” kararını geri çekmiş ve hastane inşaatına onay vermek zorunda kalmıştır. Eldridge, bu gelişmeyi İngiliz diplomasisinin bir başarısı olarak nitelendirerek, “*Bu olumlu çözüm, Mr. Block’un görevinin başarılı sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilir*”¹⁰⁸³ ifadelerini kullanmıştır. İngiliz Konsolosluğu’ndan Bay Block’un hazırladığı rapor, Osmanlı yetkilileri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuş ve mahkeme, Dr. Vartan lehine bir karar çıkararak inşaatın önündeki engelleri kaldırmıştır. Bu süreç, İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dini yayılma amacı taşımadığını, aynı zamanda Osmanlı yönetimiyle yürütülen diplomatik mücadelelerin bir parçası olduğunu göstermektedir.

Misyoner okulları, Osmanlı yönetiminin sadece dini yayılmacılık açısından değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi düzen üzerindeki etkileri nedeniyle de yakından takip ettiği kurumlardan biri olmuştur. Batılı devletler, bu okullar aracılığıyla bölgedeki

¹⁰⁷⁹ TNA, FO 195 1368, Dickson’dan R. John’a, Beyrut 25 Nisan 1881.

¹⁰⁸⁰ TNA, FO 195 1368, Dickson’dan Goschen’e, Beyrut 11 Mayıs 1881.

¹⁰⁸¹ Eldridge, Osmanlı yönetiminin tutumunu eleştirerek, “Osmanlı Hükümeti’nin geçen yıl belirttiği, söz konusu arazinin ortak mülk olduğu iddiasından vazgeçmiş gibi görüldüğünü ve şimdi yıllarca süren tartışmalardan sonra, buranın birdenbire devlet mülkü olduğunu keşfettiklerini anlayacaksınız.” ifadeleriyle, alınan kararları eleştirmiştir. TNA, FO 195 1448, Eldridge’dan Wyndham’a, Beyrut 20 Temmuz 1883.

¹⁰⁸² TNA, FO 195 1510, Eldridge’dan Wyndham’a, Beyrut 16 Mart 1885.

¹⁰⁸³ TNA, FO 195 1510, Eldridge’dan William White’a, Beyrut 30 Eylül 1885.

nüfuzlarını genişletmeye çalışırken, Osmanlı idaresi bu faaliyetleri sınırlamak için çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Eğitim, misyonerlik faaliyetlerinin en önemli unsurlarından biri haline gelmiş ve Batılı devletlerin bölgedeki rekabetinin merkezine oturmuştur.

Osmanlı yönetiminin misyonerlik faaliyetlerine yönelik temkinli tutumu, yalnızca sağlık alanıyla sınırlı kalmamış, eğitim alanında da benzer kısıtlamalar uygulanmıştır. Büyük güçlerin misyoner okulları aracılığıyla bölgedeki nüfuzlarını genişletme çabaları, Osmanlı idaresinin dikkatle takip ettiği bir mesele haline gelmiştir. Bu bağlamda, Britanya ve Fransa'nın Suriye'de yürüttüğü eğitim faaliyetleri, yalnızca kültürel bir girişim olmanın ötesine geçerek, iki büyük güç arasındaki nüfuz mücadelesinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Özellikle Fransa'nın Katolik misyoner okulları ve eğitim bursları yoluyla Maruniler üzerindeki etkisini artırma stratejisi, Osmanlı yönetimi ve Britanya tarafından yakından izlenmiş ve diplomatik gerilimlerin temel başlıklarından biri olmuştur.

c) Fransa'nın Suriye'de Eğitim ve Misyonerlik Faaliyetleri ve Britanya'nın Diplomatik Girişimleri

Fransa, Osmanlı topraklarında nüfuzunu artırmak amacıyla Katolik misyonerlik faaliyetlerini ve eğitim kurumlarını kullanmıştır. Şam ve Lübnan'da açılan Fransız okulları, yalnızca eğitim vermekle kalmayıp, aynı zamanda Hristiyan topluluklar üzerinde Fransa'nın siyasi ve kültürel etkisini yaymakta önemli bir işlev görmüştür. Özellikle Maruniler üzerindeki etkinliğini güçlendirmek isteyen Fransa, bu topluluğa sağladığı eğitim bursları gibi destekler aracılığıyla konumunu güçlendirmiştir.¹⁰⁸⁴

Britanya'nın aksine, Fransa, Osmanlı yönetiminden izin almaksızın kamu binaları (okul, hastane, kilise) inşa etmekte ve bu durum Britanya tarafından Osmanlı'nın egemenlik haklarını ihlal eden bir girişim olarak değerlendirilmektedir. Britanya, Osmanlı yönetimiyle diplomatik prosedürlere bağlı kalarak ilişkilerini sürdürmeye özen gösterirken, Fransa'nın bu tür doğrudan müdahaleleri İngilizler açısından haksız bir avantaj olarak görülmüş ve iki ülke arasındaki gerilimi artırmıştır. Bu rekabet, Britanya'yı Fransa'nın Suriye'deki etkisini dengelemek için daha aktif bir diplomatik tutum benimsemeye yöneltmiştir.¹⁰⁸⁵

Fransa'nın Osmanlı yönetiminin rızasını almadan yürüttüğü faaliyetler, Britanya için ciddi bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Özellikle Fransız ajanlarının yerel aşiretler

¹⁰⁸⁴ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 6 Kasım 1881.

¹⁰⁸⁵ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 9 Şubat 1883.

ve kabileler arasında yürüttüğü faaliyetler, bölgedeki İngiliz nüfuzunu zayıflatma potansiyeline sahiptir. Fransa'nın, Beyrut ve Lübnan'daki eğitim yatırımları ve Dürzi gençleri Cizvit okullarında eğitime çabaları, bölgedeki Fransız etkisini artıran önemli girişimler olarak görülmüştür.¹⁰⁸⁶

Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Fransa'nın Suriye'deki eğitim politikalarının stratejik bir planın parçası olduğunu¹⁰⁸⁷ iddia etmektedir. 1879 yılı itibarıyla Fransa'nın Suriye'deki eğitim yatırımlarında belirgin bir artış yaşanmıştır. Eldridge'nin aktardığına göre, Fransa daha önce Cizvitler ve Lazaristlerin kolejlerinde yıllık 20.000 frank bütçe ile kırk öğrenciye burs sağlarken, 1879'dan itibaren bu sayı altmışa çıkarılmış, yapılan harcama ise 32.500 franka yükselmiştir. Ayrıca, yerel okullara ilk kez burs tahsis edilerek kırk öğrenciye yıllık dört yüz franklık destek sağlanmıştır. Böylece, burs verilen öğrenci sayısı kırktan yüze, toplam bütçe ise 20.000 franktan 48.500 franka yükselmiştir. Bu genişleyen eğitim programı, Fransa'nın bölgedeki Katolik nüfuzunu güçlendirme ve yerel Hristiyan toplulukları kendine daha yakın hale getirme çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir: *Sadece iki yıl içinde, Fransız hükümeti tarafından Suriye'de okutulan öğrenci sayısı 40'tan 100'e çıkmış, bu amaçla verilen para miktarı ise 20.000 franka 48.500 franka yükselmiştir.*¹⁰⁸⁸

Eldridge, Fransa'nın bu bursları özellikle Marunîlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerdeki okullara tahsis etmektedir. Bu kurumlar arasında St. Maroun Koleji, Keserwan Marunî Koleji, Beyrut Marunî Koleji ve Yunan Katolik Patrik Koleji bulunmaktadır. Fransa, Marunîlere öncelik verse de aynı dönemde bir Dürzi öğrenciye de burs verilmiştir. Eldridge, bu bursların tesadüfi olmadığını ve Fransa'nın bu gençleri kendi çıkarlarına hizmet etmek üzere eğittiğini ifade etmiştir: *Bu girişimler, Fransa'daki mevcut yönetimin, Lübnan'da yüz genç adamın eğitimini kendi isteğiyle ve masraflarını üstlenerek gerçekleştirmesi, onların gelecekte Fransa için faydalı olabileceğini düşünmeden yapılacak bir girişim değildir.*¹⁰⁸⁹

Eldridge, Fransa'daki dini eğitim kurumlarının baskı altına alınmasına rağmen Suriye'deki okullara sağlanan desteğin dikkat çekici olduğunu belirtmektedir. *“Fransa'daki çeşitli dini eğitim kurumları baskı altındayken, Suriye'deki okulların bu kadar büyük bir artış göstermesi dikkat çekicidir.”* ifadeleriyle, burs sayısındaki artışın yalnızca eğitimle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Fransa'nın Suriye üzerindeki

¹⁰⁸⁶ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 31 Ocak 1883.

¹⁰⁸⁷ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 6 Kasım 1881.

¹⁰⁸⁸ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 6 Kasım 1881.

¹⁰⁸⁹ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 6 Kasım 1881.

nüfuzunu artırmaya yönelik stratejik bir hamle olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁹⁰

Fransa'nın burslarla desteklediği öğrencilerin seçim sürecinin doğrudan Fransız Başkonsolosu tarafından yönetilmesi, bu etkinin en somut göstergelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Eldridge, bu durumun Fransız Başkonsolosu'nu Lübnan ve Beyrut'taki yerel halk üzerinde güçlü bir figür haline getirdiğini şu sözlerle ifade etmektedir:¹⁰⁹¹ “*Bu geniş kapsamlı himaye, Fransız meslektaşına Lübnan ve Beyrut'taki yerliler üzerinde muazzam bir güç ve etki kazandırmaktadır.*” Fransız Başkonsolosluğu'nun eğitim alanındaki müdahaleleri, bölgedeki nüfuz mücadelesinin yalnızca siyasi ve askeri düzlemde değil, toplumsal ve kültürel alanlarda da sürdüğünü göstermektedir. Fransa, eğitim ve burs politikalarını bir yumuşak güç aracı olarak kullanarak Suriye'deki etkisini artırmaya çalışmıştır.

Eldridge'nin mektubu, bu stratejik hamlelerin Osmanlı yönetimi ve Britanya açısından potansiyel bir tehdit oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Fransa'nın eğitim yatırımlarının yalnızca akademik ve dini amaçlarla sınırlı olmadığına dikkat çeken Eldridge, “*bu harcamaların bir art niyet olmaksızın yapılması mümkün değildir*” sözleriyle, Fransa'nın bölgedeki uzun vadeli hedeflerine dair duyduğu endişeyi açıkça dile getirmektedir. Eldridge, Fransa'nın eğitim kurumlarına sağladığı maddi destek ile ilgili iddialarını çeşitli veriler ile desteklemektedir.¹⁰⁹²

Cizvit rahiplerinin yönetiminde Beyrut'ta bir tıp okulu kurulmak üzere olduğunu bildirme onuruna nailim. Bu okulun fonları Fransız Cumhuriyeti Hükümeti tarafından sağlanmıştır. Bana bildirildiğine göre, bu kuruluşun inşası için 150,000 frank ve yıllık giderleri için 80,000 frank tahsis edilmiştir. Bu koleje öğrencilerin hangi şartlar altında seçileceği konusunda henüz bir bilgiye sahip değilim, ancak himayenin büyük ölçüde Fransızların elinde olacağı ve Fransa'nın Suriye'deki siyasi nüfuzunu artırma amacı taşıdığı kesindir.

Fransa'nın Beyrut'ta Cizvitler tarafından yönetilecek bir tıp okulu açması ve bunu devlet yerine kilise aracılığıyla finanse etmesi, eğitim yatırımlarının siyasi bir nüfuz aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Eldridge, bu durumun Fransa'nın yönetim anlayışıyla çeliştiğine dikkat çekmiştir. Fransa'nın cumhuriyetçi ve laik bir ülke olmasına rağmen dini okullara sağladığı finansman, İngilizler tarafından dikkatle takip edilen bir mesele haline gelmiştir.¹⁰⁹³ Eldridge, Fransa'nın kendi içinde laiklik politikalarını savunurken Suriye'de dini eğitim kurumlarını desteklemesini, Fransız nüfuzunu güçlendirme ve yerel azınlıkları kontrol etme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirmiştir.

¹⁰⁹⁰ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 6 Kasım 1881.

¹⁰⁹¹ TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 6 Kasım 1881.

¹⁰⁹² TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 20 Ekim 1883.

¹⁰⁹³ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 31 Ocak 1883. TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih 20 Ekim 1883.

Fransızların Suriye’de desteklediği okulların siyasi etkisi Şam Konsolosu John Dickson’ın yazışmalarına da yansımıştır. Dickson, İngilizlerin Mısır’ı işgal etmesinin ardından Fransa’nın da Suriye’yi işgal edeceğine dair söylentilerin yaygınlaştığını şu sözlerle aktarmaktadır:¹⁰⁹⁴

Uzun süredir Havran’daki Dürzi Azzam ailesi ile Bussr-el-Hariri köylüleri arasında bir kan davası var, buna 10 Ağustos tarihli No. 7 numaralı yazımda da değinmiştim. Dürziler, kendilerine yapılan haksızlıkların intikamını almak için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlar. Fransız yanlısı olduğu bilinen Hazine adlı bir Dürzi şefi, Azzam ailesiyle yakın dostluk içerisinde ve son huzursuzluğun Fransız ajanlarının etkisi altında çalışan Hazine tarafından kışkırtıldığı sonucuna varılmaktadır.

Mısır’daki son olaylardan bu yana, Suriye’de Fransa’nın bu ülkeyi işgal etmek için bir bahane aradığına dair genel bir izlenim var. Fransız ajanlarının eylemleri hakkındaki bu söylentilerin ne kadar doğru olduğunu öğrenmek zor olsa da geçen Kasım ayında Fransız Hükümeti’nin Beyrut’taki Başkonsolosu aracılığıyla, Şam, Homs, Hama ve Havran’daki eğitim çalışmalarını teşvik etmek amacıyla Şam’daki Rum Katolik ve Süryani Katolik piskoposlarına 50.000 kuruşluk bir hibe verdiğini bildirmem gerektiğini düşünüyorum. Ancak bu fonun büyük ölçüde Homs ve Hama’da okullar kurulması için verildiği belirtiliyor. Ayrıca, son zamanlarda Cizvitler, Havran’da okullar açma konusunu tartışıyorlar, ancak şu ana kadar bu amaç doğrultusunda herhangi bir adım atmadılar.

Dickson’a göre, Dürzi-Müslüman çatışmalarının arkasında Fransız destekli Dürzi ajanların bulunduğu dair iddialar mevcuttur. Bu tür çatışmalar, Fransa’nın Suriye’yi işgal etmek için bir bahane aradığı yönündeki şüpheleri¹⁰⁹⁵ güçlendirmiştir. Fransızların bölgedeki stratejik çıkarlarını artırmak amacıyla dini ve etnik gerilimleri bilinçli şekilde kışkırttığına inanılmaktadır. Bu durum, Britanya’nın Fransa’nın faaliyetlerini kontrol etme ve engelleme stratejisine yönelmiştir.

Fransa’nın Şam’daki Paskalya ayinine katılımı sırasında yaşanan olaylar, Britanya tarafından yakından izlenmiş ve İstanbul’daki Büyükelçiliğe ‘gizli’ olarak bildirilmiştir. Ayin sırasında, Rum Katolik Piskoposun Fransa’yı Doğu’daki Hristiyanların koruyucusu olarak lanse etmesi ve kalabalığın coşkulu bir şekilde “Yaşasın Fransa” diye bağırması, bölgedeki halkın Fransa’ya verdiği desteği açıkça göstermiştir. Dickson şu sözler ile durumu özetlemektedir:¹⁰⁹⁶

Paskalya pazartesi günü, burada Rum Katolik Kilisesi’nde Yüksek Ayin düzenlendi ve Fransız Konsolosu ile Konsolosluk personeli resmi kıyafetlerle ayine katıldı. Patrik, geçen sonbahardan beri İskenderiye’de bulunuyor, ancak törenler Rum Katolik Piskoposu tarafından icra edildi. Kutsal Yazılar Fransızca, Latince, Yunanca ve Arapça okundu. Vaaz sırasında, Piskopos Fransa’nın Doğu’daki Hristiyanlık üzerindeki koruyucu etkisine değindi ve bu etkiyi yeniden canlandırma çabalarından övgüyle bahsetti. Cemaat, Piskopos bu tür imalarda bulunduğu birkaç kez “Yaşasın Fransa” diye bağırды ve ayin sonrası Fransız Konsolosu kiliseden çıktığında, girişte toplanan kalabalık tekrar “Yaşasın Fransa” ve aynı zamanda 1867’de Lübnan’dan sürgün edilen Maruni isyancı “Yaşasın Yusuf Karam” diye bağırды.

Fransa’nın Suriye’deki eğitim ve misyonerlik faaliyetleri, yalnızca dini ve kültürel girişimler değil, aynı zamanda bölgedeki nüfuzunu pekiştirmeye yönelik

¹⁰⁹⁴ TNA, FO 195 1448, Dickson’dan Wyndham’a, Şam 13 Ocak 1883.

¹⁰⁹⁵ TNA, FO 195 1369, Dickson’dan Dufferin Kontu’na, Beyrut, 16 Temmuz 1881. TNA, FO 195, 1410, Eldridge’dan Dufferin Kontu’na, Aleih 23 Ekim 1882. TNA, FO 195 1448, Dickson’dan Wyndham’a, Şam 25 Ocak 1883. TNA, FO 195 1683, Eyres’dan William White’a, Beyrut 29 Ekim 1890.

¹⁰⁹⁶ TNA, FO 195 1448, Dickson’dan Wyndham’a, Şam 5 Nisan 1883.

stratejik hamleler olarak görülmelidir. Britanya, bu faaliyetleri Osmanlı'nın egemenliğini zayıflatma girişimi olarak değerlendirerek bölgedeki diplomatik varlığını güçlendirme yoluna gitmiş ve yerel topluluklar ile güçlü bağlar geliştirmeye özen göstermiştir.

C. BRİTANYA'NIN TOPLUMSAL GRUPLAR İLE İLİŞKİLERİ

1. Osmanlı Suriyesi'nde Toplumsal Yapı ve Osmanlı Yönetimine Yönelik Tutumlar: İngiliz Diplomatların Gözlemleri

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Suriyesi'nde toplumsal yapı, etnik ve dini unsurların çeşitliliğiyle birlikte Osmanlı yönetimiyle halk arasındaki ilişkiler açısından önemli kırılmalar yaşamıştır. İngiliz diplomatlar, bölgedeki gelişmeleri yakından takip ederek Osmanlı yönetimi ve yerel halk arasındaki gerilimleri analiz etmiş, bu durumun Osmanlı Devleti üzerindeki uzun vadeli etkilerini değerlendirmiştir. Özellikle Beyrut Başkonsolosu Eldridge ve Halep Konsolosu Henderson'un yazışmaları, Suriye'deki Arap nüfusun Osmanlı yönetimine karşı artan hoşnutsuzluğunu ve Hristiyan topluluklar üzerindeki yabancı etkisini ortaya koymaktadır. Eldridge'ye göre, Suriye halkı arasında Osmanlı yönetimine yönelik yaygın bir hoşnutsuzluk ve memnuniyetsizlik hakimdir. Özellikle Müslüman nüfusun Osmanlı yönetimine karşı giderek artan bir tepki içinde olduğu vurgulanmaktadır. Eldridge, halkın ağır fedakârlıklara zorlandığını, ancak Osmanlı'nın yürüttüğü savaşlarda doğrudan bir çıkarlarının olmadığını belirtmiştir:¹⁰⁹⁷*Savaş, Arap nüfusu arasında hiçbir zaman popüler olmayan Osmanlı gücünü desteklemek için yürütülmüştü. Suriyeli Araplar her zaman fethedilmiş bir ırk olarak muamele görmüş ve kamu hizmetindeki tüm önemli makamlardan dışlanmışlardır; bu da doğal olarak bir haksızlık olarak kabul edilmiştir.*

Osmanlı yönetici sınıfı ile nüfus arasındaki birleştirici tek bağın din olduğunu belirten Eldridge, bu bağın Osmanlıların “gevşek ahlakı” nedeniyle zayıfladığını dile getirmiştir. Eldridge bu durumun, özellikle daha dindar ve samimi Suriyeli Müslümanlar arasında rahatsızlık yarattığını şu sözlerle¹⁰⁹⁸ ifade etmiştir. *Yöneten ırk ile yerli Müslüman nüfus arasındaki tek birleştirici bağ din olmuştur; ancak bu bağ, son zamanlarda Osmanlıların gevşek ahlakı nedeniyle bir ölçüde zayıflamıştır ve bu durum daha dindar ve samimi inançlı Suriyeli Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamaktadır.*

¹⁰⁹⁷ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 26 Mart 1878.

¹⁰⁹⁸ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 26 Mart 1878.

Eldridge, Suriye halkının Osmanlı yönetimine duyduğu hoşnutsuzluğun giderek derinleştiğini ve kritik bir noktaya ulaştığını belirtmektedir. Ona göre, halkın Osmanlı yönetimine olan tepkisi öylesine büyümüştür ki, eğer uygun koşullar oluşur ve yeterli destek sağlanırsa, Osmanlı'ya karşı açık bir isyan girişimi dahi mümkün olabilir.¹⁰⁹⁹

Yönetime karşı duyulan hoşnutsuzluk hissi yeni oluşmuş bir şey değil, eskiye dayanan bir duygudur ve son yıllardaki olaylar bu hoşnutsuzluğun şiddetini öyle bir noktaya getirmiştir ki, eğer memnuniyetsizler başarı şansı olan bir ayaklanmayı örgütleyebilir ve özellikle yabancı yardımı umut edilirse, hükümete açıkça karşı çıkmaktan çekinmeyeceklerini düşünüyorum.

Yukarıdaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı yönetiminin halk üzerindeki otoritesinin zayıflaması, bölgedeki güç dengelerini sarsabilecek kritik bir unsur haline gelmiştir. Halkın yönetime duyduğu güvenin azalması, bölgeyi yabancı müdahalelere açık hale getirirken, Osmanlı'nın siyasi kontrolünü sürdürmesini de zorlaştırmaktadır. İngiliz konsoloslarının Suriye halkı üzerindeki gözlemleri ve değerlendirmeleri, Osmanlı otoritesinin sarsılması karşısında yaşanabilecek olası gelişmelere dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, Eldridge'nin yazışmalarında konuyu ele alış biçimi dikkat çekicidir: *Herhangi bir güç, mevcut büyüyen hoşnutsuzluk duygusunu kullanmaya niyetli olursa, yabancı bir işgal ordusunu kurtarıcı olarak memnuniyetle karşılayacaklarına inanıyorum.*¹¹⁰⁰

Eldridge'nin yazışmaları, Osmanlı yönetiminin Suriye halkı üzerindeki etkisinin zayıfladığını ve bu durumun sosyo-politik bağların çözülmesine yol açtığını ortaya koymaktadır. Eldridge, halkın Osmanlı otoritesine duyduğu memnuniyetsizliğin artmasını, bölgedeki hâkimiyetin geleceği açısından kritik bir sorun olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda, toplumsal hoşnutsuzluğun yabancı güçler tarafından istismar edilebileceği potansiyeline dikkat çekerek, Osmanlı kontrolünün kırılganlığını vurgulamıştır.

Britanya, bu zayıflığı bir fırsat olarak görerek, Suriye'deki etnik ve dini gruplarla doğrudan temas kurma yoluyla bölgedeki güç dengelerini şekillendirmeye çalışmıştır. İngiliz diplomatlar, yalnızca Müslüman Arap nüfusun Osmanlı yönetimine karşı tutumlarını değil, aynı zamanda Hristiyan toplulukların siyasi ve dini aidiyetlerini de yakından izlemiştir. Protestan Hristiyanların korunmasına öncelik veren Britanya, bu gruplar üzerinden Avrupa'daki etkisini artırmayı hedeflemiştir; Bulgar ayaklanmasındaki rolü de Doğu'daki Hristiyan topluluklar üzerindeki nüfuzunu güçlendirme stratejisinin bir parçasını oluşturmuştur. Doğu Sorunu çerçevesinde, İngiliz konsoloslar Arap kabileleriyle temaslar kurmuş; bu ziyaretler, kabilelerin Osmanlı'ya karşı tutumlarını

¹⁰⁹⁹ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 26 Mart 1878.

¹¹⁰⁰ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 26 Mart 1878.

anlamayı ve Britanya'nın bölgesel politikalarını bu bilgiler ışığında yönlendirmeyi amaçlamıştır.

Halep Konsolosu Henderson, bu stratejinin uygulanmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Dürzi, Maruni ve Yezidi¹¹⁰¹ gibi etnik ve dini topluluklara gerçekleştirdiği ziyaretlerle, bu grupların Osmanlı yönetimine karşı tutumlarını analiz eden kapsamlı mektuplar¹¹⁰² kaleme almıştır. Bu ziyaretler, yalnızca istihbarat toplamakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda İngiliz nüfuzunu pekiştirerek bölgedeki kontrolü artırmıştır. Henderson'ın yazışmalarında, Suriye'deki mezhepsel ve etnik dengeler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu yazışmalarda Marunilerin Fransız etkisi altında faaliyet gösterdiği, Dürzilerin İngiliz desteğine eğilimli olduğu ve Ermeni Ortodoksların ise Fransız-İngiliz kiliseleri arasındaki rekabette Rus Çarı'na yakınlaştığı belirtilmiştir. Bu dini ve etnik ayrışmalar, Britanya'nın Suriye politikasını şekillendiren temel dinamikler arasında yer almış; İngiliz diplomatlar, bu gerilimleri analiz ederek gruplar arasında bağlantılar kurmuş ve Osmanlı üzerindeki baskıyı artırarak diğer yabancı güçlere karşı avantaj elde etmiştir. Henderson, bölgedeki çeşitli inanç ve etnik yapılar hakkında güçlü bir istihbarat ağı oluşturarak, Britanya'nın stratejik dengelerdeki rolünü güçlendirmiştir.

Henderson, Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a yazdığı mektupta,¹¹⁰³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan toplumların ulusal kimlik yerine mezheplerine olan bağlılıkları üzerinden tanımlandığına dikkat çekmektedir. Henderson mezhepsel tanımlamayı, "*Türkiye'deki Hristiyan toplumlar üzerinde etkili olabilecek en güçlü siyasi harekete geçirici unsur olarak*" görmektedir. Henderson, Bulgar bölgelerinde Rum Ortodoks Kilisesi yerine ulusal bir ruhban sınıfı kurulmasının, "*Varna'dan Vidin'e kadar yankılanan güçlü bir tepkiye*" neden olduğunu belirtilmiştir. Ona göre; bu tepki, zamanla artarak Bulgaristan'ın Türk yönetiminden ayrılmasına yol açmıştır. Benzer bir süreç, Osmanlı Ermenileri için de işaret edilmektedir. Henderson'a

¹¹⁰¹ Henderson, Yezidilerden şu şekilde bahsetmektedir: "Yezidiler, Kürt bir ırktır ve Antakya Ovası'ndan başlayarak kuzeye doğru Toros Dağları'nın eteklerine kadar uzanan Jebel Krad'da bulunurlar. Şeytana tapanlar olarak adlandırılmışlardır, ancak onlar, tüm başlarına gelen felaketleri kötü ruhun, yani "Tavus Kral" adını verdikleri varlığın kötücül etkisine atfederler ve ona yalnızca bu ruhu yatıştırmak amacıyla adak sunduklarını söylerler. Bu tür bir ibadetin, Kürdistan'ın Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu dönemden kalma, Zerdüşt öğretisinin bazı Kürtler arasında kalan bir kalıntısı olduğu muhtemeldir. Zerdüşt inancındaki kötü ruh Ahriman, Lucifer gibi kibirli oluşuyla tanınır ve bir tavus kuşu olarak tasvir edilir. Yezidiler isminin, Zerdüşt takipçilerinin en güçlü olduğu dönemde Pers'in Yezid vahasından türemiş olabileceği düşünülmektedir. Onları, çapulcuların düşük seviyesinin ötesine taşıyacak bir eğitim vermek için hiçbir girişimde bulunulmamıştır." TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹¹⁰² TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 3 Eylül 1879. TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹¹⁰³ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 3 Eylül 1879.

göre; Eçmiyadzin'deki¹¹⁰⁴ Katolikos'un Rusya topraklarında bulunması ve Rus tebaası olması, Ermenilerin üzerindeki Rus etkisini artırmıştır. “*Erivan'ın fethiyle birlikte, Katolikos'un sadakati Sultan'dan Çar'a kaymış ve bu durum Türkiye'deki Ermeniler üzerinde St. Petersburg'dan gelen bir etki yaratmıştır*” ifadeleri ile Henderson'un dikkat çektiği şey Ermenilerin dini liderlerinin siyasi bağılıklarının değişimi dolayısıyla “*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni topluluklarının siyasi bilinçlenmesini hızlandırıcı bir unsur*” haline geldiğidir. Henderson, bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan toplulukları üzerindeki kontrolünü zayıflatan ve dış güçlerin etkisini artıran bir unsur olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁰⁵

Orta Çağ'da Küçük Ermenistan Krallığı'nın başkenti olan Sis hem ruhani hem de sivil yönetim merkezi olarak önemli bir rol oynamıştır. 1441 yılına kadar, Sis'te bulunan Katolikos, tüm Ermeni Kilisesi'nin en yüksek lideriydi. Ancak, Osmanlı döneminde bu üstünlük Eçmiyadzin'e kaydırılmış ve Eçmiyadzin Katolikosluğu, zamanla Rusya'nın siyasi etkisi altına girmiştir. Eçmiyadzin'in Rusya etkisine girmesi, Osmanlı Ermenileri üzerinde dış müdahalelerin artmasına yol açmış ve Ermenilerin Osmanlı yönetimine olan bağılılığını zayıflatarak, St. Petersburg'dan gelen etkilere açık hale getirmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de dini açıdan sorun teşkil etmiştir. Sis Katolikosluğu'nun yeniden tesis edilmesi, Osmanlı Ermenilerinin ruhani bağımsızlığını güçlendirme potansiyeline sahiptir. Böyle bir düzenleme, Ermenilerin Rusya etkisinden kurtularak Osmanlı'ya olan bağılıklarını artırabilir. Aynı zamanda, Ermenilerin kendi mezheplerine olan bağılıklarını güçlendirerek, dış müdahalelerin etkisini azaltabilir ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni toplumu üzerindeki kontrolünü pekiştirebilir.

¹¹⁰⁴ Ermeni Kilisesi, 491 yılında Kalkedon Konsili tarafından, şarap içine su katmayı ve Eucharist ekmeğine maya koymayı reddettikleri için sapkın ilan edilmiştir. Ancak bu kiliseye yöneltilen Monofizitlik suçlaması, Antakyalı Monofizit lider Peter Fuller'in değiştirilmiş Trisagion duasını kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ermeni Kilisesi, bazen “Eutychian Ermeni Kilisesi” olarak anılırken, Aziz Gregory'nin Levantlılar tarafından Ermenistan Piskoposu olarak atanmasından ötürü “Gregoriyan Ermeni Kilisesi” olarak da bilinir. Aziz Gregory'nin ve kilisenin kurucularının öğretileri, Türkiye'de Sis Katolikosu'nun üstünlüğünün yeniden tesis edilmesi durumunda din veya eğitim açısından sağlayabileceği olumlu sonuçlara karşı duracak bir unsur taşımamaktadır. TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 3 Eylül 1879. Henderson, Ermeni kilisesine yönelik şu tarihsel bilgileri aktarmaktadır. Tarihçi Eusebius'a göre Ermeni Kilisesi, Hristiyanlık inancına dönüştürülmesi amacıyla İsa tarafından bizzat Ermenistan krallarından biri olan Abgar'a gönderilen Havari Thaddeus tarafından kurulmuştur. Thaddeus, İsa'nın pamuklu kumaşa işlenmiş bir suretini de beraberinde getirmiş ve bu suretin Urfa Kilisesi'nde birkaç yüzyıl boyunca korunduğu söylenmiştir. Erken Hristiyan döneminin tarihçileri tarafından kaydedilen bu geleneğe dayanak her ne kadar tartışmalı olsa da Ermeni Kilisesi'nin kurulan ilk kiliselerden biri olduğu kesindir. Öyle ki, onların büyük Episkoposlarından biri olan Aydınlatıcı Aziz Gregorios, 4. yüzyılın başlarında İznik Konsili'ne katılmıştır. Ermeni Kilisesi günümüzde üç ayrı cemaate bölünmüştür: Eutychian, Roma Katolik ve Protestan. Eutychian cemaati, Arapça, Türkçe ve Ermenice dillerinin öğretildiği iki okula sahiptir ve bu okullarda 120 erkek ile 25 kız öğrenci eğitim almaktadır. Roma Katolik cemaati ise, biri 100 erkek öğrenciye, diğeri 30 kız öğrenciye aynı dillerde eğitim veren iki okula sahiptir. Amerikan Kongregasyonel Misyonerleri'nin rehberliğinde bir cemaat oluşturan Protestan Ermeniler ise Halep'te sadece 20 erkek öğrencinin Arapça öğrendiği küçük bir okulu desteklemekte, ancak komşu şehir Antep'te oldukça başarılı eğitim kurumlarına sahip bulunmaktadırlar. Orada dokuz öğretmen ve her iki cinsiyetten 980 öğrencinin bulunduğu üç okul açıktır ve bu okullarda Türkçe, Ermenice ve İngilizce okuma ve yazma, aritmetik, tarih ve coğrafya derslerinde iyi bir eğitim verilmektedir. Daha ileri seviyedeki çalışmalar için, biri Amerikalı, ikisi Ermeni ve dördü yerel olmak üzere toplam yedi öğretmeni olan büyük ve yeni bir kolejleri bulunmaktadır. Şu anda bu kolejde 80 gencin eğitim aldığı ve bunlardan 14'ünün tıp, 20'sinin ise ilahiyat öğrencisi olduğu söylenmektedir. Ders programı dört yılı kapsamaktadır ve bilim, felsefe, edebiyat, tarih ve siyaset ekonomisi alanlarında çeşitli dereceler alınacaktır. TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹¹⁰⁵ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a Halep, 3 Eylül 1879.

Henderson, Rusya'nın Ermeniler üzerinden nüfuz artırma çabalarını engelleme adına bir çözüm önerisi getirmiştir. Henderson, "*Sis Katolikosluğu'nun yeniden tesis edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun huzuru ve bütünlüğü açısından birçok açıdan faydalı olacaktır*" ifadeleriyle Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumanın önemine vurgu yapmaktadır. Henderson, Eçmiyadzin'in Rusya etkisinden kurtarılmasının Osmanlı'nın Ermeni toplulukları üzerindeki kontrolünü artırabileceği ve Osmanlı'nın dış müdahalelerin önüne geçebileceğini ifade etmektedir. Bu düzenlemenin Ermeniler arasında büyük bir muhalefetle karşılanmayacağı ve aksine ruhani liderliklerinin Osmanlı bünyesinde kalmasının, siyasi ve dini bir denge sağlayacağı öngörülmektedir.

İngiliz konsolosları, bölgedeki mezhepsel dengeleri titizlikle analiz ederek, Osmanlı üzerindeki diplomatik ve stratejik hamlelerini şekillendirmede kritik bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda Eldridge ve Henderson'un yazışmaları, Osmanlı Suriyesi'nde Osmanlı yönetiminin karşı karşıya olduğu zorlukları ve dış güçlerin bu zorlukları kendi çıkarları doğrultusunda nasıl yönlendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Arap nüfusun Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluğu, dini ve etnik aidiyetlerin Osmanlı'dan giderek uzaklaşması ve dış güçlerin bölge üzerindeki etkisinin artması, Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini sarsan başlıca unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Britanya'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikası çerçevesinde geliştirdiği stratejiler, bir yandan Osmanlı yönetimini desteklemeyi içerirken, diğer yandan Osmanlı otoritesinin zayıflaması ve bir yabancı gücün Osmanlı topraklarına müdahalesi durumunda Suriye halkının mezhepsel aidiyetler doğrultusunda nasıl bir tavır alacağını anlamaya yönelik konsolosluk değerlendirmelerini içermektedir.

2. Cebel-i Dürzi'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkezileşme Politikaları ve İngiliz-Dürzi İlişkileri

19. yüzyılda Osmanlı Suriyesi'nde merkezileşme çabaları, Havran Dürzileri ile gerilimi artırmış; bu süreç, bölgenin stratejik önemi ve Dürzilerin özerk yapısı nedeniyle İngiliz konsolosların ilgisini çekmiştir. Şam Konsolosu Thomas Jago ve Halep Konsolosu Henderson'ın yazışmaları, Osmanlı otoritesinin zayıflığını, Dürzi direncini ve İngilizlerin bu dinamikleri nüfuzlarını artırmak için nasıl değerlendirdiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Dönemin konsolosluk yazışmalarında;¹¹⁰⁶ Havran sancağı, Şam'ın dört saat güneyinden başlayarak Zerka Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Doğuda Suriye Çölü, batıda Ürdün Vadisi ile çevrili olan bu bölge, bir buçuk ila üç

¹¹⁰⁶ TNA, FO 195 1264, Jago'dan Salibury Markisi'ne, Şam 16 Ağustos 1879.

günlük bir yolculuk mesafesindedir. Osmanlı idari yapısı içinde stratejik bir konuma sahip olan Havran Mutasarrıflığı, Kuneytire, Cebel Dürzi ve Cebel Aclun olmak üzere üç kaymakamlığa ayrılmış olup, mutasarrıfın ikamet ettiği Şeyh Sad köyü bölgenin idari merkezi olarak belirlenmiştir.

Havran sancağı Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük sancaklarından biri olup, yıllık gelirleri normal yıllarda yaklaşık 48.000 sterlin tutarındadır. Bölgenin dörtte biri yerleşime açık kabul edilse de verimli araziler, ormanlık alanlar ve sulak bölgelerden oluşan geniş toprakları, yılın belli dönemlerinde Bedevi kabilelerin otlak alanı olarak kullanılmaktadır.¹¹⁰⁷ Demografik yapı oldukça çeşitlilik göstermekte; yerleşik nüfus, Müslümanlar, Dürziler ve Hristiyanlardan oluşurken, bölgede küçük Arap kabileleri de hayvancılıkla uğraşmaktadır. Kuneytire civarında, Hermon Dağı yakınlarında üç yüz ailelik bir Çerkes kolonisi¹¹⁰⁸ yer almakta, Müslüman nüfus ise ağırlıklı olarak Cebel Aclun ve çevresindeki köylerde yaşamaktadır. Dürzi nüfusunun yoğunluğu, Jebel Dürzi bölgesinde olup, Sejah'ın güney yarısında bazı Dürzi kolonileri bulunmaktadır. Hristiyanlar ise Sejah'ın batı ve güneybatısındaki köylerde ve Cebel Aclun'un belirli bölgelerinde ikamet etmektedir.

Dürzilerin Osmanlı yönetimine karşı direnişi, onların tarihsel ve toplumsal yapıları ile yakından bağlantılıdır. Yaklaşık iki yüz elli yıl önce Lübnan'dan göç eden Dürziler, Havran'a yerleşmelerinin ardından, bölgedeki Arap kabileleri ve Bedevilere karşı silahlı üstünlük kurarak yerleşik bir hakimiyet sağlamışlardır. Bu süreçte, tarıma dayalı toplumsal düzenlerini korurken, Osmanlı yönetiminin merkezîyetçi uygulamalarına karşı sürekli bir direnç göstermişlerdir. Bölgenin coğrafi koşulları da Dürzi direnişinin temel unsurlarından biri olmuştur. Sejah'ın kayalık geçitleri ve labirentleri, Osmanlı kuvvetleri için önemli bir engel teşkil etmiş ve Dürziler için doğal bir savunma avantajı yaratmıştır. Bu avantaj, Osmanlı yönetiminin Havran üzerinde doğrudan otorite kurma çabalarını büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Nitekim, Osmanlı ve

¹¹⁰⁷ TNA, FO 195 1264, Jago'dan Salibury Markisi'ne, Şam 16 Ağustos 1879.

¹¹⁰⁸ Halep Konsolosu Jago'nun mektuplarında yer aldığı üzere bu ailelerin çoğu, 18 ay önce Romanya'dan bu bölgeye gelmişlerdir. Koloni, yakındaki yüksek ova arazilerinde tarımla uğraşmaktadır ve kısa süre önce bir kaymakamlık merkezi olarak belirlenen harabenin etrafında yerleşmişlerdir. Oldukça çalışkan oldukları gözlemlenmiş olup, onlara karşı herhangi bir şikâyet duymadım. Şu anda ekim yaptıkları topraklar, Fudl Araplarının otlaklarının bir parçasını oluşturuyordu. Fudl Arapları, küçük çapta tarımla uğraşan, ama esas olarak bu güzel toprakları otlak olarak kullanan yerleşik bir kabiledir. Aynı zamanda, komşu köyleri yağmalamaktadırlar. Araplar, bu yabancıların otlaklarına yerleşmesine bazı karşı koymalar yaptılar ve bu direniş, yerel yetkililerin entrikalarıyla desteklendi. Ancak, Vali'nin göçmenlerle olan sempatisi ve onların yararına aldığı tedbirler sayesinde, Fudl kabilesinin şefi tutuklanmış ve bu direniş sona erdirilmiştir. TNA, FO 195 1264, Jago'dan Salibury Markisi'ne, Şam 16 Ağustos 1879.

Mısır yönetimlerinin bölgeyi kontrol altına almak amacıyla düzenlediği askeri seferler, ciddi kayıplarla sonuçlanmıştır.¹¹⁰⁹

1837’de, Mısır ordusunun Havran’a düzenlediği sefer sırasında on beş bin asker kaybetmesi, bölgedeki coğrafi ve toplumsal direnişin ne kadar güçlü olduğunu göstermiştir. Dürziler, coğrafyanın sunduğu avantajlardan yararlanarak Mısır ordusunu geri püskürtmüş ve Osmanlı’nın daha sonra bölge üzerinde otorite kurma çabalarını zorlaştırmıştır. 1852 yılında Osmanlı’nın Havran’a düzenlediği sefer de benzer şekilde başarısızlıkla sonuçlanmış; altı bin Osmanlı askeri kayıp vermiş, bölgede kalıcı bir otorite kurulamamıştır.¹¹¹⁰ Bu başarısızlık, Dürzilerin askeri ve stratejik direniş kabiliyetlerinin bir göstergesi olarak Jago’nun mektuplarında da vurgulanmıştır.

Havran’ın bu demografik çeşitliliği ve Osmanlı otoritesine karşı tarihsel direnişi, Osmanlı yönetimi için bölgeyi stratejik ve idari açıdan önemli ancak bir o kadar da zorlayıcı bir alan haline getirmiştir.¹¹¹¹ Havran Dürzileri, Osmanlı İmparatorluğu’nun taşrasında geleneksel feodal bir düzen içinde yaşayan, tarıma dayalı ve büyük ölçüde özerk bir topluluk olarak dikkat çekmektedir. Şeyhlerin liderliği altında örgütlenen bu yapı, toplumsal düzenin korunmasını sağlarken, halkın ekonomik bağımsızlığını sürdürmesine de olanak tanımıştır. Ancak, Osmanlı yönetiminin merkeziyetçi reform girişimleri, özellikle Midhat Paşa döneminde, Dürziler ile Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkilerde ciddi gerilimlere neden olmuştur. Osmanlı’nın tapu sistemi uygulamaları, vergi reformları ve doğrudan idari kontrol girişimleri, Dürzi toplulukları tarafından yerel özerkliklerine yönelik bir tehdit olarak algılanmıştır.¹¹¹²

Halep Konsolosu Henderson, Dürzilerin Osmanlı yönetimi altındaki konumlarına ve toplumsal yapısına ilişkin şu gözlemleri aktarmaktadır:¹¹¹³

Dürziler, Halep’in yakınlarından başlayarak kuzeyde Orontes Nehri’nin yukarı vadisine kadar uzanan Jebel Ala olarak adlandırılan bir dağ silsilesini işgal ederler. Dürzi mezhebinin iki kolu arasında sürekli olarak gidip gelen yaya haberci sayesinde Lübnan Dağı’ndaki Dürzilerle sıkı bir bağlantı ve iletişim sürdürürler. Bu mezhebin kökeni, 11. yüzyılda kendisini vücut bulmuş bir ilah ilan eden ve tüm insan eylemlerinin önemsizliği ile tüm dinlerin gereksizliği üzerine iki temel teoriye inanan bir cemaat kuran Fatımi halifelerinden Hakim’e dayanır. Okulları yoktur ve Suriye’ye ilk yerleştikleri zamanki hallerini aynen korumaktadırlar.

Henderson’ın gözlemleri, Dürzi topluluklarının kendi iç iletişim ağlarını güçlü bir şekilde sürdürdüğünü ve Osmanlı yönetimi karşısında yerel kimliklerini koruma konusunda direnç gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Şam Konsolosu Jago, Midhat

¹¹⁰⁹ TNA, FO 195 1369, Jago’dan R.J. John’a, Şam, 13 Şubat 1881.

¹¹¹⁰ TNA, FO 195 1369, Jago’dan R.J. John’a, Şam 13 Şubat 1881.

¹¹¹¹ TNA, FO 195 1264, Jago’dan Salibury Markisi’ne, Şam 16 Ağustos 1879.

¹¹¹² TNA, FO 195 1264, Jago’dan Salibury Markisi’ne, Şam 16 Ağustos 1879.

¹¹¹³ TNA, FO 195 1305, Henderson’dan J.G. Goschen’e, Halep 27 Ağustos 1880.

Paşa ile yaptığı görüşmede, Havran'daki Osmanlı yönetimine dair şu gözlemlerini aktarmıştır:¹¹¹⁴

Hükümetin adı bile tüm sınıflar ve mezhepler arasında nefretle ve korkuyla anılmaktaydı; nüfusun Hristiyan azınlığı, Bedevi yağmacılardan kendilerini korumak için ya HacRail'e (hac koruması) para ödüyor ya da Dürzilerin korumasını arıyordu. Müslümanların durumu ise çok daha acınasıydı; çünkü acımasızca herkes tarafından yağmalanıyorlardı ve kimseden koruma görmüyorlardı. Ancak, hükümetin iyi niyetine güvenin sağlanması için zaman ve dikkat gerektiğini de belirttim.

Jago'nun ifadeleri, bölgedeki Osmanlı yönetimine yönelik yaygın hoşnutsuzluğa dair önemli ipuçları sunmaktadır. Osmanlı'nın merkezîyetçilik politikalarına rağmen Dürzi gruplarının bağımsız hareket etmeye devam etmesi hem bölgedeki Osmanlı otoritesini zayıflatmış hem de İngilizler gibi yabancı güçlerin bu gruplarla ilişkilerini geliştirmesine olanak tanımıştır. Bu bağlamda, İngiliz konsolosları da Dürzi liderleriyle sık sık temas halinde olmuş, Osmanlı yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluğu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır.

Jago'nun yazışmalarına göre, Dürziler Osmanlı yönetimine karşı açık bir isyana¹¹¹⁵ girişmekten kaçınmakla birlikte, otoriteye karşı mesafeli ve temkinli bir tavır sergilemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybettiğine dair söylentiler ve ekonomik zorluklar, halk arasındaki huzursuzluğu artırmış, yerel halkın merkezi otoriteye olan güvenini sarsmıştır. Bu süreçte, Osmanlı yönetimi Dürzi topluluklarının gizli toplantılar düzenlediği ve hükümete karşı tedbirler alacağı yönündeki dedikoduların yayılmasına engel olamamıştır. Şam Valisi Cevdet Paşa, idari düzenlemelerde kısmi bir iyileşme sağlamış olsa da Jago'nun değerlendirmelerine göre, bölgedeki yönetim mevcut sorunlarla başa çıkacak güce sahip değildir.¹¹¹⁶

Osmanlı yönetiminin Dürziler üzerindeki kontrolünü artırma çabalarının en önemli unsurlarından biri de zorunlu askerlik uygulamasıdır. Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin yazışmalarına göre, Merj-Ayoun bölgesinde Dürziler ve Metualiler, Osmanlı'nın zorunlu asker alma girişimlerine karşı ciddi bir direniş göstermiştir. Eldridge, bu direnişi teşvik eden kişinin Moutelleh köyünden tanınmış bir Dürzi lideri olan Ali el-Hajar olduğunu belirtmiş ve şu değerlendirmede bulunmuştur: *Bu sorunlar, Dürzi ve Metuali halkının zorunlu asker alımına karşı koymasından kaynaklanmıştır.*

¹¹¹⁴ TNA, FO 195 1262, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 1 Ocak 1879.

¹¹¹⁵ 1878 tarihli konsolosluk yazışmalarında, Dürziler ile diğer yerel gruplar arasındaki çatışmaların sıklıkla yaşandığı ve Osmanlı otoritesinin bu tür olaylara karşı yeterli müdahalede bulunamadığı vurgulanmaktadır. Örneğin, Hameeyah ve Haj Süleyman aşiretleri arasındaki yıllardır süregelen husumet, Osmanlı yetkililerinin bölgeye askeri birlik göndermesine neden olmuş, ancak tarafların konuyu Baalbek makamlarına taşıması sonucunda dostane bir çözüm sağlanmıştır. Benzer şekilde, 20 Nisan 1878'de, Tiberias'tan dönen bir grup Dürzi ile Thileh bölgesindeki Nusayriler arasında çıkan çatışmada bir Dürzi ile sekiz Nusayri hayatını kaybetmiştir. Yaşanan olaylar mezhepsel gerginlikleri artırırken, Osmanlı yönetiminin bölgedeki kontrol zafiyetini göstermesi bakımından önemli görülmektedir. TNA, FO 195 1202, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 28 Nisan 1878.

¹¹¹⁶ TNA, FO 195 1202, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 28 Nisan 1878.

*Ali el-Hajar, etrafını büyük bir hoşnutsuzlar, asker kaçakları ve direnişçi askerlerle sarmış ve Hükümetin otoritesini hiçe saymıştır.*¹¹¹⁷

Vali Vekili ve Müşir İzzet Paşa, Lübnan Valisi'nden yardım talep etmiş ve yaklaşık iki yüz süvari ve dört yüz Lübnan milis kuvveti isyancıları bastırmak için bölgeye gönderilmiştir. Osmanlı kuvvetleri, Moutelleh köyünü kuşatarak isyancılara teslim olmaları çağrısında bulunmuş ancak Dürzi isyancılar bu çağrıyı reddederek Osmanlı birliklerine ateş açmıştır. Eldridge, “*Grubun otuz üyesi öldürüldü, yirmi ikisi yaralandı ve geri kalanlar liderleriyle birlikte Medjdel-Shems köyüne kaçtılar*” ifadesiyle olayın sonuçlarını Büyükelçi Henry Layard ile paylaşmıştır.

Eldridge'nin yazışmalarına göre, Merj-Ayoun'daki Dürziler'in yanı sıra Havran ve hatta Lübnan Dağı'ndaki Dürzi'lerin de Ali el-Hajar'a katılarak ölenlerin intikamını alabilecekleri ve büyük çaplı bir isyanın patlak verebileceği korkusu Osmanlı yetkilileri arasında yayılmıştır. Bunun üzerine Şam'dan takviye birlikler sevk edilmiş ve Rüstem Paşa tarafından daha büyük bir milis gücü oluşturulmuştur.¹¹¹⁸ Osmanlı yönetimi, Mukhtara'daki Jumblat ailesinin önde gelenlerini arabulucu olarak görevlendirmiş ve isyanın yayılmasını engellemek için diplomatik girişimlerde bulunmuştur.¹¹¹⁹ Ancak, bu olay, Dürzi toplumunda Osmanlı'nın askerlik ve vergi sistemini zorla dayatma çabalarına karşı duyulan öfkenin daha da artmasına neden olmuştur. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı otorite zafiyeti, Dürzilerin Osmanlı yönetimine karşı daha güçlü bir duruş sergilemesine zemin hazırlamıştır. Dürziler, bu çatışmanın ardından statülerinin zayıflamasının getirdiği tedirginlikle, Osmanlı'nın gelecekteki zorunlu askerlik ve vergi reformlarına daha sert bir şekilde karşı çıkabileceklerini göstermişlerdir. Aynı zamanda, geleneksel cesaretlerinin ve coğrafi avantajlarının, Osmanlı'nın yeni askeri teknolojisi ve modern silahları karşısında eskisi kadar etkili olmayacağını kavramaya başlamışlardır. Bu farkındalık, Dürzilerin daha radikal ve örgütlü bir direniş stratejisi geliştirmesine neden olmuştur.

Dürzilerin Osmanlı yönetimine karşı direnişi yalnızca askerlik meselesiyle sınırlı kalmamış, bölgesel güvenlik ve otorite mücadelesi bağlamında silahlı çatışmalara da dönüşmüştür. Şam Konsolosu Jago'nun yazışmalarına göre, Karak'a yapılan Dürzi saldırısının ardından Osmanlı yönetimi, bir komisyon kurarak Havran'a göndermiş ve saldırıya karışan suçluların teslim edilmesini talep etmiştir. Jago'nun mektubunda Osmanlı yönetiminin ultimatoma niteliğindeki mesajı açıkça belirtilmektedir: *Osmanlı*

¹¹¹⁷ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 4 Şubat 1878.

¹¹¹⁸ TNA, FO 195 1201, Jago'dan Henry Layard'a, Şam 6 Şubat 1878.

¹¹¹⁹ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Layard'a, Beyrut 4 Şubat 1878.

yönetimi, bu talebin yerine getirilmemesi halinde, 5. Ordu'yu harekete geçirerek bölgeyi boyun eğdirmek için askeri operasyon başlatacağını ilan etmiştir.¹¹²⁰

Bu gelişmeler, Osmanlı yönetimi ile Dürziler arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Dürzi liderlerinden Şibli el-Atraş, Karak saldırısında aktif rol oynamıştır. Ancak, diğer Dürzi liderleri saldırıya katılmadıklarını ve tarafsız bir komisyonun kararına uyacaklarını ifade etmiştir. Jago, Dürzilerin Osmanlı yönetimine yönelik genel tutumunu “*Dürzilerin uzun süredir şikayetleri, yetkililerin Dürzi cinayetlerini göz ardı ederken, Dürzilerin kendilerini korumaya çalıştıklarında acımasızca öldürülmeleri olmuştur*” sözleriyle özetlemiştir.

Osmanlı yönetimi, Dürziler üzerindeki kontrolünü güçlendirmek için askeri operasyonlar planlamış olsa da bölgedeki Osmanlı garnizonlarının zayıflamış durumu ve yeterli askeri varlığın bulunmaması bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanma ihtimalini artırmıştır. Jago, Osmanlı kuvvetlerinin bölgedeki yetersizliğine işaret ederek şu değerlendirmede bulunmuştur: *Garnizonlar neredeyse savunmasız bırakılmıştır ve Redif birlikleri haricinde başka kuvvet bulunmamaktadır. Dürzilerin teslim olmayacağı ve Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşaacağı öngörülmektedir.*¹¹²¹

Dürzilerin Sejah bölgesindeki coğrafi avantajları da Osmanlı kuvvetleri için ciddi bir engel teşkil etmiştir. Jago, “*Sejah’in kayalık geçitlerinin fiziksel zorlukları, geçmiş zamanlarda aşılma engeller yaratmıştır*” ifadesiyle Osmanlı ordusunun Dürzilerle çatışmalarda zorlanacağını aktarmıştır. Ancak, Osmanlı yönetimi askeri baskıyı artırmadan önce Dürzilerle müzakerelerde bulunmayı tercih etmiş ve bir tazminat ödenmesi karşılığında doğrudan bir cezalandırma politikasından kaçınmıştır. Sonuç olarak, Dürziler saldırıdan elde ettikleri ganimetin bir kısmını iade etmiş ve yaklaşık on iki bin sterlin değerinde bir maddi tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Jago, bu sonucu Dürzilerin Osmanlı otoritelerine karşı bağımsızlıklarını koruma konusundaki kararlılıklarının bir göstergesi olarak yorumlamıştır.

a) İngilizler İçin Bir Denge Gücü Olarak Dürziler: 1895 Cebel-i Dürzi Ayaklanması

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın merkezileşme politikaları ile Dürziler arasındaki gerginlik tırmanırken, Britanya'nın bölgedeki etkisi daha belirgin hale gelmiştir. Osmanlı yönetiminin Dürziler üzerindeki baskıları artarken, Dürzi toplumunun içinde de şeyhlerin Osmanlı yönetimiyle iş birliği yaptığı iddiaları

¹¹²⁰ TNA, FO 195 1369, Jago'dan R.J. John'a, Şam 13 Şubat 1881.

¹¹²¹ TNA, FO 195 1369, Jago'dan R.J. John'a, Şam 13 Şubat 1881.

nedeniyle iç bölünmeler yaşanmaya başlamıştır. 1894 yılı itibarıyla, Dürziler hem iç çatışmalar hem de Osmanlı'nın yönetimi karşısında bir çıkış arayışına girmiştir. Özellikle şeyhlere karşı çıkan gruplar, liderlerin toplumu "sattığını" ve Osmanlı yönetiminin bir parçası haline geldiklerini iddia etmiştir. Bu ortamda, bazı Dürzi liderleri Britanya'nın kendilerine destek olacağına dair bir beklenti içine girmiştir. Cebel-i Dürzi'nin önde gelen liderlerinden Şeyh Şibli el-Atraş, Dürzilerin Osmanlı yönetimine karşı duydukları rahatsızlıkları dile getirirken, Britanya'nın kendilerine destek sunacağına olan inançlarını da açıkça ifade etmiştir. Şibli, Britanya'ya güvendiklerini ve onların tavsiyelerine uyacaklarını belirtmiştir. Beyrut Başkonsolos Yardımcısı Eyres, İngiliz gezgin Bay Heber Percy aracılığıyla Dürzilerden kendilerine iletilen bir mesajı İstanbul Büyükelçiliği'ne bildirmiştir. Percy'nin Havran'dan geçişi sırasında, Dürzi liderlerinden Şeyh Şibli, kendisinin siyasi bir amaçla mı geldiğini sormuş; Percy olumsuz yanıt verince, İngiliz Konsolosu'na özel bir mesaj iletmek istemiştir.¹¹²²

Havran'dan geçen bir İngiliz gezgin olan Bay Heber Percy, her zamanki gibi, Dürziler tarafından misafirpervverlikle karşılanmıştır. Şeyh Şibli kendisine siyasi bir iş için mi geldiğini sormuş, Percy olumsuz yanıt verince Şibli ona düşüncelerini açıklamayacağını, ancak İngiliz Konsolosu'na bir mesaj iletmesini istediğini belirtmiştir. Mesajında, Dürzilerin Osmanlı Hükümeti tarafından çok sert muamele gördüklerini, ancak İngiliz Hükümeti'nin tavsiyelerine tamamen uymaya hazır olduklarını ifade etmiştir.

Bu bilgiyi, Havran Dürzilerinin hala Majestelerinin Hükümeti'nin koruması altında olduklarını düşündüklerini göstermek amacıyla Sayın Ekselansları'na rapor ediyorum, her ne kadar onları desteklemenin politikamız olmadığını bilsem de. Yine de fırsat ortaya çıkarsa, barış ve düzenin çıkarları doğrultusunda onlara danışmanlık yapmamda bir sakınca olmayacağını varsayıyorum.

Eyres'in yazışmaları, Dürziler arasında İngiltere'ye duyulan güvenin ne denli güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Dürziler, Britanya'nın desteğini fiilen alamasalar da Osmanlı yönetimine karşı kendilerini güvende hissetmek adına Britanya'nın varlığına duydukları inançla hareket etmişlerdir. Ancak, bu durum Britanya'nın resmi politikasıyla çelişmekte ve Londra'nın Osmanlı ile doğrudan bir gerilime girmek istememesi nedeniyle temkinli bir yaklaşım izlemesine neden olmaktadır.

Dürzilerin Osmanlı yönetimine karşı duyduğu hoşnutsuzluk ve İngilizlerden bekledikleri desteğe duydukları güven, 1895 Cebel-i Dürzi Ayaklanması'nın zeminini oluşturan en önemli faktörlerden biri haline gelmiştir. İngilizlerin doğrudan müdahalede bulunmaması, Dürzilerin Osmanlı yönetimi karşısında kendi stratejilerini belirlemeye zorlanmasına neden olmuş, bu da Osmanlı yönetimi ile Dürzi liderleri arasındaki gerilimin silahlı bir isyana dönüşmesine giden süreci hızlandırmıştır.

Dürziler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini zayıflatmak ve kendi özerkliklerini korumak amacıyla çeşitli yerel isyanlar başlatmıştır. Dürziler, köylerini

¹¹²² TNA, FO 195 1843, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut 21 Mayıs 1894.

Osmanlı askerlerinin erişimine kapatmış, vergi ödemeyi reddetmiş ve kendi yerel milislerini örgütleyerek bölgede aktif bir direniş göstermiştir. Dürzilerin bu tutumu, yalnızca Osmanlı otoritesine karşı değil, aynı zamanda Çerkesler ve Bedeviler gibi diğer yerel gruplarla da çatışmalara yol açmıştır. Çerkesler ve Bedeviler, Osmanlı Devleti'nin desteklediği düzensiz milis kuvvetler olarak, Dürzilerin karşısında yer almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Dürzilere karşı geniş çaplı bir operasyon başlatma kararı, 1895 yılı Ekim ayında Dürzilerin Kakheyl, Harak ve Nahdi gibi Müslüman köylerine düzenlediği saldırılar sonrasında alınmıştır. Bu saldırılarda birçok erkek, kadın ve çocuk öldürülmüş, Osmanlı yönetimi Dürzi milislerinin giderek büyüyen tehdidine daha sert bir yanıt verme gereği duymuştur.¹¹²³

Osmanlı yönetimi, Havran'da büyüyen düzensizlikleri bastırmak ve bölgeyi merkezi otoritenin kontrolüne almak amacıyla büyük çaplı bir askerî harekât başlatmıştır. Osmanlı, bu operasyonu yalnızca Dürzileri cezalandırmak için değil, aynı zamanda Havran'daki otoritesini kalıcı bir şekilde tesis etmek için bir fırsat olarak görmüştür. Ancak, Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği birliklerin kötü donatılmış olması, bölgenin zor coğrafi koşulları ve Dürzilerin direnişi, operasyonların başarıya ulaşmasını zorlaştırmıştır.¹¹²⁴

Osmanlı Devleti'nin 1895 yılında Dürzileri askeri güçle kontrol altına alma girişimi, beklenen sonuçları vermemiş; Havran'daki operasyonları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aralık 1895 tarihli konsolsoluk yazışmalarında Osmanlı'nın Havran seferinin başarısızlığının askeri yetkililer tarafından sorgulandığı ve Dürzilerin İngiltere'den silah aldıkları yönündeki söylentiler aktarılmıştır.¹¹²⁵ Şam Konsolosu Eyres, Dürzilerin İngilizler tarafından silahlandırıldığına dair Osmanlı askeri personelinin inancını ve kendisinin de bu isyanı teşvik ettiği yönünde ithamlara maruz kaldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte, Beyrut Konsolos Vekili Dickson'un İstanbul Büyükelçiliğine yazdığı "gizli" ibareli bir mektupta, Jebel Şammar aşireti ve Dürzilerin Osmanlı'ya karşı bir ittifak içinde olduğu ve Avrupalıların onlara silah sağladığına dair gizli bilgilerin kendisine ulaştığını bildirmesi dikkat çekicidir. Dickson, bu iddiaların doğruluğunu garanti edemeyeceğini belirtmekle birlikte, bölgede Osmanlı karşıtı hareketleri güçlendirecek bir dış etkenin varlığına işaret etmiştir.¹¹²⁶

¹¹²³ Osmanlı Devleti, Dürzilerin Havran'da bağımsız hareket etmesine uzun yıllardır göz yummaktaydı. Osmanlı'nın 1890'da düzenlediği sınırlı bir askeri sefer dışında, Dürzileri doğrudan kontrol altına almak için ciddi bir girişimde bulunulmamıştı. Ancak, 1895'teki saldırılar ve Dürzilerin giderek artan direnişi, Osmanlı Hükümeti'ni askeri müdahale konusunda daha kararlı hale getirmiştir. TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye Şam, 25 Aralık 1895.

¹¹²⁴ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 4 Aralık 1895.

¹¹²⁵ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 25 Aralık 1895.

¹¹²⁶ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 25 Aralık 1895.

Çeşitli söylentiler bana gizli bir şekilde iletildi, bunların doğruluğunu garanti edemem, ancak mevcut koşullar altında dikkatinize sunmayı uygun görüyorum. Havran Dürzilerinin, Jebel Şammar Araplarının Bedevi reisi ile Türk Hükümeti'ne karşı gizli bir ittifak içinde oldukları ve bu ittifakın yeminle teyit edildiği iddia edilmektedir. Ayrıca bana çok sayıda namludan dolma tüfeğin ve birkaç sahra silahının karaya çıkarıldığı söylendi ve kılık değiştirmiş Avrupalıların (İngilizler olduğu söyleniyor) Araplara bunları kullanmayı öğretmek için iç bölgelere doğru ilerledikleri söylendi.

Yukarıdaki yazışmalar, Osmanlı'nın Dürzi isyanlarının ardında yabancı destek olduğu yönündeki inançlarını güçlendirmiştir. Dürzilerin İngilizlere duyduğu güven ve onların desteğine yönelik beklentileri, Osmanlı yönetiminin endişelerini artırmıştır. Osmanlı yetkilileri, Havran'daki Dürzi direnişini bastırmak için sert önlemler alma yoluna gitmiştir. 25 Aralık 1895 tarihli yazışmasında Eyres, Osmanlı yönetiminin Dürzilerden Kakheyl ve Karak'taki saldırıların sorumlularını teslim etmelerini, zorunlu askerliği kabul etmelerini, silahlarını bırakmalarını ve vergi ödemelerini talep ettiğini bildirmiştir. Eyres'e göre, bu talepler Dürziler açısından kabul edilemez olup, kabul edilse bile yalnızca geçici bir çözüm sağlayacaktır.¹¹²⁷

Eğer Osmanlı Hükümeti alışılmışın aksine gerçekten kararlılık gösterir ve yukarıda belirtilen koşulların dayatılmasında ısrar ederse, Dürziler için çok ciddi bir tehdit oluşturacak bu durum karşısında onların lehine bir tür arabuluculuk için yer olabilir. Bunun dışında, herhangi bir dış müdahalenin iyi bir sonuca hizmet etmeyeceğini öne sürmekteyim ve Ekselanslarınızın da bu görüşüme katılacağını umuyorum.

Eyres'in yazışmaları, Britanya'nın Dürzilerle doğrudan bir destek ilişkisi içinde olmadığını vurgulasa da Dürzilerin İngiltere'ye yönelik beklentilerini ve güvenini yansıtan ifadeler¹¹²⁸ çelişkili bir durum ortaya koymaktadır. Britanya'nın bölgedeki çatışmalara doğrudan müdahil olmadığı savunulmasına karşın Dürzi liderlerinin yardım talepleri Britanya'nın dolaylı bir nüfuz alanına sahip olduğunu göstermektedir. Eyres, Osmanlı'nın Dürziler üzerindeki baskılarını eleştirirken, Britanya'nın bu konuda arabuluculuk yapabileceğini öne sürmüştür. Ancak bu teklif, Britanya'nın bölgedeki etkisini sürdürme stratejisi ile tarafsızlık iddiası arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır.

1896 yılı, Osmanlı'nın Havran'daki Dürzi liderlerine yönelik baskılarını en üst seviyeye çıkardığı bir dönem olmuştur. Osmanlı yönetimi, 1895 ayaklanmasının ardından, isyana öncülük eden Dürzi liderlerini bölgeden uzaklaştırarak, Havran'daki kontrolünü sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu kapsamda, Şeyh Şibli el-Atrash ve ailesi başta olmak üzere birçok Dürzi lideri, Osmanlı yönetimi tarafından sürgüne gönderilmiştir.¹¹²⁹ Osmanlı yönetiminin tedbirleri, yalnızca Dürzi liderlerini cezalandırmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Dürzilerin mülklerine el koyma ve

¹¹²⁷ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 25 Aralık 1895.

¹¹²⁸ TNA, FO 195 1843, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut 21 Mayıs 1894.

¹¹²⁹ 13 Haziran 1896'da otuz sekiz kişilik bir grup Rodos'a sevk edilirken, 17 Haziran'da Şibli el-Atrash ve ailesi Bursa'ya sürgün edilmiştir. Osmanlı, bu liderleri şehir hapishanelerinde tutarak Dürzi hareketini doğrudan zayıflatmayı amaçlamıştır. TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 17 Haziran 1896.

onları Havran'dan kalıcı olarak uzaklaştırma politikasının bir parçası haline gelmiştir. Ancak, bu sürgünler Dürzi toplumu içinde Osmanlı'ya yönelik hoşnutsuzluğu artırmış ve ilerleyen yıllarda Dürzi hareketlerinin yeniden güçlenmesine neden olmuştur.

Sürgün edilen Dürzi liderleri, Lübnan'daki Nessib Bey Canbolat ve Emir Mustafa Ruslan'a yazdıkları mektuplarda, mülklerinin müsadere edilmesi planından duydukları endişeyi dile getirmiştir. Bu liderler, sürgünün cezalarının hafifletilmesi ve mülklerine el konulmaması konusunda destek talep etmiştir. Söz konusu talepler, Lübnanlı liderler tarafından gizlice İngiliz yetkililere iletilmiştir. Bölgedeki İngiliz diplomatlar, Osmanlı'nın cezalandırma politikalarının yerel ve uluslararası düzeyde kaygı yarattığını belirtmiştir. Beyrut Başkonsolosu Drummond Hay,¹¹³⁰ yaptığı yazışmalarda Şam Valisinin görevden alınması ve bu hatadan dönülmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹³¹

Osmanlı yetkililerinin, Dürzi liderlerin geleneksel otoritesini kaldırarak yerine merkezi askeri idareyi getirme politikası, yerel huzursuzluğu artırmıştır.¹¹³² Havran bölgesinde, özellikle dağın güneydoğu kısmında, Osmanlı'ya boyun eğmeyen Dürziler arasında yeni isyanlar patlak vermiştir. Bu gruplar, daha önceki askeri kampanyalarda kontrol altına alınamamış ve yağma ya da kaçış gibi yöntemlerle Osmanlı birliklerine direnmişlerdir. Ardından dağlık bölgeler ya da çöllere çekilerek Osmanlı ordusuna karşı stratejik bir avantaj¹¹³³ sağlamayı hedeflemişlerdir.

Dürzi isyanlarının sürmesi, Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari sistemine yönelik ciddi eleştirilerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Beyrut Başkonsolosu Drummond Hay, isyanın, “*Şam'ın Genel Valisi ve Havran'daki askeri komutanın zulmü ve zorbalıkları nedeniyle çıktığını*” ifade etmiştir. Bu sırada Şam Valisi görevinden alınmış yerine Beyrut Valisi geçici olarak atanmıştır.¹¹³⁴

Şam Konsolosu Eyres, Osmanlı'nın Havran bölgesindeki Dürzi isyanlarına yönelik askeri müdahalesini ve Şam Valisi'nin yönetim politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Eyres, Valinin Dürzi isyanlarını bastırma konusunda başarısız olduğunu

¹¹³⁰ 1895 yılında Britanya'nın Suriye Başkonsolosluğu görevine R. Drummond Hay atanmıştır. Hay, Beyrut başta olmak üzere Lübnan, Kudüs ve Şam konsolosluklarını denetleme yetkisiyle bölgedeki en önemli İngiliz diplomatik temsilcisi haline gelmiştir. Hay'ın Beyrut'a gelişi, Dürziler tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Bu durum Osmanlı yönetiminde Britanya'nın Dürzilerle olan ilişkisine dair şüpheleri artırmıştır. Beyrut Valisi bu ziyareti gizlice soruşturmuş ve bunun siyasi bir amacı olup olmadığını araştırmıştır. Dürzilerin İngiltere ile olan yakın ilişkisi nedeniyle bu ziyaret, Osmanlı nezdinde siyasi bir anlam taşımıştır. TNA, FO 195 1886, Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 20 Nisan 1895.

¹¹³¹ TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 17 Haziran 1896.

¹¹³² Şibli Atrash ve diğer on üç Dürzi şeyhi, Şam'dan Beyrut'a trenle getirilmiş ve elleri kelepçeli şekilde askeri hapishaneye sevk edilmiştir. TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 23 Haziran 1896.

¹¹³³ TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 23 Haziran 1896.

¹¹³⁴ TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 29 Haziran 1896.

belirtmiş, Osmanlı ordusunun durumunu ise bu başarısızlıkta bir diğer önemli faktör olarak göstermiştir. Eyres'e göre;¹¹³⁵ “ordunun iç düzeni, komuta kademesindeki beceriksizlik ve askeri departmanlarda hakim olan düzensizlik, bölgedeki halkın Osmanlı askeri yönetimine olan güvenini derinden sarsmıştır”.

Eyres, Osmanlı ordusunun disiplinsizliği, subayların yetersizliği ve askeri yönetimdeki bozulmanın bölgedeki halkın Osmanlı yönetimine olan güvenini sarstığını belirtmiştir.¹¹³⁶

Son savaşıardan bu yana ordunun artan verimliliği hakkında çok şey okudum. Ancak söylenebilecek tek şey, bu iyileşmenin Şam'a kadar ulaşmamış olduğudur. Kesin olan şu ki, son on beş yıl içinde bu bölgedeki ordu (ve neredeyse devletin diğer tüm birimleri) her açıdan kötüleşmiştir. Askerlerin verimsizliği ve üst düzey subayların sergilediği büyük cehalet, beceriksizlik ve umursamazlık inanılmaz boyutlardadır. Hiçbir görev bilinci, rekabet ruhu ya da enerji belirtileri görülmemektedir. Her türlü önlemin tamamen ihmal edilmesi, askerlerin hayatlarına yönelik mutlak kayıtsızlık ve kendi rahatları ile ceplerini doldurmaktan başka hiçbir şeye ilgi göstermeyen bir tavır tüm kadroyu karakterize etmektedir. Bu ordu birliği, kendi gücünün dörtte biri büyüklüğünde, iyi donanımlı bir Avrupa kuvvetine karşı başarı şansı taşıyamaz.

Osmanlı yönetimi Dürzileri bölgeden uzaklaştırarak kontrol sağlamaya çalışmış, ancak bu politika isyanların devam etmesini engelleyememiştir. Aralık 1896'da Beyrut Valisi Nasuhi Bey de görevden alınmıştır. Beyrut Genel Konsolosu Drummond Hay, 7 Aralık tarihli yazışmasında Valinin görevden alınma gerekçelerine değinerek Osmanlı yönetiminin istikrarsızlığını vurgulamıştır.¹¹³⁷

Bu vilayetin eski Valisi Nessuhi Bey'in geri çağrılmasını bildiren 7 Aralık tarihli ve 74 numaralı Sayın Jones'un raporuna atıfta bulunarak, Ekselanslarınıza aşağıdaki suçlamalarla itham edildiğini bildirme onuruna sahibim:

- 1.Genç Türkler Cemiyeti'ne mensup olmak,*
- 2.Beş bin dokuz yüz Ermeninin vilayete girmesine izin vermek,*
- 3.Beyrut'taki Müslüman nüfus arasında devrimci amaçlarla ateşli silahların ithalatı ve dağıtımını gerçekleştirmek.*

Vali Vekili, bu suçlamaları soruşturmak üzere talimat almış ve bana bildirildiğine göre, bu suçlamaların tümünün temelsiz olduğunu rapor etmiştir.

1896 yılı itibarıyla, Jön Türk hareketinin Osmanlı yönetimi içinde önemli bir tehdit olarak algılanmaya başlandığı, İngiliz diplomatların yazışmalarında da sıkça dile getirilmektedir. İngiliz konsolosları, bazı Osmanlı yetkililerinin ve subaylarının Jön Türklerle bağlantılı olduğuna dair şüphelerin arttığını ve bu durumun Osmanlı yönetimindeki parçalanmayı daha da derinleştirdiğini bildirmiştir. Bu bağlamda, Jön Türk hareketinin Osmanlı iç yönetimindeki çözölmeyi hızlandırdığı ve Sultan Abdülhamid'in merkeziyetçi politikalarına meydan okuduğu belirtilmiştir. İngiliz diplomatlar, bu hareketin büyüyen etkisini dikkatle izleyerek, Osmanlı yönetiminin gelecekte nasıl şekilleneceğine dair öngörülerde bulunmaya çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi, Dürzi isyanlarının arkasında Britanya'nın olduğunu ve İngilizlerin bölgedeki kaosu artırdığına dair bir algının güçlendiğini sıkça dile

¹¹³⁵ TNA, FO 195 1940, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut 9 Ocak 1896.

¹¹³⁶ TNA, FO 195 1940, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut 9 Ocak 1896.

¹¹³⁷ TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 15 Aralık 1896.

getirmiştir. Osmanlı yetkilileri, Britanya'nın Dürzileri isyana teşvik ettiğine ve silahlandığına inandıklarını ifade etmiş, bu durum Osmanlı kamuoyunda da İngiltere'ye karşı bir öfkeye yol açmıştır. Bu çerçevede, Şam'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Eyres, “*Osmanlı ordusundan tanınmış bir general*” ile yaptığı “gizli” görüşmede, “*Osmanlı yetkililerinin Britanya'nın Osmanlı karşısı unsurları desteklediğine kesin olarak inandığını*” belirtmiştir. Eyres'in 3 Aralık 1895 tarihli “gizli” ibareli mektubu, Osmanlı yönetiminin İngiltere'ye yönelik bakış açısını ortaya koymaktadır. Eyres'e göre; bu algının temelinde, “*Osmanlı Hükümet'inin İngiltere'ye karşı beslediği düşmanlık ve özellikle Mısır kaynaklı basının yaydığı olumsuz propaganda*” yer almaktadır. Ayrıca, Osmanlı toplumunda Ermenilere yönelik tepkinin Britanya ile ilişkilendirilmesi, Osmanlı kamuoyunda Britanya'ya karşı duyulan düşmanlığı daha da artırmıştır.¹¹³⁸

Şam'daki İngiliz vatandaşlarının, yerel halk arasında Britanya'nın kötü bir üne sahip olması nedeniyle herhangi bir ayaklanma durumunda hedef olma riski bulunmaktadır. Bu algının temelinde, Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'ye karşı beslediği düşmanlık ve özellikle Mısır kaynaklı basının yaydığı olumsuz propaganda yer almaktadır. 'Nile', 'Felah', ve 'El-Ahram' gibi gazeteler bu düşmanlığı körüklemektedir.

Osmanlı'nın Havran'daki askeri seferi, yalnızca askeri ve idari zorlukları değil, aynı zamanda mali sıkıntıları da ortaya çıkarmıştır. Eyres'in mektubunda, Osmanlı Devleti'nin Havran seferi nedeniyle ciddi mali sıkıntılar yaşadığı, vilayet hazinesinin bütünüyle düzensiz hale geldiği belirtilmiştir.¹¹³⁹

Sefer için hazırlanan bütçenin büyük kısmı karşılanamamış, çeşitli kaynaklardan toplanan geçici fonlar ise yeterli olmamıştır. Defterdar'ın maaş ödemelerinin yapılmaması, Ziraat Bankası'ndan alınan fonların tükenmesi ve askerlikten muafiyet vergisinin başka amaçlar için kullanılması gibi uygulamalar, Osmanlı yönetiminin mali sisteminin ne denli zorlandığını göstermektedir.

Eyres, Osmanlı'nın Havran'daki askeri operasyonlarının başarısızlığı ve bölgedeki mali sıkıntıların, Britanya'nın nüfuzunu artıran bir etken olduğunu değerlendirmiştir. Osmanlı yönetiminin Dürzi direnişini bastırmakta zorlanması ve mali açıdan zor durumda olması, Britanya'nın Osmanlı ile daha uyumlu bir ilişki geliştirerek diplomatik avantaj elde etmesine zemin hazırlamıştır. Eyres'in, mali krizin ancak merkezi hazineden sağlanacak bir destekle aşılabileceğini belirtmesi, Osmanlı'nın bu süreçte Britanya gibi dış güçlerin desteğine daha açık hale geldiğine işaret etmektedir. Bu durum, Britanya'nın doğrudan askeri ya da siyasi bir müdahale olmaksızın, Osmanlı üzerindeki etkisini ekonomik ve diplomatik yollarla artırdığını göstermektedir.

¹¹³⁸ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 3 Aralık 1895.

¹¹³⁹ TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam 31 Aralık 1895.

3. Osmanlı'nın Suriye'de Çerkes Yerleştirme Politikası ve İngiliz Nüfuzunun Gelişimi

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde uyguladığı yerleştirme politikaları, yalnızca demografik dengeleri değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda büyük güçlerin bölgedeki çıkarlarını da doğrudan etkilemiştir. Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Osmanlı, Çerkes göçmenleri stratejik olarak çeşitli bölgelere yerleştirme politikası izlemiştir.¹¹⁴⁰ Ancak bu politika hem yerel halk hem de bölgedeki güçler açısından farklı tepkilere yol açmıştır. Fransa ve Britanya'nın Osmanlı taşrasındaki çıkarları, yalnızca Dürziler ve Maruniler gibi yerel topluluklar üzerinden şekillenmemiş; Osmanlı'nın göçmen yerleştirme stratejisi de bu güçlerin bölgedeki politikalarını yeniden belirlemelerine neden olmuştur. Bu bağlamda, Britanya'nın Osmanlı yönetimiyle ve Çerkes topluluklarıyla ilişkisi, bölgedeki İngiliz nüfuzunun gelişiminde önemli bir faktör haline gelmiştir.

a) Osmanlı Rus Savaşı Sonrası Suriye'ye Çerkes Göçmen Yerleştirme Politikası

Osmanlı Devleti, Çerkes mültecileri imparatorluğun çeşitli bölgelerine stratejik olarak yerleştirmeye yönelik kapsamlı bir politika benimsemiştir. Benzer şekilde, Bulgar isyanının ardından çeşitli etnik grupların zorunlu göçleri de bu yerleştirme sürecini etkilemiştir. Çerkes mültecilerin iskân edildiği bölgeler incelendiğinde, Osmanlı'nın bu göçmenleri güvenlik politikalarının bir aracı olarak kullandığı görülmektedir. Özellikle Ermenilerin yaşadığı Maraş ve Zeytun bölgelerine, Lübnan'daki Dürzi nüfusunun yoğun olduğu alanlara ve Trablus çevresine yerleştirilen Çerkesler, Osmanlı'nın yerel yönetim üzerindeki kontrolünü artırmaya yönelik bir stratejinin parçası haline gelmiştir.

Çerkes göçmenlerin iskân süreci, özellikle Hristiyan topluluklar arasında huzursuzluk yaratmıştır. Tarsus ve Mersin'e yerleştirilen Çerkesler, yerel halk tarafından şüpheyle karşılanmış, bölgedeki güvenlik sorunlarının artmasına sebep oldukları yönünde iddialar öne sürülmüştür. Mersin Konsolos Yardımcısı Tattarachi'nin yazışmalarına göre;¹¹⁴¹ Mersin yakınlarında meydana gelen cinayetler ve büyükbaş hayvan hırsızlıkları, Osmanlı yönetiminin mültecileri kontrol etmekte zorlandığı yönünde eleştirilere neden olmuştur.¹¹⁴²

¹¹⁴⁰ Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler hakkında bakınız: Nurhan Aydın, Handan Kaya, "Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkez Göçleri", *Tarih ve Günce*, 2021, sayı: 9, s. 223-254.

¹¹⁴¹ TNA, FO 195 1201, Tattarachi'den Henderson'a, Mersin 25 Mart 1878.

¹¹⁴² TNA, FO 195 1201, Tattarachi'den Henderson'a, Mersin 25 Mart 1878.

Eldridge, Beyrut'a ulaşan yaklaşık bin Çerkes ve Müslüman mültecinin herhangi bir huzursuzluk yaratmadığını ve suç olaylarına karışmadığını belirtirken, bu durumun geçici bir sakinlik arz ettiğini vurgulamıştır. Ancak, mültecilerin Trablus'a ulaşmasıyla birlikte, bölgedeki Hristiyan topluluklar arasında panik dalgası yaşandığı gözlemlenmiştir. Akka ve Nablus gibi bölgelere sevk edilen mültecilerle ilgili doğrudan bir güvenlik tehdidi yaşanmamakla birlikte, Eldridge, *"bu durumun Osmanlı taşrasındaki toplumsal dengeler açısından dikkatle takip edilmesi gerektiğini"* ifade etmiştir.¹¹⁴³

Çerkes mültecilerin iskânına yönelik sürecin en çarpıcı örneklerinden biri, Lazkiye Konsolos Yardımcısı Vitale¹¹⁴⁴ ve Trablusşam Konsolos Yardımcısı Tattarachi'nin Eldridge ile yaptığı yazışmalarda ortaya çıkmaktadır. Selanik'ten gelen yaklaşık bin üç yüz silahlı Çerkes'in Lazkiye'ye ulaştığını bildiren Vitale, *"yerel yönetimin bu mültecilere barınma ve gıda sağlamada yetersiz kaldığını ve halk arasında huzursuzluk oluştuğunu"* aktarmıştır. Vitale, mültecilerin kontrol altına alınabilmesi için İngiliz Hükümeti'nden mali destek talep etmiş; ancak Eldridge, İngiliz hükümetinin böyle bir müdahalede bulunamayacağını belirterek yardımcı konsolosun talebini reddetmiştir.¹¹⁴⁵

Trablusşam ve Lazkiye'de çok sayıda Çerkes ve Müslüman mültecinin neden olduğu endişelere dikkat çeken Eldridge, *"Kaptan Festing'den, emrindeki gemi denize açılmaya hazır olur olmaz bu limanları ziyaret etmesini rica ettim"* diyerek mülteci akını nedeniyle yaşanan huzursuzluğun bir İngiliz gemisi ile yerinde değerlendirilmesi talebinde bulunmuştur.¹¹⁴⁶ İki bin beş yüz Çerkes mülteci taşıyan Avusturya gemisi *Sphinx* ise bir felaket sonucu yanmış ve mültecilerden beş yüzü hayatını kaybetmiştir. Bu olay Çerkeslerin isyan etmesine neden olmuştur.¹¹⁴⁷ Eldridge bu olayın ardından Trablus'a sekiz bin mültecinin daha ulaştığını bildirmiştir.¹¹⁴⁸

Osmanlı yönetimi, Çerkes mültecilerin yerleştirilmesi sürecinde önemli zorluklarla karşılaşmıştır. Trablusşam'a varan Çerkes mülteciler konusunda Osmanlı idaresi hem barınma hem de iâşe konusunda sıkıntılar yaşamış, bölgedeki halktan ve yerel otoritelerden yardım istemek zorunda kalmıştır.¹¹⁴⁹ Ancak savaşın getirdiği

¹¹⁴³ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Derby Kontu'na, Beyrut 28 Şubat 1878.

¹¹⁴⁴ TNA, FO 195 1201, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye 9 Mart 1878.

¹¹⁴⁵ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 3 Mart 1878.

¹¹⁴⁶ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 4 Mart 1878.

¹¹⁴⁷ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 10 Mart 1878.

¹¹⁴⁸ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 12 Mart 1878.

¹¹⁴⁹ Osmanlı yönetimi, göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için vergi toplarken, yerel halktan da destek talep etmiştir. Hama'da on bin Çerkes mültecinin yerleştirilmesine yönelik Osmanlı emirleri doğrultusunda, Kaymakam Muhammed Bey Yousef'in öncülüğünde bölge sakinleri mültecilere yardımda

ekonomik sıkıntılar ve Osmanlı taşrasındaki idari zafiyet, mültecilerin yerleşim sürecini daha da karmaşık hale getirmiştir. Trablus Konsolos Yardımcısı Blanche, *“Trablusşam’da yaklaşık sekiz bin mültecinin bulunduğunu, barınma ve gıda temininde yaşanan sorunların halkın tepkisini artırdığını ve yönetimin krizle başa çıkmakta zorlandığını”* belirtmiştir. Mültecilerin tamamının silahlı olması ve Osmanlı yönetiminin gemilerde emanet olarak tuttuğu silahları geri vermesi, çatışma riskini daha da artırmıştır.¹¹⁵⁰

Bölgedeki ekonomik dengeler de bu göç dalgasından doğrudan etkilenmiştir. Blanche, *“mültecilerin iç bölgelere taşınması için yeterli ulaşım araçlarının bulunmadığını, özellikle deve eksikliği nedeniyle tahliye sürecinin aksadığını”* ifade etmiştir. Bu lojistik sıkıntılar, buğday stoklarının azalmasına ve ekmek fiyatlarının yükselmesine neden olmuş,¹¹⁵¹ mültecilerle yerel halk arasındaki ekonomik rekabet ve gerilim artırmıştır.¹¹⁵² Blanche, Djebli tarafında durumların kötüleştiğini, özellikle zengin Hristiyanların çoğunun bölgeden kaçtığını bildirerek Kaymakamın tutumunu şu sözlerle eleştirmiştir:¹¹⁵³ *“Görünüşe göre bu yetkili Hristiyanları ülkeden çıkarmaya zorlayıp yerlerine Çerkesleri yerleştirmeyi kendine görev edinmiş.”* Blanche bu duruma karşılık, hükümetin bir an önce bölgeye başka bir Kaymakam ataması gerektiği vurgulanmış ve şu uyarıda bulunmuştur:¹¹⁵⁴ *“Hükümet, bir an önce oraya başka bir Kaymakam göndermeye karar vermezse, bu ülkenin yıkımı kaçınılmazdır.”*

Bulgaristan’dan Suriye’ye gelen Çerkes mültecilerin yerleştirilme sürecine dair detaylı bilgiler veren Jago,¹¹⁵⁵ Osmanlı yönetiminin Çerkes mültecileri sınır bölgelerine yönlendirme politikasını yalnızca demografik bir düzenleme değil, aynı zamanda güvenlik stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Çerkesler doğu sınır bölgelerine, özellikle Ürdün’ün doğusundaki Moab Mutasarrıflığı’na ve Bekaa Ovası’na yönlendirilmiştir. Bu bölgelere yapılan yerleştirmelerin, Havran’daki Dürzileri Lübnan’daki Dürzilerden koparma amacına hizmet ettiği düşünülmektedir. Ancak, bu strateji yerel Arap ve Bedevi kabilelerinin tepkisiyle karşılaşmış, Çerkeslerle bölgedeki yerleşik topluluklar arasında gerilimlere yol açmıştır. Homs ve Kuneytra’daki Çerkes

bulunmuştur. Eldridge’nin yazışmalarına göre, bölgedeki halk Çerkeslere tarım yapabilmeleri için toprak tahsis etmiş ve ekim yapmaları adına altı bin kilo buğday ile dört bin kilo arpa bağışlamıştır. TNA, FO 195, 1202, Eldridge’dan Henry Layard’a Beyrut, 19 Temmuz 1875.

¹¹⁵⁰ TNA, FO 195 1201, Blanche’dan Eldridge’ye, Trablusşam 7 Mart 1878.

¹¹⁵¹ TNA, FO 195 1201, Eldridge’dan Derby Kontu’na, Beyrut 31 Mart 1878.

¹¹⁵² TNA, FO 195 1201, Blanche’dan Eldridge’ye, Trablusşam 7 Mart 1878.

¹¹⁵³ TNA, FO 195 1201, Blanche’dan Eldridge’ye, Trablusşam 20 Nisan 1878.

¹¹⁵⁴ TNA, FO 195 1201, Blanche’dan Eldridge’ye, Trablusşam 20 Nisan 1878.

¹¹⁵⁵ TNA, FO 195 1201, Jago’dan Henry Layard’a, Şam 4 Mart 1878.

yerleşimleri de benzer sorunlar yaşamış, yerel Arap nüfusla çatışmalar meydana gelmiştir.

b) Çerkes Göçlerinin Yarattığı Toplumsal Sorunlar ve İngiliz Nüfuzunun Güçlenmesi

Osmanlı Devleti, Çerkesleri Suriye'ye yerleştirirken belirli bir strateji doğrultusunda hareket etmiştir. Şam Konsolosu Dickson'un yazışmalarında,¹¹⁵⁶ Amasya ve Sivas'tan gelen doksan beş Çerkes ailesinin Kuneytra bölgesine yerleştirildiği ve bu ailelerden bazılarının Osmanlı yönetimi tarafından jandarma olarak görevlendirildiği belirtilmektedir. Bu durum, Osmanlı'nın Çerkesleri bölgesel güvenliği sağlamak için bir araç olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ancak, yerel topluluklar, Çerkeslerin artan nüfuzundan ve askeri bir güç olarak görev almalarından endişe duymuştur.¹¹⁵⁷

Şam Vekil Konsolosu Adam Block'un yazışmalarında, Osmanlı'nın Çerkes yerleşim politikası daha açık bir şekilde analiz edilmiştir. Block, Osmanlı Devleti'nin Suriye'yi çoğunlukla Çerkeslerden oluşan yeni göç dalgalarıyla doldurduğunu ve bu stratejinin, Osmanlı taşrasındaki yerel halkı kontrol altına almak amacı taşıdığını ifade etmiştir. Block'a göre, bu nüfus politikası kısa vadede Osmanlı otoritesini güçlendirme amacı taşısa da uzun vadede toplumsal gerilimleri artırma riski barındırmaktadır.¹¹⁵⁸

Babiali, son zamanlarda Suriye'yi çoğunlukla Çerkeslerden oluşan mültecilerle doldurdu. Bu adımın bir amacı, yeni ırkların getirilmesiyle yerel halkın kontrol altına alınabileceği düşüncesidir. Ancak bu politikayla mevcut birçok karşıt unsurun olduğu bir ortamda daha fazla anarşi ve düzensizliğin temeli atılabilir. Şu anda Çerkesler Homs, Hama, Şam, Kuneitra, Nablus ve çevresindeki diğer yerleşim yerlerine yerleşmiş durumdadır ve daha fazlasının gelmesi bekleniyor. Bu yeni gelenlerin, Ürdün'ün doğusundaki Ayloun bölgesine ya da Bekaa Ovası'na yerleştirileceği söyleniyor. Suriye'deki Çerkes nüfusu şu anda yaklaşık yirmi bin kişiden oluşuyor.

Block, ayrıca Osmanlı yönetiminin Çerkes nüfusunu Dürziler üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Block yazışmalarında, Havran ve Lübnan'daki Dürzi nüfusun Osmanlı otoritesine karşı direncini kırmak amacıyla bölgeye Çerkes garnizonlarının yerleştirilmesinin planlandığını ifade etmiştir.¹¹⁵⁹

Hükümetin, Çerkeslerin sayısındaki artışın Dürzileri de baskı altında tutmada yardımcı olabileceği yönünde bir görüşü var gibi görünmektedir. Ancak Dürziler de en az Çerkesler kadar cesur ve savaşçıdır. Bu nedenle, Valinin Dürzi dağlarına bir Çerkes garnizonu yerleştirme planının, hükümetin bastırmakta zorlanacağı rahatsızlıkların çıkmasına neden olup olmayacağı şüphelidir. Hamdi Paşa, ayrıca Bekaa Ovası'nın doğu tarafına, yani Lübnan Dağı'nın doğu yamaçlarına Çerkes kolonilerini yerleştirmeyi planlamaktadır. Bu yerleşimlerin güneye doğru genişlemesi, Havran'daki Dürzileri Lübnan'daki Dürzilerden koparmayı amaçlamaktadır ve bu da valinin göz önünde bulundurduğu ana hedeflerden biridir.

Yukarıdaki yazışmalar Osmanlı'nın Çerkes iskân politikalarının yalnızca demografik düzenlemelerle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda yerel güç dengelerini

¹¹⁵⁶ TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Wyndham'a, Şam 15 Aralık 1882.

¹¹⁵⁷ TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Wyndham'a, Şam 15 Aralık 1882.

¹¹⁵⁸ TNA, FO 195 1448, Block'tan Wyndham'a, Şam 15 Ağustos 1883.

¹¹⁵⁹ TNA, FO 195 1448, Block'tan Wyndham'a, Şam 15 Ağustos 1883.

değiştirme amacı taşıdığını göstermektedir. Ancak, konsolosluk yazışmalarına göre bu politikalar beklenen istikrarı sağlayamamış, aksine, Osmanlı yönetimiyle yerel halk arasındaki gerilimi tırmandırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Çerkes mültecileri taşrada kontrol altına alma konusundaki başarısızlığı, Britanya'nın Suriye'deki nüfuzunun güçlenmesi için bir fırsat yaratmıştır. Osmanlı idaresine duyulan güvensizlik nedeniyle, bölgedeki Müslüman ve Hristiyan topluluklar İngiltere'yi bir arabulucu güç olarak görmeye başlamıştır. Yerel halk, İngiliz elçiliklerine dilekçeler göndererek yardım taleplerinde bulunmuştur. Beyrut Konsolos Yardımcısı Blanche'nin Eldridge'ye yazdığı bir mektupta, Osmanlı Devleti'nin taşradaki yönetimi, yerel halk tarafından “çöküşün bir belgesi” olarak yorumlanmıştır. Blanche'ye göre, Osmanlı idaresindeki keyfilik, adalet sistemindeki bozulma ve mali kriz, Britanya'yı bölgedeki halkın gözünde daha güçlü bir konuma getirmiştir.¹¹⁶⁰

Mutasarrıf, tamamen yetersiz bir yönetici ve aşar vergisinin kiralması konusunda son dönemdeki eylemleri, niyetlerinin ve yönetim anlayışının ciddi şekilde sorgulanmasına yol açıyor. Bu durumun ortaya çıkardığı kargaşa, tüm bölgeyi tam bir belirsizlik içinde bırakmış durumda. İşler, memurların keyfi kararlarına terk edilmiş durumda; adalet neredeyse hiç sağlanmıyor ve mali kaynaklar tamamen yağmalanmış halde. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu genel çöküşün açık bir yansıması. Ancak, bu durum, Mutasarrıf'ın yetersizliği nedeniyle daha da hissedilir hale geliyor. Halkın tüm kesimleri, daha düzenli bir yönetime geçmeyi arzuluyor. Doğu Sorunu'nun son dönemdeki çözümleri sonrasında, artık bu dayanılmaz ve tehlikeli durumun sona ermesine yönelik bir umut var.

Konsolosluk yazışmaları, Osmanlı yönetimine yönelik yerel hoşnutsuzluğun Britanya tarafından diplomatik bir avantaja dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Britanya, halkın Osmanlı yönetimine yönelik şikayetlerine dikkat göstererek, Suriye'de yeni bir güven kaynağı olarak konumlanmıştır. Bu süreçte, İngiliz diplomatlarının Osmanlı taşrasındaki azınlık gruplarla kurduğu ilişkiler, Britanya'nın bölgedeki etkinliğini artırmada belirleyici olmuştur. Dürziler ve Çerkesler ile geliştirilen temasların ardından, Osmanlı Devleti tarafından yönetilmesi en zorlu topluluklardan biri olarak görülen Nusayriler de İngiliz diplomatlarının ilgisini çekmiştir. Osmanlı idaresi ile sorunları bulunan bu topluluğun İngilizler tarafından nasıl değerlendirildiği, dönemin konsolosluk yazışmalarında önemli bir yer tutmaktadır.

4. Osmanlı Taşrasında Nusayriler: Vergi, Güvenlik ve İngiliz Müdahalesi

19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu Suriye kıyı bölgelerinde otoritesini güçlendirmeye çalışırken, özellikle Nusayri Dağları'nda karşılaştığı direnç, bölgedeki yönetim krizlerini derinleştirmiştir. Nusayriler, Osmanlı vergi politikalarına ve zorunlu askerlik uygulamalarına karşı tepkilerini zaman zaman silahlı direnişle göstermiş, bu durum Osmanlı yetkilileri açısından yönetilmesi zor bir sürece

¹¹⁶⁰ FO 195, 1202, Blanche'den Eldridge'ye Aleih, 31 Temmuz 1878.

dönüşmüştür. Aynı dönemde, İngiliz konsoloslukları ve diplomatları, bölgedeki gelişmeleri dikkatle takip etmiş, Nusayrilerin yaşadığı ekonomik sıkıntılar, güvenlik sorunları ve Osmanlı yönetimine yönelik hoşnutsuzluklar Batılı güçler açısından bir diplomatik ilgi alanı haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı idaresinin bölgedeki denetimi zayıflarken, İngiliz konsoloslukları bu toplulukların sorunlarıyla ilgilenmiş ve diplomatik yazışmalarda Nusayrilere yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur.¹¹⁶¹

Sabii'ler, Orontes Nehri'nin aşağı vadisinde ve deniz kıyısında, Cassius Dağı'nın kuzeyinden İskenderun limanına kadar uzanan bölgede büyük bir nüfusa sahiptir. Alexandretta limanı neredeyse tamamen Sabii'lerle doludur. İki mezhebe ayrılırlar: güneş tapıcıları ve ay tapıcıları; her iki grup da Ansariyeh olarak bilinir. Eski Fenikelilerin, Hamath ve Aradus şehirlerinden Sarazenler tarafından sürüldükten sonra Baal ve Astarte'ye, yani Suriye'nin Apollon ve Venüs'üne tapmaya devam eden bir kalıntısı olduklarına şüphe yoktur. Onları eğitmek için daha önce birkaç girişim olmuş, hatta aralarında okullar bile kurulmuştur, ancak ne yazık ki bu çabalar hiç başarıya ulaşmamıştır.

Henderson, Nusayrileri büyük ölçüde oryantalist ve dışlayıcı bir perspektiften değerlendirmektedir. Nusayriler, genellikle izole yaşam tarzları, Osmanlı yönetimine karşı direnişleri ve kendilerine özgü inanç pratikleri nedeniyle konsoloslar ve misyonerler tarafından dikkatle izlenmiştir.

Nusayriler açısından en önemli meselelerden biri, Osmanlı yönetiminin uygulamalarında Müslüman toplulukların çıkarlarını öncelediği algısıdır. Lazkiye'deki Müslüman ileri gelenlerinden Şeyh Mohamad Elmograbi'nin fetvası, bu algıyı pekiştirmiş ve Müslüman topluluklar Nusayrileri “dinsiz” olarak nitelendirmiştir. Nusayriler, bu durumun kendilerine yönelik ayrımcı bir tutum olarak kullanıldığını düşünmüş, mallarının ve canlarının Müslüman topluluklar tarafından meşru bir şekilde talep edilebileceğine yönelik endişeleri artmıştır. Osmanlı yönetiminin bu ayrımcılığa karşı yeterince önlem almaması, yerel düzeyde mezhepsel ayrışmayı daha da derinleştirmiştir.¹¹⁶²

Özellikle Lazkiye'deki Nusayri toplumu, Osmanlı yönetiminde idari temsile sahip olma konusunda mücadele etmiş, ancak yerel Müslüman elitlerin direnciyle karşılaşmıştır. Meclis'te temsil hakkı talep eden Nusayriler, Müslüman temsilciler tarafından dışlanmış ve Osmanlı idaresi içinde etkin bir pozisyon elde etmeleri engellenmiştir. Mutasarrıfın, Nusayrilerin idari mecliste yer alması yönündeki kararına rağmen, Müslüman topluluklar bu sürece müdahale etmiş ve seçim sürecini baltalamıştır.¹¹⁶³

¹¹⁶¹ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹¹⁶² TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 18 Ocak 1876.

¹¹⁶³ TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye 1 Nisan 1876.

Osmanlı yönetimi ile Nusayriler arasındaki gerilimin temel nedenlerinden biri, vergi tahsilatı ve zorunlu askerlik uygulamalarına yönelik tepkilerdir.¹¹⁶⁴ Yaşanan kıtlıklar ve tarımsal kayıplar, bölgedeki ekonomik dengeleri altüst etmiş; tütün üretiminde yaşanan düşüş ve Mısır ile olan ticaretteki aksaklıklar, özellikle kıyı bölgelerinde yaşayan Nusayriler için ciddi ekonomik kayıplara yol açmıştır. Bu süreçte, Osmanlı yetkilileri yalnızca tahıl ve tütün üreticilerinden değil, aynı zamanda Nusayri köylülerinden de yüksek vergiler toplamaya çalışmış, ancak halkın bu talepleri karşılaması imkânsız hale gelmiştir.¹¹⁶⁵

Lazkiye Yardımcı Konsolosu Vitale'ye yazılan bir mektupta, Nusayriler yaşadıkları kıtlık ve ekonomik çöküş nedeniyle İngiltere'den yardım talebinde bulunmuşlardır:¹¹⁶⁶

Ülkemizi tamamen mahveden ve korkunç bir yoksulluk ile kıtlığa neden olan durum, tütün yetiştiriciliğinin ihmal edilmesi ve kötü hasatların bir sonucudur. Açlıktan ölenlerin isimlerini paylaşarak sizden yardım talep ediyoruz. Birçok insan ya çıplak ya da yabani otlarla beslenerek hayatını kaybetmektedir. İngiltere'de Küçük Asya'daki açlar için bir yardım derneği olduğunu öğrendik. Tanrı'nın aracılığıyla bize yardım edeceğinize inanıyoruz.

Yardımcı Konsolos Vitale, bölgedeki ekonomik sıkıntıları doğrulayarak şu gözlemlerini aktarmıştır:¹¹⁶⁷

Dağda büyük bir yoksulluk hüküm sürmektedir ve hiçbir yardım girişimi yapılmamaktadır. Tahıl hasadı sürekli yetersiz kalmakta ve bölge sakinleri temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Nusayriler için tütün, en önemli geçim kaynaklarından biridir, ancak önceki yıllardaki krizler nedeniyle tütün üretimi de büyük ölçüde azalmıştır.

Vitale, mektubun içeriğini dikkate alarak bu dilekçeyi Başkonsolos Eldridge'ye iletmiş ve uygun görülmesi halinde İngiltere'deki Küçük Asya Yardım Fonu'na ulaştırılmasını istemiştir. Vitale, Nusayrilerin yaşadığı kıtlığın ve sefaletin kısa vadede çözülemeyeceğini, dolayısıyla uluslararası yardıma duyulan ihtiyacın kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Başkonsolos Eldridge, bu yardım talebini değerlendirmiş ve Vitale tarafından gönderilen raporu İstanbul'daki Büyükelçi Sir Henry Elliot'a iletmiştir.¹¹⁶⁸ Böylece, Nusayriler tarafından Britanya'ya iletilen yardım talebi, diplomatik yazışmalar aracılığıyla İngiliz yetkililerine ulaşmıştır.

Osmanlı yönetimi, Suriye'nin kıyı bölgelerinde merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları kapsamında çeşitli politikalar uygulasa da Nusayri Dağları ve Lazkiye

¹¹⁶⁴ TNA, FO 195 1154, Jago'dan Derby Kontu'na, Şam 17 Aralık 1877.

¹¹⁶⁵ Osmanlı tarafından ilan edilen vergi affı, görünürde bir rahatlama sağlasa da Nusayri toplumu bunu devletin zayıflığının bir işareti olarak değerlendirmiştir. 1869-1870 yıllarında Raşid Paşa tarafından duyurulan vergi affına rağmen, Subhi Paşa'nın aynı vergileri yeniden talep etmesi, Osmanlı idaresinin politikalarının halk nezdinde inandırıcılığını yitirmesine neden olmuştur. Sultan'ın iradesi ile yerel yöneticilerin kararları arasındaki tutarsızlık, halkın Osmanlı merkezi otoritesine olan güvenini daha da sarsmıştır. TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye Lazkiye 18 Ocak 1876. TNA, FO 195 1154, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye 4 Aralık 1877.

¹¹⁶⁶ TNA, FO 195 1067, Nusayri Köylülerinden Vitale'ye, Lazkiye, 10 Nisan 1875.

¹¹⁶⁷ TNA, FO 195 1067, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye 30 Nisan 1875.

¹¹⁶⁸ TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut 3 Mayıs 1875.

çevresindeki güvenlik sorunları Osmanlı taşrasında karşılaşılan temel zorluklardan biri olarak kalmaya devam etmiştir. Trablusşam Yardımcı Konsolosu Blanche'nin yazışmaları, bölgede artan huzursuzluk ve Nusayrilerin gerçekleştirdiği şiddet eylemlerini detaylandırmaktadır.

Blanche'ye göre,¹¹⁶⁹ Nusayri grupları, Trablusşam ve çevresindeki Hristiyan köylerini hedef alan bir dizi saldırı düzenlemiş; sığır hırsızlığı, hasatların yok edilmesi, evlerin yakılması ve direnenlerin öldürülmesi gibi olaylarla bölgedeki güvenliği tehdit eden bir kriz ortamı yaratmıştır. Safita ve Hossen bölgelerinde altı suikast vakası rapor edilmiş ve Hristiyan toplulukların tamamen savunmasız kaldığı vurgulanmıştır. Nusayri gruplarının liderlerinden biri olarak öne çıkan Somail-Khair Beyin oğlu Haomache Bey, Mataoura aşiretini yönlendirerek bu saldırıları organize etmiş ve fidye talebi, yağmalama ve şiddet eylemlerini gerçekleştirmiştir.

Osmanlı taşrasındaki güvenlik sorunlarının temel nedenlerinden biri, yerel yöneticilerin bu tür ayaklanmalara ve eşkıyalık faaliyetlerine karşı etkili önlemler alamamasıdır. Bölgedeki Osmanlı yetkilileri, askeri ve idari kaynakların yetersizliği nedeniyle olayları kontrol altına almakta başarısız olmuş, Mutasarrıf Şakir Bey, Safita ile Ceble kaymakamları sorumluluk alanlarında güvenliği sağlamakta zorlanmıştır. Blanche, Osmanlı yönetiminin bölgedeki krizi çözmekte yetersiz kalmasının, yalnızca halkın korunmasız kalmasına neden olmakla kalmayıp, aynı zamanda Nusayri gruplarının faaliyetlerini daha da cesaretlendirdiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Şam'dan kapsamlı bir askeri müdahale talep edilmiştir, ancak merkezi yönetimin bölgeye yönelik stratejisinde net bir kararlılık sergileyememesi, olayların büyümesine neden olmuştur.¹¹⁷⁰

Konuyla ilgili Eldridge'nin mektubu, Nusayri Dağlılarının Lazkiye ovasındaki köylerde yağma ve eşkıyalık faaliyetlerine yeniden başladığını bildirmektedir. Nusayri gruplarının gerçekleştirdiği saldırılarda, Avusturya Konsolosluk görevlisi yaklaşık iki yüz sterlinlik bir zarara uğramıştır.¹¹⁷¹ Nusayri saldırıları, yalnızca bölgedeki Hristiyan köylüleri değil, yabancı devletlerin temsilcilerini de etkilemiştir. Bölgedeki Müslüman toplulukların bir kısmı, Nusayri gruplarının bu tür eylemlerinin Hristiyan nüfustan gelen istihbaratla Osmanlı Hükümeti'ne karşı bir hazırlık sürecinin parçası olabileceğini düşünmüştür. Osmanlı Devleti'nin eşkıya gruplarına af getirmesi ve cezalandırma mekanizmalarının etkisizliği, Nusayrilerin bu tür saldırıları cezasızlık algısıyla sürdürmelerine neden olmuştur.

¹¹⁶⁹ TNA, FO 195, 1153, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam 29 Mayıs 1877.

¹¹⁷⁰ TNA, FO 195, 1153, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam 29 Mayıs 1877.

¹¹⁷¹ TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 10 Temmuz 1877.

Bölgenin tanınmış isimlerinden Ali Eddé'nin öldürülmesi, Nusayri toplumu içinde Osmanlı yönetimine yönelik derin bir öfke uyandırmış, ancak yerel yetkililerin bu olaya kayıtsız kalması, halkın Osmanlı yönetimine duyduğu güvenin azalmasına neden olmuştur.¹¹⁷² Bu süreçte Hama Mutasarrıfı güvenliği sağlamak için devreye girmiştir, ancak Osmanlı idaresindeki koordinasyon eksikliği nedeniyle yürütülen operasyonlar etkisiz kalmıştır. Nusayri Dağlılarının yaşadığı bölgelerde tefecilik ve yolsuzlukların yaygınlaşması, halkın Osmanlı yönetimine duyduğu tepkinin artmasına yol açmıştır.¹¹⁷³ Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin mektubu,¹¹⁷⁴ bölgede artan huzursuzluklar ve Nusayriler tarafından gerçekleştirilen yağma ve şiddet olaylarını ele almaktadır. Eldridge, daha önce gönderdiği mektuplara atıfta bulunarak, Akkar bölgesindeki halkın durumunun hiçbir şekilde iyileşmediğini, aksine kötüleştiğini belirtmiş ve bu süreçte Nusayrilerin eylemleri ile Müslüman liderlerin baskılarının bölgedeki toplumsal dengeleri olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. Eldridge, Osmanlı Hükümeti'nin duruma daha etkin müdahale etmesi gerektiğini belirterek Büyükelçi Henry Layard'a şu öneriyi dile getirmiştir: *Ekselanslarının, mevcut durumu iyileştirmek ve söz konusu talihsiz bölgelerde yaşayan halkın durumunu düzeltmek amacıyla, bu meseleleri Osmanlı Hükümeti'nin dikkatine sunmasının uygun olup olmadığını değerlendirmenizi saygıyla öneriyorum.*¹¹⁷⁵

Osmanlı yönetimi, bölgedeki otoritesini sağlamlaştırma çabalarına rağmen, yerel direniş, idari zafiyetler ve ekonomik krizler nedeniyle kalıcı bir kontrol sağlayamamıştır. Eldridge'nin yazışmaları, İngilizlerin Osmanlı'dan Nusayri Dağları'na yönelik daha etkin bir müdahale beklediğini açıkça ortaya koyarken, bu talepler Osmanlı taşrasındaki yönetim tarafından karşılanamıştır.

5. Badiye'de Siyaset, Ekonomi ve Vilayet İdaresi: Osmanlı-Bedevi İlişkilerinin İngiliz Perspektifinden Değerlendirilmesi

a) Osmanlı Çöl Politikaları ve İngiliz Diplomasisi: Bedeviler, Vergilendirme Çabaları

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöl bölgelerindeki yönetim politikaları, göçebe Bedevi kabileleriyle olan ilişkiler çerçevesinde

¹¹⁷² TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut 10 Temmuz 1877.

¹¹⁷³ Şakir Bey'den önceki Mutasarrıf İbrahim Paşa'ya göre, son yıllarda bölgedeki nüfusun otuz ila kırk bin kişi azalmış, birçok köyün ise tamamen terk edilmiştir TNA, FO 195 1154, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam 16 Temmuz 1877.

¹¹⁷⁴ TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, 13 Ocak 1878.

¹¹⁷⁵ Eldridge, Halep Genel Valisi Vekili İzzet Paşa'nın bu meselelere odaklanmasını sağlamak amacıyla gayri resmi girişimlerde bulunulduğunu, ancak İzzet Paşa'nın askeri görevleri nedeniyle bölgeye yeterli ilgiyi gösteremediğini bildirmiştir. Bölgedeki rahipler de Osmanlı yetkililerine sundukları dilekçelerde, Nusayriler tarafından gerçekleştirilen yağma ve şiddet olaylarına dikkat çekmiş ve halkın korunmasını talep etmiştir. TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, 13 Ocak 1878.

şekillenmiştir. Osmanlı idaresi, bu kabileleri yerleşik hayata geçirerek vergi sistemine dahil etmeye çalışmış, ancak Bedevilerin geleneksel yaşam tarzlarını koruma konusundaki ısrarı, bu girişimleri büyük ölçüde başarısızlığa uğratmıştır. Halep Konsolosu Skene'nin yazışmalarında¹¹⁷⁶ da belirtildiği üzere, Osmanlı Hükümeti bu süreci hızlandırmak amacıyla kuyuların kapatılması, otlakların sınırlandırılması ve göçebe çadırlarının kaldırılması gibi yöntemler kullanmıştır. Ancak bu uygulamalar, Bedevilerin Osmanlı yönetimine karşı daha büyük bir direniş göstermesine neden olmuştur.

Skene'nin yazışmalarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fırat'ın doğusundaki Bedevi kabilelerini vergilendirme ve denetim altına alma çabaları ciddi tepkilerle karşılaşmıştır. Aneze kabileleri, Osmanlı idaresine karşı koyan en önemli gruplardan biri olarak öne çıkmıştır. Skene, bu kabilelerin liderlerinden Şeyh Jedaan ve Süleyman Ibn Mirshid hakkında önemli bilgiler vermektedir:¹¹⁷⁷

Altı yıl önce Fırat'ın sağ kıyısındaki Deir'de Halep Vilayetinden bağımsız bir yerel yönetim kurulduğunda, Osmanlı Hükümeti'nin ilk hedefi, göçebe Arapları yerleşik hayata geçmeye ve tarımla uğraşmaya zorlamaktı. Ancak bu özgür yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlı olan Bedeviler, hayvanlarının sayılmasına ve düzenli vergi ödemeye razı olmadılar. Hükümetin amacı yalnızca İmparatorluk Hazinesi için gelir toplamak değildi; Bedevilerden vergi toplama çabası, aynı zamanda onları kontrol altına almayı hedefleyen bir strateji olarak görülüyordu. Ancak bu yaklaşım, basit bir vergi toplama yöntemiyle başarıya ulaşamadı.

Osmanlı yetkilileri, vergilendirme ve askeri hizmete katılımı teşvik etmek amacıyla Bedevi liderlerine imtiyazlar tanıma yoluna gitmiş, ancak bu girişimler kalıcı bir çözüm sağlayamamıştır. Aneze kabileleri, Mezopotamya'daki Şammar kabileleriyle otlaklar üzerindeki mücadeleleri nedeniyle Osmanlı yönetimine bağımlı olmaktan kaçınmış, Osmanlı idaresinin bölgedeki otoritesini kabul etmek yerine kendi iç dinamikleriyle hareket etmeye devam etmişlerdir.

Osmanlı'nın çöl politikalarına karşı yaşanan direniş, İngilizler açısından bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmek ve ticari çıkarlarını güvence altına almak için bir fırsat oluşturmıştır. Skene'nin aktardığı bilgilere göre, Jedaan ve Süleyman Ibn Mirshid liderliğindeki kabileler Osmanlı'nın kendilerine tanıdığı ticari ayrıcalıkları

¹¹⁷⁶ TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 16 Ağustos 1875.

¹¹⁷⁷ Skene, Aneze kabilelerinin önde gelen iki lideri olan Şeyh Jedaan ve Süleyman Ibn Mirshid hakkında önemli bilgiler vermektedir. Müritlerinin sayısı kırk bin aile olarak tahmin edilen bu iki lider, istedikleri zaman on bin seçilmiş atıyla savaşa katılabilecek güce sahiptir. Skene, küçük bir Gumusa kampında yaklaşık yirmi bin deve saymış ve bu hayvanların ekonomik değerini vurgulamıştır. Diğer taraftan Aneze kabileleri oldukça savaşçı bir yapıya sahip olup Mezopotamya'nın güçlü Şammar kabileleriyle otlaklar için sık sık çatışmaktadır. Jedaan ve Süleyman, yandaşlarının rızasıyla Deir'e giderek Türk yetkililerle müzakerelerde bulunmuş ancak Türklerin emirlerine boyun eğmeyerek kabileleriyle birlikte kaçmıştır. Osmanlı yetkilileri onları geri getirmeye çalışmış, bu süreçte Şeyhlerden biri, Türk ordusunda görev almayı kabul ederek koyun vergisi toplama ve kabileleriyle ticaret yapma izni almıştır. Bu olaylar sırasında Skene, Kaptan Upton'a at temin etmek amacıyla bu liderlerle görüşmüştür. Skene'nin gözlemleri, Osmanlı Hükümeti'nin baskıcı politikalarının Bedeviler üzerinde ters tepkilere yol açtığını ve bu halkın geleneksel yaşam tarzını koruma konusundaki kararlılığını ortaya koymaktadır. TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 16 Ağustos 1875.

kabul etmemiş, İngilizlerle ticaret yapmaya istekli olmuşlardır. Osmanlı Hükümeti Bedevilerin Osmanlı pazarına entegre olmasını isterken, İngiliz tüccarları özellikle at ticareti ve deve ticareti üzerinden Bedevi kabilelerle doğrudan bağlantılar kurarak Osmanlı'nın taşra üzerindeki ekonomik hâkimiyetini zayıflatmıştır. Skene, Osmanlı idaresinin Bedevi kabilelerini baskı altına almaya çalıştığını, ancak İngiliz tüccarların bölgede daha esnek hareket ederek ticari avantaj sağladığını belirtmektedir: *Türk hükümeti, Aneze kabilelerini zorla yerleşik hayata geçirmeye çalışsa da İngiliz tüccarlar onların geleneksel yaşam tarzına uyum sağlayarak ticari ilişkileri sürdürmeyi başarmıştır.*¹¹⁷⁸

Osmanlı yetkilileri İngilizlerin Bedevilerle olan ilişkilerini yakından takip etmiş ve Bedevilerin Osmanlı otoritesine karşı İngilizlerle iş birliği yaptığı yönünde çeşitli iddialarda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetimi üzerindeki otoritesi zayıfladıkça, İngilizlerin Ortadoğu'daki varlığı ve politikaları şüpheyle karşılanmıştır. Halep Konsolosu Kirby Green, Osmanlı yetkililerinin İngilizlerin Arap dünyasında Osmanlı karşıtı hareketleri desteklediğine dair iddiaları nedeniyle, İngiliz temsilcilerinin Müslüman halk arasında güven kaybettiğini vurgulamaktadır. Osmanlı Suriyesi'ndeki Müslüman topluluklar, İngilizlerin Vahhabilere silah sağladığı ve Osmanlı'ya karşı bir Arap direnişini teşvik ettiği görüşüne sahiptir. Green, bu iddiaların bölgedeki İngilizler için ciddi bir propaganda sorunu yarattığını ifade etmiştir:¹¹⁷⁹

Hindistan'daki İngiliz hükümetinin, Vahhabilere karşı bir sempati beslediği iddiaları, bölgedeki Müslüman topluluklar arasında ciddi bir rahatsızlık yaratmaktadır. İngilizlerin, Vahhabilere otuz bin tüfek teslim ettiği söylentisi, Osmanlı yönetimi tarafından propaganda amacıyla yayılmakta ve bölgedeki İngiliz karşıtlığını artırmaktadır.

Yukarıdaki yazışmalarda yer verilen iddialar, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde gerilimi artırmış ve İngilizlerin bölgedeki Müslüman topluluklarla ilişkilerini etkilemiştir. Osmanlı yetkilileri, İngilizlerin Arap milliyetçiliğini desteklediğini iddia ederken, İngilizler ise Osmanlı yönetiminin bölgedeki başarısızlıklarını örtbas etmek için bu tür suçlamalarda bulunduğunu savunmuştur.

¹¹⁷⁸ Skene, Aneze kabilelerinin önde gelen iki lideri olan Şeyh Jedaan ve Süleyman Ibn Mirshid hakkında önemli bilgiler vermektedir. Müritlerinin sayısı kırk bin aile olarak tahmin edilen bu iki lider, istedikleri zaman on bin seçilmiş atıyla savaşa katılabilecek güce sahiptir. Skene, küçük bir Gumusa kampında yaklaşık yirmi bin deve saymış ve bu hayvanların ekonomik değerini vurgulamıştır. Diğer taraftan Aneze kabileleri oldukça savaşçı bir yapıya sahip olup Mezopotamya'nın güçlü Şammar kabileleriyle otlaklar için sık sık çatışmaktadır. Jedaan ve Süleyman, yandaşlarının rızasıyla Deir'e giderek Türk yetkililerle müzakerelerde bulunmuş ancak Türklerin emirlerine boyun eğmeyerek kabileleriyle birlikte kaçmıştır. Osmanlı yetkilileri onları geri getirmeye çalışmış, bu süreçte Şeyhlerden biri, Türk ordusunda görev almayı kabul ederek koyun vergisi toplama ve kabileleriyle ticaret yapma izni almıştır. Bu olaylar sırasında Skene, Kaptan Upton'a at temin etmek amacıyla bu liderlerle görüşmüştür. Skene'nin gözlemleri, Osmanlı Hükümeti'nin baskıcı politikalarının Bedeviler üzerinde ters tepkilere yol açtığını ve bu halkın geleneksel yaşam tarzını koruma konusundaki kararlılığını ortaya koymaktadır. TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 16 Ağustos 1875.

¹¹⁷⁹ TNA, FO 195 1067, Green'den Henry Elliot'a, Şam, 3 Mart 1875.

b) İngiliz Konsoloslarının Osmanlı öl Politikalarına Bakışı: Suriye’de Bağımsız Bir Arap Krallığı ve Osmanlı’nın Toprak Bütünlüğü Politikası

Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda çöl bölgelerinde uyguladığı yönetim politikaları, Bedevi kabilelerini denetim altına alma çabalarıyla şekillenmiştir. Ancak bu politikalar, çöl bölgelerindeki Osmanlı idaresinin etkinliğini artırmak yerine yönetim krizlerini derinleştirmiştir. İngiliz konsolosları, Osmanlı’nın taşrada karşılaştığı bu yönetim zorluklarını yakından gözlemlemiş ve Osmanlı yönetimi için çeşitli önerilerde bulunmuş ve bölgedeki diplomatik girişimlerini artırmıştır.

Henderson, Fırat Nehri üzerindeki Deyr’den kuzeyde Diyarbekir’e, güneyde ise Hama ve Humus’a kadar uzanan öl Vilayeti’nin Halep Vilayeti’ne bağlanmasını, İngiliz konsolosluk politikaları açısından önemli bir gelişme olarak ifade etmiştir.¹¹⁸⁰ Osmanlı’nın bu düzenlemesi, İngiliz tüccarlarının güvenliği açısından da dikkate alınması gereken bir adım olmuştur. Henderson, bölgedeki Osmanlı yetkilileriyle yakın ilişkiler kurarak, İngiliz ticaret yollarının güvenliği ve Osmanlı taşrasındaki İngiliz çıkarlarının korunmasına yönelik stratejik önerilerde bulunmuştur: *Halep’teki Konsolosun Diyarbekir, Hama ve Humus Valilerine akredite edilmesinde pratik bir sakınca olmayacağı gibi, yağmalanan malların geri alınmasında büyük kolaylıklar sağlanacak ve böylece çöl’de yün ticaretiyle uğraşan İngiliz tebaası güvence altına alınmış olacaktır.*¹¹⁸¹

İngilizler, Osmanlı taşrasında nüfuzlarını genişletmek için konsolosluk ağlarını yalnızca diplomatik birer temsil mekanizması olarak değil, aynı zamanda ticari, askeri ve istihbari faaliyetlerin yürütüldüğü merkezler olarak da değerlendirmiştir. Henderson, İngiliz tüccarlarının karşılaştığı en büyük sorunların kaynağı olarak Osmanlı yönetiminin güvenliği sağlamakta yetersiz olmasını göstermiştir. Özellikle Bedevi kabilelerinin yağma ve saldırıları, Osmanlı idaresinin güvenlik mekanizmalarındaki eksikliklerini ortaya koymakta ve İngiliz ticaretinin güvenliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.

Henderson, Osmanlı yönetiminin çöl bölgelerindeki otoritesini tesis etme çabalarının “yetersiz askeri varlık ve etkisiz idari yapı nedeniyle” başarısız olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı yönetiminin çöl vilayetlerindeki zayıflığını Britanya’nın stratejik bir fırsata dönüştürebileceğini düşünmüştür. Halep Konsolosu Henderson, öl Vilayeti’nin valisi Hüseyin Paşa’yı “enerjik ve zeki” bir yönetici olarak tanımlamış, ancak Osmanlı askerlerinin çekilmesiyle vilayetin denetimden çıktığını

¹¹⁸⁰ TNA, FO 195 1201, Henderson’dan Salisbury Markisi’ne, Halep 9 Haziran 1878.

¹¹⁸¹ TNA, FO 195 1201, Henderson’dan Salisbury Markisi’ne, Halep 9 Haziran 1878.

ifade etmiştir: *Vali Hüseyin Paşa enerjik ve zeki bir adamdır. Halep'in yerlisi olduğu için Bedevi politikasının tüm inceliklerini çok iyi biliyor ve hükümetine iyi hizmet etmek için içtenlikle istekli. Ancak, bu çabalar, savaş sırasında vilayetlerden askerlerin çekilmesiyle neredeyse tamamen felç olmuştur.*¹¹⁸²

Henderson, Hüseyin Paşa'nın sağlık sorunları nedeniyle görevden ayrılmayı talep ettiğini ve Osmanlı yönetiminin çöl vilayetlerinde yönetim zafiyeti yaşadığını belirtmiştir. Paşa'nın bu taleplerini Henderson aracılığıyla Babıali'ye iletmesi, Britanya'nın bölgedeki etkisini ve Osmanlı üzerindeki diplomatik nüfuzunu ortaya koyan önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Osmanlı'nın taşrada denetim sağlayamaması, İngilizler açısından yeni bir diplomatik hamle alanı yaratmıştır. Henderson, Deyr'de bir İngiliz Konsolos Yardımcısı bulunmamasını büyük bir eksiklik olarak değerlendirmiş, Osmanlı yönetiminin çöl bölgelerindeki başarısızlığına karşılık, Britanya'nın bölgedeki etkisini artırmak için diplomatik varlığını güçlendirmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, İngiliz temsilciliklerinin yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda ticari ve istihbari işlevlere sahip olması gerektiğini şu sözlerle desteklemiştir: *Çöl Eyalet Hükümeti'nin merkezi olan Deyr'de İngiliz Konsolos Yardımcısı bulunmamaktadır. Etkin olabilmesi için aktif ve neredeyse gezici bir yaşama alışkın bir kişinin atanması, ticari avantajların yanı sıra siyasi çıkarlara da iyi hizmet edecektir.*¹¹⁸³

Osmanlı'nın çöl vilayetlerindeki yönetim zaafiyeti yalnızca idari zorluklarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgedeki Arap kabilelerinin Osmanlı yönetimine karşı doğrudan ayaklanmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Halep Konsolosu Henderson'un 13 Haziran 1878 tarihli yazışması,¹¹⁸⁴ Osmanlı'nın taşrada yaşadığı güvenlik krizini ve bölge halkının yönetimden artan hoşnutsuzluğunu konu edinmektedir. Henderson, Fırat Nehri boyunca faaliyet gösteren üç Arap kabilesinin (Erfuddeh, İbn Haddel ve Salga) Osmanlı Hükümeti'ne karşı başlattığı isyanın bölgedeki etkilerini ve Osmanlı idaresinin yetersizliklerini ele almıştır. Henderson, bölgede artan huzursuzlukların Osmanlı'nın zayıflığının bir sonucu olduğunu vurgulamış ve bölgenin kontrolü için acil adımlar atılmasının gerekliliğini ifade etmiştir. İsyan eden kabilelerden iki tanesi Aneze, biri ise Şammar¹¹⁸⁵ kabilesine

¹¹⁸² TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 9 Haziran 1878.

¹¹⁸³ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 9 Haziran 1878.

¹¹⁸⁴ TNA, FO 195, 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

¹¹⁸⁵ Cebel Şammar reisi Muhammed el Raşid, Osmanlı Sultanı'na safkan Arap atları hediye ederken, Osmanlı Sultanı da ona çeşitli hediyeler ve nişanlar vererek sadakatini pekiştirmeyi ve bölgedeki Osmanlı otoritesini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Hediyeler arasında özellikle elmas işlemeli kılıçlar ve altın kaplamalı asa, Osmanlı Hükümeti'nin Emir'e yönelik özel ilgisini ve diplomatik jestlerini ortaya koymaktadır. Şam Konsolosu John Dickson'a göre, bu tür diplomatik armağanlar, Osmanlı Devleti'nin

mensuptur. Bu kabileler, Fırat'ın iki yakasına yayılmış olup faaliyet üssü olarak Deyr'i kullanmaktadır. Henderson, Osmanlı yönetiminin kabilelerin yağmacı saldırılarını engellemekte tamamen başarısız olduğunu belirtmiştir: *Deyr'in yağmacı seferleri kontrol etmesi beklenebilirdi, ancak birliklerin yokluğu Vali'nin bu konuda herhangi bir eylemde bulunmasını tamamen imkânsız kılmaktadır.*¹¹⁸⁶

Henderson'un konu ile ilgili yazışmalarında Vali Hüseyin Paşa'nın, mevcut koşullar altında bölgeyi kontrol edemediği ve görevden alınmayı talep ettiğini bildirirken; Halep Valisi Kâmil Paşa'nın ise duruma kayıtsız kalmasını eleştirmiştir: *Kâmil Paşa durumun gerekliliklerine karşı pasif bir kayıtsızlık gösterdi ve Çöl Vilayeti Valisi Hüseyin Paşa artık Arapları kontrol edemiyor ve konumunu savunulamaz buluyor.*¹¹⁸⁷

Henderson, bu isyanın kökeninin on üç yıl öncesine dayandığını belirtmiştir. Süreyya Paşa'nın göçebelere karşı aldığı önlemlerle, köylülerin korunduğu bir dönemde birliklerin geri çekilmesi, Bedevilerin yeniden güç kazanmasına yol açmıştır: *Orta Arabistan'daki kışlaklarından dönen Arap kabileleri, köyleri korumasız buldular ve uzun yıllar boyunca tahsil edilmemiş haraç borçlarını talep ettiler; yağmaladılar ve kulübeleri ve ekinleri ödemededen harap ettiler.*¹¹⁸⁸

Henderson, mevcut krizi çözmek için Aneze kabilesinin güçlü liderlerinden Cedan Şeyh'in yardımının aranmasını önermiştir. Ancak, müzakerelerin sonuçsuz kalabileceğine dair şüphelerini de dile getirmiştir: *Cedan adında çok nüfuzlu bir Aneze Şeyhi var, ekicilerin başına gelen feci sonuçları tamamen engelleyemese bile hafifletme gücüne sahip olabilir.*¹¹⁸⁹

Bu tür çöl huzursuzluklarının Osmanlı yönetimi üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çeken Henderson, Türk idaresindeki “kötü yönetimlerin”, bölge halkı arasında değişim isteğini artırdığını ifade etmiştir: *Sultan hükümetinin her yeni zayıflık göstergesinin, Kuzey Suriye halkının artan hoşnutsuzluğunun kanıtlarıyla hızla takip*

Arap liderleriyle kurduğu ilişkilerde sıklıkla başvurduğu bir yöntemdir. Muhammed el Raşid'in Osmanlı Devleti'ne tabi bir yönetici olarak kabul edilmesine rağmen fiilen bağımsız bir emir olması ve Suriye çölündeki en güçlü kabile liderlerinden biri olarak görülmesi, Osmanlı'nın ona yönelik politikalarının stratejik önemini artırmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı Sultanı ile Muhammed el Raşid arasındaki karşılıklı hediyeleşme, yalnızca bir sadakat göstergesi değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Hicaz ve Necid üzerindeki nüfuzunu pekiştirmeye yönelik uzun vadeli bir stratejinin parçası olarak değerlendirilmektedir. TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wyndham'a, Şam 30 Nisan 1885.

¹¹⁸⁶ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

¹¹⁸⁷ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

¹¹⁸⁸ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

¹¹⁸⁹ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

*edildiğini görmekten üzüntü duyuyorum. Bu halk, Osmanlı tarafından fethedilmenin acı gerçeğini unutmadı ve tüm işaretler bazı değişimlerin olma olasılığına işaret ediyor.*¹¹⁹⁰

Henderson'a göre, göçebe kabilelerin isyanları yalnızca bölgesel güvenliği değil, Osmanlı yönetiminin meşruiyetini de tehdit etmektedir. Bu durum Osmanlı'nın bölgedeki hakimiyetinin uzun vadede sürdürülebilir olup olmadığının da sorgulanmasına neden olmuştur. Osmanlı taşrasındaki İngiliz diplomatik varlığının genişletilmesi gerektiğini savunan Henderson, Osmanlı'nın bu durumu dengelemeye yönelik girişimlerini de değerlendirmiştir. Henderson'un yazışmalarından öğrendiğimiz kadarıyla Sultan Abdülhamid'in Halep Valisi Said Paşa'ya gönderdiği "gizli" telgrafta,¹¹⁹¹ vilayetteki İngiliz etkisinin sınırlandırılması için acil önlemler alınmasını emrettiği ileri sürülmektedir. Ancak İngilizler, Osmanlı'nın bu girişimlerine rağmen taşradaki gelişmeleri yakından izlemeye devam etmiş ve diplomatik girişimlerini sürdürmüştür.

Henderson'un Arap kabilelerine yönelik gerçekleştirdiği ikinci ziyaret, Britanya'nın bölgedeki politikalarının Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yeni bir şekil aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Henderson'un, Arap kabilelerine yönelik ikinci ziyareti savaş ile birlikte zayıflayan Osmanlı Devleti'nde olası bir değişiklik durumunda stratejik bir plan oluşturma girişimi olarak değerlendirilmelidir.¹¹⁹²

Doğu'daki son siyasi olayların seyri ve Türkiye'deki yönetici sınıfların ulusal eğilimlerinin, ülkede mevcut olan herhangi bir ilerleme unsuruna açık olmadığını gösteren durum, Suriye ve Arabistan çöllerinde yaşayan büyük Arap kabilelerinin siyasi durumu hakkında doğal olarak bir ilgi uyandırmış ve onların iç durumu ve arzularına dair güvenilir bilgi edinme isteğini doğurmuştur.

Yukarıdaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, İngilizler bölgedeki Arap kabileleriyle ilgili bilgi toplamaya devam etmekte ve bu kabilelerin Osmanlı topraklarının geleceğindeki rolüne dair önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹¹⁹³

Saf Bedevi Arapları her zaman özgürlüklerini zenginlikten veya lüksten daha değerli görmüşlerdir ve hâlâ atalarının ilkel yönetim biçimlerine, alışkanlıklarına ve geleneklerine bağlı kalmaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ne olursa olsun, I. Darius ve Büyük İskender zamanında olduğu gibi, bu değişimlerden pek etkilenmeyeceklerini söyleyebilirim.

Henderson'un Halep ve çevresindeki Arap kabilelerine ilişkin gözlemleri, bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ve Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini anlamak için önemli bilgiler sunmaktadır. Henderson'un değerlendirmelerine göre, Osmanlı'nın gelecekteki yönetim biçimi ne olursa olsun, Arap kabilelerin temel yaşam biçimleri ve

¹¹⁹⁰ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 13 Haziran 1878.

¹¹⁹¹ Henderson, Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile yaptığı yazışmalarda, Halep Valisi Said Paşa'nın Sultan'dan bir şifreli telgraf aldığını ve bu telgrafta, Britanya'nın vilayetteki nüfuzunu engellemek için derhal harekete geçmemesi durumunda şahsen sorumlu tutulacağı ve cezalandırılacağı yönünde uyarıldığını ifade etmiştir. TNA, FO 195 1305, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep 26 Ekim 1880.

¹¹⁹² TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 3 Kasım 1880.

¹¹⁹³ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep, 3 Kasım 1880.

tarafsız duruşları değişmemekte, bölgesel dinamiklerden bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmektedir.¹¹⁹⁴

Yukarıda da yer verildiği üzere Henderson'un Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi Goschen ile yaptığı yazışmalarda¹¹⁹⁵ Arap kabilelerinin Osmanlı yönetimine olan tepkileri dikkat çekmektedir. Henderson, bu kabilelerin “*düzenli Osmanlı ordusunu veya Türk tüfeği gördüklerinde geri çekildiklerini ve Türklere karşı gelmekten kaçındıklarını*” ifade etmiştir. Yapılan yazışmalarda özellikle Aneze Kabilesi gibi büyük gruplarla temas kurmanın, bölgedeki siyasi dengeleri etkilemede kritik bir rol oynayabileceği belirtilmiştir. Henderson, Aneze Bedevilerinin nüfusunun kırk bin çadırdan oluştuğunu ve her çadırdaki yaklaşık beş kişinin yaşadığı tahminine dayanarak, bu kabilenin Osmanlı taşrasındaki siyasi istikrar açısından önemli bir güç olduğunu vurgulamıştır. Bu büyüklükteki bir nüfusun, Osmanlı yönetimi ve yabancı devletler açısından dikkate alınması gereken stratejik bir aktör olduğu da yapılan değerlendirmeler arasındadır.¹¹⁹⁶

Aneze Bedevileri arasında sürekli savaş hali normal bir durumdur ve onlar, gelecekteki olası siyasi değişiklikler açısından dikkate alınmayı hak eden Suriye Çölü'ndeki tek kabilelerdir. Çadır sayıları 35.000 ile 40.000 arasındadır. Ancak, zihinlerinin kişisel husumetler ve kabile çatışmalarıyla o kadar meşgul olduğu açıktır ki, genel reform fikirlerine ve Türk yönetimine yer kalmamaktadır. Örneğin, son zamanlarda onlara yeni ve çok ağır bir vergi yüklenmiştir; bu, deve başına on kuruşluk bir vergi değerlendirmesinden oluşmaktadır. Bunlar, yüz elli binden az olmayan deveye sahip Aneze kabileleridir ve bu yıllık ödeme, her bir durumda bir buçuk milyon kuruşa eşittir.

¹¹⁹⁴ Ferdaan, Lehab ve Şehimc kabileleri, geçmişteki savaşçı ve yağmacı alışkanlıklarını terk ederek tarım yapmaya ikna edilmişlerdir. Yaz aylarında hayvanları için otlak ararken kısa mesafelerde göç eden bu kabileler, sonbaharda mahsullerini toplamak için geri döner ve kış aylarında sabit kalırlar. Çiftçilik için kısırlarını satın öküze satın alan bu kabileler, Türk yönetimine boyun eğmiş, vergilerini düzenli olarak ödemekte ve siyasi bağımsızlık gibi bir arzuları bulunmamaktadır. Hadideen Kabilesi, Halep'e yakın bir bölgede yaklaşık bin çadırdan oluşmaktadır. Koyun yetiştiriciliğine odaklanan bu kabile, Halep halkıyla ortaklık düzeni kurmuştur. Koyunların büyük bir kısmı Halep halkına ait olup, ürün ortaklık sözleşmeleriyle çobana üçte bir, koyun sahibine üçte iki oranında pay verilmektedir. Dürüstlükleriyle tanınan Hadideen Kabilesi, genelde barışçıl bir yaşam sürdürmektedir. Mowali Kabilesi, bir zamanlar Suriye Çölü'nde güçlü bir konuma sahipken bugün sadece beş yüz çadırdan oluşan bir topluluk haline gelmiştir. Kısmen tarıma yönelmiş olsalar da köy yağmalama ve kervanlara saldırma gibi kanunsuz alışkanlıklarını sürdürmektedirler. Sultan III. Murat döneminde “Bey” unvanı alan bu kabilenin lideri, Aneze Kabilesi ile bölgesel üstünlük mücadelesi içerisindeydi. Fırat Vadisi'ndeki kabileler, kısmen göçebe bir yaşam tarzını sürdürmekte ve Türk otoritesine itaatkâr bir tavır sergilemektedir. Bu kabileler, farklı hayvancılık faaliyetleriyle öne çıkmaktadır. Velok Kabilesi, sığır ve koyun yetiştirirken, Affadli Kabilesi manda ve sığır yetiştiriciliği yapmaktadır. Sebba Kabilesi, deve ve koyun yetiştirmenin yanı sıra az sayıda ata sahiptir. Agheydat Kabilesi yalnızca deve ve sığır yetiştirirken, Begaza Kabilesi ise sadece sığır yetiştiriciliğiyle uğraşmaktadır. Her biri dört ila beş yüz çadırdan oluşan bu kabileler, düzenli bir şekilde vergilerini ödemekte ve Osmanlı yönetimiyle barışçıl bir ilişki sürdürmektedir. Amor Kabilesi, Suriye'nin en kanunsuz kabilelerinden biri olarak bilinmektedir. Hayvan çalarak geçimlerini sağlayan bu kabile, Osmanlı ordusunun düzenli birliklerini gördüklerinde hızla geri çekilmektedir. Yaklaşık bin çadırdan oluşan Amor Kabilesi ne sayısal ne de siyasi olarak önemli bir güç olarak görülmemekte, ancak diğer kabilelerle olan çatışmalarında cesaretleriyle dikkat çekmektedir. TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 3 Kasım 1880.

¹¹⁹⁵ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 3 Kasım 1880.

¹¹⁹⁶ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 3 Kasım 1880.

Henderson, Arap kabilelerine dair önemli bilgileri paylaştıktan sonra, Osmanlı yönetimi altında bu kabilelerin kontrolünü güçlendirmeye yönelik bir dizi öneride bulunmuştur. Bu öneriler, Suriye’de bağımsız bir Arap krallığı düşüncesinin önüne geçmeyi ve Osmanlı yönetiminin otoritesini artırmayı amaçlamaktadır. Henderson, Suriye’de bağımsız bir Arap krallığı fikrinin göçebe kabileler arasında değil, şehirlerdeki hoşnutsuz kesimler arasında destek bulduğunu belirtmiştir. Ona göre,¹¹⁹⁷ bu algı, kabilelerin isyana hazır olduğu yönündeki yanlış bir varsayımdan kaynaklanmaktadır. Osmanlı otoritesini güçlendirmek ve bu düşüncenin yayılmasını engellemek amacıyla, çöl bölgelerinin Halep’in iki valisinden ayrılarak bağımsız bir yönetim birimi haline getirilmesini önermiştir. Bu yeni idari yapının sınırlarının, kuzeyde Sebaa’nın Hama yakınlarındaki yaz otlaklarını kapsayacak şekilde belirlenmesiyle, göçebe kabilelerin merkezi bir otorite altında birleştirilebileceğini savunmuştur.

Henderson ayrıca, bu yönetimin Deyr’de etkinliğiyle tanınan Ali Paşa gibi deneyimli bir idareciye teslim edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür; böyle bir düzenlemenin Osmanlı gelirlerini artıracaklarını, yerleşik kabilelere güvenlik sağlayacağını ve savaşçı Bedevilerin huzursuzluklarını kontrol altına alarak bölgesel istikrarı güçlendireceğini¹¹⁹⁸ vurgulamıştır.

Henderson’ın Arap kabilelerine yönelik ziyareti, Osmanlı taşrasındaki yönetsel kırılğanlıkları ve kabile ilişkilerindeki zayıflıkları anlamada önemli bir adım teşkil etmiştir. Bu ziyaret, Britanya’nın Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleme politikasıyla uyumlu olmakla birlikte, Arap kabilelerinin bağımsız bir krallık kurma ihtimalini önlemeyi de amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti’nde gelecekte ortaya çıkabilecek bir kriz durumunda Britanya’nın bu kabilelerle etkili bir ilişki ağı kurmasının stratejik önemine dikkat çekmektedir. Özellikle Aneze kabilesinin geniş nüfusu ve bölgesel etkisi, Osmanlı’nın kabilelerle iş birliğini zorunlu kılarken, aynı zamanda bu grupların yabancı güçler için bir nüfuz aracı haline gelebileceğini ortaya koymaktadır.

Henderson’ın önerileri, Osmanlı’nın idari zafiyetlerini ekonomik ve siyasi çözümlerle aşmayı hedeflerken, aynı zamanda Britanya’nın bölgedeki uzun vadeli çıkarları doğrultusunda bu dinamikleri dikkatle değerlendirdiğini göstermektedir. Osmanlı taşrasındaki İngiliz konsolosluk temasları yalnızca Arap kabileleriyle sınırlı kalmamış, Kürtler gibi diğer topluluklarla ilişkilerde de benzer kırılğanlıkları ortaya

¹¹⁹⁷ TNA, FO 195 1305, Henderson’dan Goschen’e, Halep 3 Kasım 1880.

¹¹⁹⁸ TNA, FO 195 1305, Henderson’dan Goschen’e, Halep 3 Kasım 1880.

çıkarak, Britanya'nın bölgedeki gelişmeleri izleme ve şekillendirme çabasını yansıtmıştır.

6. Diğer Toplumsal Gruplar ile İlişkiler

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye taşrasında İngiliz konsoloslarının Kürt topluluklarıyla geliştirdiği ilişkiler, hem bölgesel sosyo-ekonomik dinamikleri anlamayı hem de Britanya'nın stratejik çıkarlarını korumayı hedeflemektedir. Halep Konsolosu Henderson'un konu ile ilgili yazışmaları, Kürtlerin yerleşik hayata geçiş sürecini, Osmanlı yönetiminin bu topluluğu destekleme çabalarını ve savaş sonrası istikrarsızlıkları ele alarak İngiliz diplomasisinin bölge politikalarındaki rolünü ortaya koymaktadır. Henderson mektubunda,¹¹⁹⁹ Halep ile Antep ve Antep'ten Fırat Nehri'ne kadar olan bölgenin Kürtler tarafından iskân edildiğini belirtmiştir. Kürtlerin, bir zamanlar Aneze Araplarına ait olan topraklarda küçük köyler kurarak yerleşik hayata geçtiğini ve düzenli tarım faaliyetleriyle bölgeyi istikrara kavuşturduğunu vurgulayan Henderson, *“toprağı, Arap göçebelerinin düzensiz çabalarına kıyasla çok daha düzenli ve istikrarlı bir şekilde işlemektedirler,”* ifadeleri ile Kürtlerin tarımsal faaliyetlerdeki başarısına dikkat çekmiştir.¹²⁰⁰

Henderson, Kürt yerleşimlerinin korunması ve tarımsal üretimin sürdürülebilir hale gelmesi için Osmanlı yönetiminin aldığı bazı önlemlerden de övgüyle bahsetmiştir. Dönemin Halep Valisi Süreyya Paşa'nın aldığı önlemlerin başarılı olduğunu belirten Henderson bu politikaların kesilmesinin Kürtler üzerinde doğurduğu olumsuz sonuçlara da yer vermiştir: *On üç yıl önce, dönemin Genel Valisi Süreyya Paşa, askeri istasyonlar kurarak ve buralara iki bölük tüfekli süvari birlikleri konuşlandırarak tarımsal nüfusu destekledi. Bu önlemler oldukça başarılı oldu.*¹²⁰¹

Ancak Osmanlı-Rus Savaşı sırasında askerlerin geri çekilmesi, bu istikrarı bozmuş ve Kürt köyleri, Aneze Araplarının saldırılarına karşı savunmasız kalmıştır. Henderson, Arap kabilelerinin savunmasız köylere saldırarak ekinleri mahvettiğini, köylülerin hayvanlarını gasp ettiğini ve halkı geçim araçlarından yoksun bıraktığını belirtmiştir: *Araplar atları, develeri, öküzleri ve koyunları alıp götürdüler ve sahiplerini, toprağı işleyebilmek için gerekli araçlardan yoksun bıraktılar.*¹²⁰²

Bu tür saldırılar, yalnızca tarımsal üretimi aksatmakla kalmamış, aynı zamanda köylülerin ekonomik çöküşüne de yol açmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin bölgedeki

¹¹⁹⁹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 2 Aralık 1878.

¹²⁰⁰ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 2 Aralık 1878.

¹²⁰¹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 2 Aralık 1878.

¹²⁰² TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 2 Aralık 1878.

zayıflığı ve güvenlik sorunları, Kürt köylülerinin tefecilerden borç almasını dahi imkânsız hale getirmiştir. Henderson, “*Ülkenin güvensiz durumu ve hükümetin zayıflığı, Halep’teki tefecilerin onlara tohum alımı ve tarım için gerekli harcamalar konusunda kredi vermelerini engellemektedir*” diyerek ekonomik sorunlara dikkat çekmiştir.¹²⁰³

Bu gözlemler, Osmanlı taşrasındaki yönetim zafiyetinin yalnızca güvenlik açısından değil, ekonomik yapı ve toplumsal istikrar açısından da ciddi sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Kürtlerin yerleşik hayata geçiş süreci, Osmanlı’nın destekleyici politikaları sayesinde kısa vadeli bir istikrar kazanmışsa da merkezi otoritenin zayıflaması ve askeri birliklerin geri çekilmesi, bu kazanımları tehlikeye atmıştır. Bölgedeki ekonomik yapı kırılgan bir yapıya sahip olup, göçebe Arap kabileleri ile yerleşik Kürt nüfus arasındaki çatışmalar Osmanlı yönetimi için sürekli bir denge unsuru oluşturmaya devam etmiştir.

Suriye, ticaret yollarında önemli bir merkez olarak Britanya’nın Doğu’daki ekonomik faaliyetlerini desteklemekte ve Hindistan’a ulaşan en kısa rotayı sunmaktadır. İngiltere açısından Suriye’nin stratejik önemi iki temel unsura dayanmaktadır: Birincisi, bölgenin Doğu’ya açılan bir kapı işlevi görmesi; ikincisi ise Filistin’in Suriye sınırları içinde yer alması ve Britanya’nın Yahudi yerleşim politikalarıyla bağlantılı dini ve siyasi hedefleridir. Osmanlı Suriyesi’ndeki yerel koşullar, İngiliz nüfuzunun genişlemesine elverişli bir zemin sunarken, Britanya’nın Yahudi yerleşimlerini teşvik girişimleri de bu stratejik çıkarları güçlendirme çabasının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Konsolos Henderson, Halep Yahudileri hakkında yaptığı değerlendirmelerde, bu topluluğun kökenine, ekonomik faaliyetlerine ve kültürel mirasına vurgu yapmıştır:¹²⁰⁴

Halep Yahudileri, 16. yüzyılın başlarında İspanya’dan kovulan ve o ülkenin refahı ve bağımsızlığı için çok şey yapmış atalarının torunları olduklarını gururla iddia etmektedirler. Isaac Covibairra, Twela’lı Benjamin, İspanya’nın Müslüman krallarına büyük faydalar sağlayan Hasdai ve Granada’daki birçok diğer seçkin Yahudi ile gurur duyarak konuşurlar. Doğu Akdeniz’e, Batı Akdeniz’de kaybı derinden hissedilen ticari faaliyet ve zekâyı getirdiler. Halep Yahudisi, dini inançlarında Aziz Pavlus’un Hristiyan olmadan önce kendisi için söylediği gibi, “İbranilerin İbranisi”dir. Soyağacı konusunda geleneksel bir kararlılıkla, Halep’teki yoksul bir ailenin erkek soyundan Kral Davut’a doğrudan indiği iddia edilen bir aileye büyük saygı göstermektedirler. Halep’te her birinde 40 öğrencinin tüm derslerde iyi bir eğitim aldığı iki seçkin Yahudi erkek ve kız okulu bulunmaktadır.

Henderson’un vurguladığı gibi, Yahudi toplumu Doğu Akdeniz’e taşındıktan sonra Osmanlı yönetimi altında önemli ticari faaliyetlerde bulunmuş ve bölgedeki ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Britanya’nın Yahudilerle kurduğu ilişkiler, yalnızca ticaret ve ekonomi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgedeki diplomatik nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçası olmuştur. Yahudi

¹²⁰³ TNA, FO 195 1202, Henderson’dan Salisbury Markisi’ne, Halep 2 Aralık 1878.

¹²⁰⁴ TNA, FO 195 1305, Henderson’dan J.G. Goschen’e, Halep 27 Ağustos 1880.

cemaatinin Osmanlı yönetimi altındaki statüsü¹²⁰⁵ ve Filistin’de İngilizlerin Yahudilere yönelik ilgisi, bu topluluğu Britanya açısından stratejik bir ortak haline getirmiştir. Bu bağlamda, İngiliz yetkilileri bölgedeki Yahudi yerleşim girişimlerini yakından takip etmiş ve desteklemiştir. Özellikle Laurence Oliphant, Yahudi kolonizasyonunu teşvik eden en önemli figürlerden biri olarak, 19. yüzyılın sonlarında Filistin ve Ürdün bölgesinde yürüttüğü projelerle dikkat çekmiştir.

Laurence Oliphant,¹²⁰⁶ 4 Mart 1879’da Beyrut’a gelerek Yahudi kolonizasyonunu hayata geçirme planları üzerine çalışmalara başlamıştır. Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Oliphant’a yerel yetkililerle temas kurması konusunda rehberlik etmiş ve ona destek sağlamıştır. Salisbury Markisi’nin Eldridge’ye gönderdiği talimatlar doğrultusunda, Oliphant’ın Suriye ve Filistin’deki faaliyetleri İngiliz diplomatik misyonunun ilgi alanına girmiştir.¹²⁰⁷

Oliphant’ın temel amacı, Filistin’de Yahudilerin yerleşimini teşvik etmek ve bu doğrultuda Osmanlı Hükümeti’yle resmi görüşmeler yapmaktır. “Filistin’de Kolonizasyon İçin Osmanlı Şirketi” adı altında bir şirket kurarak bir milyon dönüm arazinin satın alınmasını Oliphant’ın planları arasındadır. Oliphant, Osmanlı yönetimiyle yürütülen temaslarda Midhat Paşa’nın desteği alınmış ve projenin Osmanlı hazinesine ekonomik fayda sağlayacağı fikri öne sürülmüştür. Eldridge, bu girişimin Osmanlı’nın içinde bulunduğu mali sıkıntıları hafifletebileceğini ve aynı zamanda İngiliz etkisini artıracaklarını şu sözlerle vurgulamıştır: *Bu planın hayata geçirilmesi, Majesteleri Hükümeti’ne ek bir sorumluluk yüklemekten, Suriye’de İngiliz nüfuzunu artıracaktır.*¹²⁰⁸

Oliphant, Ürdün’ün batısında uygun araziler bulamayınca, Ürdün Nehri’nin doğusuna yönelerek Ajloun, Belka ve Kerak bölgelerinde bir keşif gerçekleştirmiştir.

¹²⁰⁵ Yahudi toplumunun eğitim konusundaki faaliyetleri de Henderson’un yazışmalarında yer almaktadır. Halep’te faaliyet gösteren iki Yahudi okulunda toplam seksen öğrencinin eğitim aldığı belirtilmiştir. Bu okullar, dini eğitimin yanı sıra, Yahudi gençlerin modern ticaret ve akademik alanlarda da yetkin bireyler olarak yetişmelerini sağlamıştır. TNA, FO 195 1305, Henderson’dan J.G. Goschen’e, Halep 27 Ağustos 1880.

¹²⁰⁶ Laurence Oliphant, 19. yüzyılda yaşamış bir İskoç yazar, diplomat ve seyyahı. Aynı zamanda siyasi ve mistik ilgi alanlarına sahip bir kişiydi. Oliphant’ın Suriye ve Filistin’deki faaliyetleri, özellikle Yahudi yerleşimciler için bir kolonizasyon projesi geliştirmeye odaklanıyordu. Amacı, Doğu Avrupa’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda çeşitli baskılarla karşı karşıya kalan Yahudi nüfusu bu bölgelere yerleştirerek bir tarım kolonisi kurmaktır. Oliphant, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ürdün’ün doğusundaki verimli fakat boş arazilerini Yahudi göçmenler için bir yerleşim alanı olarak kullanmayı planladı. Bu proje, Siyonizm hareketinin doğuşundan önce Yahudi yerleşimcilere yönelik bir girişimdi ve Oliphant, Yahudilerin Filistin’e yerleşmesi fikrini destekleyen erken isimlerden biri olarak görülebilir. Ancak, bu planların gerçekleşmesi için diplomatik girişimler yapması ve Osmanlı yetkililerinden onay alması gerekiyordu. Eldridge’nin ona bu süreçte yardımcı olması, bölgedeki Osmanlı yönetimiyle ve yerel dinamiklerle ilgili bilgi ve bağlantılar sağlamak açısından önemliydi.

¹²⁰⁷ TNA, FO 195 1263, Eldridge’dan Salisbury Markisi’ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

¹²⁰⁸ TNA, FO 195 1263, Eldridge’dan Salisbury Markisi’ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

Bu bölgenin geniş ve verimli topraklara sahip olduğunu belirlemiş ve kolonizasyon için en uygun yer olarak Belka'yı önermiştir. Bölgenin coğrafi özelliklerini şu şekilde tanımlamıştır: *Deniz seviyesinden iki ila beş bin fit yükseklikte, dalgalı yüksek arazilerden oluşmakta olup, son derece sağlıklı bir iklime, geniş orman ve otlak alanlarına, bol miktarda akarsuya ve her türlü tarıma uygun zengin bir toprağa sahiptir.*¹²⁰⁹

Bölge, yalnızca göçebe Bedevi Araplarla meskundur. Fakat, Eldridge'nin değerlendirmesine göre, bu topluluklar teşvik edilirse yerleşik hayata geçirilebilir ve kolonizasyon sürecine entegre edilebilirler: *Eğer bu Bedeviler yeterince teşvik görür ve zulümden uzak bir güvenlik ortamıyla karşılaşırlarsa, toprağı işleyerek kalıcı olarak yerleşmeye ikna edilebilirler ve bu durumda koloninin değerli bir emek kaynağını oluşturabilirler.*¹²¹⁰

Oliphant, bu keşif gezisinin ardından Şam'a geçerek kolonizasyon planını Osmanlı Hükümeti'ne sunmak üzere bir imtiyaz taslağı hazırlamıştır. Midhat Paşa, bu girişime olumlu yaklaşmış ve Osmanlı Hükümeti'ne sunulacak en uygun planın nasıl oluşturulacağı konusunda önerilerde bulunmuştur: *Midhat Paşa, planla hemen ilgilenmiş ve Türk hükümetine en uygun biçimde sunulması için pek çok değerli öneri getirmiştir.*¹²¹¹

Osmanlı topraklarında kolonizasyonu düzenleyen mevcut kanunlara dayanan bu imtiyaz taslağı, bir milyon dönüm arazinin "Filistin'de Kolonizasyon İçin Osmanlı Şirketi" adıyla kurulacak bir şirkete devredilmesini öngörüyordu. Bu proje, Osmanlı yönetimi tarafından ekonomik bir fırsat olarak değerlendirilse de aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki siyasi etkisini artırma hedefi taşımaktaydı. Oliphant'ın Ürdün'ün doğusundaki Belka bölgesini kolonizasyon için seçmesi, yalnızca ekonomik kalkınma amacı taşıyor, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki nüfuzunu genişletmek için stratejik bir hamle olarak görülüyordu. Bu plan çerçevesinde düşünülen bazı altyapı projeleri şunlardı: *Bu plan kapsamında öngörülen kamu yararı önlemleri arasında bir Arazi İpotek Bankası'nın kurulması ve Hayfa'dan Taberiye'ye ve Ürdün Vadisi boyunca uzanan bir demiryolu inşası bulunmaktadır.*¹²¹²

Oliphant'ın önerileri, bölgedeki Yahudi topluluğu tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Görüştüğü yerel Yahudi liderler, bu girişime destek vermiştir. 1882 yılında Lazkiye civarında Yahudi kolonizasyon girişimleri, Osmanlı topraklarında

¹²⁰⁹ TNA, FO 195 1263, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

¹²¹⁰ TNA, FO 195 1263, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

¹²¹¹ TNA, FO 195 1263, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

¹²¹² TNA, FO 195 1263, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Beyrut 14 Mayıs 1879.

uluslararası etkiler yaratan bir süreç haline gelmiştir. Bu bağlamda Beyrut Başkonsolosu Eldridge, Suriye Kolonizasyon Komitesi tarafından gönderilen seksen sekiz Yahudi kolonistin Lazkiye'ye ulaştığını ve İngiliz himayesi altında bir koloni kurma girişiminde bulunduklarını¹²¹³ bildirmiştir. Eldridge, *“bu girişimlerin potansiyel sorunlar yaratabileceğini, Osmanlı yönetimiyle ilişkilerde dikkatli bir denge politikası izlenmesi gerektiğini”* vurgulamıştır. 26 Eylül 1882 tarihli mektubunda¹²¹⁴ ise Eldridge, koloni için satın alınacak arazilerin *“Osmanlı yasalarına uygun olarak bir Osmanlı vatandaşı adına alınacağını ve Yahudi göçmenlerin bu arazileri işleteceğini”* belirtmiştir. Bu düzenleme, Osmanlı yönetiminin yasal sınırlamalarını aşmayı amaçlayan bir yöntem ve İngiliz yetkililerinin bölgedeki etkisini anlama açısından oldukça dikkat çekicidir.

Ancak 1883 yılında, Osmanlı yönetimi bu tür göçlerin yaratacağı demografik ve siyasi etkileri göz önünde bulundurarak, Filistin ve Beyrut'a Rus Yahudi yerleşimcilerin yerleşmesini yasaklamıştır.¹²¹⁵ Bu karar, Osmanlı Devleti'nin toprak üzerindeki kontrolünü koruma çabalarının bir parçası olsa da Britanya'nın bölgedeki Yahudi kolonizasyon girişimlerine desteğini engelleyememiştir. Nitekim Britanya'nın Mısır'ı işgali sonrasında Yahudilerin Suriye'ye göçü hızlanmış ve Oliphant, Yahudilerin Filistin'e yerleşimi konusunda aktif girişimlerde bulunmuş, Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile yapılan yazışmalarda Yahudilere kolaylık sağlanması hususu gündeme gelmiştir. Eldridge'nin konuyla ilgili mektubuna göre,¹²¹⁶ Osmanlı yönetimi Mısır'dan Suriye'ye göç eden Yahudilere yönelik kısıtlamalar getirmiş, bu kapsamda Hayfa limanına gelen Yahudi yolcuların karaya çıkmasına izin verilmemiştir. Eldridge, bu durumdan haberdar olduktan sonra Suriye Valisi ile iletişime geçmiş ve Britanya tebaası olan Yahudilerin haklarını savunarak, *“milliyetlerini kanıtlayan belgeleri olanların karaya çıkmalarına engel olunamayacağını”* sert bir şekilde ifade etmiştir. Valilik ile yaşanan tartışmaların ardından Eldridge, Osmanlı yetkililerinin argümanlarını kabul ettiklerini ve *“Yahudi olsun ya da olmasın, Britanya tebaasının hareketlerine müdahale edilmemesi”* yönünde talimat verdiklerini bildirmiştir.¹²¹⁷

Mısır'dan Suriye'ye göç eden Yahudiler, Britanya'nın Yahudi göçlerini destekleyerek Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Yaşanan göç hareketi, Osmanlı yönetiminin demografik yapıyı koruma ve toprak üzerindeki kontrolünü sürdürme çabalarını zorlaştırırken, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki etkisini artırma girişimlerinin bir aracı haline gelmiştir.

¹²¹³ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 22 Eylül 1882.

¹²¹⁴ TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut 26 Eylül 1882.

¹²¹⁵ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 9 Şubat 1883.

¹²¹⁶ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 21 Mart 1883.

¹²¹⁷ TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut 21 Mart 1883.

Yahudi yerleşimlerinin teşvik edilmesi, Osmanlı topraklarında ekonomik kalkınmayı destekleme iddiası taşısa da aynı zamanda İngiliz nüfuzunu artırma ve bölgedeki güç dengelerini yeniden şekillendirme hedefiyle de örtüşmektedir. Osmanlı yönetiminin bu girişimlere verdiği tepkiler ve uyguladığı kısıtlamalar, merkezi otoritenin demografik ve toprak politikalarını kontrol altında tutma çabasını yansıtmaktadır.

7. Zeytun Olaylarından Ermeni Sorununun Uluslararasılaşmasına: Britanya Dış Politikasında Suriye Ermenileri

Zeytun ayaklanmaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusun çeşitli dönemlerde giriştiği isyanların önemli bir parçasını oluşturmuştur. Kahramanmaraş'ın Süleymanlı bölgesinde yer alan Zeytun, Osmanlı yönetimi altında uzun süre yarı-özerk bir statüye sahip olmuş ve büyük bir Ermeni nüfus barındırmıştır. Bölge halkı, Osmanlı yönetimine karşı özellikle vergi ve askerlik yükümlülükleri konusunda tepkiler göstermiş ve zaman zaman isyan etmiştir. Zeytun'daki isyanlar, özellikle 1862 ve 1895-1896 yıllarında büyük çapta gerçekleşmiş, Osmanlı merkezi otoritesinin bölgedeki hâkimiyetini sorgulayan önemli gelişmeler arasında yer almıştır.¹²¹⁸

Bu ayaklanmaların temelinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı vergiler ve zorunlu askerlik hizmeti gibi yükümlülüklerle yönelik tepkiler yer almıştır. Ancak, Osmanlı-Rus Savaşı, bu isyanların dinamiklerini değiştiren kritik bir dönüm noktası olmuştur. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Ermenilerine yönelik reform vaatlerini gündeme gelmiş; Ermeni toplumu, bu vaatlerin hayata geçirilmesiyle daha geniş haklar ve özerklik kazanacağı beklentisine girmiştir. Ancak, Osmanlı yönetiminin reformları tam anlamıyla uygulamaya koyamaması, özellikle Zeytun gibi bölgelerde yeni huzursuzluklara ve ayaklanmalara yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, Ermeni milliyetçiliği açısından bir fırsat olarak görülmüş ve Osmanlı yönetimine karşı daha fazla hak ve özerklik talebi gündeme gelmiştir. Ancak bu taleplerin karşılanmaması, Zeytun gibi bölgelerde yeni isyanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu ayaklanmalar, yalnızca yerel düzeyde bir

¹²¹⁸ Ermeni ayaklanmaları bağlamında literatürde farklı değerlendirmeler söz konusudur. Nalbandian, Osmanlı yönetimi altındaki Ermenilerin ağır vergiler, şiddet, eşitsizlik ve siyasal haklardan mahrumiyet nedeniyle milli bilinç geliştirdiğini, Fransız Devrimi'nin ve Avrupa'daki devrimci hareketlerin etkisiyle özgürlük fikrinin daha geniş kitlelere yayıldığını savunmaktadır. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963. Eyicil ise, 1895 Maraş ve Zeytun olaylarını, Ermeni komitacılığı ve dış güçlerin etkisi bağlamında ele almaktadır. Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2000, Sayı: 11, s. 157-210.

huzursuzluk olarak kalmamış; Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlık yönetiminde karşılaştığı yapısal sorunları ve Ermeni milliyetçiliğinin yükselişini ortaya koyan önemli bir dönüşüm sürecinin parçası olmuştur.

Zeytun olayları, Osmanlı merkezi otoritesinin taşra yönetiminde karşılaştığı zorlukların yanı sıra, Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde giderek derinleşen çatışmaların da bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Özellikle büyük güçlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki artan ilgisi, bu tür isyanların uluslararası düzeyde dikkat çekmesine neden olmuş ve Osmanlı yönetiminin Ermeni meselesini yalnızca iç siyasi bir mesele olarak ele almasını giderek daha da zorlaştırmıştır.

a) Zeytun Olayları: Ermenilerin Hristiyan Bir Devletin Kolonisi Olma Tehdidi

Halep Konsolosu Skene'nin 27 Haziran 1876 tarihli mektubu, Toros Dağları'ndaki Zeytun¹²¹⁹ kasabasında meydana gelen ve Ermeni ayaklanmalarını tetikleyen bir olayın detaylarını ortaya koymaktadır. Mutasarrıf Davud Efendi'nin bir Ermeni hizmetkârını hırsızlık şüphesiyle dövdürmesi ve bu sert müdahalenin hizmetkârın ölümüne yol açması, bölgede büyük bir öfkeye neden olmuştur. Zeytun'un Hristiyan halkı hızla silahlanarak Mutasarrıfın evini kuşatmış ve onu öldüreceklerini ilan etmiştir. Skene, bu olayın *“hızlı ve adil bir şekilde ele alınması gerektiğini aksi halde Zeytun'daki bu gerilimin Kuzey Suriye'nin diğer şehirlerinde daha büyük çatışmalara yol açabileceği”* uyarısında bulunmuştur. Ona göre, bu gibi hassas bir durumu çözmek için yetenekli ve kararlı bir idareye ihtiyaç duyulmaktadır. Zeytun'daki olay, Osmanlı yönetiminin kriz yönetimindeki eksikliklerini ve azınlıklarla ilişkilerdeki gerilimlerin nasıl daha büyük çaplı huzursuzluklara dönüşebileceğini göstermektedir.

¹²¹⁹ Zeytun Ayaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Ermeni nüfusun gerçekleştirdiği bir dizi isyanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Zeytun (günümüzde Kahramanmaraş'ın Süleymanlı bölgesi), Osmanlı'nın son dönemlerinde büyük bir Ermeni nüfusuna sahipti ve uzun bir süre yarı-özerk bir statüde yönetildi. Zeytun halkı, Osmanlı yönetimi altında vergi ve askerlik yükümlülüklerine karşı sık sık isyan etti. Zeytun'daki isyanlar, özellikle 1862 ve 1895-1896 yıllarında zirveye ulaştı. Bu ayaklanmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni bölgelerinde uyguladığı ağır vergi ve askerlik zorunlulukları ile artan baskılara bir tepki olarak ortaya çıktı. Ancak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, bu isyanların dinamiklerini değiştiren önemli bir etken oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında aldığı yenilgiyle sonuçlanmış ve ardından gelen Berlin Antlaşması (1878) ile Ermeni halkına reform yapılacağına dair vaatlerde bulunulmuştu. Bu durum, Ermeni nüfusu arasında büyük umutlar doğurdu; çünkü Ermeniler Osmanlı yönetiminde daha fazla hak ve özerklik bekliyordu. Ancak, Osmanlı yönetiminin bu reformları tam anlamıyla hayata geçirememesi, Zeytun gibi bölgelerde yeni ayaklanmaları tetikledi. Savaş sonrası Osmanlı'nın zayıflaması, Ermeni toplumu içinde bağımsızlık ya da daha fazla özerklik taleplerini artırdı. Ancak bu talepler karşılanmayınca, Zeytun'da olduğu gibi ayaklanmalar yeniden patlak verdi. Zeytun ayaklanmaları, yalnızca yerel bir huzursuzluk değil, aynı zamanda Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi ve Osmanlı'nın azınlık yönetimindeki sorunlarının çarpıcı bir yansıması haline geldi.

Nihayetinde, Türk Mutasarrıf hakkında idam kararının verilmesi,¹²²⁰ olayları sakinleştirmiştir.¹²²¹

Osmanlı'nın taşradaki yönetsel yapısındaki bu zaafiyetler, İngiliz konsolosluk yazışmalarında sıklıkla ele alınmıştır. Halep Konsolosu Henderson, 9 Haziran 1878 tarihli mektubunda, bölgedeki İngiliz çıkarlarını korumak ve siyasi gelişmelere dair hızlı bilgi akışını sağlamak için Adana'da bir konsolos yardımcısı görevlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir: *Adana'da İngiliz çıkarlarıyla ilgilenecek ve olağandışı bir durum meydana geldiğinde bu Konsolosluğa siyasi bilgi sağlayacak uygun bir kişinin atanması yoluyla kuruma bir ekleme yapılmasının arzu edildiğine kısa sürede ikna oldum.*¹²²²

Henderson, Osmanlı yönetiminin bölgedeki istikrarsızlığı kontrol edemediğini ve bu durumun İngiliz çıkarlarını da olumsuz etkileyebileceğini vurgulamıştır. Özellikle Rus ordusunun Anadolu'ya ilerlemesiyle Müslüman halk arasında artan öfkenin, Osmanlı yönetimi için yeni bir tehdit oluşturduğunu ifade etmiştir. Henderson'a göre, bu gelişmeler Hristiyan Ermeni köylüler için de ciddi riskler barındırmaktadır:¹²²³

Bereketli bitki örtüsüyle dolup taşan toprakların her ürününü istilacı orduya sağlayan Ermeni Hristiyan köylüleri ile birlikte, İslam'ın münhasır ruhunu kaçınılmaz olarak harekete geçirecektir. Bu durum, düşmanın barışçıl dindaşlarına saldırarak, Akdeniz kıyılarına kadar kolay bir fetih gerçekleştirmesine neden olacaktır.

Bu tür etnik ve dini gerilimlerin artması, yalnızca bölgesel istikrarı değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki ticari ve diplomatik çıkarlarını da tehdit etmektedir. Henderson, Osmanlı'nın yetersiz idari mekanizmalarının ve taşradaki denetim eksikliğinin, büyük güçlerin bölgeye daha fazla müdahil olmasına zemin hazırladığını öne sürmüştür. Bu nedenle, İngiliz Konsolosluğunun genişletilmesi ve bölgedeki diplomatik varlığın güçlendirilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: *Bu nedenle, mevcut kötülüklerin giderilmesi ve bu Konsolosluğun yararlı ve tatmin edici bir konuma getirilmesi için konuyu dikkate almanızı saygılarımla rica ederim.*¹²²⁴

Henderson'un konsolosluk bölgesine destek talebi, yalnızca İngiliz çıkarlarının korunması açısından değil, aynı zamanda Osmanlı taşrasında yaşanan etnik ve dini çatışmaların daha yakından izlenebilmesi açısından da önemli görünmektedir.

Zeytun ve çevresindeki gelişmeler, Osmanlı'nın Çerkes göçmenleri yerleştirme politikasının bölgedeki sosyal dengeleri nasıl etkilediğini ve güvenlik krizlerine nasıl

¹²²⁰ Henderson bu kararın mahkeme tarafından bozulduğunu ve Kaymakam'ın serbest bırakıldığını ifade etmektedir. TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, 6 Ocak 1879. 1876 yılında başlayan dava süreci 1881 yılındaki yargılamalar neticesinde sonuçlandırılmış ve Mutasarrıf Davud Efendi serbet kalmıştır. TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep 27 Ekim 1881.

¹²²¹ TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep 13 Temmuz 1876.

¹²²² TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 9 Haziran 1878.

¹²²³ TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 9 Haziran 1878.

¹²²⁴ TNA, FO 195, 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 9 Haziran 1878.

yol açtığını gösteren bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Halep Konsolosu Henderson'ın konuyla ilgili yazışmalarında,¹²²⁵ Çerkeslerin Zeytun'da on Hristiyanı öldürdüğünü bildirmektedir. Bu olay, bölgedeki Hristiyan nüfus arasında büyük bir öfkeye yol açmış ve Osmanlı yönetimine duyulan güveni sarsmıştır. Henderson, hükümetin bölgeye güvenlik güçleri sevk ettiğini ve bu kapsamda Halep'ten elli süvari polisinin yanı sıra Lazkiye'den beş yüz asker ile üç topun gönderilmesinin beklendiğini bildirmiştir. Ancak, Maraş'ta bir İngiliz Konsolos yardımcısı bulunmadığından, yaşanan olaylara dair daha güvenilir ve ayrıntılı bilgi edinmenin güç olduğu vurgulamıştır.¹²²⁶

Henderson, Zeytun'da yaşanan huzursuzlukların ardında yalnızca Osmanlı yönetiminin başarısızlıklarının değil aynı zamanda Ermeni halkının “güçlü direniş geleneğinin” de bulunduğunu ifade etmiştir: *Bu vilayetin her yerinde düzensizlik hâkim sürmekte ve bu vilayetin bir bölgesinde, yani Zeytun ve Tarsus Dağı'nda, Türk yetkililer bölgeden çıkarılmış, cami yakılmış ve hükümet binası yerle bir edilmiştir.*¹²²⁷

Henderson'a göre,¹²²⁸ Osmanlı'nın bu bölgede karşılaştığı direnç, yalnızca askeri ve idari zafiyetlerden değil, aynı zamanda yerel halkın Osmanlı yönetimine duyduğu güvensizlikten kaynaklanmaktadır. Henderson, “Ermeni ileri gelenlerinin, huzursuzluğun ana sebebinin Müslüman toplulukların fanatik tutumu, Hristiyanlara yönelik baskıları ve Osmanlı yetkililerinin bu baskıları önlemekteki isteksizliği olduğunu” belirtmiştir.

Henderson, Osmanlı yetkililerinin isyanların arkasında dış müdahaleler olduğuna dair iddialarını da aktarmaktadır. Vali Kamil Paşa, Zeytun'daki huzursuzlukların Rusya tarafından gönderilen ajanlar tarafından kışkırtıldığını öne sürerken Henderson bu iddiayı desteklememektedir. Ona göre, “Zeytun halkı tarihsel olarak Osmanlı yönetimine karşı bağımsız bir karakter sergileyen bir topluluk olup, mevcut isyanın temel nedeni dış etkilerden ziyade Osmanlı yönetiminin yerel topluluklarla kurduğu sorunlu ilişkilerdir.” Henderson, Zeytun halkını şu sözlerle tanımlamaktadır:¹²²⁹

Zeytun sakinleri, Ermeni Hristiyanlarının en cesurları ve bağımsızlarıdır. Onlar, Sultan Selim tarafından mağlup edilen Küçük Ermenistan Krallığı askerlerinin torunlarıdır. Şehir ellerinden alındığında, Tarsus Dağları'nın güçlü bir geçidinde yerleşim kurmuşlardır. Zeytun'da, iki buçuk asır boyunca Türklere karşı kendilerini savundular ve şu anda bile Şam'dan üzerlerine doğru ilerlediği söylenen taburlara karşı 500 cesur ve iyi silahlanmış dağlıyı seferber edebilirler.

¹²²⁵ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 12 Temmuz 1878.

¹²²⁶ Bu durum, İngiliz konsolosluk ağının bölgedeki gelişmeleri takip etme kapasitesini sınırlamış ve Osmanlı taşrasında daha güçlü bir diplomatik varlık gereksinimini ortaya koymuştur. TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 12 Temmuz, 1878.

¹²²⁷ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Temmuz 1878.

¹²²⁸ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Temmuz 1878.

¹²²⁹ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Temmuz, 1878.

Yukarıdaki ifadeler Henderson'un, Ermenilerin tarihsel geçmişine ve bölgedeki konumlarına dair görüşünü yansıtmaları bakımından önemlidir. Henderson ayrıca Zeytun'da olayların doğru şekilde takip edilememesini, bölgede bir İngiliz Konsolos Yardımcısı'nın bulunmamasına bağlamaktadır: *Bu kritik dönemde, Antakya'da bir Başkonsolos Yardımcısı'nın olmaması bu Konsolosluk için büyük bir eksiklik olmuştur.*¹²³⁰

Konsolosluk ağının eksikliklerinden yakınan Henderson, özellikle Hristiyan nüfusun durumunu değerlendirmek için bölgeyi bizzat ziyaret etmek zorunda kalmıştır. Henderson'a göre,¹²³¹ Osmanlı-Rus Savaşı sonrası artan ekonomik zorluklar ve savaşın getirdiği ek mali yükler, Zeytun halkı üzerindeki vergi ve zorunlu askerlik baskısını yoğunlaştırmıştır. Bu koşullar, yerel halkın Osmanlı yönetimine duyduğu hoşnutsuzluğu derinleştirerek isyan eğilimlerini körüklemiştir.

Bu gerilimli ortamda, bölgeye atanan Kaymakam'ın yönetimi devralması başlangıçta olumlu bir hava yaratmış, ancak bu iyimserlik kısa sürmüştür. Bir caminin yanması, olayların yeniden alevlenmesine yol açmış; Kaymakam, yangından Hristiyanları sorumlu tutsa da bu iddiasını destekleyecek kanıt sunamamıştır. Henderson, yangın sonrası Zeytun'da hükümet yetkililerinin kovulduğu ve binaların ateşe verildiği yönünde söylentilerin yayıldığını bildirmiştir. Konsolos, bu söylentilerin “*Kaymakam'ın sorumluluktan kaçma girişimi ve bazı Ermeni gruplarının kendi topluluklarının çıkarlarını koruma amacıyla abartılı anlatılar yayma çabası*” olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir. Kaymakam, bu kaotik süreçte görevini terk ederek Maraş'a çekilmiş ve bölgedeki otorite boşluğu büyümüştür.

Osmanlı merkezi yönetimi, isyanı kontrol altına almak için hızla harekete geçmiştir. Henderson'un aktardığına göre,¹²³² Halep ve İstanbul'dan gönderilen askeri birlikler, Osmanlı Valisi'nin komutasında Zeytun'a ulaşmıştır. Vali, yaklaşık iki yüz Hristiyanı isyancılıkla suçlayarak tutuklatmış ve yargılama süreci Maraş Mutasarrıfı Vassi Paşa ile diğer yerel yöneticilerin katılımıyla yürütülmüştür. Ancak bu mahkeme, düzenli bir hukuki prosedüre bağlı kalmamış; Ermeni topluluğunun tercüman talebi reddedilerek yargılama aceleye getirilmiştir. Nihayetinde mahkeme, mahkûmların Zeytun'dan sürgün edilmesine hükmetmiş ve bu karar, Osmanlı otoritesinin bölgedeki kontrolü yeniden sağlama çabasını yansıtmıştır. Bununla birlikte, isyanın bastırılması sürecinde Osmanlı yöneticilerine yönelik ciddi yolsuzluk iddiaları ortaya çıkmıştır. Ermeni Katolik papazı, Vali tarafından tutuklanan yaklaşık kırk kişinin, kişi başına beş

¹²³⁰ TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Temmuz, 1878.

¹²³¹ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 6 Ocak 1879.

¹²³² TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 6 Ocak 1879.

ila on sterlin rüşvet ödeyerek serbest bırakıldığını iddia etmiştir. Papaz, bu bilgiyi doğrudan cemaatinden, rüşveti Vali'nin eline bizzat teslim eden tutuklulardan aldığını belirtmiştir. Vali'nin Zeytun'dan ayrılmasının hemen ardından ise yeni bir gerilim patlak vermiştir. Bazı Müslümanlar, Maraş Mutasarrıfı Vassi Paşa ve askerlerin komutanı Massor Paşa'ya, Furnus Piskoposu'nun bir grup isyancıya liderlik ederek askerlere saldırmaya hazırlandığını ihbar etmiştir. Bu ihbar üzerine Osmanlı yetkilileri, Piskopos'u ve Zeytun'un ileri gelenlerini askeri koruma altına almış; bu adım, bölgedeki tansiyonu düşürmekten çok, otorite ile yerel dinamikler arasındaki güvensizliği artırmıştır.¹²³³ Henderson ziyareti esnasında kanun kaçağı olarak ilan edilen Zeytun isyancıları ile görüşmüştür. Görüştüğü isimler arasında Zeytun isyanları ile birlikte anılan Babek¹²³⁴ de bulunmaktadır. Henderson, mektubunda bu görüşmeden şu şekilde bahsetmektedir.¹²³⁵

Hükümet tarafından kanun kaçağı ilan edilen ve başlarına ödül konulan dört reis benimle görüşme talebinde bulundular ve bir süre düşündükten sonra onları kabul etmeye karar verdim; çünkü kendilerini savunmak için ne söyleyeceklerini dinlemenin uygun olacağını düşündüm. İsimleri Babbek, Vitsough, Basterma ve Tasawefic'tir. Bana, silahlarını teslim etmeyi reddettiklerini, birkaç Müslümanı öldürdüklerini itiraf ettiler; bazılarını nefsi müdafaa amacıyla, diğerlerini ise komşu köylerde akrabalarını ve dostlarını saldırılardan korumak için öldürdüklerini söylediler. Gruplarının seksen iyi silahlanmış adamdan oluştuğunu ve benim Zeytun'da olduğumu duyduklarında, Türk yetkililer tarafından tutuklanmamaları veya kötü muameleyle maruz kalmamaları şartıyla hükümete teslim olmaya hazır olduklarını bildirmek için geldiklerini ve iyi davranışlarına dair teminat vermeye hazır olduklarını söylediler.

Henderson, Zeytun ziyaretini Amerika Birleşik Devletleri Konsolosu Bay Montgomery¹²³⁶ ile birlikte gerçekleştirmiştir. Henderson, isyanın temel nedeninin Osmanlı yönetiminin iddia ettiği gibi dış müdahaleler değil, bölge halkı üzerindeki ekonomik baskılar olduğunu belirtmiştir. Henderson'a göre, Osmanlı yönetiminin iddia ettiği gibi Rus ajanlarının bölgede etkin olduğuna dair somut bir kanıt bulunmamaktadır. Asıl sorun, aşırı vergilerin halk üzerindeki etkisidir.¹²³⁷

Sözde huzursuzlukların Rus ajanlarının işi olduğuna dair hiçbir dayanak yoktur. Halkın memnuniyetsizliği tamamen farklı bir nedene bağlanabilir, bu da aşırı vergilerdir. Vergilerin detaylarına girerek bu yazışmanın uzunluğunu artırmak istemem, ancak bu mesele dağ bölgesini etkileyen konular arasında muhtemelen en önemlisidir. Aşırı vergiler yüzünden halk, refahtan yoksulluğa, dürüstlükten şiddet ve soyguna sürüklenmiştir.

¹²³³ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 6 Ocak 1879.

¹²³⁴ Halep Valisi Cemil Paşa, Zeytun bölgesindeki Ermenilerin muhalif liderlerinden Babek için, onların Osmanlı yönetimine karşı dirençlerini vurgulayarak "Karadağ olma niyetleri" taşıdıklarını ifade etmiştir. Bu söylem, Ermeni direnişinin Balkanlardaki Karadağ isyanlarına benzer bir yapıya dönüşme potansiyeline sahip olduğu yönündeki Osmanlı kaygısını yansıtmaktadır. TNA, FO 195 1477, Edmund Cabanis'den Dufferin Kontu'na, Halep 16 Nisan 1884. Babek, 1884 yılında Zeytun kasabasına belediye başkanı olarak seçilmiştir. TNA, FO 195 1477, Calvert'ten Dufferin Kontu'na, Halep 11 Ağustos 1884.

¹²³⁵ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 6 Ocak 1879.

¹²³⁶ Bu ziyaret sonrasında Henderson, Amerikalı meslektaşının bu bölgede -Maraş- Britanya'nın temsilcisi olması önerisini Layard'a iletmiştir. TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 7 Ocak 1879. Daha sonra temsilci Amerikan Konsolos Yardımcısı Henry Martin olmuştur.

¹²³⁷ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 6 Ocak 1879.

Zeytun halkı tarafından Henderson'a gönderilen bir mektupta, yerel halkın Osmanlı yönetimine yönelik memnuniyetsizliklerini dile getirerek dikkat çekici bir talepte bulunduğu anlaşılmaktadır: *Majesteleri Kraliçe, mütevazı şikayetlerimizi dikkate alarak, fermanımıza göre vergimizi 26.000 kuruş olarak sabitleyin ve durumumuzu düzeltecek Ermeni bir yetkili atayın, çünkü mevcut durumda hiçbir düzen sağlanamıyor. Aksi takdirde, Hristiyan bir devlette bir koloni kurma izni istemek zorunda kalacağız.*¹²³⁸

Yukarıdaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Zeytunlular Osmanlı yönetiminden taleplerinin karşılanmaması halinde, Hristiyan bir devlete göç ederek bir koloni kurmayı düşündüklerini açıkça ifade etmişlerdir. Bu talepler, bölgedeki Hristiyan toplulukların Osmanlı yönetimine karşı duyduğu memnuniyetsizliği ve yabancı güçlerin müdahalesine duyulan beklentiyi yansıtmaktadır.

Henderson, bölgedeki istikrarsızlığın yalnızca Ermeniler ile Osmanlı yönetimi arasındaki gerilimden kaynaklanmadığını, aynı zamanda Osmanlı'nın Çerkes göçmenleri yerleştirme politikasının da yerel halk arasında ciddi huzursuzluklara yol açtığını belirtmiştir. Eutyhian Patriği'nin ziyareti sırasında Maraş ve Zeytun'daki duruma ilişkin bilgi alan Henderson, bölgedeki gelişmeleri şu sözlerle aktarmaktadır: *Maraş'taki durum daha kötü olamazdı ve Hükümet, Çerkes göçmenlerinin tehditlerine boyun eğerek büyük bir zayıflık göstermiştir.*¹²³⁹

Patrik, Hristiyan topluluklara yapılan baskılar hakkında Henderson'ı bilgilendirirken, Maraş'ta Çerkesler ile yetkililer arasında yaşanan çatışmaların Hristiyanlara yönelik tehditleri artırdığını vurgulamıştır. Ermenilerin talebi olarak gündeme gelen Çerkeslerin silahsızlandırılması konusu hakkında ise Henderson, şunları aktarmaktadır: *Orada bulunan 1500 askerin komutanı olan Vekil Mutasarrıf, kasabada yaşayan Çerkesleri silahsızlandırmaya karar verdi. Çerkesler bu karara direndiler ve zor kullanmakla tehdit edildiklerinde, ilk zorla silahsızlandırılacak Çerkes'in bir katliamın işareti olacağını belirttiler. Yetkililer harekete geçmekten korktular.*¹²⁴⁰

Henderson, Çerkeslerin bölgede sorunların kaynağı olarak Hristiyan nüfusa yönelik saldırılar gerçekleştirdiğini bildirmekte ve Çerkeslerin bölgedeki faaliyetlerine yönelik detaylı bilgiler vermektedir.¹²⁴¹

Maraş'ta, Çerkesler büyük sorunlara neden oldular ve dün, Kaymakam'ı serbest bırakmak için Zeytun'a gönderilen Protestan Carabet Ağa'nın evine zorla girip değerli birçok eşyasını çaldılar. Carabet Ağa'yı boğmaya çalıştıkları, eşine el koyup kötü muamele ettikleri ve tüm mücevherlerini çaldıkları söyleniyor. Ayrıca, bazı ufak çaplı huzursuzluklar da meydana geldi ve Amerikan Misyonerleri, Maraş'tan Aintab'a gittiler. Ömer Paşa derhal Askeri Komutana en

¹²³⁸ TNA, FO 195 1262, Zeytun Halkı'ndan Henderson'a Halep 6 Ocak 1879.

¹²³⁹ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 19 Mart 1879.

¹²⁴⁰ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 19 Mart 1879.

¹²⁴¹ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Mallet'e, Halep 29 Mart 1879.

ağır emirleri vererek suçluların yakalanmasını, bunlardan ibret alınmasını ve gerekirse huzursuzlukların önlenmesi ve sükunetin sağlanması için askerlerin kullanılmasını emretti.

Henderson, Halep Valisi Kamil Paşa'nın Zeytun meselesindeki tavırlarından rahatsız olmuş¹²⁴² ve Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine şu telgrafi çekmiştir:¹²⁴³ “Ömer Paşa'nın geçici olarak Genel Vali olarak atanması mümkün mü? Çünkü Kamil Paşa ile bu durum sürdürülebilir değil.” Henderson'un talebinden yaklaşık on gün sonra Ömer Paşa geçici Vali olarak Halep'e görevlendirilmiş Kamil Paşa ise İstanbul'a dönmüştür.¹²⁴⁴

Henderson, Kamil Paşa'nın görevden alınmasının halk tarafından memnuniyetle karşılandığını ve bu durumun Britanya'nın nüfuzunu artırmada başarılı bir girişim olduğunu ifade etmektedir:¹²⁴⁵

Halkın büyük çoğunluğu, Kamil Paşa'nın ayrılışını en net şekilde memnuniyetle karşılamıştır; çünkü Kamil Paşa, görevlerini yerine getirirken yalnızca kişisel çıkarları tehlikede olduğunda enerji ve yetenek sergilemiştir. Majesteleri'nin Büyükelçiliği'nin, Ermenileri dayanılmaz hale gelen bir zulümden koruma konusundaki tutumu, Eutychian Ermenilerden - Patrik'ten en mütevazı köylüye kadar- tüm kesimlerden Ekselanslarınıza en sıcak minnettarlık ifadelerini getirmiş ve onlarla olan nüfuzumuzu en üst düzeye çıkarmıştır.

İngiliz diplomatik temsilcileri, bölgedeki Hristiyan nüfusun Osmanlı yönetiminden gördüğü muameleyi yakından izlemeye devam ederken, Zeytun'daki olayların uluslararası bir meseleye dönüşme süreci hız kazanmıştır. Britanya'nın baskısı ve yerel Hristiyan toplulukların talepleri doğrultusunda, Osmanlı yönetimi Zeytun'da yaşanan gelişmeleri daha yakından incelemek amacıyla bir araştırma komisyonu kurulmasına karar vermiştir.

b) Zeytun Olaylarını Araştırmak İçin Oluşturulan İlk Komisyon: “İngiliz Komisyonu”

Osmanlı yönetimi, Zeytun ayaklanmalarının yol açtığı karmaşayı araştırmak ve olayların altında yatan nedenleri ortaya çıkarmak amacıyla bir inceleme komisyonu kurulmasını sağlamıştır. Bu karar, hem büyük güçlerin diplomatik baskısını hafifletmeyi hem de uluslararası kamuoyuna, isyanların Osmanlı Devleti tarafından titizlikle ele alındığına dair bir mesaj vermeyi hedeflemiştir. Müşir Habib Paşa, Maraş Vilayetine Vali olarak atanmış, Mazhar Paşa ve Numan Efendi bu komisyonun üyesi olarak görevlendirilmiştir. Komisyonunda Halep Konsolosu Henderson'un isteği üzerine bir

¹²⁴² Kamil Paşa ile Henderson arasında bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Kamil Paşa Henderson'u Ruslarla çalışarak Ermenilerin Zeytun isyanını teşvik ettiğine dair suçlamakta ancak Henderson bunun gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir. TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 9 Mayıs Nisan 1879.

¹²⁴³ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 15 Mart 1879.

¹²⁴⁴ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 28 Mart 1879. Daha sonra Galib Paşa Halep vilayetinin yeni valisi olarak atanmıştır. TNA, FO 195 1263, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 17 Nisan 1879.

¹²⁴⁵ TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Mallet'e, Halep 29 Mart 1879.

İngiliz subayı olan Yüzbaşı Chermide de görevlendirilmiştir.¹²⁴⁶ Komisyon ilk olarak şu faaliyetlere başlamıştır.¹²⁴⁷

Rumkale Valisi'nin görevden alınması, Halep'teki tüm mahkumların süreçlerinin incelenmesi, Maraş'taki Hristiyan mahkumların cezaevinden uygun evlere taşınması, Babek ve çetesinden bir teslimiyet mektubu alınması, her polisin ve devlet çalışanının hizmet durumunu içeren bir polis tahmini ve hizmet beyanı hazırlanması, topluluk liderlerinden nüfus istatistikleri ve yaklaşan milletvekili seçimleriyle ilgili bilgi istenmesi.

Henderson, Layard'a gönderdiği telgrafta,¹²⁴⁸ komisyonun uygun gördüğü kişileri affetme yetkisine sahip olması için Babıali'den resmi bir izin talep edilmesini istemiştir. Bu telgraftan iki hafta sonra¹²⁴⁹ komisyon on bir kişiyi affetmiştir. Ancak, komisyonun çalışmaları beklenmedik bir şekilde kesintiye uğramış ve bu durumun nedeni olarak Babıali'nin müdahalesi gösterilmiştir. Henderson, bu müdahalede Kamil Paşa'nın etkili olduğunu¹²⁵⁰ vurgulamaktadır.

Henderson, Zeytun'a müdahale edilmediği takdirde isyanın büyüyeceğini belirtmekte ve bu durumu, isyancıların lideri Babek'ten aldığı bir mektupla desteklemektedir.¹²⁵¹

Zeytun meselesi ve Hristiyanlara yapılan kötü muamele artık yeni bir safhaya girmiştir ve Babek bize son bir çağrı yapmaktadır. Ekselanslarınıza bu çağrıyı iletirken, Babıali'nin daha fazla can kaybına yol açmasını önlemek için derhal bir eylemde bulunulmazsa, yakında Ekselanslarınıza bu vilayette son dönemde meydana gelen korkunç kan dökme ve düzensizlik sahnelerinin yeniden başladığını rapor etmek zorunda kalacağım derin bir endişe duyuyorum.

Henderson, ayrıca Babek ve adamlarına af çıkarılması için Sadrazam üzerinde baskı kurulmasını talep etmiş ve bu doğrultuda Britanya'nın İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı yönetimine diplomatik baskı uygulanmasını istemiştir.¹²⁵²

Ekselanslarınızdan saygıyla, Babek ve 8 adamı için koşullu bir af sağlamaları için Babıali'den talepte bulunmanızı rica ederim. Ekselanslarınızdan ayrıca, bunun mümkün olup olmadığını bana telgrafla bildirmenizi talep ediyorum. Galib Paşa tamamen benimle hemfikir ve Ekselanslarınızdan, Babıali'nin, Sadrazam'ı bu konuda ikna etmek için nüfuzunuzu kullanmanızı rica etmemi istedi.

Ancak, Henderson'un 11 Temmuz 1879 tarihli telgrafı, Zeytun olayları için kurulan ve halk arasında "İngiliz Komisyonu" olarak anılan komisyonun mevcut yapısıyla başarılı bir sonuca ulaşamayacağını açıkça ortaya koymaktadır. Telgrafta, Mazhar Paşa'nın Maraş'a yaptığı ziyaretten sonra, Paşa'nın "İstanbul'daki fanatik grupların çıkarlarıyla tamamen özdeşleştiği" belirtilmiştir. Henderson, Mazhar Paşa'nın komisyonun tarafsızlığını zedelediğini ve sürecin işleyişini engellediğini ifade etmiştir: *Mazhar Paşa'nın tutumu, ülkede yalnızca çıkarların tehlikeye atılmasına değil, aynı*

¹²⁴⁶ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 22 Kasım 1879.

¹²⁴⁷ TNA, FO 195 1263, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 29 Nisan 1879.

¹²⁴⁸ TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 10 Nisan 1879.

¹²⁴⁹ TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 25 Nisan 1879.

¹²⁵⁰ TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 26 Haziran 1879.

¹²⁵¹ TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 26 Haziran 1879.

¹²⁵² TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep 26 Haziran 1879.

zamanda Babiali'nin verdiği sözlerin ve İngiliz etkisinin olumsuz bir şekilde sorgulanmasına neden olmuştur.¹²⁵³

Bu gelişmeler, Britanya'nın Osmanlı yönetiminden aldığı taahhütlerin yerine getirilmemesi nedeniyle diplomatik prestijini zedeleme riski doğurmuş ve reform taleplerini daha güçlü bir şekilde dile getirmesine neden olmuştur. Daha sonra komisyonun etkinliğini artırmak amacıyla Mazhar Paşa'nın yerine İstanbul'dan Said Paşa görevlendirilmiştir. Henderson, bu atamanın ardından isyancıların teslim olmaya hazır olduğunu belirten bir telgraf göndermiştir.¹²⁵⁴

Ekselanslarınıza büyük bir memnuniyetle bildiririm ki, Babek ve diğer tüm adamlar şimdi Said Paşa'ya teslim oldular ve eğer Babiali, Said'in af teklifini hemen kabul ederse, Zeitoun sorunu artık sona ermiş sayılabilir. Said Paşa ve Teğmen Chermeside, size Said'in talebini desteklemeniz için telgraf çekmemi rica ettiler; Said, Babiali'den gelecek cevabı sabırsızlıkla bekliyor. Said'in teklifini desteklemek için elimden geleni yapıyorum.

Ancak Osmanlı yönetimi, Said Paşa'nın önerilerini hemen kabul etmemiş ve bu süreçte önemli bir gecikme yaşanmıştır. Henderson, bu gecikmenin Osmanlı Hükümeti'ndeki siyasi dengelerle bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Said Paşa'nın Zeytun isyancılarını affetme önerisi için beklediği yetkiyi alamayınca, Henderson, İstanbul Büyükelçiliği'ne telgraf göndermiştir: *Said Paşa, Babiali'nin cevabını sabırsızlıkla bekliyor ve önerisinin kabul edileceğine dair Babiali'den herhangi bir yetkilendirilmiş söz olup olmadığını öğrenmek için Ekselanslarınızdan haber almak istiyor.*¹²⁵⁵

Bu gelişmeler, Osmanlı yönetimi içinde Kamil Paşa'nın Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı'na atanmasının, Said Paşa'nın yetkilendirilme sürecindeki gecikmenin nedenlerinden biri olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Sürecin uzaması üzerine Said Paşa istifa etme niyetini ifade etmiş, ancak kısa bir süre sonra Sultan'dan gerekli izin alınarak yetkilendirme sağlanmıştır.¹²⁵⁶ Söz konusu talepler içinde İngiliz bir subayın komisyonda görev yapması önerisi de Henderson tarafından Britanya'nın İstanbul Büyükelçiline iletilmiş ve Sultan tarafından bu öneri de kabul görmüştür.¹²⁵⁷

c) Britanya'nın Osmanlı'nın Asya'daki Topraklarının Rus İşgalinden Korunması Politikası

Zeytun meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni sorununun bir parçası olarak, Britanya ve Osmanlı yönetimi arasındaki diplomatik ilişkilerde belirleyici bir rol

¹²⁵³ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Temmuz 1879. "İngiliz etkisi" ifadesi, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi, diplomatik ve stratejik nüfuzunu ifade etmektedir. Bu etki, Osmanlı topraklarında reformların hayata geçirilmesi, azınlık haklarının korunması ve genel yönetim politikalarının düzenlenmesi gibi konularda Britanya'nın yönlendirme ve baskı gücü ile şekillenmiştir.

¹²⁵⁴ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 25 Eylül 1879.

¹²⁵⁵ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 28 Ekim 1879.

¹²⁵⁶ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 10 Kasım 1879. TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 12 Kasım 1879.

¹²⁵⁷ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 10 Aralık 1879.

oynamıştır. Henderson'un 11 Temmuz 1879 tarihli yazışmasına göre,¹²⁵⁸ Mazhar Paşa'nın refakatinde Zeytun'a gönderilen ve yerel halk tarafından "İngiliz Komisyonu" olarak adlandırılan heyet, meseleyi çözüme kavuşturamamıştır. Daha sonra Said Paşa'nın komisyonun başına getirilmesiyle süreç yeniden şekillenmiş, Sultan'dan genel af yetkisi talep edilmesiyle Babek de dahil olmak üzere Zeytun olaylarıyla bağlantılı mahkumlar serbest bırakılmıştır. Ancak süreç, yeni bir görevlendirme ile devam etmiştir. İngiliz subay olan ve Osmanlı yönetiminde görev yapan Baker Paşa¹²⁵⁹ Komisyonun başına geçmiş ardından Said Paşa istifa etmiştir.¹²⁶⁰ Baker Paşa'nın gelişi, yerel halk arasında tepkilere neden olmuş, özellikle Müslüman kesimde "gavur" olarak nitelendirilmesi, Osmanlı yönetimi adına beklenen etkiyi yaratmamıştır.¹²⁶¹

Henderson, Baker Paşa ile birlikte gelen ekipte yer alan Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülhamit'in gizli ajanı olduğuna dair şüphelerini dile getirmiştir. Henderson'un yazışmalarına göre, Süleyman Paşa'nın Halep'te bazı yerel kişilerle yaptığı görüşmelerde İngilizlere karşı şüpheleri artıran söylemlerde bulunduğu belirtilmektedir. Paşa'nın özellikle, "*İngilizlerin gelecekte bir gün Suriye'yi ilhak edeceği*" yönündeki sözleri, Osmanlı yönetiminin bölgede artan İngiliz etkisinden duyduğu rahatsızlığı ortaya koymaktadır.¹²⁶²

Baker Paşa'nın ekibi sekiz veya on kişiden oluşuyor ve Said ile Süleyman Paşa da bu ekibin bir parçası. Said Paşa, zeki bir adam olarak görülüyor ve dürüstlüğüyle yüksek bir itibar kazanmış. Süleyman Paşa'ya gelince, İngiltere'de eğitim almış olmasına rağmen son derece İngiliz karşıtı ve kendisinin Sultan'ın casusu olduğuna dair gizli bilgiler edindim. Buradayken, doğrudan Majestelerine birçok şifreli telgraf gönderdi ve birkaç yanıt aldı. Özellikle Bredjik'e gitmeden önce aldığı bir telgraf, ona yaptığı iyi hizmetler için teşekkür ediyor ve gönderici (bizzat Sultan) ona nasıl ödüllendirileceğini bildiğini söylüyordu. Ancak Süleyman Paşa, kendi başkanı olan Baker Paşa ve onun misyonu hakkında küçümseyici ifadeler kullanıyordu. Müslüman ileri gelenler arasında, Britanya'nın Anadolu'da reformlar yapmak istemesinin tek amacının, halkın gözünde itibar kazanarak gelecekte kolayca ülkeyi ilhak etmek olduğu izlenimini yaydı.

Süleyman Paşa gibi Osmanlı yöneticileri Britanya'nın bölgedeki niyetleri konusunda endişe duysa da, Britanya'nın Zeytun meselesine özel önem atfetmesinin temelinde, Osmanlı topraklarındaki Rus etkisini ve yayılmacılığını engelleme stratejisi yatmaktadır. Bu politika, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda istikrarı koruma hedefi doğrultusunda, Ermeni meseleleri üzerinden Osmanlı-Rus rekabetine müdahil

¹²⁵⁸ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 11 Temmuz 1879.

¹²⁵⁹ Baker Paşa, Valentine Baker olarak bilinen bir İngiliz subayıdır. Baker Paşa, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapmış bir askerdir. İngiltere'de ordu mensubu olan Baker, bazı skandallar nedeniyle İngiliz ordusundaki görevinden ayrılmak zorunda kalmış ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet etmeye başlamıştır. Osmanlı Hükümeti tarafından "Paşa" unvanıyla onurlandırılmıştır. Baker Paşa, Osmanlı ordusunda modernleşme çalışmaları kapsamında görev almış ve özellikle askeri reformlar üzerinde çalışmıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, ordusunu Avrupa standartlarına uygun hale getirmeye çalışıyordu ve Baker Paşa, bu süreçte Osmanlı yönetimine askeri danışmanlık yapmış ve çeşitli askeri operasyonlarda görev almıştır. Paşa, hem Osmanlı askerlerinin eğitimi hem de askeri strateji geliştirme konularında önemli roller üstlenmiştir.

¹²⁶⁰ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 10 Aralık 1879.

¹²⁶¹ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 10 Aralık 1879.

¹²⁶² TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep 31 Aralık 1879.

olmasına ve bölgedeki nüfuzunu¹²⁶³ güçlendirmesine olanak sağlamıştır. Henderson'un mektuplarında, Britanya'nın bu stratejiyi azınlık hakları ve reform talepleri üzerinden nasıl uyguladığı açıkça görülmektedir: *Ekselanslarına (Said Paşa), Britanya'nın bu meselede bu kadar enerjik bir şekilde müdahale etmesindeki tek amacının, Sultan'ın Asya'daki vilayetlerinde gücünü pekiştirmek ve tüm Sultan tebaasının refahını, inançlarına bakmaksızın, desteklemek olduğunu açıkça belirttim.*¹²⁶⁴

Yukarıdaki ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Rus yayılmacılığına karşı Britanya Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmaktadır. Ancak Britanya'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunma politikası, temelde İngiliz çıkarlarını korumaya yönelik stratejik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu politika, Osmanlı topraklarını doğrudan koruma kaygısından çok, Britanya'nın bölgedeki jeopolitik menfaatlerini garanti altına almaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilmelidir.

Britanya'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü desteklemesinin en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki rakip güçlerin etkisini sınırlamaktır. 19. yüzyılın sonlarında, İngiltere hem Rusya'nın Osmanlı topraklarında nüfuzunu artırma çabalarına hem de Fransa'nın Orta Doğu'daki ekonomik ve kültürel etkisine karşı bir denge politikası izlemek zorundaydı. İngiltere açısından Rusya'nın güneye doğru genişlemesi, Fransa ile birlikte Osmanlı üzerindeki güç mücadelesine yeni bir boyut ekliyor, Osmanlı toprakları ise Hindistan'a giden yolları güvence altına almak için stratejik bir tampon bölge olarak değerlendiriliyordu.

Halep Konsolosu Henderson, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusların faaliyetleri hakkında düzenli olarak bilgi toplayarak, bu raporları zaman zaman "gizli" ibaresiyle İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne iletmiştir. Henderson'un yazışmalarında, özellikle Rusya'nın Doğu Anadolu'daki askeri, siyasi ve ekonomik etkilerinin Osmanlı üzerindeki olası sonuçları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu yazışmalar, Britanya'nın Osmanlı üzerindeki Rus etkisini dengeleme ve Doğu Akdeniz'de kendi çıkarlarını koruma çabalarını yansıtmaktadır. Henderson, bu yazışmalardan birinde Rusların Anadolu'da haritalandırma¹²⁶⁵ faaliyetleri yürüttüğünü ve yardımcı konsolos atamaları

¹²⁶³ Fransa'nın Maraş'a bir konsolos yardımcısı atayacağını haber alan Henderson acil olarak bu bölgeye bir İngiliz konsolosluk ajanı görevlendirilmesini talep etmiştir. TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 25 Aralık 1879. Henderson Fransa'nın Maraş'a bir konsolos atandığı haberini şu şekilde ifade etmiştir: "Az önce öğrendim ki, Marash'a, Ermeni ve Müslüman halk üzerindeki İngiliz etkisini azaltmak amacıyla maaşlı bir Fransız Vekil Konsolos atanmış." TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 24 Aralık 1879.

¹²⁶⁴ TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep 22 Kasım 1879.

¹²⁶⁵ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 18 Kasım 1870; TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Wyndham'a, Halep 9 Haziran 1883.

yaparak, İngiliz temsilcilerin henüz bulunmadığı yerlere nüfuz ettiklerini belirtmiştir.¹²⁶⁶ Henderson, bu haritalandırma faaliyetlerini, Rusların stratejik çıkarları doğrultusunda attıkları önemli adımlardan biri olarak değerlendirmekte; Rusya'nın bölgedeki etkisini artırma stratejisinin bir parçası olarak görmektedir.

Rusların Osmanlı topraklarındaki nüfuz arayışı, özellikle Ermeni toplulukları aracılığıyla belirgin hale gelmiştir. Henderson'un yazışmalarında, Rus ajanlarının Antakya, Maraş, Zeytun ve çevresindeki faaliyetlerine detaylı şekilde yer verilmiştir. Rus ajanlarının ziyaretlerinin hemen ardından, Halep'te Osmanlı yönetimi tarafından Sis Katolikosluğu'nun kaldırılmasına yönelik bir girişim başlatılmıştır. Rus Konsolosluğu'nun koruması altındaki bazı Ermeni gruplarının bu girişimi desteklemesi, Rusya'nın bölgedeki etkisini artırma stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Rus Konsolosu bu girişimi teşvik etmiş ve Rusya'nın Eçmiyazin Katolikosluğu'nun tüm Ermeni Kilisesi üzerinde ruhani yetki iddia etmesi gerektiğini savunmuştur: *Rus Konsolosu, açıkça Eçmiyazin Katolikosluğu'nun tüm Osmanlı Ermenileri üzerinde ruhani yetki iddiasında bulunması gerektiğini dile getirdi. Bu doğrultuda, Rusya'nın Osmanlı'daki Ermeni tebaasını kendi himayesine almak için bir hak talebinde bulunduğu görülmektedir.*¹²⁶⁷

Henderson, Rusya'nın bu çabalarını sonuçlandıracak bir girişimden bahsetmiş ve İngiliz-Türk Anlaşmasına göre Rusya'nın girişimlerine kayıtsız kalinamayacağını belirtmiştir.¹²⁶⁸ Henderson, Sis Katolikosu'nun Osmanlı Ermeni Patriği tarafından baskı altına alınarak Eçmiyazin Katolikosu'nu ruhani lider olarak tanımaya zorlandığını belirtmiştir. Henderson'a göre, bu gelişme büyük ölçüde St. Petersburg'daki Rus hükümetinin yönlendirmesiyle gerçekleşmiştir: *Etchmiadzin Katolikosu, St. Petersburg'dan gelen emirlerin bir aracıdır. Rusya, Osmanlı'daki Gregoryen Ermeni nüfusunu tek bir ruhani otorite altında toplayarak, Sis Katolikosluğu'nu Çar'a bağlı hale getirmeyi amaçlamaktadır.*¹²⁶⁹

1886 yılına gelindiğinde Henderson'un yazışmaları,¹²⁷⁰ Rusya'nın Anadolu'da yürüttüğü faaliyetlerin Osmanlı toprakları üzerindeki etkilerini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu dönemde, Rus Konsolos Yardımcısı M. Camsaracan'ın Antep ve Maraş'taki Ermenilerle doğrudan bağlantılar kurduğu bilgisi Britanya'nın dikkatini çekmiştir. Henderson, Rusya'nın Osmanlı'daki Ermeni topluluklarıyla kurduğu

¹²⁶⁶ TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Wyndham'a, Halep 9 Haziran 1883.

¹²⁶⁷ TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep 18 Kasım 1880.

¹²⁶⁸ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R. J. John'a, Halep 1 Ocak 1881.

¹²⁶⁹ TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R. J. John'a, Halep 1 Ocak 1881.

¹²⁷⁰ TNA, FO 195 1545, Henderson'dan Sir Edward Thornton'a, Halep 24 Kasım 1886.

ilişkilerin, Osmanlı yönetimi tarafından dikkatle takip edildiğini ve bu durumun merkezi otorite açısından endişe kaynağı olduğunu belirtmiştir.

Özellikle Camsaracan'ın ekibinde bulunan sekreter ve sağlık görevlisinin köylü kılığına girerek Halep Kalesi'nin planlarını ele geçirmesi gibi faaliyetler, Rusya'nın bölgede yalnızca diplomatik girişimlerle değil, doğrudan istihbarat operasyonlarıyla da etkin olmaya çalıştığını düşündürmektedir. Henderson'un yazışmalarında yer alan bilgilere göre, Rusların vilayetin askeri kaynakları üzerinde kapsamlı bir inceleme yaptığı, bu sürecin Osmanlı'nın zayıf noktalarını belirlemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷¹

Rus ajanları, Osmanlı topraklarındaki istihbarat faaliyetlerini genişleterek, Halep Kalesi ve askeri bölgeler hakkında bilgi toplamaya yönelik çalışmalar yürütmektedir. Bu süreç, yalnızca Osmanlı yönetiminin güvenliği açısından değil, aynı zamanda Britanya'nın bölgedeki çıkarları bakımından da dikkatle takip edilmelidir.

Britanya bu süreçte, Osmanlı-Rus rekabetini yakından takip etmiş; Osmanlı yönetimiyle olan ilişkilerinde, özellikle Rus etkisini sınırlamayı hedefleyen bir strateji izlemiş, bu çerçevede Ermeni meselelerini diplomatik bir unsur olarak kullanarak, bölgedeki nüfuzunu korumaya çalışmıştır. 1890'ların sonlarına doğru Osmanlı Suriyesi'nde Ermeni-Müslüman çatışmalarının tırmanması, özellikle Rusya'nın bölgedeki etkinliğini artırma girişimleriyle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Halep Konsolos yardımcısı Jago'nun aktardıklarına göre;¹²⁷² Maraş'ta birkaç jandarmanın öldürülmesiyle başlayan çatışmalar, Osmanlı yönetiminin suçluları bulma çabaları ve artan askeri sevkiyatlarla birlikte büyüyerek komşu yerleşimlere yayılmış ve Tarsus ile İskenderun gibi bölgelere kadar uzanmıştır. Jago, bu gelişmeleri “*Sultan'ın otoritesine zaman zaman meydan okuyan, az medeni bir Ermeni dağ kabilesinin yerel bir patlaması*” olarak tanımlamaktadır. Ancak olayların giderek büyümesi, Osmanlı yönetimini yerel idarecileri değiştirme ve olayları yatıştırma yönünde adımlar atmaya zorlamıştır.

Osmanlı Hükümeti, Maraş Valisini görevden alarak yerine Bağdat Valisini atamış ve halk arasında sevilen bir ismi kaymakam olarak görevlendirerek uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir. Ancak Ermeni toplumu, Osmanlı askeri yetkililerinin davranışlarından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir. Ermeni piskoposlar, Britanya, Fransa ve Rusya konsolosluklarına ulaştırdıkları dilekçelerde, Müslümanların kendilerini öldürecekleri korkusuyla ya Müslüman olmaya ya da topraklarını terk etmeye zorlandıklarını öne sürmüştür. Jago, bu dilekçeler için, “*Ermeni kaynaklarından gelen bilgiler çelişkili ve aşırı abartılı olup tekrar edilmeye değmeyecek kadar*

¹²⁷¹ TNA, FO 195 1545, Henderson'dan Sir Edward Thornton'a, Halep 24 Kasım 1886.

¹²⁷² TNA, FO 195 1690, Jago'dan William White'e, Halep 17 Ekim 1890.

güvenilmez” ifadelerini¹²⁷³ kullanmıştır. Bu mektuplardan birinde yer alan iddialardan biri ise şu şekilde belirtmektedir: *Geçen yaz, hükümet geleneklere uygun olarak Zeitoun civarına bir doktor (Ermeni) göndererek zorla kolera aşısı yapmaya çalıştı. 500 çocuk öldü. Bu ölümlerin sebebinin, İstanbul’dan getirilen aşının zehirli olmasından kaynaklandığı iddia edilmekte. Bu durum, mezarları açarak doğrulanabilir.*¹²⁷⁴

Bu süreç, Osmanlı yönetiminin bölgedeki huzuru sağlama çabalarına rağmen, Ermeni toplumunun dış güçlere başvurarak koruma arayışına girmesine neden olmuş ve Rusya’nın bölgedeki etkisini artırmaya yönelik fırsatlar yaratmıştır. Osmanlı Suriyesi’nde yaşanan bu gerilimler, toplumsal ve dini tansiyonun giderek yükselmesine neden olarak, Osmanlı yönetiminin denge politikalarını sürdürmesini daha da zorlaştırmıştır.¹²⁷⁵

1890 yılında Şam’a Rus Konsolos Yardımcısı olarak atanan C. Camsaragan’ın göreve başlaması, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni ayaklanmalarının artışıyla eşzamanlı gerçekleşmiş ve bu atama, bölgedeki gerilimi daha da tırmandırmıştır. Ermeni kökenli olan Camsaragan, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum’da Rus askeri polis şefi olarak görev yapmış, dolayısıyla yerel Ermeni topluluğu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun idari yapısı hakkında önemli bir birikime sahip olmuştur.¹²⁷⁶ Bu geçmiş, Osmanlı Devleti’nin yanı sıra Britanya’nın da dikkatini çekmiş; Camsaragan’ın bölgede artan Rus etkisini artırma çabaları tehdit olarak algılanmıştır.

Britanya, Rusya’nın Ermeniler üzerinden geliştirdiği bu tür girişimlerin Suriye’deki statükoyu bozabileceğini ve uzun vadede İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturabileceğini düşünmektedir. Örneğin Suriye’ye yapılacak bir demiryolu projesi için gizli yazışmalarda bulunan Dickson, “İngilizlerin Suriye’yi işgal planı yoksa demiryolları diğer yabancı güçlerin işine yarayacaktır” diyerek ve bu projenin bir süre ertelenmesini talep etmektedir. Dickson’un söz konusu işgal güçleri arasında saydığı Rusya için kullandığı ifadeler bu bağlamda dikkat çekicidir: *Rusya, genelde Osmanlı yönetimine karşı olumsuz bir tutum sergileyen yerel Ortodoks toplumu ve din adamlarının zihinlerini, Ermenistan yönünden Suriye’ye olası bir iniş için yavaş yavaş hazırlamaktadır.*¹²⁷⁷

¹²⁷³ TNA, FO 195 1690, Jago’dan William White’e, Şam 24 Ekim 1890.

¹²⁷⁴ TNA, FO 195 1690, Cis Katoliklerinden Jago’ya, Şam 13 Ekim 1890.

¹²⁷⁵ 1890’da İstanbul’da Kumkapı’da patlak veren olaylarda Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak) ve Hınçak örgütlerinin düzenlediği gösteri, Osmanlı Ermenilerinin reform taleplerini ve Osmanlı yönetiminin politikalarını protesto etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid’e yönelik taleplerin dile getirildiği bu gösteriler, Osmanlı yönetimi tarafından bastırılmıştır.

¹²⁷⁶ TNA, FO 195 1687 Dickson’dan William White’e, Şam 21 Ağustos 1890.

¹²⁷⁷ TNA, FO 195 1687, Dickson’dan William White’e, Şam 26 Ekim 1890.

Bu çerçevede, Camsaracan'ın Osmanlı'daki Ermeni topluluklarıyla kurduğu bağlantılar, Britanya açısından yalnızca Rusya'nın diplomatik etkisini artırma girişimi olarak değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrılıkçı hareketleri ve siyasi huzursuzlukları körükleyerek bölgesel dengeyi değiştirme stratejisinin bir parçası olarak görülmüştür. Bu nedenle, İngiltere Camsaracan'ın varlığını yalnızca bir diplomatik görev değil, aynı zamanda Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki uzun vadeli emellerinin bir aracı olarak değerlendirmiştir. Britanya'nın bu endişeleri, Osmanlı toprakları üzerinde artan uluslararası rekabetin bir yansıması olarak öne çıkmış ve bu çerçevede yalnızca Rusya değil, aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri de Osmanlı'daki Ermeni topluluklarıyla kurduğu ilişkilerle dikkat çekmiştir. Özellikle 1890'lı yıllarda, Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazanması, Osmanlı yönetiminin yalnızca Avrupa güçleriyle değil, Amerika ile de diplomatik gerilimler yaşamasına neden olmuştur.

d) Bir Siyasi Sorun Olarak Ermeni Meselesi ve Amerika'nın Hamilik Girişimleri: İkinci Komisyon Olarak Büyük Güçlerin Konsolosları

1890'lı yıllar, Osmanlı Suriyesi'nin özellikle Halep bölgesinde iç güvenlik politikalarının eksiklikleriyle gündeme gelmiştir. Halep Valisi'nin otoritesinin zayıflığı, konsoloslar tarafından sıkça eleştirilmiş, bu durum Ermeni komitelerinin faaliyetlerini artırmasına ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında gerginliklerin tırmanmasına yol açmıştır. Halep Konsolosu Henry D. Barnham, Halep'e atandığından beri “tek siyasi meselenin Ermeni meselesi” olduğuna dikkat çekmektedir.¹²⁷⁸

Britanya, Osmanlı yönetiminin Ermeni toplumuna yönelik politikalarını dikkatle takip etmiş ve Zeytun olayları sırasında tutuklanan Ermenilere ilişkin ayrıntılı kayıtlar tutmuştur.¹²⁷⁹ Halep ve çevresinde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki silahlanma yarışının hız kazanması ve karşılıklı katliam korkularının gerginliği tırmandırması, yabancı gözlemciler tarafından rapor edilmiştir. Osmanlı yönetimi, Zeytun olaylarının ardından bölgedeki güvenlik önlemlerini artırmış, ancak bu süreçte Ermeni toplumuna yönelik uygulanan tedbirler uluslararası kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır.

Zeytun olayları esnasında tutuklananların yetmiş dördü Sultan Abdülhamit tarafından affedilmiş, on dört kişi için ise yargılama süreci devam etmiştir.¹²⁸⁰ Osmanlı yetkililerinin tutuklulara kötü muamele ettiği iddiaları, yabancı gözlemciler tarafından da yakından takip edilmiştir. Ancak Halep Konsolos Yardımcısı Jago, bu iddiaların

¹²⁷⁸ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 10 Mayıs 1895.

¹²⁷⁹ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 3 Nisan-16 Nisan-29 Nisan 1895.

¹²⁸⁰ TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam 6 Şubat 1891.

abartılı olabileceğini şu sözlerle ifade etmiştir: *Şu anda, şahsen doğrulamam mümkün olmamakla birlikte, cezaevinde kötü muameleye maruz kaldıklarına dair yapılan açıklamaların çoğu genel ifadelerden oluşmaktadır ve öğrendiklerimden yola çıkarak, bu iddiaların abartılmış olabileceğini düşünmekteyim.*¹²⁸¹

Bu olayların ardından Osmanlı yönetimi, yalnızca Maraş'ta değil, Adana vilayeti de dahil olmak üzere geniş bir bölgede operasyonlar yürütmüş ve haydutluk faaliyetlerine karıştıkları iddiasıyla tutuklanan Ermenilerin bulunduğu yerlerin sayısı artmıştır. Müslüman ve Hristiyan topluluklardan gelen şikayetler üzerine Osmanlı yönetimi, kervan yollarında artan saldırıları önlemek amacıyla güvenlik önlemlerini sıkılaştırmıştır. İngiliz Konsolos Jago, Maraş'ta Ermenilerin ayaklanmalarının arkasında yatan dinamikleri şu şekilde açıklamaktadır: *Bunun nedenleri arasında Amerikan Misyonerleri tarafından büyük ölçüde desteklenen yerel eğitim yayılımı, Avrupa ve Amerika'ya yerleşmiş olan çok sayıda vatandaşıyla yazışmaları yoluyla üzerlerinde oluşan etkiler ve son olarak, sözde gizli komitelerin ajanlarının öğretmenleri bulunmaktadır.*¹²⁸²

Osmanlı yönetimi, Amerikan misyonerlerinin¹²⁸³ Ermeniler üzerindeki etkisini, diaspora ile kurulan iletişim ağlarını ve devrimci komitelerin faaliyetlerini potansiyel bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Jago'nun konuya ilişkin yazışmaları Osmanlı Devleti'nin endişelerini doğrular niteliktedir.¹²⁸⁴

Bay Sanders, Süveydiye ovasındaki Kessab köyündeki köylülerin, Kıbrıs'ta kendilerine silah ve mühimmat temin edeceğine söz veren ajanları olduğunu iddia ettiklerini rapor etmektedir. Bu köylülerden aldığı bilgilere dayanarak, Ermeni Devrimci Komitesi'nin Antep ve Maraş'ta birçok üye kaydettiğini bildirmiştir.

Sanders'in görüştüğü kişiler, Amerika'yı kastederek yabancı bir gücün kendilerine yardım edeceğini umduklarını belirtmişlerdir:¹²⁸⁵

Antakya'da, bilgi edinme konusunda tamamen serbesttim, bu yüzden hakkında rahatça yazabiliyordum. Ancak burada, insanlar bana en derin düşüncelerini tam bir güven içinde açtılar; hiçbir şeyi tekrar etmeyeceğime ya da başlarını belaya sokmayacağıma inanıyorlar. Süveydiye ovasının bu tarafında devrimci harekete karışmış dört köy var: Bityas, Keboose, Soğukoluk ve Hudi Bey; ayrıca Cebel Akra'daki Kessab. Antakya'nın da bu harekete çok az da olsa dahil olduğunu söyleyebilirim. Bu köylerdeki erkeklerin neredeyse tamamı cemiyetin üyesi olarak kaydedilmiş. Çok sayıda av tüfeği ve mühimmat satın almışlar. Bu bölgelerde olası bir Müslüman ayaklanması konusunda bir tür panik var, ancak bu korkunun dikkatlice beslenmiş olduğunu düşünüyorum. Bu korku olmasaydı, bu hareket kendi kendine sona erebilirdi. Şimdiye kadar hareket ciddi bir olayla sonuçlanmadı. Bu saf insanlar; buraya yardım etmek için silahlı güçlerin geleceğine inandırılmışlar; ancak ben, yabancı hükümetlerin böyle bir şey yapmasının tamamen

¹²⁸¹ TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam 14 Mart 1891.

¹²⁸² TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam 20 Mart 1891.

¹²⁸³ Bu misyonerlerden biri olan ve Antep'te görev yapan Amerikalı Bay Sanders, Maraş, Adana, Mersin, Antakya, İskenderun ve Halep'teki Ermeni topluluklarını ziyaret etmiş ve edindiği bilgileri Jago ile paylaşmıştır. Jago, Sanders'in bu köylerde devrimci örgütlerle bağlantılı kişilerin bulunduğunu kendisine bildirdiğini, ancak Osmanlı yönetiminin bu bağlantıları tespit etmesinin Ermeni topluluklarına yönelik baskıyı artırdığını ifade etmiştir. TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam 20 Mart 1891.

¹²⁸⁴ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 4 Nisan 1895.

¹²⁸⁵ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 11 Mart 1895.

imkânsız olduğunu ve eğer özel olarak yapılırsa, ilgili hükümetin bunu engelleyeceğini açıklayarak bu düşüncelerini sarsmayı başardım. Ayrıca, Amerikan Hükümeti'nin silahlı müdahaleyle kendilerine yardım edeceğine inandırılmışlar. Ancak ben, ABD'nin Avrupa meselelerine yönelik tutumunu açıklayarak bu düşüncelerini de yatıştırdım.

Halep Konsolosu Barnham, Sanders'ın bölgedeki Ermenileri Osmanlı yönetiminin saldırı niyetinde olmadığına ikna etmeye çalıştığını, ancak Osmanlı yetkililerinin de halkın endişelerini giderecek adımlar atması gerektiğini ifade etmiştir. Ermeniler, geçmişte bu tür koruma taleplerini Britanya'dan talep etmişken, 1895 itibarıyla Amerika'nın da benzer bir rol üstlenmeye başladığı görülmektedir. Amerika'nın bölgedeki diplomatik ve askeri varlığını daha görünür hale getiren bir olay, Amerikan donanmasının Osmanlı topraklarına yaptığı müdahale olmuştur.

1895'te Amerikan kruvazörü San Francisco'nun, Amiral Kirkland komutasında İskenderun ve Mersin'e gerçekleştirdiği ziyaret, Osmanlı topraklarında Amerika'nın artan nüfuzunu gösteren önemli bir gelişme olmuştur. Halep Konsolosu Barnham'ın Sir Philip Currie'ye yazdığı mektupta¹²⁸⁶ bu ziyaretin Amerikan vatandaşları ve misyonerlerin güvenliğiyle doğrudan bağlantılı olduğu, aynı zamanda Osmanlı'nın Ermeni politikalarına yönelik uluslararası baskının arttığını gösterdiği vurgulanmaktadır. Amiral Kirkland, İskenderun'da Halep Vali Vekili'ni ziyaret ederek, Amerikan vatandaşları ile koruma altındaki kişilere adil davranılması ve Osmanlı'nın kapitülasyonlara uymasını talep etmiştir. Ardından, benzer bir mesaj vermek üzere Mersin'e geçmiştir.¹²⁸⁷

Benim hükümetim beni Palermo'dan İskenderun'a gönderdi ve sizden talebimiz şudur: Tüm vatandaşlarımızın ve korumamız altındaki kişilerin Adalet, Kapitülasyonlar ve Antlaşmalara uygun olarak muamele görmesini talep ediyoruz. Bu talebi yerine getirip getirmediğinizi incelemekle görevli değilim, yalnızca söylediklerimi dikkate almanızı rica ediyorum.

Geleneksel olarak konsolosluk ve misyoner faaliyetleri üzerinden yürütülen Amerikan diplomasisi, doğrudan donanma müdahalesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.¹²⁸⁸ Amerikan müdahalelerinin Osmanlı idaresine yönelik uluslararası baskıyı artırdığı bu dönemde, Ermeni devrimci faaliyetleri de bölgesel düzeyde yayılma göstermiştir.

Barnham'ın 1 Haziran 1895 tarihli mektubu, Osmanlı Suriyesi'nde Ermeni devrimci faaliyetlerinin yayılma sürecini ve uluslararası bağlantılarını konu edinmektedir. Başlangıçta birçok Ermeni köyü bu hareketlerden etkilenmemiş olsa da, özellikle Hınçak Cemiyeti'nin çalışmaları ve liderlerin teşvikleri sonucunda silahlanma

¹²⁸⁶ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 24 Nisan 1895.

¹²⁸⁷ Barnham'a göre; bu müdahale birkaç ay önce gerçekleşmiş olsaydı, Maraş, Zeyton ve Antep'teki Ermenilere yönelik baskılarda daha erken bir değişim yaratabilirdi. Ona göre, bu baskıların temel nedeni, Halep Valisi'nin sert politikalarıydı. TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 24 Nisan 1895.

¹²⁸⁸ Babıali'ye iletebilecek bir talebin yerel yöneticilerle doğrudan görüşmeler yoluyla sunulması, Amerikan diplomasisinin Osmanlı'daki geleneksel kuralları zorlamaya başladığını göstermektedir. Bu durum, Amerika'nın yalnızca diplomatik yollarla değil, askeri varlığıyla da Osmanlı üzerinde baskı kurmaktan çekinmediğini ortaya koymaktadır.

ve direniş hareketleri hızla yayılmıştır. Musa Dağı ve Kessab gibi bölgeler, önceleri Osmanlı yönetimiyle dostane ilişkiler sürdürmüş, ancak devrimci liderlerin propagandası, köylülerin silahlanmasını ve Osmanlı yönetimine karşı örgütlenmesini hızlandırmıştır. Yesaiya Karikian ve Aghassi gibi Ermeni devrimci liderler, halkı Britanya ve Amerika'nın askeri destek sağlayacağına dair yanıltıcı bilgilerle yönlendirmiş ve böylece daha geniş bir ayaklanma ortamı yaratılmıştır.¹²⁸⁹

Barnham'a göre; Osmanlı yetkilileri Ermenilere uyguladıkları politikalarda gevşemeye gitmiş ve Adana'daki siyasi suçlardan tutuklu bulunan Ermenileri serbest bırakmıştır. Benzer şekilde, Britanya'nın araya girmesiyle Halep Valisi'nden izin alınarak bazı Ermeniler de salıverilmiştir.¹²⁹⁰ 1895 yılı itibarıyla Osmanlı, uluslararası baskıyı azaltmak amacıyla Halep ve çevresinde tutuklu bulunan birçok Ermeni'nin serbest bırakılmasını sağlamıştır.¹²⁹¹

Osmanlı yönetiminin Ermeni meselesine yönelik politikasında belirgin bir yumuşama görülse de bu adımlar hem Ermeni toplumu içinde hem de uluslararası arenada yeterli bulunmamıştır. Osmanlı'nın uluslararası baskıyı azaltma çabaları, Ermenilere yönelik reform sözleriyle desteklenmiş, ancak reformların uygulanmaması¹²⁹² Ermeni devrimci hareketlerinin faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. İngiliz konsolosların değerlendirmelerine göre, bu süreç yalnızca Osmanlı yönetimine olan güveni sarsmakla kalmamış, aynı zamanda Hınçak Cemiyeti ve diğer devrimci örgütlerin faaliyetleri için daha elverişli bir zemin yaratmıştır.

Reform talepleri özellikle 1894 yılında Muş'da gerçekleşen ve Sasun¹²⁹³ isyanı olarak bilinen Ermeni ayaklanmalarının ardından daha da yoğunlaşmıştır. Bölgedeki Amerikan misyonerleri, 1895 yılı itibarıyla Zeytun ve çevresinde yaşanan Ermeni isyanlarının sebeplerini değerlendirirken, milliyetçi hareketlerin Sasun sonrası daha da

¹²⁸⁹ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Telgraf, Şam 1 Haizran 1895.

¹²⁹⁰ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 2 Haziran 1895. TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 25 Temmuz, 1895. TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 27 Temmuz 1895.

¹²⁹¹ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 27 Temmuz 1895.

¹²⁹² Maraş, Zeytun ve Süveydiye gibi bölgelerde Ermeni devrimci hareketlerinin etkisiyle şekillenen isyanlar, reformların yetersiz olduğu ve daha kapsamlı hak taleplerini karşılamadığı gerekçesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum, reformların her iki taraf açısından da memnuniyetsizlik yarattığını ve kanlı çatışmalara zemin hazırladığını göstermektedir. Reformların ilanı, Ermeniler için güvenlik kaygılarını artırırken, Müslüman toplum içinde Osmanlı yönetiminin Ermenilere imtiyaz verdiği yönündeki endişeleri artırmış, sonuç olarak devlet otoritesine karşı isyanların hızlanmasına neden olmuştur. TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 29 Ekim 1895.

¹²⁹³ Sasun İsyanı, 1894 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda, bugünkü Muş ili sınırlarında gerçekleşmiş ve Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı ilk organize silahlı direnişlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Osmanlı yönetiminin ağır vergi politikalarına karşı başlayan isyan, Hınçak örgütünün liderliğinde organize edilmiş, Osmanlı ordusu ve Hamidiye Alayları tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. İsyanın bastırılması, Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerindeki Ermeni hareketlerini daha yakından takip etmesine ve bölgedeki güvenlik önlemlerini artırmasına yol açmıştır.

güçlendiğini ve Osmanlı idaresine karşı direnişin giderek arttığını bildirmiştir.¹²⁹⁴ 1895 yılının son çeyreğinde Hınçak Cemiyeti ve Ermeni devrimci örgütleri, Osmanlı'nın iç bölgelerinde ve Suriye vilayetlerinde sistematik bir ayaklanma başlatmıştır. Britanya'nın Halep Konsolosu Barnham, bölgedeki Amerikan konsolosuyla yaptığı görüşmelerde, olayların Ermeniler tarafından başlatıldığı ve isyanın civar köylere yayıldığını bildirmiştir. Barnham'ın elde ettiği bilgilere göre, Ermeniler bölgedeki Kürt köylerine saldırmış ve çok sayıda Kürt köylüsünü öldürmüştür.¹²⁹⁵

Hınçak Cemiyeti bölgede organize bir ayaklanma planlayarak köylüleri devrimci faaliyetlere dahil etmiştir. Süveydiye'deki Ermenilere, devrimci ajanlar tarafından bir ayaklanmaya hazırlanmaları talimatı verilmiştir.¹²⁹⁶ Bu gelişmelerin ardından Maraş'ta başlayan karışıklıklar, Ermenilerin Müslüman halkla çatışmalara girdiğini ve olayların şiddetlendiğini göstermektedir.¹²⁹⁷ Askeri birliklerin müdahalesine rağmen çatışmaların üç gün sürdüğü bilinmektedir. Urfa'da da benzer huzursuzlukların yaşandığı ve Ermeni gruplarının Osmanlı otoritesine karşı tehditkâr bir tutum sergilediği bildirilmiştir.¹²⁹⁸ Aynı şekilde, Zeytun'da Ermenilerin Kürt köylülerine yönelik saldırılar düzenlediği ve isyanın daha geniş bir alana yayıldığı aktarılmıştır.¹²⁹⁹ Böylelikle Hınçak Cemiyeti yalnızca şehir merkezlerinde değil aynı zamanda kırsal bölgelerde de etkili bir şekilde faaliyet göstermiştir. Amerikan Konsolosunun, Zeytun Ermenilerinin Kürtlere yönelik saldırılarını ve isyanı doğrulaması uluslararası kaynakların da Osmanlı topraklarındaki devrimci hareketleri teyit ettiğini göstermektedir.

Hınçak Cemiyeti'nin faaliyetleri ve Osmanlı'nın vergi politikaları, bölgedeki Ermenileri Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya yönlendiren başlıca sebeplerden biri olarak öne çıkmıştır. Ermeniler, Hınçak Cemiyeti'nin bir eylem düzenlemesi için İngilizlerden destek istemiştir. Ancak Barnham, *“Britanya'nın böyle bir desteğin uluslararası alanda Büyük Güçleri zor bir duruma sokacağını ve bu tür taleplerin dikkate alınmaması gerektiğini”* belirterek durumu reddetmiştir. Barnham'ın yazışmalarına göre, Ermeniler Osmanlı yönetiminin sunduğu reformları yetersiz bulmakta ve özellikle geçmişe dönük vergi yükümlülüklerinden şikâyet etmektedir. Ermeniler, *“yirmi yıldan fazla süredir yol vergisi ödemelerine rağmen yolların yapılmadığını, bu nedenle artık bu vergiyi ödemek istemediklerini”* ifade etmişlerdir.¹³⁰⁰

¹²⁹⁴ TNA, FO 195 1883, Sanders'den Barnham'a, Antep 11 Aralık 1895.

¹²⁹⁵ TNA, FO 195 1883, Sanders'den Barnham'a, Antep 11 Aralık 1895.

¹²⁹⁶ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye Şam 17 Ekim 1895.

¹²⁹⁷ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye Şam 27 Ekim 1895.

¹²⁹⁸ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye Şam 23 Ekim 1895.

¹²⁹⁹ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye Şam 28 Ekim 1895.

¹³⁰⁰ TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam 14 Ekim 1895.

1896 yılının başlarında Zeytun'da patlak veren yeni ayaklanma, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney vilayetlerinde ciddi bir istikrarsızlık yaratmış ve isyanın çevre illere sıçraması Osmanlı yönetimini askeri tedbirler almaya zorlamıştır. Artan gerilim karşısında uluslararası bir müdahale gerekliliği doğmuş ve Büyük Güçler Konseyi, Osmanlı Hükümeti ile Zeytunlu Ermeniler arasında arabuluculuk yapmayı önermiştir.¹³⁰¹

Altı büyük gücün konsolosları -Britanya, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya- Osmanlı Hükümeti'nin taleplerini dinlemiş ancak doğrudan bir yorum yapmaktan kaçınmıştır. Bununla birlikte, Ermeni isyancıların sunduğu taleplerin gerçekçilikten uzak olduğunu vurgulamışlardır. Özellikle Hınçak Cemiyeti liderlerinin Osmanlı'ya sunduğu "Ermenistan Vilayeti" haritası, Osmanlı yönetimine yönelik taleplerin kapsamını açıkça ortaya koymuştur. Harita ise Zeytun'un sınırlarını Antep'e kadar genişleten ve bölgeyi bağımsız bir Ermeni devleti olarak gösteren bir yapı olarak şekillenmiştir. Bu talepler, yalnızca Osmanlı Devleti tarafından değil, Büyük Güçler Konseyi tarafından da gerçekçi bulunmamıştır. Konsoloslar, Ermenilerin bağımsız bir devlet iddiasının bölgedeki demografik ve siyasi gerçeklerle örtüşmediğini belirtmiş ve bu hareketin uluslararası düzeyde desteklenemeyeceğini ifade etmişlerdir. Büyük Güçler Konseyi'nin arabuluculuk girişimi, Osmanlı'nın sert koşulları ve Ermenilerin taleplerindeki aşırılıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.¹³⁰²

Zeytun'daki olayların çevre vilayetlere yayılması ve Ermeni devrimci hareketlerinin giderek güç kazanması, Osmanlı yönetimini Suriye'deki güvenlik önlemlerini artırmaya yöneltmiştir. Lazkiye, Suvedia, Kara-duran, İskenderun ve Payas gibi önemli noktalarda karakollar kurulmuş, Osmanlı donanmasına ait gemiler devriye yaparak sahil bölgelerini etkin bir şekilde kontrol altına almaya başlamıştır. Osmanlı Hükümeti, bu askeri önlemlerle, Ermeni devrimci ajanlarının ve silah kaçakçılarının sahil bölgelerinden giriş yapmasını engellemeyi hedeflemiştir.¹³⁰³

¹³⁰¹ Osmanlı Devleti, Ermeni isyanlarının sona ermesi için şartlar ileri sürmüştür. Ermeni gerillalarının silahlarını teslim etmeleri, bölgenin yeniden inşası için Zeytun'un Osmanlı kontrolü altında yeniden yapılandırılması ve völgeye bir Osmanlı kışlasının kurulması. TNA, FO 195 1932, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 6 Ocak 1896.

¹³⁰² Osmanlı Devleti, Ermeni isyanlarının sona ermesi için şartlar ileri sürmüştür. Ermeni gerillalarının silahlarını teslim etmeleri, bölgenin yeniden inşası için Zeytun'un Osmanlı kontrolü altında yeniden yapılandırılması ve völgeye bir Osmanlı kışlasının kurulması. TNA, FO 195 1932, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep 6 Ocak 1896.

¹³⁰³ Ancak, bu geniş çaplı güvenlik önlemleri Osmanlı'nın ekonomik kaynakları üzerinde ciddi bir yük oluşturmuş ve yerel halk ile Osmanlı askerleri arasında huzursuzluk yaratmıştır. Bölgedeki Osmanlı askerlerine ödenmesi gereken maaşların gecikmesi, beş bin kadar askerin disiplin sorunları yaşamasına ve bazı yerleşimcilerin mal varlıklarına zarar vermesine neden olmuştur. İskenderun ve çevresinde rapor edilen yağmalama olayları, Osmanlı askerlerinin yaşadığı zorlukların ve mali sıkıntıların doğrudan bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. TNA, FO 195, 1932, Catoni'den Sir Philip Currie'ye, Halep 20 Mayıs 1896; TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut 12 Mayıs 1896.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti, Zeytun Olayları ve Ermeni isyanları bağlamında yalnızca iç güvenlik krizleriyle değil, aynı zamanda uluslararası diplomasiin baskısıyla da karşı karşıya kalmıştır. Suriye ve çevresinde alınan askeri önlemler, Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini koruma çabasını gösterirken, aynı zamanda büyük güçlerin Osmanlı topraklarındaki siyasi ve stratejik çıkarlarını artırma yönündeki girişimlerini de açığa çıkarmıştır. İngiliz konsolosluk yazışmaları, Osmanlı'nın bu süreçte denge politikası izlemeye çalıştığını, ancak uluslararası baskılar karşısında ciddi zorluklarla karşılaştığını ortaya koymaktadır. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı Suriyesi'nde Ermeni meselesinin yalnızca bir iç mesele olmaktan çıkıp, uluslararası bir sorun hâline geldiğini ve büyük güçler arasındaki rekabetin bir parçasına dönüştüğünü göstermektedir.



SONUÇ

Bu tezde, Britanya'nın Osmanlı Suriyesi üzerindeki etkisi 1875-1896 yılları arasındaki İngiliz konsolosluk yazışmaları üzerinden incelenmekle birlikte, söz konusu dönemi yalnızca geç 19. yüzyılın diplomatik gelişmeleriyle sınırlı bir çerçevede ele alınmamıştır. İlk iki bölümde kurulan tarihsel zemin, Osmanlı Suriyesi'nin 16. yüzyıldan itibaren imparatorluk sistemine eklemlenme biçimini, taşra düzeninin oluşumunu, ayan yapılarının ekonomi-politiğini, ticaret yollarındaki dönüşümü ve İngiltere ile kurulan ilişkilerin erken evrelerini açıklığa kavuşturmuştur. Böylece 1875 sonrasında konsolosluk yazışmalarında karşılaşılan idari krizlerin, ticari ihtilafların, hukuki müdahalelerin ve toplumsal gerilimlerin tarihsel arka planı ortaya konmuştur. Tezin temel iddiası, Britanya nüfuzunun Osmanlı Suriyesi'nde yalnızca diplomatik temsil yoluyla değil, idari reformlar, hukuki ayrıcalıklar, ekonomik çıkar ağları, ulaşım ve haberleşme hatları, toplumsal gruplarla kurulan ilişkiler ve uluslararası rekabet mekanizmaları üzerinden işlediğidir.

İlk bölümde gösterildiği üzere Osmanlı Suriyesi, imparatorluk merkezinin basit bir taşra uzantısı olmaktan ziyade, coğrafi konumu, ticari bağlantıları, toplumsal çeşitliliği ve bölgesel güç odakları nedeniyle daima özel bir yönetim alanı olmuştur. Şam, Halep, Beyrut ve bunların hinterlandı hem Osmanlı devlet kuruculuğu açısından hem de dış güçlerin ilgisi bakımından ayrı bir önem taşımıştır. Osmanlı merkezileşmesinin erken modern dönemde taşrada karşılaştığı güçlükler, ayanların konumu, yerel hükümet pratikleri ve bölgesel ekonomi ağları, Suriye'nin neden 19. yüzyılda büyük güç müdahalelerine açık bir alan hâline geldiğini açıklamaktadır. İngiltere ile ekonomik ilişkilerin 16. yüzyıldan itibaren gelişen seyri de daha sonra diplomatik ve siyasal nüfuz biçimlerine zemin hazırlayan bir tarihsel süreklilik üretmiştir. Levant ticareti, ticaret yollarındaki değişim, gümrük rejimi ve Doğu Akdeniz'in dünya ekonomisi içindeki yeri, Britanya'nın Suriye'ye yalnızca bir pazar ya da transit bölge olarak değil, imparatorluk çıkarlarının korunacağı stratejik bir saha olarak baktığını düşündürmektedir.

İkinci bölüm, Osmanlı Suriyesi'nde Tanzimat düzeninin kurulması ile Britanya ile ilişkilerin kurumsallaşması arasındaki bağı görünür kılmıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgali, Mehmed Ali Paşa meselesi, II. Mahmud dönemindeki restorasyon girişimleri ve büyük güçler dengesindeki değişimler, Suriye'nin uluslararası siyasetteki ağırlığını artırmıştır. Tanzimat ve Islahat sonrasında merkez idarenin Suriye vilayetlerindeki yeniden yapılanma çabaları, aynı zamanda Avrupa devletlerinin bölgeye daha düzenli ve

kurumsal biçimde müdahil olmalarının da önünü açmıştır. 1860 müdahalesi ve sonrasındaki konsolidasyon süreci, Osmanlı yönetiminin taşra üzerindeki denetimini güçlendirme arzusunu yansıtırken, Avrupa devletlerine de “reform”, “koruma” ve “istikrar” başlıkları altında yeni müdahale kanalları sunmuştur. Britanya açısından bu dönem, yalnızca Osmanlı Devleti ile diplomatik yakınlaşmanın değil, Suriye’deki idari, siyasi ve toplumsal gelişmeleri daha yakından izleme ve yönlendirme imkanının da kurumsal temelini oluşturmuştur.

Üçüncü bölümde ayrıntılı biçimde incelenen konsolosluk yazışmaları, Britanya’nın Beyrut, Halep ve Şam’daki konsolosluk ağının dış politikanın yalnızca uygulayıcısı olmadığını, aynı zamanda bilgi üreten, öneride bulunan, yerel aktörleri değerlendiren ve zaman zaman doğrudan yönlendirmeye çalışan bir yapı olduğunu ortaya koymuştur. Konsololar, vilayet idaresi, vali atamaları, reformların uygulanışı, mali sorunlar, güvenlik meseleleri ve yargı süreçleri hakkında merkeze düzenli raporlar göndererek Britanya dış politikasının yerel temellerini beslemişlerdir. Dolayısıyla Suriye’deki konsolosluk sistemi, Londra’nın bölgeye ilişkin kararlarını besleyen pasif bir gözlem ağı değil, yerel ilişkiler kuran, Osmanlı bürokrasisi üzerinde baskı oluşturan ve Britanya çıkarlarını taşra düzeyinde savunan etkin bir mekanizma olarak işlev görmüştür.

Aynı bölümde ele alınan idari ve hukuki meseleler, Britanya nüfuzunun yalnızca diplomatik nezaket sınırlarında kalmadığını göstermektedir. Osmanlı yerel yöneticileri hakkındaki değerlendirmeler, bazı valilerle kurulan yakın ilişkiler, reformların denetlenmesi yönündeki talepler, jandarma ve güvenlik meselelerine dönük müdahaleler, konsolosların vilayet idaresi üzerinde nüfuz kurma çabasını yansıtmaktadır. Midhat Paşa örneğinde olduğu gibi, reformcu Osmanlı bürokratları Britanya açısından hem iş birliği kurulabilecek aktörler hem de Suriye’de istenen idari dönüşümün taşıyıcıları olarak değerlendirilmiştir. Kapitülasyonlar, mahkeme süreçleri, himaye meselesi ve Britanya uyruğu statüsü üzerinden yürüyen ihtilaflar ise, Osmanlı egemenliği ile Britanya ayrıcalıkları arasındaki çatışmanın hukuk alanında ne kadar yoğunlaştığını göstermiştir. Şam ve Halep’te adalet ve güvenlik başlıkları etrafında şekillenen yazışmalar, hukuki tartışmaların yerel bir asayiş sorununun ötesine geçtiğini, konsoloslukların yargı süreçlerini kendi nüfuz alanlarının bir parçası olarak gördüğünü düşündürmektedir.

Üçüncü bölümün, ikinci ana eksen olan Britanya imparatorluk politikaları bakımından Suriye’nin konumu, tezin en önemli sonuçlarından birini üretmektedir. Kıbrıs’ın İngiliz yönetimine geçmesi, Mısır’ın işgali ve Hindistan yolunun güvenliği

etrafında şekillenen stratejik tasavvur içinde Suriye, bağımsız bir hedef olmaktan çok, daha geniş imparatorluk hattının tamamlayıcı bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu durum, Suriye'nin ikincil bir alan olduğu anlamına gelmemektedir. Tersine, Kıbrıs'ın güvenliği, Doğu Akdeniz kıyılarının denetimi, Mısır ile bağlantı, askeri ve lojistik imkanlar ve bölgesel kamuoyunun takibi bakımından Suriye, Britanya için yüksek stratejik değer taşımıştır. Henry Layard'ın önerileri, Mısır'a ilhak tartışmaları ve Hindistan yolu etrafındaki hassasiyetler, Britanya'nın Suriye'ye ilişkin ilgisinin yalnızca konsolosluk düzeyinde değil, imparatorluk ölçeğinde kurulduğunu göstermektedir.

Dördüncü bölüm, Britanya nüfuzunun ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutlarını daha geniş bir düzlemde ortaya koymaktadır. Mali krizler, tahvil sahiplerinin talepleri, gümrük politikaları, tütün ticareti, karantina uygulamaları, posta hizmetleri, limanlar, karayolları ve demiryolu projeleri gibi başlıklar, Osmanlı Suriyesi'nde ekonomik alanın diplomatik mücadeleden ayrıştırılamayacağını göstermiştir. İngiliz ticaretinin önündeki her engel, çoğu zaman yalnızca ticari bir mesele olarak değil, nüfuz kaybı ya da rakip güçlerin kazancı olarak değerlendirilmiştir. Benzer şekilde ulaştırma ve haberleşme ağları da modernleşmenin teknik unsurları olmanın ötesinde, büyük güçlerin bölgesel yerleşme biçimlerinin araçları haline gelmiştir. Posta hizmetleri ve basın sansürü meselesi, bilgi akışının kontrolü ile diplomatik rekabet arasındaki bağı açıkça ortaya koymuştur. Limanlar, yollar ve demiryolları ise iktisadi yatırım kadar siyasi yer tutma araçları olarak önem kazanmıştır.

Büyük güçlerin Suriye'deki nüfuz mücadelesi bakımından bakıldığında, Britanya-Fransa rekabetinin tezin merkezi izleğini oluşturan alanlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfus üzerindeki koruma politikaları, Cebel-i Lübnan rejimi, Maruniler, Ermeniler, Katolikleştirme faaliyetleri, eğitim kurumları ve misyonerlik faaliyetleri etrafında yürüyen çekişme, Suriye'deki uluslararası siyasetin toplumsal dokunun içine kadar işlediğini göstermektedir. Fransa'nın özellikle Katolik topluluklar ve eğitim ağları üzerinden kurmaya çalıştığı nüfuz karşısında Britanya, kimi zaman Protestan misyonerlik faaliyetleriyle, kimi zaman da Osmanlı yönetimi nezdindeki diplomatik girişimlerle karşı hamleler geliştirmiştir. Dini ve cemaat temelli meseleler, büyük güçlerin salt ideolojik rekabeti olarak değil, bölgesel nüfuz ve koruma hakkı iddialarının araçları olarak okunmalıdır. Suriye'deki yerel topluluklar da bu rekabet içinde pasif unsurlar değildir, büyük güçler arasındaki dengeyi kendi güvenlikleri, çıkarları ve siyasal konumları için kullanmaya çalışmışlardır.

Toplumsal gruplarla ilişkiler üzerine yapılan çözümleme de tezin önemli sonuçları arasındadır. Dürziler, Çerkesler, Nusayriler, Bedeviler, Ermeniler ve diğer

gruplar, İngiliz konsolosluk yazışmalarında yalnızca “yerel unsurlar” olarak yer almamış, güvenlik, vergi, merkezileşme, göç, isyan, koruma ve nüfuz mücadelelerinin asli bileşenleri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Dürziler ile kurulan ilişki, Britanya’nın Suriye’de yerel güç odaklarını Osmanlı merkezileşmesine ve Fransız etkisine karşı denge unsuru olarak düşündüğü anları açığa çıkarmaktadır. Zeytun olayları ve Ermeni meselesinin uluslararasılaşması da Suriye’nin, imparatorluk içi bir taşra bölgesinden daha fazlası olduğunu, büyük güç diplomasisinin Asya topraklarına ilişkin daha geniş hesaplarının bir parçası haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Bu tezde ulaşılan genel sonuç, Britanya’nın Osmanlı Suriyesi’ndeki etkisinin tek yönlü, yekpare ve her yerde aynı yoğunlukta işleyen bir “hakimiyet” biçimiyle açıklanamayacağıdır. Söz konusu etki, doğrudan yönetimden çok, konsolosluk raporlama ağları, himaye rejimi, reform baskısı, yerel yöneticilerle kurulan temaslar, hukuki ayrıcalıklar, ticari çıkar savunusu, ulaşım ve iletişim altyapısına dönük talepler ve toplumsal gruplarla kurulan seçici ilişkiler üzerinden işleyen bir nüfuz düzeni üretmiştir. Başka bir ifadeyle Britanya, Osmanlı Suriyesi’nde resmi egemenliğin sahibi olmadan, siyasal ve idari süreçleri etkileme kapasitesi geliştirmeye çabalamıştır.

Öte yandan konsolosluk yazışmaları yalnızca Britanya’nın bölgeye bakışını değil, Osmanlı Suriyesi’nin 19. yüzyıl sonundaki idari, toplumsal ve ekonomik sorunlarını da filtrelenmiş bir biçimde yansıtmaktadır. İngiliz diplomatların gözlemleri, yerel hayatı çoğu kez Britanya çıkarları, rekabet algıları ve stratejik öncelikleri doğrultusunda anlamlandırmıştır. Bu nedenle yazışmalar, doğrudan “nesnel” bir taşra tasviri olarak değil, belirli diplomatik amaçlara göre üretilmiş metinler olarak değerlendirilmelidir. Yine de tam da bu nedenle, söz konusu belgeler Britanya dış politikasının taşrada nasıl kurulduğunu, hangi konuların mesele haline getirildiğini ve Osmanlı yönetiminin hangi alanlarda dış müdahaleye açık görüldüğünü anlamak bakımından son derece kıymetlidir.

Sonuç olarak Osmanlı Suriyesi, 1875-1896 yılları arasında Britanya dış politikasının kenarında duran tali bir saha değil, Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Mısır, Hindistan yolu, Fransız rekabeti, Osmanlı reformları ve toplumsal meselelerin kesiştiği stratejik bir bölge olmuştur. İngiliz konsolosluk yazışmaları, Britanya’nın bu coğrafyadaki varlığını yalnızca gözlemle sınırlamadığını, idare, hukuk, ekonomi, toplum ve uluslararası siyaset alanlarına yayılan bir etki üretmeye çalıştığını göstermektedir. Osmanlı merkezi yönetimi ise aynı dönemde hem taşrayı daha sıkı denetim altına almaya çalışmış hem de büyük güçlerin baskıları karşısında egemenliğini koruma mücadelesi vermiştir. Suriye’de ortaya çıkan tablo, 19. yüzyılın son çeyreğinde

Britanya-Osmanlı ilişkilerinin yalnızca devletlerarası diplomasiyle açıklanamayacağını, konsolosluk ağı, yerel aktörler ve taşra siyaseti üzerinden okunması gerektiğini göstermektedir. Böylece bu tezle, hem Britanya dış politikasının Osmanlı taşrasındaki işleyişine hem de Osmanlı Suriyesi'nin uluslararası siyasetteki yerine ilişkin literatüre arşiv temelli ve bütünlüklü bir katkı sunmaya çalışılmıştır.



KAYNAKÇA

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Ankara, Tan Yayıncılık, 2011.
- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, İmge Kitabevi, 2018.
- Abu-Husayn, Abdul-Rahim, *Provincial Leaderships in Syria, 1575-1650*, Beirut, American University of Beirut, 1985.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", John P. Spagnolo (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, Berkshire, Ithaca Press, 1996, s. 7-26.
- Abu-Mounes, Rana, *European Imperial Influences, Economic Rivalries, and Religious Tension and the 1860 CE Riot in Damascus*, University of Aberdeen, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016.
- Akbulut, Uğur, Selahattin Tozlu, "İngilizlerin Hindistan Yolunu Güvence Altına Alma Çabası: Fırat Nehrinde İlk Vapur İşletme İmtiyazı (1834)", Mustafa Öztürk ve Enver Çakar (ed.), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.
- Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Aksan, Virginia H., "Savaş ve Barış", Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s.109-147.
- Ambrose, Gwilym, "English Traders at Aleppo (1658-1756)", *The Economic History Review*, Cilt 3, Sayı 2, 1931, s. 247-267.
- Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Aydın, Nurhan, Handan Kaya, "Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkez Göçleri", *Tarih ve Günce*, 2021, sayı: 9, s. 223-254.
- Bahit, Muhammed Adnan, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, çev. Mehmet Akif Erdoğdu, İstanbul, Er Yayıncılık, 2017.

- Bailey, Frank Edgar, “Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Barbir, Karl K., *Ottoman Rule in Damascus 1708-1758*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1980.
- Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Barout, Mohammed Jamal, “The Transition from the Timar System to the Iltizam System in the Ottoman Sanjak of Tripoli: The Formation of a Local Ottoman Nobility in the Alawite Mountains in the 17th and 18th Century”, *Ostour*, Cilt 3, Sayı 5, 2017.
- Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti’nin İktisadi Vaziyeti*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Becker, Carl, “What is Historiography?”, *The American Historical Review*, Cilt 44, Sayı 1, 1938, s. 20-28.
- Berridge, G. R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present A study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2009.
- Bodman, Herbert L., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1963.
- Bonine, Michael E., “Of Maps and Regions: Where Is the Geographer’s Middle East?”, Michael E. Bonine ve diğerleri (ed.), *Is There a Middle East: The Evolution of a Geopolitical Concept*, Stanford, California, Stanford University Press, 2012.
- Braude, Benjamin, “Foundation Myths of the Millet System”, Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Volume I: *The Central Lands*, New York, Holmes & Meier Publishers, 1982, s. 65-100.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Cantwell, John, “The Public Record Office: Friend or Foe?”, *Contemporary Record*, Cilt 9, Sayı 2, 1995, s. 368-377.
- Chatty, Dawn, “The Persistence of Bedouin Identity and Increasing Political Self-Representation in Lebanon and Syria,” *Nomadic Peoples*, Volume:18, No:2, 2014, s. 16-33.

Clough, Paul, Jiayu Tang, Mark M. Hall, Amy Warner, “Linking Archival Data to Location: A Case Study at the UK National Archives”, *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, Cilt 63, Sayı 2-3, 2011, s. 127-147.

Çakar, Enver, “XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı”, Mustafa Öztürk ve Enver Çakar (ed.), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.

Çakar, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, 2003, s. 351-374.

Çakar, Enver, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdarî Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri)”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2003, s. 41-60.

Çakar, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.

Çalan, Zeynep Gül Erel, *İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi'nin Kuruluşuna Kadar Mısır'da İngiliz Politikaları (1882-1919)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2021.

Çelik, Kürşat, “Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut Vilayeti'nin Kurulması (1887-88) ve İdari Taksimatı”, Mustafa Öztürk ve Enver Çakar (ed.), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012, Bildiri Kitabı*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.

Çelik, Kürşat, *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London, Routledge, 2006.

Darling, Linda T., “Another Look at Periodization in Ottoman History”, *Turkish Studies Association Journal*, Cilt 26, Sayı 2, 2002, s. 19-28.

Darling, Linda T., “Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetimin Rolü”, Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s.153-166.

Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, E. J. Brill, 1996.

- Davis, Ralph, “English Imports from the Middle East, 1580-1780”, M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, New York, Routledge, 2014, s. 193-206.
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- De Groot, Alexander H., “The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, Yıl 22 (83), Sayı 3, 2003, s. 575-604.
- Demir Görür, Emel, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.
- Douwes, Dick, “Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye’sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik”, Erik Jan Zürcher (ed.), *Devletin Silahlanması: Ortadoğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, çev. M. Tanju Akad, 1. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 123-144.
- Douwes, Dick, *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression*, London, I.B. Tauris Publishers, 2000.
- Dupont, Anne-Laure, Catherine Mayeur-Jaouen, Chantal Verdeil, *Ortadoğu Tarihi 19. Yüzyıldan Günümüze*, çev. Ayşe Meral, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Eldem, Edhem, “18. Yüzyıl ve Değişim”, *Cogito: Osmanlılar Özel Sayısı*, Sayı 19, 1999, s. 189-200.
- Eldem, Edhem, “French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth Century”, *Oriente Moderno*, Nuova Serie, Yıl 18 (79), Sayı 1, 1999, s. 29-48.
- Eldem, Edhem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s.341-396.
- Emrence, Cem, *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Erdem, Gökhan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sürekli Diplomasi’ye Geçiş Süreci*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Eroğlu, Cengiz, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (Global Strateji Enstitüsü), 2007.

- Eyicil, Ahmet, “1895 Maraş ve Zeytun İsyanı”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2000, Sayı: 11, s. 157-210.
- Faruqi, Suraiya, “Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan”, Fikret Adanır ve Suraiya Faruqi (ed.), *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s.403-436.
- Findley, Carter V., “Siyasi Kültür ve Büyük Haneler”, Suraiya Faruqi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s. 89-104.
- Findley, Carter V., “Tanzimat”, Reşat Kasaba (ed.), *Türkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, Cilt 4, çev. Zuhâl Bilgin, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 37-73.
- Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Timaş Yayınları, 2007.
- Firro, Kais M., *A History of the Druzes*, Leiden, E. J. Brill, 1992.
- Fisher, W. B., *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, 6. bs., Great Britain, Methuen & Co Ltd, 1971.
- Frangakis-Syrett, Elena, “Trade Practices in Aleppo in the Middle of the 18th Century: The Case of a British Merchant”, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, Sayı 62, 1991, s. 123-132.
- Friedrich, Anne Kerstin, “Archival Research”, Patrick A. Mello ve Falk Ostermann (ed.), *Routledge Handbook of Foreign Policy Analysis Methods*, London-New York, Routledge, 2023, s. 463-482.
- Gelvin, James L., *Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, 8. bs., İstanbul, Ötüken Yayınları, 2012.
- Ghalehdar, Payam, “Historical Analysis”, Patrick A. Mello ve Falk Ostermann (ed.), *Routledge Handbook of Foreign Policy Analysis Methods*, London, Routledge, 2023.
- Gibb, Hamilton A. R., Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, Part I, Great Britain, Oxford University Press, 1950.
- Gözenç, Selami, *Güneybatı Asya “Orta Doğu” Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, Çantay Kitabevi, 1999.

- Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Volumes I-II, Georgetown University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1979.
- Güney, Emrullah, *Türkiye'nin Komşuları*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2013.
- Hanssen, Jens, "The Empire in the City: Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire", Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (ed.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beirut, Orient-Institut, 2002, s.1-28.
- Harrison, Robert T., *Britain in the Middle East, 1619-1971*, New York, Bloomsbury, 2016.
- Hathaway, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Heraclides, Alexis, Ada Dialla, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent*, Manchester, Manchester University Press, 2015.
- Hopwood, Derek, *Syria 1945-1986: Politics and Society*, London, Unwin Hyman, 1988.
- Horniker, Arthur Leon, "Anglo-French Rivalry in the Levant From 1583 to 1612", *The Journal of Modern History*, Cilt 18, Sayı 4, 1946, s. 289-305.
- Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", William R. Polk ve Richard L. Chambers (ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago, The University of Chicago Press, 1968, s. 41-68.
- Hourani, Albert, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Studia Islamica*, Sayı 8, 1957, s. 89-122.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, 9. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Hudson, Leila, *Transforming Damascus: Space and Modernity in an Islamic City*, London-New York, Tauris Academic Studies, 2008.
- Hütteroth, Wolf-Dieter, "Osmanlı Topraklarının Ekolojisi", Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s.35-64.
- Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Israel, Jonathan I., "Trade, Politics and Strategy: The Anglo-Dutch Wars in the Levant (1647-1675)", Alastair Hamilton, Alexander H. de Groot ve Maurits H. van den Boogert (ed.), *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Leiden, Brill, 2000, s. 11-23.

- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV: Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1: 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Kafadar, Cemal, "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4 (1997-1998), s. 30-75.
- Karlıoğlu, Fatih, *19. Yüzyılın Başlarında Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Diplomasi: Beyrut Limanı ve Hinterlandında Fransız Ticaret Ağı (1798-1840)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2024.
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley, University of California Press, 1997.
- Khalidi, Rashid, *British Policy Towards Syria and Palestine 1906-1914*, London, Middle East Centre, St. Antony's College, 1980.
- Khoury, Dina Rizk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarihyazımı Çözümlemesi", Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016. S.171-193
- Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, Ceren Matbaacılık, 1997.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Koyuncu, Alican, *French Politics of Ottoman Syria During the Third Republic Era, 1870-1924*, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.
- Köksal, Yonca, Mehmet Polatel, "Sunuş: Avrupa Arşivlerinin Osmanlı Çalışmaları İçin Önemi", *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara, VEKAM, 2014.
- Krimsti, Feras, "The 1850 Uprising in Aleppo: Reconsidering the Explanatory Power of Sectarian Argumentations", Ulrike Freitag, Nelida Fuccaro, Claudia Ghrawi ve Nora Lafi (ed.), *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*, New York-Oxford, Berghahn Books, 2015, s. 141-163.

- Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, Columbia University Press, 1983.
- Kunt, İ. Metin, "Bab-ı Hümayun ve Diğer 'Kapılar'", Christine Woodhead (ed.), *Osmanlı Dünyası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2018, s.145-160.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 18, Sayı 18, 1998.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford University Press, 1961.
- Lewis, Norman N., *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Lopez, Robert, Harry Miskimin, Abraham Udovitch, "England to Egypt, 1350-1500: Long-term Trends and Long-distance Trade", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, New York, Routledge, 2014, s. 93-128.
- Ma'oz, Moshe, "Attempts to Create a Political Community in Modern Syria", Ilan Pappé ve Moshe Ma'oz (ed.), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, London, Tauris Academic Studies, 1997.
- Ma'oz, Moshe, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi", Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hayrettin Pınar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 265-285.
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1860: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, London, Oxford University Press, 1968.
- Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteen Century*, Columbia University Press, New York, 1989.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, çev. Mehmet Emin Baş, İstanbul, Küre Yayınları, 2013.
- Masters, Bruce, "Değişen Bir Dünyada Hristiyanlar", Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2. bs., 2016, s. 329-337.
- Masters, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti", Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (ed.), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 19-94.

- Masters, Bruce, "The Millet Wars in Aleppo, 1726-1821: An Ottoman Perspective", Stefan Winter ve Mafalda Ade (ed.), *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Leiden-Boston, Brill, 2019, s. 130-151.
- Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Masters, Bruce, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Coşkun, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.
- Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York-London, New York University Press, 1988.
- Meier, Astrid, "Patterns of Family Formation in Early Ottoman Damascus: Three Military Households in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Peter Sluglett ve Stefan Weber (ed.), *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule: Essays in Honour of Abdul-Karim Rafeq*, Leiden, Brill, 2010, s. 347-369.
- Mironenko-Marenkova, Irina, Kirill Vakh, "An Institution, Its People and Its Documents: The Russian Consulate in Jerusalem through the Foreign Policy Archive of the Russian Empire, 1858-1914", Angelos Dalachanis ve Vincent Lemire (ed.), *Ordinary Jerusalem 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Leiden, Brill, 2018, s. 200-222.
- Momdjian, Mary, "Halabis and Foreigners in Aleppo's Mediterranean Trade: The Role of Levantine Merchants in Eighteenth-Century Commercial Networks", Stefan Winter ve Mafalda Ade (ed.), *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Leiden-Boston, Brill, 2019, s. 109-129.
- Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East*, 2. bs., Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1981.
- Mulich, Jeppe, "International Relations in the Archive: Uses of Sources and Historiography", Benjamin De Carvalho, Julia Costa Lopez ve Halvard Leira (ed.), *Routledge Handbook of Historical International Relations*, London, Routledge, 2021, s. 489-500.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1963.
- Onley, James, *The Arabian Frontier of the British Raj: Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth-Century Gulf*, Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1987.

- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 18. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 4. bs., Ankara, Cedit Neşriyat, 2012.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London, Methuen, 1981.
- Öğüt, Tahir, “19. Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahalli Meclisler”, Erol Özvar ve Arif Bilgin (ed.), *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008, s.355-376.
- Önen, Nizam, Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye: Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Öngör, Sami, *Orta Doğu Siyasi ve İktisadi Coğrafya*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1964.
- Ötümlü, Arzu, *Tarihten Günümüze Kadar Bereketli Hilal’de Sosyo-Ekonomik Yapı*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Özavcı, Ozan, *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*, Oxford, Oxford University Press, 2021.
- Özkoç, Özge, *Mısır’ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003.
- Panaite, Viorel, “French Capitulations and Consular Jurisdiction in Egypt and Aleppo in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries”, Pascal W. Firges ve Tobias P. Graf (ed.), *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, Leiden, Brill, 2014, s. 149-174.
- Parry, Jonathan, *Promised Lands: The British and the Ottoman Middle East*, Princeton, Princeton University Press, 2022.
- Philipp, Thomas, “Bilad al-Sham in the Modern Period: Integration into the Ottoman Empire and New Relations with Europe”, *Arabica*, Cilt 51, Sayı 4, 2004, s. 409-429.
- Pipes, Daniel, *Greater Syria the History of an Ambition*, Oxford University Press, New York, 1990.
- Prousis, Theophilus C., “Rebellion, Unrest, Calamity: British Reports on Ottoman Syria in 1821-1823”, *Chronos*, Sayı 29, 2014, s. 185-210.

- Prousis, Theophilus C., *British Consular Reports from the Ottoman Levant in an Age of Upheaval, 1815-1830*, İstanbul, The Isis Press, 2010.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Edirne, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Rafeq, Abdul-Karim, "The Local Forces in Syria in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", V. J. Parry ve M. E. Yapp (ed.), *War, Technology and Society in the Middle East*, London-New York, Oxford University Press, 1975, s. 277-308.
- Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus From 1723 to 1783 with Special Reference to the Azm Pashas*, University of London, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1963.
- Rafeq, Abdul-Karim, *The Province of Damascus 1723-1783*, 2. bs., Beirut, Khayats, 1970.
- Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Reilly, James A., *Fragile Nation, Shattered Land: The Modern History of Syria*, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2019.
- Richards, Thomas, *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*, London, Verso, 1993.
- Roded, Ruth, "The Syrian Urban Notables: Elite, Estates, Class?", *Asian and African Studies*, Cilt 20, Sayı 3, 1986, s. 375-384.
- Rogan, Eugene, "Instant Communication: The Impact of the Telegraph in Ottoman Syria", Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (ed.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1998, s. 113-128.
- Rozen, Minna, "Osmanlı Yahudileri", Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s.311-322.
- Rukancı, Fatih, Hakan Anameriç, Alparslan Başar, *Arşiv ve Arşivcilik: Kuram, Strateji ve Uygulamalar*, Ankara, Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2021.
- Salih, Shakeeb, "The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran", *Middle Eastern Studies*, Cilt 13, Sayı 2, 1977, s. 251-257.
- Salzmann, Ariel, "The Old Regime and the Ottoman Middle East", Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, New York, Routledge, 2012, s. 409-422.

- Salzmann, Ariel, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Leiden, Brill, 2004.
- Samur, Sabahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Samur, Sabahattin, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988.
- Sarı, Ali, *Yemen'de Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Nevâhi-i Tis'a Sınırı Örneği*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2023.
- Sarıoğlu, İrşat, "Doğu Sorunu ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığını ve Toprak Bütünlüğünü, Koruma Politikasının Oluşumu", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 20, 2019.
- Schayegh, Cyrus, *Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021.
- Schilcher, Linda Schatkowski, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1985.
- Scott, James C., *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, Yale University Press, 1976.
- Shaw, Stanford J., Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2: *Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1918*, çev. Mehmet Harmancı, 2. bs., İstanbul, E Yayınları, 2006.
- Shorrock, William I., *French Imperialism in the Middle East: The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1976.
- Spagnolo, J. P., "French Influence in Syria Prior to World War I: The Functional Weakness of Imperialism", *Middle East Journal*, Cilt 23, Sayı 1, 1969, s. 45-62.
- Steensgaard, Niels, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review*, Cilt 15, Sayı 1-2, 1967, s. 13-55.
- Sümer, Çağdaş, *Düzenini Arayan Osmanlı: Eski Rejimden Meşrutiyet'e Osmanlı'da Siyasal Çatışma ve Rejimler*, İstanbul, Yordam Kitap, 2023.
- Taştek, Talha, *İngiliz Belgelerinde 20. Yüzyıl Başlarında Akdeniz ve Balkanlarda Hakimiyet Tartışmaları 1900-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

- Thompson, Elizabeth, "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 25, Sayı 3, 1993, s. 457-475.
- Tibawi, A. L., *British Interests in Palestine, 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise*, London, Oxford University Press, 1961.
- Toledano, Ehud R., "Ottoman Concepts of Slavery in the Nineteenth Century", Christine Woodhead (ed.), *Osmanlı Dünyası*, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018, s.103-115.
- Toledano, Ehud R., "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", Ilan Pappé ve Moshe Ma'oz (ed.), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*, London, Tauris Academic Studies, 1997, s. 145-162.
- Tunçdilek, Necdet, *Güneybatı Asya*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- White, Joshua M., "Shifting Winds: Piracy, Diplomacy, and Trade in the Ottoman Mediterranean, 1624-1626", Pascal W. Firges, Tobias P. Graf, Christian Roth ve Gülay Tulasoğlu (ed.), *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, Leiden, Brill, 2014, s. 89-110.
- White, Sam, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, 2. bs., İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2020.
- Wilkins, Charles L., *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo 1640-1700*, Leiden-Boston, Brill, 2010.
- Winter, Stefan, "17.-18. Yüzyılda Kuzey Suriye'nin Göçebe Aşiretleri Örneğinde Osmanlı Sosyal Disiplin Çabaları", *Birnebûn*, Sayı 24, 2004, çev. Nuh Ateş, s. 61-66.
- Winter, Stefan, "Alep et l'émirat du désert (Çöl Beyliği) au XVIIe-XVIIIe siècle", Stefan Winter ve Mafalda Ade (ed.), *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Leiden-Boston, Brill, 2019, s. 86-108.
- Stefan Winter, "The Kızılbaş Of Syria and Ottoman Shiism", *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge Taylor & Francis, New York, 2012, s. 171-183.
- Winter, Stefan, "Suriyeli Kızılbaşlar ve Osmanlı Şiiliği", Christine Woodhead (ed.), *Osmanlı Dünyası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018, s.229-244.
- Winter, Stefan, *A History of the 'Alawis: From Medieval Aleppo to the Turkish Republic*, Princeton, Princeton University Press, 2016.

Winter, Stefan, Mafalda Ade (ed.), *Aleppo and Its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*, Leiden-Boston, Brill, 2019.

Woodhead, Christine (ed.), *Osmanlı Dünyası*, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018.

Yale, Elizabeth, “The History of Archives: The State of the Discipline”, *Book History*, Cilt 18, 2015, s. 332-359.

Yaycıoğlu, Ali, “Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk: Çatışma Mı, Ortaklık Mı?”, Christine Woodhead (ed.), *Osmanlı Dünyası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 557-578.

Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009.

Yurdakul, Nurcan, *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

Zachs, Fruma, “‘Novice’ or ‘Heaven-Born’ Diplomat? Lord Dufferin’s Plan for a ‘Province of Syria’: Beirut, 1860-1861”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 36, Sayı 3, 2000, s. 1-28.

Zachs, Fruma, *The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut*, Leiden-Boston, Brill, 2005.

Zenner, Walter P., “Middleman Minorities in the Syrian Mosaic: Trade, Conflict, and Image Management”, *Sociological Perspectives*, Cilt 30, Sayı 4, 1987, s. 400-421.

Zürcher, E. J., Yalimov, I., Adanır, Fikret, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği”, Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (ed.), *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.7-12.

Arşiv Belgeleri: Konsolosluk Yazışmaları

TNA, FO 195 1202, Fitzgerald’dan Konsolos Moore’e, Londra, 28 Ağustos 1858.

TNA, FO 195 1202, Fitzgerald’dan Schlemiel’a, Londra, 31 Ağustos 1858.

TNA, FO 195 1201, Black and Co.’dan Eldridge’ye, 21 Aralık 1866.

TNA, FO 195 1305, Henderson’dan Goschen’e, Halep, 18 Kasım 1870.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 1 Şubat 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 17 Şubat 1875.

TNA, FO 195 1067, Green'den Henry Elliot'a, Şam, 3 Mart 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 31 Mart 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 3 Nisan 1875.

TNA, FO 195 1067, Nusayri Köylülerinden Vitale'ye, Lazkiye, 10 Nisan 1875.

TNA, FO 195 1067, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 30 Nisan 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 3 Mayıs 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 28 Mayıs 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 9 Haziran 1875.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 19 Temmuz 1875.

TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 12 Ağustos 1875.

TNA, FO 195 1067, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 16 Ağustos 1875.

TNA, FO 195 1067, Skene'den Elliot'a, Halep, 20 Ağustos 1875.

TNA, FO 195 1067, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 28 Aralık 1875.

TNA, FO 195 1113, Abela'dan Eldridge'ye, Sayda, 4 Ocak 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 17 Ocak 1876.

TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 18 Ocak 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 7 Şubat 1876.

TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 11 Şubat 1876.

TNA, FO 195, 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 14 Mart 1876.

TNA, FO 195 1113, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 1 Nisan 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 4 Nisan 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 24 Nisan 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 30 Mayıs 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Elliot'a, Beyrut, 11 Haziran 1876.

TNA, FO 195 1113, Skene'den Elliot'a, Halep, 24 Haziran 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 9 Temmuz 1876.

TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 13 Temmuz 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 23 Temmuz 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Elliot'a, Beyrut, 3 Eylül 1876.

TNA, FO 195, 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 23 Eylül 1876.

TNA, FO 195 1113, Kamil Paşa'dan Eldridge'ye, Beyrut, 28 Ekim 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 30 Ekim 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 13 Kasım 1876.

TNA, FO 195 1113, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 25 Kasım 1876.

TNA, FO 195 1113, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 14 Aralık 1876.

TNA, FO 195 1113, Skene'den Elliot'a, Halep, 28 Aralık 1876.

TNA, FO 195 1153, Avusturya-Fransa-İspanya-İngiltere Yardımcı Konsoloslarından Adana Valiliği'ne, Mersin, 5 Ocak 1877.

TNA, FO 195 1153, Skene'den Henry Elliot'a, Halep, 8 Ocak 1877.

TNA, FO 195 1153, Skene'den Elliot'a, Halep, 9 Ocak 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Elliot'a, Beyrut, 20 Ocak 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nassau Jocelyn'e, Beyrut, 6 Şubat 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nassau Jocelyn'e, Beyrut, 14 Şubat 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nassau Jocelyn'e, Beyrut, 17 Şubat 1877.

TNA, FO 195 1153, Skene'den Nassau Jocelyn'e, Halep, 20 Şubat 1877.

TNA, FO 195, 1153, Skene'den Nassau Jocelyn'e, Halep, 28 Şubat 1877.

TNA, FO 195, 1153, Eldridge'den Jocelyn'e, Beyrut, 3 Mart 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nassau Jocelyn'e, Beyrut, 16 Mart 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Nassau Jocelyn'e, Beyrut, 30 Mart 1877.

TNA, FO 195 1153, Habib Abela'dan Eldridge'ye, Sayda, 19 Ocak 1877.

TNA, FO 195 1153, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam, 29 Mayıs 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 12 Mayıs 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 12 Haziran 1877.

TNA, FO 195 1153, Skene'den Henry Layard'a, Halep, 12 Haziran 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 14 Haziran 1877.

TNA, FO 195 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 23 Haziran 1877.

TNA, FO 195, 1153, Habib Abela'dan Eldridge'ye, Sayda, 2 Temmuz 1877.

TNA, FO 195, 1153, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 5 Temmuz 1877.

TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 8 Temmuz 1877.

TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 10 Temmuz 1877.

TNA, FO 195 1154, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam, 16 Temmuz 1877.

TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 4 Ağustos 1877.

TNA, FO 195 1154, Gabbay'dan Skene'ye, Halep, 27 Haziran 1877.

TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 30 Eylül 1877.

TNA, FO 195 1154, Yüzbaşı Austruther'dan Başkonsolos Eldridge'ye, 26 Eylül 1877.

TNA, FO 195 1154, Skene'den Henry Layard'a, Halep, 30 Ekim 1877.

TNA, FO 195 1154, Skene'den Henry Layard'a, Halep, 12 Kasım 1877.

TNA, FO 195 1154, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 4 Aralık 1877.

TNA, FO 195 1154, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 13 Aralık 1877.

TNA, FO 195 1154, Jago'dan Derby Kontu'na, Şam, 17 Aralık 1877.

TNA, FO 195 1201, James Nixon'dan Eldridge'ye, 28 Aralık 1877.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 4 Şubat 1878.

TNA, FO 195 1201, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 6 Şubat 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 20 Şubat 1878.

TNA, FO 195, 1201, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 28 Şubat 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Derby Kontu'na, Beyrut, 28 Şubat 1878.

TNA, FO 195 1201, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 4 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 3 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 4 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 10 Mart 1878.

TNA, FO 195, 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 12 Mart 1878.

TNA, FO 195, 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 16 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 22 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Tattarachi'den Henderson'a, Mersin, 25 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 25 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Jago'dan Earl of Derby'e, Şam, 27 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 29 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Derby Kontu'na, Beyrut, 31 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 12 Nisan 1878.

TNA, FO 195 1201, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam, 7 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Blanche'den Eldridge'ye, Trablusşam, 20 Nisan 1878.

TNA, FO 195 1201, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 13 Şubat 1878.

TNA, FO 195 1201, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 9 Mart 1878.

TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 9 Haziran 1878.

TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 13 Haziran 1878.

TNA, FO 195 1201, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 21 Haziran 1878.

TNA, FO 195 1202, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 28 Nisan 1878.

TNA, FO 195 1202, Abela'dan Eldridge'ye, Sayda, 27 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Blanche'den Eldridge'ye, Aleih, 31 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Aleih, 17 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Aleih, 22 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 12 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 27 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 29 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, Aleih, 2 Ağustos 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Aleih, 30 Ağustos 1878.

TNA, FO 195 1202, Owen Phibbs'den Henry Brackenbury'ye, Beyrut, 13 Ağustos 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 15 Eylül 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Aleih, 10 Ekim 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 11 Ekim 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 20 Ekim 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 11 Temmuz 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 8 Kasım 1878.

TNA, FO 195 1202, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 24 Kasım 1878.

TNA, FO 195 1202, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 2 Aralık 1878.

TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam, 22 Aralık 1878.

TNA, FO 195 1202, Jago'dan Layard'a, Şam, 31 Aralık 1878.

TNA, FO 195 1262, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 1 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 6 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Zeytun Halkın'dan Henderson'a, Halep, 6 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 6 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 7 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Jago'dan William White'e, Şam, 16 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 18 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam, 27 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Rum ve Maruni Topluluklardan Blanche'ye, Trablusşam, 28 Ocak 1879.

TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam, 15 Şubat 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 15 Şubat 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 27 Şubat 1879.

TNA, FO 195 1262, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam, 1 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 1 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 2 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Hadikat El Akhbar, 6 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Layard'a, Beyrut, 15 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 15 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 19 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 28 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Henderson'dan Mallet'e, Halep, 29 Mart 1879.

TNA, FO 195 1262, Eldridge'den Edward B. Mallet'e, Beyrut, 30 Mart 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam, 8 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Salisbury Markisi'ne, Şam, 10 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 10 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Edward B. Malet'e, Şam, 14 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 17 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 25 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 29 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Eldridge'den B. Malet'a, Beyrut, 26 Nisan 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 9 Mayıs 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 9 Mayıs 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 10 Mayıs 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 11 Mayıs 1879.

TNA, FO 195 1263, Eldridge'den Salisbury Markisi'ne, Beyrut, 14 Mayıs 1879.

TNA, FO 195 1263, Henderson'dan E.B. Malet'e, Halep, 26 Haziran 1879.

TNA, FO 195 1263, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 27 Haziran 1879.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 26 Temmuz 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 11 Temmuz 1879.

TNA, FO 195 1264, Jago'dan Salibury Markisi'ne, Şam, 16 Ağustos 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 3 Eylül 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 25 Eylül 1879.

TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Salibury Markisi'ne, Beyrut, 29 Ekim 1879.

TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 8 Kasım 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Kasım 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 12 Kasım 1879.

TNA, FO 195 1264, Eldridge'den Henry Layard'a, Aleih, 19 Kasım 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 22 Kasım 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 24 Aralık 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 25 Aralık 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 29 Aralık 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 10 Aralık 1879.

TNA, FO 195 1264, Henderson'dan Salisbury Markisi'ne, Halep, 31 Aralık 1879.

TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 17 Ocak 1880.

TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 29 Ocak 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 2 Şubat 1880.

TNA, FO 195 1306, Jago'dan Henry Layard'a, Şam, 10 Şubat 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 10 Mart 1880.

TNA, FO 195 1305, Beaman'dan Eldridge'ye, Beyrut, 11 Mart 1880.

TNA, FO 195 1305, Eldridge'den Henry Layard'a, Beyrut, 16 Mart 1880.

TNA, FO 195 1305, Dickson'dan Henry Layard'a, Beyrut, 10 Nisan 1880.

TNA, FO 195 1305, Dickson'dan Henry Layard'a, Beyrut, 14 Nisan 1880.

TNA, FO 195 1305, Dickson'dan Henry Layard'a, Beyrut, 23 Nisan 1880.

TNA, FO 195 1305, Jago'dan Dickson'a, Şam, 5 Mayıs 1880.

TNA, FO 195 1306, Dickson'dan Henry Layard'a, 14 Mayıs 1880.

TNA, FO 195 1306, Dickson'dan Henry Goschen'e, Beyrut, 13 Ağustos 1880.

TNA, FO 195 1306, Jago'dan Goschen'e, Şam, 16 Ağustos 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan J.G. Goschen'e, Halep, 27 Ağustos 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Henry Layard'a, Halep, 2 Eylül 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep, 26 Ekim 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep, 3 Kasım 1880.

TNA, FO 195 1305, Henderson'dan Goschen'e, Halep, 18 Kasım 1880.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep, 1 Ocak 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep, 29 Ocak 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. John'a, Beyrut, 31 Ocak 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep, 3 Şubat 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan R.J. John'a, Halep, 10 Şubat 1881.

TNA, FO 195 1369, Jago'dan R.J. John'a, Şam, 13 Şubat 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan G.J. Goschen'e, Halep, 23 Şubat 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Goschen'e, Halep, 24 Şubat 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. John'a, Beyrut, 25 Mart 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. John'a, Beyrut, 25 Nisan 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut, 6 Mayıs 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut, 11 Mayıs 1881.

TNA, FO 195 1368, Dickson'dan R. Goschen'e, Beyrut, 23 Mayıs 1881.

TNA, FO 195 1369, Yüzbaşı Stewart'tan Dufferin Kontu'na, Halep, 29 Haziran 1881.

TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut, 16 Temmuz 1881.

TNA, FO 195 1369, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Beyrut, 28 Temmuz 1881.

TNA, FO 195 1369, Jago'dan Goschen'e, Şam, 24 Temmuz 1881.

TNA, FO 195 1369, Jago'dan Goschen'e, Şam, 27 Ağustos 1881.

TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 6 Kasım 1881.

TNA, FO 195 1369, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 1 Aralık 1881.

TNA, FO 195 1368, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep, 27 Ekim 1881.

TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 16 Ocak 1882.

TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 28 Ocak 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 31 Ocak 1882.

TNA, FO 195 1412, Jago'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 3 Şubat 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 20 Nisan 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 19 Mayıs 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 22 Mayıs 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 17 Haziran 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 2 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 16 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 21 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 24 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 29 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 6 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 12 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 22 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 24 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 27 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 31 Ağustos 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 4 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 9 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 10 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 16 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 21 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 22 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 24 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 26 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 9 Ekim 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 20 Ekim 1882.

TNA, FO 195 1410, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 23 Ekim 1882.

TNA, FO 195 1412, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep, 25 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 14 Temmuz 1882.

TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 23 Eylöl 1882.

TNA, FO 195 1412, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 15 Aralık 1882.

TNA, FO 195 1448, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 13 Ocak 1883.

TNA, FO 195 1448, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 25 Ocak 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 31 Ocak 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 9 Şubat 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 29 Mart 1883.

TNA, FO 195 1448, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 5 Nisan 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 7 Nisan 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 20 Mayıs 1883.

TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Wyndham'a, Halep, 21 Mayıs 1883.

TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Wyndham'a, Halep, 9 Haziran 1883.

TNA, FO 195 1447, Vitale'den Eldridge'ye, Lazkiye, 16 Mayıs 1883.

TNA, FO 195 1448, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 20 Temmuz 1883.

TNA, FO 195 1448, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 5 Ağustos 1883.

TNA, FO 195 1448, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 12 Ağustos 1883.

TNA, FO 195 1448, Block'tan Wyndham'a, Şam, 15 Ağustos 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 18 Ağustos 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 24 Ağustos 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 22 Eylül 1883.

TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep, 30 Eylül 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 14 Ekim 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Aleih, 20 Ekim 1883.

TNA, FO 195 1447, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 22 Ekim 1883.

TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep, 20 Ekim 1883.

TNA, FO 195 1448, Henderson'dan Dufferin Kontu'na, Halep, 8 Kasım 1883.

TNA, FO 195 1477, Edmund Cabanis'den Dufferin Kontu'na, Halep, 16 Nisan 1884.

TNA, FO 195 1480, Dickson'dan Dufferin Kontu'na, Şam, 19 Nisan 1884.

TNA, FO 195 1477, Calvert'ten Dufferin Kontu'na, Halep, 11 Ağustos 1884.

TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Dufferin Kontu'na, Beyrut, 13 Temmuz 1884.

TNA, FO 195 1480, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 5 Kasım 1884.

TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 2 Aralık 1884.

TNA, FO 195 1480, Eldridge'den Wyndham'a, Beyrut, 10 Aralık 1884.

TNA, FO 195 1480, Dickson'dan Wyndham'a, Beirut, 16 Aralık 1884.

TNA, FO 195 1518, Christianman'dan Henderson'a, Adana, 18 Ocak 1885.

TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wyndham'a, Halep, 20 Ocak 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 7 Ocak 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam, 19 Ocak 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den Wyndham'a, Beirut, 16 Şubat 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den Wyndham'a, Beirut, 21 Şubat 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam, 3 Mart 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 7 Mart 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den Wyndham'a, Beirut, 20 Mart 1885.

TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wyndham'a, Halep, 3 Nisan 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan Wyndham'a, Şam, 30 Nisan 1885.

TNA, FO 195 1518, Henderson'dan Wyndham'a, Halep, 26 Mayıs 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam, 8 Temmuz 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den William White'e, Aleih, 2 Eylül 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den William White'e, Beirut, 27 Ağustos 1885.

TNA, FO 195 1510, Eldridge'den William White'e, Beirut, 30 Eylül 1885.

TNA, FO 195 1480, Eldridge'den William White'e, Aleih, 30 Temmuz 1885.

TNA, FO 195 1514, Dickson'dan William White'e, Şam, 13 Kasım 1885.

TNA, FO 195 1548, Dahiliye Nezareti, Çeviri, Dickson'dan William White'a, 16 Aralık 1885.

TNA, FO 195 1548, Dahiliye Nezareti, Çeviri, Dickson'dan William White'a, 31 Aralık 1885.

TNA, FO 195, 1153, Eldridge'den William White'e, Beirut, 9 Ocak 1886.

TNA, FO 195 1548, Eldridge'den Sir W. Thornton'a, Beyrut, 16 Nisan 1886.

TNA, FO 195 1548, Dickson'dan W. Thornton'a, Beyrut, 28 Haziran 1886.

TNA, FO 195 1545, Henderson'dan Sir Edward Thornton'a, Halep, 24 Kasım 1886.

TNA, FO 195 1548, Dickson'dan Iddesleigh Kontu'na, Şam, 24 Kasım 1886.

TNA, FO 195 1548, Dickson'dan William White'e, Şam, 4 Aralık 1886.

TNA, FO 195 1583, Dickson'dan William White'e, Şam, 31 Mart 1887.

TNA, FO 195 1583, Eş &.ref Paşa'dan Dickson'a, Şam, 3 Mayıs 1887.

TNA, FO 195 1583, Dickson'dan William White'e, Şam, 7 Mayıs 1887.

TNA, FO 195 1583, Dickson'dan William White'e, Şam, 17 Haziran 1887.

TNA, FO 195 1581, Eyres'den Eldridge'ye, Beyrut, 5 Ağustos 1887.

TNA, FO 195 1581, Eldridge'den William White'a, Aleih, 22 Temmuz 1887.

TNA, FO 195 1581, Eldridge'den William White'e, Beyrut, 20 Ekim 1887.

TNA, FO 195 1648, Dickson'dan William White'e, Şam, 21 Mayıs 1889.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 3 Mart 1890.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 3 Mayıs 1890.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 11 Nisan 1890.

TNA, FO 195 1683, Trotter'dan William White'e, Beyrut, 25 Haziran 1890.

TNA, FO 195 1683, Trotter'dan William White'e, Beyrut, 2 Temmuz 1890.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 21 Ağustos 1890.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 30 Ağustos 1890.

TNA, FO 195 1690, Cis Katoliklerinden Jago'ya, Şam, 13 Ekim 1890.

TNA, FO 195 1690, Jago'dan William White'e, Halep, 17 Ekim 1890.

TNA, FO 195 1690, Jago'dan William White'e, Şam, 24 Ekim 1890.

TNA, FO 195 1687, Dickson'dan William White'e, Şam, 26 Ekim 1890.

TNA, FO 195 1683, Eyres'den William White'a, Beyrut, 29 Ekim 1890.

TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam, 6 Şubat 1891.

TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam, 14 Mart 1891.

TNA, FO 195 1720, Jago'dan William White'e, Şam, 20 Mart 1891.

TNA, FO 195 1761, Vali Osman Nuri'den Trotter'a, Şam, 17 Aralık 1891.

TNA, FO 195 1761, Trotter'dan E. Fane'ye, Beyrut, 15 Ocak 1892.

TNA, FO 195 1761, Trotter'dan Daniel Oliver'a, Humus, 17 Ocak 1892.

TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Francis Clara Ford'a, Beyrut, 25 Temmuz 1892.

TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut, 1 Ağustos 1892.

TNA, FO 195 1761, Hallward'dan Sir Francis Clara Ford'a, Beyrut, 31 Ağustos 1892.

TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut, 27 Şubat 1893.

TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Clara Ford'a, Beyrut, 19 Mayıs 1893.

TNA, FO 195 1801, Trotter'dan Sir Nicolson'a, Beyrut, 11 Temmuz 1893.

TNA, FO 195 1843, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 21 Mayıs 1894.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 11 Mart 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 3 Nisan 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 4 Nisan 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 24 Nisan 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 29 Nisan 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 10 Mayıs 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 1 Haziran 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 2 Haziran 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 25 Temmuz 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 27 Temmuz 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 14 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 17 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 23 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 27 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 28 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1883, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Şam, 29 Ekim 1895.

TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam, 3 Aralık 1895.

TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam, 4 Aralık 1895.

TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam, 25 Aralık 1895.

TNA, FO 195 1881, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Şam, 31 Aralık 1895.

TNA, FO 195 1883, Sanders'den Barnham'a, Antep, 11 Aralık 1895.

TNA, FO 195 1886, Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 20 Nisan 1895.

TNA, FO 195 1932, Barnham'dan Sir Philip Currie'ye, Halep, 6 Ocak 1896.

TNA, FO 195 1940, Eyres'den Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 9 Ocak 1896.

TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 12 Mayıs 1896.

TNA, FO 195 1932, Catoni'den Sir Philip Currie'ye, Halep, 20 Mayıs 1896.

TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 17 Haziran 1896.

TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 23 Haziran 1896.

TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 29 Haziran 1896.

TNA, FO 195 1937, Drummond Hay'dan Sir Philip Currie'ye, Beyrut, 15 Aralık 1896.

Çevrimiçi Kaynaklar

The National Archives, Secretaries of State: State Papers Foreign, Archives of British Legations,

<https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C13644>

(Erişim tarihi: 02.05.2025).

The National Archives, Secretaries of State: State Papers Foreign, Supplementary,

<https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C13649>

(Erişim tarihi: 02.05.2025).

The National Archives, State Papers Foreign, 1509–1782,

<https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/state-papers-foreign-1509-1782/>

(Erişim tarihi: 02.05.2025).

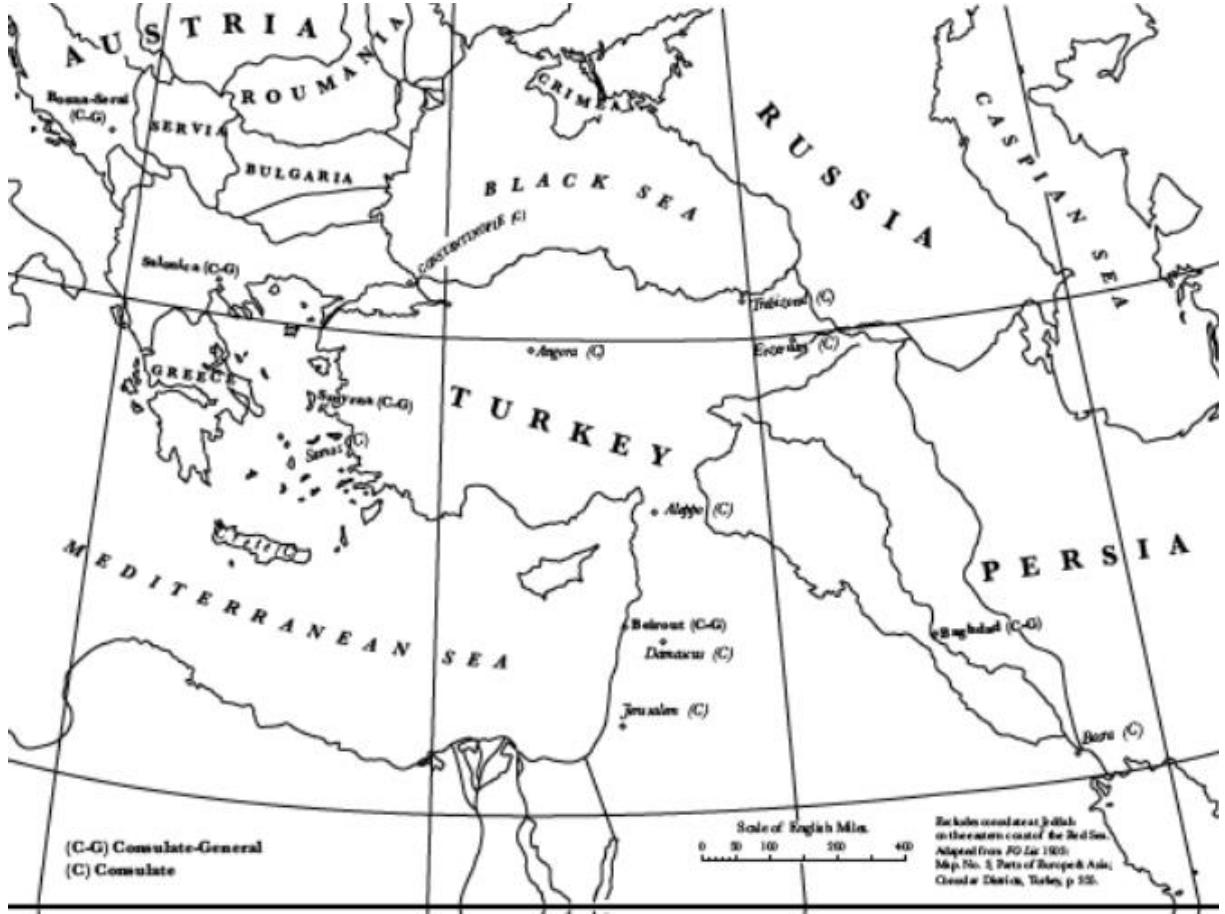
Mülakat: Linda Schatkowski Schilcher ile 2019 yılında academia üzerinden yapılan yazılı görüşme.

EKLER

Ek 1: Haritalarda Suriye

Harita Giriş: İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne Bağlı Başlıca Konsolosluk

Görevleri, 1903¹³⁰⁴



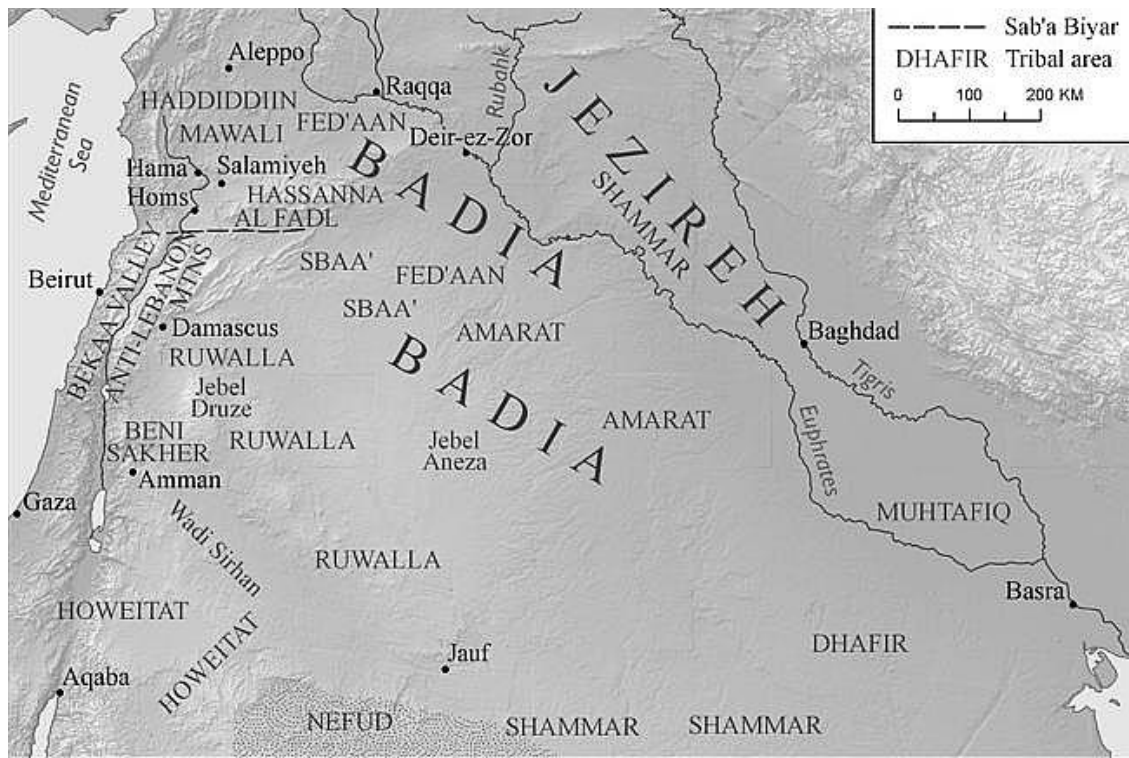
¹³⁰⁴ G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present A study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2009, s. xxiii.

Harita 1.1: Fiziksel Özellikleri ve Ana Kentleri ile Suriye'nin Genel Haritası¹³⁰⁵



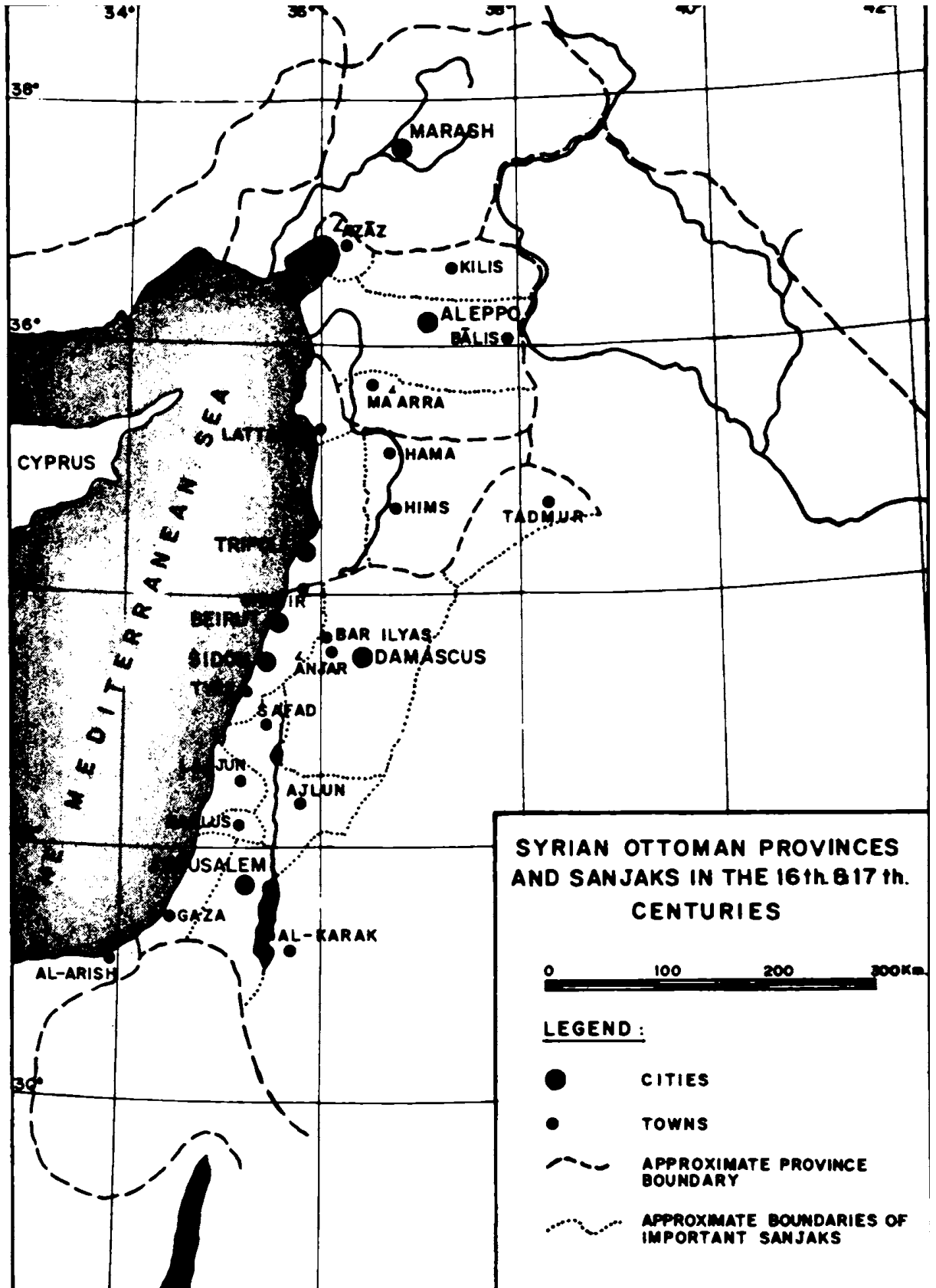
¹³⁰⁵ Colbert C. Held, *Middle East ...*, 2006, s. 269.

Harita 1.2: Badiya¹³⁰⁶

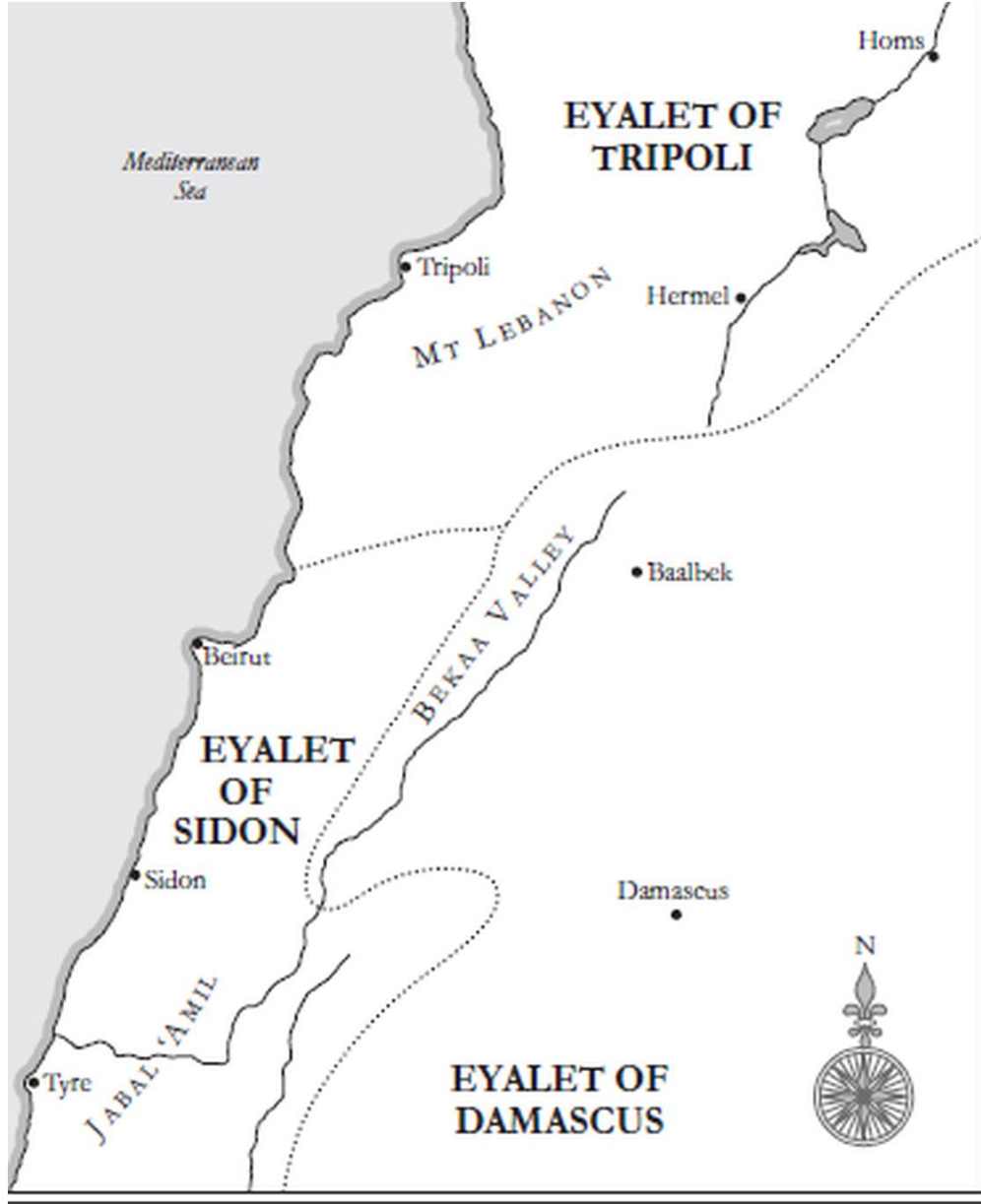


¹³⁰⁶ Dawn Chatty, "The Persistence of Bedouin Identity and Increasing Political Self-Representation in Lebanon and Syria," *Nomadic Peoples*, Volume:18, No:2, 2014, s. 19.

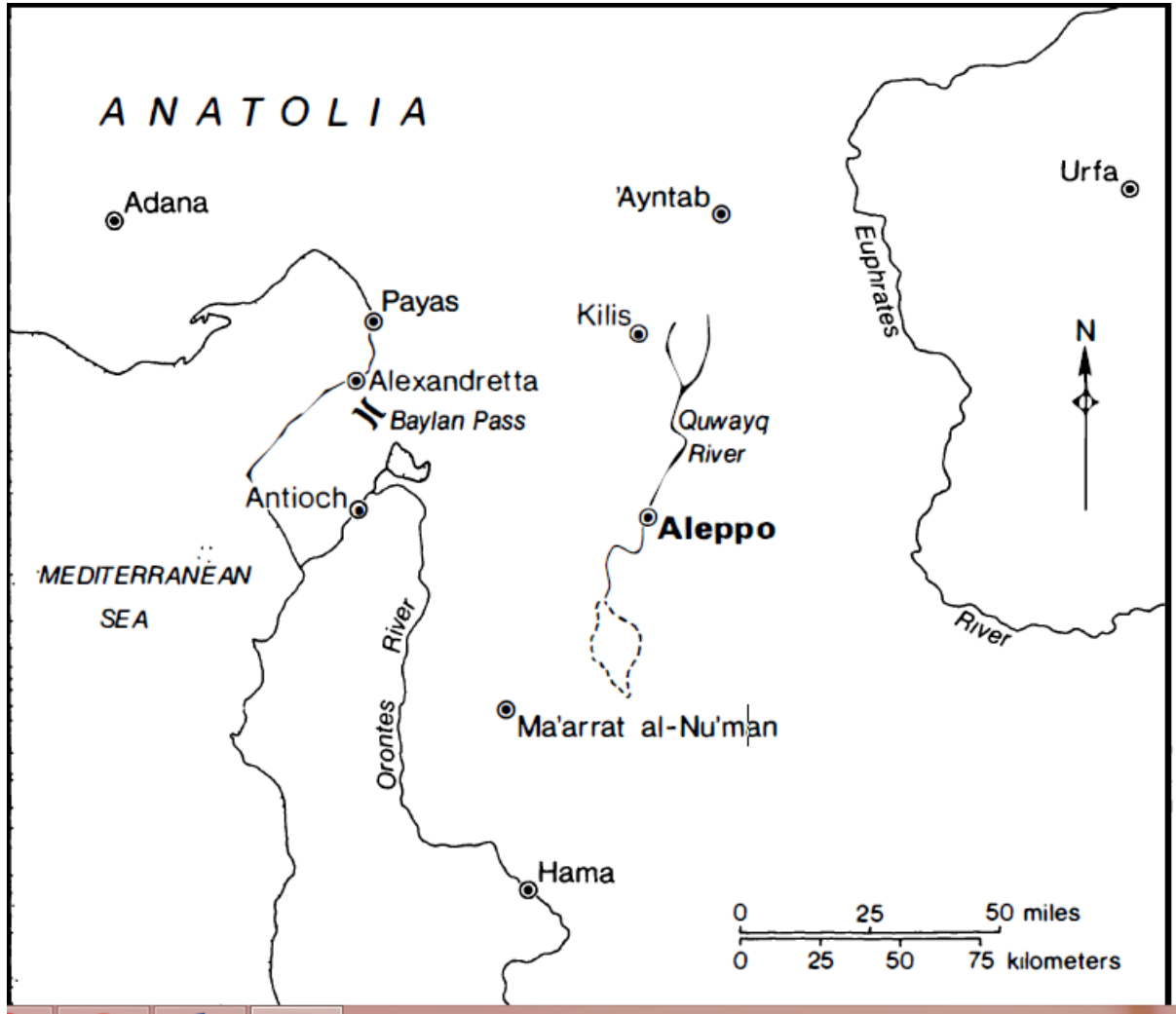
Harita 1.3: 16. ve 17. Yüzyıllarda Suriye Osmanlı Eyaletleri ve Sancakları¹³⁰⁷



¹³⁰⁷ Abdul-Rahim Abu-Husayn, *Provincial Leaderships ...*, 1985, s. 82.

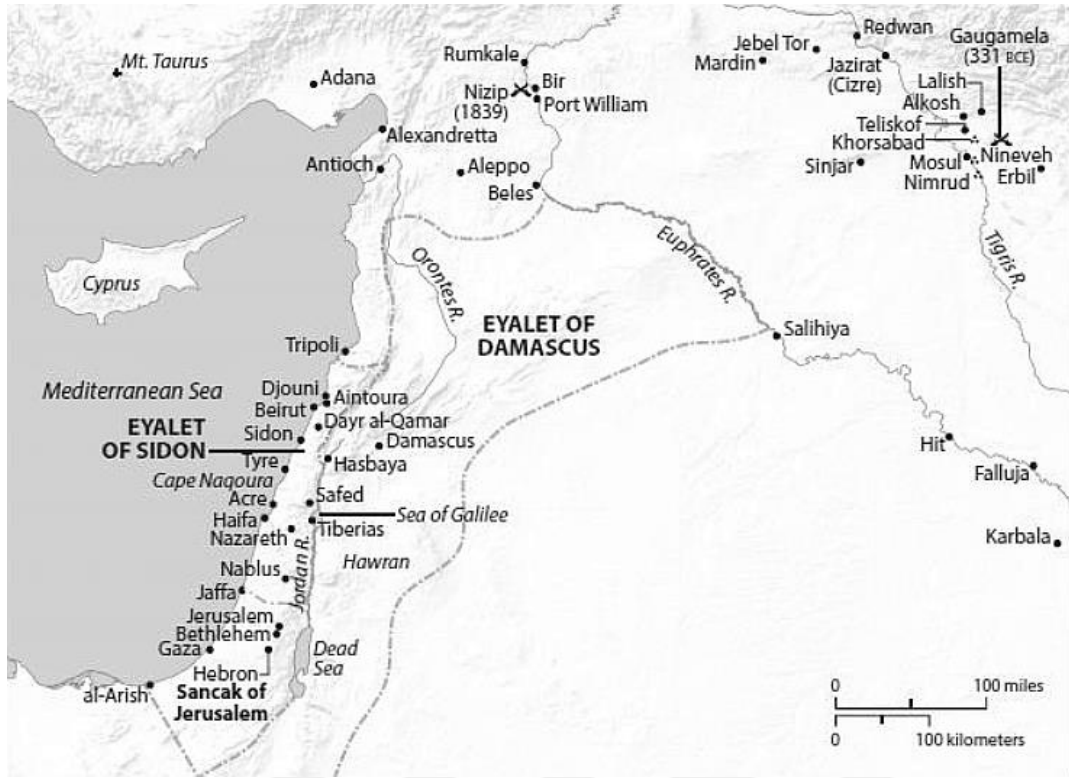


¹³⁰⁸ Stefan Winter, "The Kızılbaş Of Syria and Ottoman Shiism", *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge Taylor & Francis, New York, 2012, s. 177.

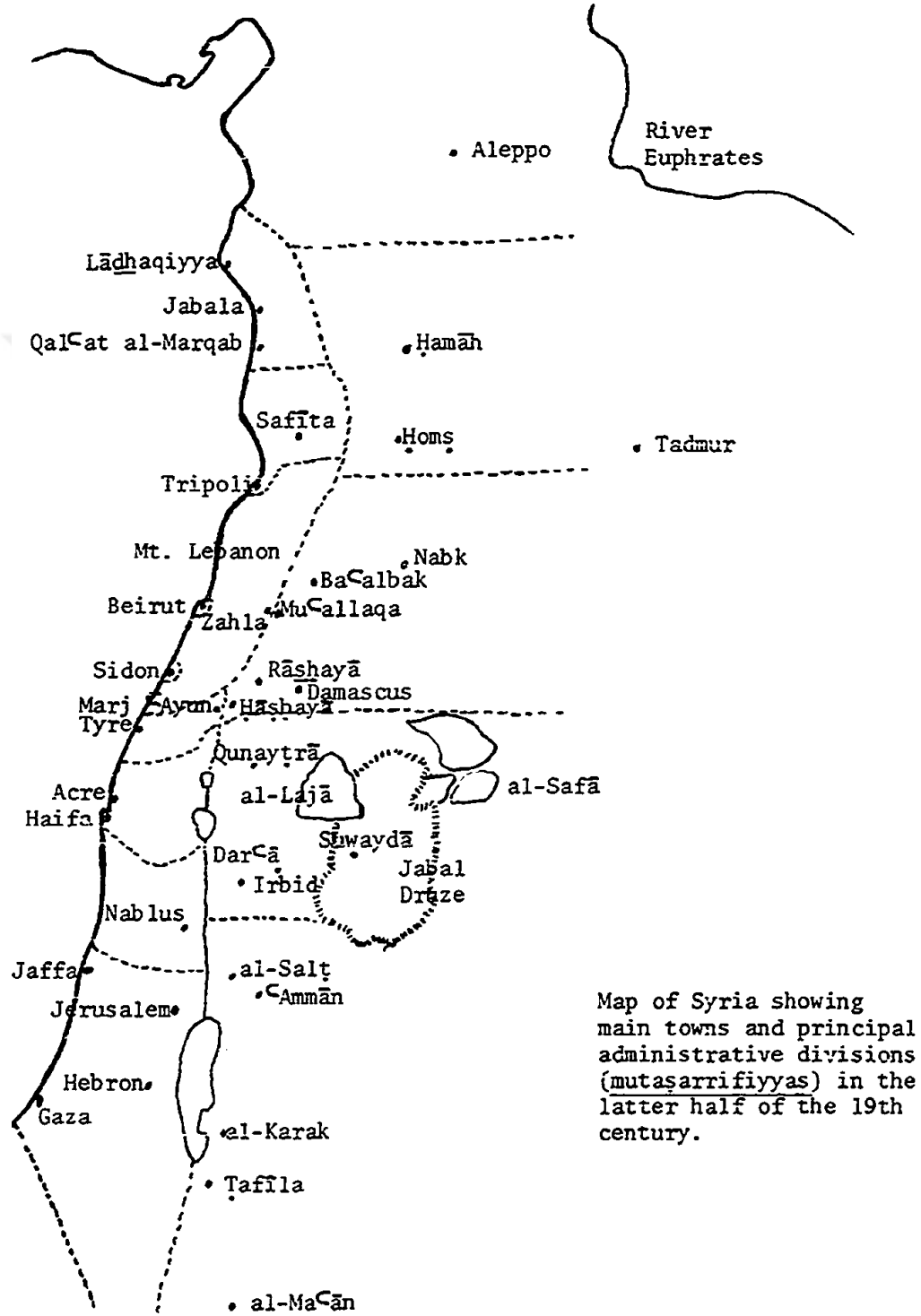


¹³⁰⁹ Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the Eighteen Century*, Columbia University Press, New York, 1989, s. 18.

Harita 2.1: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Suriye Eyaletleri¹³¹⁰

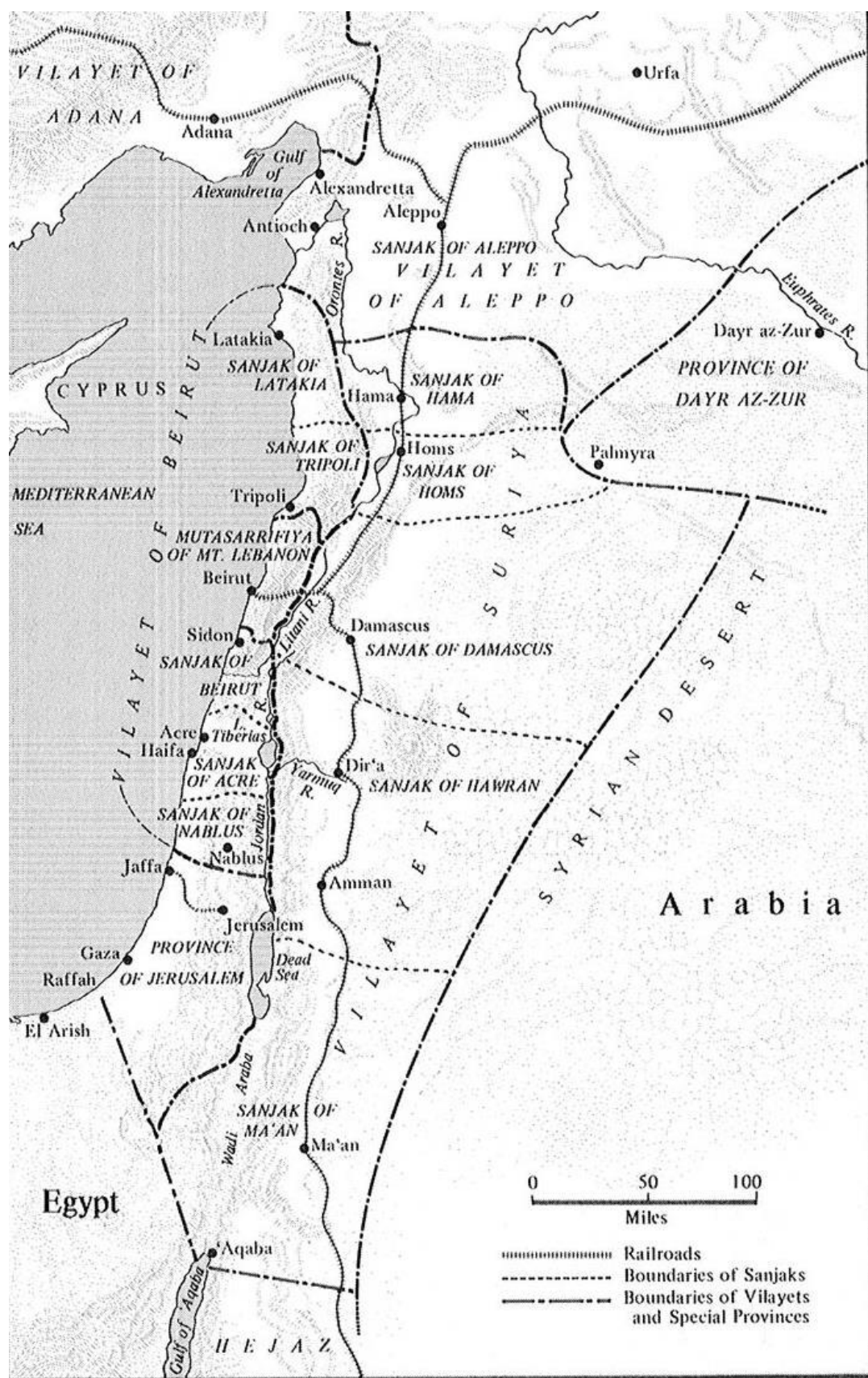


¹³¹⁰ Jonathan Parry, “Promised Lands ...”, 2022, s. xxi.



¹³¹¹ Max L. Gross, Ottoman Rule in ..., 1979, s. vi.

Harita 3.1: Osmanlı Suriyesi¹³¹²



¹³¹² Daniel Pipes, *Greater Syria the History of an Ambition*, Oxford University Press, New York, 1990, s. 17.

ÖZET

Bu tez, 1875-1896 yılları arasında Britanya konsolosluk yazışmaları temelinde Osmanlı Suriyesi'nde İngiliz etkisinin kapsamını, araçlarını ve sınırlarını incelemektedir. Çalışma, Osmanlı Suriyesi'ni yalnızca geç 19. yüzyılın diplomatik gelişmeleri içinde ele almamakta, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan tarihsel arka planı dikkate alarak bölgenin Osmanlı imparatorluk sistemine eklemlenmesini, taşra idaresinin yapısını, ayan düzenini, ticari dönüşümleri ve İngiltere ile kurulan ilişkilerin tarihsel seyrini analiz etmektedir. Bu çerçevede ilk iki bölümde Osmanlı Suriyesi'nin fiziksel ve beşerî coğrafyası, devlet kuruculuğu, ekonomik yapı, Mısır meselesi, Tanzimat düzeni ve Doğu Akdeniz'de büyük güç rekabeti ele alınmakta böylece geç Osmanlı döneminde İngiliz konsolosluk faaliyetlerinin hangi tarihsel ve kurumsal zemin üzerinde şekillendiği ortaya konulmaktadır. Tez, konsolosluk yazışmalarını yalnızca diplomatik haberleşme metinleri olarak değil, Britanya dış politikasının taşradaki işleyişini, bilgi toplama mekanizmalarını ve yerel gelişmelere nüfuz etme biçimlerini izlemeye imkân veren birincil kaynaklar olarak değerlendirmektedir.

Çalışmanın esas ağırlık noktası olan üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise Britanya nüfuzunun diplomatik, idari, hukuki, ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutları ayrıntılı biçimde incelenmektedir. Beyrut, Şam ve Halep'teki konsolosluk ve konsolos yardımcılıklarının faaliyetleri; vilayet yönetimi, reform süreçleri, yargı meseleleri, kapitülasyonlar ve Britanya uyruğu statüsü etrafında gelişen uyuşmazlıklar; Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçmesi ve Mısır'ın işgali sonrasında Suriye'nin Britanya imparatorluk stratejisi içindeki yeriyle birlikte ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra mali krizler, gümrük politikaları, ulaşım ve posta hizmetleri, limanlar, misyonerlik faaliyetleri, büyük güçlerin nüfuz mücadelesi ve Dürziler, Çerkesler, Nusayriler, Bedeviler ve Ermeniler gibi farklı toplumsal gruplarla kurulan ilişkiler üzerinden Britanya'nın Osmanlı Suriyesi'ndeki etkisinin çok yönlü yapısı tartışılmaktadır. Böylece tez, İngiliz etkisinin yalnızca resmi diplomasiyle sınırlı kalmadığını, vilayet idaresinden toplumsal dengelere, hukuk düzeninden ticari çıkarlara kadar uzanan geniş bir alanda şekillendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Suriyesi, Britanya etkisi, Konsolosluk yazışmaları, Tanzimat dönemi, Doğu Akdeniz siyaset.

ABSTRACT

This dissertation examines the scope, instruments, and limits of British influence in Ottoman Syria between 1875 and 1896 on the basis of British consular correspondence. Rather than treating Ottoman Syria solely within the framework of the diplomatic developments of the late nineteenth century, the study takes into account the broader historical background extending from the sixteenth to the nineteenth century and analyzes the region's incorporation into the Ottoman imperial system, the structure of provincial administration, the *ayan* order, commercial transformations, and the historical course of relations with Britain. In this context, the first two chapters address the physical and human geography of Ottoman Syria, state-building, the economic structure, the Egyptian question, the Tanzimat order, and great power rivalry in the Eastern Mediterranean, thereby revealing the historical and institutional ground on which British consular activity in the late Ottoman period took shape. The dissertation treats consular correspondence not merely as texts of diplomatic communication, but also as primary sources that make it possible to trace the functioning of British foreign policy in the provinces, its mechanisms of information gathering, and its modes of penetrating local developments.

The third and fourth chapters, which constitute the main focus of the study, examine in detail the diplomatic, administrative, legal, economic, social, and political dimensions of British influence. The activities of the consulates and vice-consulates in Beirut, Damascus, and Aleppo are analyzed alongside provincial administration, reform processes, judicial issues, the capitulations, disputes surrounding British subject status, and Syria's place within British imperial strategy after the transfer of Cyprus to British rule and the occupation of Egypt. In addition, the dissertation discusses the multidimensional character of British influence in Ottoman Syria through financial crises, customs policies, transportation and postal services, ports, missionary activities, the rivalry of the great powers for influence, and relations with different social groups such as the Druzes, Circassians, Nusayris, Bedouins, and Armenians. In this way, the dissertation demonstrates that British influence was not confined to formal diplomacy alone but was shaped across a broad field extending from provincial administration to social balances, and from the legal order to commercial interests.

Key Words: Ottoman Syria, British influence, Consular correspondence, Tanzimat era, Eastern Mediterranean politics.